

14 72

Сафуан
Шаимерденов

2

24 (5K33)
14 12

Сафуан Шаймерденов

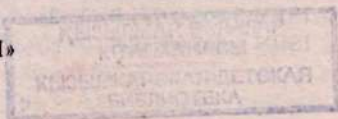
Төрт томдық
шығармалар жинағы

ЕКІНШІ ТОМ

ПОВЕСТЕР,
ӘҢГІМЕЛЕР,
ПЬЕСАЛАР

АЛМАТЫ
«ЖАЗУШЫ»
1997

ББК 84 Қаз 7-44
III 18

III $\frac{4702250201-25}{402(05)-97}$ 43-95

ISBN 5-605-00771-8 (Т. 2)
ISBN 5-605-00769-6

© «Жазушы» баспасы, 1997

ПОВЕСТЕР

МЕЗГІЛ

Өгей анам Жақсыбай қызы
Бейіс марқұмның аруағына арнаймын.

Автор

Күн ұзақ билет алудың қамымен әбден титықтап, шаршап жүріп, оңаша купеге кеп жайғасқан соң, болат доңғалақтардың дүрсілін тыңдап шайқақтап жатып, қалғып кетсем керек, дабыр-дүбір дауыстан ояндым. Бай-қасам, есік алдында екі жолаушы тұр. Бірі — кірпіше-шеннің инесіндей тікелейтіп шаш қойған, қалқан құлақ, қара жігіт, ал екіншісі — тым жүдеу, жақ еті суалған, сонысына қарамастан осы Арқа әйелдерінің салтын сақтап көк жаулық, оның үстінен қақырайтып шаршы тартқан қарт адам. Бет әлпетіне қарағанда ұзақ уақыт төсек тартқан, мол сырқаты бар жанға ұқсайды. Қалтыраған қолымен кірпі шаш жігітті демеу етіп, зорға жылжыды.

Кірпі шаштың кейпінде дағдарыс бар.

— Екеуі де үстіңгі орын екен ғой, қайттім енді?

Қарсыдағы астыңғы орында мана мен кіргенде түрі тас құдайға ұқсаған мықыр мойын бір көзілдірік газет қарап отырған еді. Енді көз салсам, сол баяғы қалпы, қозғалмапты. Мына есік алдында тұрғандарды елейтін тұр білдірмейді.

«Осындай бір типтер болады-ау», — деп ойлаймын мен. Ондайлар үлкенге үлкен екен деп ізет көрсетпейді, кішіні кіші екен деп құрмет тұтпайды. Ал «өзін бір ұялтып тастайын» деген оймен осындай бір қылығын бетіне салық етіп көрші, сонда қайтер еді дейсің ғой. Қайтушы еді, қысылмайды. «Сіз өзіңіз не қыл деп тұрсыз? Міне, билетім сатып алған. Ауру? Ауру болса қайтейін, ауыр-

масын»,— деп жауап береді. Дәл осындайларды ел ішінде: «Ой, ол ма, ол адам емес, мал ғой»— деуші еді. Тауып айтады екен ғой. Мен түрегелдім де, кірпі шашқа қарап:

— Сіз дағдармаңыз, дені сауға төмені не, жоғарысы не, бәрібір емес пе. Шешей мына мен жатқан жерге жайлассын,— дедім. Сөзімнің бір ұшығын мықыр мойынға әдейі тигізе сөйледім. Бірақ оған мән беріп жатқан мықыр мойын болған жоқ.

Босатылған төсектің шетіне келіп отырған қария:

— Көңілің ашылсын, шырағым, өзің бір иман жүзді бала екенсің,— деді бөліп-бөліп. Ал кірпі шаш болса, өзінің үлкен алақанына менің қолымды салып алды да, ризашылығын танытып, қыса берді сытырлатып.

Байқаймын, кірпі шаш лыпып жүр. Жүгіріп барып төсек-орын алып келді, кемпірдің жастығын түзеді, үстіне айқарып көрпе жапты. Сонысын көріп мен «анасы болуға тиісті»— деген тоқтамға келдім. Бірақ ол бір сөзінде:

— Бишәм, таңдайың құрғақсыды ғой деймін, сусын жұтсаң қайтеді?— деп қалды кемпірге қарап.

«Анасы болса атын неге атайды? Әлде әпкесі болды ма екен? Қойшы, кімі болса, онысы болсын, онда сенің не шаруаң бар?!» деген оймен дәлізге беттедім мен. Бір мезгілде тас құдайға ұқсап, мықыр мойын, көзілдірікті көршім де купеден шықты. Артына қарай сүйір иегін нұсқады:

— Қайдан сая болды? Ыңқылдап-күрсілдеп мазаны алып бітті тіпті. Бос орны бар купе болса, соған ауыстырсаң қайтеді өзін?

— Ондағы жолаушылардың мазасын алмай ма екен өйткенде?— дедім мен ұнатпаған үнмен. Мұнымның онша сыпайы жауап емес екенін де сеземін. Дегенмен ит қағанағына қақалмайды деген бар емес пе, ауырлаған ол жоқ, әйнегінің қалыңдығы бір елі қара көзілдірігінің астынан сүзе қарап, бір сәт тұрды да:

— Күрк-күрк жотеледі, жолға шығып несі бар екен. Одан да ауруханаға түсіп емделмей ме! Ал бұлар емделудің орнына қыдырады. Құдай біледі дейін, дәл осы кісі бар ғой, ит жанын сүйретіп, не бір құдасына, немесе құдасының құдасына төбе көрсетем деп бара жатыр. Бұлар қара шыбын сияқты, жұқпалы ауруларды қара өрттей қаптатағындар міне осындайлар,— деп әрі ақтала, әрі бір пәлені таяй сөйледі.

Үстірт сөйлеп, жеңіл байлам жасап тұрған бұл жігіттің сөзіне мен әрі кейін, әрі ойланып қалдым.

Кейітін себебім, осы мықыр мойын сияқтылардың

алға басар ісімізге кеселін тигізер жайын жиі байқайсың. Ел тұрмысында әдет-ғұрып дегенің ғасырлап қалыптасады. Әрине, оның жақсысы да, жаманы да бар. Жиренетіні де, үлгі етерлігі де болады. Ал жаңағы мықыр мойын сияқты «жаңашылдар» соның байыбына барып, мынасы дұрыс, мынасы бұрыс деп саралап жатпайды. Өзі бір бар жаманшылықтан арылып ала қойғансыды да, өз көңілі тұрғызған жалған бір биіктен төмен қарап: «Бәрі де жою керек!» деп жар салады. Жұрт мұндайларға сескене қарайды да, өз бойындағы асылын да, жасығын да қорғап қалуға тырысады. Ал ойланатын себебім, шынында да ана мықыр мойын айтқандай туыссырап бара ма екен бұл жолаушылар? Әлде басқа бір себебі бар ма? Олай болса бұлар қайдан шықты? Қайда бармақ? Кірпі шаш жігіт кім? Ауру ана ше?

Мен осы бір мазасыз оймен терезе алдында сыртқа қарап тұрғанмын. Көк сілемік мұнар басқан ашық күн. Тақтайдай ұлан-қиыр жазық дала. Аңызақты аптап шілденің жуан ортасы болса да, дүние реңкі көгілдір, ішкерлі жер бояуын әлі бермеген. Ойнағы мен биік-биік қыраты, жүлге-жүлге таулары жоқ, осындай көгілжім жазықтарда көк жиегі де алыстап кететін болса керек, тым қиян шалғайдан көз ұшына ілігіп, сағыммен ойнап, белбеулене көтерілетін үйірім-үйірім, бұлың-бұлың, шоқ-шоқ ағаштар бейне теңізде жүзген ғажайып та жұмбақ алып кемелерге ұқсап көпке дейін толқып, баяу жылжып жақындайды да, айналып артқа түсіп алыстаған сайын әлгі бір ойнақы кейпіне тез ауысып, тағы да бұлыңдап, тағы да толқып сала береді.

Бір кезде дәл құлағымның түбінен:

— Міне, енді Мезгілдің даласы басталды, — деген дауыс шықты. Жалт қарасам, қасымда кірпі шаш жігіт тұр екен.

Мен бұл дала жайында жас кезімде қиян-қырлы әңгімелер еститін едім. Ол кезде, бір ғажабы, біз балалар болып айнала түнеріп, тұнжырап тұратын ну орманнан қорқатынбыз. Ал сол шетсіз-шексіз орманды айлап кезсе селт етпейтін үлкендер: «Мезгілдің даласы құрдым гой, шетіне бір шыға алмайсың. Нысана етер, белгіге алар тұлдыр таппайсың, қалай қарап жүрсең де көсіліп жатқан кең жазық, адасып кетуің оң-оңай», — дейтін.

Мен сонда адасса орман ішінен адаспай ма, айналаңа көз салсаң қырымдағы көрінер медиен далада қайтіп адасуға болады деп таңданатынмын. Сонда да «Мезгілдің даласы» деген сөзді естісем, әрі қорқынышты үрей-

мен, әрі құмарпаз арманмен ұмтылушы едім осы бір ғажайып алысқа.

Міне, біз, сол Мезгілдің даласына еніп келеміз. Шынында да әлгі бір бұлың-бұлың ағаштардың бәрі де азайып, көз ұшына дейін бұлдырап кете берер көк теңізге ұқсап жалпақ дала — егін даласы басталып кетті.

Терезеге үңіліп тұрған кірпі шаш:

— Мезгіл! — деп бір тыныстады да, күрсініп алды. Күрсінісінде де, қарасында да терең бір сыр жатқандай. — Жол болса ұзақ көрінеді. Танысып алсақ қалай болады? Менің атым — Мезгіл.

— Мезгіл?! — депін таңданған кейіппен.

— Ие, Мезгіл... Мына Мезгілдің даласында туыппын. Содан болса керек, атымды азан шақырып Мезгіл қойыпты.

Енді байқадым, Мезгілдің қиықтау келген монғол көзінен жайдарылық пен үйірсектікті танып тұрмын. Танысудың орайы енді келгендей. Мен өз атымның Тулан екенін айтып, манадан бері тілімнің ұшына орала берген сұрақты төбеден түскендей етіп қойып қалдым.

— Ал жол болсын, Мезгіл? Мына ауру қарияны қайда анара жатырсыз?

Жігіт, тегі, әңгімені бұлай тұрып бастағысы келмеді білем.

— Қарағандыға, — деп сүлесоқтау етіп келте қайырды. Содан кейін купеге кіріп кемпірге бірдеме деді де, кері шықты. — Мұндай составта «Ресторан» дегенің бола ма екен?

— Әлбетте.

— Олай болса, соған барып сусын іше отырып әңгімелесейік. Мына аңызға жел де таңдайынды кептірмей қоятын емес. Қариядан рұқсат алып шықтым.

Мен Мезгілдің әңгімесін естігенше асық едім. Содан ба, жігіт ұсынысына қарсылық білдіре қоймадым.

* * *

Вагон-ресторанда адам онша көп емес екен. Біз оңашалау бір үстелге келіп отырдық. Айнала үлкен терезелері бар самаладай жарық ресторанның зырлап қалып жатқан дала көрінісі бұрынғыдан да айқын, бұрынғыдан да әсем. Біз отырған беттегі сонау шалғай етекте жалғыз шуда бұлтқа ұқсап бұлыңғырып бір төбе көрінеді. Ал мына бетте қиян алыста жер шегіндей болып орман көгеретін сияқтанады. Осы бір жалпақ жазықта көзге ілінер

де сәл екеуі ғана. Қай бетке қарасаң да, болат доңғалаққа келіп соғылар сары балақ тартқан егін теңізі тұп-тура темір жолдан басталады да, көз ұшына дейін құлдырап арманғы алысқа кете береді.

— Сөйтіп, қария жайын білгіңіз келе ме? Бұл бір ұзақ сонар әңгіме. Жалықпасаңыз, басынан айтайын,— деді Мезгіл ыстық кофеден бір ұрттап қойып.

— Неге жалығайын, қайта жол қысқарады.

— Мен мына Қарағанды түбіндегі Саран қаласында тұрамын. Кен инженерімін,— деп бастады ол әңгімесін.— Құдайшыл болмасақ та айта береміз ғой, құдай біледі дейін, тап беделсіз емеспін. Топ жарып, суырылып шығар анау айтқан өнерім бар демеймін, сонда да «Мезгіл өз ісін білмейді» деп ешкім айта алмайды. Содан ба, коллектив те, бастық та теріс қарап көрген емес. Өз ісінде мығым болсаң, біреуге қиянат жасамасаң, теріс мінез көрсетпесең кімнің кімде не шаруасы бар дейсің,— деп бір тынды Мезгіл. Содан кейін шалқая отырып, темекісін тұтатты да, көзін даланың қиян шалғай алыс бір нүктесіне қадап отырып қалды.— Тулан, сіз білуге тиіссіз, біз бір қарбалас, аласапыран өмірде көктеп, дән салып келе жатқан жандармыз ғой. Жолымыздың бұлтарыс-қалтарысы жоқ болғанымен, бұралаңы көп. Кейде үндемей ғана тындыра салар шаруа үстінде орынсыз даурығып., бітеміз. Мен сондайда осы бір айқайшылдығымыздың өзі әлсіздігіміз емес пе екен деп те ойлап қаламын. Әйтеуір артық кетейік, кем түсейік, соның бәрі арманды бір жарқын болашақ үшін деп түсінеміз де, соған семіреміз. Қайтсе де ниетте алалық жоқ.

Осындай бір кезекті науқанның кезі болатын. «Егер коммунизм күнін бір табан жақындатқың келсе, көмір өндірудегі тоқсандық жоспарды мезгілінде орында!» деген ұранды газетке де үсті-үстіне төнелеп жазып, әр шахтаға да ілгізіп, қызыл танау болып жатқанбыз. Соған ала көңіл болдым ба, немене, әйтеуір түнімен ұйықтай алмай шықтым. Ет жүрек кейде сезе ме деймін жаманшылықты, қобалжумен болдым. Содан ерте тұрып, мекемеге келсем, жұрт та жиналып қалған. Күтіп отырғандай-ақ, өре тұра келіп, иіліп, ілтипат көрсетіп жатыр. Бірі тұрып: «Сені бастық тосып отыр»,— деді. Дегенмен мұның бірін де жаманшылыққа жорымадым: «Ет үйренген күнделікті науқан жайы шығар» деп ойладым да, кіріп бардым. Ол өзі анау-мынауға секектей бермейтін, өз бағасын түсінетін, жақынмын дегенді іші-бауырына біржола тартып та ала қоймайтын, алыспын дегенді үзілді-кесілді алшақта-

тып та жібере бермейтін, қайсысын болса да «ұрымтал жерің осы-ау» деген жерде ұстайтын, орнықты жырынды адам еді. Сол мінезінен басаң де айырылып қалыпты, қалбалақтап жатыр.

— Мезеке, Мезгіл жаққа барып қайтуыңа тура келе ме, әлде қайтеді?

Біз болсақ, жүріп-тұруға піскен, көнбіс адамдармыз ғой:

— Тығыз шаруа болып тұрса...— деп күмілжідім.

— Ие, ие, тығыз шаруа. Тап бүгін аттанғаның жөн.— Ол үстел тартпасынан бір қағазды суырып алды да, шиыршықтап біраз отырды. Сосын маған ұсынды.

Алсам телеграмма екен:

«Қайтсең де жет. Анаң әл үстінде. Көргісі келеді».

Мезгіл тура маған қарады. Шіркін, көз атаулы да қиян-қилы болмай ма. Мезгілдің осы бір қушық келген дорекілеу кескінінде, ана қиықша келген монғол көзінде де жан тұнығы, аяушылық пен сенгіштік байқалатындай.

Ие, Мезгіл тура қарады маған. «Ал сосын қайттің? Анаң байғұсты көре алдың ба?»— деген сұрау қысып мен де тағат таппай отырмын.

Мезгіл менің осы ойымның үстінен түскендей.

— Мен ақырып отырып қалыппын. Қалтыраған қолыммен шиыршықталған телеграмманы уқалай берсем керек. Бастық болса, аяушылығын білдіріп жатыр.

— Қамыққанмен өнер ештеңе жоқ енді. Берік бол. Мүмкін әлдеқалай беріле салған телеграмма шығар. Мүмкін айығып та кететін болар. Осында жұрт шығарып саламыз, көмектесеміз деп қамданып жатыр, мен де солардың ішіндемін...— деген сияқты.

Обалы нешік, пейіліне рақмет. Өз қасиетің де, жора-жолдастарыңның адамгершілігі де осындайда көрінбей ме. Аяғаны болған жоқ, қолынан келгенін жасады бәрі де...

Мен, сөйтіп, жол жабдығына кірісейін деп үйге келдім де, телеграмманы әйеліме бердім.

— Бұл қайдағы анаң? Анаң бар ма еді сенің?— Әйелімнің бірінші сұрағы осы болды. Бұл байғұста да кінә жоқ. Мен басында балалар үйінде тәрбиелендім. Одан біраз жылды майданда оқ пен оттың ортасында өткердік. Сосын институтқа түстім. Сонда жүріп сол замандасыңмен кездестім. Оқу да бітті, үйлендік. Балалы-шағалы болдық. Содан жұмысқа орналастық дегендей. Бірақ осы жылдардың ішінде «анам бар еді» деген сөзді тісімнен

шығарып көрген пенде емеспін... Сол себепті қайдан кінәлі болады ол бишара. Бірақ аңасынан безіп кетіпті деп жазғыра көрмеңіз. Бұл жерде менің де кінәм онша көп болмаса керек. Сөйтіп, не керек, қысқарта сөйлегенде әйеліме бар сырды осы жерде баяндадым да, марқұмның басына бір уыс топырақ салуды өзіме парыз санап, жолға аттандым.

* * *

— Көкшетауға келгесін білдім,— деп жалғады Мезгіл өңгімесін.— Мен іздеп келе жатқан үй Мезгілдің Есіл жақ шалғай шетіне жаңа қоныс тепкен тың совхозында екен. Олай қарай жүретін автобус ертемен кетіп қалған. Оны күтсем, тағы бір күнім босқа өледі. Ең абзалы такси жалдап кету болды.

Мен, сөйтіп, бір «Волгаға» отырдым да, айналып жүретін жаңа тас жолды тастап, бұрын бала шағымда талай рет шиырлап өзім жүрген ескі жолмен төте тарттым...

Мен тоқтаусыз жүріп келемін. Жүріп келе жатсам да ұстараның жүзінде отырғандаймын. Мегзеулі жерге жақындаған сайын жүрегім өрекиді. Әуелде байқалмаған бір сезімге берілгендеймін. Көп жылдан бері көріспей жат бауыр болып кеткен осы бір адам сәт сайын қимасым болып, қымбат тартып барады. «Көре алмай қалам ба»,— деп асығамын да мазасызданамын. Оған себепші — жоқ-жұтаң балалық шағымды өткерген осы бір ыстық өлке — туған жер ме деп те шамалаймын. Бір кезде бала жүрекке түскен өткен күннің із-таңбалары, қайғы-қасірет жайлары — ұлы дауа — уақыттың өз шипасымен көмескі тартқан қайғы-қасірет жайлары міне, енді дүрбіден көрінгендей тым ұлғайып, айқын елес береді де, сөнген сезімдерді қара өрттей лаулатады.— Мезгіл тағы да темекі тұтатты. Сездіргісі келмесе де, қолының қалтырағанын байқаймын. Толқып отыр.— Өрт! Өрт!— деп екі рет қайталап тынды ол. Содан кейін бері бұрылды.— Бұл даладағы қара өрт дегеннің не екенін білесіз бе?

— Әрине... өрттің аты өрт емес пе,— деп күмілжідім.

Мезгілдің қабағына кірбең ілінді. Даусы қатқылдау шықты.

— Жоқ, Тулан. Мезгілде бұрын болып көрмесейіз, қара өрт дегеннің не екенін білмейсіз онда. Ондаған жыл бойы ұйысып жатқан өлі қауға от тисе бітті, ақыр заманның келгені деп түсіне беріңіз. Қау дегенің лапылдап майша жанады. Қызуы қандай деседіші бет қаратпайтын.

Жолындағының бәрін де жалап, жалмайды да жылжи береді. Қыбырлаған жан иесінде ес қалмайды. Тайлы-таяғымен шығып, күн алысады, түн алысады, бірақ жаһанды жалпағынан жайлап алған қара өрттің беті қайтпайды. Құдайдың дес берісінде, қара нөсер төгіп берсе, сонда ғана басылады. Әйтпесе, сеңдей соғылысқан халықтың өлгені өліп, өлмегені жан сауғалап, бетінің ауған жағына босып кете береді. Жұт жеті ағайынды десе, тап мына Мезгілдің даласы үшін сегіз ағайынды болған-ақ шығар деймін. Бала кезімізде сондай қара өрттің талайын көрдік қой.

...Міне, машина жылжып келеді. Қай тарапқа көз салмайын адамның ащы терінен жаралған егін теңізі — бұрын осы даланы басып, жаныштап өтетін сан алуан жұттарды келмеске жіберген ырыс теңізі сахара самалымен толқып, тербеледі. Көк аспанда ала шарпы бұлт көшеді. Құдды дүние, дүние болып жаралғалы аспанында дәл осылай ала шарпы бұлт көшіп, даласында дәл осылай егін толқып тұрғандай. Құдды бұл өңірде осы жарқын көріністен басқа өзге көрініс-құбылыстардың көлеңкесі түсіп, өтпеген сияқты. Ие, бұл тосын көзге, саңылауы жоқ, ойсыз көзге ғана солай. Байымдағанға талай-талай оқиғалардың талай-талай іздері жатыр мұнда.

Міне, жайқалған егін арасынан әдебір төмпелер қылап береді. Одан әрі шөп басқан көл бар. Ал сол көлге құлай беріс қабақта зырлап өтіп жатқан заман толқынының, зырлап өтіп жатқан әр қилы адам толқындарының тоқтап, тұнып қалған бір сәті — молалар қараяды. Ана төмпелер біздің ауылдың ескі жұрты, ана молалар біздің сол ескі ауылдың моласы. Екеуінде де осы даланы жайпап өткен қара өрттің ізі бар...

Жаз болса сулы, томарлы, көлді жерлерді сағалап, Мезгілдің жан бармас түкпірлеріне қарай сұғына көшіп, ілгерілеп кете беретін біздің ауыл 1930 жылы осы «Торқа» деп аталатын шөпті көлдің ық жағынан қоныс тепті. Мен онда сегізде едім. Сегізде болсам да, сондағы көп жайлар көкірегімде бүгінгідей сайрап тұр. Әлі есімде, көктемнің жаңбырлы бір күнінде шинельді, бір тапал келді. Басына оттай қызыл жұлдызы бар шлем киіп, қолына жуан портфель ұстап келгеніне дейін ұмытпаппын. Жұрт жиналып, кішкене төбені айнала отырды. Жаңағы шинельді тапал төбенің мұғар биігіне шығып алды да, қолын олай-бұлай сермеп сөйлей берді. Содан есімде қалғаны ТОЗ деген бір сөз.

Сол сол-ақ екен, үлкеннің де, кішінің де бар айтатыны ТОЗ¹ болды да кетті. Егін салса да ТОЗ, мал бағып, пішен шапса да ТОЗ. Қора-қопсы, жайларды салып бітіріп, үйге енгеннен кейін әкем де:

— Біз енді ТОЗ болып ұйымдастық, — деді.

«ТОЗ-ы несі?» — деп мен ойлаймын. Мені әлде баласына ма, болмаса, айтқанды жетіп өзім түсіне алмаймын ба, қайдан білейін, әйтеуір бір пендеден тұрлаулы жауап ала алмаймын.

Әкем менің шапеті, шағын денелі қағылез кісі еді. Әрі мінезі де жұмсақ, көп сөйлеуді білмейтін-ді. Әдгіме айтқандарды кезек құптап, қиықша келген монғол көзін күлімдетіп үн-түнсіз отыра беретіні көз алдымда.

Өзі де бір бақ деген малды бағып, істе деген шаруаны істеп жүре беретін көлденең сөзде жұмысы жоқ, қой аузынан шөп алмастың өзі еді. Сонысына бағып көп айтып анықтауға еріне ме, болмаса, өзі де айқын түсініп жетпеген бе, кім білсін, ол да:

— ТОЗ деген ол кәдуілгі ТОЗ-дағы, — деп жауап береді.

Қысқасы, біздің ауыл, сөйтіп, ТОЗ болып ұйымдасты. Трактор деген болса да жоқ ол кезде. Дегенмен сирек көретін басқа саймандардың бірсыпырасы — ат сеялкасы бричка деймісің, шөп жинайтын ат тырнауышы, соқасаймандар деймісің, әйтеуір ауыл қотанына жинала берді. Қайдан келіп жатқанын да жөндеп білмеймін. Жалғыз-ақ, «Ана Әлти байдың көк бірішкесін жек те, шөпке бар», «Ана Тырнауық байдың көк қасқасымен өкілді сыртқы ауылға апарып сал!» деп әкеме арнап жиі айтылатын тұжырымды бұйрықтардан ғана «е, бұл байлардың дүниесі екен ғой» деп шамалаймын. Ол, тегі, қазіргі ойым болса керек, өйткені сегіз жасар баланың ненің қайдан келіп, қайда кетіп жатқанында не шаруасы болады дейсің. Жалғыз-ақ менің есімнен кетпейтіні сол жылғы жаздың айырықша ыстық болғаны. Ойпырай, бұл жерде сондай ыстық болады екен-ау. Құбыладан соққан аңыздық жер-дүниені күйдіріп, қаусатып жатты. ТОЗ болып, бірлесіп салған, аз егінге қарасаң, ішің ашиды. Сүт күйінде сабағы құрап, дәл салмаған масағы сарғая қуырылып, жел өтінде елбектейді де тұрады. Ала жаздай сазарып бір тамбай қойған күн реңкі тым бұзық. Содан түршіге сескенген жұрт аузында:

* Тоз — товарищеская община земледельцев.

— Жыл репеті жақсы емес. Қыс ау-жайы қалай болар екен?

— Құдай сақтасын да, бір сіреңке басы ұшып түссе, Мезгілдің даласында жалғыз түп көде қалады деп ойлама!

— Қағына тиеді дей бер.

— Кезектесіп күзет қойған жөн. Сақ болған жөн.

— Өңшең тобырлар жиылып ТОЗ құрыпты, тоздырып жіберу керек дейтін көрінеді өшіккен байлар. Қарап қалады дейсің бе?

Ескі күнді еске алса жұрт: «Біздің елде ана бай, мына бай болған» десіп жатады. Ал мен болсам, тумысымда бір байды кездестіріп көрген емен. Содан да «бай» десе, зәрем ұшады. «Бай» дегеннің кім болатынын да білмейтін болсам керек онда. «Бай», «бай» деп жұрт жамандай беретін болғандықтан ба, әйтеуір ол маған кездескенді жалмап, жұта беретін аждаһа сияқты елестейтін-ді. Сол үрейдің салдары ғой деймін, жұрт сөзін тыңдасам, жүрегім тігіренеді. Көрінбейтін бір құбыжық ақырын жылжып келе жатқан сияқтанады маған...

Әлі есімде, желді, аңызак күн еді. Кеш түсті. Жалқынды өрттей қызарып, зорайып барып күн батты. Дүние алаулай мұнартын түтіндеп тұрды. Үйге төсек салынды, мен жатқанымды ғана білемін. Содан ояна келсем, әкемнің қолында жүрмін. Төңірек самаладай. Ащы түтін иісі шығады. Айнала орап, қаулай жанып қара өрт келеді. Бет бақыртмас алды — біздің ауыл. Арты қара түннің өзіндей қап-қара үңірейген жоқтық. Екілене ішін тартып, жел соғады. Жел соққан сайын алтын найзалар жарқ-жүрқ етіп ырғып-ырғып түседі де, дуылдай жөнеледі. Қарғып, қораларға шығып жатыр. Кеше ғана еңбекпен тұрғызған мекен-жайлар міне енді көз алдымда күтір-күтір, күрс-күрс құлай бастады. Қора арқалықтарын ораған сұғанақ жалын тілдері соққан желдің күшімен қарманарға ештеңе таба алмағандай, бір ауық созыла дірілдеп, жалаңдап тұрады да, үзіліп барып, алдағы тың жерге жабыса қалады. Содан кейін тағы да дүр етіп қоздап, балалап жатқаны.

Төңірек шұға толы, азан-қазан. Шәуілдеп ит үреді. Әйелдер зарлайды. Барлығып еркектер айқайлайды.

Мен де әкемнің қойнында жылап жүрмін. Біздің үйдің терезесінен жалын сумаңдай бастады. Содан қорқамын ба, дауыстап апамды іздеймін. Бірақ қайтып көруге жазбапты оны маған. Кейін білдім ғой, «ақсұңқар балапаны үшін торға түседі» демей ме, жаңылыстан мені үйде

қалды деп ойлап, лаулаған оттың ішіне қойып кеткен де, содан қайтып шықпаған.

— Сөйтіп, анам сорлы тағдыр ойыншығы есепті, қайғылы жансақтықтың құрбаны болып кетті... Мен, сөйтіп, анамнан айырылдым. Бала кездің қуанышы да, қайғысы да тамырсыз, негізсіз келеді. Тез тарқайды дейді ғой. Мен осыны теріс ұғым ба деп шамалаймын. Өйткені қанша жұрт жиналды. Мола басына қалай бардық, бәрі де есімде. Тіпті анамның қыр мұрынды қызыл жүзі, қалың келген қара қасы, басын әнтек бұрып төмен отырып күлгенде көрінетін ақ тістері де көз алдымда. Мен оны ұмыта алмадым. Біреуден жәбір көрсем де, қарным апша да, әкемнен қалып қойсам да үнемі есіме апам түседі де, боздай беремін. Ал біреу-міреу шақырып алып, қолыма бір үзім нан ұстатса, «алда байғұс-ай!» деп арқамнан қақса, қайғы-қасіреттің бәрі ұмыт болған сияқтанады. Асыр салып, ойнап кете барамын. Ол бірақ көпке бармайды, жетімдік бұлты тез келіп қайта орнайды.

Дегенмен жер дүниені жайпап кеткен осы бір өрттен кейін ТОЗ өмірінде де, менің өмірімде де үлкен-үлкен өзгерістер болды. Маялаған пішені мен тірі тұрған егінін, үй-жайы мен шаруашылық құралдарын өртке берген соң ТОЗ-да не күй қалды дейсің, тозып кетті. Ал мен болсам...

Осы кезде поезд жүрісі бәсендей берді де, кіші-гірім станцияға келіп тоқтады. Мана біз келгенде қарсы алдымыздағы күн шырқап төбеге шығып алыпты. Мезгіл сағатына қарады.

— Ене, тәуір-ақ отырыпшыз ғой. Қарияны тамақтандыратын уақыт та болған екен. Мен шай апарып беріп келейін, — деп ширақ басып шығып кетті.

Оңаша қалғандықты ба, мен ала көңіл болып отырмын. «Бір анасы өліпті, бір анасын іздеп бара жатыр. Бір қарияны ертіп келе жатыр. Бәрі де жұмбақ болып барады», — деп ойлаймын.

* * *

Сөйтіп, мен ойда жоқта жетім болып шыға келдім, ал ТОЗ болса, тозып кетті, — деп жалғады Мезгіл әңгімесін поезд қозғалып кеткен соң. — Бірақ ТОЗ-дың жарасы жеңіл болды. Қайта сол төңіректегі талай ТОЗ-дар, талай ауылдар жиналып, келер жылы «Майбалық» деген қайран көлдің жағасына жаңа қоныс тепті, колхоз болып ұйымдасты. Қызыл шатырлы, көк шатырлы биік-биік үй-

лер көбейді. Күнде жиын болады, қызу-қызу сөздер айтылып жатады. Ақ көбік болып аттар сабылады. Ел-елдің арасында шапқындар жосылады. Ізін құрғатпай өкілдер жүреді, портфель ұстап, мылтық асынып, соттар келеді жуан-жуан папкаларды арқалап. Ойын-той, думандар да көп. Болып жатқан бұл қызба, ал кеттім көрініс-құбылыстардың көбіне мен түсінбеймін. Сонда да ел өмірінде қауырт бір өзгерістердің болып жатқанын аңдасам керек. Міне, тозған ТОЗ-дың ақыры осылай өрге тартты.

Ал менің халім мүлде мүшкіл. Әкем жұмысқа кетеді. Мен үйде жалғыз қала алмаймын. Қайда барса да қасындамын. Шешенің жоқтығынан маған да, үй ішіне де жүдеушілік кіре бастағанға ұқсайды. Оны иіні жыртылған көйлегімнен, бұрыш-бұрышта салбырап тұратын өрмекші сілбісінен, әкемнің қабағынан аңғарамын. Үндемейді, күлмейді. Осындайда сап етіп апам түседі есіме. Сағынамын. Көршідегі үйдің терезесінен пешінде маздап жанған отты көрсем де көңілім жүдеп, жасып қаламын. Мына қас-көйлекті қойсаңшы, әкем екеуміз болып тұтатқан тезектің бықсымай, түтіндемей ана сияқты маздап жанатын бір күні жоқ. Пешке басты тығып жіберіп, өңештей үрлеп үнемі қызыл кеңірдек боламыз да жатамыз.

Өсти-өсти күндер де өте берді. Жылауық бұлтты күз түсті. Қилы адамдарға қилы-қилы тағдыр дайындап отыз бірінші жылдың аты шулы қысы да таянып келе жатты.

* * *

Себелеп жаңбыр бүркеді. Дүние күңгірт, жабыңқы. Қыс келерін танытар ызғар бар ауада. Суга малшынған қамыс қораның ығында құлағын салбырата жусап аққаптал бір арық ат тұр. Белсенділерден ығыр болған ба, кім білсін, мені көріп қаға беріске қарай айнала береді. Жауырда менің не шаруам бар. Өз әлегім өзімде. Кітабымды арқалап, мектептен келемін. Тоңып келем. Жамбастап қалған көн етігім бар. Қопарылған ұлтаны қайырылып қалмасын деп аяғымды көтеріп басамын. Жер лайсаң. Етіктің іші одан да өткін. Жалаң аяқ саман үйдің лайын басып жүрген сияқтымын. Қорс-қорс етеді.

Үйде әкем жоқ. Ертемен тұрып басқа бір колхозға кеткен. Қасында колхоз ісіне араласып, белсенді атанып жүрген Нұрым деген жақынымыз бар. Қайда әкетсе де сол әкетті.

Мен лай басып үйге жақындадым. Сұсты, суық үйге кіргім де келмейді. Міне, терезе алдынан өттім. Кенет

пеште жанған отты көрдім. Тағы да өрт екен ғой деп жүрегім су етті. Бірақ түтін дегенің мұржадан шығып жатыр. Бықсып жанған оттың түтіні емес, дауылдап жанған оттың түтіні. Түйін-түйін, буын-буын болып будақтап шығады. «Кім келіп жақты екен? Әлде әкем бе екен?» деген оймен үйге кірдім... Пеш қасында бір әйел отыр. Басында қызыл шәлі. Үстінде батсайы қамзол. Пеш қойнында сары самауыр ызылдайды. Үй іші жып-жылы. Бірақ әкем жоқ. Бейтаныс әйелден басқа бір пенде жоқ. Мен есік алдында боқшамды ұстап, адырая қарап аңырып қалдым.

— Сен Мезгілмісің! Өй, айналайын, келе ғой, — деді әйел. Сонан соң бетімнен сүйді. Қолыма бір түйір қант ұстатты. — Тоңдың ғой, кел, жылына ғой.

Менде үн жоқ. «Қолы да жұмсақ, сөзі де жұмсақ бұл кім? Әлде мен білмейтін жақын жекжат, нағашылардың бірі ме?» Мен бірақ кімсің демедім. Ол да пәленмін деп айтпады. Далаға шықтым. Келдібай дейтін жырық танау бір дауқес бала болатын. Сол кездесе кетті де, жаңалықты табан аузында жеткізді.

— Әкең қатын әкелді. Көрдің бе, ей?

«Әкем әйел алады-ау» — дегенді мүлде ойламасам керек, жырық танаудың сөзі жай түскендей болды. Жүрегім ауырып жүре берді. Содан күн ұзақ үйге жоламадым. Етік ішіндегі лайды былш-былш басып, қора төңірегінде жүрдім де қойдым. Бәрінен бұрын әкемді қызғанамын. Сөйтіп жүргенде кеш түсті. Ауыл-үйдің Нұрым бастаған бірер адамы келді. Қазанға ас салынды. Әкем байғұс бұрынғыдай емес сияқты. «Осы баяғыда...» — деп әңгімені баяғыдан бастап, көтеріле сөйлеп отыр. Әкем жайдарыланған соң, менің де ауруым тарқай бастаған секілді. Қисайып жатып, қазан-ошақ жаққа қараймын. Ол бір ығыр еткен дүние еді мені. Енді әйел қолына тигені ештеп мақтаныш та сияқты ма қалай.

Ауылды жерде таң сарғаймай тамақ пісе ме, солай жатып ұйықтап та қалыппын. Ояна келсем, жым-жырт, қап-қараңғы. Қасымда әкем жоқ, жалғызбын.

— Әке! Қайдасың, әке? — дедім шошынып.

— Жата ғой, жаным, мен осындамын. — Әкем қозғалатын емес. Бір жарым жыл бойы қойнында жатып, бауыр басып, иісін алып қалғандық болса керек, қармалап жүріп қасына бардым. Ойымда түк те жоқ. «Неге жалғыз қалдырған?» — деймін қайта. Барсам, ар жағында теңкііп біреу жатыр. Кенет жырық танау ойыма сап

ете түсті: «Әкең қатын әкелді. Көрдің бе, ей?» — Көрдім. Міне, енді көрдім.

— Мынау кім, әке? — деп сұрадым білсем де.

— Ол сенің Бибігүл апаң. Саған апа бола келді осында.

— Ие, саған, апам емес. Біреудің апасы апа болмайды маған. Кетсінші әрі. — Намыстанып жатырмын. Ертең жырық танау Келдібай: «Әкең ана алып келген қатынның жанына жатты. Сен ұйықтап қалдың. Ұйқы-шы-л», — деп мазақтарында дау жоқ. Мен екеуінің арасына түстім де, әкемді қатты құшақтап жатып алдым.

...Ойна келсем, сәске түс. Төсекте әкем жоқ, терезеден қаруы қайтқан күз күні сығалайды. Сонан ба, үй іші көңілді, сергек сезілетіндей. Оң жақта батсайы шымылдық желбірейді. Сондай сәнді. Пештің қара қожалақ күйесі де жоқ, шаңқандай ақ тартып, жалтырайды. От та маздап, қыза жанып жатыр. Еден де кірден тазарып қалған. Қысқасы, бір құдіретті қолдың күшімен үй де, күн де өзгеріп, айрықша нұрланып кетіпті. Кенет қазан-ошақ жағынан біреудің жүргені естілді. Сары самауыр күжілдейді. Маған: «Сені күтіп күжілдеймін, түрегел», — дейтін сияқты. Көзімді салсам, көк көйлекті біреу жүр. Кәуділгі менің апам. Жүріс-тұрысы, айна-қатесіз аумайды. «Апа!» — деп дауыстап жібере жаздап тоқтадым. Жоқ, ол апам емес, кешегі әйел, түндегі Бибігүл дейтін әйел.

Мен түрегелдім. Қарсы алдымда жылы жүзбен күле қарап Бибігүл тұр. Тым қызғаншақ екенсің. Әкеңді қызғанып сомадай болып... ұят-ай! — деп күле ме, кім білсін. Мен төмен қарадым.

— Ана үстіндегілерді шеш те, мынаны ки! — деп ол қасыма бір түйіншекті тастады. — Тез киін де, түрегел, шәйің суып қалады.

Түйіншекті жазсам, жаңа тігілген көйлек пен дамбал екен. Жаңа нәрсені көрмегеніме қанша болды десеңші, қуанғанымнан жүрегім дүрсілдеді. Тез киіп алдым да, шайға отырдым. Пеште дүрілдеп от жанып жатыр. Бибігүл менің ескі көйлек-дамбалымды, домалақтап алды да, отқа ұрды.

— Бар қырсық осымен кетсін!

Мен отқа қарап отырмын. Ол шай құйып беріп отыр. Екеумізде де үн жоқ. Пеш ішінде торсылдап, борсылдап менің құрым болып кеткен көйлек-дамбалым жанып жатыр. Қызық-ай, ескі киім дегенің отқа салса, тезек сияқты бықсымай, қамыс сияқты лапылдамай, бытырлап-шытырлап жанады екен ғой. Оны кім білген!

Ол бірінші болып үн қатты:

— Ана желқомнан басқа көйлегің жоқ па еді? Неге жырым-жырым болған соншама?

— Жоқ. Апам барда көп болатын. Бәрі де жыртылып қалды.

— Апаң қайда?

«Білмейтін шығарсың!» — деп қойдым ішімнен.

— Өліп қалған, — деп келте жауап бердім.

Бибігүл күрсініп қойды.

— Сенде апа жоқ, менде бала жоқ...

— Балаң қайда? — дедім оқыстан, ойланбастан.

Ол да жауапты келте қайырды.

— Өліп қалған...

Кенет менің көз алдыма өрт елестеді. Неге екенін кім білсін, оның баласы да менің апама ұқсап, анасын іздеп жүріп от ішінде қалған сияқтанды.

Әлде өлген баласын есіне алды ма, болмаса басқа қайғысы бар ма, қайдан білейін, төмен салған басымды көтерсем, Бибігүлдің көз шарасы жасқа толып, мөлдіреп тұр екен. Бұл бейшараның халі менен де жаман екен деймін бе, әйтеуір, көңілімде оған деген бір аяушылық пайда болды.

— Апаңның жоғын естігенмін, — деді ол. — Ести тұра әдейі келдім, бала етіп алайын деп келдім.

Мен үндемедім. «Бала болмаймын!» — деп айта алмадым. Бірақ бала мінез дегенді қойсаңызшы, осы күні ойласам күлкім келеді. Отырып, отырып:

— Бірақ әкемнің қасына жатпайсың. Өйтіп апа болмайды. Сен түгіл өйтіп апам да жатып көрген емес, — деппін.

Бибігүл күлді:

— Ол рас, өйтіп апа болмайды.

Бірақ қазір күлкі болса да, ол кезде шын көңілім сол ғой. Көлденең біреу келіп бар сенген әкеңнің жанына теңкііп жатып алса, енді қайтесің? Ол соны ұқты ғой деймін. Менің дегенімді істейтін болды. Мен оған «бала болам, айтқан сөзіңді тыңдаймын», — деп уәде бердім. Содан кейін о да, мен де анттан тайып көрген емеспіз. — Мезгіл тағы да езу тартты. — Маған білдірмей бұзса өзі біледі, ал көзімше әкеме бір таянған кезін байқаған емеспін. Сол себепті, өгей шешенің айтқанын мен де қайталап көрмедім.

Сөйтіп, мен өгей шешеммен осылай таныстым. Жай шарттасқанмен адам көңіліне күдік деген кіре береді екен ғой. Көпке дейін бауыр басып кете алмай жүрдім. Сәл

нәрседен кісі киікше секем алып, состиып қаламын. Өстіп күндер өтіп жатты.

Бір күні бір топ бала асық ойнадық. Ішінде жырық танау Келдібай да бар. Мен оның асығын ұтып алдым. Ол менің жағамнан алды:

— Асығымды қайтар. Мен өтірік ойнасам, сен шын-дайсың.

— Жібер деймін, көйлегімді жыртасың.

— Ол сенің көйлегің емес. Әкеңнің қатыны берген саған. Бер асығымды,— деп Келдібай жағамнан тартып қалып қақ айырды да, тұра қашты. Мен әудем жерге жібермедім, қуып жеттім де, желкеден бірді қондырып қалпақтай ұшырдым.

— Ал, жырық танау, саған керегі осы ғой,— деп үстіне мініп алып, төмпештей бастадым.

— Ал саған керегі ше?— құлағым тызылдап әкетіп барады. Жалт қарасам, жырық танаудың ағасы:

— Ә, қалқан құлақ, әлім жетті деген қалай екен?!

— Өзі неге тиіседі кісіге?

Келдібайдың ағасы мені тұрғызып алды да, кеудемнен түйіп кеп жіберді. Он төрт, он беске келіп қалған сойталдай немеге мен төтеп бере алайын ба, шалқамнан түстім. Сол кезде Бибігүлдің даусы шықты:

— Бұл жетімек сорлыны өлтірейін деп пе едіңдер-әй, екеулеп?..— деп жүгіріп келді де, Келдібайдың ағасын шапалақпен сарт еткізді.— Ендігәрі бұлай істесең сирағыңды қырқамын, білдің бе. Соқтыққандарыңның соңы осы болсын.

Менің төбем көкке жетті. Ол маған қара ағаштай пана екен ғой.

Сөйткенше болмады. Бибігүл мені сүйрей жетелеп үйге кірді.

— Өзіңде де бар. Неге соқтығасың сол содырларға!— деп ал кеп ұрыс. Мен «мұнысы несі?» деп жаутаңдап тұрмын. Бірақ байқаймын, зілі жоқ секілді. Жек көріп, жекіп ұрыспайды, таяқ жедің деп аяп, жаны ашып ұрсады. Кәдуілгі өз апамның ұрысқаны сияқты. Мен оны құшақтай алдым да, өксіп жылап жібердім. Бибігүл кеудемнен итермеді. Қайта өз анама ұқсап бауырына тартты. Байқасам, оның да көзінде жас тұр. Мен сонда ол екеуіміздің мұңдас жандар екенімізді ұқсам керек, әйтеуір бар балалық сезіміммен біржола құлай берілдім.

Кейін білдім, Бибігүл де сіңірі шыққан кедейдің қызы екен. Он бес жасында зорлықпен бір бай шалға әйел үстіне тоқал болып барыпты. Содан жүре-бара бір бала

көтерген екен, үш жасқа жетпей ауырып өлген. Ал бай 28-ші жылы конфескеге ілінген соң, бұл байғұс басына бостандық алып, босап шығыпты. Бірақ мұны кейін білдім дедім ғой. Мұңдас дегенде мен оны аяп жүр дейсің бе. Бала махаббаты деген үлкендердің өзіне қалай қарайтынына қарай тумай ма. Бұл әйелден сондай бір жылы сезімді, жұмсақ алақанды байқасам керек.

Сөйтіп, мен өгей шешеммен осылай табыстым.

Бибігүл маған шын мағынасында ана бола білді. Мен оған бала болуға тырыстым. «Өгей шеше...» — десе көптің ұғымында бір ғана жәбір-жапа, ұрыс-керіс тұрады. Мен мұны бір жақты үстірт ұғым демекпін. Қазір өз бойымда көзге түсер жағымды бір қасиет бар болса, сол өгей шешемнен келген қасиет деп білемін. «Көре алсам жарар еді!» — деп тағат таппай асығып келе жатқаным да содан болса керек.

Мен шыдай алмадым:

— Сол жақсы көрген анаңыздан қайтып ажырасып қалдыңыз? Әйеліңізге «анам бар еді» деп айтпағаныңыздың мәні қалай? — деп сұрадым.

Мезгіл ойлана отырып қалды. Қолайсыз сұрақ қойып ренжітіп алдым ба деп менде де маза жоқ. «Өзі айтса айтты, айтпаса не шаруам бар еді қазбалап?!» — деп өкінемін. Ебін таппаған тұз жалайдының кері болып, сасқанымнан терезеге қараймын. Манағыдай емес, жер бедері де өзгерген. Жазық далалар ауысып бел-белестер, адыр-төбелер көбейе бастады. «Тегі, Мезгілдің даласынан өтіп кетсек керек», — деп ойлаймын.

— Бұл даладағы жыңды боранның не екенін түсінесің бе, Тулан? — деп сұрады Мезгіл оқыстан.

«Әрине, боранның аты боран емес пе?!» — дегім келіп бір тұрдым да, манағы өрт жайындағы жауабым есіме түсіп, тоқтап қалдым.

— Жоқ, былай естігенім болмаса...

— Бәсе, білмейсіз. Әй, сойқан ғой ол бір. Қара өрт дегенің түк емес мұның жанында. Одан әйтеуір жол тауып құтылуға болады ғой. Ал мына жыңды боранның қармағына бір іліксең, тірі шығуың жоқ. Жоқ, жұт сегіз ағайынды емес, тоғыз ағайынды болған мына Мезгілдің даласында. Айлап соққан ақ түтек толастамайды-ау! Жер мен көк астасып, ақ кебінге оранып алады да, құтырына ұйтқиды кеп. Осындайда сыртқа шықсаң болды, көз алдыңда қарайып, қалқайып көрінген көрші үйлерден табан астында көз жазасың да, ақ сұрқай қоймалжың бір зәһәрлі дүниенің ішіне еніп жүре бересің... Үйде отырып

та рақат таба алмайсың. Шөккен пілге ұқсап терезе алдында тау-тау қар тұрады. Әр қилы өрнек салып әйнекке қалың қырау қатады. Күн тал түс болса да, өз үйің өткен түннің бір бөлшегін жасыра тығып, ұстап қалғандай, тым қараңғы тартады. Сырттан кіргенде көзің үйренгенше әр нәрсені бір қарманып, мүгедек боласың да қаласың. Пеш мұржасы әлденені азалап, ертеңді-кеш ұлиды кеп. Жүрегіңді тырналайды. Айналаң гулеген жел болады. Пеш маңынан басқа баспана таппайсың тіпті.

«Анаңыздан қайтіп ажырастыңыз?» — деп сұрадың ғой жаңа. Айтайын. Мен ол кісіден сол жылы осындай бір жыңды боранда адасып қалдым. Туған шешемді Мезгілдің өрті алды, өгей шешемді Мезгілдің бораны әкетті...

Осы кезде поезд бір станцияға келіп тоқтады. Ресторанға лап қойған аумақты топ буфетті қоршалап алды да, сыра сұрап, арақ сұрап дабырласа бастады.

— Далаға шығып аз-кем бой жазсақ қайтеді? — деді Мезгіл.

Мен қарсылық жасамадым. «Е, мына өзімен бірге келе жатқан қария — сол Бибігүл шешесі болды ғой» — деп мен де қозғалдым. «Бірақ, әлгінде Бишәм демеп пе еді? — деген тағы да бір ой келеді. — Бұл әлде үшінші анасы болды ма екен?»

* * *

Поезд тағы да ілгері жылжыды. Біз тағы да баяғы орнымызға келіп отырдық.

— Ол заманда зорлық-зомбылық дегенде шек болған ба, менің әкем жәбір көрсе, өз ағайындарынан көріпті, — деді Мезгіл. — Бойдақ кезінде әлді ағайындарының малын бағып, отын-суын тасығаны өз алдына, кейін отау болып оңаша шыққасын да, «бәрекелде, бетіңнен жарылқасын!» дегенді ести алмаған. Шабындық бөлінсе, жердің таз-шақатты жерлерін беріпті. Ал егін салса, «алған соқа-сайманыңның майы, мінген көлігіңнің майы» — деп, түскен шығымның молын өздеріне алыпты. Ананың кезегі, мынаның кезегі дейтіндердің бәрі де қит етсе Қойшыбайдікі бола қалады. Үй ішінің «әрі отыр, бері отыры» сияқты жақындарынан көрген жапасы итермеледі ме, әлде қараңғы болса да заман ауқымын бағдарлай білді ме, әйтеуір, Қойшыекеңнің жалғыз аты мен жалғыз сиырын ортаға салып, колхозға бірінші болып кіргенін білемін.

— Ағайын арасында артық-кем деген болмайды. Бә-

ріміз де жұмылып жұмыс істейміз. Бірлестік, теңестік деген осы, — деді ол мүше болып келген күні қуанып. Әке қуанса бірдемені біліп қуанады да. Біз қайтып қағас қаламыз. «Өзімдікі» деген қаншық ит ол заман түгіл, осы күннің өзінде де әркімнің ішінде күшіктеп жатпай ма, қорамыздан мал кеткенге жанымыз ештеп ауырды. Сонда да өгей шешеміз екеуіміз болып біз де қуаттап, мақұл десіп жатырмыз.

Әкем әуелі орталықтың малын бақты. Анам орталықтың сиырын сауды. Содан кейін екеуі де сарайға ауысты. Ол кезде машина дегенің түске енген бе, әкем үш сырғауылды мосы етіп асып алады да, ертеден қара кешке дейін қол елеуішпен бидай елейді. Қойшыекең бойы шырға болса да, аса қарулы, жиын-тойларда күреске түсіп, белдескенді жығып жүретін, балуан атанған кісі еді, бір қажымайды. Шаңырақтай үлкен елеуіш толған бидайды тағандап тұрып алып шайқай береді, шайқай береді. Қас қарая қолына киіз кітабын ұстап есепші келеді де: «Бүгін Қойшыекең пәлен тонна күн тапты, пәлен тонна тұқым қорын тазалады. Сөйтіп колхоз құрылысының жауларына пәлен тонна соққы берді. Жарады!» — дейді мақтап. Есепші әкемді осылай мақтаса, мен шешем үшін қалай мақтануым керек екенін таба алмаймын. Өйткені әкем пәлен тонна тұқым қорын елеп, колхоз құрылысының жауларына пәлен тонна соққы берсе, сол пәлен тонналарды бір сарайдан шелектеп тасып елеуішке салатын да, одан шыққан соң екінші сарайға тасып апарып құятын да менің өгей шешем. Әйтеуір бірді бірге қосса, екеу болатынын білемін де. Бибігүл апам екі әкенің жұмысын атқарып жүр деп бағалаймын.

Күн сайын тонналап ақталған соң шыдасын ба, көп кешікпей тазармаған бидай қалмады. Ал колхоз құрылысының жаулары қайтсе де құрып кете қоймады.

...Толассыз жыңды боран соғады. Сондай түндерді баспаналап төрт аяқты, екі аяқты аш бөрілер жортады. Мезгілдің даласында. Олар колхоздың малын торида. Олар колхоздың сарайларын торида. Қыбын тапса қарап қалмайды, атады, шабады, соққыға жығады, сөйтеді де айдап әкетеді, арбалап әкетеді.

Осындай шабыншылықтан ығыр болған колхоз белсенділері күзетшілерді сенімді деген адамдардан қояды. Сол сенімді дегеннің бірі менің әкем болыпты.

Ол бір күні кеңсеге шақырылды. Ауданнан келген тұрақты өкіл — Жүсіптің өзі шақырған. «Өзі» дейтін себебім бар: Диктатор болу үшін қол астындағы халықтың

аз-көбі, қарайтын жердің көлемді-көлемсізі есеп емес пе деймін. Бір диктатор бар, миллиондаған халықты билеп, мыңдаған шақырым жерге әмірін жүргізіп отырса да місе тұтпайды. Басқа елдерге, басқа жерлерге көз алартумен болады. Ал екінші диктатор бар, қол астында елу-алпыс құралпы үй болса басқаны іздемейді. Ондайлар соған разы.

Жүсіп біздің ауылдағы сондай «айдағаны төрт еңкі, ысқырығы жер жаратын» кішкене «диктатор» еді. Ең алдымен оның ауылға қалай келгені менің күні бүгінге дейін есімде. Үш ат жегіп, екі иығына айқарып екі винтовка асынып келді. Келді де шапқылап жүріп көшелерді аралады, көшелерді аралап жүріп, тарсылдатып мылтық атты. Сырттағылар қашып үйге тығылды, үйдегілер «не сұмдық болып қалды» деп, босып далаға шықты.

Осыдан кейін үй жаппай тінту басталды. Не жоқ іздейтінін кім білсін, Қаһар Жүсіп күнде ертемен көшенің бір басынан түседі де, астан-кестеңін шығарады. Көрпе-жастық, төсек-орын жұлынған тауықтай бұрқырап терезеден сыртқа лақтырылады. Пеш қиратылады. Есіктердің топсасы жұлынады. Үлкен болсын, кіші болсын, бәрі де далаға шығарылады. Ақ қарда сөйлеуге аузы келмей кемседеп кемпір-шал мен жас нәрестелерге қарайтын бір пенде табылмайды. Осы күні келмеске кеткен сол бір көріністерді ойлаймын да, қайран қаламын, Тулан. Жәбірлеуші де, жәбірленуші де адамға тән сезімдерден ада секілді. Жәбірлеушінің бойынан: «Ертең осы үйдің халі не болады? Шияттей балалары бар екен, аштан өліп қалмас па?» — деген аяушылық сезілмейді. Қолына түскеннің бәрін де сыпырып алып, кеңсеге қарай аттандыра береді. Осымен тынса жақсы ғой. Тынбайды ғой мұнымен. Қора мен шошала кертесінен азын-аулақ ұн шыққан, қарынға салған майы мен ет шыққан үй тайлы-таяғымен жауашқа шақырылады. Қайдан алса одан алсын, шындығы керек болмайды. «Ұрлап алдым, жасырып, сойып алдым» — дегенді мойындағанша, тартатын азап пен жазада толас жоқ. Суық шошалаға қамаған талай ана мен талай балалардың жан тапсырғанын көзіммен көрдім, Тулан. Ойласаң, денең мұздайды тіпті. Хайуан екең хайуан да нәсіл қалдыруға тырысады екен ғой. Нәсіл қалдырмаса, тұқым-ұрпағымен құрып кететінін о да біледі. Қазір жер шарында екі жарым миллиард халық бар дейміз. Егер сол екі жарым миллиардтың өнім-өсімін елу-ақ жылға тоқтатар болса, жер бетінде бір пенде қалмайды екен. Адамзат ұрпағы құрып кетпек! Көз жүгіртші, Ту-

лан, осыған. Өзі қонақтап отырған бұтақты аралаған Қаһар Жүсіпті не деуге болады?! Қарғыстың қандайы бар оған лайық? Хайуан дермісің, мал дермісің?!

Ал жәбірленуші ше? Бұл да бір осы күнге дейін менің алмай қойған жұмбақ сырым: бір үйлі жан болып, ана-рылып, талғажау етіп отырған көжелігін тартып алып кетіп бара жатқанға даусын шығарып тіл қатар бірі жоқ қой. Ертең аштан өлерін біледі. Біле тұра үндемейді. Жалынбайды. Жағынбайды. Томсарған күйде қала береді. Олар қайыр-садақа сұрауды да білмейді. Бала болсам да, бүгінгідей көз алдымда. Аштықтан көзінің алды күлетеленіп, аяқ-қолы, ісініп, бұралып жатқандардың талайын көрдім сол қыста. Бірдеме берсең алады, жейді. Бірақ өз бетімен қолын созбайды. Ештеңені дөметпейді де. Оңменіңнен өтер өткір көзін бірдемеге мағынасыз қадан жата береді. Бұл не нәрсе, Тулап? Ерлік пе? Өлде өлдім пе? Береген қолым алаған демеуші ме еді халық? Бар күнінде қонақжай дарқан пенделердің өлім ауанында басқадан түк дөметпеуін, дөметпей жатып жан тапсыруын қалай түсінуге болады? Жұмбақ бұл маған. Күні бүгінге дейін жұмбақ.

Бірді айтып бірге кете беремін, Тулап. Адам болған соң, көкейде жүрген сыр ғой бұл. Енді Қаһар Жүсіптің өзіне оралайық. Ие, менің әкемді сол Жүсекеңнің өзі шақырған.

— Сен кімсің?

— Мен, Қо-Қойшыбаймын...

— Қой бағып жүріп, байып кетсін деп қойған ғой. Ниетінің жаманын қарашы. Байлармен байланысың жоқ па?

— Жо-жоқ...

— Жоқ болса, бар. Колхоз сарайын күзетесің. Байқа, қақпа алдынан құс жорғалап өтсе, жақсылық көремін деп ойлама!— деп Жүсекең алты атарын суырып алып әкеме кезенген.

Қойшыекеңде «жоқ болмайды»— деген болған ба, «колхоз сарайын күзетсем, күзетейін»,— дейді ғой әрине.

Сөйтіп, менің әкем күзетке шықты. «Күзетсем, күзетейін» дегенімен, Қойшыекеңнің тапсырылған жұмысқа сүлесөк бола алмайтыны тағы бар ғой. Күн демейді, түн демейді, сарай маңынан аяғын аттап баспайды. «Жүсекеңнің өзі айтты ғой, құс жорғалап өтсе, расында да ұят болар»,— деп жүреді де қояды. Өйтуіне тағы бір себеп, күзде құйған тұқым қорының қыс ортасында жарым-жартысы жоқ болып шығыпты. Сарай төңірегіндегілердің кү-

зетшіге дейін түгел ауыстырылуының мәні де осында. Содан кейін, қайдан келіп жатқанын кім білсін, колхоз сарайына шана-шана бидай келіп түсіріле бастады. Ашыққан жұрт осы шаналарды, шанада теңкиіп жатқан алаша қаптарды торуылдайды. Сол кезде сап етіп Қаһар Жүсіптің өзі жетіп келеді де, бала демейді, шаға демейді, қамшының астына алады. «Мына иттерді неге құмайсың?!» — деп әкеме ақырады. Ал Қойшыекең болса, үндемейді. Тұтас алашадан тігілген қанар қаптардың аузын шешіп, тұқымдық бидайды шелектеп таси береді.

Бір күні осынпай бір іс үстінде тағы да Қаһар Жүсіп келді.

— Мына шелекпен не өнеді. Қаптап неге тасымайсыңдар? — деп кілтші Нұрымға төнді.

— Бұл қап емес, алаша ғой, кім көтере алады дейсің, Жүсеке... — дейді Нұрым ақырын ғана.

Қаһар Жүсіп менің әкеме бажырая қарады:

— Әй, Қойшыбай, сені жұрт мықты дейді ғой. Мына алашаны көтеріп сарайға жеткізші, кәне, ақысына бір бұт бидай аласың.

Әкем «рас па?» дегендей кішкене көзін күлімдете қарады. Бұл кезде біздің үйде де қаптың тақырланып қалған кезі еді, итермелеген сол жай ма, тайынар емес.

— Неге қарайсың? Рас айтам. Бір бұт таза бидай аласың.

— Көтерсем, көтерейін. Тек демесіп, нығыма салып жіберетін болсын.

Менің жүрегім су ете қалды. Жадағай шананың өн бойын алып, теңкиіп жатқан бір алаша бидайды қалай көтермек? Астында қалып мерт болмас па? Бірақ оны ойлаған бір пенде жоқ. Қаһар Жүсіптің қабағын бағып тұрған жүкшілер алашаны арқасына құлата бастады. Денем қалтырайды. Бақырайын десем, дыбысым шықпайды. Жасқа булығып, үнсіз тұрмын.

Дегенмен ақыры қуанышпен тынды. Ең әуелі, алаша әкемді шын басып қалған секілденіп еді. Қол-аяғы, басын түгел жауып кеткен. Енді қарасам, сарайға қарай сүйретіле қозғалып барады. Алашадан әкемнің қыбырлаған өкшесі ғана көрінеді.

Әлі есімде, таразыға салған Нұрым:

— Он сегіз бұт, бес қадақ! — деп нәштей сөйледі. Даусында дән ырзалық бар.

Біз, сөйтіп, өгей шешем екеуміз бір бұт бидайды көтеріп, қуана-қуана үйге оралдық. Бірақ әкем күзетке шыққаннан бері ол жазғанда да маза жоқ. Қаһар Жүсіп атып

тастай ма деп шын қорқа ма, әлде колхоз сарайына төнген қауіп күшті ме, білмеймін, кеш түссе-ақ тері шалбар, үлкен тұлып киеді де, тымақтың бауын бастыра байлайды. Содан соң тот басқан ескі бытыраны арқасына асып алып, әкемнің соңынан кетеді. Мен болсам, азынаған ессіз де қараңғы үйде жалғыз қаламын. Сықсиманы жағып қояйын десем, жалп етіп сөніп қала береді. Желдің қайдан соғатынын да білмейсің. Жел қопсытқан төбе қаңылтыры боранмен ұйтқып тарсылдай ма, дүрсілдей ме, бір тынбайды әйтеуір. Көзім ілініп бара жатып, шошып оянамын. Колхоз жаулары төбені келіп қопарып жатқан секілденеді. Толассыз терезе тысырлайды. Көзім ілініп бара жатып, тағы да шошып оянамын. Солбаң етіп бір көкжал түсіп келе жатқан сияқтанады. Тарс етіп мылтық атылғандай болады. Гүрс етіп, бірдеме құлап түскен секілденеді. Бір ауық қасқыр ұлиды, бір ауық іңгөлап бала жылайды. Әйтеуір боранды дүние қатерлі де, жұмбақ ызың-шұға толы. Мен айқай саламын. Әкемді, Бибігүлді шақырамын. Бірақ олар енді қайтып оралмайтын сияқтанады.

Осыны ойласам, осы күннің өзінде де арқам мұздап жүре береді. Қалай жынданып кетпедім екен десеңізші.

Сондай бір үрейлі түндердің бірін артқа салып, таң ата көзім ілінген екен, жылаған дауыстан шошып ояндым. Қарасам, екі бүйірін таянып алып, өгей шешем дауыс етіп отыр. Алдында әкем жатыр. Басын таңған шүберектен ұйып қатқан қан көрінеді. Кіріп, шығып жұрт сапырылысады. Бәрінің де айтатыны:

— Соққыға жығып кетіпті.

— Албардың құлпын сындырып, тұқым қорын талап кетіпті.

— Бибігүл сорлының аяқ-қолын байлап, аузына шүберек тығып кетіпті!

Сөз осы. Мен сорлыда не қайрат бар, әкемді құшақтап бақыра бердім.

Бір кезде шалқасынан есік ашылды. Ең әуелі жарқ етіп найза, содан кейін ақ пиманың басы көрінді. Сырттан бір қора ызғарды алып, жырық етек тон киген, ала көз, дәу қара кіріп келе жатты. Жұрт- тым-тырыс. Бибігүл тас түйін, дыбыссыз қалды. Мен салмастан таныдым. Бұл — Жүсіптің өзі.

— Құлыңты бұзып алған бидай қайда? Қайда тықтыңдар? Тап! Кәне?! — деп шешеме төнді. Менде үн жоқ. Жүрегім суылдайды. Байқаусызда көзім түсіп кетіп еді, бір ала көзімен оны, бір ала көзімен мені атып бара

жатыр. Қорыққанымнан бақыра беріппін. Бақсам, ол сондай ақи көз екен.

— Алмаған бидайды қайда тығады. Ұрылар әкетті,— деді Бибігүл. Тайынатын сияқты емес.

— Тінтіңдер!— деді Жүсіп қасындағыларға.

Осы бір жалғыз сөздің қаншалықты құдірет-күшінің барын мен Жүсіптер кеткен соң білдім. Еден қонарылды, пеш тас-талқан болды. Қора кертелеріне сумаңдап сүймен жүгірді. Шешем үш күн суық албарға қамалып шықты.

Осыдан кейін біздің үйдің шаруасы оңалмады. Әкем жатып қалды. Бибігүл істі болды. Талғажау етіп отырған баяғы бір бұт бидай белсенділердің қолында кетті.

Аш иттей әр үйді бір торып, әр қораны бір тіміскілеп, шетке шыққанға ауыз салып жүрген аштық біздің үйге де аранын ашып келе жатты.

— Енді қайттік?— деді дағдарған әкем төсектен басын көтеріп, үйге кіріп шығуға жараған соң.

— Ие, енді қайттік?

* * *

...Айнала шайқалған теңіз бейнелес. Ұйтқып жыңды боран соғады. Алда түтеген ақ қоймалжыңнан әрең-әрең көрініп екеу келеді. Ол — менің әкем, ол — менің өгей шешем. Артта, кішкене қол шанада мен отырмын. Күшімнің жеткенінше үшеу болып, қатарласа жүрейін десем, оған жағдай жоқ. Жамбасынан басқан көн етіктің ұлтаны бір бөлек, өзі бір бөлек болып алдақашан қалған. Мен тобан аяқпын. Сол себепті, Бибігүл байғұс қалың кигізге орап, шанаға отырғызып қойды.

Олар бір басады, екі басады, ілгері жылжиды. Қол шананың соңында тартылған сымдай болып, ап-айқын жіп-жіңішке қос сызық қалады. Жоқ, қалмайды, өкшелей қуған, жанапайлап қуған қар теңізі толқынымен лық еткізіп көміп келеді. Ақ ирек жолдың кедірі мен бұдыры да көп. «Шанада отырмын» деген атым ғана. Көлденең тұрған атжал, ақбайталдарға қиялап шыққанда жел екпінімен әлсін-әлі аунап кете беремін. Ондайда Бибігүлдің жылы алақаны тағы да кеп демеп, шанаға отырғызып қымтап, шымқап жатқаны.

Алдымыз сұп-суық белгісіздік. Бірақ мен оған онша көп қиналмаймын. Өйткені алда баяғының алыптарыңша соныдан соқпақ салып келе жатқан әкем бар. Бибігүл бар. Сол екеуі бар тұрғанда қай тарапқа бет қойып жүр-

сек те, бір жұрттан барып шығарымыз хақ. Жалғыз-ақ ана жоғалып жатқан ізімізден шошынамын. Туған жерден Мезгілдің бораны ығыстырып барады. Біржола ығыстырып бара жатқандай. Қайта айналып келу жоқ, қайта айналып көрісу жоқ секілді. Оның үстіне құлақ тұндыра соққан үскірік жел қойны-қонышымды аралайды. Бейнебір жылан ысылдап аралап жүргендей. Тісім тісіме тимейді. Қарынға түскен де қауқарлы ештеңе жоқ. Ол да бір жағынан сәт сайын ойға оралып, мазалайды.

Біз шыққалы, міне, екі күн. Күнәсіз болсақ та, күнәлі есепті, ұрланып, түнде шықтық. Қайырсыз үйдің оты жағулы, төсек, орны жиюлы, тіпті өгей шешемнен келген батсайы шымылдығы да құрулы, бәрі де өзіміз бардағы күйінде қалды. Бұл — екі-үш күн болса да Қаһар Жүсіп секем алмасын деп із тастау ғана.

Жүреді, тұрады олар. Түнделетін, бір жай-мекендерге келеді. Қонған үйдің отынын ұсақтайды, есігінің алдын алып қалған тау теңіз қарды аршиды. Содан кейін сусуанын ішіп, жолға деп бір уыс көжелігін сұрап алып тағы да ілгері кетеміз. Соққыдан әлі есін жиып болмаған әкем байғұс жиі тоқтайды. Қол шананың жібі аш болсын, тоқ болсын бір мойымайтын, бір қабақ шытпайтын өгей шешеме, дүлдүл шешеме қайта-қайта ауысып барады да, ұзағырақ тоқырап қалады. Қол шана артына бір қарыс қос сызық салып жылжи береді...

Содан бері отыз бір жыл өтті. Мен, міне, тағы да дәл сол жолмен келемін. Ақ сүтін бермеді дегенің болмаса, шын ана бола білген, аяулы адамға асығып келемін. Бірақ қол шана емес, астымда желден жүйрік машина. Сонда да асыққан көңілге ілесе алмай егін-егіннің арасындағы шоқалақ жолмен өндірмей келеді.

Жол!

Жол тағдыры да адам тағдыры сияқты қызық болады екен ғой, Тулан. Бір кезде мүлгіп жатқан қазақ сахарасына сор әкеліп, ырысын әкете берген, бүкіл Европаға әйгілі аты шулы қасқа жол еді бұл. Нілдінің мысы мен Қарағандының көмірі осы жолмен барып, бүкіл дүниелік базарлардың саудасына түскен. Француздың жібегі де, ағылшынның жүн маталары да осы жолмен айлап, жылдап жүріп жеткен-ді. Қазақ даласына бұл жолмен жәбір-жапа, қулық-сұмдық келді, ақша келді, тез келді бірақ. Самарқау елдің санасы да осы жолмен оянды. Кеш оянды, бірақ. Бұл жолмен жаяу-жалпылап жүріп Пушкин келді. Некрасов келді далаға. Бұл жолға қазақ халқы қасқыр көрген жылқыша осқырына, шошына қарап жа-

қындай берді, жақындай берді... Пайдасың да көрді, басың да құлдыққа байлап берді.

Сөйтіп, бір кезде дүние жүзінің жебірлерін бал арасына «мен мұңдалайтын» қызыл гүлше өзіне тартқан жол — міне, енді егін арасының шоқырақ соқпағына айналып кетіпті.

Ие, Тулан, жол тағдыры да қызық. Бір кездегі даңғыл жолдар шөп шығып, бүркеу тартады да, жоғалады. Соныдан таспадай болып жаңа жолдар түседі. Ол жол жаңа да жақсы мекен-жайларға апарады. Алдау-сұмдығы жоқ, пәле-жаладан қағас, өсек-ғайбаттан ада қарым-қатынастарға — адам қарым-қатынастарына апарады...

...Қайда апарарын білдім бе мен онда. Әке-шешем сүйреткен қол шана мені қалың бір қарағайдың ішіне алып кірді.

Ең жақсысы, бораннан құтылды. Бықсыған тезектен, құр лапылдағанымен, қызуы жоқ қамыстан құтылды. Қарағай басы шайқақтап тулайды. Мезгілдің боранын сол ғана еске салады. Ал қойыны болса, құлаққа ұрған танадай тың-тыныш. Үп еткен жел тұрса, жоса жөнелер қалың қардың қозғалар түрі білінбейді. Төсегін мықтап салып алған. Үлкендер болса, жуан-жуан ағаштарды кесіп әкеледі де, отқа тастайды. Жан-жаққа жалқын қызуын жайып маздап, қоздап жанады ол.

Біз енді жалғыз да емеспіз. Жаңа бір үй ішімен табыстық. Үй песі сопақ бет, сары сақалды Нұрыш дейтін еңгезердей сары кісі. Ұзын сапты ақ балтасын жарқылдатып, құлаштай соғып, құлатылған қарағайларды бұтарлайды да жатады үнемі; сөзбен де ісі жоқ, әкем сияқты үндемейтін бір пенде. Нұрекең үндемесе де жақсы адам еді. Шай ішіп жатқан үстіне кіре қалсаң, айыр саусақты, арбиган қолымен бөлке наннан уыстай үзіп алады да, әйелге тән жіңішке даусымен:

— Ал, қағып ал! — деп есікке лақтыратын. Әрине келген шаруаны бітірген соң қарап тұрам ба, жақсы көретінімді жайылған езуіммен танытып, жайыма жөнелемін ғой. Жоқ, жөнелмеймін, алғанға көңілім көнпимесе, арқамды бір қиқаң еткізіп тұра беремін. Арқаны қиқаңдататын себебім де бар. Баяғы Бибігүл апамнан келген көйлектің жалғыз жағасы мен омыраушасы ғана қалған. Жат көзге көйлегі бар екен десін деймін бе, қамыт кигізген атша, сол жаға мен омыраушаны мойныма іліп, жалаңаш етіме шапан киіп жүретінмін. Нұрекең сонымды байқаған болса керек, бір барғанымда үстіндегі көйлегін шешіп алып, маздап жанған отқа жағасынан бүрмелей

ұстан, әрлі-берлі, дөңгелетіп алды да, қолыма ұстатты.

— Бар, үйіңде бар да киіп ал.

Нұрыш осындай жақсы адам.

Осы жақсы Нұрекеңнің үйінде менің қыртысым сүймейтін де біреу бар. Ол — көзі тышқанның көзіндей жылтырап тұратын қушық бет қара кісі — Садыр. Ол мені кездескен жерде: «Өй, боқмұрын» деп кемсітіп, мұрныма шертіп кетеді. Нұрыш жоқта бара қалсам: «Неге келдің, боқмұрын? Ана мұрныңның сорасын ағызбай, табаныңды жалтырат!» — деп айдап шығады. Сол себепті, мен оны жек көремін. Жек көргенімді қайтейін, шынымды айтсам, қорқамын одан. Қорқа жүріп, атарға оғым тағы болмайды. Өйтетінім: Садыр Бибігүлмен кездессе-ақ болды, бірдемелерді айтып, әзілдей бастайды. Қолайсыз жерлерге қолын жүгіртеді. Сонда мен қызғаныштан жарылып кете жаздаймын. Бірақ Бибігүл де оны ұнатпайтын сияқты. Алдырмайды:

— Кет әрі, іннен шыққан қаптесерге ұқсамай! — деп бетін қайтарып тастайды. Сонда ғана жаным жай тапқандай, сазайын берген шешеме разы болып, Садырға ішімнен: «Өзің де осы керек!» — деп қоямын.

Сол Садыр мен әкем ағаш аралайды. Нұрыш жығылған қарағайларды бұталайды.

Бұл кәсіппен айналысқалы тұрмыстың беті түзелейін деді. Қалай десең де, нанға аузымыз тиді. Әкем кешке жұмыстан босаған соң, асханаға барып, ақ бөлкені қолтықтап қайтады. Жалғыз ғана қолайсыздық бар: Нұрыштың үйі де, біз де қалың жабылған қоста тұрамыз. Тәйірі, ішіп-жемің болса, дені сауға аяз дегенің түк емес екен ғой. Өгей шешем жуан-жуан дөңбектерді алып келіп, дүрілдетіп отты жағады. Картопты шелектеп асады. Ақ нанды, үгілген картопты тоя жейміз. Содан кейін қабат-қабат жамылып жатамыз да қаламыз. Танауымыздан ақ буды паровозша будақтатып, ұйқыға да кетеміз. Бір ғана жаманы — ертесіне тұрғанда қиын. Айнала қысқан сары аяз басыңды көтерсең-ақ бас салып, жылы төсекке қорғалата береді. Бір тұрып алған соң мұртыңды балта кеспейді. Лаулап жанған отқа талтая қақтанып, екі бетің бал-бұл жанып отыра бересің. Ал, реті келсе, Нұрекеңнің қосына қарай жалаң аяқ, жалаң бас жүгіріп ала жөнеле бересің. Ақ қарда аяғыңда лыпаңның жоғы да түк емес екен, қарның тоқ болсын де!

Бірақ менің бұл қызығым ұзаққа бармады.

Әкем әуелі «басым айналады», — деп шағына беретін болды. Бара-бара жатып қалатынды да шығарды. Он-

дайда «қой кезегі» Бибігүлге келеді. Бірақ оған Садыр разы емес. «Қойшыбай тойынған соң, шолжаңдайын деді. Өзі үйде қалып, жұмысқа әйелін жіберетінді шығарды» — деп қалады. Онымен де тынбады! Бір күні қосқа келіп қиғылықты салмасы бар ма!

— Паекті бірдей аласың да, жұмысқа қатыныңды жібересің. Олай болмайды енді. Не орынды босат. Не жұмысқа шық. Екінің бірі.

Шешем болса:

— Асырай алмай жатқан қызыл сирақтарың бар ма еді?! Қып-қызыл жігітсің, ұялсайшы осылай деуге. Менен артық қиратып, сен де ештеңені қырып тастаған жоқсың, — деп шаптыға сөйледі.

Ал әкем болса, үндемей қалды. Ертеңіне:

— Айтты-айтпады, Садырдан ұят болды. Бүгін жаман сияқты емесіпін. Өзім барғаным жөн болар, — деп жұмысқа кетті. Бірақ сол кеткені кеткен болды. Қайтып қосқа кіре алмады. Еңкейіп ағаш аралап жатқан кезінде:

— Көзім қарауытып барады, тұра тұршы, Садыр, — деп отырып жатыпты да, өтіп жүре беріпті...

* * *

Осы кезде ресторан кухнясынан шыжылдап, бұрқырай шыққан екі бифштекс «былай тұрындар, жол беріңдер, мен келемін!» — дегендей әр ауыздың сілекейін шұбыртып, біздің алдымызға келіп тоқтады. Мен бір рюмка коньякты құтты орнына аттандырып жібердім де, қуырылған етті ала беріп, ойланып қалдым. Көз алдыма бала Мезгілдің Сібір орманының ішіндегі халін, мүшкіл халін, елестететін сияқтымын. Содан кейін не істеді екен бұл байғұс? Әлде ақ қардың, көк мұздың үстінде жалаң аяқ жүріп ел ақтады ма? Әлде...

Менің ойымды Мезгілдің даусы бөлді:

— Әке, кеткен соң бізде не күй қалды дейсің, Тулан. Бибігүл әуелі Садырға серік болып, ағаш аралап жүрді. Бірақ бұрынғыдай емес, жоқ нәрсеге кейіп, қабақ шытатын мінез шығарды. Бықсып, от жанбаса да, байқаусызда қазанның түбі күйе бастаса да, «құдайы құрғыр, қу құдай-ай!» — деп таусыла қалады. — Бірақ мен онысынан сескенбеймін. Өйткені бала деген тамыршы сияқты емес пе, өзіне деген көңілдің ала-құлалығын дәп басып, бірден біле қояды ғой. Әкем өлгеннен бері шеше көңілінен ондай өзгерісті байқамаймын. Қабақ шытса, басына түс-

кен ауыртпалыққа, жан жолдасынан айырылғанына, өз тағдырына қайғыратын шығар. Оңай деймісің!

Мен, бірақ осы бір тышқан көз, жышылық Садырдан сескенемін. Соның мінез-кұлқында, жүріс-тұрысында маған ұнамайтын бірдемелер бар. Жұмыс басында дем алған болып отырып, шешеммен ұзақ сөйлеседі. Мен өйтіп отырмаса екен, сөйлеспесе екен деймін. Кейде әр нәрсені себеп етіп, қастарына барамын да, малақайымды табаныма салып тұрып қаламын. Не сөйлесетіндерін білгім келеді. Бірақ тыңдау қайда маған?

— Әй, боқмұрын, бар, табаныңды жалтырат, менен бірдеме көрмей тұрғаныңда. Тыңшы сияқтысын көрдің бе өзінің!— деп ақырады Садыр.

Сол кезде шешемнің көзінен мөлтілдеген жасты көремін:

— Жетім деп, жесір деп басынасың-ау, Садыр. Мезгілдің әкесі болса, бізбен бұлай сөйлеспеген болар едің ғой. Сөйле. Саған кер келер деймісің,— дейді ақырын ғана күрсініп.

Сондайда мен шешемді әрі аяймын, әрі іштей кейімін де оған. Кейітінім: бұрынғыдай адуын сөйлеп, бетін қайтарып тастамайды. Қажығандығын танытып, мүсәпірсі сөйлейді. Неге өйтеді екен, картоп сияқты сопиып тұрған жылтыр маңдайынан бір періп:— Бар, енді қайтып қарамды көрме!— деп неге айтпайды екен?— деп кейімін. Бірақ тұра беруге шама жоқ. Садырдан қаймығамын да, қосқа қарай тартып жөнелемін. Онда да мазам болмайды. Мына сұңғылалықты қараңызшы. Қаршадай болып алып, Садырдың мені ғана емес, Бибігүлді де жәбірлейтінін сезетін сияқтымын. Жатып алып әр түрлі айла ойлаймын. Тор құрамын. Қайтсе де тышқан көз Садырдан құтылудың амалын іздеймін. Біресе Садырдан екі есе зор, батыр жігіт болсам, сөйтіп, оны көтеріп апарып бір ағашқа асып қойсам деймін. Кенет орман ішінен бір жолбарыс шыға келіп, арқалап алып жөнелсе деп те қиялдаймын. Жүріп келе жатқанда алдынан бір ор кездесе қалып, соған неге түсіп кетпейді екен деген ой келеді. Бірақ қанша айла-тәсілді армандап бақсам да, Садырға бір кер келмейді. Қайта біздің қосқа ана-мынаны сылтауратып, жиі келгіштейтінді шығарды. Бір келсе болды, жоқты, барды сөз етіп шықпай қояды.

Осылай қыс та өтті. Биікке көтерілген күн жер-ананы бусандыра бастады. Жер аяғы кеңіп, орман іші қилы-қилы гүлге, қилы-қилы үнге толды. Бірақ мен ауырып қалдым. Көзім қарауытып, басым айналады. Қара судан

басқа түк ішкім келмейді. Шөлдей беремін. Түн болса-ақ, көз алдыма керемет бір елестер кеп орнайды. Мағынасыз бір қыз ойнақтарға араласып кететін сияқтымын. Ұйтқып боран соғатындай... Жапырылып ағаштар құлайды. Солардың астында қалған әкемді көремін. Тегі сандырақтайтын болсам керек. Ояна келсем, маңдайыма суық су басып отырған Бибігүлдің: «Тиышталшы, шырағым. Бәрі де орнында. Мынау шыққан көктем ғой. Боран қайдан соқсын. Ағаштар да құлаған жоқ. Басыңды көтеріп, асқа қараған кезінде әкеңнің басына барып, дұға оқып қайтамыз. Сабыр ет, балам» — деген қоңыр үнін естимін.

Бұл сөз маған әл беретін сияқты. Кембағал көңіл жұбаныш табады. Көзім қайта іліне бастайды. Тағы да әлгі бір қызылды-жасылды әлеміш дүниеге барып енемін. Сол бұлдыр елестің ішінен ап-айқын болып, Бибігүл шешемді көтеріп әкетіп бара жатқан Садырды көрем. Айқайлайтын болсам керек. «Мен, міне, қасыңда отырмын. Сабыр ет, шырағым», — деген Бибігүлдің дауысы келеді тағы да. Мен сонда өгей шешемді құшақтап аламын. «Кетпеші, апатай, кете көрмеші!» — деп жалына бастаймын.

— «Сені тастап қайда кетеді дейсің, мен бейбақ!» — дейді Бибігүл аузыма су тамызып. Мен оның бауырына кіре түсемін. Бар қарағаштай панам сол. Айырылып қалсам, өлетін сияқтымын. Бибігүл де сонымды сезер болса керек. Қасымнан екі елі кетпейді. Сұрағанымды екі етпей, ұзақты күн отырады да қояды.

Осындай алас-қапас, жан ұшырумен талай күндер өтті. Тегі бетім бері қараған болса керек, тамаққа көңілім шаба бастады. Бірақ тұрайын десем, басым айналып, құлап қаламын. Төсекті босағаға жақын салдырып, ұзақ жатам. Есіктен көк мөлдір аспанның аядай бір пұшпағы көрінеді. Одан бері көк жапырақтарын жайып келе жатқан ақ қайың бар. Баяу теңселіп қыбырлап тұрады. Не іздейтінін кім білсін, қайың бұтағының арасында ұшып-қонып бір сары шымшық шырылдайды ертеңді-кеш. Мені сиқырлы көктемнің осы бір құлпырма көрінісі әлдебір қиян шалғайға шақырғандай болады. Ана бір сары шымшық болсам деймін. Сары шымшық болып, мөлдір сулы тостаған көлдері бар Мезгілдің даласына қарай самғап кетсем деймін. Сол кезде «Ал Бибігүл қайда қалады?» — деген сауал қаперіме сап етеді. Жүрегім су ете түседі. «Жоқ, жоқ, Бибігүл шешемнен өлсем де айрылмаймын!»

Бір күні Бибігүл есік алдында менің көйлегімді жамап отырды. Мен күнделікті дағдыммен қоста жаттым. Дауыстай сөйлеп Садыр келе жатыр. Менің жүрегім тулап қоя берді. Қос есігінен сығалаймын. Садыр келген бетте-ақ жантая беріп, Бибігүлдің мықынына қол жүгіртті:

— Мықыныңның өзі немене, өлген қойдың жамбасына ұқсап шодырайып кетіпті ғой.

Шеше жауабын тыңдарға дәрмен қалмады. Қалай тұрғанымды да, не ойлағанымды да білмеймін. Қостан атып шықтым да, Садырдың үстіне мысықша жармаса түстім. Аянбадым. Бейғам жатқан Садыр тұрғанша тырнақты да, тісті де батыра салып, жосалай бердім. Көзім қанға толды ма, әлде булыққан жасқа толды ма, оны да білмедім, әйтеуір ештеңені көрген жоқпын.

Садыр да аянып қалмағанға ұқсайды. Белім, қабырғам күтірледі. Содан кейін лақтырылған допша көтеріле бердім де, сылқ ете түстім жерге. Басым жаңғырыққа тиді.

— Мына әкеңнің аузын... Иттің баласы, қайтеді? Бетімді тырнап тастады ғой! Қолыңды қол, бұтыңды бұт етіп тас-талқаныңды шығарайын ба осы!

— Ойбай, құдайы құрғыр, шұнақ құдай-ай, өлтірдің ғой қу жетімек сорлыны. Жоғалшы, көрінбеші көзіме!— деп Бибігүл жүгіріп келді. Даусы ширақ, баяғы әкем бардағыдай. Маған керегі де сол ғой, қатты қысып құшақтап алдым да, ағыл-тегіл жылай бердім. О да мені ыстық бауырына тартты да, дауыс қосты.

Міне, сол ана арада отыз жыл өткен соң әл үстінде жатып іздепті мені, көргісі келіпті. Неге іздеді? Неге көргісі келді екен? Мен осыны көп ойладым, Тулан. Ойладым да бір сұраққа кеп тірелдім. Білгің келеді: Адам осы өлер алдында не ойлайды екен, соны білгің келеді.

Меніңше, адам өлерде дүниенің ыстық екенін түсінеді. Қимайды. Осы жасында қилы-қилы бұлтарыс, қалтарысы бар бұралаң жолмен жүріп, жақсыны да көрді, жаманды да көрді. Жақсы адаммен де кездесті, жаманмен де кездесті. Өзінің де жаман, жақсы болған күндері бар. Соны ойлағанда жаманның бәрі ұмыт болады да, дүние енді нұрлы, ыстық, жарқын жағымен көз алдына ұлғая сыландайды. Сондай сәтте адам өзінің адамдық махабатын берген, мейірімін салған, қымбат та қимас, аяулы деген жандарын іздейді. Солардың болашақ тілеуін тілейді. Соған қызыға, қызғана қарайды. Мен, міне, осы-

лай деп ойлаймын да, асыға түсемін. Көргім келеді, тіл-десіп қалғым келеді.

— Ие, содан соң?— дедім мен дегбірсізденіп.

— Содан соң сөз қысқа. Жолымыз екіге айрылды ғой. Мен көп кешікпей балалар үйіне кеттім. Ал Бибігүл болса, тұрмысқа шықты...

— Садырға ма?

Мезгіл маған қарады. Кейшінде «өзің қалай ойлайсың?» деген сұрау бар.

— Ие, соған...— Мезгіл тұнжырап отырып қалды. Содан кейін бір күрсініп қойды да, сөйлей берді.— Жоқ, тұрмысқа шықты деп жазғырмаймын. Қазір ойласам, сол кезде маған кексе көрінгенімен, жиырма бесте ғана екен ғой. Жиырма бес деген немене, уызы арылмаған сәби емес пе! Ие, сәби! Жоқ, шындап келгенде, тіпті Бибігүл байсырап да шықпаған болар. Сараласам, бірден-бір дұрыс жол осы. Мен балалар үйіне алынып, мемлекет тәрбиесіне көшпесем, ол тұрмысқа шықпаса, Сібірдің қай ағашының түбінде қаларымызды құдайым білсін! Міне, «анам бар еді»— деп әйеліме айта алмаған себебім осы еді,— деп тоқтады Мезгіл.

— Содан кейін көріспедіңдер ме?

— Жоқ, көрістік. Күз түскенге дейін жиі-жиі келіп тұрды. Біресе ақ бөлкесін арқалап, біресе паякқа алған тәттілерін орамалына түйіп әкеп жүрді. Содан кейін тегі, қоныс аударып, басқа жерге көшіп кетті ғой деймін, көз жазысып қалдық. Жоқ, тағы да бір рет кездестік. Ол соғыстан кейін дәл бұдан он бес жыл бұрын еді. Мен майданнан оралған соң Днепропетровскінің кен институтына барып түскен едім. Соның үшінші курсыңда оқып жүріп мына Қарағандыда практикада болдым. Сонда кімнен естігенін білмеймін, осынау «Мезгілден» құрты мен майын арқалап іздеп келді. Көріспегелі көп жылдар өтті ғой. Көп жаңалықтары бар екен. Ең алдымен, өз сөзімен айтқанда, «заман түзелген соң» «Мезгілге», колхозға оралыпты. Тағы да бір қуаныш, менің өзім танымайтын екі інім, бір қарындасым бар болып шықты.

Бибігүл қасымда он күн болды. Қоштасарда:

— Жетім еді, жетсе екен, адам болса екен — деп тілеп едім жатсам да, тұрсам да. Жат бауыр болма, шырағым. Жазыңды үнемі шешеннің қасында өткіз,— деді.

Бірақ мен бара алмадым. Тышқан көз Садырдың алдында несіне мүсәпірсіін деген намыспен бармадым...

— Ғажап екен, ал көре алдыңыз ба Бибігүл шешейді бұл сапарыңызда?— деп сұрадым тағы да.

— Ғажабы сол — кіріп барсам, үлкенірек келген төргі бөлмеде қаптап отырған жан екен. Бәрінің де жүзі оянық, бәрі де тілсіз. Солардың ішінен көзім бірден Садырға түсті. Баяғы қалпы. Тышқан көзі жылтырайды. Үстінде барқыт бешпет. Бар өзгерісі — сұлу етіп қара сақал жіберіпті. Қолында таспиық. Көптен бері жұмысқа жанаспағандықты танытар күсі жоқ ақ саусақтарымен таспиықтың жақұт тастарын бір-бірлеп ауыстырып күйбірлейді. Одан кейініректе сол Садырға ұқсас екі бала жигіт отыр. Ішімнен: «Бейтаныс інілерім осылар шығар», — деп ойладым. Оң жақта ақ кереует. Үстінде біреу жатыр. Беті ақ орамалмен көлегейлеп қойылған. Мен оның кім екенін бірден білдім. Бірақ мына жұрттың сынық жүзіне, көрсем деп асығып келген кісімнің қимылсыз қалған тұлғасына қарап, жүрегім су ете түсті.

Әуелі Садыр шырамыты мені.

— Ау, келді ғой...

Жұрт қимылдап, қозғалып қалды. «Е, алла байғұс-ай! Қайтсін!» — деген күбір жүгірді.

Бейтаныс інілерімнің екеуі де ұшып түрегеліп, құшақтай алып жатыр.

— Жаңа ғана көзі ілінді, — деді бірі мені қорқытпайын дегендей.

Сол кезде көлегейленген орамал да қимылдады.

— Басымды көтерші, — деді әлсіз ауру дауыс. Содан кейін ажымды бір тереңнен жанары қайтып, суала бастаған бір көз қадалды маған. Арада көп жылдар өтсе де, көңілімде ыстық суреті сақталған, мейірбан көз, ана көзі бұл...

— Үйбұй-й-й. Мезгілмісің?.. Шыбыным-ай, келдің бе? — деді ол ақырын ғана. Ол осыны айтты да қайта қисайды. Көзін жұмып көп уақыт үнсіз жатты. Қарасам, жас моншақтары сарғайып, суалған бетіне мөлдір сызық салып домалап барады екен. Неге жылады? Не ойлады ол дәл осы сәтте? Мына қазіргі екі дүниенің ұстара жүзіндей қыл арасында жатқан ауыр халін ойлап, жарық дүниені қимағандықтан жылай ма? Әлде: «Сенде ана жоқ, менде бала жоқ, соны естіп бала етіп алайын деп келдім», — деген сөзін есіне алып, оның ана бола алған, менің бала болуға талпынған алғашқы күндерін, ауыр күндерін есіне алып жылай ма? Болмаса, «екі талай кезеңге келгенде, сөзімде тұра алмадым, затым әйел болған соң, әлсіздік еттім, кешір сонымды» дей ме? Қайдан білейін мен оны, Тулан. Адам көңілі ғажайып үндерге, ғажайып сырларға тұнып тұрған нәзік перне сияқты

емес пе?! Бір қылын бассаң-ақ қуаныш-қайғы болып, күйініш-сүйініш болып, төгіліп кетпей ме! Сөйлеп кетпей ме? Екінші бірі ұға бере ала ма оны.

Міне, үй толы жандар отыр осында. Бірі тұнжырап, бірі жылап та отыр. Мүмкін олар өзінің сәбидей пәк тазалығымен, ағайын-туғанды алыс-жақын деп алааламай, бәріне де мейірбан ана бола алған, ауыл анасы бола алған Бибігүлді аяп тұнжырайтын болар, аяп жылайтын болар. Бірақ мұның бәрі өткінші, ұмыт болар сезімдер ғой. Олар ана күнде сылап, күнде тарап сұлу сақал жіберіп, қолына таспиық ұстап қалған пірөдар Садырдың көңілінде не күй бар, мына ыстық дүниеден өткелі жатқан ана көңілінде не күй бар, ақыры отыз жыл бойы көріспей, суысып кетсем де, екі сөздің күшімен қаңбақтай ұшып келіп түскен менің көңілімде не күй бар, қайдан білсін, қайдан ұқсын! Бар болғаны:

— Әлсіреп қаласың, жылай берме! Күткен балаң келді. Арманың жоқ енді, — деп қосарлана сөйлеп, басу айтып жатыр. Бірақ ана байғұс тіл қатпады. Көп жатты. Содан кейін тағы да басын көтерді. «Қысылып қаларсың, жата тұр!» деген ақылды алған жоқ.

Енді жүдеу кескініне анықтай қарасам, әлгінде жоқ бір күйге келіпті. Бет ұшында әнтек қан ойнап шыға келгендей. Көңілді де сергек сезіледі.

Мен мұны өз басымдағы күдікті үмітке жеңдірген «е, бәсе, осылай болса екен!» деген алдамшы сезім құбылысы ма деп едім, оным теріске шықты. Шешем бұрын түн болса, жөтеліп, тынши алмай шығады екен, мен келген түні тыныстап жақсы ұйықтады. Ертеңіне асқа көңілі шабатынын айтты. Содан кейін белін мата белбеумен қатты буып, үй ішінде бас көтеріп бірер басып жүрді де.

Сұрастыра келсем, мұның бәрі де мен келгеннен бергі өзгерістер. Көңіл деген, әне сол. Іздеп еді, аңсап еді. Көрді де, тынды. Жоқ, тынбады. Дертіне дауа тапты. Сергіп, сергек сезініп қалды.

Сөйтіп, ауру шешемнің алғашқы шипасы — мен, менің келуім болды. Бірақ мен келдім, бітті демедім. Аудан орталығына машина жіберіп, дәрігер алдырдым. Тышқан көз Садырдың: «Пыраш-шырашыңды қайтесің, шырағым. Алланың жазуы осылай болса, тура келген ажалға кім ара түсе алады!» — дегеніне қарағам жоқ.

«Ал сонда, анаңның сырқаты не болды?» — демексіз ғой. Ол — талайды баудай түсіріп жатқан құрт ауруы — туберкулез екен. Мен дәрігермен ақылдаса отырып, бір

тоқтамға келдім де, шешемді салып алып, станция қайдасың деп бір-ақ тарттым.

— Ойпырау, ана Бишәм деген кісі сол Бибігүл шешей ме?

— Ие, сол кісі. Қайдан шыққанын білмеймін, әйтеуір солай атап кетіпшің ғой кішкене кезімде. Бишәм деп қалсам, сол дағдыма бағып жатқаным да.

— Ана Садыр шал неғып көне қойды?— деп сұрадым тағы да.

— Шафғат, Сафғат, деген екі жасөспірім інім қарсы болмаған соң ол қайда барсын! Бірақ өзіне аттанарда:

— Бір кезде жалаң аяқ қар кешіп, панасыз қалған кезімде көзімнің жасына, мұрнымның боғына қарамап едің, енді менің де саған қарайтын жайым жоқ. Бүгін өстің, үсті-басыңа тозаң түсірмей, жігітше сыланып, сипанып отырсаң, мен оныңнан күн демей, түн демей салпақтап, колхозда еңбек еткен, одан қалса, сиырыңды сауып, қол диірменінді тартқан, отыңды жағып, күліңді шығарған, кіріңді жуып, балаларыңды баққан, сөйтіп, саған жағынам деп жүріп, мезгілінен ерте солған анамның ащы терін, азап-михнатын көремін. Жеткергенің осы болыпты. Бишәм енді жоқ саған,— дедім.

— Әрине, «жоқ» дегенді ойнап аттым. Ойлансын деп айттым. Балалы-шағалы болып, бауыр басып қалған қария ел-жұртын сағынбай тұра алар ма? Қарағандыда ірі дәрігерлер бар, тамаша ауруханалар бар. Соларға көрініп, сонда емделіп, айығып, тазарып шыққан соң, анарып саламын ғой,— деп Мезгіл әңгімесін бітірді.

Бағана бұлар купеге кіргенде ана ауру кемпірдің басында осыншалықты тамаша хикая бар деп кім ойлапты. Мен енді сол бір таза жан иесін анықтап көрсем екен деп асықтым.

Біз купемізге келдік. Қарт ана шайқақтаған поезд жүрісімен тербеліп, демалып жатыр екен. Әнтек жұмылып, жазылыққырап қалған қабағында сергектік бар. Оң қолы диваннан сырғанап түсіп жатыр. Енді байқадым, ана суалған, шөккен тұлғасына қарағанда бір түрлі ірі де кесек тарамыс қол. Жолдың бір бұрылысында күн көзі ойыса келіп, кәрі алақанға қорғалай тұрып қалды. Айқыш-ұйқыш тартылған шытырман сызықтары да енді тым айқын. Кенет Мезгілдің жол туралы айтқаны есіме түсті. Ие, бұл сызықтар да шытырман жолдар есепті. Үзілмес үмітті, аяулы арманның жолы. Қиямет бейнет пен азап-михнаттың жолы. Енді бір ауық қол қоз-

ғалып кетті де: «Аларыңды алып болдың ғой, берерің қайда енді?» дегендей көтеріле беріп тоқтап қалды...

Бибігүл ана аунап түсті.

* * *

Қарағандыға поезд ертеңіне түсте келді. Тегі, «анасын әкеле жатыр» — деген хабар жеткен болса керек, қарсылап жатқан топ қарамы едәуір. Сол қуанышты, жарасты топ ішінен қала тәртібімен киінген бір жас әйелді көремін. Қолында гүлі бар, арадан суырыла шығып, ұмтыла басып келеді. «Мезгілдің жары осы болса керек» — деген ой келді маған. Қария поездан түскен соң бір қолымен жаңағы келіншекке, бір қолымен Мезгілге асылып, машинаға қарай жүрді.

Поезд тағы да ілгері жылжыды. Терезеден үңіле қарап мен тұрмын. Кенет «мен мұндамын» дегендей газет сыбдырлады. Ол, эрине, мықыр мойын тас құдай ғой кешегі. Мазасыз жолаушылардан құтылғанына қуанып отыр. Сөз жоқ, қуанады. Өгей шеше түгіл, өз шешесіне қайрылмай кететін мұндайлар «махаббат» деп аталатын ұлы сезімнің қасиетін түсінеді деймісің.

Поезд көсіле тартып заулап келеді. Мен де үй ішімді сағынып, заулап келемін. Бірақ өзім асыққанмен көңілім Қарағандыда қалды. Кенет менің де шешем сол Бибігүл сияқтанып кетті. Өзім де Мезгілге ұқсаймын. Мезгілге ұқсап, қарт ананы қолтықтап, демесіп бара жатқандаймын...

Әкем бір күйеу болған жер,
Шешем бір келін болған жер...

Күдері Қожа.

1

Алдымда менің жол жатыр. Бұралаң, бұлтарысы көп өмір жолы. Талай жыл жүріп келем, жүріп келем. Өріне шығып сүйінген, ойына түсіп күйінген де күндерім бар. Сонда да жүріп келем. Адал жүріп келем. Ойға алған көп дүниені тындырғандаймыз, асыл мұраттың біраз биігіне көтерілгендейміз. Көкжиек кеңейіп, жол шеті құбылып, ұзара түскен, қол жетпес арманша шалғайға тартып, шақыратын сияқты жұмбақ алысқа. Бір ғажабы, елегізімейтінге ұқсаймын. Күн болса, ұстараның жүзінен ауып, еңістеп барады. Самай шашты қырау шалды. Алдымнан қилы-қилы гүл атқан құбылма, көктемнің самалынан көрі, байсалды, нәрлі қоңыр күздің шуағын молырақ сезінетіндеймін. Көңіл шіркін баяғыша жастық шақтың сағымын қуалап алабұртпайды да, «жаздың тотықұс түсті көбелектерін» аңсап әуре де болмайды. Қайта «махаббат, қызығы мол» жас дәуренді еске алып, жол бойғы бекет-белгілерге көңіл көзін жібергенді көбірек қалайды.

Жүріп келемін. Артымда бел-белестер бар мен өткен. Бірінде нәресте көңілімнің жасы бар. Бірінде балалығыммен қош айтысқанмын. Тағы бірінде тау өзеніндей дүрліге тұтанып, өзегімді өртеген алғашқы жалқын махаббатым оянған-ды.

Ие, жас кезім, албырт кезім — бәрі де алыстап барады...

Мен өткен жолдың үстінде қарағай үй тұр. Заман салмағы түсе-түсе шөгіп, аласара бастаған ескі үй. Жел мен күн жеген бөренелері шіріп, қарайып кеткен. Кішкене терезелері де алқам-салқам. Тозығы жетіп, топсасы қайырылған сыртқы есігі жабылмайды, толассыз соққан желмен ұзақты күн шайқақтап, шиқылдайды. Бұл — бір кездегі ауыл мәдениетінің ат байлары — мектеп үйі. Бірақ күмбір-күмбір қоңырау соғылмайды қазір. Сәбилердің айқай-шуы да жоқ. Шырқала салынған ән де шықпайды. Бәрі де сап болған. Бәрі де жаңа жерге, жақсы қоныс-мекенге ауысқан.

Бұрын бұл орамда бұдан биік, бұдан сәулетті үй жоқ секілді еді. Көк шатырлы төбесі күндік жерден көз тартып, мен мұндалайтын. Құдай-ау, бала көзге терезелері де аттылы кісі өткендей тым үлкен еді. Бөлмелері кең, самаладай жап-жарық, қай жерінде отырсаң да, ен дала-ның өзіндегідей қиян-алыс қырқаларды көретіңсің. Ие, дүние деген кең екен ғой. Сол кең дүниеде биік-биік таулар бар екен, ұзын-ұзын өзендер, ол шеті мен бұл шетіне ат шаптырса жетпейтін ірі-ірі қалалар бар екен. Бәріне де сол үйдің сол бір кішкене терезелерінен көз салған едім алғаш. Тумысымда тұңғыш рет сәби қолыма қалам алып, «Ана» деп жазуды да сонда үйренгем. «Алғашқы махаббат» дегеннің азап-қасіретін де осында тартқанмын.

Бұл маған соншалықты ыстық үй.

2

Соғыс біткен жыл. Мен онда он сегіз жаста едім. Ал Қарғаш болса, толып, пісіп келе жатқан, он жеті жасар бойжеткен қыз болатын.

Екеуміз бірге өстік, бір мектепке бардық. Жаз болса, орман аралап, шие, бұлдірген тергенбіз, қыс болса, қар лақтырысып, асыр салғанбыз. Бір жас үлкендігімді пайдаланып, ақыл айтатын, ұрысып, жылатып қоятын күндерім де болған. Кейін, есейе келе, осы ойынымнан от шығарын біліппін бе, мен онда. Ие, ақ жарқын, ашық мінез Қарғаш басында да соншалықты қайғылы оқиға болар деп кім ойлады дейсің ол кезде.

Ойымда түк жоқ еді. Бәрі де менің қалада мұғалімдер училищесін, бітіріп, қайтып оралуыма байланысты болды.

Сөйтіп, мен төрт жылды артқа тастап, өзімнің туып-өскен мекеніме, өзім оқып шыққан бастауыш мектебіме келдім.

Шіркін, біздің «Сұлуқия» — неткен сұлу жер еді десеңізші! Бір жағында — бұйра талды, иірім аққан сұлу Есіл. Бір жағында — үнемі сабасынан асып, шайқалып жататын сабатты шалқар көл. Сол екі ортада аласа болса да найзаша тік шаншылып аспанға ұмтылған қия — Сұлуқия.

Бұл өңір, әсіресе, көктем шағында тым өзгеше. Көк сілемек мұнар басқан тоғайлар қилы-қилы гүлге оранды. Құбылма сағым ойнаған қырат, жондарда бәйшешек пен сарғалдақ жайқалады. Ақ селеулі қырда бозторғай

шырылдайды, тоғайда бұлбұл сайрайды. Соған жалғыз-жарым көкек даусы келіп қосылады. Ал көл беті болса, өзіңше думан-шу.

Міне, мен сондай жаздың ерке шағында сол ауылыма, аяулы адамдардың арасына келдім. Балаң көңілмен аттанып, марқайған жігіт болып, мұғалім болып келдім.

Апам байғұста ес қалған жоқ. Мені баяғы бала Сапар деп ойлай ма, немене, ертеден қара кешке дейін өбектей береді, аймалап бауырына баспақ болады. Бірақ өсіп, буыны қатып кеткен сүйекті мен құрғыр икемге келе де бермейтін сияқтымын. Оған жұрт та күледі, өзім де күлемін.

— Ойбай-ау, үлкен үйдегі келін-ау, тіл-аузымыз тасқа, Сапарың сойталдай жігіт болып кетіпті. Етегің елпі, жеңің желпі жүріп жоқшылық тауқыметін көп тартып едің, қолыңды жылы суға малып, шалқая отыратын уақытың болды енді, тезірек келін түсір,— дейді абысын-ажындары.

Апам нық сөйлейді.

— Е, түсірсе несі бар, жасаған ием жеткерді. Маңдайынан шертіп жүріп түсірем.

Жиналған абысын-ажындардың бірі бір пәленің ұшығын шығарып та қояды.

— Бәсе, деймін-ау, міне, оң жамбасыңда да бірі отырған жоқ па, жұтынып.

Әңгіменің Қарғаш жайында болып жатқанын мен бірден түсінемін, өзімше күліп де қоямын. Өйтетінім, ауылға үйленейінші деп оралғаным жоқ. Жалғыз отырған анамның көңілін қимай келдім ғой. Ойым — Алматыға барып, жоғарғы оқуға түсу еді, апам қарсы болды. «Жалғыздық бір алланың өзіне ғана жарасқан, шаршадым, шырағым. Қайтсең де, бірер жыл қасымда бол», — деп қарсы болды. Оның үстіне бұрын кемпірлер арасында осындай сөз бола қалса, не тұра жөнелетінмін, не:

— Қатын алмаймын, қатынның маған керегі жоқ, өздерің бастарыңа шайнап жағындар,— деп отыра қалып жер тепкілеп, бақыра бастайтынмын. Осы бір жайлар есіме түсіп күлемін. Әрі «жұдырықтай баланы қалайша сөз етеді екен обалсынбай», — деп кейітін де секілдімін. Сөйтсем, бала кездегі Сапарын іздеген апамға ұқсап, мен де Қарғашты баяғы қалпы деп ойлаптын ғой. Төрт жылдың ішінде оның да шынардай бой түзеп, сұлу қыз болып кеткені есіме келмейсі тіпті.

Көрісуіміз де айта жүрерліктей қызық болды. Бұл

мен келген күннің ертеңі еді. Болашақ бастығыммен танысайын деп мектепке бет алдым.

Баяғы «Сұлуқияны» орағыта орналасқан колхоз аулы. Әрқалайша сыланған үлкенді-кішілі маймақ төбе үйлер. Осы қияға барып тірелер шолақ көшенің басында аумақты жерді алып, шатырлы бір үй тұр. Қабырғалары жауыр аттың арқасы секілді, ойдым-ойдым сылағы түсіп, ырсыып көрінеді. Бұл — колхоз кеңсесі. «Кім бар екен?» — деген құмарлық жеңді ме, қайдам, кіре кетейінші деген ой келді.

Баяғы қалпы. Ескі орындық, сыры түскен шкафтар, ішінде де, үстінде де, қағаздан бос орын жоқ. Талай жылғы колхоз есебінің түптеліп, тәртіпке түскен папкалары. Міне, төрде тиіп кетсең, шиқылдай жөнелер ши аяқ үлкен стол, баяғы орнында, баяғы қалпында. Бар өзгерісі — өңі тайған қызыл жамылтқының сия дағы жиілей, қалыңдай түскен. Сол столдың басында сарт-сұрт шот қағып көз қиығы сүйірлеу, дөңгелек жүзді сары кісі отыр. Ол осы елде ертеден «Арам сары» атанған, бірақ өз ісіне берік Мелдес Асабаев — колхоздың бас бухгалтері. Маңдай шашының кейіндеп, самайына қылау тұра бастағаны болмаса, оның да «ішімдегіні жарып ал» — дейтін бұрынғы тымырсық қалпы.

Бұрын бас бухқа қарсы бетте кемпір иектеу келген, сопақ бет зор қара — Дәулет отыратын-ды. Ол Арам сарыға көмекшілік қызметін ғана атқарғанымен сөзге ұста, келіп-шығып жататындарға орнықты жауап беріп, риза етіп жіберетін көшелі кісі еді, өткен қыста дүние салыпты. Енді сол Дәукең марқұмның орнынан ұзын шашын қос бұрым етіп өріп, алдына түсіріп жіберген, ақ өңді, бойжеткен бір бейтаныс сұлу қызды көремін.

Мен Мелдеске қол беріп, бойжеткенге «сәлеметсіз бе» — деп басымды ғана изедім.

Мелдес жылы жүзін танытып:

— Е, Сапармысың, қашан келіп қалдың? — деп мұрнынан бір мыңқ етті. Содан кейін «осы сұрағым да жетер, жауап беріп, әуре болмай-ақ қой», — дегендей, қағазына шұқшия төніп, шотын қаға берді.

Ал қыз болса, жауап қайтармады, әлдебір кекесінмен мырс етті. «Неге күледі бұл соққан?» — деп сескене күдіктеніп қалдым ба, немене, тіктеп қарасам, қан тепкен бетінің ұшындағы дөңгелек қалы үйіріле шұңқырайып барады екен.

«Ойбай-ау, сен Қарғаш екенсің ғой» дегенімше бол-

мады. Қарғаш әзілге ұстарып қалған ауыл қызының мінезін танытып:

— Қалада оқығандардың әдеті, көзінің еті өсе келетін, — деді түйеден түскендей етіп.

Қапелімде аузыма сөз түспей, қысыла бердім. Бойжеткен бикешке санап, сыпайылық белгісімен кешірім сұрасам ба екен. Әлде баяғы бір шашынан тартып қалып, жылата салатын кездегідей бірдеме деп бетін қайтарып тастасам ба екен? Жөнін таппадым. Ақыры зорға дегенде:

— Танымасам, оған мен емес, өзің айыптысың, — дедім күліп.

Қарғаш маған тіке қарады. Құдай-ау, төрт жылдың ішінде қалай өзгеріп, өсіп кеткен десейші! Бұрынғы қоңырлау өңі, енді сүтке қан тамызғандай соншалықты нұрлы, бал-бұл жанады. Дөңгелек сәби иегі де сәл сүйірленіпкіреп, бұғағы айқын біліне бастаған. Түп-түзу қыр мұрыны бұрынғыдан ұзара биіктеп, толған ат жақты өңіне зергер қондырғандай әдемі сән береді. Қүлімдеген қоңыр көзінде ұяндық жоқ та, осындай жаңа пісіп, толса да, әлі уызы жарылмаған қыз балаларда кездесетін соқтықыш ойнақылық бар.

— Неге мен айыпты болмақпын? — деп ол күлімсірей сұрады.

— Соншалықты өсіп, өзгеріп кеткенсің.

Қарғаш ырзалық белгісін білдіріп, бұйығып күлді. «Өскенім рас» — дегендей, биіктеп қалған кеудесінен асып түсіп жатқан бұрымын жауырынына қарай лақтырып тастады. Содан кейін әлдебір ойлы қалыпта сәл отырып қалды.

Арам сары бұл әңгімемізді ұнатпаған секілді. «Жұмысыма кедергі жасадыңдар» — дегенді танытып үлкен алақанының сыртымен шот тастарын сарт еткізіп бір-ақ қайырды да, бірдемені миңгірлеп қағазына қайта үңіліп, тізілген көп сандарды тағы да қаға бастады. Қарғаш терең бір дем алып, жымия күрсінді де, жұмысына кірісті. Ендігі тұрысты артық санап, мен де далаға беттедім.

3

Сөйтіп, арада төрт жыл өткен соң мен Қарғашпен осылай кездестім. Рас, бұл жылдарда жазғы каникулды пайдаланып ауылға талай келгенім бар. Бірақ шынымды айтсам, оны іздеген мен жоқ. Тіпті көрші отырғандықтан ба, Қарғаштың анасы Салиқа байғұстың мен де-

генде жаны-құты қалмаушы еді. Келген сайын үйіне кіргізіп, дәм татырмай жіберген емес. Қызыл иегінде оқшау қалған алдыңғы екі күрек тісін айқын көрсетіп, күле жүретін де «ал, іш, же, шырағым, жат жерде қай бір жағдайларың болып жүреді дейсің» — деп бар дәмдісін алдыма тартатын. Сөйтсе де, Қарғашпен бір кездесе алмаппын. Бір жылы келгенімде шалғайдағы ауданда тұратын нағашысына кетіп қалған. Ал одан кейінгі жылдары қайда болғаны есімде жоқ, тіпті, «Қарғаш қайда?» деп сұрамаған секілдімін. Бір қызығы колхоз кеңсесінен шыға бергенде басыма әуелі оралған ой осы болды: «Неге сұрамадым екен?» деймін. Сонымды әлдебір әбестікке бағып, аздап қысылған сияқтымын. Міне, алдыңда айқын жол жатыр. Әр түп көдесі мен әр түп бұтасына дейін білем, бәрі де алақанымда деген жолың. Күндердің бір күнінде сол жолмен, өзіңнің таныс деген жолыңмен жүре қалсаң, оқыс бұрылыста, алдыңнан биіктеп өскен бір бейтаныс сұлу шынар шыға келеді. Сонда сен: «Апырау, не ғаламат бұл? Мына шынарды неғып көрмегенмін мен бұрын?!» деп таңырқайсың. Таңырқап қана қоймайсың, көңіліңе бір күдік кіреді енді. Бұрынғы «білем» дегеніңнің бәрін де білмейтін сияқтысың. Басқаны қайдам, мен өзім осындай бір күйге түстім. Мына өз ауылым өзімдікі емес секілді. Адамдары да бөлек, көшелері де басқаша. Сол бөлек ортада ең әуелі төмен қарап алып, тұғжындап шот қаққан Арам сарыны, содан кейін, неге екені белгісіз, Қарғашты көз алдыма әкелемін. Ол күле қарап: «Неліктен мен айыптымын? Бар кінә өзіңде» — деп тұрғандай.

...Мазам жоқ... Үйде отырғым келмейді. Әлдекімді тосқан, ала көңіл адамға ұқсаймын.

Қызарып күн еңкейді. «Сұлуқияның» ұзын көлеңкесі тура мен отырған терезеге келіп түсті. Айнала жап-жарық. Аспандағы шуда бұлттар кешкі күн сәулесімен өртше алаулайды. Ақшыл-қызғылт реңге енген көл беті де тып-тыныш. Күн ұзақ ашық айдында жүрген қасқалдақтар енді қамысқа қарай бет ала бастаған. Кенет терезе алдынан көлеңке сызығын кесіп, жеңіл басып біреу өтті. Сөйткенше болмады, есік алдында апам біреумен сөйлескен сияқтанды. Құлағыма Қарғаштың дауысы келгендей. Жүгіріп сыртқа шықтым. Бөтен бір пенде жоқ. Аула ішінде жамырап қойған бұзауымен ұрсысып апам ғана жүр.

Далаға бет алдым. Көрші үйдің көк қақпасына сүңгіп бара жатқан біреудің қос бұрымы қылт етті. Ол маған

тағы да Қарғаш сияқтанды. Неге екені белгісіз, солай қарай бет алдым. Кенет көк қақпа алдынан абалап ашулы бір ит ұмтылды да, орта жолға жете бере аңырып тұрып қалды. «Қалпақ киіп шікірейгенге бөтен біреу ме десем, өзіміздің Сапар екенсің ғой», — дегендей құйрығын бұлғандатып, танымай қалғанын ерсі көріп тұрғандай.

— Қырғын! Қырғын! — дедім ақырын ғана қайталап. Сөйтуім-ақ мүң екен, Қырғын салып келіп кеудеме қарғыды.

Мына көк қақпа Қарғаш үйінің қақпасы. Ит те сол үйдікі. Неге «Қырғын» атанды? Оны бір тәңірім білсін. Әйтеуір мен ауылда жүргенімде Қырғынның бірдеңені қырып тастағанын көрген емен. «Қырғынды ертіп аңға шығып едім, пәлен түлкі алды» немесе «пәлен қоян алды» дегенді де естігенім жоқ. Бір кереметі, әйтеуір, қақпаға сақ болатын. Осы Өтеген қарттың үйіне бейсауат бір мал жақындап кетсе болды, қыр асырып салғанша айнала шауып, арсылдап итөлегін шығарады. Қырғынның бөтен адамға да ұмтылатыны бар. Бірақ онысы жай қоқан-лоққы ғана. Жүрегіңді тоқтатып, қарсы жүрсең, құйрығын қысып алып, қораның қараңғы түкпіріне қарай зытып отыратын-ды. Сөйтсе де, ол кезде Қырғын біз сияқты балаларға аса елгезектігімен қымбат еді. Бірдемені лақтырып жіберіп, «бар, мынаған әкеп бер» — деп бір баланы нұсқасаң, жаза баспайтын-ды. Сол балалығым ұстап кетті білем, қалтама қол жүгіртіп едім, лайықты ештеңе табылмады, содан кейін құр қолымды сілтеп қалдым: «Қырғын, бар алып кел!» Қырғын аспанға бір қарғыды да, тасырлата жөнелді. «Түскен жерің осы-ау» деген деңгейге дейін ағып барды да, олай-бұлай жосылтып сүзе бастады. Мен мәз болып тұрмын. Қырғын олай шапты, бұлай шапты. Ақыры тұра қап маған қарады. «Көне, қайда жібердің?» — деп қарағандай. Бір-екі рет тұмсығын көкке көтеріп үріп те алды. Содан кейін қорасына қарай бір-ақ тартты. Шақырсам да қайырылмады. «Дардай жігіт екен десем, баяғы бала қалпың екен ғой» — деп кеткендей.

Кенет қора жақтан күлкі естілді. Қарасам, көк қақпаның жақтауына сүйеніп тұрған Қарғаш екен.

— Иә алдауға жарап қалған екенсің ғой, — деп күледі.

Менің құлағымға дейін қызарып кеткен болса керек. Бұрқ етіп бетіме қан тепті. Жүрегім шымылдады. Қуанған сияқтымын. Сонымен бірге қатты қысылғаным да байқалады. Не дерімді білмедім. Бір реті табылар дедім

бе, әйтеуір көк қақпаға қарай бет қойып, жақындай бердім.

Бірақ жайымды түсінген Қарғаш болмаса керек. Баяғы бір бала күніндегідей қасыма жүгіріп кеп қолтығымнан алды:

— Сорайып кетіпсің ғой өзің, аспанға тіреу етпекпіз бе, қайтеміз енді, — деп еркін күлді.

— Неге тіреу етсең де ғұзырыңдамыз, — деп мен жығыла айттым.

Қыз тағы да дауыстай күлді. Көзіне көзім түсті. Манағы бір соқтыққыш ойнақылықты тағы оқығандаймын. Разылық белгісі ме, кім білсін, бір сәт көзін жұмып білегімді төсіне салып қысып-қысып қойды. Пісіп, ұшталып қалған шымыр кеудесі тиген жерін күйдіріп, батып бара жатқандай сезіндім. Бір ауық ыстық демі келіп мойнымды қытықтап өтті. Жүрегім тулай соқты. Өне бойымды бүгінге дейін ояпбаған ыстық бір сезімнің жалыны шарпығандай, қалшылдай бастадым. Бірақ сездірмеуге тырысам, ештеңе қолымды босатып алдым. Енді екеуміз де бір-бірімізге таянып, қатарласа жүрдік. Қарғаш әлденеге үндемей қалды. Сезіміне сезіммен жауап бермей өкешлетіп алдым ба деп қорқам. Өзіме-өзім ренжіп, «әлде осы ынжық емес пе екенмін?!» — деп ойлаймын. Бір сәт өзіне ұқсап қолтығынан алып, бауырыма тартсам қайтеді, дегендей де ой келді. Бірақ кешігіп қалсам керек, қыз ажары тым салқын. Жүрегім дауамады. Тыныштық қолайсыздығын бұзғым келді де:

— Оқуды неге тастап кеттің, Қарғаш, қызмет табылмай қалады деп ойладың ба, әлде? — деп сұрадым оқыстан.

Қарғаш бет ұшындағы меңін үйірілтіп, тағы да күлді.

— Көрші отырған екі үйден біреу ұзап оқыған соң, со да жетер деген шығармын.

— Оныңды ендеше ерте неге айтпадың. Сен үшін де бірдемелердің... — деп келе жатыр едім, Қарғаш киіп кетті:

— Оқыған адамның көзі ашық демейтін бе еді, өзі де білер деген шығармын.

Жүзіне қарадым. Әлгі бір ойнақы күлкінің ізі де жоғалып үлгіріпті. Сондай мұңлы. Көзінде мен түсініп болмайтын тұңғық сыр жатқандай. Тағы да баяғы бір ой жүректі тырналады: қалайша осы Қарғаш жайлы ойланбадым екен мен бұрын?

Біз көк қақпаның алдына келдік. Ар жақтан Салиқа

шешей көрінді. Қызыл иегінде оқшырайып оңаша қалған күрек тісін көрсетіп, күле көрінді:

— Құдай-ау, Сапаржанбысың?! Аман келдің бе, шырағым. Осында мұғалім болып орналасты деп еді, рас па?

— Рас, Салиқа апай.

— Ойбай-ау, Шәйза байғұста ес жоқ десейші онда. Әкең марқұммен біздің шал түйдей құрдас еді, барып бір түйе бас жасасам ба екен өзін!.. Бәсе, неғып кіріп, шықпай жатыр деп едім өзім де. «Сәлемдеспеді» — деп әлгі шал да торсаңдап жүр еді. «Асықпа, өзіміздің Сапаржан болса, келеді» — деп басып қойғам, — Салиқа шешей салдырлай сөйлеп, есікті ашты.

Өтеген қарт үйде жоқ екен. Өзі қатарлы шал-тұрақтарға қосылып, колхозға шөп шабамыз деп өзен бойына кетіпті. Неге екені белгісіз, Қарғаш қайтадан сыртқа шығып кетті. Ал Салиқа шешей болса, үй жабдығымен айналыса бастады. Мен төргі үйде жалғыз қалдым. Енді байқап отырмын, үй іші соңғы бір жылдың ішінде мүлде өзгеріп кетіпті. Кемпір мен шалдікі дегеннің бәрі де сырылып ауызға бөлмеге шығып, төргі үй түгелімен қыз тілеуіне бағындырылған. Қай бұрышына қарасаң да, «Бұл үйде бойжеткен қыз бар, бұл үйде Қарғаш бар, маңдайы жарылған біреудің Қарғашы!» — деп пәш етіп тұрғандай. Оң жақта желнейлі ақ шымылдық. Ине-жіптен жаңа шыққан асыл көрпелер қатарланып жиналған ақ кереует. Түс киіз орнында өрнекті кілем, маңдайда әдемі кенереде үлкейтілген Қарғаш суреті. Үлкен гүл алқасының бір қанатына ұқсас сол бұрымын иығына төмен құлатып, фотоаппарат қамтуынан әрі асырып тастаған да, оң бұрымын өріп тұрған халде. Күлкі ұялаған бойжеткендерде болатын «міне, мен қандаймын!» дейтін еркелік пазы да, менмендік салқыны да байқалады. Үй іші соншалықты тартымды, тап-таза. Еденге төселген ашық бояулы, машақат өрнекті алаша мен терезелерге ұсталған мәнерлі перделер де үй сәнін айрықша молықтыра түсетіндей. Бір бұрыштан жарқырауық үлкен әбдіре көрінеді. Ол да «мен Қарғаш үшін жаралғанмын!» дегендей жарқ-жүрқ етеді. Бір ғажабы, қыз жасауы сол әбдіреде емес, ұзын қабырғадағы терезе үстінен жүргізілген аспа сырықшаға ілінген. Сол кездегі ауыл сәнімен тігілген қыз киімдерінің бәрі де иін тіреседі.

Алғашқы ой: «Мұның бәрін неліктен мөлдіретіп қойды екен?» — болды. Содан кейін денем мұздап жүре берді. Көз алдыма бұдан бес-алты жыл бұрын тұрмысқа

шыққан жақын әкпелеріміздің бірі келе қалды. Ол үй де қызын ұзатар алдында барлы-жоқтысының бәрін өстіп, дүкенге түскен дүниедей мөлдіретіп, жайып қойған болатын. Жалпы ескі қазақ ауылының, ұзатылған қыз бен дүние салғалы жатқан адамның жылдар бойы сандықта жатқан бар жақсысын жарық дүниеге алып шығатын әдеті бар. Сол есіме түсті. «Осыншама жасаулаған түрлері жаман, ұзататын болғаны ғой, тегі. Мезгілсіз оқудан шығарып алып, қызметке орналастырулары да тегін емес»,— деп ойладым. Жүрегім сазып ауырғандай. Тұңғыш рет қызғаныш деген оттың жалыны шарпып өтті өн бойымды. Шеңгелін салып бүріп келе жатқан бейтаныс бөтен біреуден Қарғашты қызғана бастадым. «Жоқ, қайтсем де арашалап қалуға тиіспін» деймін. Оның үстіне бұл тағдырына Қарғаштың өзі де разы емес сияқты. Әлгі бір оқу жайындағы әңгіме үстіндегі мұңлы кейпі соны аңғартады. Осыдан барып тағы бір қызық ойға тірелгендеймін: «Қой, бекер болар. Құда түсіп, қыз ұзатылайын деп жатса, естімес пе едім әнеугіден бері». Мына өзімшілдікті қарашы. «Мені қиып Қарғаш қайда кетуші еді» деп те қоям бір ауық. Манағы бір күлкісі, қолтығымнан алып, қысып-қысып қойғаны, тағы бірде жылы қарағаны көз алдыма келді. «Бөтен ойы болса, неге өйтеді?»— деп өзімді-өзім жұбатамын. Расында да, осыдан кейін көңілім орнығайын деді. Қызарып батқан күн сәулесі ойысып келіп қабырғаға түсті. Үй іші бір түрлі құбылып, әлсіз қызыл сарғыш түрге енді. Көңілім, тағы да қыз суретіне ауды. О, ғаламат, басқа ала күңгірт дүниеден ала бөтен бөлініп, жұмбақ бір сәуленің көзі сияқты жарқырап тұр екен. Мына үй ішіндегі қызыл сарғыш сәуле күлімсірей қараған осы қыз нұрынан тарайтын тәрізді. Іштей толқынып, әсерленіп қалғандаймын. Көзімді жұмдым. Алысырақтан иттің үргені, бұзауын іздеген сиырдың мәңірегені естіледі. Есік алдынан салдырлатып арбалы біреу өтті. Әлдекімнің айқайлап сөйлескен даусы шығады. Ауыл қотаны кешкі тірлік қамында. Көзімді аштым. Қарғаш суреті өз орнында, бірақ сөнген жұлдыздай тым күңгірт тартып барады. Енді байқадым: қабырғадағы астыңғы шегесінен шығып, сәл шалқалаңқырап қалған кішкене айнадан күн көзі әрі аунап кеткен екен. Енді үй іші де қараңғы тарта бастады. Көңіл шіркін соған орайласты ма, кім білсін, тағы бір ой толқынының ала құйын ағынына түсіп кетті: «Қарғаш қия алмайтындай араларыңда не бар еді соншама?! Тым болмаса, төрт жылдың ішінде бір рет жылы сөз айтып, хат

та жазған жоқсың. Дәмесінің зорын-ай!» Маңдайымнан тер бүрқ ете түсті. Қанша отырғанымды да аңғармаған секілдімін. Үй ішінің нобайы мүлде өзгеріп, қою қараңғылық құшағына енген. Суға кеткен тал қармайды дегендей: «Сөйтсе де, бірге өскен құрбы емес пе, ең болмаса, кететінін күн ілгері айтып, сырласпайтын не болыпты Қарғашқа? Ойымдағыны сонда жеткізермін!» — деп далбасаладым.

Өстіп өз ойыммен өзім алысып отырғанымда Салиқа шешей самауыр алып кірді. Қарғаш шам жақты. Содан кейін баяғының қыздарынша ұзын көйлегін алдына түсіріп, бір тізерлей отырып шай құя бастады. Маған алғашқы шәшкені ұсынарда «міне, мен де шай құйып бере аламын, бала санама» дегендей тура қарап жымия күлді де, көзін тез аударып әкетті. Сосын тастан қашаулаған мүсіндей салқын бір сұлулықтан өзгермей, шайын құйып ұзақ отырып қалды. Қанша тесіліп қарамайын, назар салған жоқ.

Мұнысын қалай түсінсем екен? Ана алдында артық мінез танытпайын деп тартына отырғаны ма? Әлде жат жұртқа жаралған ежелгі қыз қылығына бағып, неғайбыл болашақтағы неғайбыл тағдырына өзін өзі дайындап, бой ұсына бастағаны ма? Қайтсе де, есейгендіктің, піскендіктің нышаны. Осы сәтте Қарғаш маған қанаты қатқан кішкене бір құс секілденіп кетті. Дәп қазір дүр сілкініп алып, ана жұлдыздар жымыңдаған алқара көк аспанның жұмбақ тұнығына самғай жөнеліп, ғайып болатындай көрінді. Оған мына ескі мекен — ұя да, мен де төтеп бере алмайтындаймыз. Тағы да әлдене бұран, жүрегімді шымшылап өтті. Тезірек білсем деп елеңдеймін. Өйтетінім, Салиқа шешей әңгімені Қарғаш жайынан бастаған болатын. Бірақ менің халімді біліп алып, қасақана істеп отырғандай, «енді айтар, енді айтар» деген кезде шақпа қантты қызыл иегіне сап әрлі-берлі бұлтаңдатып, қою шайды сораптай тартады да, шалқайып жүре береді.

— Құдай-ау, оқуды тастап кетеді деп кім ойлаған. Бір демалысында үйге келіп еді, бір жұма ақ боран соқсын. Содан жуатын кір-қоңы, жамау-жасқауы бар дегендей, жат жерге қыз баланы сыбай-салтаң, қалай жібере аласың. Ананы табайық, мынаны табайық деп жүргенде тағы бір жұма өтіп кетіпті. Сөйтіп жүргенде, ана Арам сарысы құрғыр қыр соңымыздан қалмағаны бар емес пе. Күн демейді, түн демейді, солбырайып кеп отырып алады да, шалдың құлағының етін жейді кеп: «Соғыс кешікпей

бітеді. Армиядағылар елге оралады, заман түзеледі. Сол кезде алысырақ қалаға барып та оқыр. Осындайда қызмет істеп төселіп алғаны дұрыс. Есеп-қисаптың бәрін өзім үйретем» — деп. Жазғанды жай жазғырған екенбіз. Басында «мойнына бірдеме мінгізіп алмас па екен» деп, ішімізге ас батпай жүрсек те, кейін көңіліміз орнығайын деді. Үйреніп кетті-ау, әйтеуір, құлыным. Обалы нешік, ана Мелдес қой үйреткен көз майын тауысып ерте демей кеш демей. Күн барасың, түн барасың, екеуі тау-тау қағазды алдарына үйіп қойып, жазады да жатады бірдемелерді. Қалай шатаспайды десейші. Дегенмен, Сапаржан-ау, қызмет істеп, ішінде жүрген неге жаман болсын. Қарғашым іске араласқаннан бері бастықтың пиғылы дұрыс бізге. Қай жерде кездессе де тұра қалып амандасып жатқаны. Тіпті бар ғой, бұрын маңайынан құс жорғалатпайтын ана қара мұрт Әлмірза кілтші бар ғой, соның өзі де, «жем-мем бірдеме керек болса, айтып қойыңдар, қалт еткенде апарғыза саламыз ғой», — деп үйіріледі. Тәуба, соның бәрі осы Қарғашымның арқасы ғой. Кісі болғаны ғой. — Салиқа шешей осы тұста аз-кем тыныстап алды да, босаған шәшкесін: «Шәйінді қоюырақ етіп құй, құлыншағым», — деп Қарғашқа ұсынды. Содан кейін әңгіме тақырыбын кілт бұрып, менің де өсіп, азамат болғанымды, жас шағы жесірлікпен, жоқшылықпен өткен шешемнің бағы енді ашылатынын айтып кетті.

Әлгінде әңгіме өзі туралы болғанда Қарғаш кәдуілгі үлкен адамдарша шешенің кей сөзін ерсі санап, қарсылық білдіре отырған еді, енді өңі бір түрлі нұрланып сала берді. «Міне, сен осындайсың!» дегендей қошаменпен күле қарап, шәшкемді қолыма ұсыныңқырай ұстата бастады. Мен төбем көкке жеткендіі бір түрлі шалқын кеттім...

Далаға шықтым. Дүниені бозамық сәулеге бөктіріп Сұлуқиядан тік асып ай қалықтап барады. Сансыз жұлдыздар жымыңдайды. Төңірегім шырылдаған шегіртке үні. Тоғай жақта әлдебір түн құсы әлсін-әлі кәдуілгі адамша айқайлап қояды. Бір ауық үйріліп аққан су сылдыры естілгендей. Алыста, арғы бетте енжар ит үреді. Жалғыз-жарым барлыққан күзетші даусы шығады. Түн жұмбақ сырларға толы.

Кенет бірен-саран көшеде өскен тал басын қыбырлатып Есіл беттен самал леп тұрды. Кеудемді айқара ашып, терең дем алдым. Адымдай басып ілгері аттаймын. Алдымда аласа үй бар. Кішкене терезесінен өлусіреп жанған шам жарығы көрінген секілді. Ол — біздің үй. Күң-

гірт сәуле шашқан терезе де біздікі. Үйде қазір қадірлі ана отыр. «Құлыншағым қайда жүр екен?»— деп мені күтіп отыр. Бірақ үйге кіргім келмейді. Дәп осылай көкірегімді самалға тосып, жүре берсем деймін. Кеудемде беймаза бір күй бар оянған. Сол күй қиян шалғай алысқа, арманды бір жұмбақ алысқа шақырып, еліктіріп жетелеп барады.

...Кенет алдымнан бір ит бұлаң ете түсті. Қарасам, Қырғын екен. Манағы «өкпесін ұмытып» кеткенге ұқсайды. Құйрығын бұлғаңдатады. Қасыма шақырдым. Екеуіміз де көкке келіп отырдық. Мен адамша, Қырғын итше шоқиып отыр.

Жаңа ғана өзім шыққан көк қақпалы үйге көз салам. Үлкен терезелері самаладай жап-жарық. Бір кезде сырт жақтан салдырлаған арба даусы шықты да, қақпа алдына келіп тоқтады. Қырғын ұмтыла беріп еді, жібермей қалдым. Бұл жұмыстан қайтқан Өтеген қарт. Әлгіндей болмай тарс етіп көк қақпа ашылып, жабылды. Үй ішінде әрлі-берлі жүрген адамдардың көлеңкесі көбейіп кетті. Өтекеңнің келуімен самарқау үй тірлігі жанданып сала бастады. Кенет ана көк қақпа мен самала терезелер де, мына менің қасымда шоқиып отырған ит те көзіме сондай ыстық болып жүре берді. Жынды адам сияқтымын, Қырғынды мойнынан қатты қысып, құшақтап алдым.

— Сен білесің бе, Қырғын, мен ғашықпын!— деймін дауыстап.— Самал желге, жымыңдаған жұлдыздарға ғашықпын! Адамға ғашықпын!

Әлде қатты қысып жібердім бе, әлде, айтқанымды түсінгені ме, Қырғын екі-үш рет «аһ!»— деп үріп басылды.

— Қалай үрсең де хайуансың ғой, Қырғын, сен. Адам жүрегіндегі асыл сезімді түсінерсің бе, сірә да!— деймін тағы да.

Өзім терезеден көз алмай қарап отырмын. Сонымды сезіп қалғандай, ар жақтан бір қолдың көлеңкесі кеп перделерді сырғытып қойды. Құдды, «бұл үйде не шаруаң бар»— дегенді танытқан секілді.

Тағы да жүдеп қалғандаймын. Үйге келдім. Сықсима шамның жарығымен апам байғұс үңіле түсіп бірдеме істеп отыр.

Үй іші жүдеу. Жөні бүтін төсек-орын да жоқ. Аралары адам сыйғандай алшақ-алшақ, қисық теректен жарып салған еден де шотырайып-шотырайып кеткен. Екі жаққа қараған кішкене екі тереземіз де жап-жалаңаш. Тіпті

сәндік үшін демесең, перде дегеніңнің керегі де жоқ секілді. Өйткені әдейілеп кеп үңілген біреу болмаса, қоңыр тірлігімізді мына сықсима шамның өзі-ақ пердеден әрмен көлегейлеп тұратын секілді.

— Үйді ақтап, тым болмаса, еденді былай таза ұстамайсың ба, апа,— дегенді қалай айтқанымды өзім де білмей қалдым.

— Үй таза болсын десең, қатын ал,— деді апам қатқылдау үнмен.

Әңгіме басталып кеткен соң мен де қайтпаған секілдімін.

— Е, мынадай кір үйге әйел келе ме?

— Әйел үйге келмейді, саған келеді.

Апамның бұл сөзін жөн санап, үндемей қалдым. Сонда да ішімнен үй тұрмысымның мынадай күйкілігіне қысылатын да түрім бар. «Алғашқы жалақыма, тірі болсам, құдай біледі, бұзыры бар шам алып, қарағайдан еден төсеттірермін-ау» — деп түйдім.

— Қайда жүрдің соншама кешігіп? — деді апам.

Бір сәт ойланып қалдым. Бұрын басымда болмаған әлдеқалай толқу бар. «Айтқан жөн бе, айтпаған жөн бе?» Ақыры зорға дегенде «қуыстанатындай сонша не болып қалып еді, көрші отырған үй, айтқан жөн» — деп қорыттым да:

— Мына Салиқа құрбыңның үйінен,— дедім. Сонда да неге екенін қайдам.— Есіктің алдында жүр едім. Салиқа апайдың өзі шақырып алды,— деп ештеп қосыңқырап жібердім.

Апам үндеген жоқ. Бойын жазды да, жеңіл күрсінді. «Мына күйбеңі көп жұмыстан қашан босатасың?» — деген сияқты болды маған онысы. Бірақ мен де үндемедім.

Төсек салынды. Шам сөнді. Ұйықтай алмай ұзақ жаттым. Апам да көз іліктіре алмағанға ұқсайды, анда-санда күрсініп, дөңбекши береді. Күйеуден ерте қалып, жоқтық, жалаңаштықта өткен күйкі тірлігін ойлай ма, әлде адам санатына енді аяқ басқан баласының келешегін ойлай ма, кім білсін, ана көңілінде не барын. Ал менің көңілім болса, көрші үйге қарай көбірек ауа берді. Жайып қойған қыз дүниесі көз алдыма көлеңдеп, басқа бір жат істің хабаршысындай мазалайды. Шыдай алмадым, бір кезде:

— Апа! — дедім дауыстап.

— Әу, жаным, әлі ұйықтаған жоқсың ба?

— Көрші үй қызын ұзататын болған ба?

— Көрші үйің қайсы?— Апам басқа көршінің бәрі өз ағайындарымыз, оларда бой жеткен қыздың жоғын біле тұра қасақана сұрап жатыр. Анықтап, қайталап айтсын дейтін болса керек.

— Мына Өтеген үйінен басқа қандай бөтен көршің бар еді?— деп мен де ренжіңкіреп тіл қаттым.

— Естігенім жоқ. Немене, ұзататын болыпты дей ме?

— Қайдан білейін, әйтеуір, қыз жасауын жәйіп тастапты.

— Ә... онысы күйеу шақырудың амалы шығар. «Қызымыздың анасы бар, мынасы»,— деп көрсетпей ме?

Жүрегім орнына түсті. Сонда да манағы бір сөзінің қарымын қайтарайын деп:

— Күйеу келсе, дүниесіне қарап келмейді, қызына қарап келмей ме?!— деп қойдым.

Бірақ апам басқа бір ойдың ағынымен кетті де, оны-ма мән берген жоқ.

— Қарғашы кеңсеге тұрғалы тұрмыстары мүлде түзеліп кетті ғой бұлардың. Не бәлесінің барын кім білсін, ана Арам сары да осы үйден шықпайды.

Үй ішін бір сәл тыныштық басты. Бір заманда:

— Оны неге сұрадың?— деді апам қайталап.

— Жәй...

Осыдан кейін апам да, мен де үндеген жоқпыз. Көп жаттым. Жаздың қысқа таңы қылаң бере бастады. Көзім ілінер емес сонда да. Бойыма бір дерт жабысқан секілді. Тәтті арман мен азап-қайғыны ала келген дерт. Қай шұқанаққа анарын тастайды? Қай ұшпаққа көтеріп шығарады?

Кім білсін оны?

4

Осы күннен бастап менде маза қалмады. Күні-түні ойлайтыным — Қарғаш. Күні-түні қарайтыным — колхоз кеңсесінің үлкен есігі мен Өтекең үйінің көк қақпасы. Көңіліңде бөтен ой болмаса да, ешкім секем алмаса да, ұры адамша өзіңнен өзің қуыстанып жүретін әдетің болады екен. Енді оңашалау сәттерді көбірек аңдимын. Қарғаш әуелі күлімсірей қарсы алады. Содан кейін алдындағы қағаздарды сырғытып, әлденені күткен адамша бір сәт отырады. Бірақ мен қызықты бір әңгіме қозғап, ермек етейін, көңілін көтерейін деп келмеймін ғой. Содан ба, жарытып ештеңе айта алмайтын секілдімін. Қарғаштың осыған көзі жетеді де, қағазына қайта үңіле бастай-

ды. Маған керегі де осы. Жүзіндегі әр құбылыс-реңкті айнытпай бағып отыра беремін. Менің бүйтіп отырғанымды Қарғаш әрине сезеді. Бірақ аңғармағанды. Көзін сәл сығырайтынқырап, қағаздағы көп сандарға үңіле түскендей болады. Әнтек қабағын тыжырады. Енді бір кезде сіберлеп атқан таң шапағына ұқсап кейпіне бірте-бірте күлкінің нұры жүгіреді. Содан кейінгі қабақ қағыста басын көтеріп, маған тағы да күлімсірей қарайды.

— Сен өстіп отырғанда сондай қысыламын. Не істеп, не қойғанымды да білмей қалам.

Мен бұған да жөндеп жауап таба алмаймын. Расында да, не демекпін мен оған! «Жоқ, қысылма!» деймін бе? Болмаса, «Е, бәсе, осылай қысылғаның дұрыс!» демекпін бе? Үндемеймін. Езуімді жәйіп, жай ғана жымып, күлем де қоямын. Қайтсе де Қарғаш пиғылынан өзіме деген әлдебір жылылықты сезінетіндеймін.

Қарғаш ашыла сөйлейді.

— Соңғы кезде тым жиі келіп, өстіп үн-түнсіз отырып алатынды шығардың. Сондай қолайсыз тіпті. Әсіресе Мелдес ағай отырғанда қиын. Неге екенін білмеймін, жерге кіріп кете жаздаймын.

Рас, келуді жиілетіп жібергенімді өзім де аңғарам. Аңғарамын да: «Қой, мұным ұят болар, сиретейін» деп ант етіп, кеңседен шығамын. Бірақ бұл антым көпке бармайды. Бір сиқырлы күш солай қарай тағы да «жүр-жүрлеп» жетелей бастайды. Колхоз кеңсесінің сықырлап тағы да есігі ашылады. Ал, Қарғаш болса, «енді не айтасың?» — дегендей күлімсірей қарсы алады.

Жоқ, бұл жолы өйтпеді. Мен кіре бергенде-ақ ұшып түрегелді.

— Жақсы келдің, Сапар. Қалай кездестірер екем деп отыр едім.

Жүрегім дүрсілдеді. Қарғаш іздесе, одан артық не бақыт бар мен үшін! Дегенмен онымды сездірмеген болып жатырмын.

— Кешке күн бата біздікіне кел. Ал қазір Мелдес ағайдың тығыз тапсырмасымен отырмын. Кедергі жасама. Бар! — деп Қарғаш мені еркелей нұқыңқырап сыртқа шығарып, есікті жауып алды. Не істерімді білмей аңырып қалдым. Сөйткенше болмады, есік қайта ашылып, Қарғаштың жарқын жүзі көрінді. Тегі, «маңдайынан қағып, тым асырыңқырап алдым ба» деп қысылып, арқамнан сипап жатқаны болса керек.

— Ұмытып кетіп жүрме, Сапар, келетін бол... күн бата, білдің бе?— тәптіштей айтты.

— Жәйша ма?— дедім білмекке құмарлық жеңіп, шыдамым таусылып.

— Оны келгесін көресің,— деді де Қарғаш есікті жапты.

Далаға шықтым. Күн әлі тал түс. Жүрегім лүпілдейді. «Не шаруамен кел деді? Әлде жүрегінің түпкі тұнығында асыл қазынадай сақтаған құпия сырын ақтарар ма? Әлде біреуден көрген жәбірі бар ма екен айтатын? Қиналған, қысылған сәтінде көңіліне бірінші болып мен түсіп, «таянышым, панам — демесіне кім кепіл» деп далмын. Бірақ қуанышымда шек жоқ. Не тілегі болса да, орындармын деп серт етем өзіме өзім. Қайтсе де, қандай بازیна айтса да, қандай тілек қойса да басқадан орыным бөлек болғаны ғой деген байламға тоқтаймын. Бетім үй жақ. Көзім — көк қақпада. Төңірегі жым-жырт. «Қырғын!» «Қырғын!» деймін дауыстап. Жайшылықта арсалаңдап алдымнан атып шығатын Қырғыннан да дыбыс жоқ. Дауысыма елеңдеді ме, қора ішінен апам көрінді:

— Балам-ау, балалығың қалмайды-ау әлі күнге дейін. Қырғынды қайтетін едің жер-көкті көшіре дауыстап. Жоқ Қырғын. Ертемен шал-кемпірге еріп кеткен.

— Шал-кемпірлері қайда еді?

— Олар таңсәріден құдаларына аттанған. Бірер жұмасыз оралмайды.

Сасқаным ба, әлде қуанғаным ба, қайдам:

— Қарғаш не сонда, жалғыз жатпақ па есіз үйде?— депшіні ойда жоқ жерден.

— Е, жалғыз жатса қайтеді екен? Бай әкетпесе, басқа кім тиер дейсің сойталдай қызға,— деп апам сұрағымды ерсі санап, ұнатыңқырамай сөйледі.

Кенет көз алдыма жаңағы бір кездегі Қарғаш келе қалды.

«Ұмытып кетіп жүрме, Сапар, келетін бол!.. Күн бата, білдің бе?!»— деп күлімсірей қарайды. Жүрегім алып ұшып аузыма кеп тығылады. Оңаша қалған Қарғаштың таңдағаны мен болыппын! «Неге ұмытайын, кеудемде шыбындай жаным тұрғанда. Барамын. Ешкімнің көзіне түспей барамын!»— деймін іштей толқынып.

Жүріп келемін. Сонау төменде көк сілемік мұнар басып, Есілдің көк арнасы жатыр. Шілденің ыстығына бөгіп, маужыраған ашық күн. Жанға жәйлі самал бар. Дүние тынысы кең соншалық. Бірақ сол кең аспанның астына сыймайтын секілдімін. Ерсілі-қарсылы көшені

кезем. Әлсін-әлі мектепке барғыштаймын. Сан рет колхоз кеңсесінің алдынан да өттім. Бетінде балапан толқындары қыбырлап, тек жатқан көлге де бардым. Күндізгі кем шақ тынысқа ойысқан құстар кең айдында төгілген маржандай шашырай жусайды. Қызық бір қиял арнасын қуалаймын. Құс болып заңғар биікке самғағым келеді. Суға үңілем. Үстінде қисық жаға ақ көйлегі бар, қоңқақ мұрын бір жігіт көрінеді. Қара шашы қайырылмайды, маңдайынан тік түседі. Аяғында хром етік, шалбарының кең балағын қайырып, төмен түсіріп жіберген. Етігінің сырнайша жиырылған қонышы болмаса, әйелдер киетін кең белдемше секілді. Өз заманының сәні болған соң тамашалаймын ба, разы болып күліп қойдым. Су астындағы жігіт те күлді. Мына бүгінгі күннің айрықша бақыт күні екенін, бүгінгі кештің айрықша бақыт кеші екенін о да түсінетін сияқты. Бұрын білмеген, бірақ «білсем-ау» — деп бар болмыс-тірлігім, тынысыммен аңсаған ғажайып бір тау бар еді, соның ғажайып сиқырлы басына шығатындаймын. Бұрын баспаған жердің бір жаннаты бар еді, сол жаннатқа еніп, татып көрмеген дәмді тататындаймын. Көкірегім толған нұр. Қай тарапқа қарамайын, дүние реңкі жарқын, күліп, құшақ жайып тұрған сияқты маған.

Күн жалқындап ұясына қонды. Батыс жақта шөкімдей бұлт жоқ. Бұл — ертеңгі келер күннің де дәп осылай айқын, ашық, жарқын болып келеріне хабаршы есепті. Үйге келдім. Бірақ орнығып отыра алмаймын. Қапасақ түскен жас арыстандай қорапың ішін кезем. Күн қызылы бірте-бірте солғындап, көк аспан қара көк реңге ене бастады. Сұлуқиядан асып алғашқы жарық жұлдыздар көрінді. Кенет үйіне қарай Қарғаш өтті. Жүгіріп қақпаға кеп, соңынан қараймын. Қос бұрымы тілерсегіне кезек соғылып кетіп барады. Толықша келген, тарамысты аяғы тіп-тік. Аласа өкше туфлиін жұмсақ басып, қалқып алыстады да, көк қақпаға еніп ғайып болып кетті. Мен күрсініп алдым. Жаңа ғана көлеңдеп алдымнан өткен періштемнен көз жазып, айырылып қалғандаймын. Қолымды созып, ұмтыла түсіп барып тоқтадым. «Асықпа! Әлі ертерек!» — дегендей әлдекім. Жоқ, айырылып қалмаған екенмін. Жарқ етіп төргі үйде сәуле көрінді. Қолына шам ұстаған Қарғаш көлеңкесі бір қырындап барып қабырғаға түсті. Ұш жағы сәл көтеріңкілеу келген мұрны мен тік маңдайы, жұқа еріндері айна-қатесіз. Кенет шам да, Қарғаштың көлеңкесі де ауызғы бөлмеге ауысты. Есік ашылып, сырттан шәлі салынған екі жас

әйел кірді. Олар осы көрші отырған үйлердің келіндері, менің жеңгелерім. Ұзын бойлы, ашаңдау келген, шұбар бет жасамысы — Марқаба дейтін жеңгем. Ал орта бойлы, толықша келген дөңгелек жүзді сұлушасы — Тамаша деген, арамыз бес-алты атадан қосылатын жамағайынның әйелі. Тамаша соғыстың үшінші жылында келін болып түскен еді. Көп отаса алмады бірақ. Күйеуі іле майданға аттанды да хабар-ошарсыз кетті.

Екеуі де сөзуар, от ала келіп, отыз ауыз әңгіме шертетіндердің дәл өзі. «Жоқты, барды айтып отырып алар ма екен?» деп жүрегім суылдады. Жоқ, бекерге үрейленіппін. Қарғаш екеуіне күле қарап бірдеме деді де, итермелеңкіреп шығарып жіберді. Маған онысы — «Басымды көп қатыра бермеңдер, жұмыстан шаршап келдім. Ұйықтаймын» — деген сияқтанды. Енді шам да, көлеңке де қайтадан төргі бөлмеге ауыса берді. Жоқ, ауыспады, табалдырыққа жете беріп, жалп етті. Қарғаштың көлеңкесі де жоқ болды. «Дұрыс жасады, шам жағып, жұрт көзіне түсудің, үйге кісі шақырудың керегі не!» — деймін. Енді «уақытың болды баратын» — деген сияқтанды әлдекім. Сыртқа шықтым. Ту сыртым құмырсқа жүгіргендей шымырлап, денем мұздап сала берді. Тынысым тоқтап қалған секілді. Дүрсілдетіп біреу жүгіріп келе жатқандай. Бұрылып артыма қараймын. Тірі пенде жоқ. Тағы ілгері жүрдім. Әлгі дүрсіл зорайып тағы естілді. Бақсам, алып ұшқан өз жүрегімнің дүрсілі екен. Аздап тынышталайын дедім. Көк қақианың алды жым-жырт. Бір басып, екі басып жақындап келем. Кенет арғы жақтан қараңдап біреу көрінді де, осылай салды. Тығылуға жер жоқ. Сасқанымнан қаттырақ жүрдім. Көлденең өтіп бара жатқан біреу секілді болып көрінбекпін.

Бері салған — жуырда ғана армиядан оралған — Қайыржан деген жігіт екен. Тура көк қақианың алдына келіп бір-ақ тоқтады.

— Әй, Сапар, сен де осы үйге келе жатырмысың?

Кенет: «Осы шіркін Қарғаштың оңаша қалғанын естіп төдіректеп жүргеннің қай жағы?» — деген ой сап етті.

Құдай өзі кешірсін, «өзің комсомолсың, өзің кәші жейсің» — дегендей, біреу болмаса, біреу естісе «совет педагогі де өтірік айта ма екен» — деп тепсінеді ғой, бірақ болған іс болды, қалай жасырайын, тіпті мұғалім екенім мүлде есіме келмейті ол жерде:

— Бұл үйде ешкім де жоқ. Есігі жабулы тұр, — деп жосылттым да салдым өтірікті пімірікпестен.

Қайыржан дағдарып қалды.

— Қалайша, Қарғаш қайда?

— Қарғаш әке-шешесімен жол жүріп кеткен.

— Қой, мана осында еді ғой?

Енді күнәнің азы не, көбі не, бәрібір дедім де, міз бақпадым:

— Осы әлгіде ғана аттанды.

Қайыржан ойланыңқырап сәл тұрды. Бір кезде естілер-естілмес етіп бірдеме айтты да, жүріп кетті.

Ол ұзаған кезде барып демімді алдым мен. Ақырын келіп көк қақпаны қозғаймын. Ашық тұр. Әрине, ашық тұрады. Қалада оқып келген, Сұлуқия бастауыш мектебінің мұғалімі, мына мен — Сәлменов Сапар келе жатқанда ашық тұрмағанда қайтушы еді. Бір аттап қараңғы қора ішіне ендім. Жүрегімнің лүпілі басылар емес. Сұп-суық сұмдық бір дүниеге еніп келе жатқандаймын. Денем қалтырайды. Күнде келіп жүрген есікті таба алсамшы. Қайдағы бір ашпаларға соғылып, маңдайдың да талай жерін шодырайттым. Қақпа мен есік арасында бір кедергі жоқ секілді еді, толып кеткен қайдағы бұл ашпалар деп таңырқап, әр қабырғаларды бір сипалап, ғаріп болдым да қалдым. Дыбысымды естіді ме, әлде «келер кезің осы-ау» — деген есебі болды ма, ақырын барып есік ашылды, үйде қайта шам жағылса керек, қора ішіне жалпақ жол болып сәуле түсті. Байқасам, мүлде теріс, сиырлар тұратын жаққа қарай кетіп қалыппын. Салдыртүлдір сол жақтан шыққан соң, Қарғаш шошынып қалса керек:

— Бұл кім? — деп қатқылдау үн қатты.

— Мен, — деймін ақырын ғана. Үйге ендім. Аяқ-қолым қалш-қалш етеді.

Мені ауырып қалды дей ме, Қарғашта ес жоқ. Төргі бөлмеге алып кірді. Асты-үстіме түседі.

— Саған не болған, Сапар? — деп сұрай береді.

— Өзім де білмеймін, жаным. Осы әлгінде сау секілді едім. Айығармын бірдеме етіп, ал енді отыршы келіп қасыма, — деп оның білегінен ұстадым да, сыпайылықпен өзіме қарай икемдедім. Қарғаш қарсылық көрсетпеді, бірақ «е, бәсесі де» бірден байқала қойған жоқ. Бір сәт өзгеше бір күйде, «қайтсем екен?» — деген толқу күйде тұрып қалды. Содан кейін «қазір!» — деп қолын босатып алды да, тез басып сыртқа шығып кетті. Неге екені белгісіз, менің ойыма баспалдағы салынбай ашық қалған қақпа түсті. Қарғаш соны барып жауып жатқан сияқты. Бұл ойымды үй ішінің қазіргі тәртібі де айқын-

дайды. Дағдыда кереуетке жиналатын басы артық көрпе-жастық бәрін де енді әбдіре үстінен көремін. Қарғаш төсегі салынып, шымылдығы сәл түсіріліп қойылған. Тағы да жүрегім тулай бастады. Тұла бойым құтырына қызынып, шыдамым таусылып бара жатқандай. Бұрын түсіме еңбеген қайдағы бір күнәлі ойлар көңілге оралады. Көзімді жұмам. Ойша Қарғаш төсегіне барып жатқан боламын. Екі қолымды ауада айқастырып «аш белінен» қысып өзіме тартамын.

Кенет ауызғы бөлменің есігі сықырлап ашылды. Біреу сөйлей кірді. Бірден таныдым, шіңкілдек дауысты әлгі Тамашаның өзі.

— Көресімді ерке қыздан-ақ көрдім-ау, осы, тағы не қыл дейді,— деп төргі үйге қарай салып келеді.

«Ай мына жыңды қатын құртатын болды-ау»,— деймін қыстығып.

Қарғаштың да даусы қосарлана шығып жатыр.

— Жеңешетайымнан айналдым. Оңды өзі. Түнергені болмаса, жауары жоқ. Таңертең ерте тұрып, асығып үлгере алмай кеткен ем. Тез жинай ғой енді. Кісілердің алды келіп те қалды.

Тамаша қағастау отырған мені байқамады білем, бірден төрге өтті де, барып төсек-орынды жиыстыра бастады. Сөйткенше болмады, сыртта терезе алдында жер-ошақ басынан от жылтылдады. Отын ұсақтаған, қазан-ошақ көтерген қара-құра адамдар көріне берді.

Күн бойы қиялыммен соққан жалған сарайлардың бәрі де күрт құлады. Ата-анасы жол жүріп кеткен соң құрбы-құрдастарын шақырып, Қарғаштың бастаңғы жасағалы жатқанына көзім енді жетейін деді. Әлгі Қайыржанның келісі де, мына кіріп-шығып жүрген жеңгейлердің аңысы да соны танытады.

Бойымдағы кесел атаулының бәрі сап болды. Су ішінде ұзақ тұрған адамға ұқсап тоңазиын деген сияқтымын. Қайыржан есіме түседі. «Қазір ол қайтып келеді. Сонда не демекпін? Қой, одан да көрінбейін оған»— деген оймен ұшып тұрдым. Тамаша мені осы кезде байқады білем:

— Көтек,— деді шошынып.— Мұғалім баламысың? Қайдан шыға келдің соншама шошытып? Әйтеуір, ағаңның әскерден қайтып оралмағаны мұндай абұйыр болар ма, әйтпесе айран-асыр жасайтын ең.— Сөзге жүйрік Тамашаның бұл әзілінде адалдығы да, соғысқа деген лағынет, кекесіні мен «енді қайтем?» деген дағдарысы да бар секілді. Мүмкін тамырымды басып, қағытып жатпа-

сына кім кепіл. Сөйткенше болмады, қасыма келіп, қолымды алды да:

— Қара, міне, лүпілдеп барады,— деп жүрегіне басты. Жүрегі шынында да атша тулап тұр екен. Бірақ бұлай тұрысты қолайсыз санап, қолымды тез босатып алдым. Сол кезде Мархаба кірді де, аузын бір сылп еткізді:

— Үйде кісі бар деп әлгі ерке қыз қоймайды. Кісі дегені мұғалім бала екен ғой.

Мен ауылдан көргеніме бағып, жеңгелеріммен еркіндеу, дөрекілеу сөйлесіп, шағыныңқырап жатырмын:

— Жеңешетай-ау, сонда не, мұғалім балаңыз кісі болмағаны ма? Кісілікке қолымыз қашан жетпекші?

Мархаба аңғырттау сөйлегеніне қысылғандай рай білдірді:

— «Қолда өскен түйенің тайлақ аты қалмайды» дегендей, дамбалсыз жүрген күніңді көрген соң, бала санай береміз-дағы. Әйтпесе кісі болдың ғой.

Сөзге Тамаша араласты:

— Кісі болғанда, қандай. Мұғалім бала қолыңа тисе, тақияңа тар соқпайды,— деп Мархабаны нұқып, күліп қойды.

— Қойшы, жазған, қайдағыны айтпай, көзің қараяйын дегені ме тіпті.

Әйткенмен албырт кезде адамның үлкен көрінуге талпынатын дағдысы бола ма деймін. Тамаша сөзінің астарын аңғарсам да, көтеріліп, марқайып қалдым.

Осы кезде тағы да есік ашылды.

— Шал-кемпірді өстіп, анда-санда, болса да жіберіп алып тұрмайсың ба. Бас қосу, бастаңғы жасау дегенді ұмыттық қой мүлде,— деп лекіте күліп Қайыржан келеді. Сасайын дедім. Бірақ ол ұсақ-түйекті теріп жатпайтын, құдай берген ақ көңіл, қызық мінезді жігіт. «Сапар, сенің жаңағың не?»— деудің орнына соғыс таңбасы — бір езуін көтеріңкірей күле келді де:

— Сапар, біз бүгін осы көріспедік қой деймін,— деп қолын ұсына берді. Сөйтті де үй ішін үйіріп әкетті. Әлгіндей болмай ауыл-үйдің қыз-келіншектері де топырлап жиналысып қалды. Ол кез осы Есіл бойын мекендеген бұл елде жиын-той, думандарды сылтауратып арақ-шарап ішу деген түгелдей салтқа еніп болмаған кез еді. Дегенмен ішкілік ішіп қызбасақ та бастанғымыз соншалықты қызықты басталды. Қайыржан бірде «бұл майданда болған оқиға»— деп қайдағы сұмдық оқиғаларды айтып, бәрімізді ұйытады, бірде ауыл-үй арасындағы

өзіл-сықақтарды айтып ду күлдіреді. Шегіміз түйіледі, тіпті. Одан Қарғаш та қалысар емес. Енді байқаймын, сондай ашылып, мынадай өз құрбыларының арасында майталман жорға болып алған. Қысылмайды, екі беті бал-бұл жанып не айтса да әдеппен, орнымен тауып айтады. Ал мен болсам, төрт жыл болса да ауыл өмірінен алыстап кеткендігім бе, әлде табиғатымда тұйықтауым ба, әйтеуір ана Қайыржан мен Қарғашқа ұқсап топ жарып түсіп кете алмаймын. Бірақ көңілім қаяусыз. Не айтылса да, жұрттан бұрышырақ бастап, ұзағырақ күлемін. Дегенмен сөз қоспай отырғаным біреулерге танылып қалды ма, кім білсін, бір кезде қасыма Қарғаш келіп, ып-ыстық кішкене алақанымен шашымды қобыратты да:

— Сапар қала тәртібін үйреніп оралды ғой. Мана маған айтқан, бізге үйрететін жаңа ойыны бар екен. Ал, көне, тыңдап көрейік,— деді төбеден түскендей етіп.

Жұрт тына қалды. «Жоқ, өтірік айтады»— деуге аузым бармады. Бірдеме дейін десем, қапелімде ойыма түк келсінші. Сасқаным ғой деймін.

— Олай болса, «Ауған хан мен Қалған хан» ойнайық,— деп салдым.

Жұрт селт етпеді. Бәрі де Қарғаштың аңысын байқап «Қарғаш не дер екен»— деп тартынып қалғандай. Маңағы Тамаша жеңгем тілін сұққылап жатыр.

— Бетім-ау, не дейді, баяғы бала кезімізде өзіміз ойнайтын «Ауған хан мен Қалған хан ба?» Қала жастары да соны ойнай ма?

Бірақ мен де саса қоймадым. Білімімнің артықтығын танытып:

— Ұлы көсеміміз Ленин коммунизмге барған сайын қала мен дала арасы жымдаса береді деп үйретеді. Қала ойыны не, дала ойыны не бәрібір, түк айырма жоқ,— деп қойдым. Деуін десем де, «па, салыстыратын жерді тапқан екенсің»,— деп ала түсіп жүрмес не екен деймін жүрексініп. Бағыма қарай дауласқан ешкім болған жоқ. Расында да төрт жыл бойы қалада оқын, талай кітаптарды кемірген Сапар Сәлменовпен тайталасар мұнда кім бар дейсің. Сонда да Қарғаш «ие» демегенде мына танауын шүйіріп, мақтанып отырған «оқымыстының» халі нешік боларын кім білсін, әйтеуір дес берісте:

— «Ауған хан мен Қалған хан ба?» Табылған ойын!— деп қолын шапалақтап жіберді. Тоғанын ағытқан судай жұрт дүр сілкінді.

— Ойнайық! Қызық ойын!

— Ауған хан Қайыржан болсын!

— Онда Қалған хан етіп Сапарды сайлаймыз.

— Әбден дұрыс!

Жұрт өстіп «ананы сайлаймыз, мынаны сайлаймыз» деп бірінің сөзін бірі бөліп шуласып кетті. Көп сөйлемудің пайдасы осындайда тие ме деймін, ойынымыз ескінің ойыны болған соң өткен дәуірдің тілімен:

— Жарандар!— деп дауыстап едім, үй іші тынып қалды.— Жарандар! Ханның бірі ерден, екіншісі әйелден сайланса, ойын қызықты болады. Хан болып Қайыржан мен Қарғаш сайлансын.

Үй дүр сілкініп, қызу қостай жөнелді. Сөйтіп, менің ұсынысыммен Аухан хан болып Қайыржан, Қалған хан болып Қарғаш сайланды. Бірақ мен сорыма қарай Ауған ханның қол астына кетіп отырдым. Сөйтсе де әу баста босаңдау басталған ойынның бір қызық шиеленісі — бақытыма қарай менің сол Ауған хан жағында болуыма байланысты туып кетті.

Біздің жақтың арасы селдіреп, Қалған хан жағы жеңе бастады. Сол кезде «хан» отырып: «Халқым ақ үйлі болып тозып барады. Ана Қалған ханға барып көршілес отырған тату ел едік, арамызды шиеленістіре бермесін, ауған халқымды қайтарсын. Сәлем, айт, бар!»— деді маған. Менің күтіп отырғаным да осы еді, өз «ханымның» елшісі болып барып, айтар сөзімнен жаңылған болып тұрып қалдым. Жұрт ду күлді. Қалған хан жағының бірі «бір сүйенері осы еді, мұның да саудасы бітті, отыр!»— деп иығымнан басты. Мен «не болса да» деп Қарғаштың оң тізесін ала кеп құладым.

Енді Қалған хан жағы көтеріліп, Аухан хан жағы жасып, басылып қалған секілді. Қалған қарашасын жинап Ауған хан еліне төнген қатер жөнінде төтенше, құпия кеңес құра бастады. Бірақ оған мән беріп жатқан мен жоқ. Бар ықылас-көңілім Қарғашта. Көпке сездірмей жиі-жиі ұрлайып қарап қоям. Екі беті бал-бұл жанады. Пәк көңілінің бар тазалығымен күледі. Тығыз отырғандықтан ба, Қарғаш жақ бүйірім күйдіріп бара жатқан секілді. Тағы да өн бойым қызына бастады. Мазасызданамын. Қарғаш сонымды сезе ме деймін, иығымен иығымды қағып күле қарады. Сондай қылықты, ерке қарас. Бірер рет қолымды кішкене алақанына салып қысып та қойды. Шын бақыт дегенді енді түсінгендеймін. Бар болмысыммен еріп, балқып бара жатырмын.

Бір кезде:

— Алдияр хан ием, ғұзырыңызға құлдық!— деген әйел даусы саңқ етті. Қарасам, Қарғаш алдына кеп шар-

та жүгініп отыра берген Тамаша екен.— Ауған хан жұртынан келген елшімін.

— Иә, сөйле, елшім,— деді Қарғаш айрықша бір салмақпен. Атам заманда өткен кәдуілгі шын хан иенің өзі секілді. Тамаша мүдірер емес:

— Уай, хан ием!
Бұйырып патшам жіберді.
Қайта алмаймын бұл жерден
Іздеген жоғым табылмай.

— Елшім сонда не тілейді екен?

— Еліңде патшамның Сапар атты қарашасы жүр. Хан иесі басына жаманшылық тілемесе, қайтарсын кісімді дейді.

Жұрт тынып қалды. «Қайтсын!»— дей сала ма деп зәрем жоқ. Қарғаш байсалды сөйледі.

— Хан қайырымсыз болса, халқы безер деген. Сол қайырымсыз ханынан безіп шыққанда ел таппай Сапар келмеген шығар. Қарлығаш та қанатымен су шашады. Айдың күннің амаында қарлығаш құрлы жақсылық ете алмайтындай не бопты бізге. Қайтарылмайды. Өтеуіне не тілейді екен? Соны айта бар хан иеңе,— деп тоқтады.

Өксігін баса алмаған баладай бөліп-бөліп терең күрсіндім. Жұрт алдында жазадан тайсалып жетім қозыға ұқсатып тастай салмағанына шалқып жүре бердім.

— Хан ием қарашамды қайтармаса, онда өтеуі алты ауыз өлең мен белбеу жіберген.

Қарғаш қысылмады. Шай табақты қолына алды да, Абайдың «Айттым сәлем, Қаламқасын» төгілтіп қоя берді. Әлдебір ыстық құмарлық, жалқын леппен беріле айтады. Енді бір кезде бұрыла отырды да:

Қылығыңда жоқ ағат,
Қарап тойман жүз қабат
Ыстық тартып барасың
Бір сағаттан бір сағат,—

деп көзін тура маған қадап барып тоқтады. Әдейі арнап айтқан секілді.

Осыдан кейін іле: «Ал, кәне, белбеуіңді әкел!»— деп алақанын тоса берді. Қаймығар емес. Тамаша да тайынбайды, жұмырлап алған бет орамалмен: «Өз обалың өзіңе, ерке қыз, қайтарып жіберсең, болмайтын ба еді»— деп көсілте соғады. Қарғаш: «Кімді қайтарып, кімді алып қаларын хан иесі ешкімнен сұрамайды. Соға бер»— дей-

ді шімірікпестен. Мен қатты аяп, қылшылдап отырмын. Оның табанына қадалған шөгір менің маңдайыма қадалса етті деймін бе, жаным шығып кете жаздайды. Бәрін де өзім бастадым. Бәрі де мен үшін, білем оны. Ақыры шыдай алмадым. Қарғаштың қолтығынан қолымды өткізіп алдым да, кішкене алақанының үстіне апарып өзімнің үлкен алақанымды сала қойдым.

— Заңды бұзғаны үшін тағы да бес белбеу үстемелесін!— деп дауыстады Аухан хан.

Қарғаш:

— Бүлдіресің өйтсең, өзіме жібер,— деді қолын ілгері созып.

Осы бір кішкене ғана нәзік жан иесінің қажыр-қайратына қайранмын. Кенет Қарғаш басына қиямет-қатер төнсе бір, мен өзімді құрбан етсем де, сол қатерден оны арашалап қалатын болсам!— деп армандадым.

Бір кезде үзіліс жарияланды. Жұрт апыр-топыр далаға шықты. Мен оңашалау бөлініп, алысырақ жерге барып бой жазып, ұзағырақ жүріп қайтсам, жұрт орынға отырып қалған екен. Қораның ішінде қалтылдап сықсыма шам жанады. «Қашпан ішесіңдер! Дайынмын!»— дегендей екі-үш самауыр гүжілдейді. Әлдекімді күткен, аңсаған сияқтымын ба, өзім де білмеймін, әйтеуір үйге енбей сәл тұрып қалдым. Іште думан, шу, күлкі естіледі. «Неғып іздемес екен қайда жүр деп?» «Қой, іздер, қалт еткен бір шақты пайдаланып шығатын болар». Кенет есік сықырлады. Жүрегім тулап, тынысым тарылып жүре берді. Үйден Тамаша шықты. Қақпаға келіп, сыртқа басын қылтитты. Қораның ішіне көз жүгіртті. Содан кейін бұрқылдап жатқан самауырлардың иығындағы тыныстарын ашып қайта кірді. Мен қақпа сыртынан шыға бердім. Сол кезде үй алдына қатты желіп келіп арбалы біреу тоқтады.

— Ал, Қарғаш, өкілдің бетін көрдің ғой. Қазір ұйықта да ерте тұр. Тарат ана шуылдақтарды.— Мелдестің даусы. Аз-кем тыныштықтан кейін қорап сықырлады, біреу жерге қарғып түскендей болды. Содан кейін тағы да арба салдыры шықты. Қарғашқа мен қарсы жүрдім.

— Сен көре алмай қалдың ғой, қызық болды ғой жаңа. Ауданнан әлгінде өкіл кепті. Активтерді далаға қуып жатыр. Шақырып алып, маған да тапсырма берді. Алды жаман. Ұсады айғайлап, зәрем ұшты...— деп Қарғаш асыға сөйлеп, әлгі екі арада көрген-білгенін, айтып жатыр. Бірақ оны тыңдаған мен жоқ. Ойым жүйрік, көңілім басқада. Өкіл түгіл, құдай тағаланың өзі келсе де

сәлт етер емеспін. Қарғашқа сондай жақын келіп тұрмын. Оның бойынан да өзіме таныс, өзімдегідей бір діріл сезем. Кенет алдым да, өзіме тарттым.

— Ұят болады ғой, — деді Қарғаш сыбырлап. Бірақ қарсыласпады. Сонысы әл берді ме, кім білсін, бар күшіммен баурай құшып, маңдайынан сүйіп алдым.

Қарғаш ақ маралдың лағындай жәрдем тілеп, бауырыма кіре түскендей. Төмен қарап сәл тұрды. Дүрсілдеп соққан жүрегінің дыбысын естимін. Құлағыммен емес, жүрегіммен, бар болмысыммен естимін. Қарғаш жоғары қарады да, бұйығы ғана күлді.

— Бұл ненің өтеуі?

— Әлгі ойынның...

Қарғаш күлкісі қаттырақ шықты:

— Қарашасын таратып жіберсе, хан хан бола ма?

— Баяғыдан бері көрші отырып, сені бөтенге қоя берсе, жігіт те жігіт болмайды.

Қарғаш терең күрсінді.

— Ойын ғой мұның бәрі...

Осы кезде есік сықырлады. Біз ажыраса беріп үйге беттедік.

5

Сөйтіп, мен өзімнің ауылыма келдім. Өзім оқып шыққан бастауыш мектебіме мұғалім болып келдім. Бірақ бала саны бұрынғыдан азайып кеткен. Аз жылға болса да, өнім-өсімді тоқтатқан соғыстың зардабы. Баяғыша төрт класс бар. Ал мұғалім саны екеу-ақ. Бірі — мен, екіншісі — көп жыл бойы бастауыш мектепке сабақ беріп, тәжірибелі мұғалима атанған аласа бойлы, бүйрек бет Зағыфыран Айтенова. Екінші емес-ау, бірінші — сол. Өзі — аласа болғанымен Сұлуқия бастауыш мектебінің дырдай меңгерушісі. Ал мен болсам, педагогика деп атанған өнер мұхитында оң мен солымды әлі айқын танып болмаған, есі-дертім Алматы, жоғарғы оқу орны болып жүрген көк қанатпын. Аудандық оқу бөлімінде де қайқы тұмсық бір шалғы мұрт:

— Сұлуқияға біз сені неге жіберіп отырмыз? — деп маған шұқшия төніп келіп, — ана тәжірибелі мұғалімнен үйренсін, тәлім алсын деп жіберіп отырмыз, — деп шегініп кеткен. Мен, сөйтіп, үйренейін, тәлім алайын деп келдім өз ауылыма. Расында да, жұрт айтқан жерден шықты — меңгеруші маған қатты ұнады. Несі дейсіз бе? Айтайын. Ең әуелі күлкісі. Күлгенде бар ғой, тіпті сұм-

дық. Басын бір жаққа әнтек бұрып тастап, бүйрек бетінің бұлшық еттерін, иығын, алшақ кеудесін, қала берді бүкіл быртық денесін селкілдетіп ұзақ күледі. Қарқылдап, ақақалап күлмейді, бірақ. Ернін жымқырып алады да, маржандай ақ тістерін болар-болмас көрсетіп, сылқ-сылқ күледі. Сондай жарасты. Күлкі ғұмыр жасты ұзартады дейді ғой ғылымда. Тегі соныңыздың жаны бар пікір ме деймін мына Зағаңа қарап. Өйткені жасы сол кезде отыз бестерге келіп қалса да, маңдайында кәрілік сызықтарының ізі де жоқ еді тіпті. Содан кейін — кішіпейілдігі. «Мынаны үйрен, былай үйрен!» — деп тәжірибесінің көптігін көрсетіп, бастықтығын пайдаланып жатпайды. Әу баста, аудандық оқу бөліміндегілердің тапсырысының қатаңдығынан ба, әйтеуір қай жағымнан шығып қалар екен деп жалтақтаңқырап, «Бастауып класта сабақ берудің тәсілі» деген кітапты емтихан ұстайтын шәкіртше аударыстырып келіп ем, бірақ бір ғажабы, таныстығымыз тетелес адамдардың арасындағыдай оп-оңай басталып кетті. «Сабақ беру тәсілі» жайына қалды. Аты-жөнімді, кім екенімді айтуым-ақ мұң екен, меңгерушім әуелі сылқылдап біраз күліп алды. Содан кейін сөз арасында... жоқ, сөз арасында емес-ау, күлкісі арасында айтқаны:

— Қашан келеді деп күтіп отыр едім. Сапаржан, міне, мынау өзің оқыған мектебің. Мынау сондағы мөр. Ал жарлық керек болса, мінекей, қазірден бастап директор өзіңсің. Көрші ауданда көптен шақырса да бара алмай жүрген туғаным бар еді. Осы бір жұмыстың аз кезін пайдаланып, бес-алты күнге соған барып қайтпақпын,— болды. Меңгерушісің деген жоқ, директорсың деді.

Мансапқұмарлық кімде жоқ, дейсің. Ғибадатханаға баратын діншіл адамдарға ұқсап бір кезде жүрегіміз лүпілден кіретін қастерлі мектепке енді аз күнге болса да, «қазірден бастап директорсың» — дегенге есім шығып кетті ме, немене:

— Жарайды, қаншаға болсын жүре беріңіз! — деп қалай айтқанымды өзім де білмеймін. Содан Зағаң табаны күректей он бес күн жоқ болды. Ал мен болсам, «жерден жік шықты, екі құлағы тік шықты» дегендей, ойда жоқ жерден табаны күректей он бес күн «директор» болдым да шықтым.

Бірақ, бүйтіп болған «директорлығы» құрысын. «Байтал түгіл бас қайғының» кері болып, мұғалімдіктің өзінен айырылмай аз-ақ қалдым. Кей адамдармен арамыз

ашылды. Тіпті ол да ештеңе емес. Бәрінен бұрын Қарғашты айтсайшы, соны ренжітіп ала жаздадым ғой.

Шын директор шынында да тәжірибесінің молдығын істеп кетіпті. «Жұмыстың аз кезі» — деген жай сөз болып шықты. Асылында бұл мектеп өміріндегі ең қауырт шақ екен. Үлкенді-кішілі ремонт, отын дайындау, балалардың тізімін алу, тағы сондай мың түрлі жұмыс. Бәрінен бұрын қожа көп. Көлденең өткен өкіл атаулы бір босатпайды: «Ремонт қалай? Отын дайындығы?.. Пәлен срок беріледі, түген срок беріледі. Орындамасаң, орныңнан алынасың!» Сөз осы.

Осының бәрі мектепті аралап келіп, өз көзімен көріп айтылса жақсы ғой. Жоқ, өйтпейді олар. Қолхоз кеңсесіне шақырып алып, қыл көпірдің үстімен жүргізгендей етіп қысады.

Міне, мен қазір сондай бір көпір үстінде тұрмын. Қолхоз кеңсесі. Мелдес те, Қарғаш та өз орнында. Шотын қағады, қағазына қарайды. Баяғыша. Жоқ, баяғыша емес. Оң қолда председатель столы. Басында аласа бойлы біреу отыр. Басына киген телпегінің етегі қарыс сүйем, содан ба беті қуыршақтың бетіндей болып шүмшірейіп қалыпты. Одан әрі өзіме таныс колхоз председателі, жылы жүзді Нәуан түрегеп тұр.

— Аудандық тері-терсек жинайтын мекеменің бастығы — Мүсәпіров Бақыт, біздің колхозға келген төтенше өкіл, — деп таныстырды оны Нәуан.

— Жақсы болған, — дедім мен сыпайылық білдіріп.

Сол сол-ақ екен, шүмшіш бет киді де кетті.

— Ол не деген сөз? Жақсы болғаның қалай?

— Сіздің осы ауылға келгеніңізді айтам, — дедім ұялып қалғанымды сездіргім келмей.

— Ие, «жақсы болды?!» Ондай кекесінді тоқтат, бала.

Әңгіме бұлай шұғыл бұрылып, шатаққа кетеді деп ойламасам керек, абдырап қалғандаймын. Әсіресе Қарғаш алдында «бала» дегені өліммен тең ғой. Бетім өрттей жанып, біреу шапалақпен салып жібергендей дуылдап жүре берді.

— Жұмысқа неге шықпайсың?

— Жұмысқа шықпағаны несі? Кеше бір класты ақтаттырдым. Алдыңғы күні екінші класқа жаңадан еден төсеттірдім. Бүгін...

— Жоқ, колхоз жұмысын айтам. Көмектеспейді дейді ғой сені колхоз жұмысына?

Бұл Арам сарының шағыстыруы екенін мен бірден

түсіндім. Аңада ол «балаларды алып шөпке шық» дегенде «біреу күнге шыдай тұрыңдар. Мектептің сылағы бар бітпей жатқан» — дегенмін. Бірақ оның аяғы мынадай насырға шабар деп ол кезде ойламаған болсам керек. Енді ұяңдық пен қысылысты ашуға жеңдіре бастаған секілдімін. Кімге ашуланамын? Істің ау-жайына үнілмей құр тапыраңдап жатқан өкілге ме, әлде түймедейді түйедей етіп қопайтып жеткізген Арам сарыға ма? Білмеймін ол арасын. Әйтеуір қорғанысқа бекініп, бойымды жинап алғандаймын. «Оттапсың!» — деген бір сөз көмекейіме келіп қалды. Қарғашқа қарадым. Оның осы сәттегі аянышқа толы кейпі: «Ақылсыздық жасама, Сапар!» — дегенді танытқандай еді.

— Неге үндемейсің?! — деп тіксінді өкіл.

— Үндегенде не дейін. Колхозға көмектес дегенді ешкім шындап айтқан жоқ маған.

Өкіл шықылықтап күлді.

— Еңе шындап айту керек екен ғой бұған. — Осыдан кейін қайта түйілді. — Дардай мұғалімсің. Шындап айтудың керегі не саған? Өзің неге білмейсің? Балаларды қалай оқытпақсың ертен?

— Оның үстіне, уақытша мектеп меңгерушісі, — деп Арам сары күңк етті.

— Вот эне, еңе мектеп меңгерушісі, — деп өкіл орыспа, қазақшаны араластырып қойды.

Бұл әңгіменің немен тынатынын кім білетін еді, әйтеуір уақытымен Науан сөзге араласты.

— Сапар, сен ренжіме, бәрі де ел, колхоз қамы. Соғыс біткенімен де, етек-жеңімізді әлі жия алмай жатырмыз ғой. Сан-салалы шаруашылық бар. Бөле келгенде соның көбінде адам мен көлік жетісе бермейді. Жәйіміз сондай қиын кәзір. Жан мұрынның ұшында. Пішен шабудан соңғы орындамыз. Қауырт бір қарқын туғызбасақ, келер қыста малды қырып алатын түріміз бар. Қолда бар адам күшін де, көлік күшін де осы пішен науқанына салайық деп едік. Оқушылардыңды алып, біраз күн егіннің арам шөбін жұлдырып қайтсаң деген тілек білдіргелі отырмыз, — деді ол кең түсіндіріп.

Әлгі бір әзірде қыстығыңқырап қалғандай едім. Мына түзу сөзден кейін көңілім орнына түсейін деді. «Құп» айтып далаға шықтым. Сонда да ашудың ағынымен келем. «Бұрын бармаймын десем екен, онда қалай сіліксе де жөн. Ал мынасы несі жөн-жосықсыз, бірден әкіреңдей жөнелгені. Мен боқмұрын бала болармын ба бұларға бір.

Жаңағыдай жайлап түсіндірсе де жететін еді ғой» деп өз ойыммен өзім алысамын.

Артымнан Қарғаш қуып жетіп:

— Керемет ерлік жасадың, Сапар. Қарсыласып қала ма деп қысылып отырдым, тіпті. Мінезі өзінің. Мелдеске де, Науанға да кейде «қырам, жоям!» деп айқайлап қояды. Бір жақсы жері олар үндемей құтылады, әйтеуір. Бір ретте: «Ескілікті көздейсіңдер, ә! Үйіңе жастарды жинап алып «хан» ойынын ойнайсыңдар!» — деп мені де қағып өтті. Аузымды ашпадым, — деп мені көтермелеп қойды. Бірақ Қарғаштың бұл сөзі отқа сары май құйғандай әсер салып кетті маған. Енді ойласам, жазықсыздан-жазықсыз жәбірлеп, босқа әкірендеген өкіл алдында өзімді тым ынжық ұстаппын. «Тап сол жерде ендігері олай етпейтіндей етіп, сазайын беруім керек еді», — деймін. Зығырданым қайнады. Арам сарыға да ашулымын. «Өмірімде «Мелдеке» дегеннен басқа не жаздым оған?»

Осылай бұрқанып мектепке келдім.

6

Мен енді ала көбеден тұратын болдым. Жүгіріп мектепке барамын. Үй жөндеп жатқан шеберлермен ендігі істелінер жұмыстың жәйін сөйлесемін. Содан әр үйдің есігін қағып, ауылда қалған балаларды жинаймын. Күн сәске болады. Кішкене ғана сап құрып, қызыл жалау көтереміз де егін даласына аттанамыз.

Менің осылай жүгірінді болып жүргенімді байқады ма, бір күні ертемен үйден шыға бергенімде есігінің алдында жүрген Өтеген қарт: «Әй, бала, бері келіп кет!» деп шақырып алды. Селдір өскен шоқша сақалын сипай күліп, жаңғырыққа кеп отырды. Өтегеннің кейде ыңырси сөйлеп, үлкен-кіші деп қарамай әзіл айтып қоятын жымысқы қулығы болатын-ды. Қазіргі кейпінен сондай шымшыманың салқынын танығандаймын.

— Осы сені, Сапар шырақ, осы ауылға мұғалім болып келді дей ме?

— Ие, Өтеке, мұғалім болып келдім.

— Қалада төрт жыл оқу оқып?..

— Иә, төрт жыл оқып.

Өтеген мырс етіп күлді де, сәл отырып қалды.

— Мен сені құрығанда колхозға есеппі болатын шығар деуші едім, төрт жыл оқып мұғалім болған азабым құрысын!

Мен бала оқыту үшін мұғалім білімінің көп болуы

керек екенін айтып келе жатыр едім. Өтекең кесіп тастады:

— Өй, тәңір-ай, жоқты айтады екенсің ғой. Ана Кеңпейілдің Қапездері он жылдан бері оқымай-ақ мұғалім болып, бала оқытып келе жатқан жоқ па? Ең болмаса, пермеге үшетшік болып орналасып ал, қарның тоқ болады.

— Аяғын қаз-қаз басып, жаңа шыққан сәбиге «әліп-би» үйреткеннен артық қызмет бар деп ойламаймын, Өтеке.

— Әкең марқұм құрдас еді, сол есіме түсіп айтып жатқаным ғой, бала, бетіңнен жарылқасын,— деп Өтекең аздап ауырлаңқырап қалды.

Шал көңілін аулағым келе ме:

— Рас, Өтеке, біздің орын бұл емес қой. Тағы да оқи берсем, Алматыға барып оқысам деймін. Бірақ оған апам көнбейді. Сол кісінің көңіліне қарап өстіп жүрмін ғой,— деп көңілімдегі әрмандағы арманымды да айтып салдым.

Әйткенмен мұғалімдік қызметті жек көрмейтін секілдімін. Балалар арасында болған кезімде өмірдің көп кемкетік жайлары есімнен шығып, бой жазып, көтеріліп қалам. Шын рақат әкеледі олар маған.

Кеңседегілер мен Өтекең қарт бада санағанымен, оқушы қауым дүние сырларын әбден меңгеріп болған дана қариядан кем көрмейді. «Мұғалім!»— деп алып, қоймайтын сұрақтары жоқ. Мен оларға егін жайға бара жатып та, келе жатып та өзім оқыған кітаптардан әңгіме шертем. Қала жәйі мен дала жәйі да, Ұлы Отан соғысының батырларының ерлік істері де тілге тиек болады. Сөйтіп өкілден көрген жәбірімді ұмыта бердім. Қарғаштың: «Керемет ерлік жасадың, Сапар»,— деген сөзінің мәнін енді-енді ұғып қанаттана бастағандаймын. Бұл сөзді басқа емес, Қарғаш айтса, одан артық не мақтау бар мен үшін!

Осы қуанышыма тағы бір қуаныш қосылды. Енді егінің арам шөбіне балаларды Қарғаш екеуіміз бастап баратын болдық. Оны осы әлгінде ғана мектепке жүгіріп келіп, Қарғаштың өзі айтып кетті:

— Балаларды жинай бер, Сапар, ертеңнен бастап мен де далаға баратын болдым. Осы әлгінде ғана өкіл мен Нәуан ағай екеуі отырып: «Ертеден қара кешке стол кеміріп немене, сен де шық егінің арам шөбін жұлуга. Мелдеске өзіміз айтамыз»,— деді.

Көктен тілегенім жерден табылғандай. Ертеңіне ұшып жүріп балаларды жинадым. Сұңғақ бойлыларына қызыл

жалалау ұстатып, сап түзен, дабыл қағып колхоз кеңсесінің алдына кеп тоқтадық. Қарғаш жоқ. Көп күттік. Ақыры «бұл неғып жатыр?»— деп кеңсеге кірсем, Қарғаш оңаша отыр. Екі көзі бұлаудай ісіп кеткен. Жүрегім мұздады. «Кім сені жәбірлеген? Айтшы, барып, қолында өлейін!»— деймін ойша. Бірақ тілім байланып қалған секілді. Ойымдағыны айта алмаймын.

— Не болды, Қарғаш, саған?— деймін көңілдегі шар болатты соншама жасытып.

Қарғаш қол орамалын алып көзін сүртті. Біршама үнсіз отырды. Мен де әлгі сұраулы пішінмен қимылсыз тұрмын.

— Жәй,— деді Қарғаш ақырын ғана, кем шақтан соң. Өкісін баса алмай айтты.

Түйілген қалпым, бойымды жинап алған секілдімін.

— Кім жәбірледі? Айтшы, Қарғаш, барып қолында өлейін!— деп енді айттым.

Адалдығымды танып разы болғаны ма, әлде көзсіз аңғалдығыма көзі жетіп мазақтағаны ма, әйтеуір Қарғаш езу тартты.

— Батыр екенсің ғой, Сапар, оныңды ерте неге білмегенмін?— Әлде өкініш, әлде кекесін? Аңғара алмаймын мұны да.

Қарғаш түрегелді.

— Сапар, өзің жүре бер. Мен бүгін бара алатын емеспін.

Сонда да кеңседен кеткім келмейді. Қарғаш сырын білгенше асықпын.

— Кеше ғана жап-жақсы едің. Не болып қалды сол екі арада?

— Оны кейін айтармын. Өкіл көрсе «тал түс болды, балаларды әлі әкеткен жоқ»— деп сөз қылады, бар,— деп қиылды Қарғаш.

Амал бар ма, тасыған көңіл судай басылды. «Қалайша өзгерді бір сәтте? Нәуан мен өкіл жәбірледі деуге дәлел жоқ. Әлде Арам сары болды ма екен? Әр жәйді орағытып келіп, неге екенін қайдам «Арам сары»— дегенде күдігім молая түседі. «Секектеме, не есепті жүргіз, не арам шөп жүлуға аттан!— Екінші бірі»— демесіне кім кеніл? Қайтсем де білгім келеді. «Оны кейін айтармын»— деген Қарғаш сөзі есіме түсіп асыға түсемін. Бірақ «қырсыққанда қымыран іритін» әдеті емес пе, көпке дейін Қарғашпен кездесе алсамшы. Сол күннің ертеңіне жүгіріп кеңсеге барсам, Мелдес екеуі бригада басына кетіп қалыпты. Екіншіде тағы да жоқ болып

шықты. Үйіне барғаныммен оның да реті жоқ. Оңаша сөйлесе алмайсың. Ақыры аңдып жүріп, кеңседе отырған үстінен түстім-ау бір күні. Бірақ бүйтіп кездескені құрысын, Арам сары әкесі өлгендей тұнжырап алған, тіл қатпайды. Соның ыңғайына баға ма, Қарғашта да жылылық жоқ. Сондай салқын. «Сапар келді-ау» деп көз қиығын да салмай отыра берді. Осыдан кейін, көз түрткі болған жетімдей бейсеует кеңсеге кіруге де бата алмайтын болдым. Мелдестен емес, Қарғаштан қаймығамын ғой деймін. Жоқ, Қарғаш отырған жерде Мелдестен қаймығатын секілдімін. Қарғаштың көзінше: «Не шаруаң бар еді? Ертеңді-кеш кеңседен шықпай қойдың ғой», — десе, не демекпін? Содан ба, бар қызық балалармен бірге секілді. Бірде оларды егін жайға апарамын, бірде тоғай аралап тал кесеміз. Өзім білетін өсімдіктер мен ағаштарды көрсетем. Шамам келгенде солардың тірлік ерекшеліктері жәйінде сөз қозғаймыз. Сондай көп күндердің бірінде кештетіп үйге келсем, көрші үйдің алдында кер ат байлаулы тұр екен. Бірден таныдым. Мелдес мініп жүретін әйгілі ақтан кер ат. Неге екенін қайдам, жүрегім тулай соғып кетті. Кенет «кіріп барсам қайтеді?» деген бір ой келді. Бірақ ар жағым қозғалмайтын сияқты. Екі үйдің бірі болып, араласып кеткен көршіге де қаймығамын. Бұрын болып көрмеген қызық сезім. Құдай-ау, бала күнгі батылдығым қайда кеткен десеңші! Ерте демей, кеш демей кіріп барып: «Қашан бір уыс ет асатар екен? Қашан бірер бауырсақ ұстатар екен?» — деп телміріп тұрмаушы ма едім? Енді не болды?

Ақырын кеп терезеге үңілем. Пердесі жабық тұр. Бірақ төргі үйде қатарласып дөңгелек столдың басында отырған екеудің көлеңкесі анық көрінеді. Бірі әйел, екіншісі еркек бейнесі. Айналып, екінші терезеге барам. Оның да пердесі түсірулі. Жоқ, етегінде болар-болмас саңылау қалған екен, соған үңілемін. Расында да дөңгелек столдың арғы басында бері қарап Қарғаш пен Мелдес отыр. Алдарында қоқырсыған көп қағаз. Бастарын түйістіріп, соған үңіліп ұзақ отырды. Мына кереметті қараңыз, менің де кеткім келмейді, тапжылмаймын, көп уақыт өтті, көп үйлердің шамы сөнді. Салиқа шешей көрінді де, төргі үйдің есігін жапты. Көп кешікпеді, ауызғы бөлменің шамы сөнді. Қарттар ұйқыға ауысты. Енді Мелдес пен Қарғаш екеуі төргі үйде оңаша қалды. Тағы да жүрегім лүгілдей бастады. Бірақ екеуінде де артық бір қимыл жоқ. Құдды менің терезеден қарап тұрғанымды біліп отырған секілді. Үңілген қалыптары. Мелдес әлде-

бір қағаздарды аударады. Ол аударған сайын, Қарғаш бірдемелерді жазып қояды. Бір заманда ауылдың бас жағынан тауық шақырып тынды. Түн ортасы болды. Мелдес қағаздан бас көтерді. Қарғашқа қарап бірдеме деген секілді — еріндері жыбырлады. Қыз ілтипатпен сәл тыңдады да, күлімсірей қарап, басын изеді. Мелдес түрегелді. Қарғаш та орнынан көтерілді. Әлгіндей болмады, сыртқы қақпаның баспасы сылдырады. Мен тасалау жерге шегіндім. Әуелі Мелдес, содан кейін Қарғаш көрінді. Арбаға отырып жатқан Мелдес:

— Ал, білдің ғой енді. Ертеңгі шәйға дейін қайтсең де бітір. Әлгі өкіл түскір асықтырып жатыр, — деді де жүріп кетті. Мен көк қақпаға қарай ұмтыла түсіп қалдым. «Қарғаш!» — дегенімше болмады, сықырлап ағаш үйдің есігі барып ашылды.

Ақырып тұрмын. Не істегеніме енді есеп бергендеймін. «Бір мектептің дардай мұғалімімін. Солай тұрғанымды біреу-міреудің көзі шалып қалса, не болмаса қасыма келіп, «мұғалім, не істеп тұрсың?» — деп иығымнан тартса, не айтқан болар едім? Үйге келдім. Тағы да ой ағынын қуалап ұйықтай алмаймын. «Осы менікі не жасқаншақтық? Бірге өскен өзіміздің Қарғаш емес пе. Еркінірек ашып есікті кіріп неге бармаймын? Ездік еншіме тиіп не еді соншама!» — деп толғанам. Өстіп жатып қалай ұйықтап кеткенімді де білмеймін, көзімді ашып алсам, үй іші жап-жарық. «Бар! «Бар!» — деді бір ой итермелеп түндегі ерсі ісімнің қарымын қайтар дегендей. Бұдан басқа түк ойлаған жоқпын. Ойлағым да келмейді. Ойлансам, таразыға салсам айнып қалатын сияқтанам. Салып отырып Қарғаш үйінің есігін аштым. Шал мен Салиқа апай жаңа ғана тұрып жатыр екен. Ал төргі үйден тырс еткен дыбыс шықпайды. Күннің соншама ерте екені сонда ғана есіме түсті. Шып-шып маңдайым терледі.

— Көптен бері көрінбей кеттің ғой, Сапаржан, бір жаққа барып келдің бе? — деп жатыр шешеміз.

Ал Өтекең болса, елегізіп қалғанға ұқсайды:

— Ертелетіп не, шырағым, тыныштық па?

Не дерімді білмедім. Күмілжи бердім. Түнімен жөндеп ұйықтай алмаған басым, кеспірім де өрт соққандай ма, немене.

— Амансыңдар ма? — деді шошыныңқырап шал мен кемпір қосарланып.

Жаңа кіре бергенде қора ішінде тұрған Өтекең қарттың арбасын көзім шалған еді, кенет ойыма сол арба

түсті. «Суға кеткен тал қармайдының» кебін киіп, енді соған жабыстым:

— Жәй... үйге бір тал түсіріп алайын деп... сосын ана арбаларың бос болар ма екен деп... соны білейін деп...— деп міңгірледім «депті» көбейтіп.

— Е, солай демейсің бе, күмілжи бергенге бір сұмдық болып қалған екен десемші. Бар, қораның ішінде тұр,— деді Өтекең.

Ал Салиқа шешей разылық білдіріп жатыр:

— Әне, кісі болды деген осы. Жарайсың, жаным, осындай жер қара, күн жылыда үйіп алғаның жөн. Мына шалға құдайдың зарын қыламын, осы бастан отын-суыңды жинай бер деп. Баспайды. Ауру бар, сырқау бар дегендей, кім ғайыпты болжап біліпті.

Әрі тыңдауға дәтім шыдамады. Есікке қарай айнала бердім. Сол кезде Өтекең қайта тіл қатты:

— Арбаң-арба-ау, көлігің қайда, шырағым?

Табан аузында тағы ештеңе таба алмай абдырап жатырмын:

— Көлік пе, көлік болғанда... көліктің өзі...

«Мынаның есі дұрыс па өзі?»— деп ойлады ма, кім білсін, Өтекең бетіме бажырая бір қарады да, «ие, бара бер, бәрі де түсінікті» дегендей есікке қарай қолын сілтеді.

Мен «өлдім-талдым»— дегенде қораға шықтым-ау әйтеуір. Жұрт Өтекеңді «қолында барды шашау шығара қоймайтын, сібер адам»— деуші еді. Қырсыққанда орынсыз жерден мырза бола қалғанын көрмейсің бе! Енді не істеу керек? Амал бар ма, көк қақпаны айқара ашып арбаны жан дәрмендеп алып шықтым да, сүйреп үй қасына әкелдім. Ар жақтан апам көрінді. Ол да таң-тамаша.

— Сапаржан-ау, мұнымен қайда барасың?

— Отынға,— дедім шімірікпестен.

Апам қуанышында шек жоқ.

— Өй, құлыншағым сол, үп-үлкен кісі болып, шаруа қамын ойлап жүргеніңнен айналайын.

Дегенмен қысылатын мен жоқ енді.

— Күнде бала көре бересің-ау мені. Тал шаба алмайтын не болыпты соншама!

— Иі, жаным, көлігің қайда?

— Көлік деген сөз болып па, тәйірі. Бәрінен де арбаны айтсаңшы.

Апам қасыма жақындай түсті:

— Оның рас. Мына шал арбасын сен болған соң ғана

беріп отыр. Әйтпесе үстінен құс жорғалатпайтын. Құдай бірдеме берер.

Анамның осы сөзі қамшы болды ма, әлде қайтсем де өтірікші болмайын дедім бе, енді тал шабуға шын бел байлап, көлік іздеуге кірістім. Бірақ «көлік деген сөз болып па» десем де, ең қиыны осы болды. Олай жүгірдім, бұлай жүгірдім, «ат мінетін еді-ау» — дегеннің бәріне бардым. Қиығы бір келетін емес. Бірі ерте тұрып, далаға кетіп қалған. Бірі түнде күзеттен келіп, жүгенін сыпырып қоя беріпті. Бригадирлердің де ешқайсысын таппаймын. Салым суға кетіп үйге келдім. Арба қаңқайып есіктің алдында тұр. Екі-үш рет Өтекең қарт терезеден қараған секілденді. «Жарайсың, шырағым, ісіңе болайын, пысықсынып таң атпай келіп едің, ерте күнді кеш қылып әлі жүрсің бе?!» — деп кейіп отыр ма, кім білсін. Жоқ нәрсені ұят санап, жоқ нәрсеге намыстанып қалатын жастық шақ-ай десеңші, бара алмай қалсам, өлім көретіндеймін. Шын сасайын дедім. «Сау басыма сақина тілеп» — дегендей, жоқ жерден өңбес жұмыс тауып әуре сарсаң болғанымға кейіңкіреп, есіктің алдында отыр едім, кенет астындағы құласын жүгіртіп кесек денелі, адырақ көз бір қара қасыма келіп тоқтай қалды. Бұл — осы колхоздың комбайнері Сағит Тапин деген кісі. Армиядан келгеніне бір жылдан асса да, үстінде солдат көйлек, басында пилотка, кең кеудесінде орден, Сталинградтан бастап толып жатқан қалаларды «азат еткені үшін» медальдар.

— Ал, Сапар шырақ, жұмыстың қауырт кезі ғой, энеміне, деп жүргенде уақытты өткізіп алдым. Ертерек келіп амандаспады деп өкпелеме, міне, кінәмді кешірсін деп әдейі келе жатырмын, — деді ол атынан қарғын түсіп.

Мен:

— Саға, көріскен едік қой... — деп барып тоқтадым. Есіме түсті, бұл кісіні бұдан білер күн бұрын облыстық газеттен көрген екенмін. Үлкен комбайн, соның бер жағында осы киімімен түскен Сағит. Жоғарыда қара әріппен «Бұлар кеше советтік танкпен жауды таптады, бүгін советтік комбайнмен егін даласын аттайды!» — делінген. Шіркін, газетте отырғандар да осындай бір жалаңқая сөзге келгенде шалдырмай кетеді-ау!

Сағаң сәл сылти басып келіп қасыма отырды. Әбден қара май сіңіп, көбелері қарайып кеткен арбақ саусақтарымен арқамнан қапсыра құшақтап алды.

— Ал амандық соңында оңаша айтар сөзім де бар.

— Құлағым сізде, — деймін мен күлкімді зорға басып.

Сағанның оңаша қалай сөйлесетінін есіме алып күлемін. Өйткені Сағаң сыр-сыбыр дегенінді білмейтін адам. Біреуді «оңаша сөзім бар еді» — деп былай алып шығып, бар даусымен дабырлап сөйлеп, жер-көкті көшіріп жататын ескі әдеті. Жұрт онысына күледі. Ол бар жерде әдейі «оңаша сөйлесейікші» — деп өзді-өзі жырылып шығып, айқайласып жатқаны. Бірақ Сағаң оның біріне де мән бермейді. Дүрдік ернін қайқы танауы мен ата сақал бітетін жеріне дейін жиыра ашып, маржандай ақ тістерін көрсетеді де, қолын бір сілтеп тарта береді. «Оңаша айтарым бар» дегенімен қазір де сол дағдысына бағып, дабырлап сөйлей жөнелді. Бірақ оңып отырған мен жоқ. «Құлағым сізде» дегеніммен көңілім Сағит мініп келген атта. Содан ба, кім білсін, осы бір ұзақ сонар дабыр-дұбырдан бар ұққаным — Сағит колхозда тексеру комиссиясының председателі екен... Осы ретте тексеретін бір нәрселер бар екен...

Бір кезде «мұны неге соншама тәптіштеп айтып отыр? Маған оның қандай қатысы бар? — деген ой келе беріп еді, Сағит арқамнан қолын алды да:

— Ал, Сапар, бұған не дейсің? — деп тура қарады.

— Қайсыған? — депшін мен тыңдамай отырғанымды танытып.

— Ау, шырағым-ау, манадан бергі айтқаным ше?

— Саға, оныңыздың бәріне де түсіндім, — дедім мен түсінбесем де. — Егер соның бәрі маған тіреліп тұрса, мен қарсы болады екен демей-ақ қойыңыз. Оны, бірақ кейін ақылдасайық...

Сағит киіп кетті.

— Е, өзім де осылай ойлағанмын.

— Ал қазір маған сіздің атыңыз керек.

— Менің атым ба?

— Ие, сіздің атыңыз...

Сағиттың ақ көңілділігі сондай, «қайда барасың? Қашан келесің?» — деп те сұраған жоқ.

— Ала ғой онда! Қазір комбайн ремонттының кезі ғой. МТС-қа біреуге ілесіп-ақ барармын. — Осыдан кейін Сағит дауысын сәл төмен түсіріп: — Жаңағыны әзірге тісіңнен шығара көрме, — деп қойды. Мен «нені?» — деп қала жаздадым да, зорға тоқтадым:

— Тісімнен шығармауын шығармаспын-ау, бірақ аузына ана өткен-кеткендер ие болса, болғаны ғой.

Сағит дүрдік ернін көтерді де, қолын бір сілтеп түре-

гелді. Ал мен болсам, ойда жоқ жерде апамды қуанып, Өтеген қарттың арбасын, Сағиттың атын мініп отынға аттандым...

7

Мен сөйтіп, ойда жоқ жерде тоғайға барып, өз үйіме бір арба тал алып келдім. «Бәле, тапқан екен айтар сөзді!» — дейсіз ғой. — Біреудің ат-арбасын мініп тоғайға барды. Тоғайға барып үйіне отын әкелді! Осы да сөз болып па!» — Рас, сөз емес. Ауыл тірлігінде қиян-қилы шаруа бар: біреулер тоғайға барады, отын әкеледі. Біреулер шөп шабады, мал бағады. Біреулер құдық қазады, үй салады. Жер де жыртылады, егін де орылады... Арыз жазылып, өсек те айтылады, жеңіл-желпі ұрлық та жасалып тұрады.

Бір ғажабы осының бәрі де колхоз ауылына кіре берістегі «Отан үшін жан пидә!», «Бәрі де коммунизм үшін!» деген үлкен ұрандар ілініп тасталған биік дарбаза арқылы өтіп жатады. Үйге отын әкелсем, ол да сондай елеусіз ұсақ істердің бірі. Бірақ шынымды айтайыншы, шатақтың басы осы бір «елеусіз» деп отырған талдан басталды.

Елеусіз дегенім жай сөз. Ең алдымен, бұл ісімді апам елеп, қуанды. Онысының реті де бар. Өйткені мен бұрын жас едім. Бір үйдің бас көтерері өзі болған соң, отын-су да қайтсе де апамның өз мойнында болатын. Енді мен отын әкелсем, апамды бір машақаттан босатқаным, кісі болғаным. Сол себепті апам бұрынғы ғұрыптың ырымы деп, абысын-ажындарын шақырып «тоқым қағар» жасады. Ал содан кейін елеген кім болды дейсіз ғой? Айтайын. Содан кейін елеген адам... бір кереметі, анадағы шүмшіш бет өкілдің өзі.

Отын әкелген күннің ертеңіне мен тағы да колхоз кеңсесіне шақырылдым. Баяғы кеңсе, баяғы столдар. Адамдар да бәз-баяғы орнында. Жалғыз-ақ Нәуан ғана жоқ. Мен председателі столында отырған өкілге қараймын. Басқаға қайдам, ол маған басына үлкен телпек кигізіп бақша ішіне шаншып қойған қарақшы секілді. Қансыз өңі сұп-сұр. Ойнақшыған көзі қалпақ астынан әрең-әрең көрінеді.

— Ал, директор жолдас, кеше қайда болдың?

Өкілдің әнеуі жәбірін әлі ұмытпасам керек, жүрегім тулай соғып, тынысым тарылып жүре берді.

— Үлкен кісі сұрап отыр, дұрыстап жауап бер! — деп

Арам сары қабағын түйіп күңк ете түсті. Тегі мына тұрысым оған ұнамағанға ұқсайды.

— Тоғайда,— дедім салмақпен.

— Тоғайға сені кім жіберді?

Мен Қарғашқа көз қиығын салдым. Ол жымыш күлді де төмен қарады. Маған солай көрінді ме, әлде расы осы ма, беті нұрланып, бал-бұл жанып бара жатқандай. Құдды, менің тоғайға неге барғанымды біліп алған секілді. Көңілім орнына түсейін деді. Мына отырған өкіл мен Арам сары не десе ол десін, жүрегімнің түкпірінде жатқан осы бір киелі сыр-сезімімді Қарғаш білсе, одан артық не арман бар!

— Ешкім жіберген жоқ. Өзім бардым.

— Ешкім жібермесе, өзің неге барасың?

Мына сөзге мен тағы да шамданыңқырап қалғандаймын. Өкілдің не тілейтінін біле алмаймын тіпті.

— Өзім бармағанда қайтем, абақтыда отырған адам емеспін ғой соншама!

Өкіл менің тура кеткенімді сезе қойды ғой деймін, енді басқа бір әлсіз тұстан келіп тиісті.

— Жоғары басшылар, айталық мына біздер күні-түні кірпік ілмей, сенің бақытыңды ойлап отырмыз. Ал сен болсаң, тоғайға барып, үйіңе отын шауып әуресің. Коммунистік сана деген қайда, шырағым-ау?

Арам сары да қосарланып қалып жатыр.

— Өзімшілдік деймін, осы өзімшілдік құрты бұған да дари бастаған деймін.

Мен үндей алмай қалдым. Өйтетінім, өкілдің бұл сөзінде жан бар деп ұғамын: әкем ес білмей тұрған кезімде өліпті. Жетім баланың көрген күні не болсын, жалаң аяқ қар кешіп дегендей, өйтіп-бүйтіп жүріп ауылда бастауып мектепті бітірдім. Содан кейінгі бар сабытымды мемлекет көтерді. Интернаттың тамағын іштім, киімін кидім. Интернаттың төсегінде жаттым. Сабағын оқыдым. Сосын «жетім еді» деп басқалардан бөліп қалаға жіберді. Ақыл көзін жүгіртсем, күні бүгінге дейін жетімге тиешектің бәрін де алып келішпін. Бірақ қайтарған әлі түгім жоқ. Өкіл осыны бетіме салық еткен секілденді. Үндей алатын рет бар ма енді. Алайда тағы бір ой келіп тайталасады: егер «өз үйім» деп күнде тоғайға барсам, колхозға көмек көрсетпесем, онда іс басқа, қалай айқайласа да сыйып жатыр. Келгенім кеше, әлі жөндеп орнығып та болған жоқпын. Тіпті өзімді мұғалім екенмін деп те ойламайтын секілдімін. Баяғы студент қалпымдайдаймын. Ауыл-үйдің адамдары да әлі күнге дейін «бала»

деп сөйлейді. Тек құдайға қараған кейбір жеңгелерім ғана «мұғалімді» қосып «мұғалім бала» дейді. Сөйтсе де қарап отырған мен жоқ. Таңның атуы, күннің батуы мектепте боламын, одан қалса, балаларды бастап барып егіннің арам шөбін жұлғызамын. Не қыл дейді енді?

— Үндемейсің, ә? — деп өкіл сәл қозғалып қойды.

— Мойындағаны ғой, — деп Арам сары күң кетті де, шотын сарт еткізді.

Осымен әңгіме біткенге санап, бұдан былай қайтсе де тоғайға өйтіп бармасқа өзімше ант етіп қозғала бердім. Шынымды айтсам, үлкендердің алдында ұнжырғасы түсіп кететін танауының алды кешпеген ынжық балаға ұқсап «жаздым, жаңылдым» — деуге Қарғаштан ұялдым. Бірақ үндемегенімді өкіл басқаша түсінді ме, қайдам, не болса да жеріне жеткізіп тынайын дегендей:

— Колхоздың қандай халде екенін білесің бе өзің? — деп қалды.

«Білем» — деп тоқтасам, іс насырға шашпайтын ба еді, әлде қайтетін еді, «шығасыға иесі басшы болады» дегендей құр «білемнен» түк шықпайтын секілденді маған. «Білмейді екен» деген пікірден өкілді ада-күде құтқарып алайын деген болсам керек, сабағын жаттап алған шәкіртше:

— Білгенде қандай! Колхоз халі мүлде ауыр қазір. Пішен шабу науқанынан артта қалып қойып отырмыз, — деп тақ еткіздім. Басын төмен салып, қысылыңқырап отырған Қарғаш маған бір түрлі ұнатпаған кейіппен шошына, тіксіне қарады да, жеңіл бір күрсініп қозғалып қойды. Ал өкіл болса, бір жеріне біз сұғып алғандай шоршып түсті.

— Оны саған кім айтты?

— Кім айтқаны қалай? Өзім білемін.

— Өзі біледі... — деп өкіл Мелдеске бұрылды. Содан кейін бір тоқтамға келгендей қадай сөйледі:

— Колхоз шөп науқанын орындай алмай отырса, ол мына сен сияқтылардың қырсығы.

Мен түкке түсінбей аңырып қалдым. Бірақ түсінбейтіндей түгі де жоқ екен. Енді ойласам, менің жауабым: «Өкіл болып келгеніңе көп болды, колхоз шаруашылығы қирап жатыр. Немді бітіріп жүрсің?!» — дегенмен тең екен ғой. Әйел қауымы ерте пісіп, сұңғылалықты бұрынырақ байқамай ма, Қарғаштың тіксіне қарауының төркіні де сонда жатса керек. Алайда бұлай екшеп саралауға ол жерде менің шамам қайда, түкке түсінбеген сол күйім. Тұра бердім. Өкіл телпегін баса түсті.

— Бәрің біледі. Біле тұра өз шаруасын күйттеп кетеді,— деп маған кекете тіл қатты.— Осы сен халық жауы емессің бе?

Тағдырдың мына сайқы мазағын көрмейсің бе, ойыннан от шығады дегендей, бір арба талдың ақыры, міне, қайда әкеп соқты десеңші. Ашу буды ма, әлде аузыма басқа сөз түспей қалды ма:

— Жоқ, мен халық жауы емеспін. Сен — халық жауы!— деп қалай айтқанымды өзім де білмей қалдым.

Өкіл ұшып тұрды. Көзі сөніп жанған электр шамына ұқсап, қалпақ астынан көрініп жоғалып, көрініп жоғалып ойнақшып кетті.

— Кәне, дәлелде!

Не деп дәлелдей алмақпын? «Халық жауысың!» десе, оным — қару сілтегенге құралақан болса да қол көтерген сияқты жандәрмен, бассауғам емес пе. Үндей алмадым...

Осы оқиғадан кейін апалаң-топалаң болып кетті. Милицияның оперативтік өкілі қайта-қайта жауапқа шақырды. Аудандық оқу бөлімінен кісі келіп, мектептің жәйін тексерді. Жайшылықта бар, жоғын сездірмейтін аудандық комсомол комитеті де шабуылдаумен болды. «Ауған хан мен Қалған ханды» қалай ойнадыңдар? Неге сен дәл осы ойынды ұсындың? Көздеген мақсатың не? Бұл ойын үстінде тағы қандай сөздер айтылды?»— деген сияқты толып кеткен сұрақтар жауды. Ақыры кеп тексерістің соңында «Сұлуқия бастауыш мектебінің қысқа әзірлігі нашар. Колхозбен байланысы жоқ»,— деген қорытынды шығарылды. Мені дұрыстап тәрбиелей алмағаны үшін Зағыфыран Әйтеноваға ескерту жасалды. Ал менің өзім болса, ақырғы сөгісті арқалап шықтым. Істің мұнан да жаманмен тынатын түрі бар екен, әйтеуір дес бергенде жастығым, тәжірибесіздігім қатты ескерілген болып шықты.

8

Мен енді бұдан былай Өтеген қарттың арбасын өйтіп «сұрамасқа», сұрап алып отынға «бармасқа» ант еттім. Бірақ қайткен күнде де Қарғаш есімнен кетер емес. Қай жерде жүрмейін, мейлі үйде, жә мектепте болайын, мейлі далада қос басында болайын, «кіріп келмес пе екен, кездесіп қалмас па екен?»— деп үнемі ала көңіл болып, жүрегім лүпілдейді де жүреді. Енді бұрынғыша Өтеген үйіне де бара бере алмаймын. Әлі ешкім еш нәрсені сезбесе

де, бетімде бір шіркеу тұрғандай өз-өзімнен қаймығып жүрексіне берем. Оның үстіне қылығыңды қабағыңнан айнытпай таныр кәрі тамыршылар емес пе, Өтекең де, Салиқа шешей де бұрынғыша «үйге жүре ғой!»—деп жалбақтамайды, кездесе қалса, сыпайы амандықпен шектеліп қала береді.

Өз тайғақтығымнан ба, әлде басқа бір себебі бар ма, әйтеуір өкіл екеуміздің қақтығысымыздан кейін Қарғашпен мүлде сирек кездесетін болып кеттім. Әдейі іздеп бара қалсам, әманда бір қарбаластың үстінен келіп шығам. Ал жұрт аяғы селдіреген бір уақытты таба қалсам, Қарғаштың реті келмейді. Қайдағы бір себепті айтып, сырғақтай береді.

Ойымда сондай асыл сөздер бар. Айтқым келеді. Бірақ оны тыңдар Қарғаш жоқ. Бір ауық «Бәрін де хатқа жазып берсем қайтеді?»—деп те ойлаймын. Тағы да көрші отырып ұят болар оным, одан да үйіне бұрынғыша кіріп барып: «Қарғаш, сенде шаруам бар, шығып кетші»—дегенімнің өзі жақсы емес пе. Шаруа жәйімен Қарғашқа сан-сапалақ кісілер келіп жатады, соның «мынасы ерсі»—деген шал-кемпірді көргенім жоқ қой—деп тоқтаймын. Шешім осы болды. «Қарғаш кеңседен оралды-ау»—деген кешқұрым кезде есік алдына шықтым. Өрістен тойып қайтқан шаңырақ мүйіз, шеңбірек қарын сиырлар тұяқтарын сыртылдатып, сыралжынды көк майса көшемен үйлеріне қайтып жатыр. Мал қайырған балалар, шелек ұстаған әйелдер. Өтекең үйінің алдында да қара-құра мал. Бірде Өтеген қарт, бірде Салиқа шешей көк қақпаға шығып, кіреді. Олар да кешкі шаруа қамында.

Екі қолымды қалтама салып, олай-бұлай көп жүрдім. Не істерімді білмеймін. Әлдебір қолайсыздықты сезіне бастағандаймын. Мына кереметті қараңызшы, біреу-міреу: «Ә, көк соққыр, дәуде Қарғаштың жұмыстан қайтар кезін аңдып жүрсің-ау»,—деп қағытар ма деп өз үйімнің алдында ұзақ жүруге де қаймығамын. Енді ібр айналғанымда қолында балтасы бар Салиқа шешей көрінді де, тура жаңғырық басына салды. Қасына қалай келгенімді де білмеймін, «апа, маған беріңіз» деп балтасын сұрап алдым да, отынды жосылтып ұсақтай бердім.

—Ер бала деген, міне, осы. Шайзаның енді не арманы бар десейші. Есігінің алдындағы отын анау тау-теңіз боп үйіліп жатқан. Көзі ашылды ғой байғұстың,—дейді шешіле сөйлеп.

«Отын» дегенде қаншалықты оның қымбатқа түскен

отын екенін ойлап, қызарып жүре бердім. Онымды сездіргім келмейді бірақ.

— Отын әкелу онша қиын емес қой, Салиқа апа, керек болса, айтыңыз, бір қалт еткенде сіздерге де әкеле салайын, — деп жатырмын.

Салиқа шешей жымиып, күліп қойды. Ұсақтаған талды көтеріп үйге беттеп бара жатып:

— Сапаржан, үйге жүр. Қарғашқа дайындаған дәм бар азырақ, бөліп жеңдер, — деді.

Қуанып кеттім:

— Қазір, Салиқа апа, қазір. Тағы да азырақ ұсақтап тастайын... — Ісім бұрынғыдан да өніп жүре берген сияқты. Барымды жұмсап, қанша қимылдамайын, көзім кеңсе жақта болса керек, бір кезде есік ашылып екеу шықты да, табалдырықта сәл аялдады, содан бірі сылти басып ат қора жаққа тартты да, бірі осылай қарай салды. Олардың кімдер екенін мен іштей білем. Дегенмен көрмеген кісі болып, төмен қарап тұғжыңдап, балтаны құлаштай сілтеймін. Жақын жерден аяқ сыбдыры шықты. Қазір:

— Тал десе, құтың түсетін болды ғой! — деген сыңыр дауыс пен ашық күлкіні естимін. Аяқ сыбдыры тура алдыма келді. Қызыл туфлидің жып-жып еткен сүйір тұмсығы да көрінді. Күлкі естілмеді бірақ, сыбдыр алыстап көк қақпа сықырлады. Басымды көтердім, қызыл туфлидің біз өкшесі көтеріле беріп, қора ішіне сүңгіп кетті.

«Неге тіл қатпады?» — деймін айсыз түнде адасқан жолаушыға ұқсап қалың ойдан жөн таба алмай. Балтаны жаңғырыққа құлаштай соғып, қададым да түрегелдім. Көңілім бейжай, сынып, шөгіп қалғандаймын. Біршама уақыт өтті. Колхоз кеңсесіне қарсы атқора алдында Мелдес ақтан керді жегіп жатыр. Қимылында жітілік, жинақылық бар. «Әлде бұлар бір жаққа жиналып жатырма екен?» Әлден уақытта үйден жүгіріп Қарғаш шықты. Менің мына бишара тұрысымды мүсіркеді ме, қасымнан өте беріп сәл ғана жымиып, езу тартты:

— Асығыс шаруа бар еді...

Сол кезде Арам сары да ақтан керді делбемен жосылта бір тартып, бізге қарай екпіндей салды. Әлгіндей болмады, Қарғаш тар, буылдық қорапқа Арам сарымен қатарласа кеп отырды. Делбе жеп, жұлқынып тұрған ақтан кер әуелі аспанға қарғыды. Содан кейін бейне бір жүйрік тазыға ұқсап алдыңғы аяғын басынан асыра салып жер бауырлай көсіле жөнелді. Сөйткенше болмады, шолақ көшенің басынан ағындап шықты да, Қарғаш-

ты түн қараңғылығына еніп, қарауыта түксиіп көрінген қалың орманға қарай зырлатып алып алыстай берді. Кенет «ең болмаса, перміге ушетшік бол» — деген Өтекең сөзі есіме келді. Дүниенің «қоры» — мұғалім болғанша, есепші болып неге жаралмадым екен! — деп армандаймын да, жүрегім сазады. Бір түрлі Қарғашты қызғанамын. Қалың орман өзінің аса бір қатерлі тылсым күшімен, тұңғыық сыр-жұмбағымен жүрегімді тырнап мазалайды, үрей салады. «Қайда кетті Қарғаш? Қайда алып кетті Қарғашты Арам сары? Ойбай-ау, қайдасыңдар? Барсыңдар ма маңайда? Бірдеме десендерші?».

«Міне, мен бармын» дегендей сүйкене көлеңдеп су алып Тамаша өтіп барады:

— Мұғалім бала-ау, екі иініңнен су кеткендей, ұн-жырғаң тіпті түсіп кетіпті ғой өзіңнің. Өстіп көз майыңды тауысып, соңынан қарап қала бергенше, қасыңа отырғызып алып неге кетпейсің? Ай, ынжықсың ғой деймін.

— Алып кетпеймісің деп тұрғаның кім? — деймін түкке түсінбегенсіп.

Күлкі естілді. Тамашаның даусында ойнақылық бар:

— Біле...міз, мұғалім бала. «Мен білгенді кім біледі» дейсің ғой баяғы. Жасырғаныңмен жағаңнан шығады әлі.

Тамашамен тәжікелесуге дәрменім жоқ. Үндемедім. Кенет «кездескен бір атқа жайдақ болса да міне салып, салып ұрып барсам ба соңдарынан?!» — деген ой сап етті. «Қой, мен ойлағандай болмай шықса, неге келдің еңтігіп, есің дұрыс па өзіңнің? — десе, не айтпақшымын?» — деймін.

Осы кезде Салиқа шешейдің жаңғырық басынан даусы шықты.

— Сапаржан-ау, мынаны неғып тастағансың?

Қарасам, жаңғырыққа қадаған балтаны суыра алмай әуре-сарсаң.

— Ылғи от алып, асығады да жүреді өстіп. Бір шәшке шәй ішуіне де қаратпады. Не сұмдық бұл дайын тұрған тамаққа қарамаған! Айдың, күннің аманында үнемі өрт сөндіріп жүрудің несі жақсы дейсің. Ал жүре ғой, жаным.

— Жоқ, Салиқа апа, тағы бірде келермін. Қазір тамаққа құлқым соқпай тұр, — дедім, жаңғырыққа өзім қадаған балтаны олай шайқап, бұлай шайқап зорға дегенде суырып алып.

«Қарғаш болса жоқ, шал-кемпірмен отырып не рақат

табасың?» — деді ме, Салиқа шешей үндемеді, балтасын алып үйіне жөнеле берді. Мен үйге беттедім. Ойыма тағы да түксиген орманға қарай зырлап бара жатқан ақтанкер түсті. «Мұндай қорлықты көргенше, апамның айтқанына қарамай-ақ, сол жақтан оқуға тартып отырмаған екенмін», деп өкіндім.

Сондай оғаш, қызық бір теңеу — Арам сары осы үйдің жаңғырығына мықтап тұрып қадалған жаңағы қара балта іспеттес.

Суырып алар күш қайда оны?.

9

Жоқ, күш бар екен. Дәл мына өзімде бар екен күш. Алдым қарауытқан орман. Қараңғы түн. Жоқ, түн емес, таң саз беріп қалыпты. Орман да қарауытпайды, көгеріп, сілеміктеніп көрінеді. Шеңгелдерді жапырып, қалың жынысты жарып келем. Шапанымның етегін бұталар алып қалып жатыр. Үстімдегі ақ көйлегім де пара-пара. Жоқ, бұталар алып қалып жатқан жоқ, қайтар жолда адасып кетпейін деп өзім іліп кетіп барам. Кенет ат кісінеді. Жер тарпып «тез жет!» — деп кісінегендей. Жануар-ай, жылқы болса да, оның да бүйрегі маған бұрады екен ғой. Сыр-сыр етіп қол шалғының даусы шығады. Ағаш арасы селдір. Баспалап алаңға қараймын. Көк-орай шалғыны белуардан келетін әдемі алаң. Қапсағай денелі Сағит ұзын шалғымен орай сілтейді. «Қолхозға жаны ашитын шын еңбек иесі ғой. Көмектесіп жатқанын көрмейсің бе?!» деймін. Жақындай бердім. Шөп арасынан бір әйелдің басы көрінеді. Жоқ, әйел емес, Қарғаш, менің Қарғашым. Екі көзі бұлаудай.

— Саған не болған, Қарғаш?

Қарғаш үндемейді. Төмен қарап, солқ-солқ жылайды. Жауапты Сағит беріп жатыр:

— Не болғанын қайтесің. Өлім аузынан алып қалдым. Қолыма түспей кетті ит. Әйтпегенде мытитын едім өзін бір. Бар, қуып жет те, жазасын бер.

Кімді қуатынымды бірден түсінгендеймін. Айнала бердім:

— Кәне, қайда, қалай қарай кетті?

— Былай қарай, былай, — деп дауыстайды Сағит.

Бойымды жинап алдым. Алдымда қас жауым тұрғандай, аяғымды еппен басам. Жоқ, ол тіпті аңдымапты. Қарғашты жәбірлегені де есінде жоқ. Артынан мен қуып

келер деп те сескенбеген. Сондай жайбарақат. Шотын қағып отыр.

— Осы арада да шот қағып жатырмысың? Қай есебіңнен жаңылысқан едің?— деймін. Даусымда салқындық бар.

Ол үндемейді. Сәл ғана қабағын шытты. Кәдуілгі дағдысынша бірдеме деп мұрнынан міңгірлеп тынды. Анық түсіне алмаймын.

— Неге үндемейсің? Тілің бар ма өзіңнің?

— Бар. Мінекей.— Ол аузын ашып, тілін шығарады. Жоқ, тіл емес, құжынаған есеп шоттары.

Кілең бір қызыл сымның бойымен әрлі-берлі жылтыңдап есеп тастары сарт-сұрт жүгіреді кеп, сөйлейді кеп.

— Мен ісімді үндемей тындырам. Мен сөйлемеймін. Өлең де айтпаймын. Сендер секілді ыржақтап, күлмеймін де. Жүрегімді суырып, «күйдім, жандым, ғашықпын» деп те жатпаймын. Оны да сендерге бердім. Өйткені менде жүрек жоқ, есеп қана бар. Сендер «Жүрек! Жүрек!»— деп даурығып жүргендеріңде мен бәрін де шотыма салып, есептеп қоям, сол себепті қателеспеймін де. Ұпайым да түп-түгел.

Әлгі бір әзірде «тіл орнына шот болғаны несі?» деп шошыныңқырап та қалған едім, енді ойласам, түк оғаштығы жоқ секілді. Етім үйренейін деді. Мұндайлар да бола береді ғой деп қоям. Сонда да көкейімнен Қарғаш кетер емес.

— Үлкен балаңмен жасты Қарғашты қайтіп жәбірледің? Ұятың қайда?— деймін қыстығып.

«Ұят мынада!» дегендей ол шотын көтерді.

— Бәрінің де тірегі — есеп. Есептей біл.

— Қарғашты неге жылаттың? Мұнында да есеп бар ма?

— Есеп бары рас. Бірақ Қарғаш жылаған жоқ. Жыламайды.

— Көріп келдім ғой.

— Жоқ, жыласа, сенің Қарғашың шығар жылаған. Менің Қарғашым жыламайды.

— Дүниеде екі Қарғаш жоқ. Қарғаш біреу-ақ. Менің Қарғашым.

— Есептей біл дедім ғой мен саған. Міне, қара Қарғашқа, жылап тұр ма, күліп тұр ма?

Расында да, манағы Қарғаш дегенім, басқа бір әйел болса керек, шын Қарғаш күліп келеді.

— Ей, Сапар жазған, баласың әлі, шорқақсың есепке. Есептей біл,— дейді ол да сыпайы күліп.

Апырау, бұл не қылған сұмдық, айналам есеп шоттарына толып барады.

Қолымды сермеп, сытылып шыққым келді. Тұншыққан секілдімін. Айқайлаймын жан-дәрмен деп:

— Құрығанда есебі құрысын!

Өз даусымнан өзім шошып ояндым. Терезеден күн сәулесі тура менің басыма түсіп, күйдіріп барады екен. Терлеп қалыппын, көзімді ашып, пеш жаққа қарасам, апамның қасында кәдуілгі Қарғаштың өзі отыр. Жүзінде нұрлы күлкі. Көзінде қуақылық. Құдды әлгі есеп шоттарының арасынан келген беті секілді.

— «Есеп, есеп» — деп сұмдық айқайладың ғой, Сапаржан. Қолайсыз бір түс көрдің бе деймін, — деді апам.

Қарғаш жүзіндегі күлкі ізі айқындала түсті:

— Көрмегенде қайтеді. Тым болмаса, жатарда құдайды аузына бір алмайды, — деп от тастап жатыр.

Апам жанығып кетті.

— Е, соны айтам. «Бісмілда!» — дей салса, несі кетеді. Жаман үйренген түге!

Апамның сөзіне мән берген мен жоқ. Әлгі түстің әсеріме, «осы сен кімнің Қарғашысың, сонынды айтшы?» деген қызық бір ой келді маған.

Қарияның аңқау балаша ойын сөзге оңай еріп, көрінеу құрылған қақпанға жеңіл түсіп қалғанына мәз бе, Қарғаш төмен қарап қыстыға күліп, зорға отыр. Дәл қазір осы бір күлкісімен «жоқ, мен басқанікімін» — дегенді танытатын секілді. Жалынғым келеді: «Күлмеші, Қарғаш, бүйтіп. Жылашы, бүйтіп. Жылашы қайта, егіліп жылашы» — деймін ішімнен. Кенет оның анада кеңсе ішінде жылап отырғаны есіме түсті. Апырау, кім жәбірледі екен десеңші сонда Қарғашты?

Ойымды Қарғаштың даусы бөлді.

— Сапар, тапсырма бар. Бүгін өкіл мен Нәуан: «Сапар екеуің бірінші бригадаға барып, қабырға газетін шығарыңдар» — деді. Соған келдім.

Мен ұшып тұрдым да, асығыс киіне бердім...

Ашық күн. Айнала тып-тыныш. Күлгін түсті ұсақ жапырақ жамылған қалың талдар қимылдамайды. Ұзарып пісіп, сабағы енді қата бастаған үкі бас құрайлар мен жалбыздың иісі шығып, аптап ыстық леппен ауық-ауық мұрынды қытықтап өтеді. Арғы бетте өзен бойын жарыса қаулап кете берер қалың тоғай. Одан әрі көгер-

ген көк алсынды жалпақ шабындықта талмен өріп, бастырып тастаған маялар — жер бетінің меңдері секілді.

Біз өзен арнасының оқыс ойысып, кең қолтық жасап өтер биік жар қабағында отырмыз. Алдымызда Есіл жатыр. Жай көзге өзен беті сондай алдамшы, тып-тыныш. Биіктен шыққан күн сәулесі айнадан көрінгендей, қалтылдап қаймақшымайды. Су бетінде тірлік күресінің жорығымен әлсін-әлі шоршып шығып, қайта сүңгіп жатқан су мекендеушілердің ғана ізі бар. Әуелі ноқаттан басталар сақиналар сан буын құрап барып, жағаға жетіп жоғалады. Мұның бәрі алдамшы тыныштық. Ағынның қатты екенін бейсеует қалқып, батып, шығып, қылтылдап, зырлан бара жатқан ағаш түбірі, томарлардан байқайсың. Суга тайшы кең сахара — Сарыарқаның сан мыңдаған жыра-сайларынан жылап шығып, барған сайын кеңейіп, барған сайын молайып кең арнаға айналар өзен бұлықсып, дыбыссыз ағады. Бір сәт тоқтау жоқ, бір сәт үзіліс жоқ. Өйткені алдында құшағын кең жайып, асыға күтіп жатқан қиырсыз ұлы мұхит бар. Соған асығады. Табиғат әман да ұлылыққа құштар. Ұланқайыр кеңдікті аңсайды. Уақыт та, адам да солай. Мен де шалқыған теңізді — махаббат теңізін аңсаймын. Қасымда жымынып күліп отырған Қарғашқа ұмтыламын. Бірақ өзен маған: «Сабыр, батыр-екесі, сабыр! Шын құштарлық, терең сезімде, «ал кеттім» жоқ та, сабырлылық қана бар» — дегендей болады.

Бұл бір көптен күткен, түсіністік іздеген жақсы күнім секілді. Қос басына Нәуанның өзі әкеп салған. Жұрт ертеңгі шайын ішіп жұмыстарына кетті. Біз екеуміз оңаша қалдық. Алдымызда қабырға газетінің макеті. Бастарымызды түйістіріп, үңіліп отырмыз. Үндемейміз. Қарғаштың не ойлайтынын қайдам, ал менің көзім қағазда болғанымен көңілім мүлде басқада. «Сұрайтын кезің осы шақ. Қазір ас пісіретін әйел келіп қалады» — деп бір ой мазалайды. Сөйтсе де батылым бармайды. Тамағымды қырып, талай рет оқталам да, «кейінірек айтайын» деп кешеулете берем. Қарғаш осы күйімді байқады ма, қарындашпен алдындағы қағазды шұқылап төмен қарап отырған бойы:

— Сапар, не ойлап отырсың? — деп сұрады.

Айтар сөздің қолайы келген соң іркілмедім.

— Не ойлайын. Сені ойлаймын-дағы.

Қарғаш жымынып күлді.

— Мені ойлайтындай не, кереметпін бе соншалық?

— Кереметсің, Қарғаш. Бірақ оныңды өзің білмейсің.

— Білгенде не істемекпін?

— Білгенде ме, білгенде... биік басыңды қор етіп, «жүр» — дегенге ілесіп кете бермес едің ғой.

Сөзім дөрекілеу шықты. Ренжіп қала ма деп жүрегім су ете түсті. Бірақ Қарғаш кескініне күлкінің нұрын жинап үнсіз қалды. Мен әлденіп кеттім.

— Білетін, бағалайтын болсаң, күннен де, желден де қызғанамын сені, Қарғаш.

— Қызғанудың да жөні бар емес пе?! — деді ол байсалды түрде. Менің көкейімде не тұрғанын, нені тұспалдап отырғанымды дәп басып шешіле сөйледі. — Қызық болды ғой соншалық. Бірінші бригада басындағылар өкілге «учетчик еңбегімізді дұрыс жазбайды, шапқан шөбіміздің есебі дұрыс емес» — деп шағым жазыпты. Содан ол кісі кеңсеге келіп, екі аяғымызды бір етікке тықпасы бар емес пе. «Бұл жерде не бітімшілдікке отырсындар? Ертең таңға дейін анықтап, маған жауабын беріңдер!» — Сөз осы. «Бар, сен де бар, көмектес Асабаев жолдасқа! Салқын жерде отырып әбден жаман үйренгенсіңдер» — деп маған да шүйлікті. Алас-қапаста далаға кеткен себепіміз сол. Ұйқы-күлкі, көрмей түнімен үйілген шошақтарды өлшедік. — Қарғаш сәл кідірді де езу тартты. — Биік басымның «қор» болғаны содан.

Осы бір зілі жоқ мазақ, жеңіл кекесін мені шабыттандырып жіберді білем:

— Ал анадағыңды қалай түсінуге болады? — дедім турасынан салып.

Қарғаштың көзі күлімдеп, тура қарады:

— Қайдағыны айтасың?

— Анада кеңсеге барғанымда жылап отырғаныңды... Кім жәбірледі. Неге жыладың?

Көзіндегі әлгі бір күлкі айныған жоқ, бірақ күрсініп қойды:

— Жылағым келді, жыладым...

— Ал арам шөп жұлысуға шығам деп шықпай қалғаныңды қалай түсінбекпін?

— Бәрін де білгің келеді. Аңқаусың, Сапар, соншалық. Баяғы бала қалпың. Тіпті ит алдауға да жарамағаның ғой деймін.

Неге бұлай деді! Көңілімдегі күдік зорая түсті. Не себепті баласына береді осы мені. Не қылық көрсеттім сондайлық?

— Неге үндемей қалдың? — деп сұрады Қарғаш қолындағы қарындашты алдына қойып.

— Жәй...

Неге екені белгісіз, Қарғаш әлдебір шаршағандықтың белгісін танытып, шағына сөйледі.

— Жұмыс соншама ауыр. Күні-түні бір дамыл таппайсың. Кейде «оқуды неге тастадым екен осы?!» — деп өкінем.

— Онда бәрімен де хош айтысып, қол ұстасып, оқуға аттанайық.

Қарғаш разы болған секілді, иығымнан келіп басты.

— Рас айтам, Қарғаш. Бар пейілім осы.

Қарғаш қайта кеп орнына отырды. Жүзіндегі күлкі ізі суып үлгерген. Көзін бұлдыр алысқа қадай сөйледі.

— Жоқ, Сапар, бәрі де кеш мен үшін. Ал сенің оқи беруіңе болады. Келешегің алда.

— Дүниеге келмей жатып, келешектен үміт үзген сені ғана көрдім.

Қарғаш үндемеді.

— Мелдес екеуіңнің араларыңда не бар осы? Шыныңды айтшы? — деп сұрадым мен оқыста. Қалай айтып қалғанымды өзім де білмеймін.

Қарғаш тіксіне, шошына қарады маған. Кірпіктері найзаша қадалып, қабағы қимылдап кетті. Сондай бір ашумен:

— «Іріген ауыздан шіріген сөз шығады» дегендей... Есің дұрыс па өзіңнің? — деп ұшып тұрды да, есікке ұмтылды.

Абдырап қалдым.

— Қарғаш, Қарғашжан, кешіре көр, аузымнан қайтіп шығып кеткенін өзім де білмей қалдым, — деп мен де іле ентелей шықтым қостан.

Бір кезде Қарғаш тұра қалды. Жүзінде әлгі бір ашу.

— Мені кім деп ойлайсың сонда?

Мен жүзімді төмен салдым. Қарғашта да үн жоқ. Тесіле қарап, тіксініп тұрғанға ұқсайды.

— Жақсы, — деді ол бір кезде кесімді өктем дауыспен, — бұдан былай мұндай сөзді айтпақ түгіл, ойыңа алатын болсаң, мені бүйтіп қасымда жүреді екен деп есептеме!

— Кешірші, Қарғаш! — деп жалындым, үлкеннің алдында қалтыраған балаға ұқсап.

Қарғаш қайталап ештеңе демеді. Мен оның осы бір жерде жарқ етіп көрінген кесек мінезіне сүйсінген секілдімін. Адал екеніне көзім енді жеткендей. «Адал болмаса, осынша қазылып шамданар ма еді?» — деймін. Бұрынымның бәрі де болымсыз күдік болып шықты. Осы

күні ойлаймын, тегі, әр дәуреннің өзіне тән қызғанышы болады екен ғой. Біз, міне, бұл күнде албырт жастықтан алыстап бара жатқан жандармыз. Қазіргі тоқтасқан шағымыздың сезім-махаббаты мен көңіл күйі де өзгеше. Ең жақсысы — өзіндікі қайсы, өзгенікі қайсы, дөп басып ажырата білесің. «Өзімдікі» дегенді жанымызды салып құрметтейміз. Ал «осы менікі болмайды-ау» — дегенге орынсыз жүгіре бермейміз. Содан болар, біз құралшылардың қызғаныш-махаббатында «ал кеттім» жоқ та, жарасты сыпайылық, әдептен озбаушылық басым болады. «Үмітсіз сайтан ісі» дегендей жақсыға қолымызды созамыз, бірақ уысымызға ілікпесе, сабырсыздық танытып мінез көрсетіп жатпаймыз. Іштен тынып қала береміз. Сөйтеміз де, қит еткенді «бала соққан кездіктің басы жарық болмай ма, жеңілтектік, ақылсыздық мұнысы» — деп күстаналаймыз. Құдды өзіміз бір бала болып көрмегендейміз.

Ал жас дәуреннің жөні басқа ғой мүлде. Албырт кезінде «басқанікі» — дегенді кім біліпті. «Мынау артық, мынау кем, анау аласа, анау асқар» — деген де ұғым жоқ. Айнала жасанып, құлпырып көрінген кең дүниені бар асылы, бар жасығымен қосып «өзімдікі» деп баурамақ боласың. Өрең жетпесе, өтеуі жоқ қайғы. Өзіңнен, өз бойыңның шырғалығынан көрермісің оныңды сірә да. Ол кезіңнің қызғанышы да бір түрлі қызық. Сондай секем алғышсың. Жоқ, жерден орынсыз таусылып, түңіліп жатқаның. Байыбына бару жоқ қайтсе де.

Сол бір сәттегі бет әлпетім, тұрған тұрысым соншалықты аянышты болса керек. Қарғаш кенет өзгерді де менің қолымнан жетелей сүйреп, өзенге қарай беттеді.

Есiлдiң тоғайын аралап, биiк жар қабаққа осылай келгенбiз. Әуелi үндеспедiк. Қарғаш менi бiрдеме айтсын дейтiн секiлдi. Ал мен болсам, не дерiмдi бiлмей жер шұқылай берем. Бiршама уақыт өттi. Тағы да жалбыздың иiсi кеп мұрнымды қытықтады.

— Қарғаш...—дедiм момақан дауыспен естiлер-естiлмес етiп.

Қарғаш маған тура қарады. Жүзiнде сұрау бар. Жүрегiм тулады.

— Мен сенi жақсы көремiн ғой, Қарғаш...

— Бiлем,— ол осымен тынды.

Тағы да бiраз жер шұқыладым. Содан кейiн зорға дегенде:

— Ал сен ше?

Қарғаш бiр сәт көзiн жұмды, басын шайқады...

— ...Ондайды айтыспайды, Сапар.

— Екеуміз бала кезімізден көрші тұрдық. Енді, міне, есейдік, ел санатына қосылдық...

— Ие, сосын?..— деді Қарғаш сәл жымыш.

— Менде әке, ал Өтекеңде ұл бала жоқ...

Қарғаштың өңі құбылып, сынық тартты. Мен сөзімді жалғай бердім:

— Екеуміз де жартымыз...

Қарғаштың әлгі сынық қалпы. Көзі бұлдыр, алыста.

— Бір бүтін болайықшы, Қарғаш...

Қарғаш үндемей көп отырды. Мен ұстараның жүзін басқандай «үндесе екен, бірдеме айтса екен!» деп асығам. Ұрланып кейпіне қараймын. Не қуанышы, не қайғысы жоқ, бір түрді. «Өмірлік жар таңдау оңай ма, қиналады ғой» деймін ішімнен. «Етегіңнен ұстадым... Бастай бер!» дейтін сияқты болып көрінді. Ұлы Мұхитқа асыққан Есілше уақыт та үнсіз есіліп зырлап барады. Жүрегім алып ұшады. Тынысым тоқтап қалғанға ұқсайды.

Бір кезде Қарғаштың жүзіне күлкі жүгірді. «Уи, бар жұмбақтың түйіні шешілді енді». Жоқ, шешілмеген секілді.

— Сосын?..— деді қыздың жіңішке дауысы.

— Сосын бақытты семья құрамыз.

Қарғаш салғырт сөйледі:

— Жоқ, Сапар, саған оқу керек әлі.

Шыдамым таусылды.

— Содан кейін де оқи береміз ғой, Қарғаш.

— Жоқ, алдымен оқуды бітіріп аласың.— Дауысы қатқыл, кесімді.

Одан әрі не демекпін? Ойланып қалдым. Қыз жауабын ой сарабына салам. «Жоқ» деген секілді. Дегенмен «е, бәсесі» де танылмайды. Неге бұлай сөз бұйдаға салады? Шын сүйетін болса, айтпай ма бірден сүйем деп? Есіме тағы Арам сары түсті. Баяғы күдік тағы да мазалай бастады. Содан қашқым келе ме, биік жар қабақтан түбіне дейін көрінер мөлдір қайраң терең иірімге көз салам. Айнала жүйткіп шабақтар ойнайды. Жоқ, ойнамайды, тірлік күресінде, жем іздейді. Ерсілі-қарсылы үйіріле жосылып, бейбіт іздейді жемді. Солардан оқшауырақ шығып жүрген, үлкендеу келген ала қанат бірі бар. Көзім соған көбірек түседі. Басқаларындай жүйткімейді ол. Нар қамыстың арасында құйрығы мен ала қанаттарын баяу қозғап, енжар қимылдайды. Төңірегінде жүріп жатқан тірлік күресінің түгіне мән берме-

гендей, марғау. Әдепкіде бұл келгенде қатары бұзылып, сапырылысыңқырап кеткен шабақтар мұның бейқам қалпын көріп, манағы бір үйір тәртібіне қайта ауысты. Ала қанатқа керегі де осы екен. Бұған еті үйренген үйір ішінен бірі сетіней шықса бітті, оқша атылын барып, бас салады да бір-ақ қылғиды. Содан кейін баяғы монтаны марғау кейпіне тез еніп, ала қанатын анда-санда енжар қозғап қойып тұра береді. Бейқам жайылған үйірдің бұдан түк хабары жоқ.

Мен күліп жібердім.

— Неге күлдің?— деп сұрады Қарғаш шошыңқырап.

Арамдығына найза бойламайтын ала қанаттың жәйін түсіндірем.

Тұтқиылдан шабуылдап түре тиіссе, көп болса, бірін, не екеуін ғана жем етер еді. Көрмейсің бе тасадан баспалап келуін. Пайдасын біледі. Әрі ана шабақтарға жаманатын да байқатпайды.

Енді Қарғаш та су ішіндегі көріністі тамашалай бастады. Не болса да болсын деймін бе, отпен ояған балаға ұқсап тиісе сөйлеймін енді:

— Аумаған Арам сарының қылығы.

Бірақ Қарғаш мен ойлағандай шамданбады. Дегенмен:

— Мелдес аға не істеді соншалықты?— деп ұнатпандығын да танытып қойды.

— Жоқ, үндемейтінін айтам...

— Мелдес ағаны жұрт түсінбейді. Түсініскен адамына ол сондайлық ашық.

Мен таласпадым. Қарғаш та осыдан әріге бармады. Екеуміз де біршама үнсіз отырдық. Екеуміздің де ойлағанымыз бір адам. Бірақ екі түрлі пікіріміз бар.

Жоқ, тіпті бұлай болмай шықты. Мұным — өз қиялымның ғана жемісі екен. Қарғаш қулана күлді де:

— Жақсы, Мелдес аға ала қанатқа ұқсасын. Ал сонда ана шабақтарды кімдер демексің?— деп сөз ұшығын тигізе айтты. Мен не дерімді білмей іркіліп қалдым. Сөйтсе де сөзден тоқтаттым деп отырған Қарғаш жоқ. Қиыла сөйледі:

— Қабыл алсаң, қолқам бар салатын, Сапар, саған. Мен лыпып кеттім.

— Қабыл аласың ба?! Сенен қызғанатын не бар еді менде. Қолқалай бермейсің бе бірден,— деп жатырмын. Қарғаш күлді. Разы болғанын танытады.

— Мен десең ана Сағиттың сөзіне ерме!

Мұның не қолқа екенін біле алмай таңырқай бердім.

— Ол не дегенің?

— Жасырма, бәрін де білеміз. «Сапар Сағитқа көмектеседі екен. Екеуі бірігіп, колхозға ревизия жүргізеді екен»,— деп бүкіл ауыл шулап жүр.

Есіме енді түсейін деді. Аанада атын сұраған жолғы ұзақ-сонар Сағит әңгімесі осы жәйінде болған екен ғой.

— Ревизия жасаса қайтеді? Онда тұрған жаманшылық не? Бәрібір мен болмасам, басқа біреу көмектеспей ме?— деп ойымдағыны ірікпей айттым.

— Көмектесе берсін. Он жерден тексерсін, бәрібір Мелдес ағай есебінен бір шашау таба алмайды. Құр жаманатты боласың. Онсыз да өкіл саған қырын қарап жүр.

— Сол өкілің не істе дейді маған?

— Не істе десін, түк те демейді. Оның да ойлап жатқаны осы ауылдың шаруасы. Ақырын айтсын, қатты айтсын, бәрі де мына біз үшін.

Үндей алмаймын. Дауласарға дәрмен жоқ. Қалай десең де ол осы елдің қамын жеп жүр. Жәбір көргендіктен бе, мен соған ақыл көзін жүгірте алмаймын. Бұл Қарғаштың есейіп қалғандығы. Содан ба, бірден көндім. «Расында да өз жөнiмді жөндеп алайын. Колхозда менің не шаруам бар?— деймін.— Қыз сөзі жанашырлық сөз».

Тағы да су түбіне көз салам. Әлгі бір жайбарақат жосып жүрген шабақтардың енді бірі жоқ. Алақанат та қамыс арасына тығылған. Көзі шарасынан шығып барады. Қылт етіп, қатердің бір белгісі білінсе-ақ зыта жөнелуге әзір секілді. Байқасам, тұнықты ерсең-қарсаң жосылтып оқтаудай бір шортан жүр. Бұл қойнаудың ендігі әміршісі сол ғана.

Кенет алшаңдай басқан ат дүбірі естілді. Қарғаш маған ым жасады да, бұға қалды. Қыз көңілін қайтармайын деп мен де жасырынып жатырмын. Қалың тал арасынан сығалап көз салам. Осы тұсқа таяу ойысыңқырап келіп өтетін айдау жолмен бері салып келе жатқан екі салт атты көрінді. Бірі Арам сары да, екіншісі — өкіл. «Басыңды көтерме!» дегендей Қарғаш желкемен басты. Шын қорыққан секілді, қолы дір-дір етеді. Арамызда айтарлықтай ештеңе болмаса да, әлденеден күнәлі жандарша осылай жасырынбақ ойнағанымызды ештеп мақтаныш етем бе деймін. «Көріңдер менің кіммен отырғанымды»— дегенді танытып тамағымды кенеп қоям.

Аттылар өкпе тұсқа лекті. Міңгірлеген Мелдес даусы анық естілді.

— Бала қалай десең де, басқа мектепке ауыстырыл-

ғаны жөн. Қатты өтінеміз. Бұл жерге бас-жөн білетін, айтқаныңды екі етпейтін тіс қаққан мұғалім керек. Өзің де байқап жүрген жоқсың ба, әр үйдің терезесін сығалағаннан басқа не бітірді келгелі? Түк те бітірген жоқ, қалада бетімен жүріп жаман үйреніп қалған... — Одан ары Арам сары не айтты? Өкіл не деп жауап берді? — ести алмадым. Олар ұзай берді.

Әңгіменің төркіні мен жайында екенін бірден түсіндім. Жүрегім дүрсілдей соқты. «Терезеден сығалағаным да жұртқа аян болған екен ғой». Бетімнен отым шығып өртеніп барам. Жердің жарықшағы болса, батып кетсем деймін. Қарғаш та қолайсызданып қалғандай.

— Қазір қос басына бара салып бірден бізді іздейді аналар. Екі бөлініп кетейік, — деп тал-талдың арасымен жүгіре жөнелді.

Мен де қос басына қарай бет алып келем.

«Осы Арам сарыға не жаздым, соншама соңымнан қалмайды?» деп булығам. Оның үстіне тағы бір шаншу сұрақ кеп қадала береді: «Япыр-ау, бірге жүрсек несі бар? Неге үрейі ұшты соншалық? Түк қылмысымыз жоқ еді ғой, жәйдан жәй жүріп, Арам сары десе, көлеңкесінен неге қорқады?» — деймін қазылып.

11

Аптап ыстық август айы. Елеусіз кемітіліп жаз да таусылуға айналды. Жердің көк жасыл реңкі аса бір құдірет шеберлікпен бірте-бірте жасыл сарғыш тартып, дала жаңа бір түске елеусіз еніп келеді. Егін сары балақтанып, қара бидай пісті. Қанша орындалғанын кім білсін, әйтеуір пішен ауызға сирек алынады. Өкіл де, колхоз белсенділері де енді «Астық!» — деп айқайлай бастады. МТС-тан шыққан Сағит комбайны ауылды басып тура егін жайға аттанды.

Жыл жыл бойғы өз бойына жинаған ауыр жүк, бар жылуын толық дөнге айналдырып, соғыстан күйзеліп шыққан ел ырысына мол ұсынып жатыр...

12

...Ертемен күн ашық еді. Енді бұлт түнере қоюланып, жаңбыр бүрке бастады. Ертемен менің көңілім де ашық болатын, енді қамығып, ақылымды әлдебір намысқа алдырыңқырап келем. Өйтетінім, мен атқосшы есебінде көшірде отырмын. Ал артта тар буылдық қорапқа бір-

біріне тақасып Арам сары мен Қарғаш жайласқан. Мен мектепке керекті көрнекті құралдар аламын деп оқу бөліміне бара жатырмын. Ал Қарғаш пен Арам сарының не шаруамен шыққанын сұрағаным жоқ. Керек десең, Арам сарымен сапарлас болармын-ау деп те ойламағам. Ертемен көлік сұрап Науанға барғанымда:

— Қазір ауданға Мелдес жүргелі жатыр... Сені ала кет деп соған тапсырғанмын. Барып жолық,— деген ол дағдылы жұмсақ мінезін танытып.

Бірақ Арам сары жылылық нышанын байқатпады.

— Ауданда сені кім сағынып отыр екен?— деп күңк етіп тынды.

Науанның әлгі сөзі қамшы болды ма, ашылайын деген секілдімін:

— Кім сағынушы еді, мектептің шаруасы бар-дағы,— дедім тігірек келіп.

Арам сары үндемеді. «Жарайды ала кетейін»— деген жоқ. Бірақ «ала кетпеймін— деп те айтпады. Сылти басып күйбеңдеп, ақтан керді жегіп әуре. Жалығып кеттім. Мектепке барып, бар оқиганы Зағыфыранға айттым. Неге екенін кім білсін, ол кісі: «Арам сары болса, сөйтеді...»— деп сылқылдап ұзақ күлді. Күлкі арасында тағы да:

— Бірер күнде қайтарсың. Ана спектакльді тезірек дайындап, қос басына апарып қойып жіберейік. Ертең оқу басталған соң қолымыз тимей кетеді,— деді.

Мен, тіпті, шынымды айтсам, ауылдан шыққым да келмейді қазір. Есі-дертім сол спектакль. Спектакль емес-ау, Қарғашты ойлаймын.

Бұл жөнінде Зағаңа мың да бір рақмет. Өйткені, осы спектакль дегенді шығарған сол. Бір күні: «Колхоз қара бидайды шаба бастады. Қос басындағыларға апарып ойын көрсетейік, соны ұйымдастыршы»,— деді. Сол-сол-ақ екен, ауыл жастары: «Қозы Көрпеш — Баян сұлуды» қоямыз,— деп шулап кетті. Көкпен сұрағаным жерден табылғандай. Күнде кешке мектепке жиналамыз. Қарғаш — Баян да, мен — Қозы. Репетиция жасаймыз.

«Бүгін жер бетінде жалғыз ауыз сөз жүр!.. Ол — Баян. Жел — Баян деп ызындайды, көл — Баян деп теңселеді, өзен — Баян деп ағады, тау — Баян деп күңіренеді!..»— деймін бүкіл үйді басыма көтеріп. Бірақ бұл жаттанды сөз емес. Көңілімнен жарып шыққан өз сөзім секілді. Асыл махаббатты ту етіп көтерген талай ғасырдың Қозылары осы асқақ сөзді сұлу Есіл жағасындағы кішкене ғана Сұлуқия ауылының жетімегі мына мен —

Сапар үшін әдейі арнап қалдырып кеткендей. Баян деп аузым ғана айтса, ішімнен «Қарғаш» деп мың қайталаймын. Соны Қарғаштың өзі де сезеді ғой деймін. Мен «Баян!», «Баян!» — деп тебіреніп тұрғанымда жүзін бір қырын төмен салып жымыып күліп отырады.

Қарғаштың осы бір кейпі көз алдыма келді.

— Ауданға өзіңіз-ақ барсаңыз қайтеді? Мен мұнда сіз келгенше спектакль дайындап қояйын, — деймін қипалақтап.

Зағаң тағы да сылқылдап күлді.

— Жоқ, маған бастауыш партия ұйымының кезек күттірмейтін тапсырмасы бар. Шыға алмаймын.

Осы кезде терезе алдынан зыр етіп бір арбалы өтті. Ат жүрісінің жітілігіне қарағанда ақтан кер ме деймін. «Тоқтамай-ақ қойса екен?!» — тілегім осы. Сөйткенше болмады. «Сапар!» деген дауыс шықты.

— Әне, келді, бар! — деді Зағыфыран апай.

Сыртқа шықтым. Басын көңілді шұлғып, арыстай көсіліп ақтан кер тұр. Арбада Арам сары. Қасында дәл қазіргідей Қарғаш. Үстінде мен көрмеген гүлді жібек көйлек. Камзолға ұқсас, ұзындау, мол тігілген таза пиджак. Бар жақсысын жолға киіп шығатын ауыл әйелдерінің әдеті болушы еді. Кенет сол есіме түсті. Бір түрлі, қуанатын секілдімін. Жүрегім лүпілдеді. Әлгінде Зағаң «Жақсы. Олай болса өзім-ақ барып келейін» демегеніне шүкіршілік айтып қуанам.

— Ауданға баратын ба едің? — деп күңк етті Арам сары.

— Барам...

— Ендеше қайда жүрсің? Арбаға көтеріп салу керек пе осы сендерді?

— Қайдан білейін, жаңа үндемей қалған жоқ па едің. Апармайтын шығар деп ойлағанмын, — дедім орнықты түрде.

Одан артыққа Арам сары бармады:

— Ал отыр! — деп қабағын шытыңқырап арбаның алдын нұсқады.

«Атқосшы болмақпын ба, мен сонда бұған?»

Сәл толқып, кешеулеңкіреп қалып ем, Қарғаштың:

— Кел, отырсайшы енді, — деген даусы көтеріп әкеп көшірге бір-ақ қондырды. Содан кейін: «Өзіңде де бар-ау осы. Үш кісі қатар сыймаған соң, менен басқа кім отыруға тиісті еді? Қарғашты қайтып көшірге отырғызбақпын? Ал Арам сары болса, өлсе орнын берер ме маған?» — деймін өзімді өзім сөгіңкіреп. «Қарғаштың кө-

шіріне отырудың өзі неге тұрады. Маған айтпай екеуден екеуі тартып отырса, қайтер едім? Ала кетейік, деген, әрине, Қарғаш қой. Шүкіршілік осынысына да».

Осыдан кейін жадырай бастадым. Алдағы бірер күннің жоспарын сызамын. Қайтсе де Қарғаш екеуміз бірге боламыз. Мен оны клубқа апарам. Одан шыққанға дейін күн де айығады. Біз село шетіндегі бақшаны аралаймыз. Көңіл сандығын ашып, сыр шертісеміз. Содан кейін олай өтіп, бұлай өтіп жүргенде түсетін таныс үйге барып, қонамыз...

Өстіп енді-енді желкектеп, көтеріліңкіреп келе жатқан көңіл күйімді айнала түнеріп, арты ақ жаңбырға ауысып бара жатқан бүрікпе күн астан-кестен етіп жүре берді.

Алғашқы жаңбыр тамшысымен Арам сарының дауысы бірге шықты.

— Тоқта, Сапар!

Мен аттың басын тарттым. Арбадан жайлап түскен Арам сары астында жатқан етек-жеңі кең, жалбағайлы брезент шекпенді алып шықты да, бүркене жамылып Қарғашты қолтығына ала отырды.

— Ал жүрі!..

Жүріп келем. Ой түбіне жете алмай келем. Кәдуілгі ерлі-зайыпты адамдар секілді, бірінен-бірі қысылмайды тіпті. Мені де кісі санатына қоспайтындай... «Арам сарыныкі бір жөн, ал Қарғашқа не болды?»— деймін өзімнен өзім қорланып. «Кел, Қарғаш, мына менің қатарыма отыршы!» деген сөз орала береді тілімнің ұшына. Бірақ айта алмаймын. Орын тар. Оның үстіне ана Арам сарыныкіндей шекпенім де жоқ. Арқамнан аздап дымқыл білініп сүмірейіңкіреп отырған күйім бар. Не түріммен кел демекпін?! «Жығылған үстіне жұдырық»— дегендей, осы бір жүдеу көңілімді көрші ауылдың мына Арам сары тұрғылас бір қу тақымы қарсы кездесіп мүлде құлазытып кетті.

— Ей, Арам сары, атқосшыңа дейін түгел, сайланып шығыпсың. Кәріліктің алды, жастықтың соңы деп жігітшілік құрып бара жатқанның қай жағындасың?— деп әлденеге мезгеп, астарлап сөйлеп жатыр.

Қаным қайнады. Екеуінің де өңешіне қорғасын құйып, үнін өшірсе екен деймін де, бар үмітпен Қарғашқа қараймын. Жымия күлген кейшінде ашу-ызаның түк белгісі жоқ. Намысқа булығып қалп-қалп еттім. «Арбадан қарғып түсіп, жаяу кетсем бе екен»— деп те ойлаймын. Дегенмен ашуымды ақылға жеңдірдім. «Таусылатын не

бар! Ауыз өздерінікі, надандар не демейді. Соның бәрін ауыр алып, шыжбалақтай бере ме екен? Әй, Сапар-ай, баласың әлі?»— деп Қарғаш сөгетін болса не айтпақпын?

Осы ойдан кейін тағы да аздап жадырай бастаған сияқтымын. Қыздың әлгі кейпі ана қу мүйіздердің әлгі бір сауал, жауаптарын қолпаштау емес, қайта елемегендікті, мен-мен биіктікті танытардай болып көрінді енді. «Шу, жануар!»— деп делбені қағам. Онсыз да жерді өндіре ұтып, ұмтыла салып келе жатқан ақтан кер жібек құйрығын бір шипың еткізеді де, ытырына жөнеледі. «Тарта, тарта баланың алақаны тозады» дегендей делбені қарыстырып ұстаймын. Жалпақ жая үстіндегі шлея тармағы ақ көбікке малынып сарт-сұрт ұрады. Галифе шалбарша бұлтия шығып тұрған күбішек сандар бұлт-бұлт етіп ойнаған доп секілді. Доңғалақ зырылдауықша айналып, енді-енді жаңбыр себелей бастаған асты кебу жол шаңдағы бұрқырай көтеріледі. Таяқ тастам жерде кездесер тостаған көлдер мен шоқ-шоқ ағаштар кейін қалып жатыр...

«Шіркін ақтан кер аттың төресі ғой. Колхоздың бірінші басшысы Нәуан мінетін-ақ жануар. Әттең, Арам сарыға батып «маған бер!— дей алмайды»— деп ойлаймын. Бірақ бұл менің сөзім емес. Ауылда естігендерім. Нәуан шаруашылықты да, жол-жобаны да білетін кісілігі бар басшы. Әттең, Арам сарыдан аса алмайды. Қисынды жерде ешкімнің бетін қайтармайды. Ондайда «жоқ, бұл болмайды!»— дегенін көрген емен. Қуанышыңа бірге қуанысып, ренішінді бірге бөлісіп, пейілін салып тыңдайды айтқаныңды. Сөзі де майда. «Жарайды, бірдеме істерміз»,— дейді. Бірақ істелгенін көре алмаймын. Мұның себебін жұрт Арам сарыдан іздейді. «Науанның өз басы жақсы ғой. Бәрін бүлдіретін Арам сары. Қыл шылбырмен қызыл кеңірдектен қылқындыра ұстап жібермейді»,— дейді. Бұған іштей мен де қосылам. Өйткені, Нәуан «Жә, осылай болсын!»— дегенде Арам сарының далада болса, күңк етіп теріс айналып кететінін, кеңседе болса, қағып отырған шот тастарын кейін серпіп, ұнатпағанын қабағымен танытып қалатынын талай-талай байқағанмын. Сонда мен: «Аузын бұған өгіздей үндемейтін осы Арам сарыдан жұрт сондайлық неге қаймығады? Не кереметі бар мұның?»— деп ойланам да, жауап таба алмаймын. Менің балаң ойымша біреу болмаса, біреу келіп: «Арам сары, көрінген жерге араласа берме, есебінді біл!»— десе, ол, тіпті, қарсыласпаған болар еді. Бірақ бұлай дейтін

пенде жоқ. Пенде табылар еді-ау, «өзіп тұрғаның не өзіңнің? Қай егіңіңе түсіп ем? Дәлелде!»—десе, «ана жөнсіздігің бар», «мына жөнсіздігің бар»,— деп мойнына салу қиын. Себебі Мелдекең «Арам сары» болып бекер атанбаған ғой. Ол не істесе де ешкімге сездіртпей, жым-ба жолмен астыртын істейді. Дәлелдеу қиын.

Міне, менің де күдігім мол. Өлердей қызғанам одан Қарғашты. Бірақ «шаруаң болмасын! Жәйіңе жүр!»— дей алмаймын. Дәлелім жоқ. Өйдеуге артық бір қимылын көрмеген соң «бірге кетті», «қатар отырды»— деген ұсақ-түйекті негізсіз күдікке айналдырып, жүрегімді жаралап босқа жүрмін. «Қашанға дейін өстіп жүре бермекпін?»— деймін жан ұшырып. Жоқ, оған көп қалмапты. Кейін ойласам, біз сонда жар жағалап келе жатыппыз ғой. Бірақ мен оны білмеппін.

Күн түске ауысты. Бұлт қоюланып, жер-көктің бәрі күңгірт сілемік тартты. Дүние жабырқау, ағаштар селт етпейді. Жолдың миы шығып, доңғалақ күбішегінен енеді. Су араламаған жерім қалмады. Қалш-қалш етем. «Тоңып қалдың-ау!» деп айтатын бір жан жоқ. Арам сары да, Қарғаш та үндемейді. Мол шекпенге оранып, жауын-шашынға шалдықпай бұйығы отыр.

Жүріп келеміз. Жаңбырмен шыланып, тұнжырап тұрған аудан орталығының да төбесі көрінді...

13

Кешке қарай ызғарлы өкпек жел көтерілді. Қара бұлттар жөңкіліп көше бастады. Бірақ арасы бір сетінемейді. Таусылмайтын неткен көп бұлттар десеңші. Шетсіз, шексіз телегей-теңіз бір жатқан. Бұрынғыдан да қоюланып алған секілді. Былжырап тұрған ақ жаңбыр енді борай соғатын болды.

Жиіркене басып кітап магазинінен шықтым. Арқамда үлкен қаншық бар. Іші толған көрнекті құралдар мен оқулықтар. Қайтсем жаңбырға тигізбеймін деймін. Бұрылып, баспалап өтер жер жоқ. Ондай баспаны менің де іздегім келмейді. Шешінген судан тайынбайдының кері ме, миы шығып, қорысқа айналып кеткен ақшу көшелермен аяғымды қағылез басып, салып келем. Бұл село да кең сахара қазақ жеріндегі үлкен мәдениеттің даңғыл жолынан әлі де болса қағастау жатқан аудан орталығының бірі. Сонда да жазды ен далада самарқау өткізіп, зерігіңкіреп қалған маған үлкен қала секілді. Облыс орталығында өткізген күндерім есіме түседі. Көңілім бөлін-

гендей. Әрі мына мектеп жұмысының да әсері бар ғой деймін, жолдағы ауыр ойдан біраз айығып қалғандаймын. Сонда да Қарғашты ойлай берем. Қайтсе де оны Арам сарыдан бөліп әкетсем деймін. Ол жөнінде бағана қыздың тамырын да басқан ем. Біз аудан орталығына келіп кірген бетте Арам сары жуан портфелін алған бойы аудандық жер бөлімінің қасында:

— Сендер жуан Мекеттің Сашкасы бар ғой, соның үйіне барып түсе беріңдер. Менің тығыз шаруам бар мұнда. Сапар, сен атты доғарып, суытып қой,— деп түсіп қалған-ды.

Мен ілгері жүрдім. Жол ауыр болса да ақтан кер сыр бермеген, ширақ басады. Бұрылып екінші көшеге түсем, үндемеймін, бірақ. Бір кезде Қарғаштың:

— Сапар, мында отырсайшы,— деген даусы шықты. Мен естімеген секілдімін. Арба шайқалды. Қарғаш жағамнан тартты.

— Саңырау болғансың ба өзің? Мына жерге отыр деймін.

Жүзіне қарасам, сондай көңілді. Шыдай алмадым. Арам сарының орнын енді мен бастым. Тіпті брезент шекпенді бүркеніп те алдым. Жып-жылы. Таяна отырмын. Қарғаш қаймықпайды, қашқақтамайды.

— Қарғаш,— деймін бойым жылына бастаған соң.— Осы бетімізбен ғажайып бір алысқа тартып отырайықшы.

Қарғаш жымиып күліп, бүйірімнен түртіп қойды.

— «Бала қыран алғыр да келеді, аңғырт та келеді... Обалыңа қалам ба деп те ойланам. Бұғанаң қатпаған көрінеді».

Осы бір сөзді сан қайталап естіген едім. Өйткені ол «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» пьесасының екінші актысынан үзінді. Баян қол бастап жауға аттанып бара жатады. Жас батыр Қозы келіп «жолыңды бер, жауыңа мен барайын» деп қолқа салады. Сондағы Баянның айтқаны. Естіген сайын шаншудай қадалады, әйтеуір. Баянның Қозыға емес, Қарғаштың мына маған — Сапарға айтып тұрғаны секілді. «Жоқ, обалыма қалмайсың, бұғанам қатқан» дей алмаймын. Дыбысым шықпайды. Мен түгіл Қозының өзі де дәп осы жерде үндемей қалыпты. Не демекпін.

Жуан Мекеттің Сашкасының үйіне кеп түстік. Қарғаш үйге кірді. Мен аула ішінде ақтан керді ағытып, ашаға байладым да, тура оқу бөліміне тарттым. Үсті-басым малшынған су болса да намысқа тырысам. Арам сары

дем алмағанда, мен неге тоңып келдім деп сыр бермекпін? Шынын айту керек, жұмыс жағына келгенде Мелдеспен таласа да алмайсың. Ертеңді-кеш қазылып кеңседен шықпай отырады да қояды. Ісіне сондай тыңғылықты. Бетіне жұрттың келе алмайтыны да содан болса керек.

Сөйтіп, Арам сарыға еліктеп мен де біраз жұмысты тындырып келе жатырмын. Ендігі ойым: «Спектакльді тезірек дайындап, қойып жіберейік»,— деп Қарғашты көндіріп, ауылға қайтып отыру. Осылай Жуан Мекеттің Сашкасының ауласына кірдім. Дерезде байлаулы тұрған ақтан кер «отқа қоятын уақытың болды»,— деп оқыранып қойды. Ат дыбысын естіді ме, үйден Қарғаш шықты.

— Жаңа осында сені іздеп Мелдес ағай келіп кетті.

— Ие,— деймін елеңдеп.

— Осында Қайыржан жүр екен. «Жұмысын тез бітірсін де, қайтсын сол Қайыржанмен» деді саған.

— Ал сен ше?— депшіп абдырап. Түкке түсінбей қалсам керек.

Қарғаш тағы да Баян болып ойнап кетті:

— «Бері қара, батыр! Жоқтағаным кімнің намысы деп менің жәйімді сен сұрамайсың. Жұмсағаным кім деп сенің жәйінді мен сұрамаймын»...

Бұл не мазағы? Күлейін бе, жылайын ба? Жоқ, онымен түк те ұта алмаймын. Әрбір удың усойқын таба білу керек. Ол Баян болса, мен Қозымын:

— Мұнынды орындай алар ма екем! Осы шартынды қоймағанда қайтетін еді? Не қырсығы тиетін еді соның?

— «Қыз сырын сұрамас болар... қыз арынын сынамас болар...»— деп Қарғаш та болмайды.

Осыдан кейін бұл көріністе Қозы «Амалым, не көнемін тағы»,— деп қыз қаруын асынып жауға аттанады. Ал менің көңгім келмейді. Қозы өзінің қайратына сенді. Ертең-ақ жасанған жауды талқандап кеп қыз жүрегін дауалары қақ. Ал мен болсам, ана Арам сары тұрғанда өзіме де, Қарғашқа да сене алмаймын. Шіркін, қыз дегенің неткен тасбауыр, қатыбас еді! Бір жылы сөзі үшін жүрегінді суырып беруге әзірсің ғой.

Неге, білмейді соны? Неге бағаламайды? Үңілсеңші, Қарғаш, жанымның тұнығына. Онда сен деп шалқып жатқан дария бар. Онда сен деп лапылдап жанған от бар. Тым болмаса, көзіңнің құйрығын салсаң да түсінер едің ғой соны. Дариясына елігін жүзер ең. Отына лаулап күйер ең. Түк қиыны жоқ, назарыңды салшы, жаным! Дүниеде, тазалықты, пәктікті елемеуден жамап бар ма.

Қатар отырған екі үйде бірге түтін түтеткен, бірге өскен, бірге жылап, бірге күлген құрбы түгіл, адам сапар шегіп келе жатып, жол үстінде кездескендерге де тоқтап, амандасады ғой. Жөн сұрасып, кім екенін біліседі. Қайдан шыққанын, қайда бара жатқанын, анықтасады. Сол бейтаныс жолаушы құрлы болмағаным ба, Қарғаш? Сенбесең, сынамайсың ба? «Ерлігіңді көрсет! Тазалық-тұнығыңды көрсет!»— деп салмайсың ба, қиынға! Неге болсын ойланбастан-ақ барар ем ғой. Не болды саған? Не жұмбақ сырың бар мен білмейтін?

Осындай бір күйінішпен үйге ендім. Шағын ғана бөлме — ауыз үй, төр үй. Жып-жылы. Тап-таза. Ашытқан нан иісі шығады. Сарымсақ иісі шығады. Қыр адамына таңсық, ауыздан сілекейінді шұбыртар иістер. Үй иесінің әйелі сары кідір тартқан жуан ақ сары кісі екен. Бәйек болып жатыр:

— Балам-ау, су болғанда да оңбай қалыпсың ғой. Кел, шәй ішіп жылынып ал,— деп ақ булкасын, сүтін, ыстық шайын менің алдыма қойды. Қарғаш та қасыма кеп отырды. Менің жан дүниемде соғып өткен ала құйын дауылды сезе ме, үндемейді.

Сөзді мен бастадым:

— Кететін болсақ, бірге кетейік, Қарғаш. Сені мұнда қалдырғым келмейді.

— Біздің жұмыс бастан асып жатыр ғой, Сапар. Бірер күн боламыз біз.

Күйініп отырғандықтан ба:

— «Біздің» не осы? Отырсаң, тұрсаң да ылғи біз дейсің де жүресің. «Мен» деп еншіңді бөліп, іргеңді ажыратар күнің бола ма?— дедім тұңғыш рет мінез көрсетіп.

Қарғаш таңырқай қарап сәл отырып қалды. Мұндай сөзді күтпеген секілді. Дауысы баяу, орнықты:

— Қалағаның сол болса, ал «мен». Менің жұмысым басымнан асып жатыр. Ертең ертемен мен банкіге барам. Сосын түстен кейін мен жер бөлімінде болам,— деп «менді» көбейте сөйлеп езу тартты.— Разымысың енді?

— Неге кетсін дейді Арам сары маған? «Сұлуқиядан қуыңдар. Басқа мұғалім жіберіңдер!»— деп басқаға жамандайды. Егініне түстім бе мен оның.

Қарғаш менің ашуымды бағып, сиай сөйледі.

— Жер болса лайсаң. Жол болса ауыр. Ақтан кердесе, ағайдың ішкен асын жерге қоятынын білесің.

Бұдан кейін мен де тым биіктеңкіреп кеткенімді сезіп төмен түстім:

— Жақсы, менің де жұмыстарым бар. Біте қалса кө-

ермін,— деп қайта сыртқа беттедім де, содан жатар орынға бірақ оралдым. Қайыржанды іздегем жоқ. Қарғашты қалдырып кетем дегенді ойлағым да келмейді.

Арамызда болған оқиғаны Қарғаш айтып жеткізді ме, әлде «қайтсын!»— дегенге қайта қоймайтынымды өзі сезді ме, әйтеуір Арам сары талағы бетіне шығып, күреңітіп отыр екен.

— Осы жұрт деймін ауданға келсе, қыдыру үшін келеді деймін,— деп, күңк етіп басылды.

Мен түсінбеген болдым да, үндемедім. Арам сары секілді тұйық мінезді адамдарды шапқа тұртіп, шамдандыру үшін олардың өздеріне ұқсап, діңкелетіп үндемей, мән бермей қою керек пе деймін. Мен дәп сөйттім. Бұл үйде Арам сары жоқ есепті маған. Көп отырдық. Тым-тырыс. Қарғаш та әлденеге жазықты кісіше аяғының ұшымен басады. Ақыры мен жеңдім. Арам сарының шыдамы таусылса керек, сөзді бұрып бастап, тиісе сөйледі.

— Мектептеріңнің қысқы әзірлігі нашар. Отындарыңның тең жарасы тасылған жоқ әлі. Көп терезелер замаскаланбаған. Ертең азынаған суық үйде балалар қалай оқымақ деймін?.. Соны неге ойламайсың деймін?..

Енді мен де шыдай алмадым.

— Ойлайтын жерді тапқан екенсің!

Арам сары әрі аспады. Жүзі сәл құбылып, қабағы жазылыңқырап отырып қалды. Бір кезде әлдебір әлсіздікті танытқандай болып:

— Ендігінің жастары міне өстіп «ә десеп, мә» деп шыға келеді,— деп тынды.

Кезегі келсе айтармын деп жүрген сөзім көп еді. Бірақ Қарғаш алдында ұсақтық танытып, тәжікелесіп жатпай-ақ қояйын деп сыртқа шығып кеттім.

Қараңғы аула іші. Жел қайта басылған. Былжырап жаңбыр жауады. Төңірек жылбысқы жас терідей, сонша жиіркенішті, сонша жабырқау, тым-тырыс. Үй де, үй алдындағы шағын-шағын, шажырқай сарайлар да аласарып мелшиіп қалған. Осы көңілсіз дүниеден су болса да көк шөпті күрт-күрт шайнаған ақтан кердің көңілді дыбысы ғана оқшау шығады. Күндізгі су шалған, суық шалған денем ауық-ауық соғып өтетін тым салқын жаңбырлы лептен тоңазып, қалтырай бастадым.

Не істемекпін?

Әлде басқа бір таныс үйдің терезесін барып қақсам ба екен?

Кенет Қарғаш есіме түсті. Суық қолдан балапанын

қорыған ұябасарға ұқсап айналсоқтай бергенім сол Қарғаш үшін емес пе еді! Енді Арам сарының қасына қалай оңаша тастап кетпекпін? «Басқа бір үйдің терезесін қақсам ба?» — дегенім жай бір шарасыздықтың шалығы. Бер жағым айтқанымен, көңілім шегіншектей береді. Еріксіз басып үйге кірдім. Төргі үйдің есігі жабық тұр. Ыдыс-аяғын жинастырып күйбеңдеп жүрген Мария Ивановна алдымнан шықты.

— Олар ана бөлмеде тынығатын болды. Ал сен түнде ат қарайсың ғой, мында жат, — деп жалпақ орыс пешінің үстін көрсетті.

— Ат қарайды дегенді кім айтты сізге?

Даусым қатқылдау шықты білем, Мария Ивановна ренжітіп алдым ба дегендей қиналақтап қалды.

— Ана Мелдес Асабаевич солай деді ғой.

Денем мұздап сала берді. Төргі бөлменің есігін қалай ашқанымды да білмеймін. Арам сары жердегі төсекте жатыр. Ал Қарғаш болса, кішкене айна алдында шашын жазып, түрегеп тұр.

Ай-түй жоқ, бірден:

— Жүр, Қарғаш, мен десең! Кетеміз! — дедім қатқыл үнмен.

«Қайда?» — дегендей Қарғаш таңырқай қарады. Шарасыздық па, әлде көнбістік пе, әйтеуір мүләйім қарас. Баяғы асаулықтың белгісі жоқ, қайтсе де.

— Жүресің, Қарғаш, менімен. Жатпайсың бұл үйде. Жатқызбаймын, — деп таяп барып білегінен алдым.

Қарғаш шегіне берді.

— Қой деймін, Сапар. Түн ішінде, мына жаңбырда қайда барамыз? Ұят болады.

— Кімнен? Мына жатқан Арам сарыдан ұят па? — деп айқайлап жібердім.

Арам сары басын көтерді.

— Ау, денің дұрыс па өзіңнің?

— Дұп-дұрыс, сап-саумын!

Қарғаш буын-буыны қалтырап, қалш-қалш етеді. «Босат деймін!» — деп менің қолымды жазбақ болып, шегіне тартып тырмысады.

— Қарғаш айдай әлемге айқайлап айтам: жақсы көрем сені! Өмірлік жарым деп қараймын саған! Илан осыған! Иланбасаң шарттың ең ауырын қой. Орындай алмасам, жолда қалайын! Мен десең, жүресің қазір, кетеміз бұл үйден!

— Жоқ, жоқ, атама ондай сұмдықты. Ешқайда да

бармаймын мен бұл үйден!— Қарғаш даусы да қатаң, кесімді.

— Рас айтасың ба?

— Рас айтам, Сапар!

Енді айтар ештеңе де қалмады. Қолымды жазып жібердім. Тартынып тұрған Қарғаш тура Арам сарының үстіне барып құлады. Мен сарт еткізіп есікті жаптым да, сыртқа жүгіре шықтым.

Сабалап тұрған жаңбырдың астымен қараңғы көшеге бет алдым. Жаңбырмен малшынып, жайсыздықты сезіне ме, «жеті қараңғы түнде қайда барасың?» дегендей ақтан кер де бір-екі рет оқыранып қала берді...

14

Ашу үстінде есікті қатты серіптім бе деймін, ақылға қазір қонақ беріп отырғандаймын. Енді қайттым? Қайда барам? Ауылға барсам, Қарғаш көзіне қалай көріне алам? Арам сарыға не деп сәлем берем? Әлде үйреншікті қалаға тартып отырсам ба екен. Бірақ онда не бітірмекпін? Көше кезіп, табан тоздырғаннан басқа, арам жолмен мал тапқыштардың тобына қосылғаннан басқа не бар күтіп тұрған? Жоқ, одан да Алматыға аттанып отырайын, жетімдігімді айтармын, көзімнің жасын сатармын. Мүсіркейтін, қол үшін беретін біреу табылар...

Ал сонда анам қайда қалады?

Осы бір сұраққа тірелем де мүдіре берем. Айтпай кетсем жарым-жасы құрып, мүлде шөгін қалады-ау. Жазығы не байғұстың? «Қой, ең болмаса бір көрініп, қайда баратынымды айтып кетейін»,— деймін көп ойланып. Оның үстіне, жасыратын несі бар, Қарғаштан да үмітсіз емеспін. Өткендегі кездесулердің бәрі де жай нәрсе секілді. Шын отырып, көңілімдегіні жеткізе айтсам, қайтіп иілмейді, қайтіп кеудемнен итере салады кет әрі деп? Мүмкін емес сияқты.

Осындай болымсыз үміттің өлусіреп жанған шырағын медеу көріп Сұлуқияға бет қойып келем. Үш күн толассыз жауған жаңбырды тосып, екі күн осылай қарай жүретін көлік бола ма деп бүкіл аудан басын кезіп, араға бес күн салып келем. Жақындаған сайын баяғы аудан орталығында жасаған байламдарымның бәрі іріп, көңіл күдігі зорайып бара жатқандай. Мазам жоқ. Қырқаға көтерілдім. Әуелі Сұлуқия, одан кейін ауылдың нобайы көрінді. Ыстық күннің лебімен бұйраланып жосыла ойнаған сағым арасынан тыныш, жайбарақат қалқып құбыла

көрінеді. Сонда да бұл бір алдамшы құбылыс секілді, жүрегім дауаламайды. Арам сарыны жауып ашылысымен кеткен деп естігем. Келе салып, алдымнан не «сыйлығын» дайындап қойғанын кім білсін!? Үйге ешкімнің көзіне түспейін деп сырт жақтан жасырынып келіп кірдім. Апамның бірінші сұрағы: «Шырағым-ау, энеүгіден бері қайда жүрсің?» болды. Жүрегім қыли ете түсті. «Іздеп жатыр екен ғой» — деймін.

— Немене, бөтен әңгіме бар ма?

— Жоға... Арам сарылардан неге қалып қойдың дегенім ғой.

— Жұмыс болды ғой, ана.

Апам күрсініп алды.

— Тірі адамның жұмысы таусылар ма? Сапаржанымды қайда тастап кеттіңдер деп ем. Қарғаш та: балаңыздың «жұмысы болып қалды, ана», — деп күледі. Жеңілдеу бірдемеге тұруыңа болмады ма! Өз жаныңды өзің жеп қайтетін ең сол.

Жүрегім орнына түсейін деді. Анамның аңқаулығына іштей күліп, мәз болып та қалдым. Үйге беттеймін. Апам байғұс «төсек орынды мында, шошалаға шығарғанмын былай жүр» — деп жатыр.

— Шошалаға шығарғаны несі?

— Ағаш үйдің тақтайын қонарғызып тастадым.

Ие, үй іші астан-кестен. Ескі теректен жарып салған тақтайлар түгел алынып, сыртқа шығарылған. Мен апама таңырқай қарадым.

— Кеше Арам сары: «Анада Сапар едендік тақтай керек деп жүруші еді, реті келетін түрі бар соның. Қарағайға кеткен көп көліктің алды келе бастады. Дайын отырыңдар» — деп кетті. Сонсоң үйдің асты кебе берсін дегенім ғой...

Сасқаным ба:

— Қой?.. — депшім.

Апам бетін жыртты.

— Құдай-ай... Ойнап тұр дей ме бұл байғұс. Мына Өтеген үйінен аттанып бара жатып әдейі бұрылып келіп айтты.

Қайран қалып тұрмын. Рас, көңілі түскен бір кездерінде «едендік тақтай керек еді» деп құлақ-қағыс еткенім бар еді.

Бірақ «көрермізден» артық жарытып ештеңе демеген. Қайтсе де жаманшылыққа жорығым келмейді. «Мүмкін онда тақтай болмаған шығар. Ал енді қарағай тасылып әкелініп жататын болса, өз ақшама бермегенде не істей-

ді? Қанша айтқанмен барды-жоқты көріп, ауыл-жәйін ойлай жүретін адам ғой, болмашы бір ағаттық үшін баламен бала болып жатсын ба!» деймін. Сонда да сыңайын байқағым келеді. Мектеп жаққа бет алдым. Айтқандай-ақ қораның алдында Мелдекеңмен жолығыстым. Жүзінде бір жылылық бар секілді. Аздап сылти басып қасыма келді.

— Сапар, деймін, ендігі отынды қораның жел жағына үйгізіндер. Ық жаққа қар көп үймелейді. Қыста аршып алуларың қиын болады,— деп жатыр. Түк болмағандай.

Әуелде отыншыларға ық жақты көрсеткен мен едім. Қай жаққа қардың көп үймелейтінін есептемеппін. Бұл қатемді сапардан оралған бетте Зағыфыран апай да көрсеткен болатын. Сол себепті Мелдекең ақылын құп алып жатырмын.

Ол енді мектепке жақындап келді.

— Ана-мына десек те ремонтты жақсы жасадыңдар,— деп мақтап та қойды. Содан кейін кірер есікке қамыстан жылы қалқан ұстауды, әйтпесе қыста балалардың кіріп-шығуының қиын болатынын айтты. Ол үшін колхоздан кісі де бөлмек болды. Осыдан кейін мен бұрынғының бәрін ұмытып жүре бердім.

Арам сарымен ара қатынасты бірыңғайлап, көңілді орнықтырған соң, енді Қарғашты ойлаймын. Көруге құмартам. Бірақ ол аудан басынан келе сала колхоз шаруашылығымен бес-алты күндік жол жүріп кетіпті. Дегенмен жадырай бастаған секілдімін. Арам сарыдан мақтау алғандықтан ба, күндіз-түні мектептен шықпаймын. Ерте кетем үйден, кеш оралам.

Бір күні кешқұрым күндізгі әдетім бойынша мектептен келсем есік алдында бір арба тақтай жатыр. «Мелдекең сөзінде тұрған екен»— деп үйге кірдім.

— Апа, мына тақтайларды кім әкелді?

— Әлгінде бір-екеу кеп түсіріп жатқан. Ана Арам сары жіберген шығар деп тіпті кімдер екенін байқаған да жоқпын,— дейді апам. Көзім ұйқыға кеткенше ойлағаным еден жәйі. Қай шеберді шақыртып, қалай төсеттіретінімді жоспарлаймын ұзақ жатып.

Ертеңіне ертемен жүгіріп кеңсеге бардым. Мелдекеңді орнынан басып, тақтайлардың құнын төлейін деймін. Бірақ ол асығыс екен, салқын ғана амандасты да:

— Шаруаң болса кейін келерсің, Сапар,—деп ақтан керді борбайға бір салып, дала бригадасын бетке алып тартып отырды.

Ойымда түк жоқ. Жайбарақат бір халде мектепке

келіп оқу программасын оқимын. Талай рет тексеріп, талай рет қайталап көшірген балалардың тізіміне үңілем. Ұзақ отырып тағы да көшіре бастадым. Терезеден қиыстау түскен күн сәулесі бөлменің орта тұсына қарай аударды. Кенет Сағит келіп кірді. Жүзі салқын. Әлденеге ала көңіл болғандықты танытады.

— Оңаша отырғаның жақсы болды, — деп скамейкаға кеп жайғасты да, мектепті басына көтеріп дабырлай сөйледі. — Сен бала, осы, істеп жүргенің не?

Жүрегім мұздап сала берді. Аудан басындағы әбестігімді естіген екен ғой деймін. Ештеңе дей алмай күмілжи бердім.

— Өйтіп тақтай ұрлағанша, қаңғырып кеткеніңнің өзі жақсы ғой.

— Тақтай ұрлағаны несі? — деймін шошынып.

— Осы әлгінде қос басында тамам жұрттың көзінше Арам сары өкілге айтты. «Кеше кешке таман колхоздың тақтайы жоғалған еді, іздестіре келсек, әлгі облыстан оқып келген мұғаліміміздің қорасынан таптық», — деді.

— Қой, бекер шығар, Саға, — деймін. Тіпті сенгім келмейді.

— Мынау не дейді! Міне, оң құлағыммен естідім де, анығын білейін деп әдейі шауып осында келдім. Өкілдің беті жамаң, шырағым.

Менің басыма қарай бір сұмдықтың шоғырланып келе жатқанын енді сезгендеймін. Қапасқа түскен арыстандай өзімді өзім қоярға жер таппаймын. Ұзақты күн алпарысумен болдым. Апырау мұнысы несі? Құтылғысы келсе, басқа бір амалын таппайтын ба еді? Басымды қылмысқа итермелегені қалай?

Күн алаулап, батыс жақты қызыл күрең өртке бояп көкжиектен асты... Ымырт үйірілді. Тоғай жақ қарауытып, арғы қырқалар суалған көз жанарындай бұлдырай іріп, жоғалып барады. Колхоз кеңсесінде самаладай болып шам жанды.

Арам сары жалғыз екен. Алдындағы қағазға үңіліп үнсіз отыр. Келгенімді ұнатпағаны ма, маңдайын тыжыртты. Мен де ештеңені естімеген адамша:

— Мелдеке, ана тақтайлардың ақшасын төлесем бе деп едім, — деймін биязы ғана.

Арам сары қағаздан басын көтеріп алды да:

— Қайдағы тақтайдың ақшасы? — деп күңк етті.

— Ана сіз түсіртіп берген тақтайлардың...

— Өзіңнің айтып тұрғаның не? Мен қашан тақтай түсіртіп беріп едім? Есің дұрыс па?

— Апама уәде беріңсіз ғой...

Арам сары даусын бір саты төмен түсіріп сәл жайыла сөйледі.

— «Шешенді кездестіргенім рас. «Көрерміз»— дегенімнен де танбаймын. Бірақ сол «көрермізді» пайдаланып ешкімнен сұрамастан, бас жоқ, көз жоқ, қоғам мүлкін сүйрей жөнелуді қайдан шығардыңдар?

— Мен сүйредім бе? Түсіріп берген жоқ па!

— Кім түсіріп берді? Кәне, айтшы соны. Жерге қағып жіберейін әулие болса да.

Мен күмілжи бердім.

— Ә, бұған келгенде үндей алмайсың.

— Мен үйде жоқ болатыным. Апам сіз жіберген кісілер шығар деп тіпті мән бермепті,— дедім ағымнан жарылып.

— Өлсеңдер біреуге қандарыңды жақпай өліңдер,— деді де Арам сары қағазына үңілді.

«Сөзі бітті осымен. Бар, жөнел!» дегені бұл оның. Бірақ кеткім келмейді. Сөз аяғы тынбаған секілді. Сасқаным ба:

— Енді не істеймін?— дедім бір кезде тұрып-тұрып. Арам сары басын көтерген жоқ.

— Мен ештеңе де білмеймін. Бар, Нәуанмен сөйлес,— деп күңк етті де, быртық саусақтарымен шот тастарын сартылдата жөнелді.

Бұдан кейін Арам сарыны «әке», «көке» деп сөйлете алмайтынымды мен жақсы білем. Торығып сыртқа шықтым. Дөңгеленіп толысқан ай беті күп-күрең, талаурап кеткен. Қара өрт ішінде шымырлап қайнап жатқан секілді әлдене.

— Апыр-ай, Сапаржанбысың, шырағым? Бір сұмдыққа көрінбесе жарар еді, ай жарықтық тұтылып тұр ғой,— деп бір кемпір күбірлеп өтті.

Денем мұздады. Баяғы бір шоң желке сұрақ тағы алдымнан көлденеңдей қалды: енді не істемекпін?

Атқораның алдында қараңдап біреу жүр. Даусынан таныдым. Нәуан. Жүгіріп қасына бардым да:

— Иланыңыз, Нәуке, тақтайды мен ұрлаған жоқпын. Имандай сырым, адалмын. Өзім жоқта біреулер кеп түсіріп кетіпті,— дей бердім.

Асығып, аптығып тұрғандығымнан ба, Нәуан күлген секілді болды.

— Тақтайың не? Қайдағы тақтай?

Көңілім орнығайын деді. Мен енді болған оқиғаны басынан бастап баяндадым.

Нәуан ықыласымен үнсіз тыңдады да:

— Жарайды, бір жөні болар. Қорықпай-ақ қой. Мелдес түсіртсе тана қоймас. Сұрастырармыз. Анық-танығына жетерміз, — деді.

Нәукеңнің осы бір жұмсақ жауабын малданып үйге келдім. Келсем, есік алдында үюлі жатқан тақтайларды қарап, құрылыс бригадасының бір-екі адамдары жүр.

— Ие, бұл жоғалған біздің тақтайлар, — дейді біріне бірі.

Мені көріп бірі қасыма келді:

— Сапар-ау, айдың, күннің амаында бұл не қылғаның? Тақтай ұрлады деген не сұмдық мұғалім басыңа! Одан да қайыр сұрап, ел ақтап кеткеніңнің өзі тыныш емес пе еді?!

Мен үндей алмаймын. Ызаға булығып үйге кірдім. Ұрынарға қара таба алмағаным ба, апамды кінәлаймын.

— Үйде отырып, кімдердің кеп түсіріп кеткенін де білмейміз, қайтып ел санатына қосыла аламыз осы!

Бәрінен де бейхабар апам байғұс аң-таң.

— О не боп қалды?

— Тақтайды кім түсірді, не жоқ. Маған өзің ұрлап алып отырсың деп бәле жауып жатыр.

— Не дейді? Әлгі Арам сары қайда?

— Арам сары ештеңені де білмейді.

Апам күмілжіп қалды.

— Қайдан білейін, бір-екеу дабырласып сөйлесіп кеп арбаларын қораға тақап қойып түсіріп жатты. Тіпті шаруам да болған жоқ. Әлгі Арам сары жіберген шығар деп өз ісіммен айналыса бердім.

Ен далада еркін жүріп, үйреніп қалған қазақшылық-аңқаулық-ай десеңші! Құлық-сұмдық дегенмен қайдан ауылдас қонсын! Дегенмен кесімді бір байлам жасап: «Мұның бәрін Мелдес жасаттырып отыр» — деуге көңлім тағы дауалай алмайды. «Қайтіп ол мұндай пасықтыққа бара қойды? Әлде бір жаңсақтық жоқ па екен бұл жерде?» — деймін толғанып.

Көрер таң көзбен атты. Не болып жатыр екен деймін бе, тұра салып кеңсе жаққа бардым. Ойда жоқта қарсы алдымнан Бақат шыға келді. Телпегі бұрынғыдан да үлкейіп, өзі бұрынғыдан да кішірейіп кеткен секілді.

— Ә, бала, бұрынғы кінәларың аздай, енді ұрлық жасауға кірістің бе? Тұра тұр, — деді көзін ойнақтатып.

— Мен ұрлық жасағаным жоқ.

— Енді кім? Сен болмағанда мен бе енді? Тақтайды қайдан алдың? — Дауысы сондай қатаң. Беті сондай жа-

ман. Енді бірдеме десем ушықтырып алар түрім бар. Түсіндірем дегенмен илана қояр ол жоқ. Үндемегенді жөн көрем. Бірақ онымен де ештеңе ұтпадым. Өкіл бел алып кетті.

— Үндемейсің, ә? Үндеттіремін әлі мен сені!— Бақат одан арғы сөзді артық санады ғой деймін, кілт бұрылып кеңсеге кірді.

Шын қатерді мен енді сезгендеймін. Дүние тынысы тарылып, айналам қусырылып, келе жатқан секілді. Қа-зылып, таусылып қалдым.

Өстіп жаның күйзеліп, қысылған кезінде суға кеткен тал қармайдының кері ме, Нәуанның кешегі «бір жөні болар»— дегені есіме түсті. Енді соны іздеймін. Жүгіріп үйіне барсам, далаға, егін басына кетіп қалыпты, жаяулап-жалпылап егін басына барсам, басқа бір жолмен ауылға кетіп қалыпты. Апырай, жол дегенің неткен көп еді! Дүниеде бір-ақ жол неге болмайды екен осы? Адамдар сонда адаспас еді ғой. Бірін-бірі өстіп іздей қалса жолығыса алмай шарқ ұрып қиналмаған да болар еді. Мына мен секілді жоқ жерден бөлеге тап болып күйзелмес те еді. Әттең не керек.. Жазған құлда шаршау бар ма, тағы да жаяулап ауылға келдім. Әйтеуір уақытымен келіпшің, аудан басына жүргелі жатқан үстінен шықтым. Бір жақсысы, қабағы жазық, жүзі жылы екен. Көңілге сонысы тоқ.

— Сені тақтай ұрлады деп жазғыра алмаймын, Сапар. Сенбеймін ондай сөзге,— деді Нәуан жұмсақ сөйлеп.— Сондай-ақ Мелдесті де жазғыра алмаймын. Оған да көзім жетпейді. Олай дейтінім, тақтайды біз алыстан тасып әкеп жатырмыз. Колхоздың өз жыртығын бүтіндемей тұрып, Мелдестің маған түк деместен пешеңе кездескенде айтқан «көрермізден» басқа мырзалық жасауы мүмкін емес. Меніңше мұнда бір жаңсақтық бар ма деймін: колхоз мүлкіне арам қолын сұққан біреулер сенің үйіңнің қасынан өте бергенде әлденеден қысылған да аударал салған. Әйтпесе ұзыннан өші, қысқадан кегі жоқ Мелдес ағаң не себепті ондай іске барады? Сені жыққанда не мұратқа жетеді? Ойланшы өзің. Мүмкін емес.

Нәуан көңіл пернесін дәп басты білем:

— Өзім де солай ойлаймын,— деп салдым.

Нәуан сөзін жалғай берді.

— Олай болса, милициядан кісі шақыртып, шу көтерудің қажеті жоқ. Өкілге мен осы пікірді айтам.

Бұл сөзге де мен құлақ асып тұрмын.

— Жөн сөз.

— Жөн сөзің жөн сөз-ау, бірақ мұнымен іс бітпейді, Сапар. Сен мұғалімсің. Ал ел ішінде «ұры мұғалім» атанған да жаман. Мешкей деген жақсы емес. Тілімді алсаң, қоныс аудар. Басқа ауданға көш. Не болмаса, осы ауданның алысырақ бір қолхозына сұран. Әйтеуір бұл жерде қалма енді.

Нәуан осыны айтты да жүріп кетті. Мен көшеде ойланып қалдым. «Әйтпесе ұзыннан өші, қысқадан кегі жоқ. Мелдес ағаң не себепті ондай іске барады?»— деген сөз құлағымда тұр. Ие, баруға тиісті емес. Бармайды.

Осы бір тоқтам тағы да мені колхоз кеңсесіне жетелеп әкелді. Қарғаш орны бос тұр. Столының үстіндегі шыныдан жұқалаң шаң көрінеді. Арам сары жалғыз. Баяғы қалшы. Төмен қарап отыр. Сықырлап есік ашылғанда көзінің астымен бір қараған еді, содан кейін үнсіз қалды. Қарғаш столына кеп отырдым. Кіріп келгенде жалтырап таза тұрсын деймін бе, неге екенін қайдам, жеңіммен орап шынысын сұрттім. Арам сарыда дыбыс жоқ. Ұшы майлы аяқтанып бітетін жалпақ табан қаламүштің қағаз бетіндегі жорға сырылы ғана естіледі. Әңгімені неден бастаймын? Не айтпақпын? Білмеймін тіпті. Тілім сөйлеуге келмейтін секілді. Дауыстан да айырылғандаймын. Кенет «Қарғаштың да кетіп қалғанын көрмейсің бе! Ол болса, қалай десең де «Сапар кінәлі емес бұл жерде» деп кесіп айтар еді»— деп ойлаймын. Күнді санаймын. Бүгін бесінші күн. Ертеңдер келіп қалуға тиісті.

Арам сары маңдай сызықтарын жиырып сәл қабағын түйді. Бір сәт ойлана отырып қалды. Содан кейін қайта еңкейе беріп жүндес келген жуантық саусақтарын шот тастарын бойлатып жүгірте жөнелді. Менің ұзақ күтіп отырғаным қаперіне кіретін секілді емес мүлде. Тіпті менің дүниеде бар, жоғымның түк мағынасы жоқ па деймін ол үшін. Ертең мен сотталып кеттім. Жә болмаса, осы бір әділетсіздікке төзе алмай жарық дүниемен хош айтыстым, бәрібір ана жүрек селт етпейтін, ана шот тастарын қуалап отырған жүндес қол қалтырамайтын секілді. Арам сары осы бір сарғылт, жайбарақат қалпында қала беретіндей.

Жүрегім тулай соқты. «Неге осындайсың, Мелдес? Не жазығым бар еді бір ауыз сөзіңе зар ететін? Өкпеге қиса да, өлімге қимайды демеуші ме еді атамыз қазақ? Менің туғанымды көрдің ғой. Бәлкім шыр етіп жерге түскенімде іңгәлаған даусымды бірінші болып естігендердің бірі де шығарсың?! Сонда дәл мына қазіргі мен секілді жас

тілеулі балаң жігіт емес пе едің? Үмітің бар еді, отын бар еді. Махаббатың бар еді кеудеңде, арманың бар еді ғой алыстан іздеген. Ие, шілдеханамда да болдың ғой. Кезегің келіп жұрт қоймаған соң бір-екі ауыз өлең де айтқансың менің қошеметіме. Сол кезінді есіңе неге алмайсың осы бір сәтте? Тіпті сені жазғырмаймын. Бәлкім, адал да боларсың. Нәуан айтқандай бұл бір жаңсақтық шығар. Сонда да мынадай менің жаным қыл үстінде тұрған осынау бір шақта жан дүниемді түсініп «ие мен жіберткем» — дей салсаң, жас тілеулі бір пендені апаттан сақтап қалмас па едің! Ағалығың қайда сүрінгенде жол көрсетер?

Арам сары тағы қабағын түйді. Түрегелді де артына кілт бұрылып, шкафты ашты. Маған жауырынын беріп, әлдебір папканы ұзақ тұрып ақтарды. Ең болмаса, «неге келдің?» деп болса да тіл қатар түрі жоқ. Шыдамым таусылды. Ұзақ сықырлатып есікті соза аштым. Арам сары сонда да селт етпеді. Сол жонын берген қалпы қала берді...

Ендігі тірек — жалғыз Қарғаш.

15

Мектепте, шағын ғана мұғалімдер бөлмесінде отырымыз. Кеш түсіп, төңірегіміз ала көлеңке тартып келеді. Шынжырына екі кірпішті қосақтай байлап қойған ескі қабырға сағаты дағдысынан тез, шықылдай соғып, шолтаң-шолтаң етеді. Бірақ уақыт жылжымай тұрып қалған секілді. Жүрегім лүпіл қағып, асыға күтем. Жоқ, күтпеймін, уақыт осылай тынып қалса екен деймін. Зағыфран апайда да өзгеріс бар. Аралата, сирегірек күліп, салқындау отыр. Тамаша, бұрышта тұрған глобусты айналдырып әуре. Қодар ролінде ойнайтын Қайыржан, неге екенін кім білсін, «Сары аурудан сауығу бар ма еді, кетермін де Сарыарқаны сандалып!» — деп күрсініп қойды. Ұстараның жүзінде отырғаным сондай, бұл сөз де шаншудай қадалып жатыр.

Есік алдында аяқ дыбысы естілді. Басқалардан артығырақ елеңдеп отырғандығымнан ба, бойымды электр тоғи соғып өткендей болды: «Ал, келді. Ашылды бәрі де!» Жұрт шуласып есікке қадалды: «келе жатыр!».

Жоқ, келе жатпапты. «Спектакль қояды» деп сыртта дүрліккен балалардың бірі болып шықты. Өксігін тыя алмаған балаша, мен бөліп-бөліп күрсініп қойдым.

— Мынау жұмыр жер болып, осылай зырқырап ай-

налып тұрса, жер үстіндегілер сыпырылып түсіп қалмай қалайша жүреді екен?— деп Тамаша ернін сып еткізді.

Әрқайсымыздың шеше алмай жатқан әр қилы сырымыз бар.

Зағаң сылқылдап ұзақ күлді. Тамашаның аңғал сұрағына мәз бе десем, мүлде олай емес.

— Бұл шіркінге не болды? Әлгі жіберген баламыздың өзінен айырылып қалдық-ау,— деп дем ала алмай буына күледі.

Ай, Зағыфыран апай-ай, жаның нәрестедей таза болса да, мінезің оғаш, қызық бір жансың-ау. «Ол шіркіннің келмеуінде» сонша буынып күлетіндей не бар еді? Әлде аудан орталығындағы оқиғаны естідің бе екен? Тынышсызбын.

Күткеніміз — Қарғаш. Әнеугі жаңбырлы күннен бері мен оны көргенім жоқ. Күн сайын осылай мектепке жиналамыз. Күн сайын өстіп күтеміз. Босқа күтеміз. Үш күн өтті... төрт күн өтті... Келмейді. Бүгін де жиналып, тосып отырмыз. Өзінен де, жіберген баладан да хабар жоқ.

«Бұл шіркінге не болды?»— деп жұрт аң-таң. Қарғаш қылығы оларға терең жұмбақ. Оларға жұмбақ болғанымен маған аян. Сол сыр-жұмбақ барша жұртқа пәш болса, құрыдым ғой онда. Жұрт көзіне қалай көрінем? Кезгенген мылтықтың аузына қарсы жүргендей күнде мектепке құр сұлдерім келеді. Қашанға дейін өстіп бітеу жараға ұқсап жүре бермекпін. Келсе екен тезірек деймін. Өлетін баланың молаға қарай жүгіретін әдеті емес пе, көрсем деп аңсаймын. Әлдебір тал қармағандай: өкпеге қиса да өлімге қия қоймайтын шығар,— деп жоқты медеу тұтып, жұбаныш табам ондайда. Сөйтем де оқыс шошынып, айнып қалам. Ал келді? Ал жұрт болып «саған не болды?» деп жан-жақтан анталап сұрақты жаудыртты кеп? Сонда Қарғаш тұрып: «Оны мына Сапар біледі. Осыдан сұраңдар!»— десе не деймін? Жоқ, жүрегім дауаламайды. Көңіл күйімді, жан күйзелісін түсінер Қарғаш жоқ секілді енді. Өңі салқын, тіл қатпайды. Қарсы келе жатсам, бұрылып кетеді. Соңынан жүрсем, қайырылмайды.

Ет қызуымен бірдемені бұлдіріп тастап, артынан бетіңнен басып өлгенше өкінетін бір кезің болмай ма. Тап сондай бір халдемін. Қарғашты ренжіткенім қақ. Қатты ренжіттім. Не жаза қолданса да обалым жоқ. Рауа. Жаман ойға қалай бардым? Күнәдан пәк асыл Қарғашты жаман атқа қалай қидым десеңші?! Ал арбада қатар

отырды... Ал тіпті қатар жатты... Ар жағында көңілі таза болған соң онда тұрған не бар еді? Қорап тар болған соң қатар отырмағанда не істейді? Үй біреу болған соң бір бөлмеде жатпағанда қайтеді? «Осының көңіліне күдік келер-ау» — деп мені ғана ойлап, қалайша басқа үйге кетіп қалмақшы? Арам сарының алдында қолынан ұстап «Жүр, кетеміз!» деп тарттым-ау, масқара-ай.

Осындай мазасыз бір ойлар жанымды жегідей жеп азаптайды. «Қол жетпес қияда тұрған алтын басыңды төменде деп ұғынып, дөрекі мінез көрсеттім. «Кешір, жаным!» — дегім келеді. Бірақ соған жағдай жоқ. Талай рет талай ғасырдың сенімді серігі болып келе жатқан кәрі қаламды алдым қолыма. Талай рет көңілімдегі асыл есімді «жаным Қарғаш!» — деп қағазға да түсірдім. Бірақ айтайын дегенім бұл емес сияқты. Ұнамайды өзіме, жүректе, лаулап жанған от қағазға түскенде су сіңді шаладай қарауытып сала береді.

Қабырға сағаты шық-шық етеді. Үй іші қараңғыланып, қара қаңылтырлы дөңгелек пешпен мүлде астасып алды. Кішкене бөлме болса да бір-бірімізден көз жазыса бастадық. Үй күтуші әйел кеп керосин шам жақты, ала-көлеңке күңгірт қабырғаларда енді дәу-дәу көлеңкелеріміз түсіп, баяу қимылдайды.

Осы кезде Қарғашқа жұмсаған бала келіп кірді де, Зағыфыран апайға тілімдей бір қағаз ұсынды. Зағаң әуелі жүгіртіп ішінен оқып, сылқылдап тұрып күлді. Жұрт кейпінде — «не болды?».

Зағаң маған қарады. Содан кейін басқаларды шолды.

— Оқиын ба?

Бір сұмдық барын сезген секілдімін. Тынысым тарылды. Бетіме бұрқ етіп қан тепті.

— Оқы, оқымағанда ше! — деп шуласты көпшілік.

Зағаңның даусы естілді:

«Сапар Қозы болса, мен Баян болып ойнамаймын. Қодар ролін алса, қарсылығым жоқ. Қарғаш».

Аспан қақ айырылды... Үміттің бәрі талқан болды. Жұрт үрпінсіз маған қарады. Мен төмен қараймын. «Ай, Зағыфыран апай-ай, тәжірибелі мұғалім емес пе едіңіз. Дүйім елге сүйінші сұрағандай айқайламасаңыз да жарайтын еді ғой...» — дегім кеп бір тұрдым да, тағы да бір оғаштық көрсетіп алармын деп үндемедім.

— Ие, Сапар, не болды сендерге?

«Анау болды, мынау болды» деп шашылудан не пайда, шошытпайын дегендей асықпай тұрдым да, жай басып сыртқа шығып кеттім.

Тағы да қараңғы түн. Бірақ жаңбырлы түн емес, ашық, айлы, жылы түн. Дүние бозамық сәулеге оранып, бөгіп жатқандай тып-тыныш. Алыс қырқалар қарауытады. Күмістей жалтырап Есілдің ирелең арнасы көрінеді.

Жан күйзелісінің осынау бір дағдарған шағында: «Суға қарғып кетсем... Сүйетіндігімді сонымен танытсам... Ертең іздейді. Сүйегімді тауып алса, апам бастап жана-шыр, туыстардың бәрі де жоқтап жылайды. Салиқа апай да жылайды. «Неге ғана бұйттім екен!» деп өкініп Қараш та жылайды. «Өшімді өстіп алсам...» — деген сұн-суық бір ойдың шалығы да соғып өтті.

Кенет абалап ит үрді. Шапқан жылқы дүбірі естілді, құлын мойнына байлап жіберген қоңырау күмбірледі. Шошынып қалдым. Ал, жылады, сонда не түсті? Сонда кімді мұқаттым? Бала болдым, ауылда өстім. Балаң жігіт болдым, қалада оқыдым. Ер жетсем, азамат болсам деп армандаушы ем. Сол арманның ақыры осы ит өліммен тынбақ па? Бүкіл елім болып, мемлекет болып оқытып еді, көмектесіп еді, сол көмектің қарымын осылай қай-тармақпын ба? Арқам мұздады. Жоқ, бұлай ерегіспеу керек. Ақылсыз болмасаң басқа бір жол тап, Сапар!

Осы бір сәтте көптен армандасам да, табанымды тап баса алмай жүрген оқыс бір тоқтамға келдім де адымдай басып ілгері жүрдім. Жоқ, өзенге емес, өзімнің бүгінгі бақытты болашағыма қарай жүрдім. Ақмақшылықтың бәрі де ақыл нұрынан қағыс қалған бір ғана сәтті, жалғыз ғана қабақ қағысты аңдып жүрмей ме, сол қабақ қағыста соғып өткен әзәзіл ойды өмірге деген қыршын құштарлық, болашаққа деген балғын арман жеңді. Тылсым жоқтық қараңғылығын қалқыған ай мен ашық күннің нұры, самал жел мен көк жапырақтың қыбыры, өзен шуы тұншықтырып әкетті. Өзен ұлы мұхитқа асығады. Уақыт ұлы болашақ деп соғады. Адамды да ұлы арман алға, ғажайып алыс болашаққа жетелейді...

Жүріп келем. Қолымда қаладан әкелген кішкене қол чемоданым бар. Жүріп келем. Ғажайып болашағыма бет қойып жүріп келем. Бар күдік пен қайғыдан адамын. Бойым да сондай сергек. Аяғымды да ширақ басам. Арта «кемді күн» балалық шағымды өткізген Сұлуқия қалды. Апам қалды. Бір пендеге айтқаным жоқ. Бір пенде кеткенімді білген жоқ. Жалғыз-ақ қыр асырып салған Қырғын ғана болды. «Кетпе, сәл шыдасаң, дегеніңнің бәрі де болады» дегендей кес-кестеп алдымды орайды. Етегімнен кейін тартады. Құйрығын былғаңдатып үстіме секіреді.

Таң саз берді. Шығыс жақтың алқаракөк аспаны ағарып, қауырсын қанат қызыл сызықтар жүгіре бастады. Жол үстіндегі моладан да астым. Онда әкем жатыр...

— Қош, әке! Жатқан жерің торқа болсын! — деймін. — Сен тірі жүрсең, мен бүйтіп кетпес пе едім, әлде қайте-тін едім? Сен тірі жүрсең, Қарғаш та маған басқаша қарар ма еді, қайтер еді?!

Осыдан кейін жынды адамша сөзімді Қырғынға арнаймын:

— Саған өкпем жоқ, Қырғын. Қарғаш мені сенше түсінсе, бүйтіп ұрланып кетпеген де болар едім ғой. Амал жоқ. Ал мына хат саған аманат. Иеңе табыс ет, — деп түнімен отырып, жазған хатымды қарғы бауына түсіп қалмайтындай етіп қыстырып жібердім де, аяндай бердім...

Қош бол көріскенше, туған жер!

16

«Қош» деп күдерімді үзіп айтсам да, қыстың орта шенінде Сұлуқияға тағы да қайтып оралдым. Оған да себепкер болған Қарғаш.

Мен сол кеткеннен Алматыдан барып бір-ақ шыққан болатынмын. Қазақ университетінің физика-математика факультетіне келіп түскем. Баяғы үйреншікті студенттік тұрмыс. Оқып жатырмын. Антым қатты. Бұрылып бір жаққа шығайыншы деп селт етпеймін. Оқи берем. Барар жерім — университет пен кітапхана ғана. Небір айықпас деген дерттің де шипасын салып, сауықтырып жіберер ұлы дауа — уақыттың өзі емес пе, сәнді астана, жаңа таныстар ортасы көңілімді бөліп, сергіте бастады. Соқпа дерт секілді ауық-ауық Қарғаш кеп есіме түсіп, көңілімді астап-кестен етіп кетсе де, жалғзынан айырылып, боздап қалған анам жәйі көбірек мазалайды енді. «Қайтсем де көшіріп алсам, қала сыртындағы колхоздардың біріне уақытша орналастыра тұрсам... жоқтыққа, жалаңаштыққа көнген жан ғой. Мен оқуды бітіріп шыққанша шыдар еді», — деп армандаймын.

Өстіп күндер өте берді...

Арты биіктеп барып бітетін кең аудиторияның түпкірінде отырмын. Сыртта жапалақтап ұлпа қар жауып тұр. Ұйтқымайды, қонатын құсқа, немесе төмен жылжыған парашютқа ұқсап бір түрлі баяу қалықтап, дыбыссыз жауады. Бұталарына ақ соқта қар қонып, салбырап-салбырап қалған ағаштар селт етпейді. Бұл жердің табиға-

ты да құдды аялы алақан ана секілді, сондай бап. Өз нәрестелерін қалың мамық ақ мақтасымен соншама кербез еппен өбектеп, орап жатыр, орап жатыр. Өз аулының қақаған үскірігі, апталап соқса бір толастамайтын жыңды бораны есіме түседі. Сұлуқияның ақ қоймалжың арасынан көріне түсіп жоғалып, көріне түсіп жоғалып кете беретін төбесін көргендей болам. Құлағымға еміс-еміс бір дауыс келеді.

«...Эйнштейн — бұл заманның асқан ұлы ғалымы. Оны ХХ ғасырдың Ньютоны деп бекер айтпайды. Ньютонның тартылыс заңынсыз физика, механика жоқ. Бұл заң болмаса, біз аяғымызды аттап та баса алмаған болар едік. Суда кеме де жүзе алмайды, аспанда самолет те ұша алмайды. Жерде поезд, машина да жүре алмаған болар еді. Сол секілді Эйнштейннің шама жайындағы қисыны да осы дәуірдің ұлы жаңалығы. Бұл қисынмен қаруланған адам баласы жүйрік ракеталарға отырып, ертең жұлдыз аралық кеңістіктерді шарлайды...» Ие, шарлайды... Біреулер... айға барады. Біреулер жұлдызаралық кеңістіктерді аралайды. Ал мен болсам, дәп қазір ойша көркем Есіл жағасын, бозторғай шырлаған кең сахара даланы, шалқар көлі мен сұлу қиясы бар Сұлуқияны шарлаймын. Сұлуқия енді қай күйде екен? Үскірік боран соға ма? Әлде аязды ашық күн астында аласа үй мұржаларынан түтінін будақтатып тірлік кешіп жатыр ма екен? Міне, менің апам да от басында отыр. Мені ойлап отыр. Көк қақпаның алдында ақтан кер байлаулы тұр. Денем шымырлады. Жоқ, байлаулы тұрған жоқ. Өтекең қарт пен Салиқа апай дағдылы шаруашылығымен әуре. Ал Қарғаш болса, әрине кеңсесінде. Арам сарыға қарсы қарап отырып шот қағады.. Жоқ, шот қақпайды, біздің үйге апамның қасына барып мені әңгімелейді... Әлде... жаңа жылға арнап, мен кеткен соң қойылмай қалған «Қозы Көрпеш — Баян сұлуды» дайындап жатыр ма екен? Қарғаш сөз жоқ Баян... Ал Қозы кім? Қызық бір ой жүгіріп өтті. Мелдес емес пе екен? Күліп жібердім. Қасымда отырған ақ сары қыз бүйірімнен түртіп «не болды» — дегендей таңырқай қарады.

Осындай бір ойлармен жабығыңқырап аудиториядан шықтым. Вестибюльде әрлі-берлі сапырылысып жатқан студенттер. Кенет біреу кеп білегімнен ұстай алды. Қарасам, өзіммен бірге бір бөлмеде жатқан Мүсілім деген бала. «Мә, мынау саған келген хат» — деп бір конвертті ұстата берді. Жүрегім лүп-лүп етті. Қолым қалтырады. Алғашқы ой: «Қарғаштан болмаса игі еді!». «Қой, Қар-

ғаш хат жаза ма, апамнан болар. Мені апамнан басқа кім іздейтін еді!»

Конверттің төменгі жағына үңілем. О керемет! Найын ба, нанбайын ба, өз көзіме?! Соншалықты ыстық, таныс қол — «Өтеге...» депті де ар жағын иректете салыпты. Қолым қалтырады.

**«Егер көңілің баяғыдай болса, тез арада келіп кет...
Қарғаш»,—**

деген бір-ақ ауыз сөзді оқимын.

Далаға шықтым. Жапалақтап қар жауып тұр. Жауып тұрған жоқ, тіпті, бұрқырап төгіліп тұр. Көшелер де, үйлер де, ағаштар да аппақ. Үп еткен жел жоқ. Жүріп келем. Жоқ, жүріп келе жатқам жоқ, зулап келем. Қарғаштан хат келген соң тұра алам ба, он күнге рұқсат алып, бүкіл Сібірді орағытып поезбен заулап келем. Жатсам-тұрсам да ойлайтыным біреу-ақ: Ақылсыз қыз емес қой Қарғаш. Ойланған шығар мен кеткен соң. Түсінген шығар сүйетінімді. Сағынған шығар сүйтіп.

Осы бір оймен асыға арпалысып, бесінші күн дегенде Сұлукияның өкпе тұсындағы бір кішкене станциядап кеп түстім.

Тағы да жүріп келем. Аралатпа шоқ-шоқ ағаштары бар жалпақ қарлы даламен жүріп келем. Күн бақан бойы көтеріле беріп қайта батады. Біз де бақан бойындай ғана жер жүріп қоналқалық жер іздейміз. Бірақ өгіз керуеннің жүрісі бейне бір көрген түс секілді, өнбейді. Қар жамылған жалпақ даланың сонау көк жиегінің арғы астында менің Сұлукиям бар. Онда шығып-кіріп, жол қараң, келуімді асыға күтіп Қарғашым отыр. Көңілім сонда. Алдақашан барып қауышқан күткен жарыммен, жете алмай келе жатқан құр денем, сұлдерім ғана.

Өгіз керуеннің жолағасы тәмпіш мұрын Қамал деген қара. Көрші колхоздан. Көп сөйлемейді. Бишігін үйіріп «а, былай, өк!» деп ақырып қояды да отыра береді. Сонда да мен еріксіз сөзге тартам.

— Ауылдарың аман ба?— деймін орағытып.

— Дін аман,— дейді Қамал келтесінен.

— Біздің ауыл ше?

— Дін аман...

— Колхоз басшылары өзгерген жоқ па?

— Дін өзгерген жоқ...

«Қарғаш қайда?»— деген сөз тіл ұшына үйіріледі де:

— Ал басбух Мелдес ағай ше?— деп сұраймын. Сол кезде ол арттағы шаналыларға:

— Әй, таяса отырыңдар. Күн райы жақсы емес, қоналқалық жерге ертерек барып орналасайық!— деп дауыстайды да, маған қарап,— дін аман,— деп қояды.

Осы бір «дін аманды» малданумен, төртінші күні түн ортасы ауа бергенде тоғыз тәулікті артқа тастап, Сұлуқия қотанына да сықырлап келіп кірдік-ау әйтеуір.

Көзім әуелі Өтекеңнің көк қақпасына түсті. Жабық тұр. Терезелері де қараңғы. Жатып қалған. Айнала тым-тырыс. Ақырын ғана ысқырып, «Қырғын!»— деп шақырам. Бұрын жердің түбінде жатса да, қарғып шығып, құйрығын былғаңдатып келіп кеудеме асылатын Қырғыннан да бір белгі жоқ. Қайда жүр екен. Әлде... Ойымды өз үйім бөлді. Терезеден сықсима шам көрінеді. Апам байғұс жатпаған. Баласының келе жатқанын іштей сезіп әдейі ұйықтамай, күтіп отырған ғой деймін.

Еппен басып кіріп келе жатырмын. Пеш алдында бүктүсіп киімшең біреу жатыр.

— Бұл қайсысың-ай?— деп басын көтерді апам. Өзімнің аялы алақан жан апам.— Құдай-ау, Сапаржанбысың? Келдің бе жаным?— деп түрегеп кеп маңдайымнан сүйді. Даусы қалтыраңқырап шықты. Бірақ буынын бекітіп, босаған көңілін сездірмеуге тырысады. Сондай аяп кеттім. «Қайда жүрсем де енді сені қалдырмаспын»— деймін ішімнен.

— Біржола келдің бе?— деп сұрады апам.

— Жоқ, ана, саған келдім. Сені көшіріп әкетейін деп келдім.

— Осы қыс ішінде ме?

— Қыс ішінде...

Апам үндемеді.

— Апа, ауыл-үй аман ба?

— Аман,— деп апам да Қамалға ұқсап жауапты келте қайырды.

— Колхоз белсенділері өзгерген жоқ па?

— Жүр ғой бәрі де осында.

— Көрші-қолаң ше?— дедім қысылыңқырап.

— Аман болмайтын не ғыпты?! Аман...

— Қарғаш үйінде ме?— деп сұрадым аса бір өлермендікпен не болса ол болсын деп енді.

— Екі-үш күннен бері көрінбейді. «Арам сары әйелі өлген біреуге шығарып жіберіпті»,— деп жұрт шулап жүр ғой. Жел соқпаса, шөп басы қимылдай ма, рас па деймін.

Төбемнен жай түскендей, тілім байланып, отырып қалдым. «Тоңып келдің ғой, шәй қояйын»,— деген апам

сөзіне де мән бергем жоқ. «Келіп кеті не? Күйеуге тиіп кеткені қалай? Хат жазғаннан кейін жарты айға шыдай алмайтындай не сұмдық болды екен?»

Осы кезде сықырлап есік ашылды. Дауыс қылып Салиқа апай келді:

— Сапаржан-ау, қарағым, нендей күйге тап болдым, жаным. Ойында түк жоқ секілді еді. Қалай кеткенін де білмей, ақырап қалдым ғой. Қарғашымнан айырылып... Жүртқа не бетімді айтам?..— деп үйді күңіреніп барып сәл саябырлады да, енді үнсіз егіліп жылай бастады.— Соңғы күндері сені есіне жиі алып, «хат салуды да білмейді. Ауылдағы бізді не қылсын!»— деп жүріп еді. Сапаржан-ай, қайда кете қалып- ең? Сен болғанда мұндай күйге душар болмайтын едім ғой мен бейбақ...

Ештеңе дей алмай үнсіз отырмын. Не демекпін? Жұбаныш боларлық не сөз бар? Есімнен адастым ғой деймін, кенет:

— Қырғын қайда?— деп сұрадым.

Салиқа апай тағы боздады. Қалтасынан жыртылған бір қағазды шығарып жатыр.

— Қарғашымнан айырылып қалған күннің ертеңіне көлденең бір жүргіншілер келіп атып кетіпті. Қарғы бауын алайын деп барсам, мойнында тұмар секілді мына бір қағаз жүр. Бұл немене екен деп қалтама сала салып едім. Қырғын дегенге есіме түсіп жатыр. Мә, көрші, Сапаржан!

Ұзынынан қақ айырылған қағазды қолыма алып, жымдастырып қарасам, баяғы өз жазуым. Басындағы «Қарғаш!»— деген сөз дәп ортасынан айырылып, «Қары» бір жағына, «ғашы» екінші жағына кетіпті. Бұдан төрт ай бұрын осы бір кішкене үйде тебірене отырып түнімен жазған өз хатымды енді өзім оқып жатырмын.

«Туған ауылым — Сұлуқияға сен деп келмеп ем. Бірақ келгеннен кейін сен деп қана тірлік кештім. Сен деп қырларды кездім. Сен деп Есілдің тоғайын араладым. Сен деп қуандым да, сен деп қамықтым. Мына жайнаған дүниенің сенсіз түк сәні жоқ болды. Сен болмасаң мен үшін жарқырап күн де шықпайтын секілді. Жайқалып гүл де шешегін жармайтын секілді. Сылдырап аққан өзенде де түк мағына жоқ еді. Қарғашжан, соны сен түсіне алмадың. Бағалай алмадың. Көзінді алыс бір қияға қададың ба, әйтеуір, аяғыңның астында жатқан мен сорлыны аттап жүре бердің. Қашанға дейін шыдаймын, мен де әйтеуір жылы шектің иесімін ғой. Жеткен жерім осы болды. Түк өкпем жоқ. Кінә — қияға көтеріле ал-

маған өзімде. Қайда бармайын, қай жерлерде жүрмейін, әманда бақытты болуынды тілермін. Қош, Қарғаш!» — деп жазыпшын.

Бір түрлі жан-дүнием езіліп, көзіме мөлтеңдеп жас кеп қалды. Екі қарияға сездірмейін деп бекінген, қайратыма мінген болам. Бірақ өзегімді тілгілер өкінішім бар: сонда әманда жылы жүзін танытып жүретін осы Салиқа апайға келіп неге айтпадым екен сырымды. Иттің мойнына хат байлаған не балалық? Сенімді деген біреуге неге бермедім екен десеңші? Қарғаш оқитын еді сонда. Түсінетін еді мені. Екеуміздің тағдырымыз да басқаша шешілетін еді ғой, әттең не керек...

Осы бір өкінішпен қабаттасып манағы бір сұрақ тағы да кеп көлендей береді:

Бір жарты ай күте алмайтындай не болды, Қарғаш, саған?

Бірақ мен уақыттың тығыздылығынан бұл жұмбақтың сырын шеше алмай кеттім. Өлсек те енді бірге болайық деп апам екеуміз келесі күні ауыл-үймен қош айтыстық та аттанып отырдық...

17

...Алдымда менің жол жатыр. Бұралаң-бұлтарысы көп өмір жолы. Талай жылдар өтті, жүріп келем, жүріп келем. Өріне шығып сүйінген, ойына түсіп күйінген де күндерім бар. Сонда да жүріп келем. Адал жүріп келем. Ойға алған көп дүниені тындырғандаймыз, биік мұраттың біраз биігіне көтерілгендейміз. Көкжиек кең, жол шеті құбылып, ұзара түскен. Қол жетпес арманша шалғайға шақыратын секілді. Бірақ бір кереметі елегізмейтінге ұқсаймын. Күн болса, ұстараның жүзінен ауып, еңістен барады. Самай шашты қырау шалды. Бұрынғы алабұртқан асау көңіл тоқтасқан секілді. Жүріс-тұрысқа баяулық, ұйқыға әдемі сергектік кірді...

Жоқ, елегізмеймін дегенім бекер. Елегзиді екенмін. Он сегіз жастың албырттығымен емес, қырық жастың сабырлы салмағымен елегізимін.

Міне, тереземнің алдында гүл жайқалып тұр. Одан әрі көк жапырақты орман, биік үйлердің шатырлары көрінеді. Назарымды сәл биікке салам. Шығыстан батысқа қарай сұлай созылып ақ басты тау жоталары жатыр. Геология үшін жас та, адамзат үшін соншама кәрі тау. Кәрі Алатау. Қар басқан шың-шоқылары шашырай шығып келе жатқан күн нұрына малынып, құбылады. Жоқ,

құбылмайды. Құбылады десек, ол біздің көңіл күйіміз бен көз жапарымыздың ғана жемісі. Тау құбылмайды. Дүниеде болып жатқан ұлы өзгерістердің бәрінен де бейхабар, салғырт сұлап жата береді де, бір күні баяғының алыбынша ұйқысыраған болып арқасын қозғап-қозғап қояды. Неге өйтеді?

Табиғат, сен қызықсың. Құдірет, кереметтерің сондайлық көп-ақ. Саң мыңдаған жылдардан бері ұдайы толысып, ұдайы кемеңгерленіп келе жатқан ақыл-ойға бой бермей, таптырмай жатқан жұмбақ сырларың бар әлі де.

Күн сайын мың түрлі сұрақ келіп туады? Мың түрлі шешімін іздеп әуре боласың. Бәрі де елегізеді сені.

Радио тыңдайсың. Қатпар-қатпар замандардан сыр шертетін кітап қоймаларын сүзесің. Күнделікті газет-журналдарды қарайсың. Соның бәрінен де сырлар ұққың келеді. Елегзисің. Әманда келем деген біреуді күтіп отырған адамша елегізсің.

Міне, демалыс күні...

Тау жақ балкон ашық тұр. Ертеңгі самалмен хош иістер аңқып, бөлмемді толтырады. Үлкен көшелермен машиналар зулап өтіп жатыр. Біз өкшелерін, жай өкшелерін тротуарға қадай басып, адамдар ағылады. Әрітінірек бір үйден музыка даусы естіледі. Жастарға болмаса, біз құралшылардың құлағына түрпідей тиетін дірілдек, шуылдақ джаз музыкасы.

Түннің бір уағында сәл ғана көз шырымын алып, ұйқыдан ерте оянатын мазасыз, шулы қала тірлік қаракетінде.

Елегізіп отырмын. Үлкен қызым хор үйірмесі жұмыс істейді деп пионер сарайына кетті. Ұлым стадионда. Футбол жарысына қатынаспақ. Кенже қызым мен жамағатым жаңа қойылған бір балетке барғалы жатыр. Үйде қалатындар баяғы апам екеуміз ғана. Табиғат қартайса, сарғаяды. Ал адам қартайса, ақшыл тартады. Апам сондай. Кимешегі де, өңі де, шашы да мол ағарып келеді. Бірақ баяғыдай жалғыз емес. Бір үйлі жанның үйелмен ұйтқысы. От басының сәні. Ол кісі де елегізді. Ол кісінің де арманының көкжиегі кеңейе түскен. Бір кезде мені — Сапаржанымды жеткерсем екен деп армандады. Ал мен жеткен кезде немере сүйсем деп тіледі. Онысы да орындалды. Енді осы бір белестегі мұрат-мақсаты — шөбересін көру. Оған да алыс қалмаған секілді. Сөйтіп, апам да белестен белеске асып, арманнан арманға ауысып ке-

леді. Немере-шөбереге құштар. Күннің көзіне, самал желге құштар. Тірлікке құштар.

Есік қоңырауы соғылды. Ол әрине, почташы қыз. Күнделікті хат-хабар, газет-журналдарды әкеле жатыр...

Терезе алдында жұмсақ кресло бар. Соған кеп отырам да, қыз алып келген дүниелерге үңілем.

Мына бір хат Москвадан екен. Жаздың орта шенінде бейбітшілікті жақтайтын физиктердің халықаралық жиыны болмақ, соны хабарлайды. Дұрыс, уақытында келген хат. Соғыстың халық басына не кесепат әкелгенін ол кезде есіміз кіріп қалған біздер жақсы білеміз. Дайындалуым керек. Сөйлеуім керек. Аналар немересін, ақ шашты әжелер шөбересін сүйге тиісті...

Ал мына бірін Оңтүстік Қазақстандағы бір орта мектептің физикамен шұғылданып жүрген оқушылары жазыпты. Кел деп шақырады. Физика қазақ даласына кенжелеп еніп келе жатқан ғылым. Бару керек болар. Жас физиктермен кездескен жөн. Қазақтың да өз Эйнштейні болуға тиісті ғой...

Газеттерді қараймын. Жер-жерден берілген қысқа хабарларды шолам. Кенет жексенбі күннің тыныштығына ойысқан жан дүнием дір детті. Ұлы уақыт ұлы дауасын тауып, ұмыттырып бара жатқан өткен күндерімнің бір көрінісін көргендеймін.

«Сұлу Есіл өзгерді енді. «Сұлуқия» совхозы тұсынан бөгеу салынып, шалқыған жаңа теңіз пайда болады. Алыстағы тың совхоздарына құбырлар тартылады. Қалың ел, сөйтіп, келешекте ауыз суды Есілден алмақшы» — дегенді оқимын.

Сұлуқия! Ие, ұзын аққан Есілдің бойында Сұлуқия атты әдемі бір жер бар еді. Мына терезе алдында жұмсақ креслода ертеңгі хат-хабарды қарап отырған жігіт ағасының сол жерде ыстық балалық шағы өткен. Асыл жер! Сенде нәресте көңілінің тазалық-тұнығын қалдырды ол. Сәби күлкісі мен көзінің жасын қалдырды. Қуанышын қалдырды. Күйінішін қалдырды. Тау өзеніндей дүрліге тұтанып, өзегін өртеген алғашқы махаббат, сәтсіз махаббатын қалдырды...

Сұлуқия неткен сұлу жер едің! Сенің күнің басқаша шығып, басқаша бататын еді. Самалың да басқаша желпіп, бораның да басқаша соғатын. Тоғайларың да басқаша бүрлеп, басқаша көгеретін. Көкегің де басқаша шақыратын. Осы бір тұста Есіл де өзгеше кемел толқып, бұйралана ағушы еді. Көшеңдегі қияң да басқаша, ешбір жерге ұқсамайтын. Ондай жер жоқ еді әлемде. Сон-

дағы қара домалақ ыңжық бала қазір ғылымның қиын асуларына бет қойды. Есейді, толысты. Ал Сұлуқия, сен ше? Өзгердің бе? Өзгерсең, қалай өзгердің екен? Бір кезде өзегімді өртеп, ақыл-ойымды баурап, бағындырып алған сұлу Қарғаш, сен қайдасың? Не күйде жүр екен-сің?

Бойымды ыстық бір сағыныштың оты биледі. Бір кезде шешем келін боп түскен, әкем күйеу бала болып барған, бір кезде өзім де бір бала болып асыр салған жерім — Сұлуқияны көргенше асықтым...

18

...Туған жерге бет қойып жүріп келем. Өзен де ирелеңдеп жүріп келе жатыр. Міне, мына қырдың астында шалқар көл бар. Одан әрірек жан-жақтан кеп тоғысқан төрт көшенің маңдайы секілденіп Сұлуқия тұр. Жүріп келем. Көріп келем... Қырқаға да шықтым. Ақ шағала құйылып ойнай бастады, өйткені төменде айдын көл жатыр. Сұлуқия көлі. Енді-енді көтеріле бастаған қоңыр желмен ақжал сабынданып, күреңіте қарсы алғандай... Жоқ. Қателестік ғой деймін. Бұл мүлде Сұлуқия емес. Басқа жер. Көлдің Есіл жақ дөңінде қабат-қабат, биік-биік тас үйлер жапырлайды. Су тартқыш, мұнара, электр сымы тартылған биік бағаналар көрінеді. Кәділгі қала дерсің. «Есілдің бұл тұсында қандай қала бар еді?» — деп таңданам.

— Міне, сағынған Сұлуқияңызға да келіп қалдық, — дейді шофер бала көңілденіп.

— Сұлуқия?

Ие, бұл Сұлуқия екен. Өзгерген, жаңарған, бір аттап биігірек жерге барып жаңа қоныс тепкен жаңа мекен, жаңа ауыл. Қуанам. Әр бұтасына дейін өзіме таныс, көзіме ыстық туған ауылымның бейтаныс кейпін көріп қуанам. Сөйте тұра бұрынғы ауыл қайда деймін, көрсем деп аңсаймын.

Міне, мынау баяғы өзіміз еліктей секіріп төбесінде ойнайтын жартас — Сұлуқия. Бұрын жердің нақ кіндігі сияقتанып ауыл ортасында биіктеп тұрушы еді. Енді ауылдың Есіл жақ шетінде жетімсіреп қалған. Мен өсіп кеттім бе, әлде совхоз орталығындғы екі қабат, үш қабат үйлер көзді тарта ма, әйтеуір боран-шашынды жел өкпегінде күн жеп, мүжіле-мүжіле аласарып кеткен секілді. Осы Сұлуқияның Есіл жақ бетінде бір кезде мен оқыған мектебім болушы еді. Оны да танымай қалған-

даймын. Терезелері алқам-салқам. Тозығы жетіп, топсасы қайырылған сыртқы есігі жабылмайды. Толассыз соққан желмен шайқақтап шиқылдайды.

— Бұл бұрынғы мектеп қой. Танып тұрған боларсыз?— дейді шофер бала.— Жуырда бұзылып, түзік бөренелері теріп алынбақ. Келер жылы су басады бұл жерді.

Тағы ілгері жүрем. Төмпе-төмпе жұрттарды көрем. Танып тұрмын. Бұл Өтекең үйінің жұрты. Есіме түседі, бір кезде бастаңғы жасап, «Ауған хан мен Қалған хан» ойнаған түні мына бір жерде сары самауырлар гүжілдеген. Мен, міне, былай тұрып өз өмірімде тұңғыш рет қыз маңдайынан сүйгем... Беті ашылмаған жас уыз сол бір оқыс мінезімнен қысылып, сәл төмен қарап тұрып қалған еді. Мен сонда дүрсілдей соққан жүрегінің дыбысын естігем. Жүрегіммен, бар болмысыммен естігем...

— Бұл ненің өтеуі?— деп еді ол бұйығы күліп.

Сондай қасиетті жұрт бұл мен үшін. Шофер бала айтпаса да сезіп тұрмын, ертең бұл жерлерде де ақ көбік атып, астау жон толқындар ойнайды. Алыс арман, қиялдарымның мекені, меруерттей мөлдір көз жасым мен меруерттей мөлдір көңіл күйлерімнің, қуаныш-шаттықтарымның мекені. Жүрген жерлерім, күлген жерлерім бәрі де енді су астына кетеді. Қайғырып тұрғаным жоқ, қуанып тұрмын қайта. Болашақ теңіз — менің жан тазалығымның, менің көңіл мөлдірлігімнің жемісі секілді. Сәтсіз болса да тереңде тұтанған асыл махаббатымның егіні секілді көктеп өсіп толқыған. Ертең осы жерден алыс атыраптарға құбырлар тартылып, әр еңбек адамының жай-мекеніне су барады. Мөлдір су. Есіл суы. Сол суларда менің сәби күлкілерім мен қуанышымның мөлдір тамшылары бар. Судың сылдырап барар себебі де сол.

Өзгеріс Сұлуқияның адамдарын да өзгертіп жіберген: Зағыфыран апай пенсияға шығыпты. Үйде немерелерін бағады. Сағит әлі комбайнер. Бірақ кеудесінде Алтын Жұлдыз жарқырайды. Нәуан да қызметтен қалмаған, совхоздың бөлімше бастығы. Ал Арам сары болса колхозды совхоз шаруашылығына көшірерде әлдебір қателіктер жіберген бе, соңынан сөз еріп барып, басқа бір совхозға ауысыпты. Өтекең мен Салиқа апай екеуі де өткен жылы дүние салған...

Ал Қарғаш... Ие, Қарғаш та осы совхоз орталығында көрінеді. Сатушы. Неге екенін қайдам, барған жерінде көп тұрақтай алмапты. Бір қыз, бір ұлын ертіп бірер

жылдан кейін Сұлуқияға қайтып оралған, жесір отыр деп естимін.

Әуел баста көрсем, кездесем деп құмартып ем, тоқтасқан көңіл: «Ескі күнді еске түсіріп, ескі жараны тырналап қайтесің. Өзгерген ауылыңды көрдің, мауқыңды бастың, осы да жетеді», — деумен болды.

Сөйтіп, қайтатын күн де таяна берді...

...Күн ашық еді. Бой көтеріп, сән түзеп қалған жас бақшадан асып, өзен жағасына беттеймін. Баяғыша жалбыз пісі шығып, мұрынды жарып барады. Баяғыша тұңғыық қайранда балықтар жүйтकिді...

Кенет артымнан аяқ дыбысы естілді. Он бір, он екілер шамасындағы бала.

— Сапар аға, мына қағазды сізге Қарғаш апай берді, — деп ұсына берді.

Дәптер қағазына жазылған баяғы таныс қол. Бірақ неге екенін білмеймін, жүрегім туламайды. Қарғаш деген жалғыз сөзді естігенде өреки жөнелетін көңіл шіркін де тып-тыныш.

«Келетін шығар, сәлемдесетін шығар деп ем. Ол үміт орындалмайын деген секілді. Өзім барып амандасуға әйел жолы жіңішке ғой, ұят санайтындаймын. Ертең жүреді деп естідім. Мүмкіндігіңіз болса, кіріп шығыңыз — Қарғаш».

Бұрынғыша «сен» демей, «сіз» деп жазыпты. Бір түрлі қысылған секілдімін. Бармағаным ағаттық болды. Басқасын қойғанда, ата-анасына көңіл айтып шығуым жөн еді, деймін. Осыны ойлауым-ақ мұң екен, тұтанып жүре бердім. Сабыр салмақ жайына қалды. Көргім келді. Сөйлескім келді. Сұлу шынардай баяғы сымбат қалпында қалды ма екен? Әлде толысып, өзгеріп кетті ме?

Міне, шағын ғана бақ өсірілген соқпақтың екі беті қолдан отырғызылған тал. Одан әрі аласа қытай шиесі мен сібір алмасының ағаштары, енді-енді түйін сап келеді. Бір ағаштың көлеңкесінде жималы кіреует тұр. Үстінде кітап оқып біреу отыр, жоқ біреу дегенім бөтен емес, Қарғаш. Мені көріп бері бұрылды. Құдай-ау, қалай өзгермеген. Баяғы гүлдеп, балқұрақтай бой салып келе жатқан уыз күйі. Шашы да сондай ұзын, екі өрім. Көйлегі де ашық гүлді. Жаңаша, қалаша, бірақ. Қасыма келгенше аңырып қарап, тұрып қалыпшын.

— Сәлеметсіз бе? Үйге кіріңіз... — деді ол баяғы құлағыма сіңген үнді, көңілді қоңыр даусымен сыпайылық білдіріп.

Мен тұра берсем керек, оның бет ұшы шұңқырайып, кескініне нұр жүгірді. Таныс белгі, таныс нұр.

— Сіз Сапар аға емессіз бе? Үйге жүріңіз,— деген дауысты естимін тағы да.— Апаң үйде, күтіп отыр сізді.

Оянып кеткендей болдым. Ілгері жүрдім. Есік ашылды. Ар жақтан қайыстай қатқан ұзын бойлы арық бір әйел көрінді. Маңдайында ажымды сызықтар, самай шашы аппақ. Әйтеуір таныс адамыма ұқсайды. Мені көріп әйел орнынан тұрды. Көзі күлімдеп, мұның да бет ұшы үйірілді... Құдай-ау, енді таныдым, Қарғаш екенсің ғой.

Көңліме әлдебір аяушылық, таңырқаушылық енгендей. «Қалай өзгеріп, қартайып кеткен?!» деймін. Бірақ «амансыңбадан», басқа ештеңе айта алмадым. Қарғаш та байсалды бір кейіпке еніп, шаршаған адамша үнсіз отырып қалды. Жаңағы мені бастап кірген қыз бала біресе Қарғашқа, біресе маған қарап: «Бірге өскен таныс емес пе едіңдер, неге үндеспей отырсыңдар?»— дегендей болады.

Бір кезде Қарғаш терең күрсінді де:

— Бұл менің тұңғыш қызым — Нұргүл, биыл он бірінші класты бітіреді,— деп қойды.

Мен Нұргүлге қарадым. Бір түрлі, жүрегім шаншып өткен секілденді. Жоқ, Қарғашқа ұқсатқаным қате екен. Мүлде ұқсамайды. Шашы да, өңі де ақ сарғыш. Көз қиығы сүйірленіп, иегі дөңгелеп біткен. Неге екенін білмеймін, аудан орталығындағы жаңбырлы түн көз алдымнан көлеңдеп өтті...

— Ұқсайды...

— Кімге?— деп сұрады Қарғаш сәл елеңдеп.

Тұңғыш рет ойымдағыны бүгіп, айттым ғой деймін.

— Әрине, өзіңе. Аумай қалған.

Қарғаштың маңдай сызықтары қалыңдаңқырап барып, алыстағы бір күлкінің нышанын аңғартты.

— Өз қызым болған соң өзіме ұқсамағанда кімге ұқсасын.

Тағы да бір шама үндеспей отырдық. Алыстан, суысыңқырап кеткендігіміз бе, әлде екеуміз де өткен күннің өкінішіне бой алдырып, мазасызданамыз ба, әйтеуір сөйлесерге тақырып жоқ секілді.

Қарғаш жүзін төмен салған бойы, қолындағы алтын жүзікті айналдыра отырып, тағы да Нұргүл жайына ауысты:

— Сондай зейінді. Күні-түні қолынан кітап түспейді...

Нұргүл көзіне мақтағанға қысылыңқырап қалған се-

кілді. Ренді нұрлы жүзіне қан тепті. Сызылып, биязы тұрды да сыртқа беттеді.

— Есіл-дерті Алматы. Сонда барып оқимын дейді. Қарсы болғым келмейді. Өзім оқи алмай қалған соң, оқығаның, сіз секілді ғалым болғаның тілеймін.

Орайы келген соң:

— Есінде ме, қол ұстасып оқуға кетейік дегенімде, мойныңды бұрмап едің. Енді Нұргүлді жібер. Бас-көз болып жүгерміз,— деп қойдым.

Қарғаш іркіліп тағы да біраз отырып қалды. Ажымды еңі ойлы, байсалды.

— Рахмет оныңызға...— деді бір кезде.— Келмеген соң, біздей жесірді не қылсын, ұмытқан ғой деп едім. Жоқ, өткен күннің лаулап жанған отынан көңіліңізде әлі де бірдемелер қалған екен, Сапар. Ризамын.— Осыдан кейін Қарғаш өзгеше толқын, шешіле сөйлеп кетті.— Жесір болғанмен жаман тұрмаймын. Өз тапқаным өзімізге жетеді. Бір кезде үйімді сәндесем, киім кисем, кілем жинасам деуші ем. Осы әлсіздік мені жарға да апарып жықты. Осы күні барды разы етем. Жоқты іздемеймін. Тіпті өмірде ана екі қарғаны жеткерсем дегеннен басқа түк тілегім де жоқ. Басым да, кеудем де құр қуыс. Селт етпейді. Өзіме қызыға ма, болмаса үйіме қызыға ма қырындайтындар да, көз салатындар да бар әлі де. Жас кезде аңғырттықпен қолдан сусытын алған асылды енді егдейген соң қайта іздеп қайдан таба алармын, несіне әуре болам деймін бе, біріне мойын бұрғым келмейді. Сөйтіп баяғыда өліп, көңіл шырағын әдейі қолдан сөндіріп, құр сулдерім ғана тірі жүргенінде сіз келді дегенді естідім. Естідім де, ұйқы-күлкіден айрылдым... Көрсем деуші едім көптен бері. Алдыңыздан өтіп, кешірім сұрасам деуші едім. Жатқызбаған да, ұйқы-күлкіден айырған да осы арман. Адам жас кезінде, албырт кезінде ненің қадірін білген? Ой-ақыл көзін терең жіберіп не нәрсені түсінген? Сайтап көбелекше жылтырағанды от деп санаппыз да тереңде жатқан шын асылды танымай, шын сезімді елемей теріс жолмен кетіппіз. Осы күні бір нәрсеге қайранмын, сонша ынтығып, сонша от болып тұтанып, қатарымда жүріп, тіпті қолымнан да алмапсыз ғой, жеңіл мінезділіктің сынығын да көрсетпепсіз. Түсіне алмаппын мен соны. Сол түсінбегендігімнен болар, қысылған сәтте хат жазғаныммен, соңымнан іздеп келер деп ойламаппын. Сенбеппін. Соныма өкінем. Өмір бойы орны толмайтын өкініш. Адамдар неге түсінбейді екен, осы бірін-бірі, бір-бірінің жүрек түбіне неге тереңірек бойла-

майды екен осы? Көңілдің қандай екенін танып, жүрек сырларын білуге тырысса, адалдық та, арамдық та жарық күнге шыға келген болар еді ғой. Сонда адаспаған да болар едік қой, — деп тоқтады.

Қарғаш бұрын мұнша, сөзшең, мұнша ойшыл секілді көрінбейтін еді. Тегі, өмір жолы үйреткен ғой деп шама-лаймын.

Ие, өкінеді. Шын өкінеді. Түсінем онысын. Қарғашты түсінбеген күнім жоқ менің. Түсінгендігім, сүйгендігім сондай, тіпті сонау бір жылғы қаңтарда Қарғаш деп қайтып келгенімде «жайым осы, ендігісін өзің біл» деп алдымнан шықса, не қылмысы болса да, ойланбай-ақ кешіріп, ыстық құшағымды жайған болар ем ғой, әттең ол ғой түсінбеген. Өкініштен не пайда, бірақ. Пайдасы болса, менің көңілімде де талай «әттегене-айлар» бар. Бір кездегі тәкаппар сұлу Қарғаштың енді менің алдымда алғаш рет ағынан жарылып, кішіре сөйлеп отырғанында, сол «әттегене-айлар» дән салып, көктей бастаған секілді.

Өкінем, ауылда жақсы адамдар көп еді. Солармен ақылдаспағанымға өкінем. Рас-ау, бірер жас үлкен болса да, құрбы қатарындағы Қайыржанға неге айтпадым? Сағитпен неге сөйлеспедім? Айтқан болсам, ақылдасқан болсам, кірісетін еді олар. Іс те басқаша шешілетін еді. Тіпті бәрін қойып, өкілге неге бармадым десейші. Қанша қатал десең де, адам ғой, түсінетін еді. Қарғашты шақырып алып ұрсар еді, көндірер де еді. Әй, көрінгеннен қысылып, жоқ нәрсені намыс көріп, қызарақтап қалатын, беті ашылмаған балалық шақ-ай десеңші, мықтап соқтым деген кездігіңнің да жарықшағы көп болады-ау, қайтсе де.

Мен үшін сайрап жатқан тағы бір төте жол бар еді. Осы күні айтылып, жазылып жүргеніндей ауылымның кем-кетігін көре келсем... Алға ұмтылатындарды өз төңірегіме топтастырып, қиындық атаулыны қиратып жоя келсем... Партия ұйымына арқа сүйеп, комсомол ұйымының ұйтқысы болсам... көзге түсер ем. Қарғаш та онда ешқайда кетпейтін еді. Қайтесің, халық қамын ойлап, сананың биігіне көтеріле алмаппын ол кезімде. Бәрін де өз сезіміме бағындырып, жатсам, тұрсам да «Қарғаш! Қарғаш!» — деп жүре беріппін. Өзімшіл болғаным жоқ, бірақ өзгенің де қамын ойлап жарытпадым. Өкіл ұрысса, шам көретін түгі жоқ. Осы мінезімді біліп ұрысты. Арман етем: осы ақыл-біліміммен, мол өмір тәжірибесімен сол күндеріме қайта оралсам, ең алдымен, ел жайын ойлар

ем. Өрелі азаматтың қатарына қосылып, халықты соңымнан ертер ем деймін. Әттең ол күндер қайтып оралмайды. Оқасы жоқ, өмірде мен секілді сана сезімі кешеулеп оянатындар да бар ғой. Адам туа коммунист болмайды. Жүре болады. Санадан жырақ сондай бір алаңсыз, балаң, шикі кезімді елемей үнемі қағас қалдыра берсең, саналы кезімнің қызығы кетіп, жасанды болып та көріне ме деймін. Расында да, өткен албырт кезімнің бояуын сырлап, болмағанды болдырдым, істемегенді істеттірдім деп әсіре қызылданып, несіне көкімің?! Өйтсем, оның өзі де бір оғаштық болмай ма! Осы күні шығып жатқан санаусыз кітаптардың бас қаһармандарына бас жоқ, көз жоқ, босқа еліктеп, «тасты жарып жол салдым, тауды бұзып каналдар қаздым. Құрағытқан далаға су жіберіп, шөлейтті көкорай шалғынға, мәуелі баққа айналдырдым, адасқанға жөн сілтеп, тура жолға салдым, сүрінгенге ақыл айттым, жебедім», деп сәуегейсісем, Сұлуқиядағыларға не бетімді айтам? «Өтірігіңе жол болсын, ол кезің белгілі еді ғой бізге» — десе не деймін? Қой, өйте алмаспын. Ерлікті, соңынан жұртты ерте білушілікті талап ететін заманымыздың жақсы нышандарын, асыл мұраттарын арзан жол тауын саудаға салар жәйім жоқ. Ұят тіпті. Ерте оян, ерте піс, ел баста, немесе кеш оян, кеш піс, көпке дейін өз басыңнан аса алмай жүр, әйтеуір ұстаған жолың адал, ішкі сарайың сау, бағытың дұрыс болса, қашанда халқыңа пайдаң тимей қалмақшы емес.

...Күн батты. Күндізгі аңызақтың уыты қайтып, қоңыржай самал тұрды. Манағы балапан бақтың ішімен келем. Мен кеткен кезде ғана жаралса да, енді азамат болып қалған өз аулымның бейтаныс жастары топ-топ болып, екеу-екеу болып олар да қыдырады. Баяғы біздерден киімдері де өзгеше, сән-салтанаттары да бөлек. Ашық би алаңында да жігіт пен қыздар көп.

Бақтан жастық күйі шалқиды.

Жүріп келем, соларды іштей қошаметтеп, қуанып, шалқып келем.

Міне, мына бір скамейкада басқалардан жырыла шығып екеу отыр. Жас қыз, жас жігіт. Бүгінгі күннің Қарғашы. Бүгінгі күннің Сапары. Көңілім соларға ауады. Әрі өтіп, бері өтіп жүріп, үндерін естігім келеді. Түсінемін оларды. Жүректерінің лүпілін түсінем.

Бала жігіт өзге дүниені ұмытып кеткен секілді, беріле сөйлеп отыр. Ал қыз, болса, байсал тындайды. Менімен шаруалары жоқ. Бір өткенімде жігіттің:

— Айтшы, жаным, бірдеме депі! — дегені құлағыма келді.

Аяп кеткендеймін. Сол үн көкірегімнен жаңғырық тауып: «Бірдеме депі, бірдеме депі!» — деп сан рет қайталаймын.

Жігіт, сен кімсің? Бұл жерде «жаным!» деп отырғаныңмен қуыс кеуде, жалған сезімнің иесімісің? Әлде арың таза, жаның таза, азамат болғалы тұрған өренбісің? Жас уыз қыз бала, сен кімсің? Адал жар болып, сүйгенінді аялауға жарайсың ба? Әлде «соқпа дерттен өлер деймісің?» дейтін айнымалы, ұшпа мінездің бірімісің? Кімдерсіңдер? Ұстаған жолдарың қайсы? Тазалық-адалдықтарың қандай? Болашақ армандарың не? Білгім келеді. Сұрағым келеді. Байқамаған болып қастарына барып отырам. Сәл ыңғайсызданыңқырап қалған қыз сызылып тұра берді. Жігіт те түрегелді. Екеуі қатарласа жүрді. «Не іздеп келді қасымызға? Не жоқ екен үйінде бала-шағаларының қасында отырмай» деп бара ма? Десендер дей беріңдер. Бір кезде мен де сендер секілді жас болғам. Кеудемде шалқып алғашқы махаббаттың оты да жанған. Бірақ аялар шын иесі болмады. Соған мен де өкінем, эне, терезеден осылай қарап, сендерге қарап сәл ойланып қалған Қарғаш апаларың да өкінеді... Кенет дауыстап тоқтатып, шақырып алғым келді оларды. Шақырып алып: «Сыйласа көріңдерші, шырақтарым! Біріңнің бірің жан дүниелеріңе тереңірек үңіліп, ұғыныса біліңдерші! Жер қазасыңдар ма, мал бағасыңдар ма, болмаса, әлемнің кең қиырларына жол салып, жаңалықтар ашасыңдар ма, ол өз алдына, жүректеріңді шын тудатқан асыл махаббаттарың болса, жас нәрестеше әлпештеп, аялай көріңдерші! Адам әманда жоқты іздейді. Барды, молды «бар екен, мол екен» — деп ойламайды. Іздемейді. Сендер де сондайсыңдар. Бойларыңда шыпшып, шүңілдеп тұрған мөлдір сезім бар. Мол сезім. Соны абайсызда білместіктен төгіп ала көрмеңдерші! Ен табиғаттың ішінде махаббат адамға ғана берілген. Ұлы жүректен ғана орын тапқан ол. Жүрек біткеннің бәрінде сол асыл махаббаттың оты лаулап тұрса, жарқырап күн де шығады. Жасанып көктем де келеді. Жылатып алмаңдаршы сол асыл нәрестені!» — дегім келді. Бірақ баяғы бір ұяңдықтың салқыны соқты ма, шақырып ала алмадым. Айтайын дегенім көңілімде кетті.

Кеше кештетіп төгіле жауған қара жаңбыр жер бетін жалап өткен екен, сарғайып қуқыл тартқан кер дала химчисткадан шыққан көне киім секілді — сондай таза, сондай өңсіз. Жақындап қалған күз белгісін танытып ызғырық жел соғады.

Битабар өгізшелерді Сарысудың әлі де нәрі бар көкшіл өзекшесіне сәскеде айдап түсірген еді, қазір шаңқай түс. Жаз бойы ен даланы еркін жайлап, жонданып алған жануарлар тұмсығын жерге кенеше қадап, үскі тілімен қылтанақ алсынды орай соғады. Қолға қарап қорада тұрар ұзақ қыстың алдында қарбытып қалайын дейтін секілді. Битабар көп уақыт осы бір ойды қызықтады. «Мал екеп мал да қысқа дайындық жасап әлек». Бір қызығы, тосыннан мал баққан адамның екі қолы алдына сыймай қалатыны болады екен. Бұрын шулы, думан тірлікке үйреніп қалған жігіт ағасына мына жым-жырт дала да, аспанда үнсіз көшкен ақ бұлт пен үнсіз қалықтаған қарақұс та әлдебір жат әсер салып, мазалайтын секілді. Зерігіңкіреп барып, бір тастың ығына қисайып еді, көп жата алмады, жер әлі сыз екен, жамбасы шылқып мазасын кетірді. Содан ба, тағы да келер күнді ойлап: «Қыс шіркін, биыл ерте түсейін деді-ау, — деп қойды. — Мал мен жанға қолайлы бола қойса игі еді».

Басқа ермек болмаған соң, көне заманнан бері қимылсыз жатқан дәу тастарды қопарып, домалата бастады. Бір шұбар тастың асты бықыған шұбар жылан екен. Шошып қалды. Бірақ суық соғып әлсіреген жыландар басын баяу көтеріп шұлғып-шұлғып қойды: «Ұямызды бұзатындай біз саған не жаздық?!»

Өлден уақытта мына жым-жырт даланың тынышын бұзып дүріл естілді. Битабар шұбар тасты өз орнына домалата салды да, мойнын созды. Сарысудың арғы қабағынан бір машина құлап келеді. Әлгіндей болмай екі жағынан күміс қалқан тұрғызып өткелден де жарып өтті. Дөңге шықты. Сосын тағы бір өзекшеге сүңгіді. Битабар ойыншыққа алданған баладай ұзақ қарады: «Апырау, бұл мақұлығың да жүзіп кетеді екен ғой».

Күн бесін болды. Битабар әлі қарап тұр. Өзекше толассыз ызыңға толы. Бірде зорайып, бірде өлеусіреп шығады. Ұйықтар кезде құлағыңның түбінен естілетін масаның ызыңы секілді. Битабар солай қарай бет алды.

Машина бір кішкене жырашықтың үстінде тұр. Екі адам көрінеді. Бірінің басында шетен қалпақ, оқшауырақ жерде, ызғырық желден ығысып, мойнын тығып алған. Екіншісі — машинаға секіріп мініп, машинадан секіріп түсіп әлек.

— Е, неге тұрсыңдар, ерте күнді кеш қылып мидай далада?

Шетен қалпақ ұнатпаған кейіпшен:

— Неге тұрғанды білмейді, ә? — деп кекетті шала қазақшалап.

— Көріпкелім болмаса, қайдан білем? — Өзі ішінен: «Әлімнің Бертшегі секілді мынау бір жатқан қырсық қой», — деп қойды.

— Көріпкелің болмаса да, көріп тұрған жоқсың ба?

Битабар да енді шетен қалпақтың әуенімен:

— Көргенмен білмейді, — деді.

— Қазақтар өстіп, білмегенсіп, аңқау келеді.

Машина қасындағысы қазақ жігіт екен, жылы тұс танытты.

— Ау, ақсақал, білмеген жердің ой-шұқыры көп деген емес пе, байқамашпыз, сазға түсіп кетіп, шыға алмай жатырмыз.

Машина сазға батып қалады, машина саздан шыға алмай қалады деген ұғым Битабардың қаперінде жоқ екен, машинаны айналып жүріп-жүріп басын шайқады.

— Бұл мақұлығың да батып қалады екен ғой. Енді қалай шығарасың?

— Біле алмай тұрмын. Сүйреу керек шығар, не көтеру керек.

Битабар жанып кетті.

— Көтеру керек?

— Ия, көтерсе де болады.

— Сонда бұл мақұлықтың салмағы қанша?

— Салмағы ма? Салмағы екі тоннадай.

— Тоның не? Атан түйедей бола ма, соны айтсайшы.

— Екі жарым түйеге пара-пар-ау...

— Сонда бұл мақұлығыңның бір бөксесі... — деп Битабар сәл күмілжіңкіреп, әлденені есепке салған адамша ойланып қалды.

Осы кезде шетен қалпақ айғайлап жіберді.

— Саздан жатқанда не әңгіме бұл?! Доғар әңгімені. Машинаңды батпақтан шығарып ал әуелі!

Жігіт бір жеріне біз сұғып алғандай шоршыды.

— Ойбай, ағайын, былай тұр, нашәндіктің ашуы жаман.

Битабар да ерегісін кетті.

— Сол нашәндігіңе ерегіскенде машинаңды көтеріп берсем не дер едің?

Шофер жігіт күлді:

— Не дейін, туған-ау, айта жүрем де.

— Ал ендеше, күрегің болса, шым ой.

Шофер жігіт қағылез қимылдап шым ойды. Битабар бір-екі шымды жотасына тастап жіберіп, машинаның астына енді.

Аяқ-қолымен жер тіреп бір сәт тұрды да:

— Ия, аруақ, қолдай көр, һәуіп!— деп қалды.

Сазға кіріп кеткен қос доңғалақ сопаң етті. Содан кейінгісі оңай болды. Машина бұғаудағы арғымақтай ілгерілі-кейінді сәл теңселіп тұрды да, жұлқына жөнелді. Шетен қалпақ кабинаға жармасты. Жақындап қалған Битабарға шофердің: «Ал, туыс, рахмет!»— деуге ғана мұршасы келді. Неге екені белгісіз, Битабар шетен қалпаққа ызалы: «Енеңді..., шекірейген бірдеме екен, шым ойған жерге ауната салмаған екенмін өзін!»— Сөйткенше болмады, тызылдап дөңге шығып үлгерген машина қазықты айнала шапқан атша дөңгелене беріп кері салды. Битабардың жүрегі лүп етті. Құтты осы бір теріс ойдың үстінен дөп түсіп, ұстап әкетуге бұрылған секілді.

Шетен қалпақ есікті аша берді.

— Ақсақал, сіз кім боласыз?— Байқаса, тап жаңағыдай ашулы емес, жүзінде жылылық белгісі бар. Битабар осыны байқап, қайта кесірлене қалды.

— Қазақ боламын!

— Қазақ екеніңді біліп тұрмын. Аты-жөніңді айтам.

— Менің аты-жөнімде не атаңның құны бар. Бар, жүре бер жәйіңе!

Шетен қалпақ сәл абыржыңқырап барып, басын шайқап есікті жапты.

Қайта өрге шығып бара жатқан машина соңына қарап қалған Битабардың ойына шофер жігіттің: «Нашәндіктің ашуы жаман»— деген сөзі түсті де шошынып кетті.

— Жөнсіздеу сөйледім-ау осы. Мылтығы болып атып кетсе, не істейтін едім!

Осы ой Битабарды кешке дейін мазалаумен болды. Ауылға да тым кештетіп, қас қарайып кеткен кезде біреу желкелеп, біреу сүйрегендей болып зорға келді.

...Битабар кештетіп келсе, ауыл іші у-шу.

— Балуан Шолақ келіпті!..

— Балуан Шолақ келіп, байдың үйіне түсіпті...

— Балуан Шолақ керемет қызық ойын көрсетеді дейді....

Битабардың көптен іздегені жерден табылғандай, бір аяқ айранды қотара салды да, шала жуынып, байдың үйіне тартты.

Бай — Әлім деген бетінде секпілі бар, сопақ бет, ұзын ақ сары кісі. Көзі басқа қазақтан өзгеше, көкшіл. Сақал-шашы да жас кезінде жирен болған деседі. Бірақ бұл күнде ұзын өскен сұлу шоқша сақалы мен екі ұшын әдемілеп басқан мұрты да аппақ. Жирен түстің түк нышаны жоқ. Әлім бай болғанымен кісілігі мол, ел адамы. Өткен-кеткен қонақтар да бұл ауылға келсе «Әлім» деп келеді.

Әлім бұл жолы да қонақжай, мырзалығынан танбанты. Арқаның ерке серісі, балуан серісі Шолаққа арнап ауылдан алысырақ көкорай шалғынға тоғыз қанат ақбоз үй тігіп, іргесін түріп тастаған. Айнала нөшір жастар.

Біреулер жабықтан сығалайды, біреулер жиі ашылып-жабылып жатқан есікке үңіліп қалады. Үй іші у-шу. Әйелдің сыңғыр күлкісі, «беу-шіркін!» — деп көтермелеген ерлер даусы. Солардан өзгеше бөлініп, баппен қағып, тартылған домбыра сазына кешкі самалдай есіліп майда қоңыр дауыс кеп қосылады:

Ғалияның қолында бұйда пышақ,
Ғалияны көрдім де-ау, жайдым құшақ...
Отыр ма екең Ғалия, жатыр ма екен
Айдын көлде жүзген аққуға ұқсап?

Аққуға ұқсап...

Беу, Ғалия-ай, жан сәулем, бетіңнен,
Аппақ қардай етіңнен
Бір күн ауру, бір күн сау
Жазылдың ба-ай дертіңнен?

Битабардың жүрегі шымырлап кетті. Бұл ән Балуан Шолақтың Ғалияға ғана арнап шығарған әні емес, бүкіл мүскін бозбала атаулының өз ғашық жарларына арнап шығарған әні секілді. Ыстық құмарлықты, ынталық, адал сезімді пәш ететін ән. Битабардың көңіл зердесіне тағы да Жанкүмістің Ғалиядай асыл бейнесі кеп орнай қалды. Оңаша бір сәтті тауып кездесе қалғанда әмәнда бір асыл сөз айтқысы келуші еді, бірақ айта алмаушы

еді. Сондағы айтып жеткізе алмайтыны осы ән екен ғой. Балуан Шолақтың «Ғалиясы» екен ғой. Битабар соны жаңа тапқандай.

Битабар селк етті. Енді аңғарды, қиялдың пырағына мініп, тым ұзап кеткен екен. Бай үйін төңіректеген боз-бала шуылына қайтып оралды.

— Кір, кір, Битабар, үйге кір! — Айнала қоршай қалған жас жігіттер Битабарды есікке итермеледі.

— Ау, өздерің неғып тұрсындар?

— Біз сені күтіп тұрмыз. Әуелі сен кіресің, Балуанға сәлем бересің. Сосын біз...

Битабардың ойлауына пұрсат болған жоқ. Ақбоз үйдің табалдырығынан барып бір-ақ шықты. Әйтеуір ешкім елемеген секілді. Жұрт құлағы әнде, жұрт көзі Балуан Шолақта. Битабар әуелі қақ төрден Жанкүмісті көрді. Тұғырға қонған қаршығаға ұқсап, Шолақтың оң тізесінде отыр. Байқаса, сол тізесінде тағы бір үкілі қыз. Балуан екі қызды құс балапанындай айқара құшақтап, төсіне басыпты да, домбыра шертіп, «Ғалияны» шырқайды. Әлдебір қызғаныш оты ма, Битабар тіксініп қалды да шегіншектей берді.

Балуан бір сәт тынып қалды. Жұрт жапырылып есікке қарады. Қонақтың көзі Битабарға түсіпті.

— Ә, кел, кел!

Балуанның сол жағын ала отырған Әлім байдың жалғыз ұлы Бертшектің:

— Әй, жаман, сәлем неге бермейсің! — деген даусы шықты.

Битабар айыбын жумақ болды да, тез басып барып қолын ұсына беріп:

— Ассалаумағаләйкөм! — деп дауыстаңқырап айтты. Неге екені белгісіз, үй іші осы кезде ду ете түсті. Тұғырда отырған екі қыз да сәл бетін қалқалап, ұрлана күліп жатыр.

— Уағалейкөм... — деп барып Балуан Шолақ жігіт қолын асықпай алды да, оқыс бытырлатып қысып жіберді. Аңғырт жігіттің жаны мұрнының ұшына келді. Ауырғаны сондай, бақырып та қала жаздады. Мұның бәрі жалғыз-ақ қабақ қағыста болған жай еді, ендігі сәтте есін тез жиган Битабар да еруліге қарулы жасап, қайрат көрсетіп жіберді. Шолақ басын көтеріп алды да жалт қарады:

— Ә, көп жасықтың бірі ме десем, жас арыстан екенсің ғой, кел, кел, отыр.

Битабар осы сөзді ғана күтіп тұрған екен. Еркін қи-

мылмен Балуанның оң тізесінен Жанкүмісті сұырып түсірді де, екеуінің арасына барып отыра кетті.

Топ іші гу-гу: «Жарайсың, Битабарым! Ел сағын сындырмаған өзің ғана!» «Е, бәсе, біз де елміз ғой, анамыз ұл тапқан екен ғой!»

Құлағының дәл түбінен Жанкүмістің ыстық демі естілді:

— Сен де бақырасың ба деп зәрем ұшып еді.

Сыртта жабықтан сығалап жүргендердің ау-жәйін Битабар енді аңғарайын деді: үйге кірген бозбалалардың сәлемін Балуан Шолақ өзінше алады екен:

— Атыңды айт.

— Атым — бәленшебай...

— Жоқ, дұрыстап, жұрт еститіндей етіп айт!

— Бәленше...еба...й.

— Е, дұрыс, ал енді құрт ұрлағаныңды, кебежеге түсіп қаймақ жегеніңді баянда!

Мұндай ұрлығы болған күннің өзінде де жұрт алдында, мына тұғырда отырған сұлу қыздар алдында қалай айтсын.

— Шөке, ондай ұрлық жасамаған едім.

Мұндайда Балуанның әдісі бар: мұжық қолымен жігіт қолын батырлатып қысып жібереді. Амалы құрыған жігіт не бақырады, немесе құрт пен қаймақты қалай ұрлағанын тәптіштеп баяндап береді. Қыздарға қырындап жүрген бозбалаға қайсысы болса да өлім. Жұрт соған мәз. Дуылдап күліседі. Дыбысын шығармай қыздар да күледі: «Жігіт болған түріңе болайын!»

Осы сыннан аман өткен Битабар Балуан Шолақтың оң қанатында мәртебесі өсіп, биіктеп отырды. Жұрт көңілінің гүл шоғы — Балуанның өзі де былайғы жұртты жайына қалдырып, «жас арыстанға» бұрылып алған. Не айтса да сөзін жалғыз соған арнаған адамның шырайын білдіреді.

Бұрынғыдай емес, Жанкүмістің де, ілтипаты өзгеше. Битабардың әр қылығын тамыршыша қылт еткізбей қосап, жымып қояды. Кей-кейде тіпті жанаса отырып, ақырын ғана сүйкеніп қалатын да мінез шығарды. Битабар соған бір түрлі шалқып кетті. Қызғанышы үстірт екен, көңілі орнына түсейін деді. Енді Жанкүмісті өз еншісіне қайтарып алған соң, ақырын отырып дағбырты үш жүзге бірдей тараған Балуанға көз қырын сала бастады. Атын көп естігендіктен бе, Балуан Шолақ айырықша бір алып адам болып елестейтін еді, мүлде олай емес екен. Отырған қалпы осы. Битабардың өзіндей-ақ. Бірақ

төртпақ, тым жоталы. Балуанға өзін қанша теңестіргенімен мүлде кейінде, әкесінің артында отырған балаға ұқсап қалғанын Битабар біраздан соң барып білді. Бірақ одан да артық әсер — Шолақтың айырықша көркем, сұлулығында жатқан секілді. Аздап қорасан дағы бар дөңгелек қызыл жүзіне кішкене шоқша сақалы сондай жарасымды. Ашуға емес, жайдарылыққа біткен қалың қасты жайпақ қабағының астынан кішкене қара көзі күлімдей қарайды. Ал мойны мүлде өзгеше. Іші тартылып қалған жарау аттың кеудесіне ұқсас, тынысы мол кең кеудесіне онша көп үйлесе қоймайтын шошақтау келген кішкене басы сомдап соққан жұмыр темірге орната қойған секілді. Дегенмен жұрт тегін мақтамайды екен. Құдай-тағала бар өнерді қадақтап өлшемей, бір басына үйіп-төгіп бере салған. Ән мен жыр да, күй мен қара сөз де бір басында.

Осы бір сезімді ұзақ тамашалап, ынтыға қарап қалған «жас арыстанға»: «Жығылсаң нардан жығыл» деген бар емес пе, белдесіп көрер ме еді өзімен», — деген бір ой келді. Балуан құдды осы ойын сезіп қалғандай домбырасын іргеге сүйей салды да: «Ал мен бір ойын көрсетейін», — деп, ортаға қарай жылжыды. Бұл ойынның тәртібі — кімде-кім қолымның қаруы бар десе, ортаға шығып, Балуанның алқымынан қысып қылқындырады екен. Балуан өліп кетсе, құдай алдында сұрауы жоқ, аяма, жаны шыққанша қыса бер. Қыса алмасаң, жеңілгенің. Бұл ойын Битабарға ойыншық секілді болып көрінді. Өйткені өткен қыста Битабар құрық сілтесе, қарсы шабар халде бір қурайды тасалап болдырып жатқан қасқырдың алдына бір аңшыны қалдырып, өзі артынан келіп, қона түскен бойда алқымына қолды салып жіберіп, жерден көтеріп алған да, дарға асқандай етіп асып өлтіре салған еді. Жұрттың есінде осы оқиға бар ма, «Битабар шықсын!» — деп ду ете түсті. Битабар жеңіл қарғып түрегелді. Балуан тоят іздеген бүркіттей қомданып алынды. Кейпіндегі әлгі бір жылылық жоғалып үлгірген. Екі көзі қапталып, от шашады.

Битабар арбиган саусақтарын Балуанның алқымына қадады... Бірақ қос уысы айқаспады. Тегі, көкшуданның мойнынан да жуан-ау — болды алғашқы ой. Ал Балуан болса мүлде жайбарақат отырған секілді.

— Аяйба! — деді Балуан сәл қырылдақырап, — не саған серт, жас арыстан, не маған серт.

Аянайын деп тұрған Битабар жоқ. Даланың көкжа-

лына ұқсатпаса да, «Ойбай өлдім, қоя бер!» дегізіп, өз жасағанын өз алдына келтірсе, одан артық мерей бар ма.

Бар күшін жинап Балуанды алқымдап жоғары көтере берді. Сол кезде Балуан қойдың жілігін жемсауына салып жіберіп, бытыр еткізе түсіретін бүркітке ұқсап, басын мойнына ала беріп, шұлғып қалып еді. Битабардың қолы сарт етіп шығып кетті. Мойын емес, темір дерсің, тырнақтың ізі де қалмапты. Битабар қайта ұмтылмады, жеңілгенін танытып, басын шайқап, орнына кеп отырды.

Балуан осыдан кейін талай ойын көрсетті: үш жігіт жабылып, жалғыз жұдырығын аша алмады. Он жігіт жабылып жалғыз аяғын бүге алмады. Соның ішінде Битабар да жүр. Бірақ мұның бәрі күші асқандық емес, өнері асқандық болып көрінді Битабарға. Бәрі де тәсілдің, ұзақ жаттығудың нәтижесі секілді.

— Балуан, мұның бәрі жақсы ғой, дегенмен белдесіп күш сынасқанға не жетсін!— деп салды Битабар.

Әкесі Балуанға айырықша құрмет көрсетіп, үй тігіп оңаша қарсы алған соң, баласы қадірлі қонақты өзіне меншіктеп алса керек:

— Арыстанмен алысып, мерт болайын деп пе едің! Жәйіңе отыр, Битабар,— деп Бертшек қосарлана кетті.

Балуан жайдары қалпымен байсалды сөйледі.

— Жас арыстан жықса, кәрі батасын береді. Ал кәрі арыстан жықса, мерт етем деп жықпайды, өйткені шығар биігім осы, жеткен жерім осы демейді. Десе шын қартайғаны оның. Қайта мен бол, мына мендей бол, деп қияға баулиды. Жас арыстанның бетінен қақпа, Бертшек.

Сөздің тоқтамы Балуанның осы айтқаны болды.

* * *

Неге екені белгісіз, Битабар түнімен ұйықтай алмай шықты. Ертеңгі күн сәт сайын құбылып, қиян-қилы көрініс береді. Әуелі Балуан Шолақпен жағаласқан секілді еді. Сол елестің арты алыстап, арыстан, жолбарыс секілді түсі суық мақұлықтарға ауысып кетті. Осы бір ой азабы тіпті ұзақ мазалады. Үсті-басы малшынған қара тер. Битабар терең бір күрсініп, аунап түсті. Байқаса, әлі түн екен, өзі әлі төсекте жатыр. Түндіктің жабылмай қалған бір саңылауынан қара көк аспанның пұшпағы көрінеді. Содан қос жұлдыз жымыңдап тұр.

Битабар сәл езу тартты да, тағы да көзін жұмды. Әлгі

бір қияли елестер күрт жоғалып, енді басқа бір шытырманға енген секілді.

...Жүріп келеді. Жоқ, жүріп келе жатқан жоқ, тоқтап, дағдарып тұр. Жүрейін десе, алдында тосқауыл бар. Сом темір секілді кесек, бірдеме көлденең жатыр алдында. Аттап өтуге де, бұрылып кетуге де Битабардың халі жоқ.

Апырау, «жас арыстанға» тосқауыл болған бұл не екен? Битабар үңіле берді... Байқаса, әлгі «бірдеме» дегені Балуан Шолақтың мойны. Битабар шошып қалды. «Шошыма, Битабар! Шошыма!...» Балуан Шолақтың өз даусы.

Осыдан кейін әлдебір нұрлы дүниенің ішіне еніп жүре берді. Аздап қорасан дағы бар кілең бір дөңгелек қызыл жүз... Кілең бір сұлу шоқша сақалдар... Қалың қасты жайпақ, жадыраңқы қабақ астынан жымыңдаған кілең бір кішкене қара көздер...

Битабар тағы аунап түсті. Баласының мазасызданып, ұйықтай алмай жатқанын білді білем, қасына анасы келді:

— Битажан, не болды саған, дөңбекшіп, ұйықтамай жатырсың ғой?

— Әлі ештеңе болған жоқ. Не болса да, ертең болады...

Ана бірден түсінді:

— Қой, шырағым, Балуан Шолақ — үш жүзге аты кеткен аруақты адам. Жағаласпа. Мерт боласың.

«Үш жүзге аты кеткен аруақты адам...» — бұл сөз көкейіне ұялай кетті. «Мерт боласың» — бұл сөзді Битабар қабылдамады. Неге мерт болады? Битабардың күреске түсіп жүргені осы ма еді.

Анасы тағы бірдеме дейін деп келе жатыр еді. Битабар тұрды да, далаға шығып кетті.

Шашырап күн шығып келеді. Қотан қаңырап бос жатыр. Қой өріп кеткен. Киіз үйлердің түндігі түрілген, есік алдындағы жер ошақта от жытылдайды. Құлындар да желіге байланып үлгірілген. Тек кейбір кеш қалған әйелдердің «құраулаған» жалғыз-жарым даусы ғана ертеңгі тыныштықты бұзатындай.

Битабардың көзі ауыл сыртындағы оңаша, оқшау тұрған ақбоз үйге түсті. Есік-түндіктің бәрі жабық. Балуан Шолақ әлі шырт ұйқыда. Бүгін сәскеде үлкен майдан тұрғаны қаперінде де жоқ. Үй төңірегінде Әлім қарттың өзі жүр. Ақ таяғын әріге сілтеп, «дабырлап сөйлеп, қонақ тыныштығын бұзбаңдар, алыстан орағытып жүрің-

дер!» — дегенді ыммен танытып, жақынырақ келген малшы, сауыншыны қуалайды.

Осы көріністің өзі Битабарға қатты әсер еткендей. Бір түрлі жүрегі лүпілдеді. Енді жатып, ұйықтап жарытпайтын болған соң, Иманақ тауын бетке алып ұзақ жүрді. Ауылға сәске түстің кезінде оралды.

Оңаша үйден оқшауырақ жерге кілем жайылған. Қара-құра халық көп. Солардың ортасында Балуан Шолақ, сараңдау домбыра шертіп, әлдебір әңгіме айтып отыр. Түндегіден де көркем, нұрлы жүзі бал-бұл жанады. Битабардың келгенін алдымен Бертшек біліп, ұшып тұра келді де:

— Кешегі есуастықты таста. Әкем де естіп, ренжіп жатыр, — деп Битабардың құлағына сыбырлап үлгерді.

Битабар жауапты келте қайырды:

— Өлсем де жағаласып өлем!

— Ә, жас арыстанбысың? Қел, кел бері қарай, — деді түндегі сөзін қайталап. Даусында кешегідей қулық-ажуа жоқ та, құрмет бар.

Битабар еңкейіп тағзым етіп, қос қолын ұсынды. Жүрегі өрекііп, буын-буыны қалтырады.

Балуан Шолақ домбыраны былай қойып, жалаңаш етіне жамылған түйе жүн шекпенді сырып тастады — күреске дайындалып келгені көрініп тұр. Кешегі нұрлы көз бүгін сондай өткір. Келсең кел.

Битабардың даусы сәл дірілдеп шықты.

— Шөке, мен кеше асылық айтсам керек. Екі кісі белдесе бірі жығары аян ғой, не сіз, не мен... Қорғалап, қорқып тұрғаным ол емес, бірақ. Сіздің қасиетті жағалыңа қол анаруды артық деп білем. Қаласаңыз батаңызды былай алғым келеді.

— Е, міне, мұның жөн сөз, — деді Бертшек.

Балуан оны тыңдаған жоқ. Басын көтеріп тіктеп қарады:

— Өнерің не сонда? Көрсет көпке өнерінді.

— Түйе көтереді! — деді біреу топ ішінен.

Шолақ даусы ширақ.

— Келтір ендеше түйелерінді.

Атан түйе көлденең тартылды. Битабар бауырына кірді:

— Ия, аруақ! — төрт түйе табан жерден бір шама көтеріліп, салбырап қалды. Түйе түйе болып жаралғалы кісіге мінгені осы болса керек, бақырып жатыр. Битабар оған қараған жоқ, отырған жұртты бір айналдырып ба-

рып, жаңағы жерге қаз қойды да, Балуанның алдына келіп бір тізерлеп отыра қалды.

— Жарадың, жас арыстаным! Үш жүздің баласында өзіме тартып туған кім бар деуші едім. Асылық екен айтқаным. Бар екен. Тасың өрге домаласын!— деді Балуан Шолақ. Содан кейін шу ете қалған жұртты мұжық қолын жоғары көтеріп тоқтатты да:— Жалғыз-ақ айтарым: күрес те өнердің бір төресі. Мал табар оңай кәсіпке айналдыра көрме!— деп Битабардың маңдайынан сүйді.

Битабардың төбесі көкке жетті. Балуанға тағы да тағзым етіп түрегелді. Шулаған жұрттың біріне де қараған жоқ. Ауылдың аяқ жағында шала дүмбілез молла болатын. Тура соған тартты.

— Молла-еке, бір ауыз сөзім бар, соны қағазға түсіріп берсең?..

— Е, ол не сөз?

— Құдай сөзі.

— Е, құдай сөзі болса, түсіруге болар, еншалла. Тек садақасын ұмыта көрме.

Битабар да моллаша сөйлеп жатыр.

— Садақасы бола жатар, еншалла.

— Ал айта ғой, пендесі.

— «Күрес те өнердің бір төресі...»

Молла дауыстап жіберді:

— Мұның несі құдай сөзі, пендесі-ау?

— Нағыз құдай сөзі, жаза бер, молла-еке... «Күрес те өнердің бір төресі. Мал табар оңай кәсіпке айналдыра көрме!»

Молла аңырып отыр.

— Жаз, моллаеке. Бір қыстық шөбінді шауып берем.

— Ә, онда жазайын, балам. Кім біледі, құдайтағаланың өзі айтқызып тұрған шығар мұндай сөзді...

Осыдан екі-үш күн өткен соң Битабардың қолтығынан анасы үшкіл бір затты көрді.

— Бұл не нәрсе, балам-ау?

— Бұл ма? Бұл тұмар, апа.

Ана байғұс дән риза.

— Е, тұмар таққаның жақсы, балам. Пәле-жаладан қағыс жүрсең.

* * *

Балуан Шолақ бұл ауылда ай жатты. Аттанатын күні Әлім ақсақал шапса үстіне су төгілмейтін құлын мүше бір қара жорғаны дереге әкеп байлады.

— Үш жүзге атың шыққан Балуан Шолақ едің. Ел таппай келген жоқсың. Мініп кетесің.

Битабар бағып тұр: Балуан Шолақ мүлде балаға ұқсап кетті. Арғымақтың ол жағынан бір, бұл жағынан бір шығып көп қарады. Сом білектерімен қаз мойнынан құшақтап жас балаға ұқсатып қысып та қойды. Қаршайынан ер қанаты — ат мүсінін тамыршыша бағып өскен сыншы көз бірден таныды: алдында — жай қара байыр емес, түрікпеннің атақты текежәуміт сәйгүлігі.

Балуанның аузынан шыққан алғашқы сөз:

— Сурет секілді. Мұндай да жылқы баласы туа береді екен ғой?!

Әлім ақылдылық жасады. Өткен жылы бір нар түйе, бір ту бие оның үстіне он қозылы қой қосып, сатып алған жорға екенін айтып жатпады.

— Қолымыздағының сізге лайықтысы осы болды,— деп тынды.

Балуанның қуанғаны сондай, ай-түйге қарамастан жорғаға қарғып мінді де, Иманақ тауына қарай төгілте жөнелді. Қайтып келгенде айтқаны:

— Жануарым-ақ екен!— Осыдан кейін жиналған топқа үңіле қарап, кейінірек тұрған Битабарды тауып алды.

— Әй, жас арыстан, бері кел!

Битабар ілгері шықты. Балуан ат тізгінін ұсына берді:

— Әлім ақсақал жорғаны маған сыйласа, мен жорғаны саған сыйладым, жас арыстан.

Битабар тізгінге ұмтылмады. Шолақтан ат мінем деген ойында болған ба, абдыраңқырап қалды. Сөйткенше Бертшек даусы жарыса шықты:

— Құдайға шүкір, Битабар ат мінем десе, табылады. Бұл — атамның сізге арнаған сыйлығы. Мініп кетесіз.

Балуан Шолақ Бертшекке бұрылды.

— Бертшек шырағым, жөн-жобаны біліп, түзу өсіп келе жатқан ақылды бала екенсің. Бір сөз айтсам, түсінесің ғой деп ойлаймын.

Бертшек қарсылық еткен жоқ. Жүзін төмен салып тыңдап қалды.

— Өмір деген қан базар. Мен сол базардың жуан ортасында жүрген жанмын. Базардан қайтқандарға жорғаның керегі жоқ. Есек мінсе де жарай береді. Жорға мен жүйрік қан базарға бет алған жас арыстандарға керек. Солар мінген жөн. Атаң маған ат мінгіздім деп қалады. Мен атаңнан ат міндім деп аттанам. Қара жор-

ғаны итке тастасам да ерік менде емес пе енді,— деп қадала айтты.

Бертшек бірдеме демек болып келе жатыр еді, Әлім ақсақал ақ таяғын көтеріп, баласын сөйлетпей тастады.

— Батырым, жөн айтасың. Сыйламақ парыз бізден. Алмақ парыз сізден. Екі парыздың екеуі де орындалды. Әңгіме жорғада емес, көңілде. Ендігісі өз қалауың.

Балуан шегіншектен, жасқанып тұрған Битабарға қатқылдау үн қатты:

— Жасқаншақтық ердің ісі емес, ездің ісі. Бойыңа үйір етсең, қор боласың. Кел бері, ал тізгінді!

Бұл сөзден кейін Битабар тұрып қала алмады. Еркін, нық басып келді де, бір тізерлеп отыра қалып, тізгінің Балуан ұстаған жерін сүйіп-сүйіп алды. Ендігі сәтте дәл жаңағыдай қара жорға көктемнің самал желін төсіне алып, көк мұнар басқан тауға қарай сілтеп бара жатты.

Бір үйдің босағасына сүйеніп қарт әйел тұр. Жылап тұр. Разы болып тұр. Ол — Битабардың анасы.

Бір үйдің босағасына сүйеніп жас қыз тұр. Күліп тұр. Қуанып тұр. Ол Битабардың сүйгені — Жанкүміс сұлу.

Топ ортасында Балуан Шолақ тұр. Қадала қарап тұр. Құдды бір көлденең адам:

— Айна қатесіз Балуан Шолақтың өзі! — деп жұртты ду күлдірді.

* * *

Кілең жарау атқа мінген қалың топ — үкілі қыздар, жас бозбалалар Балуан Шолақты шығарып салып барады.

Алда Балуанның өзі. Бір жағында Бертшек. Бір жағында қара жорға мінген Битабар. Сағым шөккен самарқау кең сахарада ән толқиды — Балуан Шолақ әні «Ғалия».

«Беу, Ғалия-ай жан сәулем!..» — деп қайырған кезде, неге екені белгісіз, Битабар қыздар тобына көз салып, Жанкүмісті іздейді. Ол да «...Жан сәулем...» деген сайын сондай бір терең мағынамен Битабарға күле қарайды.

Жанкүміс — Ғалияның жақын сіңлісі, Әлім қартқа құдаша. Сондай қылықты, сұлу қыз, паң қыз. Қырындаушыларда қисап жоқ. Бірақ біріне мойын бұрмайды. Біріне ыңғай білдірмейді. Өз үйіне келген қонақ болған соң қызғыштай қорып, иемденіп Бертшек жүреді. Сөйтсе де оған да ықыласы жоқ. Ал Битабар жөні бір басқа — қылығына қылықпен жауап береді. Сөйлесе де Бита-

барға арнап сөйлегендей. Күлсе де Битабарға арнап күлгендей.

Балуан атының басын тартты. Қыздар бір топ, жігіттер бір топ болып алқа қотан құрды.

— Бір тілегім: не нәрсе болса да жұбымен сәнді,— деді Шолақ.— Қыз, бозбала, араласа тұрыңдар.

Жұрт құйындай сапырылысып кетті. Қозғалмай қалған Битабар ғана. Байқаса, қасына Жанкүміс келіп тұрыпты.

Балуан Битабарға қарап сөйледі:

— Ән шырқайықшы бір мына сахарада кең көсіліп!..— Шолақ бір түрлі қапастан шыққан адамша армандай айтты.

Тағы да кең даланы «Ғалия» баурады.

Балуан Шолақ тобы осы бір сұлу ән тербеткен Иман-ақ бөктеріне қол бұлғап қоштасып, ұзап сала берді...

* * *

Кілең жарау атқа мінген қалың топ — үкілі қыздар, бозбалалар Балуан Шолақты шығарып салып қайтып келеді.

Алда қара жорға мінген Битабар. Қасында Жанкүміс. Жұрт Балуан тілегін орындаған. Екеу-екеу, жұп-жұп.

Жанкүміс жақындай түсті.

— Битабар, жарысайықшы!

Қара жорға бауырын жерге төсеп көсіле жөнелді. Жанкүміс астындағы көкқасқа қосарлана тартты.

Артта айқай:

— Жанкүміс, тоқта!— Бертшек даусы.

Қараса, созыла тартқан топтан Битабар мен Жанкүміс жұбы ұзап кетіпті.

«Тоқта!» дегенмен бұлар тоқтаған жоқ. Иманақты бөктерлей қара үзіп барып тасаға түсті. Ат басын сонда ғана тежеді.

Оңашада сөз таппаған Битабар мақтаулы жорғаны қайта мақтады:

— Басын тежеп отырдым қайта. Еркіне жіберсем, көкқасқаға да шалдырмай кете ме деймін. Жануарым-ақ!

Жанкүміс әзілдей сөйледі:

— Битабар, сен қазір Балуан Шолақтың өзіне ұқсап тұрсың.

Битабар тауып кетті:

— Ал сен болсаң, баяғыдан бері Ғалия секілдісің ғой маған, Жанкүміс.

Жанкүміс жымия күліп, Битабарға жанаса жүрді. Бұл Битабарға әл бергендей. Қыздың білегінен барып ұстады. Жанкүміс қарсылық көрсеткен жоқ.

— Жанкүміс, аударып алып, алып қашып кетейін бекі осы?

— Көкпарға тартар лақ емеспін. Аударып алып қайтесің, Битабар, — Жанкүміс сондай мұңлы.

Қараөткел жағында айттырылған жері бар деуші еді, рас болды-ау сол сыбыс!

Битабар үндемей қалды. Жанкүміс күрсініп қойды. Атын қамшылап Бертшек осы кезде жетті...

— Апыр-ау, тоқта дегенде неге тоқтамайсыңдар?

Жауапты Жанкүміс қайтарды:

— Жас арыстанға сыйлаған жорғаның қарымын байқадық, батырекесі.

Әлде қыз қызғанышы, әлде қара жорға күйігі, Бертшек астындағы торының сауырына қамшыны көміп-көміп алды.

— Битабарға қара жорғаны мен сыйлаппын ба?! Жүр, кеттік. Әйтпесе көкем тағы ұрсып жүреді.

Жанкүміс қарсыласқан жоқ. Бертшекпен бірге ілгерілей беріп, Битабарға күле қарап, көтерген оң қолының саусақтарын қыбырлатты. Битабар кейіндей берді.

* * *

Битабар шалқалап төсекте жатыр. Кешегі нұрлы күн көріністері көз алдында: қол бұлғап күліп бара жатқан Жанкүміс... көзіңнен жас ағызып көсіле жорғалаған қара жорға... Битабар керіліп, езу тартты.

Сырттан дауыс естілді:

— Битабар, шығып кет! — бірден таныды. Бертшек даусы.

Битабар сыртқа шықты. Бертшек ат үстінде. Жетегінде бір тай.

— Мына тайды келер жылы ат қып мінісін. Қара жорғаны өзіме қайтар.

— Қайтарғым келсе, қара жорғаны иесіне қайтарам да, саған не деп қайтармақпын?

Бертшектің беті қатты.

— Қисық сөйлемге өйтіп, Битабар. Қара жорға не теңің?! Екі арада мына «ал» деп тұрған тайдан айрылып қаласың.

Битабар шамданып қалды.

— Тайыңда менің шаруам жоқ. Қара жорғада сенің де шаруаң болмасын.

— Жоқ, шаруам бар менің қара жорғада. Тайды да бермеймін. Жорғаны да алып кетем.

— Алып кете алмайсың, Бертшек. Қан боласың, білдің бе! Мен тірі тұрғанда қара жорға түсіңе де енбейді.— Битабар шын ашуланып айтты.

Бертшек те ашуға булығып тұтығып қалды. Жетегіндегі тайдың ноқтасын сыпырды, да, «әкеңнің аузы!» деп қақ жонынан қамшымен бір тартты. Боқтағаны әлде тай, әлде Битабар, бір құдай білсін. Қанына қарайған жас балуан ұмтыла берді... Бай баласының астындағы жарау ат екі көзі шатынап ырғып-ырғып түсті. Бертшек ат басын тартқан жоқ.

— Көрсетем әлі мен саған!— деп айқайлады ол ұзап алған соң.

* * *

Битабар уәдесі бойынша моллаға шөп шауып қайтты. Үй төңірегі күбір-күбір.

— Оу, не болды?

Битабар қайта дауыстады:

— Уа, не болды деймін?

Битабардың қасына он жасар бала келді. Жамағайын баласы — Хамит.

— Сен шөпке кеткен соң бар ғой, ана Бертшек ағатайым бар ғой, ия, қара жорғаны бар ғой, келіп алып кетті...

Битабардың өңі өзгеріп сала берді:

— Қайда алып кетті?

— Жетелеп апарып бар ғой, ия үйдің ар жақ тасына бар ғой, ия, байлап қойды.— Біреу естіп қалмасын дегендей бала мойнын созып, сыбырлай сөйледі.

Қанына қарайған жас балуан бір шешімге мықтап келген секілді. Адымдай басып бай үйіне беттеді. «Әні, ана жақта!» — деп бала жортақтап келеді.

Рас, қара жорға бала көрсеткен бетте екен. Бертшек ерттеп жатыр. Қасында екі-үш жігіт, мез-мәйрам.

Битабардың түсі сондай сұсты болса керек. Бертшек не істерін білмей сәл тұрды да, үйге қарай жүгіре жөнелді. Жігіттер шеттей берді. Битабар үндеген жоқ, ертоқымды сыпырып тастап қара жорғаға қарғып мінді де, кешегі Бертшектің өзіне ұқсап салмақпен дауыстай сөйледі:

— Бертшек, шығып кет тысқа!

Үйде тыр еткен дыбыс жоқ.

Битабар үш қайтара дауыстады. Бертшек үш қайтара үндемей қалды.

Дауысты естіді білем, үлкен үйден таяғына сүйеніп Әлім қарт шықты. Битабар бұрын көрмеген ашулы халде.

— Ой, оңшең иттер! Біреудің жалғыз атын барымталайды екенсіңдер енді жауабын, неге бермейсіңдер. Әлде бұлай боларын ойламадыңдар ма?!

Үйден дыбыс шыққан жоқ. Ат пен Бертшекті төңіректеген әлгі жігіттер құмға сіңген судай жымып отырды:

Әлім қарт түсін жылытып, Битабарға қарады:

— Ана Бертшек ит балалық жасап жүр, құдай алдында сұрауы жоқ, қара жорға сенің малың. — Бертшек естісін дегендей әдейі дауыстап айтты.

Битабар ақылымен аты шыққан Әлім қартқа риза болып үйіне келді.

— Жорға дауы осымен біткен болар, — деді қарсы шыққан анасына.

* * *

Ай туды. Тау жақтан самал жел соқты. Үй түндіктері әлдеқашан жабылған. Ел шырт ұйқыда Қотанда қой жусайды. Күйіс қайырған мама сиырлар анда-санда бір ыңыранып қояды.

Битабар есік алдында отыр. Ұйықтай алмайды. Жұмбақ бір аңсау бар. Сол күш жетелеп сыртқа шығара береді.

Жанкүмісті аңсайды. Көргісі, кездескісі келеді. Бірақ Балуан Шолақ аттанып кеткеннен бергі күндер сондай бір сұрқай, көңілсіз, Шолақ бардағыдай кешқұрым қыз-бозбала жиналмайды. Кең сахараны тербетіп ән де шырқалмайды. Алтыбақан ағашы әлдеқашан отқа жағылған. Битабар бір ауылда отырып, Жанкүмісті көруден қалды.

Бәрін де бағып отыр, бәрін де біліп отыр. Күнде үлкен үйде жататын Жанкүміс бүгін отау үйде. Бертшек үйінде. Олар әлі жатқан жоқ. Біреу кіріп, біреу шығып, абыр-сабыр.

Ай жоғары өрмелеп, қара мақпал тұн тыныштығына бөккен сахараға бозғыл сәулесін септі.

Бертшек үйінің есігі ашылып, екі адам шықты да, бері салды. Қараңдап қой ішінен өтті. Шыға түсіп кідірді

де, бірі орнында, бірі осылай қарай жүрді. Битабар бірден таныды — Хамит.

— Сені бар ғой, аға, Жанкүміс тәтем бар ғой, сол шақырады...

Битабардың жүрегі тулап, тұла бойы от тигендей шымылдап жүре берді.

— Жанкүміс тәтең қайда?

— Жанкүміс тәтем бар ғой, ия, әне қой арасында...

Лаулаған бір от-жалынға ұқсап Битабар ұмтыла берді. Бірақ Жанкүміс күйі өзгеше. Сәл қалтыраған сұпсуық қолымен жас балуанның кеудесінен итеріп тоқтатты да салқын үн қатты:

— Жоқ, Битабар, сезім мастығына жеңдірме. Мен қоштасқалы келіп тұрмын.— Даусы да сондай қалтырап шықты.

Битабар аңырып қалды:

— Қоштасқаны несі?

Жанкүміс күлген секілді.

— Аралбай еліне біржола келді деп пе ең мені! Кетемін-дағы.

Битабар қара тас сияқты, не дегре сөз таппай түйіліп тұр.

Тағы да Жанкүмістің даусы — сондай мұңлы, сағынышты:

— Қызықты күндер тез өтеді ғой, кеше ғана келген секілді едім. Міне, енді күз болыпты.— Жанкүміс Битабардың қолынан ұстады. Жас балуан, қайтып ұмтылған жоқ. Қыз алдында шөккен нарға ұқсап, бір тізерлеп отыра қалды да, ойындағысын лақ еткізді.

— Қайда кетсек те бірге кетейікші, Күмісжан!

Жанкүміс күрсініп алды.

— Тағдыр оған жазбаған ғой...

— Неге жазбайды? Өзің шыныңды айтшы, сүйесің бе мені?

Жанкүміс сәл кідіріп барып, тым баяу сөйледі:

— Сүймесем, бүйтіп келем бе, Битабар...

— Олай болса, не кедергі бар? Қосыламыз.

Жанкүміс үндемеді. Кенет Бертшек үйі жағынан дауыс шықты.

— Жанкүміс! Ә, Жанкүміс?!— Бертшек даусы.

Жанкүміс тұла бойы қалтырап қозғала берді.

— Бақұл бол, Битабар.— Жаңа ғана қызуымен Битабарды шарпып тұрған тірі Жанкүміс қараңдап көлеңкеге айналып барып, қараңғылыққа сіңіп, жоқ болып кетті.

Ай төбеге көтерілді. Битабар мелшиіп әлі отыр.

Бертшек үйінің сыртынан дүр етіп тарантас қозғалды да, Қараөткелге өтетін қара жолға қарай салды. Мөлдір түнді тербен ән естілді.

Баяғы таныс ән. Ғашықтар әні. «Ғалия», «Беу, Ғалия-ай, — жан сәулем...» — деген кезде талып үзіліп, барып, «Жазылдың бай-ай, дертіңнен?...» дегенде әлдебір жойқын күш — су тасқыны келе жатқандай болып кетті. Битабар қарғып тұрды: қазір тұсаулы жүрген қара жорғаны іздеп тауып алады да, Қараөткелдің қара жолына бұл да барып түседі... қарсы келгенді қиратады. Жанкүмісті алып қалады. Шешім осы.

Битабар жүгенін ұстап олай жүгірді, бұлай жүгірді. Іңірде ғана тұсап жіберген қара жорға үшті-күйлі...

«Апырау, жер-көктің бәрі от, ұзап кетпеске керек еді ғой?».

Таң атты. Иманақ жақтан бір салт атты көрінді — жылқышы екен.

— Уа, қара жорға көзіңізге түскен жоқ па?

— Ана төбенің астында қарайып бір мал жатқан секілді. Сол болмаса, бейсеует жылқы көре алмадым.

Битабар екі өкпесін қолына алып, төбе астына барды: қара жорға мойнын соза құлапты. Шек-қарыны ақтарылып жатыр.

Битабар еңкейіп, қара жорғаның маңдайынан сипады — сұп-суық. Жас арыстанның көзінен жас моншақтары домалап-домалап кетті.

* * *

Сәске кезінде аспанды біртіндеп сұрқай бұлт жапты. Сілімтік жаңбыр сіркірейді. Ұзақ күндер жылап жауар ақ жаңбыр. Түндіктеріне тіреуіш қойылған киіз үйлер шағын-шағын төмпелер секілді. Мелшиіп қалған. Иманақ тауы да үлкен бір обаға ұқсап, жым-жырт құлазып тұр.

Битабар жүгенін арқалап бай үйіне келді. Ортада маздап от жанады. Айнала айшықты тұс киіз. Жып-жылы. Әлім қарт бас болып үй іші жас қой етінен жасалған ыстық кеспеге бас қойыпты. Пияз бен қара бұрыш, ет иісі мұрынды қытықтайды. Бірақ бұл үй де қаңырап қалған секілді — Жанкүміс жоқ.

— Битабармысың, кеспеге кел. — Әлім даусы ықылас-ты. Бертшек басын көтермейді.

— Жоқ, алда разы болсын. — Битабар селқос айтты. Әлім тіктеп қарады.

— Шырағым-ау, саған не болған?

Битабар жүгенді босағаға тастай салды:

— Біреу қара жорғаны пышақтап кетіпті...

Ақсақал баласына қарады. «Сен емессің бе?» деген қарас.

Бертшек безектеп жатыр:

— Мен емес, әке, мен маңайынан да жүрген емеспін, әке. Аңада өзің айтқаннан бері қара жорғаны мүлде ұмытқанмын.

Әлім қарт байсалды:

— Мен саған ештеңе деген жоқпын ғой. Байбалам неге салдың, балам?

Бертшек үндемей қалды. Ақсақал Битабарға қарады.

— Ат тұяғын тай басар деген, Балуан Шолақтан бата алған баласың, жаяу қалғаның жарамас. Жылқыға бар да, таңдаған құнаныңа құрық сал.

— Қара жорға тұяғын құнан да, тай да баса алмайды, Әлеке. Айтқаныңызға рахмет. Мен мал дауламаймын,— деп Битабар бай үйінің есігін жапты.

* * *

Қыс түсті. Ел қыстауға оралды. Арада айлар жатыр. Битабар Бертшекті көрген емес. Қара жорғаның ішін кім жарды? Сұрау салған жоқ. Бертшек ақылымен болған іс екеніне имандай сенеді. Ал Жанкүмістің кетуі көпке аян. Бертшек Битабардан қорқып, қыздың туыстарына да, айттырылған жеріне де хабар салған: «Тез келіп, Жанкүмісті алып кетіндер. Әйтпесе, қолды болатын түрі бар!» Жанкүмістің түнделетіп кетуінің себебі осы. Бірақ Битабар: «Жанкүмісті неге жібердің?»— деп кінә тағып, Бертшекке барған емес. Бұлар жақын туыс адамдар. Әлім қарт — қадірлі ақсақал, ел кісісі. Ағайын арасы ашылмауға тиісті. Бұл — Битабардың өз түсінігі. Жел бергендер де, тоқтау салғандар да болған. Бірақ ашқанды да, қосқанды да балуан тыңдаған жоқ. Өз ұғымы, өз иланымы мықты адамға көлденең сөз қашанда әсерсіз келеді.

Арада айлар жатыр. Қыз жарасы да, ат жарасы да жазылып келеді. Сөйтсе де, Бертшекті әлі балуан көрген емес.

Битабар жүгіре басып келеді. Беті — Бертшек үйі. Жоқ, Әлім қарттың үйі.

Әлім қарт әл үстінде...

Ел тайлы-таяғымен басында, күзетте отыр. Бүгін сәс-

кеде қарт көзін ашыпты. Айтқаны: «Битабар қайда? Битабар баламды шақырындаршы!»

Битабар сол себепті жүгіре басып келеді.

Есік ашылды. Алғашқы естігені:

— Қайта-қайта сені сұрап, асығып жатыр жарықтық.

Битабар төргі бөлмеге өтті. Бес-алты жібек жастықты арқасына қойдырып, Әлім қарт шалқалап жатыр екен. Өңі құп-қу. Шүңірейіп, ішіне түсіп кеткен көзі жұмулы. Жарланып біткен қалың қабағы ашпақ. Айырықша өсіп, салаланып кеткен ақ сақалы омырауын түгел жапқан.

Қарияның осы бір қалпы, көрмесе де естіген, ерте заманғы сәуегей әулиені елестеткендей.

Дауыстар:

— Жақынырақ кел!

— Берірек, берірек отыр.

Битабар лезде жасып, шөгіп, жүзін төмен салды. Қарт қияпаты жақсы көретін Битабарға сондай аянышты.

Дабыс-дыбысты естіп қария көзін ашты. Сөзі айқын, түсінікті:

— Ата-бабалар кеткен келмес сапарға мен де аттанғалы жатырмын, балам...

Біреулер солқылдап жылап, біреулер күрсініп алды.

— Құдай тағала Бертшек екеуіңді кем жаратқан жоқ. Ата балаға сыншы! Білем мен. Екеуің қосылып бір құстың қос қанатысыңдар. Біріңде білек пен жүрек бар. Біріңде ақыл мен білім басым. Осы төрт қасиетті тең ұстасандар биікке самғайсыңдар. Сонда бұл атаның баласы қор болмайды. Өлер алдындағы өсиетім, тату жүріңдер. Тату жүрсендер, ат та бар, ас та көп...

Қария даусы үзіліп кетті...

Бас жағында отырған көсе молда:

— Кәлимаға тіліңді келтір, Әлім Кәлимаға...— деп тоқтады.

Әлім қарт кәлимаға тілін келтіре алмады. Әдейі осы өсиетті айтуды ғана күтіп жатқан секілді, жан тапсырды. Көсе молда бірдеме деп күбірлеп, қарияның бетіне ақ жаба берді. Әйелдер дауыс көтерді. Бертшек әкесінің аяқ жағында отыр екен, еңбектеп келді де, Битабарды бас салып, құшақтап, боздай бастады.

Битабар жан дүниесі езіліп, тебіреніп кетті. Арыстай ел адамы опат болып жатқанда күйкі тірліктің ашу-араз, өкпе-назы деген не тәйірі. Іші бос бөшкедей ебетейсіз қонқылдап, бұл да Бертшекті құшақтай алды.

— Ұйытқымыз еді ғой, Әлекең!

— Мәйегіміз еді ғой, жарықтық!

Баяғы Балуан Шолақтан бата алған күннен бастап Битабар бұл өлкеде Балуан атанған еді. Аты шулы ас, жиын, тойлардың бірі Битабарсыз өтпейді. Қайда жүрсін, Битабар арнайы шақырылады. Қайда жүрсін, Бертшек оның қасында болады.

Өлген адамның соңғы сөзі — құдай сөзі. Өлген адамның өсиетін орындамау — кісілік емес. Битабар сертіне берік. Әлім қарт айтқан қақ жолды айнытпай ұстап келеді. Ақыл мен білім — Бертшектің үлесі. Білек пен жүрек өзінде. Бәйге атаулы да өзінде. Бірақ, бір қызығы, сол бәйгеден түскен олжаның бір суыртпағын иемденіп көрген емес.

Битабардың осы мінезін білетін ел түгел сауғашы. Таласып келіп, алып кетіп жатады. Таласып келіп, жетелеп кетіп жатады. «Мынаны мен алайын» — деп ел сұрамайды. «Мұны сен неге аласың?» — деп Битабар сұрамайды. Өзді-өзі болып, бөлісе алмай өкпелесіп жатқандарды ғана көреді. Сонда да «сенікі дұрыс, сенікі теріс!» — деп төрелік айтар балуан жоқ. Дауласып келген біреу болса бар айтары:

— Бар, Бертшекке барыңдар. Сол біледі.

— Ойбай-ау, сол Бертшектің өзі ғой озбырлық жасап отырған.

Битабар айтар сөзден жаңылмайды.

— Бертшекпен барып сөйлес дедім ғой. — Дауды балуан осылай тындырады. Олжаға Бертшек қана ие.

Осы парықсыздықтың есесі Битабарға бір-ақ жерде ғана қайтады. Ел аралап, той тойлап ала жаздай үйіне бір соқпайтын балуан «малым бар еді-ау, жаным бар еді-ау» — деп көрген емес. Мал қамы, жан қамы ел үстінде.

Битабар осындай сауық-сайранмен жүріп, отыз бес жастың беліне шықты.

Бұрын кісі жіберетін Бертшек екі-үш жасының үлкендігіне қарамастан өзі келді.

— Ал, балуан, дайынбысың?

— Балуан қашанда дайын ғой, Бертшек.

— Ал, кеттік олай болса! Бұл бір бұрынғыдан мүлде өзгеше той.

— Несі өзгеше? Талай көрген тойымыз емес пе.

Бертшек жымып күліп қойды.

— Өзгеше екенін барғасын көресің.

Битабар қайталап сұрап, қазбалаған жоқ. Ағайынды екеуі атқа қонды. Беті — Сарысудың төменгі жағын жайлайтын тамалардың елі.

* * *

Дағдыдағыдай қырық-отыз шақырым жерге ат кетті. Дағдыдағыдай бел шешіп, Битабар ортаға шықты. Баяғы ұстазынша түйе жүн шекпенді айқара тастап көп отырды. Қарсы елден шығар балуанды күтіп отыр. Ол елде мұнымен жағаласар еркек кіндіктің жоғын да біледі. Сөйтсе де «бәйгемді күреспей бер!» — деп асылық, артық айтар бұл емес. Көріп отыр: әркімге құрық салынады. Құрық салынғандар отырған жұрттың алдына шығып шешінген болады. Шешініп жатып, даяшылармен тағы да сөйлескен болады. Әйтеуір күйбең көп. Сол күйбеңнің ақыры — қайта киінумен, топ арасына қайта барып қарасын үзіп кетумен тынады. Күн түске ауды. Битабардың шыдамы таусыла бастаған кезде өз жағының бір даяшысы келіп Бертшектің шақырып жатқанын хабарлады.

...Бертшек тойға арнап тігілген боз үйде оңаша отыр. Бұрынғыдан да айырықша ілтипатты. Түрегеп келіп қарсы алды.

— Мына көп шуылдақ тамадан ер мінез, қатын жүрек бір жігіті табылмағаны-ау сонымен.

— Қайдан білейін, күйбеңдесіп жатыр ғой әйтеуір.

Бертшек сәл ойланып алып сөйледі:

— Тамамен арамыздың жақсы емес екенін білесің ғой, балуан. Жаз болса, мал жайылымына таласып дегендей...— Бертшек лекіте күліп алды. Онысы Битабарға ерсілеу көрінді.— Бір жолға таманың ырқына көне салсақ да болады-ау осы? Не дейсің осыған?

— Өзіңе аян ғой. Несін сұрайсың, Беке. Қатар көшіп, қатар қонып жүрген ел болған соң, араның ашыла бергені жақсы емес.

Манадан бері түлкі бұлаңға салып, әр жерден тамырын басып, сақ отырған Бертшек мына сөзден кейін кесіп айтты:

— Ал ендеше бұл жолы кезекті тамаға бересің.

Битабар түсінбеді.

— Кезекті бергені қалай? Кезекті жығып алмаушы ма еді?.

— Жығып алу қолынан келмесе қайтесің? Олар кісі салып отыр. Арамыз ашылмасын десеңдер, Битабар бұл жолы жығылатын болсын депті.

— Сен не дедің?

— Ойлай келе көнуге тура келді.

— Сен көнгеніңмен мен көне алмаймын. Аруақ аттар жәйім жоқ.

— Жоқ, көнесің!

— Жоқ, көне алмаймын!

— Онда күреске түспейсің!

Битабар ұшып тұрды да есікке беттеді.

— Битабар, тоқта!

— Ал не айтайын деп ең?

— Таманың бұл тілегін орындасақ, екеуіміз де көк ала қағазға шаш етектен боламыз.

Битабар мысықша қарғып келді де, Бертшекті жерден жұлып алды.

— Ел басшысы десем, қорқау екенсің ғой!

Бертшектің зәресі ұшты. Жайшылықтағы сабыр-салмақтың бәрінен айырылып, шыңғырып, бақыра берді. Ілезде жұрт жиналды. Битабар сасқан жоқ, тынысы тарылып, серейе бастаған жемтігін әлдебір түйіншекке ұқсатып, жиналған жүк үстіне қарай лақтыра салды да, «не болды?»— деп анталап, аңырып қалған қалың жұртты қамысша жапырып далаға шықты...

Осы оқиғадан кейін Битабар күрт өзгеріп кетті. Баяғы ойын-сауық, серіліктің бәрін тастады да, үйіне кеп жатып алды. Жаз болса, бірер қарасына шөбін шабады. Шабындықтың жақсысын бердің, жаманын бердің деп, не алғап, не қарғап жатқан да бұл жоқ. Қыс болса, өз қорасының төңірегінде. Былайғы дүниенің бәрінен бейхабар. Өсек-аяңға да құлағы сондай керенеу. Жаңалық сөз болса да, жаманшылық сөз болса да, қайтарар жауабы біреу-ақ: «Е, жақсы болыпты». «Өткенді ұмытсайық, татуласайық»,— деп Бертшек жіберген ара ағайынға айтқаны: «Мен ешкіммен араз емесің».

Арада талай жыл жатыр. Заман да қауырт өзгеріп сала берді. Кеше ғана бұл өлкені ұлы конфискация науқаны дір сілкіп өткен. Әр жерде кедей, арық жақыбайлар топтасып, ұйым құра бастады. Союз қосшы деген, ТОЗ дегендер шықты. Осы жаңалықтарды әркім әр қилы қабылдап жатыр. Біреулер үркеді, біреулер құшақ жаяды. Ел ішкі дүрмек. Дала мен Қарағанды арасына қасқа жол түсті. Кешегі шаруа құған жандар енді шахтаға ағылды.

Битабар бұған да селт еткен жоқ.

Бір күні бір топ белсенді келді.

— Биеке, ТОЗ-ға мүше боласың!

— Жарайды, мүше болсам, болайын.

Арада бір-екі ай өтті.

— Ал, Биеке, ТОЗ-ға кірдің. Енді үйде қарап отыруға болмайды. Ортаның өгізшелерін бағасың.

— Жарайды, ортаның өгізшелерін бақсам, бағайын.

Битабар жаңалықты осылай қарсы алды. Өгізше бағуға осылай шықты....

3

...Битабар кештетіп келсе, ауыл іші тып-тыныш. Бірінші кездескен адамнан сұрағаны:

— Ауылға машина келді ме?

— Ия келді. Бірақ тоқтаған жоқ. Құланөтпеске қарай өтті.

— Кім екенін білдіңдер ме?

— Білдік. Қарағандыдан шыққан өкіл.

«Битабар үйде болсын, екі-үш күнде ораламыз»,— деп кетті.

— Өкіл?— Битабардың жүрегі лүп ете қалды.

Таңқаларлық жай. Битабар осы далада туды. Осы далада ер жетті. Күні бүгінге дейін осы далада ол өзін су ішіндегі балықша сезінеді. Кең сахараның кең тынысы, көз ұшына кете беретін жұмбақ көкжиек, ала құйын ақ бораны мен қара нөсер жаңбыры әманда оған қуат береді. Әманда ол осы даладан қиындықты іздейді. Екі аяқты, төрт аяқты дала көкжалдарымен кездессем деп жүреді. Кездесе қалса, селт етпейді, қарсы барады. Қарсы барады да, қабырғасын қаусатып шығады. Сөйткен Битабар далаға еніп келе жатқан жаңалықтан сескенеді. Қара жорға мен атан түйе де, шаңырақ мүйіз шандақы өгіз де даланың пернесі іспетті. Жорғалай басса да, жә болмаса, алшаңдап, маң-маң басса да қилы-қиян, күй саулайды. Сондай күй атаулының бір-ақ аты бар. Ол — «дала гөй-гөйы». Дала гөй-гөйы Битабарға тән гөй-гөй. Осы даланың баяу ауысқан көктемі мен жазына, күзі мен қысына үйренген, балпаң басқан баяу жүрісіне үйренген Битабар үшін құйынша құйғытқан шайтан арба да, селтеңдеген шетен қалпақ та көзге шыққан сүйел секілді әрі оғаш, әрі ерсі еді. Жүрегі лүп еткен Битабардың алғашқы ойлағаны — «екі-үш күнде қайтып оралады-ау».

Осы бір ала құйын сезіммен үш күн өтті. Бес күн, тіпті он күн де өтті. Шетен қалпақ оралмады. Битабардың көңілі орнығайын деді: «Сол жақтан тура Қарағанды тартқан ғой».

Бір күні таңертең төсектен тұрса, келер қыс белгісін танытып қырбақ қар жауып қалыпты. Суық жел бар. Далада жаңа саз, жаңа әуен: «Қыс келе жатыр, қыс келе жатыр!»

Көрші екі үйдің өзі жоқ, жұрты қалған.

— Е, бұлар қайда кеткен?

— Қарағандыға, шақтаға кетті. Көшіп кетті...

Түс ауды. Кеш болды. Күн суыта түсті. Битабар тұмысында тұңғыш рет келер қыс жайын ойлады. Қалай ойласа да, алдағы неғайбыл, қараңғы заһар қыс. Қазан-ошақ жағында күйбеңдеп қатын бишара жүр. Ұлы — Амантай біресе далаға шығады, біресе үйге кіреді: Алғашқы жауған қар да қызық. Дағдысынан ықтасынға ерте тығылған тоқты-торым, мал да қызық. Бірақ биылғы жылы жаңбыр-жашынның тапшы, қуаңшылық болғаны, егін-шөптің шықпай қалғаны ойында жоқ: «Мал қайтіп күн көреді? Жан қайтіп күн көреді?» — Биекең «еңенді...» — деп күбірледі де, киіз үйдің қақ ортасында маздап жанған отқа қарай жантайды. Содан кейін езу тартты: «Тартнай кеткірдің тартқанын!..» Ия, тап өзі секілді. Өзі секілді аңқау, өзі секілді парықсыз. Дене бітімі де дәл өзіндей кесек. Өз теңдесі түгел, он бес, он жетідегі жігіттеріңнің өзі де батпайды оған.

Битабар келер күн әкелер жүдеушілікті бір сәт ұмытты. да, Амантай арқылы өз балалығын есіне түсіріп жадырайын деді...

Кенет гүрілдеген машина даусы шықты. Биекеңнің арты қылып ете қалды: «Мына иттер әлі де осы жақта жүр екен ғой». Қатынына «бар, қарашы!» — дегенше болмады, есік ашылып, шетен қалпақ кіре берді. Алып денелі Битабар тұра келді де, ебетейсіз қимыл жасап:

— Е, тамыр, үй таппай келмеген шығарсың, төрлет! — деп қалбалақтады.

Шетен қалпақ сәлем орнына сәл жымиды да:

— Қымыз бар?.. — деді басқа тілдің ырғағымен.

Битабар да қонақ еркіне көшіп алған.

— Қымыз ба? Қымыз бар, тамыр. Қымыз бар.

Сілеусін дағдылы әйелдігіне бағып:

— Осы кеште қымыз қайдан болады, — деп күңк етті.

Битабар әйелін оқты көзімен бір атты: «Құдай-ау, осы әйел атаулы не еткен халық? Кеудесіне мылтық тө-

сеп тұрсаң да, «бар еді» деп бір айтпайды. Бір аяқ қымызға бола атылып қалса не болады сонда? Шіркін-ай, содан кейін сөйлесер ме еді?! Бірақ атылып қалған соң, сөйлестің не, сөйлеспедің не?! Қара тас та бір, ол да бір.

— Қымыз бар, тамыр,— деп қайталады Битабар сөзін.— Қымыз болмаса, саумал бар.

— Ә, онда отыруға болады.— Өңінде жылылық. Заты зұлымдықпен келген кісі секілді емес.

Битабар көңілі орнығайын деді.

— «Е, бір көрген біліс, екі көрген таныс» деген. Үй тапшай келмеген шығарсың, төрлет, тамыр,— деді Битабар тағы да, осы кезде еркін басып, төрдің қақ төбесіне шығып үлгірген шетен қалпаққа,— қымыздан басқасы да болады.

Алып денелі үй иесінің қалбалақтап жатқанын қызықтағысы келді білем:

— Е, қымыздан басқа нең бар?— деп сұрады қонақ.

— Бәрі де бар. Бәрі де. Тоқты бар. Ісек бар. Құлын да бар.

Қазақ даласын көп аралап, ой-шұқырын егжей-тегжейлеп біліп алған шетен қалпақ бір нәрсеге қайран: бұл далада осылардың әрқайсының алар өз орны бар. Бұлар айла-құлық та жасай алады. Дау-шарға да түсе алады. Ал сырт күшпен, сенімен кездессе, дәп осындай сорлы, бишара. Өз ортасында алар орнынан, өз арасындағы дәреже салмағынан айырылып, қалбалақтайды да қалады. Сол себепті, бұлардың қай дәрежедегі қандай адамдар екенін білу де қиын. Қонақ бір сәт құмырсқа илеуін көз алдына келтірді. Қайнап жатқан бір дүние. Бірақ не қарекет жасап жатыр? Қайсысы қандай қызмет атқарады? Қанша уақыт үңілме, бәрібір әрқайсысына ат қойып, айдар тағып, айыру қиын... Құмырсқа илеуінің айқын елестегені соншалық, шетен қалпақ ұзақ уақыт үңіле қарап тұрды да, «ә, жарайды— деген адамға ұқсап қолын бір сілтеді де, аяғымен таптап жүре берді...

Битабардың даусы шықты:

— Ойбай-ау, күйдің ғой, алдыңда жанып жатқан от бар...

Шетен қалпақ шын дүниеге қайтып оралды. Байқаса, шынында да отты аттап барады екен. Отқа қарыла бастаған балағын уқалап сөндірді де, басын шайқап, кейін шегінді.

Шофер жігіттің аты Есім екен, сөзге араласты.

— Түнде Құланөтпестің өткелін таба алмай көрер

таңды көзімізбен атқызып едік. Суық тиіп қалмаса игі еді.

Битабар бәйек бола бастады.

— Ойбай-ау, қонақты онда үсітіп алмайық, қатын. Отқа қарағанды көбірек таста. Қалың етіп көрпе төсе төрге.

Шетен қалпақтың көзіне тағы да құмырсқа илеуі елестеді. Өзгелерінен мүлде өзгеше бір дәу құмырсқа басқаларын апырып-жапырып, кетіп бара жатыр... — қонақ жымылып күліп алды.

— Қатын, қарағаныңды аяма. Үйді жылыт тезірек. Өлтіріп алып, ұятқа қалып жүрерміз. Бәледен машайық қашқан.

Шетен қалпақ «машайықты түсінбеді, «бәлені» түсінді.

«Менің өлімім түк емес бұларға. Бәлесінен қорқады».

Тағы да Битабардың даусы:

— Амантай, ә, Амантай, бері кел.

Үйге Битабардың өзінен аумай қалған кеспелтек, дөңгелек иек бала келіп кірді де, қонақтарға қол берді. Алақаны үлкен кісінің алақанынан да ірі екен. Шетен қалпақтың интеллигент уысына сыймай жатыр: «Әкесіне тартқан мынау да бір алып қой!»

— Аманжан, бұл кісі — құдайы қонақ. Ана тоқты-торымның бірін әкеп сой.

Амантай сөз қатқан жоқ. Тағзым етті де, сыртқа шығып кетті.

Құдайы қонақ расында да суыққа ұрынған болса керек: денесі мұздаған соң көрпені отқа жақынырақ салғызып орана отырды.

— Аанада мына жігітке қатты реңжіп тұрған ем... Қалай реңжімессің, екі адым бұрылып жүрсе түк жоқ еді ғой. Жоқ, қойды да кетті. Сөйтіп тұрғанда арамыз шөлкем-шалыстау болып қалды. Батыр кексіз келеді деген, ұмытқан шығарсың, — деп шетен қалпақ енді кішірейе сөйледі.

— Оқасы жоқ, — деді көділі орныға бастаған Битабар, — кейде үй ішінде қатын, балаға кейіп жатқанда өзіміздің де сәлем алу дегенді ұмытып кететініміз бар.

Битабар сөзінің аздап кекесіні барын сезгендей болып, қонақ кеңкілдей күлді.

Сөзді Есім іліп әкетті:

— Иван Иванович менің бір ісімді дұрыс деп көрген емес, сонда екі адым бұрылып жүрсем бұл кісімен жүздесе алмай қалатын едіңіз ғой.

— Оның рас. Есім, рас айтасың, — деді де қонақ Битабарға бұрылды, — атыңа бұрын қанықпын. Шіркін, бір кездессем деп жүруші ем. Мына Есім ретін келтірді. — Осыдан кейін оқыс өзгеріп, көптеңгі бір таныс, құрбы адамша Битабардың арқасынан қағып-қағып қойды. — Апырау, өзің де қызық екенсің. Келген бетте: «Мен Битабармын!» — десең, болып жатыр еді ғой.

Битабарда қалтқы жоқ, мынадай сөзге ағынан жарылды:

— Битабар орыс арасында да қадірінің барын біліп пе?!

— Бұл кісі орыс емес.

— Енді кім?

Қонақ ендігі сөзді асықпай отырып қазақшалап өзі жалғады.

— Бұл отырған кісі, — деп өзін көрсетті. — Левенштерн — Иван баласы. Өзі де Иван. Мынадай кішкене кезінде Германиядан келген. Сосын шоқынған аздап. Сосын орыс болған...

— Әлгі ана жылы орыспен соғысатын керман ба?

— Ия, тап сол Германия.

Битабар басын шайқады.

— Енді аз-маз қазақ та болғысы келеді, — деп Иван Иванович күліп қойды.

— Жарайды, тамыр, қазақ бол. Қазақ болған жақсы.

Осы кезде өзіне жуық бір тоқтыны сүйреп Амантай үйге кірді.

— Ал, тамыр, бата қайырасың.

Қазақ арасында көп жүріп, әбден қазақуар болып алған Левенштерн қашқан да, қысылған да жоқ.

— Қазақ шахтерлері көбейе берсін! — деп кәдуілгі қазақша бетін сипады.

Қазан жақта жүрген Сілеусін аузын бір сылп еткізді де, Левенштернге тесіле қарап, бетін жыртты. Битабар дағдысынша домалай күлді.

— Ей, тамыр, — деп қонақ енді мүлде анайылыққа көшіп алды. — Күлме. Мен жәй жүрген жоқ. Осы жүргенде қазақ жұмысшыларының басын құрап жүр.

— Бұл кісі — жаңа ашылған шахтаның бас инженері, — деп қойды Есім.

Шай келді.

— Қатын, бұл бір іздесе таппайтын қонақ екен, қант, майың мен ірімшік, құртыңды аяма, бәрін сал, — деп Битабар шалқая отырды.

— Бәрін салып, ертең неңді жейсің?! Жел обасың ба?

— Әй, қатын-ай, бұйтпесең сен қатын боламысың! — деп Битабар кейіңкіреп қалды. Содан кейін қайта жайылды. — Оқасы жоқ, қатын, сал деген соң сала бер. Таңдағы тамақ тәңірден. Аштан өлгеннің моласын көрген жоқсың.

Левенштерн осы бір мақалды талай естіген. Естіген сайын есіне оралатыны: парықсыз халық. Ертеңгі күнін ойламайды. Сөйте тұра аштан өлген бірі жоқ. «Дегенмен есеп-қисапқа еркектерінен көрі қатындары жүйрік».

Әлдебір ишара-белгі болды ма, Есім жүгіріп далаға шықты да, әлдебір түйіншек пен екі-үш мылтықты алып кірді.

— Мына мылтықтарың не?

— Кәдуілгі мылтық. Бұл кісі — мерген кісі. — Осыны айтты да, Есім оқыстан, — Иттерің жоқ па еді? — деп сұрады.

— Оны неге сұрадың? — Битабар күдікпен қарады тағы да.

— Жәй. Машина үстінде атып алған бес-алты ақбөкен бар еді.

— Ит болған күнде де, иесіне тартқан ит болса, ақбөкенді алдына тастасаң да жемейді, — деп Левенштерн үй иесін мақтай сөйледі.

— Итке сенім жоқ сонда да, байлап тастаңдар, — деді Сілеусін сақтық жасап. Дегенмен итке мән берген Левенштерн жоқ.

— Жә, болды енді. Одан да, ана түйіншегіңді әкел бермен қарай...

Есім дастарқан шетіне бір тізерлей отырып, түйіншекті шешті.

— Мен, тегі, ауыратын болармын. Денем қалтырайды. Тоңа берем. Толтыра-толтыра құй, — деп Левенштерн әмір етті.

— Жоқ, өздерің болмаса, Битабар мұндайды ішпейді, — деді Битабар кесеге құйылып, алдына қойылған мөлдір суға жиіркене қарап.

Левенштерн қояр емес.

— Ендеше қонақ та ішпейді. Ауырады сосын.

— Жоқ, ауырма.

Есім де қыстырылып жатыр.

— Оқасы жоқ, Биеке. Жұмаққа жалғыз барып не барқадар табасыз, барсақ бәріміз бірге барайық.

Битабар мұртын бір сипап Сілеусінге қарады.

— Мына жазғанның көңілі шын кетіп отыр ма? Таста әрі. Әлде у шығар, кім біледі...

— Ал у болса іштім онда, — деді де, Битабар бір кесе арақты көтере салды. Ыстық қорғасын секілді ме, әйтеуір салмақты бірдеме өңешін тіліп, бөтегесіне барды да от болып жайылып жүре берді.

Мақтағаны ма, кім білсін:

— Нағыз шахтердің өзінше тартты! — деді Левенштерн. Содан кейін орысша ұзақ сөйлеп кетті. Есім оны қазақшалап отырды. Битабардың содан түсінгені — жақсы тұрмыс та, келешек те шахтада.

Битабар ойы: «Бар жұрт шахтаға барса, сонда малды кім бағады, егінді кім салады?» — Бұл сұраққа жауап таба алмай отырды да: «Жә, қойшы!» — деп қолын бір сілтеді. От маздап жанғандықтан ба, үй іші біртүрлі жылынып жүре берді. Битабар серпіле отырды. Байқаса, болмашы нәрсені уайымдаған екен. Қыс келе жатса, немене, Битабардың бірінші көрген қысы осы ма еді. Шөп?.. Тәйірі, шөп те сөз болып па! Тіпті болмаса, Битабар қолына күрек алады да, қар аршиды. «Тождан» қалған ұсақ-түйек малды сөйтіп те асырайды. Ал мал аман болса, жан да аман. Нан болмаса, ет жеп, сорпа ішіп те күн көреді. Битабар мырс етіп күліп жіберді. Бұрын асқаралы таудай ауыртпалық деп жүргенінің бәрі де баланың ойыншығы секілді бірдеме екен. Дүниенің бәрі де оп-оңай, жеп-жеңіл. Аяқ-қолын қозғаса — о, тоба, — су ішіндегідей түк салмақ жоқ. Өстіп өзімен өзі болып отырған Битабардың көзі Амантайға түсіп кетті. Тоқты әлі бұтарланып болмаған. Ашуы келді.

— О, иттің баласы! Сомдай болып бір тоқтыға шамаң келмей жатыр ма?! Тартпағырдың нағашы жұртына тартуын! — Битабар суда жүзген адамша екі қолын дағдыдағыдан көрі ерсілеу, ербеңдетіңкірей қозғап, созыла беріп, Амантайдың қолындағы пышақты алды. Содан кейін белдемеден бір қабырғаның басын шығарып, екі жаққа тартып қалып еді, жыртылған шыт матадай дар етіп сөгіліп жүре берді.

— Ал, қатын, тезірек қазанға сал!

Осы жайдың бәрін қылп еткізбей бағып отырған қонақ:

— Бұл бала нешеге келді? — деп сұрады.

Сілеусін бұрынырақ жауап берді:

— Өлі онда ғана. Біздің үйдегі кісі бет алды айта береді.

Левенштерн Есімге қарады:

— Нағыз шахтердің өзі болашақтағы.

Битабар алған бетінен қайтар емес.

— Мен он жасымда асаудың құлағында ойнағанмын. Амантай үндеген жоқ. Қызарақтап төмен қарай берді...

* * *

...Битабар көзін ашты...

Есінде қалғаны Амантайдың төмен қарай бергені. Қалай орнына келді, сосын не істеді, не әңгіме болды, төсек қалай салынды, кім қайда жатты — білмейді. От сөніп қалған. Қазан босағада, беті жабық: «Ет желінді ме осы?»

Қонақтар тұрып кеткен...

Жүгіріп далаға шықты. Есім машина астына от жағыпты.

— Ау, мұның не? Басқа жер жетпей ме от жақсаң?

— Машина жүрмей жатыр...

— Е, жүрмесе, онда көтерейік те.

Левенштерн күліп жіберді.

— Көтергенге болмайды, тамыр. От жағып, жылыту керек.

— Е, сұмдық-ай, адам секілді, бұл мақлұғың да тоңады екен ғой...

— Тоңбақ түгіл үсіп те кетеді...

Битабар шын таңырқап, астыңғы ернін жымқырып, басын шайқап-шайқап қойды.

«Үсіп кеткен» машина жылынған соң Есім кузовтан бір ақбөкеннің істегін алып түсті. Сөзді Левенштерн алды.

— Бұл — өзің секілді дала тағысы. Байлағанымыз, тамыр.

Әуелгі ойы: «Керек болса, өзінді де осындай етем дегені ме, о не дегені?!» Бірақ райынан тез қайтты.

— Е, рахмет, қанжығаң майлана берсін осылай.

— Саған да рахмет! Ал соңғы сөз: енді Қарағандыда жолығысамыз. Шахтада... Еш нәрседен қысылып, қам жеме. Бәрі де алдыңда әзір тұрады...

Машина жүріп кетті.

Басы ауырған Битабар өгізше бағуға бармай қалды. Күн ұзақ сары тонды бүркеніп жатты да қойды.

Келесі күні ала көбеден оянды.

— Қатын, тұр, үйді жығамыз.

Сілеусіннің ойында түк жоқ екен.

— Үй жыққапы несі?

— Көшеміз...

Көп кешікпеді, жан-жақтан құйылып, Қарағандыға бет алған көп керуеннің тобына Битабардың да көші келіп қосылды...

4

Битабар түнгі кезектен келіп, енді ғана дем ала беріп еді, сыртта Амантайдың даусы шықты:

— Әке, әке, ау, әке!

— Е, не болды?

— Қызық бар, керемет қызық!

Битабар «үйге кел» — деуді де ұмытып кетті. Дамбалшаң жүгіріп далаға шықты.

— Ие, не қызық?

Амантай қолындағы газетті ұстата берді:

— Мә, мынада сенің суретің бар.

Битабар газетті алып, олай төңкерді, былай төңкерді.

— Көне, қай жерінде?

— Әке, жоқ, теріс ұстап тұрсыз, міне, былай... Міне, мына төртеудің ең зоры...

Битабардың көзі ең әуелі кішкенесіне түсті. Ол — Әли деген Битабардың иығынан ғана келетін пәкене жігіт. Одан қалқыңқысы — Левенштерннің өзі. Үшіншісі — Ылғаз атты балуан. Шахтаға жаңа келгендердің бірі. Ең зоры — Битабар. Аналарды салмай танығанымен өзіне келгенде үңіліп, көп қарады. Өз суретін бірінші рет көріп тұрғандықтан ба, қызық тіпті. Ұқсамайтын секілді. Ұқсамайды дейін десе, ұқсайтын да секілді.

— Ал не депті?

Газетті қолына алған Амантай мүдіре берді. Ол да Битабардың өзі секілді, мектеп бетін көрген жоқ әлі.

Ентігіп Әли келді.

— Ой, Биеке, бізді газетке беріпті.

— Ия, ендікпей, не деген екен, соны оқышы.

Әли ежіктей бастады:

«Ле-вен-ште-ри да-ла-ның кө-пейі мен дө-кейін шахта-ға алып келді!».

Битабар күліп жатыр.

— Көпей болып, дөкей болып кездескен екенбіз...

Әлидің қулығы бар екен:

— Көпейің ана Ылғаз екеуің де, дөкейі менмін-ау сонда. Өйткені мен Әзірет Әлимін!

— Ой, Өзіреттен садаға кеткір, — деп Битабар ұмтыла берді. Әли зытып отырды.

Үйге кірген соң да әңгіме — сурет жайы.

— Қатын, байқа енді, Битабардың қайда кеткенін?!

Сілеусін аузын бір сылп еткізді.

— Құдай-ау, дәл өзі. Қалай айнытпаған!

— Айнытса, тамыр бола ма! Тамыр болған соң да айнытпай салдырғаны. — Битабар сәл кідіріс жасады да, — біздің тамыр шіркін нағыз азамат екен ғой, айтқан жерден шықты, — деп түйді.

Ия, Левенштерн айтқан жерден шықты. Өзі қарсы алды. Таңдап жүріп, үйді де бір әдемі жерге тіктірді. Шахтаға да өзі алып түсті. Битабар Әлимен осы жерде кездесті.

— Мынаның салмағы елу бес екен. Ал, тамыр, сен болсаң бір жүз алпыс тарттың. Норманы да бұдан үш есе артық орындайсың. Келісім осы. Әйтпесе паекты тегін бермейді шахта, — деп Левенштерн ойын-шынын араластыра айтты.

— Үш есе деген не, тәйірі, бес есе, — деп қойды көңілденген Битабар.

— Онда тіпті жақсы. Жалақы да көп. Бәйгеге берілетін нәрсе де мол. Абүйір-атағы да бар.

— Жақсы, тамыр, жақсы.

Левенштерн қолын ұсынды:

— Уәде осы.

Левенштерн дауыстап жіберді.

— Николай, қайдасың?

— Мен мұнда, Иван Иванович.

Шалғы мұрт, мосқалдау біреу келді. Десятник.

— Сен осы Николайдың қарамағында істейсің.

— Мақұл, тамыр.

Десятник қайла әкеп берді де, қазатын жерді көрсетті.

Бір жаманы, көмірдің қалыңдығы қара саннан аспайды екен, еңбектеп, тізерлеп отырып, не жатып қазу керек. Сахараның кең тынысына үйренген, не істесе де еркін, көсіле сілтейтін Битабарға ұнамағаны осы болды. Соған назаланды ма, қайланы құлашын жаза сілтеп, тартып қалып еді, сабы қолына келді. Десятник басын шайқады. Қайла сағағына дейін көмірге кіріп кетіпті.

— Иван Иванович, темір сапты қайла болмаса, ағаш саптысы жарамайды. Көрмейсің бе, саз балшыққа кірген секілді.

Иван Иванович үндемейді, мұртынан күледі.

— Иван Иванович, осындайларды қайда жүріп тауып аласыз дейім,— деп десятник те сылқ-сылқ күлді.

Бұлардың не деп тұрғанын Битабар түсінбеді. Басында сынған қайла үшін ренжіп тұр ма деп ойлап еді, күлкілеріне қарап, көңілі орнына түсті. Жамандап тұрмаған секілді.

Алғашқы күн осылай аяқталды. Келесі күні Битабардың қолына темір сапты қайла тиді. Кешегі біреуі айбалта селкілді шолтаң ете түсіп еді, мынау ондай емес, салмақты.

— Қалай шабам?— деп сұрады Битабар десятниктен.

— Осылай қарай үңгі бер.— Жауап осы болды.

Қаруға разы Битабар енді бір жамбастай жатып, көмірді кесек-кесегімен қопарып домалата бастады...

5

...Біреу Битабардың аяғынан қақты:

— Әй, жолдас, шық былай қарай.— Сондай зілді, өктем дауыс.

Битабар бұрылайын десе, мүмкін емес. Жас кезінде бәстесіп, қасқырдың апанына кіргені бар еді, дәл сол апанда жатқан секілді, бір шама үңгіп, біраз жерге кетіп қалыпты.

— Әй, шығасың ба-ей, жоқ па? Не қылған немесің өзің?

Битабар шегіншектеп кейін жылжыды. Өктем сөзге шамданған түрі бар. Ебетейсіз қимылдап, төбесін де соғып алды.

— Немесін саптап тұрған бұл кім өзі? Кім болсаң да жағыңды айырайын ба?!

Кесек денелі шұбар бет бір қара екен, болар емес.

— Біреудің жағын айырам деп, өз жағыңнан айырылып қалып жүрме!

Битабар шын ашуланды: «Көкіген немені бір аунатып алайын!»

— Шық былай ендеше, көзіңе көк шыбын үймелетейін!

— Шықсаң шық, к...де тотияйын қыстырып жіберейін?— Қара шұбардың қолы Битабардың жауырынына сарт ете түсті. Тым қатты, жолбарыстың тебісі секілді. Тәлтіректен барып зорға түзелді: «Мына иттің баласы қайтеді?»

— Ә, өле алмай жүрген біреу екенсің ғой!— деп Битабар жауырын тұсынан салып жіберді де, өзіне қарай

тартып қалды. Қара шұбар да сүрініп барып түзелді. Жығылған жоқ. Битабар сескенейін деді: «Шынында да мынау бір ит қой!» Өйткені балуанның осы бір алғашқы шабуылынан бір пенде сау қалмайтын. Шірік томардай қисалаң етіп барып, жер сүзетін. Сонда ол есін жиғызып үлгіртпей, құлап бара жатқан жерінен тұрғызып алатын да, оң жамбасын тоса беріп, іштен шалып алып, жарқ еткізе түсіретін. Мынау оған көнбеді. Енді не істеу керек? Сөйткенше болмады, шұбар қара сақылдап күлді де, қолын босатып қоя берді:

— Сен Битабарсың ғой? Қолыңнап таныдым.

— Болсақ, болармыз. Ал сен ше? Сарысудың төменгі жағында Ылғаз балуан бар деуші еді, сен сол Ылғаз емессің бе?

— Болсақ болармыз.

Әлгінде ғана тіресіп тұрған екі асау бір-біріне күле қарасты да, құшақтай кетісті.

— Ылғаз, сен де келген екенсің ғой?

— Екі ай болды. Біз енді байырғы шахтерміз.

— Біз де келдік...

— Естідім. Тамыр айтқан.

— Тамырың кім? Ләуен бе?

Ылғаздың тілі дұрыстау екен:

— Ия, Лебен...штерн. Шахтыға алып кеп жүрген сол ғой мені.

— Мені де сол әкелді. Әйтпесе шахты дегенді кім білген.

— Өзі бір жақсы адам.

— Ойбай, сұрама. Кісілігінде қисап жоқ тіпті.— Ылғаздың көзі қайлаға түсті:— Е, саған да темір сапты қайла жасаттырып берген екен ғой?

— Саған да ма?

— Ия, менде де темір сапты қайла. Ана ағаш саптысы баланың ойыншығы секілді, салмағы жоқ, шолтаңдап жатқан бірдеме.

Битабар өз басындағы жай айтылған соң кеңкілдей күлді де, қайланы қолына алып, салмақтап-салмақтап қойды:

— Сілтегеніңде қара тасқа мылтықтың оғындай қалады. Асыл темір.

— Қадалғаны жақсы-ау, өліп қалып жүрме, бірақ.

— Е, неге өлем?

Ылғаздың айтқанында жан бар екен. Әр адамның күндік нормасы сексен сантиметр жердің көмірі. Әр елу

сантиметрде тіреу қойылуға тиісті. Әйтпесе ана қалың жыныс басып, тірідей көмілін қалуға болады екен.

Битабар қазған жерін көзбен шамалады: кісі бойы қол ұсыным.

— Құдай сақтады десейші.

Десятник өтіп бара жатып бері бұрылды:

— Әңгімеге жол болсын, жұмыс қайда?

— Жұмыс артығымен орындалды, нәшәндік.

Десятниктің көзі шығарылған көмірге түсті.

— Жарайсың, Битабар. Үш погон метр, төрт норма!

Битабардың түсінгені — төрт норма. Ылғаз ана-мынаны көріп ысылып қалғанға ұқсайды.

— Төрт нормасы жақсы-ау, бірақ тіреу қоюды неге айтпағансың?!

— Айтпаса, айтылады.

— Өлтіресің ғой?

— Ене, шахтаға бір түскен соң өзің де өлмей шықпайсың, — деп десятник жөнеле берді. — Тұрмаңдар, тіреу қой да шаба бер. Күн әлі ерте. Ал сен жөн үйретпей өз орныңа бар. Айтқан тілді алмасаң, нормаңды кемітіп жазам.

Десятник ұзап кетті.

— Өзі осындай бір қырсық.

— Қой, онда тұрмайық, Ләуен естіп қалса, ұят болар, — деп Битабар қайланы алды.

6

...Күн батуға айналған шақ. Битабар шахтадан шықты. Кеудесін керіп дем алды:

— Қайран, таза ауа-ай!

Шахтадан шыққан қоқыс өз алдына бір тау. Әр жерінен от жылтылдайды. Тымырсық күйік иісі шығады. Битабар бетін тыржитты. Осы бір иіске үйрене алмай-ақ қойды. Жел күшейсе, құм боран соғып, беті-көзіңді осқылап тұратыны бар. Ол кез Битабар үшін тіпті қиямет. Сондайда өзінің туған жері — Сарысу бойы, шілдеде де көгеріп жататын Иманақ тауы көз алдына келеді де, әлдене жүрегін шымшып ауыртады.

Битабар бір күрсініп алды да, шахтадан аулағырақ тігілген үйіне қарай адымдай жөнелді.

— Әй, Битабар, бері бұрыл. — Әли екен.

— О, Әзірет Әлі, жайша ма?

— Жоқ, жәй емес. Сені Левенштерн шақырып жатыр...

Битабар адымдай басып келеді. Әли бұлкілдеп жортып келеді. «Ләуен неге шақырды екен? Жақсылық па екен? Әлде...» — Жаманшылық па деп айта алмайды. Мүдіріп қалады. Бастық алдына тұңғыш рет келе жатқаны.

Ылғаз да осында.

— Ләуен сені де шақырды ма?

— Ия. Ал сен ше?

— Мені де шақырды.

Екеуінің де жұмыстан шыққан беті. Екеуінің де бет-аузы қара қожалақ, күйе.

Іштен Левенштерн шықты. Далада кездескеніндей емес, ұстамды, салқындау, сыпайы. «Өзі отыратын жерінде бастық осындай болады екен-ау».

Ылғазға «отыра тұр» дегенді қолымен көрсетті де, Битабарды алдымен алып кірді. Отыратын бөлмесі тым үлкен екен. Мұндай үлкен кабинетті де тұңғыш көргені. Есік пен төрі — ат шаптырым. Өзінше, даланың өлшемімен мөлшерлеп жатыр: «Он екі қанат үйдей бар-ау шамасы. Бай емес, жалғыз өзіне осынша үйдің не керегі бар екен? Мәжіліс-дүкен құрады-ау есебі».

Есіктен төрге тартылған ұзын стол. Соның орта тұсынан Левенштерн қонағына орын көрсетті. Өзі жақын отырып, езу тартты. Бірақ өмірі орындыққа отырып көрмеген Битабар қолайсызданған секілді. Сасқаны ма, қабырғаға қарады. Маңдай бетті түгел алып үлкен бір кісінің суреті тұр. Бір қолын шалбарының қалтасына салып, екінші қолын ілгері созған. Битабар: «Бұл кім?» — деп құмартқан жоқ. Алғашқы ойы: «Не деп тұр?» Көп қарай берген соң Левенштерн түсінік берді.

— Бұл кісі — көсеміміз Ленин!

Битабар балаша таңырқады.

— Ә, Ленин деген кісі осы ма?

— Ия, осы кісі. Ал жалақыңды алдың ба?

— Алдық, тамыр.

— Паектарыңды ше?

— Оны да алып жатырмыз.

— Паекты молырақ жазғам...

Сілеусін үнемі дүкеншіні мақтап келетін — «мен десе пейілі кең, жұртқа бір өлшесе, маған екі есе өлшеп берді». Дүкенші сырын Битабар енді білді.

— Матаның да талонын артығырақ бергізгем...

Битабар айтты:

— Бұйырған нәсіпті ішіп-жеп, киіп жатырмыз. Алда разы болсын, тамыр.

— Сол сенімге лайық жұмыс істеу керек енді.

— Істегенде қандай, істейміз, тамыр.

Левенштерн жүріп кетті:

— Бүгін шахтерлердің жиналысы болды. Жер астында жүрген соң жұмысыңнан қалдырмадық.

— Қош?...

— Әңгіме былай: «Күніне пәлен тонна, айына пәлен тонна өндірілсін» — деген жоспар бар бізде. Қалай өндіреміз, қалай орындаймыз — бүгінгі жиналыста біз соны қарадық.

— Қош?..

— Смена мен смена болып, бригада мен бригада болып, бір шахтер мен екінші шахтер болып өзара социалистік жарысқа түсіп жатыр.

— Қош?..

— Көтеріңкі міндеттемелер алып жатыр...

— Ендеше жұрттан қаламыз ба, мен де жарысқа түсейін, мен де көтере-көтере міндеттеме алайын, — деді Битабар.

— Жұрттан қаламын ба емес, жұрттың алдында боламын де.

— Е, құдай жазса...

— Сонда жарысқа кіммен түсесің? Ана Әлимен, әріне, түспейтін шығарсың?

— Құдай сақтасын. Естіген жұрттан ұяттағы.

— Енді кіммен? — Левенштерн ерікті Битабардың өзіне тастады.

— Ана есік көзінде Ылғаз отыр ғой. Сол дұрыс болар...

Левенштерн қуанып кетті:

— Ө, өзім де солай ойлап едім.

— Дұрыс ойлағансың, тамыр.

— Бұл жарыс та қазақтың күресі секілді. Жеңіліп қалып, сүйегіңе таңба салып жүрме.

— Құдайға шүкір, әзірге ондай атағымыз шыққан жоқ, тамыр.

— Қара нар, қалы кілем болмаса да, жұрт алдында атап берер бәйгеміз бар.

— Шапнай бер десем, асылық болар. Күні бүгінге дейін Битабардан бәйге құтылып көрген жоқ, тамыр.

— Бәйге құтылмағанын білем. Сонда да ескерткен жөн.

— Оныда рахмет, тамыр, — деп Битабар түйенің табанындай үлкен алақанын ұстата берді.

— Қандай тілегің бар, қысылма, айт,— деді Левенштерн.

— Лұқсат болса бір ғана тілек: су тапшы. Жұмыстан келгенде жуынайын десең, шай ішейін десең...

Левенштерн Битабардың сөзін бөліп жіберді:

— Ия, су мәселесі қиын мәселе. Тасып үлгере алмайды. Дегенмен тағы да көлік бөлеміз. Әрі... Битабар тамырға суды бұрынырақ құй деп тапсырармын,— деп Левенштерн сәл жымиып қойды.— Тағы не тілек?

— Басқа тілек жоқ, тамыр,— Битабар түрегелді.

Левенштерн сәл ойланып барып, оқыс бір сұрақ қойды:

— Балаң нешеде еді осы?

— Оннан он бірге шығады.

Левенштерн тағы да кідірді.

— Биылғы оқудан қалып қойды-ау, ә?

Ия, көшіп-қонып жүріп мектепке бара алмай қалдық.

Левенштерннің жүзіне кірбең жүгірді.

— Мен бала болса да еңбек-характерсіз отырғанды жек көрем.

Битабар үндемеді.

— Амантайды да шахтаға түсіру керек.

Левенштерн не айтса да, қарсы болар Бибатыр жоқ.

— Түссін. Әлі жеткенше істер.

Левенштерн анықтап қойды.

— Көмір қазбайды, ат басына мінеді. Вагонеткамен сыртқа көмір шығарады.

— Е, оған ие ғой, қанша тартпады десем де,— деп Битабар күлді.

— Онда ертеңнен бастап жұмысқа шықсын. Паек алады, ақша табады.

...Битабар сондай көңілді, адымдай басып келеді. Әлі бүлкілдеп жортып келеді.

— Е, неге шақырыпты нәшәндік?

— Мына шахтыда жұмыс істеу де кәдуілгі күрес секілді екен. Тамыр кіммен күресетінімді сұрады.

— Ия, кіммен күресем дедің?

Битабар мырс етті.

— Әзірет Әлі тұрғанда кіммен күресуші едім. Өзіңді таңдадым да.

Әли болатын емес.

— Онда бас бәйге менікі.

Битабар бас салып, жерден көтеріп алды.

— Сенікі ме?

— Әрине, менікі.

Битабар Әлиді жағасынан ұстаған қалпы көтере түсті.

— Әлі де сенікі ме?

— Әрине менікі. Өйткені мен сенен әлі де жоғары тұрмын.

Битабар күлді де Әлиді қоя берді. Кенет көз алдына Левенштерн келді: «Тамыр, жарайсың!» Кинодағыдай оқыс алмасып, Бертшек шықты: «Бауырым, жарамайсың!».

Битабар қолын бір сілтеді. Жортақтап келе жатқан Әли қалпақтай ұшты...

Балуан қайырылған жоқ.

7

Дүкен алдында қара-құра кісі көп. Кезекте тұр. Қант, шай, ет, май — бәрі де осында. Қазан бас сатушы таразыны асықтай үйіреді:

— Ал көне, талондың әкел! — қазан бас сатушының қайшысы да өткір. Көз ілеспейді. Талон деп аталатын қағаздың айқыш-ұйқыш сызықтарын бойлап, ойып түседі. «Бір жарым кило ет. Бес жүз кірәм май. Ал болды, тайып тұр. Жұртты ұстама деймін, жөнел дедім ғой!»

Күндегісі осы. Біреулер дауласып жатады: талонды артық қидың... қантты кем өлшедің!..

Мұндай даудың не екенін Сілеусін түсінбейді. Қайтсе де дүкеншіге дән разы. Келе жатқанын әйтеуір қиядан көреді. Елу адам, жүз адам тұрсын, есеп емес:

— Елбаев Битабардың семьясы! Бері кел, бері! Оу, былай тұрыңдар деймін. Елбаевтың семьясына жол беріңдер деймін... — Сөз осы.

Сілеусін де үйреніп алған. Қаймықпайды, қалың жұрттың арасын жарып келіп талонын береді. Таразы тілі қылтың-қылтың. Жұрт дорбалап қолына ұстап шығып жатса, Сілеусін қапшықтап, арқалап шығып жатады.

Ондайда жиналғандар тырс үндемей қалады. Сол тыныштықты қазан бас дүкеншінің өзі ғана бұзады:

— Міне, жұмыс істесеңдер, Битабарша істендер!

Бұл жақсылықтың арғы түбі қайда? Оны ойлап Сілеусін басын қатырмайды. Көз алдында қазан бас дүкенші болған соң бар алғыс, рақметін соған арнап үйіне оралады.

Битабар жұмыстан қайтты. Дүкеннен келген Сілеусін сыбырлап сөйлейді:

— Үлкен атам үйіндегі қайын аға келіп отыр.

— Е, ол қайдан жүр екен?

— Қайдан екенін сұрамадым.

— Ай, алла-ай, кеше ғана ойыма алып едім.

Бертшек жылы оранып от басында отыр екен. Сақал-шашын қоя беріпті. Тым жүдеу. Ескі есепті ұмытып үлгірген Битабар ұмтыла берді:

— О, Бекеңбісің? Қайдан жүрсің?

Бертшек «ақырын сөйле» дегендей қолын көтерді:

— Расыңды айтшы, сен баяғы Битабармысың? Әлде белсенді болып алдың ба?— деп сыбырлап айтты.

— Белсендісі несі?

— Ә, өзім де солай ғой деп ем. Адаспаған екем...

— Ал, үй іші, ауыл-аймақ аман ба?

— Ауыл-аймақ дегеннен не қалды дейсің, тозды ғой. Үй ішінен хабарым жоқ.

— Сонда не, басқа жақтан келемісің?

— Сен сұрама, мен айтпайын. Қаны бір туыс қой, паналатар деп келдім. Жақсы орналасты, тұрмысы оңды дегенді және естідім.

— Е, не көрініпті соншама, аунап-қунап жата бер. Үй жетеді. Төсек-орын бар. Паек та бар.

Дастарқан жайылды. Ақ бөлкені түйе табан қолымен Битабар омырып-омырып тастады. Отырған қалпы керегеде ілулі тұрған дорбаны алмақ болып, бір-екі рет ізеп еді, бытыр етіп бауы үзіліп дорба қолына келді. Сілеусін бай-байлап қалды.

— Әй, осы үйдің кісісі-ай, өзім де алатын едім ғой.

— Оқасы жоқ. Ана майынды сығымдамай молырақ сал. Тамыр аман тұрса бәрі де болады,— деп Битабар жаңағы дорбадан құмшекерді қолымен көсеп-көсеп алып ортаға үйіп қойды.

— О, жарықтық-ай, ыдыс бар еді ғой. Міне, аяққа салайық та.

— Оқа емес, қатын. Тек бар болсын де. Ал, шәйді құй дұрыстап.

Бірақ Битабардың өз пейіліндей кең дастарқанындағы ең тапшы нәрсе осы шәй болып шықты. Шәй емес, су тапшы.

— О заманда, бұл заман Кербаланың шөліндегідей суға жарымаған не сұмдық!— деп Сілеусін кейіп алды.

Шай дегенің бір-бір кеседен-ақ келді. Көптен қарны тойып тамақ ішпеген аш қонақ нан мен майды қантқа араластырып қарбытып жатыр. Шайды түйілгенде ғана есеппен сараң ұрттап қояды. Битабар қонағын бір түрлі аяп кетті: бала күннен тай-құлындай тебісіп бірге өсіп еді. Бірі аға, бірі іні болған күндері бар. Тетелес құрбы болған да күндері бар. Ас пен тойда екеуінің жұбы да жазылмайтын. Битабар Бертшекке сенетін. Сол себепті көп мәселеде өз басын көп қатырмай, тізгіннің ұшын соған бере салатын. Балуанның осы қасиетін Бертшек те білуші еді. Аяқ асты еткен, қадірлемеген жері болған емес. Артта қалған ұзақ жылдарға Битабар дәл қазір тым биіктен қарап отыр. Бұралаң ұзын жолдың бұлтарыс-бұрылыстары жазылып, ой-шұқырлары тегістеліп кетті де, өзара қатынастағы ашу-реніш, кикілжіңдер мән-мағынасын жойып, ұсақталып, аласарып жүре берді. Өткен өмірдің күнгейі ғана балуанның көз алдында. Басқа ағайын-туғанды іздемей, Битабар, деп келуі де содан ғой. Сондай ағайынға құшағын айқара ашпаса адамшылығы қайсы.

— Қатын, жоқ нәрсеге таусыла берме. Бас амандығын айт. Шүкіршілік ет осыны.

— Ия, барды қанағат ету керек,— деп қойды ішіне ел қона бастаған Бертшек ықылық атып.

Сәл қысылыңқырап қалған Битабар:

— Тамырға айтқам. Ертеңнен бастап суды өзімізге арнап әкеледі.— Ал қазір қалған суыңа қазаныңды көтер....

Бертшек қателеспепті. Битабар ойлаған жерден шықты. Ет жеп, әбден тойып алған соң, қолын қайыс белбеу, етік қонышына сүртіп, түннің бір уағында ұйқыға ауысты.

9

Темір сапты қайла ұстаған екі балуан, сөйтіп, бәсекелесіп кетті. Арада десятник жүр. Битабарға келіп қазылған жерді өлшейді де:

— О, Ылғаздан қалыңқырап қойыпсың,— деп бәсеке отын өршіте түседі. Бірақ қанша қалғанын айтпайды.— Қимылдай түс, батыр!

Ылғазға барғанда да айтатыны осы:

— О, Битабардан қалып қойыпсың, қимылдай түс, батыр!

Битабар қимылдай түседі. Осындай қызыл танау, жан-

таласпен он күндік қорытынды шығаратын мезгіл де жақындап қалды.

Шахта кеңсесінің алдында асулы тақтай бар. Битабар қалай өтпесін, сол тақтаға үңіліп қара-құра халық тұрады! «Бұл не болды екен?»— Білмекке құмарлық жеңді білем, шахтадан шыққан бойда бұрыла кетті. Жұрт ығыса берді.

— Неге бүйтіп жиналып тұрсыңдар?

— О, Битабармысың?— деп топтан Әли шықты.— Бұл социалистік жарысқа түскендердің суреті ілінген тақтай. Ана ең жоғарыда тұрған сенсің. Содан кейінгісі — Ылғаз.— Әли сәл мүдірді.— Содан кейінгі... әрине мына дәдең.

Жұрт ду күлді.

Битабар мәз.

— Кім қанша орындапты сонда?

— Үшінші болып тұрғаныммен мен бәріңнің де алдыңдамын.

— Қара-қара, құтыруын! Бері келші, «алдағыны» көрсетейін,— деп Битабар ұмтыла берді. Әли бұлтың етіп ұстатпай кетті.— Жоқ, ойнап айтам, алдыңғы орында Ылғаз, екіншісі — сен.

— Қой?..

Ұзын сары жігіт түсіндіре сөйледі.

— Жоқ, мұнда әлі кімнің алда, кімнің артта екені көрсетілмеген. Он күндік қорытынды бүрсігуі кешке шығады. Бәйге де сонда тапсырылмақ.

10

...Битабар үйге беттеп келеді. Қара дауыл. Қиыршық тас ашық жерді тікенше осқылайды. «Қарашаның қары жауып өткеніне екі ай болды, қыс түсетін мезгіл де өтіп барады-ау». Бірақ көңілі тып-тыныш. Жуырда ғана екі бөлмелі жылы үйге көшіп шыққан. Көмір көп. Тамақ бар. Су да анадағы әңгімеден кейін үзбей келіп тұрады. Амантай да іс басында. «Бүгін пәлен тонна көмір шығардық»,— деп кәдуілгі үлкен адамша күн сайын баяндай келеді. Кісі болып қалған. Жалғыз-ақ мазасызданатыны Бертшек жәйі. Келгеніне бір ай. Оңалып, торалып алды. Бірақ не ойлағанының барын кім білсін, табан аудармайды, жатады. «Біздің тамырға айтып, жұмысқа орналастырайын, оған не дейсің?»— деп бір көріп еді. Бертшек «қоя тұр»— дей салған. Содан кейін «ішкен асын, жатар орнын қызғанды демесін» деп, Битабар бұл тақырыпты жауып қойды.

Ертең ел ішінде «Бертшектің ішпесін ішіп, жемесін жеп жүрген Битабар еді, арып-ашып туыссырап келгенде дардай басымен бір ай да паналата алмапты» — деген қаңқу тараса бұдан артық өлім бар ма! Ия, үйіндегі бар асылы мен жылы-жұмсағын қонаққа деп сақтайтын қазақ үшін бұл өліммен тең.

Осы оймен Битабар үйге келді.

Амантай жұмыстан келіп үлгеріпті. Тамақ ішіп жатыр. Үстінде жұмыс киімі. Жуынбаған.

— Әй, неге жуынбағансың?

Сілеусін шағынып жатыр:

— Ойбай, су жоқ тағы да.

— Е, әкелмеді ме?

— Әкелді. Бірақ кісі сондай көп болды. Жетпей қалды. — Битабар әлдекімді іштей сыбап алды.

— Ал ендеше, шәйінді берші. Шахтер болған соң жуынууды көпсінетін шығар бізге.

— Су жоқ дедім ғой.

— Ой, сонда шайлығың да жоқ па?

Сілеусін жауабы шолақ:

— Шайлық та, тамақтық та. Мына балаға кешеден қалған тамақты жылытып беріп отырмай.

Битабар шын ашуланды.

— Мына иттің балалары шөлден қатыратын шығар, — деді де, бүкжиіп жатқан Бертшектің қасына киімшең қисая кетті.

...Ертеңіне Битабар жұмысқа бармай қалды. Басын да көтерген жоқ. Бертшек те солай, қозғалмайды. Амантай тұрып кетті. Сілеусін де тұрып, от жақты. Содан кейін бір шәйнек су әкелем деп ит өлген жерге жаяу жөнелді. Сәске кезі. Бертшек бір аунап түсіп, Битабарға қарап жатты.

— Битабар?..

— Ә, Беке, құлағым сенде.

Тағы тым-тырыс. Битабар су жайын ойлап жатыр. Бертшек ойы әр сақта.

— Битабар?..

— Әу, Беке, бірдеме дедің бе? — Битабар басын көтерді. Бертшек қолымен кеудесінен басып қайта жатқызды.

— Он күннен бері айтсам деймін, бірақ айта алмай жүрмін бір жәйді.

Осындай көрбілте, көмескілікті Битабар ұнатпайды.

— Ия, айтсайшы айтатын болсаң, сағыздай созып неге керек.

Бертшек үндемей қалды. Битабардың ойына тағы да су түсті. «Тамырға тағы да барсам ба екен?» Бертшек ойы: айтсам ба екен, айтпасам ба екен?

— Битабар?..

— Иә?..

— Сөзіме құлақ сал.

— Құлақ салып жатырмын.

— Менде... көп қазына бар.

— «Апырау, суы түскірді не істеуге болады?»

— Сондай көп қазына...

Битабар бұл сөзге мән берген жоқ.

— Қазынаның көкесі су боп тұр-ау қазір.

— Тіпті екеуміздің қалған өмірімізге жететін қаз...

Битабар Бертшек сөзінің ар жағын естіген жоқ. Даладан дабыл қағылды. Барлыққан сушы даусы:

— Су келді! Су! Су алыңдар! Су!..

Битабар атып сыртқа шықты. Пар атты ұзын бірішке үстіндегі ұзын бөшке. Жұрт жиналып қалған. Жапа-тармағай бәрі де қол созады.

— Кезек менікі, маған құй әуелі!

— Жоқ, кезек менікі деймін!

— Әй, әне біреу қолын неге соза береді. О жақтан құйма. Мында кеп кезекке тұрсын!

— Әй! А...ии!

У-шу. Қаңғырлаған шелектер. Төгілген су. Бақырған бала даусы.

Битабар үндемей келді де, шеткі аттың қайыс бауын шешіп алды. Аттың өзін жетелеп кетсе де, аңғарар ешкім жоқ.

— Ал, кәне, балық үлестіріп жатырсыңдар ма! Шуламай кейін шегініңдер!— Салмақты, зілді дауыс.

Жұрт тынып, жалт қарасты. Әлдекімді салып жіберуге оңтайланған адамша қайыс бауды екі қайырып ұстап Битабар жақындап келеді. Бірішке маңы сыпырылып ашыла берді. Битабар сол жай басып келген қалпында қайыс бауды айқара тастап, бөшкені екі жерден құрсаулай салды да, қайырыла берді:

— Ия, аруақ!— Пар ат тартқан алып бөшке қаңбақша көтеріліп барып, балуанның жалпақ жотасына дік ете түсті. Үйге қарай беттей берген Битабар ойы: «Біреу-міреу келіп аяғымнан шалып қалмас па екен?»— Он шақты аттап артына бұрылды: селт еткен бірі жоқ. Бәрі де ауыздарын ашып аңырып қалған:

— Беке, су келді!

Бертшек төсектен ұшып тұрды.

— Мұның не, Битабар!! Қырсық болмаса игі еді. Даладағылардың көз жасына қалмаса игі едің.

— Оны қоя тұр, ыдыстарды дайында!

Бертшек жүгіріп жүр.

— Астағыпиралла-ай! Астағыпиралл-ай.

Бақыр, шелек, күбі, қазан, аяқ, мес, шәшке мен кесе — үйдегі қуыс нәрсенің бәрі тізілді. Битабар лақылдап құйып жатыр.

— Енді ештеңе қалмады-ау деймін!

Битабардың есіне Бертшек пен өзінің қара саннан келетін жуан қоныш етігі түсті.

— Етіктердің байпағын суыр!

— Ой, о не дегенің?

— Суыр, Беке, төрт етікке кем дегенде төрт шелек су кетеді. — Рас екен. Қара қазан мен күбіден кейін судың ең мол кеткені осы етіктер.

— Енді қайда құйдым? Беке, байпақтарға да құйсам қайтеді? Жұмыстан келгенде жуынуға жарайды ғой, әйтеуір.

— Байпаққа су тұра ма?

— Жоқ сонда да көрейік.

Бертшек қарсыласпады. Киіз байпақтың қонышын аша берді. Битабар құйып жатыр. Бірақ далаға құйған секілді, сар-сұр.

— О, қызық-ай, суық ұстайтын киіз байпақ су ұстамайды екен ғой.

Бөшке түбінде әлі су бар.

— Енді қайттім?

— Бәрін тауысу шарт па? Далада да ошарылып тұрған жұрт емес пе, қайтарып бер.

Битабарға тағы бір ой келді.

— Мен шешінейін, Беке, сен мына бөшкені көтер де басыма құй. Сөйтіп, кешегі шаңнан бір тазарайыншы.

Бертшек бөшкені олай қозғап, былай қозғап, тізесіне де жеткізе алмады. Бірақ жол тапты: әуелі жаулаудағы суды құйды да, содан кейін бөшкеден көсіп алып тұрды. Әбден шаң-тозаңнан тазарып рақаттанған Битабар бөшкені көтеріп есік алдына шықты. Жұрт манағы қалпы. Бірі селт етпеген. Бәрі де «енді не болар екен?» дегендей осылай қарайды.

— Әй, сушы жігіт, бұдан былай суды әуелі біздің үйге әкеп құясың. Әйтпесе, көретінің осы. Ал, бөшкеңді! — Битабар бөшкені төбесінен асыра көтеріп, лақтырып кеп жіберді. Қаңғыр-күңгір. Жұрт жапырыла берді.

— Ойбай, астында қаласың, былай тұр!

— Өй, жалтар деймін тура саған қарай келеді.

— Өй!.. Өй!..

Көпшілік енді бос бөшкені тоқтата алмай әлек. Сапырылыс.

Ашуы тарқаған Битабар қолын кеудесіне айқастырып қарап тұр. Мәз. Енді білді, бұл жер біраз еңіс екен, бөшке көз ұшында бұлдырап әлі домалап барады... Біреу бері салып келе жатыр. Бөшкені көріп о да жалт бұрылды. Содан кейін тұра қалып кеудесін басты: аман қалғанына шүкіршілік. Бөшке кеткен жаққа біраз қарап тұрып-тұрып тағы бері жүрді. Әли екен.

— Әй, батыр-ау, мұның не?

— Не екенін көріп тұрған жоқсың ба?

Ала көбеден кеткен Сілеусін де бір шәйнек су алып жеткен беті.

— Біздің үйдегі кісі-ау, не жасап тастағансың?..— Бетін жыртып, аң-таң.

— Не жасап тастағанда шаруаң не? Шәйінді қой. Қазаныңды көтер тезірек. Қонағыңның да, байыңның да аш екенін білесің ғой.

Үшеуі де үйге беттеді.

...Шай ішіліп жатыр. Қазанда ет бүлкілдейді. Өзінің дағдылы қалпына келген Битабар:

— Беке, жеп, іш! Әли, алсайшы! Қатын шәйді қызартыңқырап құй.

Сен же, мен же.

...Терезе алдына кеп пар ат тоқтады.

— Әлгі сушы ма? Не ғып келді?

Қағалтай Әли ұшып тұра келіп терезеден үңілді.

— Жоқ, сушы емес. Өй, мынау, әлгі Левенштерннің ат-арбасы ғой.

Сөйткенше болмады, есік ашылды.

— О, шай, тәтті-ақ, иесі қатты-ақ.— Күліп Левенштерннің өзі кіріп келеді.

— Е, тамырмысың? Төрлет! Шәйдің тәтті екені рас, ал иесі қатты болғысы келеді, бірақ бола алмайды.— Битабар арбаңдап тұра берді.

— Бала секілді секеңдемей, отырсайшы, өзі де шығады ғой,— деп Сілеусін күйеуінің қалбалақтап қалғанын ұнатпады. Бертшек те бөтен адамның келгенін жаратпаған секілді. Сазарып, үндемей отыр. Бірақ олармен Левенштерннің ісі болған жоқ. Еркін басып қақ төрдің басына шықты. Бертшек сырыла отырды.

— Ой, тамыр-ай, дүниенің астан-кестенін шығарыпсың ғой,— деп Левенштерн сылқ-сылқ күлді.

— Е, естіп қалған екенсің ғой?— Битабар да қарқылдап күліп жатыр.

— Естімегенде. Көлденең тұрған біреу тамашалап айтып берді.

— Қайтейін енді...

— Сол керек ол итпе. Жарлықты орындамаудың не екенін біледі енді. Сушы шағыммен келіп еді, айдап шықтым: — Жарлықты орындамағаның үшін он сом айып. Қайталайтын болсаң, қуыласың. Бар, тайып тұр енді!

— Хи... хи... хи...! Ха... ха... ха!

Левенштерн күлкіден оқыс тыйылды.

— Сен бүгін жұмысқа шықпай қалдың. Ал Ылғаз болса көмірді боратып жатыр. Сөреге қай жүйрік бұрын келеді,— ертең кеш айқындайды. Байқа, Битабар балуанның жауырыны жерге тиіп қалып жүрмесін?!

— Тамыр, кешеден бері ашпын мен. Тамақ ішіп, әлденіп, дем алған соң, кешкі сменамен жұмысқа түсем... Түн шабам, күн шабам... Сонда бүгінгінің есесі қайтпай ма? Екі тәуліктік қауқар бар әлі Битабарда.

— Оған сенемін,— деп Левенштерн күлді.— Уәде осы болсын.

— Осы...

Кетерде Иван Ивановичтің көзі Бертшекке түсті.

— Бұл кісі?..

— Туысым...

— Жұмыс неге істемейді онда?

— Қонақ қой,— деді Битабар.

— Е, білем қазақтың айлап жатып алатын қонағын.— Енді Бертшектің өзіне туралап қарады.— Сендерде мақал бар ғой: Әлгі... ие, қонақ бір қонса құт екі қонса, жұт... Солай ма? Неше қондың бұл үйде?—«Сіз», «біз» жоқ, «сен»... Левенштерн қазақтармен осылай сөйлеседі.

Битабар көлденеңдей берді:

— Жуырда ғана келген...

Аңқаулығы ма, арамдығы ма:

— Қайын ағаның келгеніне кеше бір ай,— деп салды Сілеусін.

Битабар қатынына ала көзімен қарады:

— Көзіңе қара, шәйінді құй жөндеп!

Левенштерн қадалып алған, болар емес.

— Бір ай. Келген күннен бастап жұмыс істесең ғой, үкіметке де, өзіңе де қанша пайда келтірген болар едің.

Бертшек жасқаншақ болып қалған ба, міңгірлей сөйледі:

— Денсаулық жоқ. Жұмысқа жарамаймын...

Левенштерн бұл сөзге мән бермеді.

— Шахтаға, бізге кел. Ақша табасың, паек алатын боласың,— деп тоқтады. Содан кейін турасын айтты.— Битабар көмір қазады. Паек алады. Он жастағы Амантай далаға көмір шығарады. Паек алады. Ал сен бір ай бойы солардың еңбегін сорып жатырсың. Мұндайды арам тамақ дейді. Түсіндің бе?

Бертшектің ерні жыбырлады:

— Түсіндім...

Бұл сөз Бертшектен гөрі Битабарға қатты батқан секілді.

— Әлі орналасады ғой. Аунап-қунап жата тұр деп мен едім болмай жүрген...— Тумысында тұңғыш рет жалған айтқаны.

— Ә, солай ма еді?...— деп Левенштерн езу тартты.— Аунап-қунап болған соң, келсін маған...

Левенштерн кетіп қалды. Біразға дейін үй ішінде ауыр тыныштық орнады. Әзілқой Әли үнсіз сыртқа шығып кетті. Бертшек насыбай салатын шақшасын андасанда саусағымен ұрып тырсылдатып, терең дем алып қояды. Сөзге алаң болған Битабардың сусыны енді ғана қанса керек, табақша түбінде қалған шайды қаттырақ ұрттай тартып, шәшкесін төңкерді. Ішінен ауасы шығып болмаған шұңқыр бірер қимылдап барып бық-бық етіп тынды.

Бертшек тағы күрсінді:

— Ай, Битабар-ай, манағы бір ісіңнен шошып едім. Бірер сағат су ішпесек өлетін бе едік? Дүниені алағандай бүлдіріп... үйіңе нәшандікті келтіріп... Ендігі күн не болды?

Битабар шын қысылды.

— Тамырды келіп қалады деп кім ойлаған? Су жоқ болған соң былай нетін... ызаланып...— деп мүдірді.

Сілеусін түтіні басқа.

— Басында осы тамырдың өзін ұнатпаған ем. Жақсы адам екенін кім білген.

Бертшек ренжіп қалды:

— Келінжан, бұл не, ауырлағаның ба ішкен шәйді?

— Жақсыны жақсы деген дұрыс қой, қайын аға.

— Несі жақсы, қазақ арасында көп болып, ішек-қарнымыздың қырындысына дейін біліп алған қу, ит қой бір.

Сілеусін қайтпады:

— Өзімізге ұнайды, әйтеуір. Біздің үйдің кісісі десе жаны-құты қалмайды. Міне, көрмейсіз бе, өзі келді. Ал

басқа бір қазақтың үйіне әке-көке десең де бас сұқпайды. Рақмет сонысына.

Бертшек түрегелді.

— Келіннің мұнысы кет дегені ғой. Кетейін онда.

Левенштернді мақтаған сайын жаны кіре түсіп отырған Битабар келін мен қайын аға арасындағы қақтығыстың мәнін осы жерде ғана түсініп, қатынын нұқшп қалды.

— Иттің баласы-ау, саған сөз не керек. Тамағыңды қымзаула одан да, жұмысқа барам дедім ғой.

Сілеусін тым-тырыс, Бертшек буынып-түйіне бастады.

— Өй, Беке, есің дұрыс па өзіңнің, қайда барасың?

— Келін кет деп отыр ғой, кетем...

Сілеусін жыламсырай сөйледі:

— О не қылғанбың, қайын аға? Кет деген жоқпын ғой мен сізге.

Битабар ұшып тұрды да, Бертшектің киіміне жармасты.

— Кетпейсің, Беке. Бір жылға қоян терісі де шыдайды деген. Қоян терісі құрлы жоқ дейсің бе. Бармыз. Кеңшілік заманда бірде былай, бірде олай жүргенімізбен, ағайынның шын ағайыншылығы осындай таршылықта көрінеді. Үй өзіңдікі, жата бер,— деп шешіле сөйледі..

Бертшек мұны да тыңдамады.

— Жоқ, Битабар, келінмен алакөз болғым келмейді. Кетем дедім, кетем...

— Онда бұл итті қазір үйден айдап шығам!..

Сілеусін дауыс көтере бастады:

— Адал дәмімді ішіп отырып, мұның не, қайын аға, артық айтсам, кешіре көр. Кетпеңіз. Бүкіл ауылға ұйтқы болған үлкен үйдің баласы ең, не болды? Кетпеңізші. Сіз кетсеңіз осы үйдің кісісі өлтіреді ғой мені.

Бертшектің қалағаны осы еді. Ерлі-зайышты екеуі бірдей жалынып, бағасы артқан соң райынан қайтты. Көкілі орныққан Битабар тамағын ішіп кешкі сменаға бет алды.

Жүйріктің делебесі дуда қызады. Ылғаз бен аруақты балуан шын белдескен адамша қимылдады. Үш темір қайла кезекте. Мұқалғаны қайралып, айналып келе берді. Баяғының тау қопарған алыбы секілді, құлаштай соғып, қайланы тас көмірге сағалата кіргізеді де, көтеріп, не басып қалады. Сандықтай-сандықтай тас көмір кесек-

кесегімен домалайды. Вагонеткалар тасып үлгермейді. Күрекшілер күрегін былай тастап, кей кезде екеу-үшеуі жабылып көмір кесегін зорға тиейді.

Осы қимылмен түн өтті. Битабар жарық дүниеге шықпады. Аз ғана демалып, Сілеусін әкелген тамақты ішті де, жұмысқа қайта кірісті...

Түс кезінде Левенштерннің өзі келді. Екі алыптың қимылына дән риза. Көмір өндірудің осындай жолын тапқан өзіне де риза. «Ел аралап жүріп, шахтерлерді кілең осындай бір алыштардан жинап алса, көмір өнімін он есе арттыруға болар еді-ау».

12

...Шахтерлер үлкен залға жиналды. Мұнда да Левенштерн тапқырлық жасап, қазақ ауылының тойына ұқсатып, жұртты екі жарып отырғызды. Президиум орнына сарашшылар, даяшылар. Сөзді өзі бастады.

— Жолдастар, бүгін бізде үлкен той. Октябрь революциясының он үш жылдық мүшел жасын табыспен қарсы алғалы отырмыз. Шахта айлық жоспарын жүз он процент орындады. Той дегенім осы. Табыс құрметіне бәйгеге ат қоспасақ та, күрес бастаймыз!

Жұрт ду күліп, көтеріліп қалды.

— Бірінші бригаданың атынан жауырыны жерге тимеген атақты балуан Битабар...— Левенштерн Битабарды ортаға алып шықты.

— Екінші бригаданың атынан жауырыны жерге тимеген белгілі балуан Ылғаз...— оны да Левенштерн ортаға алып шықты.

Битабар шешіне бастады. Шын көріп қалған секілді. Левенштерн күліп жатыр:

— Біздің күрес олай емес, былай болады: Битабар оң жағында, Ылғаз сол жағында. Әуелі Битабардың қолын көтерді.

— Битабар айлық нормасын жүз тоқсан жеті процент, ал Ылғазбен жарысқа түскен соңғы он күндік нормасын үш жүз жеті процент орындады.

— Битабар жасасын! Урра...а!

Левенштерн кезекпен Ылғаздың да қолын көтерді.

— Айлығы жүз сексен бес, соңғы он күндігі үш жүз.

Бұған да жұрт ду қол шапалақтады.

Тағы да Левенштерннің орнықты даусы:

— Бас бәйге — шапандық жасыл барқыт — бес метр! Резинка калош Битабарға беріледі.

Жұрт қошеметімен аталған сыйлықты алып, Битабар орнына отырды.

— Екінші бәйге — көйлектік сатин — төрт метр! Ылғазға беріледі.

Ылғаз сыйлықты салқындау барып алды.

— Үшінші бәйге — қазақы шұлғаулық бөз — үш метр!.. Жұрт шулап Левенштернийң даусын естіртпей жіберді.

13

...Баяғы өзіне таныс ұзын стол. Қабырғада Ленин, әлі қолын созып тұр. Тағы да: «Не деп тұр?» Білгісі келеді. Еміс-еміс атын естігені болмаса, түк хабары жоқ. «Түсі игіден түділме» деген ғой, жүзі жылы екен. Жаман айтып тұрмаған болар».

Тағы Левенштернийң даусы:

— Той еті домалақ дейді ғой қазақтар. Осыған разы боласындар. Жеңдер, ішіңдер, жолдастар!

Столда колбаса тұр. — Битабардың татпайтын дәмі.

— Қойдың колбасасы.

— Мынау — бұзаудікі...

— Жоқ, алда разы болсын.

Қызыл шыны, көк шынылар тұр.

— Жоқ, мұны да ішпеймін.

— Жоқ, тамыр, ішесің бүгінгі тойдың құрметіне. Анада Иманақ тауының бауырында ішкенсің бізбен.

— Ішеді Битабар, ішеді, — деп жұрт шулады.

Бір әйел келіп Битабардың қасына отырып алды. Сөзі шала орысша, шала қазақша.

— Мынау вино. Виноград біледі? Мынау сол виноград суы. Битабар мұны ішеді. Пейіште хор қызының ішетін суы!

Жұрт қолқалап болмаған соң, Битабар бәлсінбеді. Тартып жіберді. Содан кейін тағы да ішті. Бір қызығы, арақ ішіп уланбағандық па, Битабар ана жолғыдай, мұнда да тез қызды. Көзінің алды буалдырланып, дүниенің бәрі ірі берді. Қарсы алдында Ылғаз отыр. Біреу емес, екі Ылғаз. Битабар бір көзін жұмса, біреуі жоғалып кетеді, көзін ашса тағы екеу. Шошиын деді: «Жынданудың қай жағындамын?» Ылғаз оң жағындағы екі қолын созды.

— Сен алдадың!

— Кімді алдадым? Құдай сақтасын, ешкімді де алдап көргем жоқ осы жасымда.

— Жоқ, мені алдадың!

Битабар бір көзін қысты. Жоғалып кеткен Ылғазды кім білсін, мына Ылғаздың түсі суық:

— Жасырынып түнгі жұмысқа бардың. Бәйгіні сөйтіп алдың.

Шырылдап ара түскен Әли даусы:

— Түнде барса, алдында күндіз бармады ғой. Екі есен, бір есен.

Битабар ашуланып кетті.

— Кісі екен десем, ит екенсің ғой. Сен ендеше күн-түн істе. Мен жарты ісмен... Сонда да басып озам...

— Оза алмайсың!

— Жоқ, озам!— Битабар қойнына тыққан барқыт пен калошты суырып алды.— Мә, қызғансаң, сен ал! Бәйге дүниесін бойыма жапсырған кісі емен. Өзім де кімге берем деп отыр едім.

— Неге алам? Алмаймын.— Ылғаз сыйлықты Битабардың өзіне қарай сырғытты.— Алсам, жеңіп алам...

— Жеңіп ала алмайсың, осылай ал!

Сыйлық біресе Ылғаз алдында, біресе Битабар алдында. Битабардың көзі Әлиге түсіп кетті.

— Мә, ендеше сен ал.

Әли иіліп жатыр:

— Екі арыстан таласса, біздейлерге жем түседі...

Ду күлкіден Левенштерннің даусы жарылып шықты:

— Біз күн істе, ал түн істеме демейміз. Жоқ, түн істе, күн істеме деп те айтпаймыз. Күн де істе, түн де істе. Әйтеуір жұмыс істе. Әйтеуір көмір өндірі. Біз осыны айтамыз...

Әлдене үзіліп кеткендей болды. Битабар қайта көзін ашты. Манағы әйел тақалып алған. «Қайтеді мына көпірің?!».

— Бұзаудікі мына қолбаса!

— Мынау қойдың қолбасасы!

Битабар қолымен «жөк, жемейді» дегенді танытты. «Битабар ішеді, бірақ жемейді!»

— Іш, Битабар, іш!

Дүние шыр айналып барады. Әйел билеп жүр. Бір секірді, бір отырды. Аяғы байлар мінетін фаэтон арбаның шабақтары секілді, зыр-зыр етеді. Керемет!

— Ойпырай! Кереметі-ай қолының!

Битабар көзін ашты. Әйел қасында отыр. Битабардың қолы столда. Саусақтарын бас-басына ашып қарайды да, күледі.

— Әр саусағы менің білегімдей!

Кенет шарап пен колбасаның иісі келді...

— Битабар жемейді, Битабар ішеді,— Өз даусынан өзі оянып кетті. Үңіліп бір көз тұр. Дөп-дөңгелек. Көк-пеңбек. Кең сахара даладағы тып-тыныш тұнық көл секілді. Көк аспан төңкерулі. Ала шарбы бұлттар қалқиды. Ыстық леп соғады.

— Жоқ, колбаса жемейді Битабар!

— Жемей-ақ қой, іш бірақ.— Жіңішке, назды әйел даусы.

Тағы да көз алдында тұр. Тұңғыық көз... Кіршік жоқ аппақ, тап-таза қарлы дала. Тұңғыық көз сол аппақ дала көзі. Жұп-жұмсақ, жып-жылы...

Дүниенің бәрі көкбеңбек, дүниенің бәрі аппақ, жып-жылы, жұп-жұмсақ.

Битабар жүріп кеткен секілді. Шахта артта қалды. Үйлер де артта. Жүріп келеді. Ып-ыстық бірдемеге сүйеніп келеді. Кенет манағы әйел есіне түсті. Билеп жүр... Битабардың саусақтарын санап жатыр... Оқыс, оғаш сезім: «Бұлар да қазақ қатыны секілді ме екен? Әлде...» Соны ойлауы-ақ мұң екен, ыстық бір құрсау ішіне түсіп кетті. От құрсау. Бойы шымыр-шымыр. Жойқын бір ағын Битабардың ырқын алып, есеңгіретіп жүре берді...

14

...Битабар шошып оянды. Айнала аппақ. Төбе де, төсегі де. Қасында бір әйел жатыр. Сілеусінге мүлде ұқсамайды. Жирен шаш. Әрі кеудесіне тартқан тілімдей шүберегі болмаса тырдай жалаңаш. Көрпесі сырылып қалған. Денесі аппақ, жұп-жұмыр, жұп-жұмсақ. Балтыры оқтаудай түп-түзу. Екі аяғын айқастырып шалқасынан жатқан күйі, қаперсіз ұйқыда. Битабар басын шайқады. Қашан келді, қалай келді? Есінде бірі жоқ. Есіне Амантай түсті. Қабақ шытып алдына бір келіп көрмеген, барға да, жоққа да көнбіс Сілеусінді ойлады. Бала алдында, жар алдында тазарта алмас күнә. Ұят-ақ, өкінішті-ақ.

...Қоңыраулы сағат алты рет соқты... Битабар жата берді.

...Қоңыраулы сағат жеті рет соқты.

Битабар шыдамады. Ұйықтап жатқан әйел мүсініне тағы көз жіберді. «Апырмай, мынаның қасында біздің қатындар да қатынбыз деп жүреді-ау!» Денесі бір түрлі қызынып сала берді. «Ә, болары болды ғой, қылмыстың азы не, көбі не, бәрібір». Жүрегі лүпілдей бастаған соң

аунап түсті... әйел оянды да, балуанды ыстық құшағына ала берді...

— Какой ты сильный, Битабарчик! Сверх всякого ожидания! Ты просто чудо природы... Устала я. Сильно устала...

Битабар түсінбеді. Әйтеуір жамандап жатпаған секілді.

Қоңыраулы сағатты сегіз рет соқтырып Битабар түрегелді.

— Жарық түспей тұрып кетейін мен. Бала бар. Қонақ бар, ұят.

Маужырап, діңкесі құрып жатқан әйел басын изеді.

— Сенің атың кім? — деп сұрады Битабар киініп жатып.

— Марья.

— Ә, Мәриә? Жақсы, жақсы! Мәриә кәрәшәй. Мәриә! Мен қалай келдім мұнда?

Марья күлді.

— Сен болмады, жүр деді. Мен жүрді сосын. Сен болмады, есік аш деді. Мен ашты сосын...

Битабар да кеңкілдеп, басын шайқап-шайқап күлді.

— Мәриә, сен де шақтыда істейді?

— Мен конторда, — шот қағамын, дегенді қолымен көрсетті. — Сендерге паяз береді, ақша береді...

— А-а. Бала қайда? Бай қайда?

— Бала таппаған. Бай өлген. Сосын Қарағанды келген...

— А-а...

Битабар той соңын осылай өткізді.

15

Битабар Марьядан шыққан бойда шахтаға барып түсті. Амантай күндегісінен ерте келіпті. Іздеп жүр.

— Эке, қайда болдың?

Тағы да өтірік айтуға тура келді:

— Түнде тамыр үйіне алып кетті... болмады.

— Ә-ә... Апам да, мен де қорқып... Үлкен үйдегі ағам да қорықты.

Битабар Амантайды басынан сипады.

— Сендер қорқатындай әкеңе кімнің әлі келеді... Бар, жұмысына бара ғой.

Амантай томпалаңдап кең штректі бойлап кетіп бара жатыр. Ойында түк жоқ, айтқанға сенді. Баламысың де-

ген осы. Битабар қарап тұр. Жүрегі бір түрлі. Бала алдында үлкен қылмыс істеді. Қалай ақталмақ енді?

Денесі дел-сал. Өрт соққандай. Басы да зіл қара тас. Қолының қаруы кеткен бе, қайла да көмірге батпай қойды. Бір-екі рет десятник келді.

— Бүгін не болған саған, Битабар?

— Кеше арақ ішкен, соған ауырған...

Десятник көзін сығырайтып, жымың-жымың етеді.

— Арақ ішкен, ауырған... Сосын не істеген?.. Николай бәрін біледі. Айтпаса да біледі... — Николай шалғы мұртын сипады да, Битабардың арқасынан қағып, бас бармағын көрсетті. — Ол маржа — во! Битабар тоже — во!

Битабар үндеген жоқ: «Мынау ит біліп қалған екен ғой!».

Десятник Битабардың қысылғанын сезіп, әрі қазбаламады. Кісілік жасады.

— Жұмыс бүйтіп өнбейді, Битабар. Үйіңе бар да, тынық. Жұмысқа ертең шық.

— Рахмет, тамыр, рахмет...

16

Үй сұп-суық. Сілеусіннің қабағы түсіп кеткен. Қылмыстының арты қуыс. Битабар қылп ете қалды: «Құдай-ай, бір сұмдық болмаса жарар еді!» Бертшек те бүк түсіп төрде жатыр.

— Қайда болдың, Битабар?

Битабар енді Амантайға айтқан дәлелінің түкке аспайтынын сезді. Левенштернді Бертшектің қаны сүймейді.

— Той кеш тарады. Содан әлгі Сарысудың төменгі жағындағы Ылғаз балуан болмай, үйіне алып кетіп... — деп жалтарды. Қайтсін, адам өтірікті айтайын деп айтады дейсің бе, осылай қысылған соң айтады да.

Бертшек жайдарыланып сала берді.

— Е, Ылғаз балуан да осында ма еді?

— Иә, ол бізден де бұрын келген екен... Тұрмысы жақсы.

Әңгімеге тақырып табылып, Битабардың көңілі орнығайын деді.

— Е, қатын, үй неге суық? От неге жақпағансың!

— Жағатын көмір жоқ, таусылып қалыпты.

— Апырау, оныңды ерте неге айтпадың? Қазір, мен... — деп Битабар түрегелді...

Битабар атын жекті де жұмыс аяғында Левенштернге барды.

— Тамыр қайда? Осында ма?

Есік алдында отырған қыз ұшып түрегелді:

— Өзінде, кіріңіз!—«Шахтер келсе, күттірме» деген Иван Ивановичтің жарлығы. Қыз соны орындап жатыр. Битабар түсінігі басқаша: «Апырай, үлкен нәшандіктің алдында отырған күтушілері де сыпайы!» Осылай ойлаған Битабар кабинетке кіріп үлгірмеді, Левенштерннің өзі шықты. Қасында Ылғаз.

— О, тамыр, шаруа қалай?

— Шаруа жақсы емес, тамыр. Үй суық, көмір жоқ, тамыр.

Левенштерн қарқылдап күлді.

— Саған да көмір керек пе?

— Иә, тамыр, көмір керек.

— Бұл қалай, тамыр атаулының көмірі бірдей таусылғаны. Міне, Ылғаз да көмір сұрап келіп тұр.— Левенштерн осыны айтты да, көмекшісіне бұрылды.— Қызым, бухгалтерді шақыршы.

Қыз жүгіріп кетті. Әлгіндей болмай Марья келді. Битабардың жүрегі зірк ете қалды: «Құдай сақтай көр. Мәриә қайдан сап етті?!»

Левенштерн бірдемені сезетін секілді. Екі балуанға кезек қарап күліп қойды. Левенштерннің сезгенін Марья да сезген секілді. Әуелі Ылғазға, сосын Битабарға көзі түсіп қадалып қалды.

— О, Битабар?!— Ішіп-жеп барады.

Битабардың маңдайынан тер бұрқ етті: «Құдай-ау, мына көпірің әйел болып қымсынбайды ғой тіпті. Бір сұмдық жасамаса игі етті!».

— Марья Александровна, мына екі тамырдың көмірі бітіп қалыпты, не істейміз.

— Е, көмірі бітсе, жазып берейік,— деді Марья. Битабардан көзін әлі алған жоқ. Ыңғайсызданған Битабар жүзін төмен салды. Неге екені белгісіз, Марья кейші көзімен көргендегіден де айқын болып елестей қалды енді: әжімсіз аппақ өң. Иегі сәби иектеніп дөңгеленіп тұр. Көзі тұңғыық су секілді, мөп-мөлдір. Жирен шашы тобығына түседі, жұп-жұмыр. Кеудесі сондай шалқақ, шығыңқы, қап-қатты. Ал белі болса, қылдырықтай-ақ. Нағыз құлын мүсін, қыз мүсін. Байға тиген қатынның тап осындайын тұмысында көргені осы. «Керемет көпірің!» Аздап ой

жетегіне еріп, еліккен Битабар қайда тұрғаны қайта есіне түсіп, басын жоғары көтеріп еді, Марья әлі көзін аудармаған екен.

Левенштерн айтты:

— Жазып бергенде, кезекті қайсысына береміз?

Марья іркілмейді:

— Кезек Битабардікі.

Левенштерн қарсы:

— Жоқ, кезекті өз ара келіссін.

Марья күліп тұр, үндеген жоқ.

— Кезегі несі?— деді Битабармен кезектескісі келмеген Ылғаз. Битабар ойы өзгеше: «Мәриә мен осы тамыр екеуі бірдемені бұлдірмесе игі еді...».

— Кезектің не екенін көресің қазір. Ал жүріңдер.

Марья Александровна, баста.

Марья Александровна жол бастады. Көп соңында әуелі Левенштерн, Битабар, сосын Ылғаз. Левенштерн сәл кідіріп, артына көмекшісіне бұрылды:

— Жұрттың бәріне айт, далаға шықсын, қызық бар.

Битабар әдепкіде тамырының әйелге жол бастатқанын бір түрлі балаша қызықтап: «Жөн-ау, осы. Үй-жайыңды ұстағанын жақсы көреміз, қойнына жатып, құмардан шығатынымыз және бар. Сөйте тұрып: «Әй, сүйт, әй, бүйт!»— деп ат артына өңгеріп, кемсітетініміз теріс қой»,— деп ойлап еді, Левенштерннің «қызық барына» қайта қобалжыды.

Марья Александровна бұларды көмір шығаратын жерге бастап келді. Әлгіндей болмай жұрт жиналды. «Қызық бар!»— дегенге ме, ентелесіп иін тіреседі. Бір жақтан Әли де сап ете қалыпты: «Ал, кәне, қызықты көрейік!»— деп ентелей түседі.

Үлкендігі шөккен нардай, үлкен бір кесек тас көмір жатыр. Не Ылғаз, не Битабар шауып түсірген кесек. Левенштерн сол тас көмірдің қасында тұр. Битабар мен Ылғазды қатар шақырды:

— Мына тас көмірді қайысың көтеріп әкетесіңдер? Ерік өздерінде. Құдай алдында сұрауы жоқ. Қай үйге болса да екі айлық отын.

Битабар бұрын сөйледі:

— Ылғаздың жасы менен кіші, Ылғаз алсын.

Ылғаз баса қоймады:

— Жоқ, жол жасы үлкендікі емес пе, Битабар алсын.

— Қайратты жас көрсетуші еді ғой...

— Битабар дұрыс айтады,— деп қойды Марья.— Бұл — Битабар шауып түсірген көмір. Ылғаз алады. Ал

Ылғаз шауып түсірген көмірді Битабарға беретін боламыз.

Ылғаз сөз таластырмады. Көмірдің ол жағынан бір, бұл жағынан бір шығып қарады. Аяғымен де қозғап көрді. Құшағымен де өлшеп, шамалады. Басын шайқады.

— Жоқ, мұндай көмірдің маған керегі жоқ.

— Ендеше басқа отын жоқ,— деді Левенштерн.

Жұрт ду ете қалды:

— Жоқ, Битабардың өзі алсын. Өзі шауып түсірген екен, өзі алуға тиісті...

Алғашқы ой: «Көтере алмай, ұят болып қалмас па екен?!»

Левенштерн енді Битабарға қадалды.

— Тамырлықтың жолы бір басқа, тамыр. Осы көмірді алмасаң, саған да отын жоқ.— Ойнап тұрмаған секілді. Жүзі салқын.

Марья жақындап келді:

— Ну, көтересің ғой, Битабар, көтересің. Оп-оңай көтересің.

Марьяның бұл сөзі Битабарға аздап әл берген секілді: «Осы кәпірің біліп айтып тұрмасын!»— Бұл да көмірді айналып қарап шықты. Құшақтап көріп еді, бірақ бір кісі түгіл, екі кісі құшағы жетсе, зорға жетерліктей. «Атан түйедей бар-ау сірә?!»

Битабар басын көтерді. Айнала жұрт, иін тіресіп анталап, демін ішіне тартып тұр. Марьяның бір қолы мықынында, жүзінде күлкі нұры. Ылғаз шеттеп кетіпті. Левенштерн өзгермеген, манағы салқын қалпы.

— Ау, былай сейіліңдерші, арбамды жақындатайын,— деді Битабар.

Жұрт шу етіп қақ жарылды. Битабар беліндегі жалпақ қайыс белбеуін шешіп алды да көмірге қарай беттеді.

— Көтерсем көтердім, көтере алмасам, демесіп жіберіндер, жарандар!

Әли сөзге араласты:

— Олай болса, Ылғаз екеуің арбаға көтеріп салыңдар да, үйге апарып бөліп алыңдар.

Левенштерн қарсы:

— Жоқ, олай болмайды. Қайсысы алса да, дара алады.

Әли дағдылы әзіліне басты:

— Е, онда қорықпа, Битабар, көтере алмасаң, мен бармын ғой.

— Е, соныңды айтпайсың ба?— деп Битабар күлді де, қайыс белбеуді көмірдің астынан өткізді:

Арба көмірдің қасына тартылды.

«Тіземе бір жеткізсем, ар жағы қиын болмас еді-ау?!»— Битабар қайыс белбеудің ұшын қолына орай ұстап бір-екі рет изеп-изеп қойды. Жоқ, қозғалатын секілді.

— Ия, аруақ!

Жұрт ішін тартып шу ете түсті. Вагонға ешкім көтеріп сала алмағандықтан, тас табандап осы жерде жатқан көмір кесекті балуан қаңбақша ойнатып кеудесіне апарды да, арбаға тастап жіберді. Жұрт тағы шу етті: байқаса алты арыс қу шыбықша морт омырылып, арба отырып қалыпты. Әли шық-шық етеді:

— Өзің де осы керек, көмірді осыншама кесектеп өміріп нең бар еді!

Левенштерн Битабардың арқасынан қақты. Жүзінде күлкі, ризашылық:

— Қайғырма, тамыр, көмір де болады. Арбаның арысы да жөнделеді.— Осыдан кейін шаруашылық жөніндегі орынбасарын шақыртып алды— Қазір Битабар мен Ылғаздың үйіне бір-бір арбадан көмір түсіріп бер. Маңдай алды шахтерлердің үйінде отын жоқ деген естіген жұрттан ұят. Содан кейін ертеңнен қалдырмай мына арбаның арысын салдырып, иесіне табыс етесің.

— Айтқаныңыз орындалады, Иван Иванович!

Битабар қамыт, сайманын атқа артып үйге келді. Левенштерн сөзінде тұрды: сол күні кештетіп көмір түсіртті. Ертеңіне арбасын жөндеттіріп берді.

18

Битабар біраз күн қыл батпай, қобалжып жүргенімен ыстық-суығы басыла келе Марьяны есіне алатын болды. Төсекке шалқасынан жатып, қылығын көз алдына келтіріп, өзінен өзі жымып күледі. Сосын Сілеусінге бұрылады:

— Мұ не осы, қабат-қабат? Көйлегіңді шұбалтпай шешіп жатпайсың ба?

Сілеусін аузын бір сылп еткізеді:

— Мына жазғанға не болған?

Битабар мұнымен тынбайды, қатынының әр жерін басады. Қу сүйек, тақтай секілді.

— Денең немене өзі, тақ-тақ етеді...

Сілеусін ашуланады:

— Жаңа білдің бе мені! Бірдеме көрінейін деген шығар өзіңе?

Осындай бір түн. Амантай мен Бертшек төргі үйде шырт ұйқыда. Көрші үйлердің тауығы шақырды: «Түн ортасы болып қалғаны-ау». Битабардың көзі іліне берді.

Терезе тықылдады.

— Бұл қайсысың-ей?

— Біз. Аш есігінді, — өктем дауыс.

Сөйткенше болмады, бір топ адам сау етіп кіріп келді. Битабар ауылдағы әдетімен есік баспасы дегенді әлі іліп көрген емес.

— Бұл кімдер өзі жеті қараңғы түнде жүрген? — Битабар іш киімін таба алмай абыржып жатыр.

— Біз, шам жағындар!

Шам жағылды: қызыл ала киінген бес-алты адам.

— Кім тұрады мұнда? — деп сұрады алдыңғысы.

Битабар шошып кетті.

— Мен... мен тұрам, нәшандік...

— Атың кім деймін?

— Битабар... Битабар ұрлық істемейді. Битабар өтірік айтпайды...

— Тағы кім тұрады?

— Қатын... бала...

Дауыс қатая түсті.

— Тағы?

— Қо... қонақ...

Әлгі нәшандік артқыға иек қақты. Бәрі жапырылып төргі үйге беттеді. Бертшек бүкжиіп қалыпты. Біреуі аяғымен түртті. Қолында оқтаулы наған.

— Эй, түрегел! Документінді әкел!

Нәшандік дегені шам жарығына жақындап қағазға үңілді. Қолындағы сурет пен Бертшек бетіне кезек қарап:

— Дәл өзі! — деді.

Үй іші астан-кестен болды. Сандық ақтарылды. Киіз арасы тілгіленді. Үй қабырғасына сүймен жүгірді.

Нәшандік Битабар мен Бертшекке кезек қарады:

— Айтыңдар, алтынды қайда тықтыңдар?

Бертшектің басы төмен түсіп кеткен. Үн жоқ.

Битабар білгенін айтып жатыр:

— Битабар алтын тықпайды. Паек бар. Жалуна бар. Битабарға алтынның керегі жоқ...

Біреуі дауыстап жіберді:

— Мында ғой. Міне, дәл өзі. — Бұрышта Бертшек әкелген қапшық жататын. Битабар маңына барып көрген емес. Әкеле жатқаны осы қапшық.

Жүн-жұрқа, мақта, ескі жастықтың жүні. Бұрқырап кетті. Іздегендері солардың арасынан шықты. Үлкендігі аяқтай... алтын. Шын алтын.

Битабар жүрегін ұстады. Анадaғы Бертшек сөзі есіне түсті: «Менде қазына бар! «Сондай көп қазына!» «Тіпті екеуміздің қалған өмірімізге жететін қаз...».

— Су келді! Су! Су алыңдар! Су...

— Астағыпиралла!

Шудан Амантай оянды. Сілеусін дауыс көтеріп жылай бастады.

Битабар мен Бертшек кезенген мылтық астында қараңғы түнді жамылып далаға шықты...

19

Ойда-жоқта Битабар істі болды.

Жылап келген Сілеусінге айтары: әділдік бар, заң бар. Қорықпа. Шығарады әлі. Тергеушіге айтары: илан бұған. Алтыны барын білген жоқ Битабар. Қашып жүргенін де білмеді. Жақын ағайын. Туыс деп келді. Аш келді. Ал Битабар жұмыс істейді, жақсы істейді. Паек бар, ақша бар. Тұрмыс жақсы. Үй бар. Сосын ашығып келген туысты кет дей алмайды.

Қанша қайырып сұраса да жауабы осы.

Тергеушілер бұған қанағаттанбайды. Алып кетеді. Сұрайды. Қайтып әкеледі, отырғызып қояды.

Сондай тар бөлме. Жалғыз терезе. Бірақ дала көрінбейді, аспан да көрінбейді. Дүниеде болып жатқан құбылыстардың бәрі де тасада. Сырттан келер дыбыс жоқ. Тым-тырыс. Терезе... үй болған соң терезе шіркін керек екен ғой. Терезеден жарық түседі. Терезеден өткен-кеткенді, жүрген-тұрғанды көресің. Терезеден мөлдір аспан көрінеді. Таулар көрінеді. Терезе — үйдің көзі. Терезе — адамның көзі. Сол көздің алдын — сол терезе алдын көлегейлеп қойыпты. Сызаттап жарық түседі. Бірақ түкті көрмейсің. Битабар үшін жазаның ауыры осы.

Қырық-елу кісі. Бәрі ашулы. Сеңдей сығылысып нар үстінде жатыр. Битабардан басқаның бәрі де орынды кең алғысы келеді, аяқты кең көсілгісі келеді. Бүйіріңе шынтағын тірейді. Тізесін тірейді. Қайтсе де ығыстырып, шығарып жібергісі келеді. Шығып кетейін десең есік жабық...

Битабардың қасында кертiк мұрын біреу бар. Келген күннен бері балуанға тізесін тіреп жатыр. Битабар ажыраймайды, неге тірейсің деп те сұрамайды. Ығыса түседі.

Ығысса, екінші жақта жатқан шар ете қалады, Битабар оған да қарсы келмейді. Бар айтары:

— Сабыр, тақсыр! Сабыр!

Өзіне де, өзгеге де айтары осы. Біраздан бері зәр қысып жатыр. Шыдап жатыр.

— Сабыр, Битабар! Сабыр!

Соншалық қайран: зәр қысқан жұрт не істейді екен? Есік қағып, далаға шығар дей ме?..

— Сабыр, Битабар, сабыр!

Амал жоқ, есік тақылдатты. Есікте бас бармақтың ауамағындай ғана шынылы тесік бар екен, содан бір көз көрінді де, жоғалып кетті. Битабар балға қолымен қатырақ ұрды. Есіктің темірі салдырады. Қарауылшы:

— Не керек?

— Далаға шығам...

— Қара, қара мынаны. Далаға шығатын болсаң неге түстің?

— Зәр қысып барады...

— Зәр қысса, әне параша...

— Жоқ, онда Битабар отыра алмайды. Битабар кең дала шығып, алысқа барып отырады.

Қарауылшы басын бір шайқады да, сарт еткізіп есікті жапты.

Амал жоқ, қанша сабырлы болғаныңмен шыдау мүмкін емес екен. Арбиған саусақтарымен парашаның қақпағын ашты...

Орнына келсе, манағы тізесін қадап жатқан кертік мұрын мүлде жайылып алыпты.

— Әй, тақсыр, сырылыңқыра аздап.

Кертік мұрын сырылмайды:

— Бірдеңе көрейін демесең, өшір үніңді!— Айтқаны осы.

Битабардың иығынан ғана келеді. Қылығы мынау. Шақар. Жоқ, шақар емес, айлалы. Дала қазағының аңқау, жасқаншақ келетінін біледі.

Битабар дағдарып қалды. Баяғы бала кезінде кездескен қасқырға ұқсатып аса қояр ма еді. Бірақ заң бар. Содан қорқады. Орнынан айырылған Битабар нардың шетіне кеп отырды. Түкпірден біреу дауыстады:

— Ана дене, ана боймен не бітіріп отырсың? Көкесіне танытып жібермейсің бе?!

— Итпен ырылдасып қайтем сол...

Ойы он тарау: сотталып кетсе, қатын қайда қалады? Бала қайда қалады? Қой, соттала қоймайтын шығар. Ақ қой. Адал ғой. Алыстан келген ағайын. Қонақ десе ас-

тындағы жалғыз атын сойып беретін қазақ қайтіп кетпей алады. Марья есіне түсті. Шалқасынан жатқаны көз алдында. Битабар тұрып кетті. Ұмытқысы келді: мынадай пәлеге душар болғаны — сол Марьяға барғандығынан. Арам жол әманда осындай бірдемеге бастайды. «Апырай, арам жолдың ақыры осы бір аз күнгі бейнетпен кетсе жарар еді!»

Битабар бұл түнді өстіп түрегеп отырып өткізді.

20

Марья бұл түні ұйықтай алмады. Ойы әр сақта. Сонау орталық Россиядан мына көмірден басқа түгі жоқ сахараға неге келді, не іздеп келді? Бақыт па? Байлық па? Әйел көңілі бұл жауапқа дауаламайды. Әлде Битабар ма екен іздеп келгені? Битабар!.. Марья Битабарды есіне алып аунап түсті. Селдір өскен шөлейт өсімдігіндей осыншама ұланқайыр далада көшіп-қонып жүретін халық туралы ойлады. Қыстың қақаған бораны мен жаздың миайналдырған ыстығына бой бермейтін көңтерлі халық — алып халық, аңқау халық. Әрі батыр, әрі жасқаншақ, сенгіш, иланғыш пәк халық. Бұл әрине Битабардың кейпі. Битабар арқылы Марья бар қазақты осылай түсінеді.

Ұзақ жатып бір ауық қызық бір сезімге де ауысты. Өзі осы бір романтикаға толы далада алып адамдардың арасында жүргендей. Кигені желеңді ұзын көйлек, басында кимешек, қасында Битабар. Марья — кәдуілгі қазақ әйелі.

Марья езу тартып күліп, тағы аунап түсті. Таң осылай атты. Жайшылықтан ерте тұрды. Жайшылықтан жұмысқа да ерте барды.

«Левенштерн қашан келер екен?» — деп тағатсыз тосты.

— Қалай келеді, солай маған хабар бер, — деп көмекші қызға қайта-қайта тапсырды.

* * *

Левенштерн жұмысқа мезгілінде келді.

Марья оған мезгілсіз ерте кірді.

Левенштерн Марьяға сұраумен қарады: «Шахтада әр қилы оқиғалар болып тұрушы еді, аманшылық па?» Бұл Левенштерннің ішкі күдігі. Ал сұрағаны:

— Марья Александровна, өңің сондай сынық қой. Ауырып қалғанның қай жағындасың?

Марья езу тартты.

— Құдайға шүкір, саумын, Иван Иванович.

— Неге ерте келдің? Жайшылық па?

Кабинет оңаша болса да, біреу естіп қалмасын дегендей, Марья жақындай отырды.

Левенштерннің ойына өткенгі бір оқиғалар түсті, ең алғаш осы Қарағанды әйелдерінің ішінде Левенштерннің көзіне ілінгені — өзіне мына таяна отырған Марья Александровна болатын. Өзгеден өзгеше сұлу, көркем. Өзгеден өзгеше ақылды, іскер. Қырықтағы жігіт ағасының жиырма бестегі уыз әйелге көңіл құрығы да түскен-ді. Бірақ бір нәрсені әртіннен ойлайтын Иван Иванович бірден «ал кеттім» жасамай, әр жағынан баспалап сыр тартқан-ды: өзгеше ілтипат жасап, кабинетіне шақырғыштады. Бірер рет далаға да алып шықты. Марья көргенді, сыпайы әйелдің қылығын танытып, Левенштерннің бар ұсынысын қарсы алып жүрді. Бірақ одан әріге барған жоқ. Левенштерн талай жерде еркектің айлалы тұзағын құрып еді. Марья одан сескенбеді, қанша құрса, сонша түскен-ді. Бірақ Иван Иванович күткендей әйел болып емес, өзі секілді еркек болып түскен. Әккі инженер тұзақты үйрекке құрып, үнемі қаршыға алып жүрді: Марья Левенштернді не қабылдамайды, не еркек пен әйел арасындағы қарым-қатынас, ашыналық дегенді түсінбейді. Осы бір қорытындыға келген Иван Иванович дер кезінде аяғын тартып алған-ды.

Міне, енді Марья өзі келіп, жақын отыр. Әрине Марья бұл жолы да Левенштерннің баяғы тұзағына үйрек болып түсе салайын деп келмеген болар. Кез келген жерде тұзақ құра салып, олжаға оп-оңай қарық болам дейтін кісің Иван Иванович емес. Сонда да бір кезде көңіл салған жақсы әйелдің қасыңа жанаса отырғаны қай еркекке болса да ғанибет қой. Содан ба, түс жарып түк сыр берген жоқ.

Марья сәл кідіріп қалды.

Левенштерн сұрағын қайталамады. Жауапты үнсіз күтті.

— Әлгі Елбаев Битабар дейтін шахтер бар еді ғой? Сол түрмеге түсіп қалыпты.

Левенштерн шошып кетті.

— Қайтіп?..

— Үйінде бір қонақ бар екен, соның қырсығы...

Левенштерн тұрып кетті. Олай-бұлай жүріп, саусақтарын сартылдатты.

— Ай, осындай бірдеме боларын біліп едім. Қызғыштай қорыған түрі жаман болатын.

Марья түсінбеді.

— Қызғыштай қорығаны қалай?

— Битабарды айтам...— Левенштерн сәл мүдіріп барып сөйледі.— Бұларға мен түсінбеймін. Келіп жатқанына айдан асқан. Битабар мен ана баласы тапқан паекқа ортақ. Ал мен оған жұмысқа шық, шахтаға түс, паек ал десем баспайды. Баспайды емес-ау, Битабар бастырмайды: жата тұрады әлі, демалады. Ар жағын неге ойламайды сонда? Мен оған паекты бес есе артық бермедім, бірақ кісінің паегін бердім? Сонда қайтер еді?

— Битабар артық паек алып жүрген жоқ. Өз еңбегі,— деді Марья.

Левенштерн өз ойын жалғады.

— Осындай ашаршылық жылда шахтаға түсіп, жан сақтап отырып, бір ай бойы бөтен біреу түгіл, туған әкеңді асырау оңай ма?! Ал бұл...

Марья Левенштерннің сөзін бөлді:

— Қазақтарды сондай мырза, қонақжай халық дейді ғой...

— Қонақжай...— деп Левенштерн кекесінмен айтты.— Қонақжайлылықтың да шегі бар, Марья Александровна.— Инженер бір шешімге мықтап келген секілді, нық басып столына барып отырды.— Жо, жо... бұл қонақжайлылық емес, басқа бір гәп бар мұнда.

— Нендей гәп демексіз, Иван Иванович?

— Ана қонағымен қосылып жасаған бір шатағы бар...

Марьяның даусы ысқаяқ шықты:

— Битабар ұры болса, онда қазақ атаулының бәрі ұры.

Левенштерн бұл сөзге таңырқаған жоқ. Креслоға шалқая отырды.

— О да мүмкін. Ұры емес деуге дәлелім жоқ.

Енді Марьяның даусынан ашу білінді:

— Битабар ұры болса, онда мен де ұры, сіз де ұры. Жер бетіндегі адам атаулының бәрі ұры.

Левенштерн аңырып қалды. Көңілі қалмаған әйелдің шын ашуланып отырғанын енді байқап, сәл жымысып әзілдей сөйледі:

— Марья Александровна, сізге не болған? Тым ашулысыз ғой тіпті?..

— Ашуланатын реті бар, Иван Иванович. Айталық, сіз, міне, Иван Иванович Левенштернсіз. Ал сізге көлденең біреу келіп: «Жоқ, сіз Иван Иванович Левенштерн

емессіз, Сергей Сергеевич Ивановсыз»,— десе ашуланар ма едіңіз?

Жауап орнына Левенштерн қарқылдап күлді. Левенштерн күлген соң Марья да күлді.

— Тіпті шаң жұқтырмайсыз. Битабар кімің соншама?— Иван Иванович дағдысынша қайта сенге көшті.

— Түгім де емес. Ақтан күйген адамды ақтап алуымыз керек. Жөні сол. Ойлаңызшы, өзіңіз бетке ұстаған маңдай алды шахтерді түрмеге отырғызып қойып, тамақты қалай ішесіз?

Левенштерн іліп әкетті. Сөзі тағы «сіз».

— Бұл сіздің ұғымыңыз. Ал егер «қылмысы бар адамды маңдай алды шахтер етіп қалайша көтердіңдер?»— деп бетімізге басса не дейміз?

— Олай деп ешкім де айтпайды.— Марья басқа жауап таба алмады.

— Неге айтпайды?

— Айтпайтыны — Битабардың адалдығына көптің көзі ертең-ақ жетеді.

— Ал бүгінгі күн ше? Бұл күнді қалай өткермекпіз?— Левенштерн мұны екі ұшты етіп айтты. Әңгіме Битабар жәйлі ме, өзі жәйлі ме? Қалай түсінсең олай түсін. Марья тағы да ойлаған жерден шықпады.

— Бұл не, Иван Иванович, көлеңкеңізден қорқып?.. Мұндай емес едіңіз ғой?..— Тұзаққа тағы да қаршыға ілікті.

— Не істе дейсің сонда, Марья.

— Барып, босаттырып алуымыз керек.

— Сіз де барасыз ба?

— Мен сізге еріп баруға әзірмін, Иван Иванович.

Левенштерннің айласы бұл жолы да өтпеді.

— Ә, жарайды онда, барып сөйлесейік, анық-танығына көз жеткізейік.

Бас инженер, бас бухгалтердің келісімі осы болды.

21

Қанша көнтерілімін десең де үнемі түрегеп отырып ұйықтау қиын екен. Белі бүгіліп, арқасы мұздап, әбден шаршаған соң Битабар баяғы керттік мұрынның қасына, өз орнына барды. Керттік мұрынның пәрігөйіне түк енер емес, аяқты көлденең, екі қолды айқастырып басының астына салып, шекесінен қарап жатыр.

— Әй, тақсыр, мына бел ауырды, аздап ысырылсаң қайтеді?

Кертiк мұрын ысқырған жылан секiлдi. Шақар.

— Жаныңның барында тайып тұр. Көресiң әйтпесе...

Тышқанның арыстанға шапқаны секiлдi, күлкi сондай. Бiрақ күлген ешкiм жоқ. Битабардың өзi де өзiн арыстанға, ал ана кертiк мұрынды тышқанға теңеуден аулақ.

Сол кертiк мұрынның ар жағында жатқан бiреу Битабарға жаны ашығансыды:

— Кет десе, кете сал, мынаның ашуы жаман.

Битабар ойы: «Расында да ашулы екен, кетсем кетейiн».

— Әй, тақсыр, ана дорбамды алайын ендеше.

Кертiк мұрын тағы шақ ете қалды.

— Қайдағы дорба? Ешқандай дорба көрген жоқпын.

— Мына тақсыр не дейдi?— Битабар таңырқап көпке қарады. Қалай көрмейдi, әне ана бас жағында жатқан ала дорба мұныкi емес пе. Кеше Сiлеусiн келгенде нан, май, күрт салып әкеп берген дорба. Битабар ұмтыла бердi.

— Мiне, мына дорба менiкi гой!

— Жоқ, ол дорба сенiкi емес, менiкi!

— Қалай сенiкi болады? Кеше қатын әкелген дорба. Iшiнде құрт, майы бар. Қара, нанбасаң, тақсыр.

Кертiк мұрын қараған жоқ. Кiшкене жұдырығымен құлаштай берiп Битабардың бетiнен салып кеп жiбердi.

Битабардың көзiнiң алды жарқ ете түстi. Екi қолымен бетiн басты. Мына ортада судан шығарып тастаған балық секiлдi. Сондай қауқарсыз, бейшара.

Әлгiнде мүсiркей сөйлегеннiң тағы даусы шықты:

— Бұл ит түсiнбесе, тағы бiрдi қонжит!— Түтiнi ендi басқа жақтан.

Кертiк мұрын тағы ұмтылды. Битабар жасқанып кейiн шегiндi.

— Жарамайды, тақсыр, жарамайды бұлай етуге!— «Сирағынан алып, қабырғаға бiр соқсам ба екен?»— деп бiр ойлап едi, тез қайтты: сақал-шашы өсiп түксiнiп отырған мына сұрықсыз жұрт жабылып кетсе, не болмақ?!

Битабар қолымен бетiн қалқалап нардан төмен түстi...

22

...Салдырлап есiк ашылды:

— Елбаев Битабар, берi шық!

Битабар берi шықты.

— Алдыма түс!

Битабар алға түстi.

— Оңға!

Битабар оңға бұрылды.

— Солға!

Битабар солға жүрді.

Шағын бөлме көк түтін. Әнеугі нәшандік төрде отыр. Бір бүйірде Марья. Шошына дауыстады:

— Ой, Битабар, көзіңе не болған?

Битабардың жүрегі су етті. «Бұл кәпірің қайдан жүр?»

Марья сұрағына қарауылшы жауап берді.

— Сондағы біреуден таяқ жеп қалды.

— Қалай, Битабар ма таяқ жейтін? — Марьяның кейпінде шын таңырқағандық бар: — Битабарды ұрып жүрген қандай адам ол?

Қарауылшы қу екен:

— Сондай бір алып. Битабардай екі есе. Бойы мынадай, — қарауылшы шынашағын көрсетті. Жұрт ду күлді. Нәшандік күлген соң Битабар да езу тартты. Көк түтін арасынан енді байқады. Левенштерн де осында екен. Сондай қуанып ұмтыла берді: «Ай, тамыр-ай, ести салып жеткен екен ғой!»

Левенштерн де қарсы жүрді. О да күліп келеді.

— Бұл не, бұрын балуан Битабар, шахтер Битабар едің, енді қарақшы Битабар болғанның қай жағындасың?

— Ия, тамыр, не десең де сыйып тұр...

Левенштерн Марьяны нұсқады.

— Марья Александровна, біздің бас бухгалтер. Тани-тын шығарсың, тамыр? — Танитынын біле тұра әдейі сұрап тұр.

— Ә, Мәриә ма? Мәриә кәрәшәй. Мәриә жақсы қатын.

Марья сылқ-сылқ.

— Иван Иванович, сізге не болған?! Қолымнан талай рет талон алған Битабар неге танымасын, таниды.

— Ә, солай ма? — Левенштерн түсінген секілді, терең күрсініп қойды. Битабарға қарады. — Марья Александровна шынында да кез келген еркектің бір уысына түсе бермейтін жақсы қатын, тамыр.

«Неге сонша мақтайды?» — деп күдіктенген Битабар Марьяға қарады: күліп тұр. Сондай разы. Нәшандікке көзі түсіп еді о да күліп, Марьяға көзін қысып қойды. Битабар таңғажайып тағы бір жаңалық ашты: «Құдай-ау, нәшандік те күледі екен ғой?!»

Нәшандік сол күлген қалпы Битабарға бұрылды.

— Біз сізді тұтқыннан босатып, мына Марья Александровна мен Иван Ивановичтің қарамағына беретін болдық. Бұл кісілердің өтініші осылай.

— Жақсы, нәшандік, тіпті жақсы...

Левенштеринің жүзінен күлкі жоғалып кетті.

— Марья Александровна қандай талап қояды, оны өзі біледі. Ал менің талабым: көмірді бұрынғыдан да көп шабасың.

Битабар қалбалақтай берді:

— Битабарда қол бар. Битабарда аяқ бар. Битабар көмір шабудан жалықпайды, тамыр.

Нәшандік сағатына қарады.

— Азамат Елбаев, сіз енді боссыз.

Битабар мүдіріп қалды.

— Ана Бертшек туыс адам еді. Босатпас па екенсіздер?

Левенштерін басын шайқады. Марья үндемей қалды. Нәшандік баяғы қаһарлы қалшына келді.

— Азамат Елбаев, сіз енді боссыз деймін.

Битабардың: «Мен босадым, ол тұтқында қалып барады. Ертең ел-жұртқа не деймін?» — деп бір айтқысы келді де, нәшандіктің сұсты кейшінен сескеніп үндемеді: «Бірдеме десем, мына кәпірің қайта отырғызып жүрер. Түрі жаман екен».

Есік ашылды. Битабар далаға шықты. Ешкім шық демеді, өзі шықты. Артында мылтық ұстаған пенде жоқ. Дала қандай кең еді. Ауа қандай тап-таза. Ашық аспан мөп-мөлдір. Қалың қар жауыншты. Аппақ. Қытымыр аяз бар. Битабар терең бір күрсініп, дем алды. Кеудесін ашып тастады. Қалың қарды түйе табанымен күрт-күрт басып жүріп келеді. Жүріп келеді.

Үйге келді. Үй іші самаладай жап-жарық. Жүгіріп терезеге барды. Қар басқан үйлер тұр. Мұржаларынан түгін будақтайды. Шахта... Террикон бұрынғыдан да биіктеп кеткен. Бықсып жанып жатыр. Одан әрі алыс қырқалар... Кең жазық дала... Бұлыңғыртып жұмбақ көкжиек көрінеді. Нәлге салған жаулықтай көгеріп аспан көрінеді. Осы ыстық дүниенің бәрі аядай терезеге сыйып тұр.

Терезе! Кішкенесі есеп емес, терезең болсын де үйінде айтуейір...

Аз күн мылтық астында болған Битабар терезе сырын білді. Еркіндік қадірін ұқты. Ешкім саған тұр демейді, өзің тұрасың. Ешкім саған жұмысқа бар демейді, өзің барасың. Далаға да өз бетіңмен шығасың, үйге де өз бетіңмен кіресің. Құдай-ау, осыдан басқа адамға не керек.

Алтын не керек, ақша не керек? Сән-салтанат, байлық не керек. Жоқ, бар дүние малы бір күндік еркіндікке таымайды екен.

Битабар ертемен үйден шықты. Табалдырықтан екі-үш аттап барып сіресіп тұрып қалды. Біреу болмаса біреу «жүр» деп жекімес пе екен деп қасақана тұр. Жекімеді. Өзімен өзі мәз болып күлді де, адымдай басып қаттырақ жүрді. «Ақырын жүр» деген де ешкім жоқ. Шахтаға жақындай беріп қасақана оңға бұрылды. Сол бетімен қасақана тағы да жүре түсті.

— Битабар, тоқта!

Битабар селк ете түсті. Ұмтыла басып Марья келеді. Қолын жайып, ыстық құшағын ашып келе жатыр. Әдемі күлкісін сыйлап келе жатыр. Аппақ... Көкпеңбек...

— Битик, шықтың ғой, әйтеуір? Жақсы, тым жақсы... Өзім де ойлап ем, Битабар қайтіп қылмыс жасайды деп... Дәл болды.— Ерке қылығы мен жұмсақ сөзін де алып келе жатыр.

Битабар қобалжыңқырап сәл тұрды. Көргісі келеді... Көрмегісі келеді... Сөйлескісі келеді... Сөйлеспегісі келеді.

Марья жақындап қалды. Әдемі киінген әйелдің жалаңаш тәнінде Битабардың көзі түснegen бір нүкте жоқ. Кеудесінде танадай қал... Жүп-жұмыр, аппақ санында болмашы жара орны... Битабар бәрін біледі. Бәрін де... Жоқ, Битабар бұл әйел жөнінде түк білмейді. Сондай жұмбақ, сондай сиқыр әйел. Көктемде бұрқырап аққан Сарысу секілді алып кетеді, ағызып кетеді. Шілденің аңызағы секілді қуартып кетеді, күйдіріп кетеді...

Битабар «жақындама!» дегенді танытып, қолын сермеді де, бұрылып кетті.

— Битабар!

Битабар қайырылмады, қаттырақ аяңдады.

— Тоқташы, Битабар!

Битабар тоқтамады. Тоқтау, тоқтамау енді Битабардың өз еркінде.

— Битабар саған барды... Сосын абақтыға түсті... Мәриә жолы жаман. Мәриә бабы некарошәй.

Марья бұл сөздің ырым-сеніммен байланысты арғы мағынасын түсінбеді. Аңырып қалды. Түсінсін, түсінбесін Марьяның өз еркі. Битабардың онда шаруасы жоқ. Екпіндей басып шахтаға келді. Екпіндей басып жер астына түсті.

Ылғаз жүр. Өткен он күндікте ешкім оған жанаса ал-

маған. Ат та өзінде, атақ та өзінде. Бұл он күндікте де солай болмақ. Айқайлап жатыр:

— Ал, Битабар! Сақтан енді. Күн істе, түн істе жете алмайсың енді.

Битабар таласқан жоқ. Арық айтып, семіз шығарған жөн.

— Кім озады, кім қалады, кезінде көрерміз,— деп өтіп кетті.

...Амантай үйден ерте кеткен еді, орнында жоқ.

— Балам қайда?

Десятник мұртын ширатты:

— Басқа штректе.

— Онда неге жібердің?

— Кісі жетпей жатыр...

Әке баласын қайтсе де көргісі келді:

— Балам-ау, бұрынғы істеп жүрген жеріңнен неге кеттің?

— Әке, бәрібір емес пе. Кел деді, келдім.— Қайыс бауды вагонеткаға іле салып, ақбоз атқа қарғып мінді де жүріп кетті.

Көлбеу шығар сонау биікте алақандай ғана болып көк аспанның бір пұшпағы көрінеді. Битабардың есіне терезе түсті, көз түсті. Ия, ол — шахта козі. Амантай кішкене аяғымен аттың өкпесін қытықтай тепкілеп, биіктеп барады. Биіктеген сайын алыстап барады. Бала алды — жарық дүние. Қазір далаға шығады. Көкірегін керіп бір дем алады. Айнала қар басқан қырқаларға қарайды. Кең аспанға қарайды. Шахтаға да... Аласа үйлерге де... Содан кейін көмірді төңкереді де кері оралады...

Битабардың жүзіне күлкі жүгірді. Сондай тыңғылықты. Ат басына мініп, кішкене вагонетка толы көмірді жоғарыға сүйрейді де жатады. Есепке де жүйрік. Вагонетка санын бір шатастырмайды. «Он вагонетка шығардым, жиырма вагонетка шығардым». Айтатыны осы. Әкенің жоқтығын сездірменгі. Жұрт сұрайды:

— Әкең қайда?

— Келеді....— Үлкен кісі секілді. Саспайды.

— Қашан келеді?

— Келеді...— дейді тағы қайталап. Қашан келерін өзі де білмейді, бірақ нық сенеді. Шешесіне де айтары сол:

— Апа, жылама. Келеді әкем. Өтірік айтқан жоқ. Ұрлық істеген жоқ. Неге келмейді. Келеді. Тек жылама. Жыласаң әкем келмей қояды. Жылама.

Баланың осы бір бал-бұл сөзі жанға қуат:

— Ал жарайды, жыламайын енді.

— Мен ендеше жұмысқа кетейін...

Амантай анасын осылай жұбатып жұмысқа кетеді. Бір күн қалмапты. Атын да күтіп, баптап ұстапты.

...Амантай мүлде алыстап кетті... Битабар жұмыс орнына келді. Түк қаяу жоқ, көңілі сондай тетік.

Бұл он күндіктің екі күні өтіп кеткен... Денге саулық берсе, есеп емес. Қуып жетеді. Қуып жетіп, басып та озады.

Битабар темір сапты қайланы құлаштай соқты...

24

Амантай биіктеп келеді. Айнала бозамықтана бастады. Шығар жерге жақындағандықтың белгісі. Бала көңілінде де қаяу жоқ, ыңырысып әндетеді:

...Боз шапса, боз озбай ма буырылдан...

Мен шапсам, жер танабы қуырылған.

Бала қиялында екі ақбоз ат қияны өрлей шауып, бірінен бірі мойын озыстырып, қажасып барады. Құйысқаны сартылдайды...

...Амантай онда тоғызда еді. Ауылға үкілі бір ақын келген. Аты жадында жоқ, сөзі, айтқан өлеңі күні бүгінге дейін есінде:

...Кемпірбай... Бүкіл әлемге аты кеткен кәдуілгі Кемпірбай ақын әл үстінде жатыр... Айнала жұрт қоршап алған. Солардың ішінде жыра шыққан біреу бар. Ол да ақын — Әсет ақын. Ақын ақынның көңілін сұрай келген...

Бала құлағына күмбірлеп шыққан үкілі домбыра даусы келді. Ақын даусы келді:

...Кең тастап аяғымды алып жылдам

Жабының күнде озушы ем тұғырынан...

...Ақбоз ат аяғын жай тастап ытырына сүйрейді. Жердің шыңырау тереңінде жатқан тас көмір жарық дүниені көргісі келмейтін секілді. Тас-табан. Қайыс бау қатты бұралған домбыра шегі. Бала аяғы тиген сайын — дыңдың.

...Кеудемнен көк ала үйрек қош деп ұшты

Сол, шіркін, кәрі жолдас...

...Бала көзі жоғарыдан зырлап келе жатқан вагонеткаға түсті. Ақбоз ат жалт берді. Бозамық сәуле... Алақандай тұңғыық аспан аунап төңкеріле берді. Амантайдың бар көргені осы. Салдыр-күлдір. Шайнасқан темір шыңылы. Шыңғырып ат кісінеді. Амантайдың бар естігені осы...

Меңіреу түнек, жым-жырт...

25

Битабар... Ұшып келді ме, жүгіріп келді ме білмейді. Көмір тиеген вагон рельстен шығып, ақбоз атты қабырғаға жаныштап тастаған. Бос вагон екінші бетте. Ол да қалың жарды опыра сүзіп тұр. Амантай жоқ. Битабардың жуан даусы барлығып шықты:

— Амантай?! Балам-ау, тірімісің? Қайдасың?

Бозамық сәуле. Сығырайған шам жарығы жерге қалған. Битабар сүзіп жүр... Еш жерде Амантай жоқ.

— Балам-ау, қайда кеттің, балам? Тірі болсаң жарар едің...

Шам жарығы жоғары көтеріліп, бос вагонетканың ішіне түсті. Амантай осында отыр. Басын вагонетка жақтауына салып, бүкжиіп отыр. Шаршап, қалғып кеткен секілді.

— Қалқам, Аманжан?

Амантай үндемейді. Битабар баланың маңдайынан ұстады. Сұп-суық. Өн бойы мұздап жүре берді. Қалтыраған қолымен көтеріп алды. Балада жан жоқ. Сол бойда ілгері жүрді. Алда ашық аспан. Артта қара түнек шыңырау шахта. Қалың нөпір жұмысшы қолында өлусіреп жанған шамдар... Сонау тереңнен басталып Битабарға тірелген. Шайқақтап, қозғалып Битабарға ілесіп келеді. Жоқ, көр қараңғы түнектен шырақ атаулыны Битабар сүйреп келеді.

...Аппақ болып сәуле тарады. Қияда оқшырайып күн тұр.

Балада жан жоқ. Дем жоқ. Сыртқа шыққан қан да жоқ. Бар нәрсе — самай шекесінде көгерген дақ. Бары сол.

Ылғаз тұр. Сазарып, үнсіз тұр. Әли тұр, жылап тұр. Десятник басын шайқап, едірейген мұртын басты. Левенштерн келді. Бас киімін алып, тағзым етті.

Битабар иілген жоқ. Битабар жылаған да жоқ...

...Оқшырайып күн тұр. Алыс қырқалар бұлыңғыр-

тады. Бұрқасын боран бар. Қыбырлап жұрт жүр. Дабырласады. Әлденелер айтысады.

Күн неге оқшыраяды? Алыс қырқалар неге бұлыңғыртады? Жұрт неге қыбырлайды? Түсінбейді. Дүние құбылысында түк мағына жоқ.

Левенштерн даусы естілді:

— Әкесіне тартқан еңбекқор, адал бала еді. Қыршын кетті...

Әлдебір күй тартылды. Ащы, зарлы күй. Жүректі тырнайды.

Неге сөйлейді? Неге қаралы күй ойнайды?

Үйіліп бір уыс топырақ қалды. Жұрт тарай бастады. Битабар үңіліп тұр. Көріп тұр: Амантай биіктеп барады. Биіктеген сайын алыстап барады. Көлбеп шығар сонау биікте алақандай көк аспан. Бала алды — жарық дүние...

Балуан алақанын жайды да, дірілдеген сақалын сипады. Тұра беріп, құшағын кең ашты. Жүріп келеді. Амантайын көлденең сап көтеріп келеді. Әли бір жағында. Ылғаз екінші жағында. Сүйемелдейтін секілді. Неге сүйемелдейді? Өзі де көтере алады ғой бір баланы.

Құдай-ау, олай тасып, былай тасып, қайда апара жатыр осы Аманжанды?

Байқаса, Амантай жоқ, қолын бос көтеріп келеді. Аспан айнала берді, Битабар құлап түсті.

...Битабар тұрмады. Жата берді. Көңіл айтып үлкен келді. Көңіл айтып кіші келді. Дүниенің фәнилығын, жалғандығын айтады. Әдемі айтады: ноқталы басқа бір өлім. Бәріміздің де барар жеріміз сол піл сауырлы қара жердің суық бауыры... Әуел баста солай жазған... Жазмыштан озмыш жоқ...

Мұның бәрін Битабар жақсы біледі. Жаттанды сөз. Әйтеуір бір өлім барын кім білмейді. Оны айтқанмен Битабар көңіліндегі Амантай орны толар ма! Бар еді ғой Амантай. Бақыты, ырысы еді ғой Битабардың. Адыра қалған мына үй толып тұрушы еді ғой. Сәулеге толып тұратын. Күлкіге толып тұратын. Мінезге, сезімге, махаббатқа толып тұратын. Жоқ қой енді соның бірі де. Қаңырап бос қалған көңілді немен толтырады? Ертең өзінің де өлетінін ойлаумен бе? Жоқ, бос сөзуарлық бұл. Қызыл сөз.

...Жұрт келіп жатыр. Жұрт кетіп жатыр. Жұрт сөйлеп жатыр. Битабар тыңдамайды. Битабар сөйлемейді, үндемейді. Битабар жылаған да жоқ. Үйіп тастаған топырақ секілді... Мелшиіп жатыр.

Еміс-еміс білгіштер сөзі құлаққа келеді:

— Бұған Левенштерн кінәлі. Жас баланы шахтаға түсірді...

— Бұған десятник кінәлі. Жас баланы басқа штрек-ке ауыстырды.

Битабар даусы:

— Жоқ, бұған кінәлі біреу-ақ, ол — Битабардың өзі. ...Қарсы алдынан көлеңдеп Марья шыға келді.

— Кет! Көзіме көрінбе, Мәриә! — Битабар, қалғып кеткен екен, шошып оянды.

Ылғаз отыр, Әли отыр. Сілеусін байғұс шошып кеткен. Битабарға дем салып жатыр:

— Астағыралла-ай, Мәриәсы несі?.. Пәле-жалаңнан қағас ете көр, құдая.

Әли баяғы мінезінен айнымаған. Әзілдейді.

— Мәриә бізге паек береді. Мәриә бізге жалуна береді. Мәриә — пайғамбардың анасы.

Битабар үндеген жоқ. Әлиді бауырына тартты. Кіп-кішкентай, Амантай секілді. Ып-ыстық маңдайын Битабардың кеудесіне басты.

— Есінді жи, Битабар. Бір жығылсаң тұрмайтын түйе секілді екенсің ғой. Беліңді бекем бу да түрегел. Терезеден күн түсті. Түс ауып барады...

Терезе... Битабар көзін ашты. Күн сәулесі рас түсіп тұр. Үй іші самаладай нұрға толы. Битабарға деген махаббатқа толы.

Үй ішіндегілер абыржып қалды:

— Терезеден біреу өтті. Иван ба дедім.

— Ия, Левенштерннің дәп өзі.

Ауыз үйде әйел дауыстары:

— Биекең төргі үйде. Жоғары шық!

Левенштерннің қылтанақсыз басы көрінді. Жұрт ығыса бастады.

— Е, тамыр, бұл не жатыс?

Битабар басын көтерді. Левенштерн сөйлей берді:

— Мәскеуден, Алматыдан телеграмма: көмір бер! Ал көмір беретін Битабар он бес күн болды үйде жатыр. Бала өлді. Рас. Бірақ көмір керек пе? Керек. Паек керек пе? Керек. Шай да керек. Нан да керек. Сол себепті жатпау да керек.

Битабар алғаш рет үн қатты:

— Тамыр рас айтады, жата беруге болмайды.

Битабар кешігіп келді. Зал толып қалған. Сонау алыс сахнадағы қызыл үстел басында көп адам. Танитыны — Левенштерн. Танитыны — Есім. Қазір ол машина жүргізбейді. Левенштерннің үстінен қарайтын бір қызметте. Трест дей ме, сондай бірдеме. Танитыны — ана бір орта бойлы пұшық сары. Кеше Битабар үйіне Левенштерн алып келген.

Битабар теріс қарап жатқан еді. Өзінде қазір үлкен өзгеріс бар. Аз сөйлейді. Аз жүреді. Жұмыстан келсе-ақ іргеге қарап жатып алады. Ұзақ жатады. Ұзақ ойланады. Неше бір қиялдар келеді. Солардың бәрінен де айқынырақ, бәрінен де көбірек елес беретіні — баласы. Үй дегені кең сахара болып кетеді. Битабар Амантайымен бірге жүреді. Сөйлесіп жүреді. Жұмыс істеп жүреді. Атқа мінеді. Өгізге мінеді. Шөп шабады. Отын тасиды. Қызба жиып, күреске түсіп жатады. Соның бәрінде Амантай бар қасында. Екі елі қалмайды. Екі елі қалдырмайды... Осындай бір халде жатқан Битабар үйге бөтен біреулердің келгенін білді. Басын көтерді. Левенштерн мен осы пұшық сары.

— Бұл кісі танысамын деп келді, тамыр,— деді Левенштерн.

— Ал, таныс енше.— Өз тілін білетіндермен осылай батыл сөйлеседі. Жігіт сыпайы екен. Кек тұтпады. Көмейіне дейін көрсетіп сақылдай күлді.

— Қалай, мына Левенштерн жолдас ренжітпей ме?

— Құдай сақтасын, кісі өліп жатса да, кісі үстінен шағым айту дегенді Битабар білген емес.

Жігіт рас елеңдеп қалды.

— Сөзіңе қарағанда, ренжіткен болды ғой, Биеке?

— Не деп ренжітеді? Битабарда қол бар, аяқ бар. Көмірді бұрқыратып шабады. Қанша шап десе, сонша шабады. Битабар тірі пендені ренжітпейді. Сол себепті басқалар да Битабарды ренжітуге тиісті емес.

— Ә, жақсы онда. Атыңды көп естуші ем. Көргім келді сосын.— Левенштернге қарады.— Қазақтан шахтер шықпайды деп көкуші еді кейбіреулері. Міне, нағыз шахтерлер осылар емес пе?

Левенштерн жымиып қойды.

— Бұл — Левенштерннің еңбегі.

— Оның рас...

«Сөзіне қарағанда. Левенштерннен шені жоғарылау-ау, тегі»,— деп топшылап еді Битабар, сол шынға шықты.

Облыстан келген бастық екен. Батталқан ұлы Заманбек.

...Битабарды жұрттан бұрын сол Заманбек көрді. Ұшып тұрып дауыстай сөйледі:

— Битабар, бері шық. Бері, бері, мында.— Жұртты ысырып, өз қасынан орын көрсетіп жатыр.

Сатыр-күтір орындықтар сықырлады. Залдағылар түгел артқа бұрылды.

Битабар екі айттырған жоқ. Аяғында қара саннан келетін саптама етік. Көк барқытпен көмкерген байпағы одан да ұзын. Үстінде түйе жүн пешпент. Белінде күміс кіселі жалпақ белбеу. Қалың жұртты жарып барып дайындалған орынға отырды. Заманбек түрегеліп қос қолдап амандасты. Левенштерн мен Есім де...

Левенштерн сөйледі: Битабардың ұққаны — шахта жақсы. Жоспарын орындады. Битабар жақсы. Жоспарын асыра орындады...

...Зал да, адамдар да жоғалып кетті. Битабар шахтада жүр. Бұрқыратып көмір шауып жатыр. Амантай жүр. Жоқ, ат басына мініп жатыр... Жоқ, жарық дүниеге шығып барады... Жоқ, вагонетканы төңкеріп жатыр... Жоқ, емес-ау, рас... жүргені де рас. Атқа мініп жатқаны да рас. Жарық дүниеге беттегені де... Вагонетка төңкергені де. Бәрі де... бірақ бір сәтте, бір уақытта... Амантай біреу, екеу, үшеу болып көбейіп барады... Битабар шошып кетті... Қараса, Заманбек сөйлеп тұр.

Битабардың ұққаны — бұрын қазақ мал баққан. Көшіп жүрген. Аздап егін де салған. Сонда да көшіп жүрген. Қазір де мал бағады. Бірақ көшпейді. Бұрын қазақта жұмысшы болмаған. Қазір жұмысшы бар. Жаңа тап құралды. Өкімет сол жұмысшының қолында. Сендердің қолдарыңда. Жаңа тап — жұмысшы табының маңдай алды өкілі мына Битабардың қолында.

«Менің қолымда ма?» — Битабар алақанын жайды.

Заманбек даусы:

— Көсеміміз Ленин осылай деп айтқан!

Битабар көңілі дауалайын деді: «Ленин айтса, қалпы айтнауға тиісті». Жұртпен бірге дуылдатып қол соқты.

Жоқ, қол соққан жоқ, үйде отыр. Иманақтың бауырында, киіз үйде. Амантай кіріп, шығып қараған тасып жүр. Жоқ, қараған тасып жүрген жоқ, тон жамылып ұйықтап жатыр. Битабар еңкейіп қарай берді. Астағыпиралла-ай, тон емес қой бұл. Үйілген топырақ қой. Жас топырақ... Битабарды біреу бүйірінен түрткілеп жатыр: «Қабыр, қабыр!..»

Соны айту үшін түрткілеп жатыр ма?

Битабар бұрыла берді. Түртіп отырған пұшық мұрын сары — Заманбек екен. Иегімен мінбені көрсетеді. Зал ду-ду. Енді түсінді: Битабарға сөз берілген... Битабар естімеген. Зал соған дуылдасып жатыр: Битабар соңғы кезде өстіп естімейтін болып барады. Сап-сау отырады. Сап-сау жүріп келе жатады... Кенет бәрі де іріп жүре береді. Түсінбейді осы өзгерісті. Өзі түсінбеген соң өзге қайдан түсінсін.

— Шақта абыройлы болса, біз де абыройлы екенбіз. Абыройлы болу үшін қирата жұмыс істеуіміз керек екен. Ал, жігіттер, аянбайық. Тас-талқан етіп көмірді шаба берейік. Ленин өкіметті бізге берінті ғой. Біз енді өкіметке көмір берейік!

Өзі-өз болып Битабардың шешен сөйлегені. Шешіліп сөйлегені. Жұрт қол соқты. Уәде осы соғылған қол болды.

27

...Битабар өрлеп кеттті. Кәсіп одағының облыстық конференциясына делегат болып қатысты. Облыстық конференция өлкелік съезге делегаттар сайлады. Сайланғанның бірі — Битабар.

...Кішкене жер үй. Қарағандының жаңа вокзалы осы. Бетін солтүстікке түзеп поезд тұр. Оңтүстіктегі жаңа астана — Алматыға жүрмек. Оңтүстікке тура жол — солтүстік арқылы өтеді.— Ақмола... Көкшетау... Қызылжар... Омбы... Ноуайсібір... Семей... Алматы. Бұл жол алыс. Алыс болса да жақын.

Левенштерн келді.

— Ал, жолдастар, жайғасыңдар.

— Е, Битабар қайда екен? Кешікті ғой.

— Қазір поезд қозғалады. Вагонға кіріңдер деймін.— Левенштерннің даусы қатқыл.

— Әлгі Битабар қалып қоятын болды-ау?

— Битабар жүре алмайды...

— Е, не болыпты жүре алмайтындай?

— Көмір басып қалыпты...

— Не дейді?! Тірі ме өзі?

— Өлі-тірісін кім білсін, қазын алып, ауруханаға жөнелттік.

Қаңғыр-күңгір темір дабыл қағылды. Екі нығынан дем алып тұрған паровоз ышқына бір айқайлап, қозғала берді...

Битабар көзін ашты... Айнала аппақ. Төбе де, жатқан төсегі де. Шошып кетті де, көзін жұмды. Қолын сермеді.

— Кет! Кет! Кет деймін.

Ыңырысып жылаған дауыс естілді. Сілеусіннің даусы. «Ойпырым-ау, Сілеусін мұнда қалай келді?»

Біреу сыбырлап сөйледі:

— Жаңа көзін ашты... Бері қарағаны бұл. Жылай бермеңіз енді...

Бұл не? Қайда жатыр? Төбе неге аппақ? Төсек ше?..

Көзін қайта ашты. Басында Сілеусін отыр. Битабардың аузына су тамызып отыр.

— Мен қайда жатырмын?— деп сұрады Битабар.

— Ауруханада жатырсың. Міне, бүгін үш күн...

Есіне Левенштерн түсті.

— Біздің тамыр қайда?

— Алматыдан әлі келген жоқ.

— Ә, ия, Алматыда сыязда екен ғой. Әйтпесе неғып келмей жатыр деп ем...

Күндер жылжып өте берді... Битабар мықтылығынан ғана өлмей қалыпты. Бөксеге енді-енді жан кіре бастады.

Битабар өз қадірін енді білгендей. Келген-кеткен адамда сан жоқ. Келмек болып кезекте тұрғандар одан да көп.

Күлдіріп Әли келді.

— Битабар балталаса да өлмейді. Оны біз білеміз. Бірақ шонданайың сау ма, соны айтшы?

Битабар тура жауап бермейді:

— Жыланды үш кессе де кесерткедей қауметі бар деген...

Әли шын қуанады:

— Е, бәсе...

Кілт бұрылыс. Оқыс сұрақ:

— Біздің тамыр қайда? Алматыдан келіп пе еді?

— Келген... Осында, қызметінде...

Күндер жылжып өте берді. Битабар балдақпен жүретін болды. Ылғаз келді. Буын бұрқыратып, бір табақ ет алып келді.

— Келем дегендерді кезекке қойыпты. Сұмдық қой. Өлдік-талдық дегенде қолымыз зорға жетті ғой. Ал же! Майлы ет жесең ғана көтеріле аласың.

Битабар ойы басқада:

— Сызз қалай өтті?

— Жақсы өтті, Битабар. Кім сөйлесе де сенің атың: Битабар... Битабар... Шахтамыз да сондай абыройлы екен. Мына сенің Ләуеншкери тамырың да шаруаның түбін түсіретін кісі ғой деймін. Көп мақталды.

— Ол тамыр қайда қазір?

— Жұмысында. Кеше бізге келіп кеткен. Бұрынғыдан да ширақ. Айтары — партия сенімін, үкімет сенімін ақтамайтын шахтердің құны бір-ақ тиын.

Битабардың сазып жүрегі ауырды: «Апыр-ау, түрмеге келгенде, бәлкіс қиын болып па?! Неғып келмей жатыр?!»

Жегідей жеген осы ойдан құтылу үшін сөзді Битабар басқаға аударды:

— Алматы деген қандай қала екен?

— Жұмақ дерсің. Біз барсақ жып-жылы. Қар жоқ. Боран жоқ. Жел болмайды дейді. Қар дегенің жауады да еріп кетеді. Жауады да еріп кетеді. Жұрт шапаншаң жүр. Ал біздің аяғымызда жуан қоныш етік. Үстімізде тон. Басымызда тымақ... Көмір қазғанда да дәл сондай терлемеген шығармын. Қара су боп жүресің. Жұрт саған оқшырая, күле қарайды. Қатты қыс болады, қақап боран соғады дегенді бірі түсінбейді.

Битабар көңілденейін деді:

— Апырай, ә!

— Құдай-ау, алма дегенді естігеніміз болмаса кім көрген... Базарына барып ек... Тұнып тұр, қып-қызыл. Әрбіреуі кісінің басындай.

— Тәтті бола ма екен?

— Тәтті болғанда тіліңді үйіреді... Бірақ кенеуі жоқ па деймін, қанша жесең де әлгіндей болмай жүрегің қараяды.

— Е, қанша дегенмен кертіп жейтіп қазы-қартаға не жетсін, — деді Битабар.

— Оның рас. Рас айтасың, Битабар. Қазы-қартаның садағасы да...

Битабар қарқылдап, рақаттана күлді.

Күндер жылжып өтіп жатыр...

Битабар балдаққа сүйеніп терезе алдына келді. Бір-біріне мінгескен тоқал үйлердің арасы ашылып қалған. Үй қапталында, көлеңкелі жерде ғана қар бар. Бірақ көшеде қылтанақ жоқ. Қиыршық тастар. Шалшық су. Арба ізі... Саздауытта адам іздері... Бір үйдің маңдайшасына сырық ілінген. Басында кішкене жәшік. Қолдан жасалған бұтақшаға екі қараторғай кеп қонды. Битабар ұзақ қарады. Қараторғайлар ұшып-қонып, ұзақ отырды. Битабар құлағын терезеге төседі. Түк естілмейді... Неге естілмейді? Неліктен қара торғай ән салмайды? Битабар қараторғай шырылын сондай сағынып кетті.

Балдағын көтерсе берді де ұшымен терезені түртіп қалды. Шыны саудыр етіп жерге түсті.

Ең алдымен, күйген қоңырсық иіс келді. Жел шахта жақтан екен. Содан кейін қара торғайдың шырылы. Битабар мұрнын басты да, құлағын әнге тосты...

Аурулар шулап жатыр.

— Терезе қирады. Терезе... Ал өлдік енді...

Жүгіріп дәрігер келді:

— Ойбай-ау, мұныңыз не, Биеке?

— Бәлнісінде жата-жата тойдым, шырағым. Үйге шығарыңдаршы.

Күндер жылжып өтіп жатыр. Битабар үйіне шықты. Балдақпен қош айтысқан. Ендігі жолдасы — таяқ. Далаға өз бетімен шыға алады. Үйге өз бетімен кіре алады. Дүниенің зор бақыты өз бетіңмен далаға шығып, өз бетіңмен үйге кіру екен ғой. Битабар ашқан тағы бір жаңалық.

Жұрт баяғыдай, көңіл сұрап келіп-кетіп жатыр. Битабар да баяғыдай.

— Қатын, тұр, шәй қой...

— Қатын, шәйіңді жақсылап құй...

— Қатын, майыңды әкел.

Сілеусін туралап қарсылық жасамайды.

— Әлгі дүкенші бір ит болып шықты...

— Е, неғып? Мақтап жүрмеуші ме едің ылғи?

— Сен ауырғаннан бері өзгеріп кетті. Паекты дұрыстап бермейді.

Битабардың есіне Левенштерн түсті. Даусы бүгінгідей құлағында:

- Жалақыңды алдың ба?
- Алдық, тамыр.
- Паектарыңды ше?
- Оны да алып жатырмыз...
- Паекты молырақ жазғам...

Паек молырақ жазылған соң, дүкенші молырақ босатты... «Енді аз босатуында бір гәп бар емес пе екен?»

Битабар қисаңдап шахта кеңсесіне келді. Баяғы таныс бөлме алдында баяғы жас қыз.

- Қызым, Битабар келіп отыр деп айт.
- Қыз кабинетке кіріп қайта шықты:
- Қазір қабылдайды. Күте тұрыңыз.

Қабырға сағаты бір тынбайды: шық-шық... шық-шық... Битабар ұзақ қарап отырды: «Сағаттың шықылдағы емес ермек». Қайдан естілді? Қашан естіді? Жадында жоқ. Кім айтса да рас-ау. Әркім әр қилы қарекет үстінде: егін салады, мал бағады... көмір шабады, машина айдайды. Тек Битабар ғана сағат шықылдағын ермек етіп, есік күзетіп отырған...

Талайлар кіріп жатыр, талайлар шығып жатыр. Есікке дамыл жоқ. Битабар әлі отыр. Сағат тілі шық-шық. Кет деген ешкім жоқ. Кел дейтін де бір пенде табылар емес. Сондай үлкен Битабар сондай елеусіз...

Қыз жақсы бала. Битабар күйзелісін сезіп қалғандай.

- Иван Иванович жұмысбасты ғой. Сізді ұмытып кетті ме деймін,— деп кабинетке кірді де қайта шықты.
- Жүріңіз.

Битабар кіріп келеді. Көзіне ең алдымен, қолын созып тұрған Ленин түсті. Көсемге қараған сол қалпы бірекі аттап барып отыра кетті. Левенштерн сонау алыста қалды.

- Е, тамыр, бері жақында...

Битабар бала емес, біледі: бұрынғы жылылық жоқ. Айтып жатқаны жай сыпайылық.

— Битабарға осы ара да жарайды. Көп жүрсе аяғы ауырады.

Битабар өз орнында отырып қалды. Левенштерн де қозғалған жоқ.

- Пенсия тағайындаттырғам. Естіген шығарсың?

— Битабардың ата-бабасы пенсия алып көрген емес. Битабар да алмайды...

Левенштерн үндемеді. Битабар да тым-тырыс отырып қалды. Мұнда да қабырға сағаты бар екен: шық-шық... жоқ, сағаттың шықылдағы ермек екен. Жауап күткен Битабар ермек етіп отыр. Көзі Ленинге түсті. Қызық: Ленин қолын созған қалпы тұп-тура Битабарға қарап тұр. Ана жолы келгенде де өстіп жылылық пұрын сеуіп қарап тұрды-ау. Қалай аңғармаған десеңші.

Левенштерн шыдамады білем, тіл қатты:

— Ал сонда не шаруа?..

— Бір сұрағым бар, тамыр.

— Айта бер...

— Битабар бәлністе табаны күректей екі ай жатты. Аурудың көңілін сұрап бір рет болса да неге келмедің?

— Жұмыс көп, тамыр. Науқан... Көмірді көп шығар дейді жоғарғы жақ. Шығармасаң орныңнан алып тастаймыз дейді.

Оқыс, күрт бұрылыс:

— Ана, Ленин көсем не деп тұр?

Левенштерн жанып кетті:

— Көмірді көп беріңдер. Әр шахтер жоспарын асыра орындасын! — деп тұр.

— Маңдай алды деп мақталған шахтер жараланып қалса, қасына жолама, халін сұрама деп те тұрған шығар?..

Сасқаны ма, неге екені белгісіз, Левенштерн артына мол бұрылып Ленинге қарады.

— Жоқ, қарағың келсе, мына тұсқа келіп, алыстан кара! Андағы жерден көре алмайсың. — Битабар осыны айтты да, ақсаңдай басып шыға берді.

— Ау, тамыр, тоқта!

— Жоқ, тамыр енді тоқтамайды...

Есік қаттырақ жабылды...

33

Битабар тоқтамады. Таяққа сүйеніп жүріп келеді. Қайда барарын өзі де білмейді, сонда да жүріп келеді. Шахта да, үйлер де алыста қалды. Айнала жап-жазық. Қып-қызыл. Жап-жасыл. Құлпырын көк шыққан. Құлпырып бәйшешек гүл жарған... Жұпар иісі аңқиды: дала иісі. Бусанған жер иісі... гүл иісі. Туған жер — Иманақ баурайының иісі. Битабар мас болды. Иіске мас. Шалқалап жата кетті. Аяқ-қолды шалқалап жазып жіберді. Аспан сондай тұңғыық. Мөп-мөлдір. Үн-түнісіз қарақұс қалықтайды. Әртіңде, мөлдір аспанның нақ тұңғыық

түбінде Иманақ тауын бетке алып кішкене... ноқаттар кетіп барады.— Тырналар. Сондай алыста, бірақ сондай жақын... Битабар қалқалап құлағын тосты.

— Ты-рау!.. Ты-rrr-ау!..— қиқулап барады.

Битабардың көзіне жас іркілді: дүние сондай жып-жылы... Дүние сондай ып-ыстық. Өн бойы шымырлады...

Қыс қыспағын көріп шыққан Битабар туған жерді аңсады... Еркіндікті, кеңдікті аңсады...

...Күн батты. Ымырт үйірілді. Мөп-мөлдір, тұп-тұнық аспанда сансыз жұлдыздар жымыңдайды. Солтүстіктен оңтүстікке тартылып құс жолы жатыр. Сайрап жатыр. Өткен жылғы күзде оңтүстіктен солтүстікке қарай жатқан секілді еді. Енді солтүстіктен оңтүстікке...

Бала кезгі аңыз әлі есте: жыл құсы көктемде осы жолмен келеді. Жыл құсы күзде осы жолмен қайтады. Бұл жолдың құс жолы деп аталуы да содан. Жыл құсының адаспайтыны да сол өз жолы — құс жолы болғандықтан...

Битабар ұшып тұрды. Жүріп келеді. Шұңкип шахта қоқысы артта қалды. Битабар таяғын демеу етіп адымдай түсті. Қарайып екеу көрінді. Бірден таныды. Ылғаз бен Әли.

— Е, Битабармысың? Негіп жүрсің? Бала кезде өсіп қызды ауылды қырындаушылар болушы еді. Жігітшілік құрудың қай жағындасың?— Екеуі жамыраса күлді.

Битабар күрсініп алды.

— Мына қоқыстың қоңырсыған иесін-ай, былайырақ шығайықшы.

Террикон алыстап қалды..

Битабар оқыс аспанға қарады. Құс жолы құлпырып, сайрап жатыр.

— Ау, ағайындар, бір сөз айтсам не дейсіңдер?

Әли бұрынырақ үн қатты:

— Айтып көр...

— Ата-бабамыздың кәсібі бұл емес қой. Тастандар, елге кетейік.

Ұсыныс соншалықты оқыс болғандықтап Әли де, Ылғаз да үндемей қалды.

— Ел де қазір түзеліпті. Колхоздасып, отырықшы орын теуіп жатыр дейді.

Ылғаз айтты:

— Шахтаны тастап ешқайда енді кетпеймін мен.

Әли де қосарланды.

— Қалай десең де, өндірістің аты өндіріс, Битабар,

Ауылда тудым, ауылда ер жеттім. Не көрдім? Не мұратқа жеттім? Түк те көргенім жоқ. Түк мұратқа да жеткенім жоқ. Ең соңы балаларды дұрыс оқытсам да көз ашуға қала жақсы, шахта жақсы.

— Ал жақсы онда, туғандар, сау болыңдар. Жолымыз бөлек-бөлек екен. Зорлағанмен түк те шықпайды,— деп балуан қош айтысты.

...Битабар үйге келіп Сілеусінді ертті де, құс жолын бағытқа алып жүріп кетті...

КІЛТ

1950 жыл. 6 март. Салт атты екеуміз. Шәмішкен — осы ауданның комсомол басшысы. Әлиге ұқсайды. Кіншене, қуақы. Шәмішкенге қарағанда мен, құдайға шүкір, кәдуілгі Битабар секілдімін. Сарысу әлі түспепті. Бірақ мұз бетіне қызыл су жүгіре бастаған. Кесін өттік. Жол өзекшені өрлей салды. Битабардың баяғы өгіз баққан, Левенштернийң машинасын көтерген өзекшесі болуға тисті. Аяң бұлкек. Аттар қыстап қажып шыққан. Жол жаман. Жүріп келеміз. Бетіміз — Иманақ тауы, тау етегіндегі «Бірлік» колхозы. Өрге шықтық. Алдымызда қарайып, қалқайып біреу көрінді. Түйелі адам секілді. Таудай. Қарай-қарай көзім талды. Жоқ, түйе емес, ат екен астындағысы. Аяңдап барады. Біз бұлкектеп келеміз. Арамыз жақындай берді. Қарап келем, санап келем: біз жеткенше жалп етіп үш құлады. Құлайды. Атын тұрғызып алады да, қайта мінеді. Шәмішкен күледі:

— Сафуан, сен біз мінген атты арық дейсің. Тәуба. Ана алға қара. Көтерем ғой мінгені...

— Тәуба болса, тәуба-ақ болсын. Бәйгеге қосып жатқам жоқ. Қалқақтап барар жерге жетсек жарар-дағы.

Қуып жеттік. Өзіме өзім сенбейтіндеймін. Көтерем дегеніміз оқтаудай жұмыр, семіз торы құнан. Ауыздығын шайнап, алысып келеді. Бірақ көзім құнаннан көрі жолаушының нақ өзіне түсті. Аяғы салбырап кеткен. Жер сызады. Нық отырған бойы құнандай үш есе бар. Торы құнан екі шелек су көтерген он жасар қыз бала секілді, бұралаң-бұралаң етеді. Жұмсақ қарға аяғын тығып алса бітті, омақасады. Жолаушы құламайды. Салақтаған аяғымен жер тіреп тұра қалады да, аттың басын аттап ілгері шығады. Кәдуілгі жыққан балуанның жығылғанның басын аттап, күш алғаны секілді. Тумысымда мұндай ірі кісіні кездестірген емен.

— Ассалаумағалайкөм!

Қарт ерін қимылдатты.

Шәмішкен қағытып жатыр:

— Ақсақал, бұл не, көтерем мініп?..

— О, ит, семіздің сонда ана астыңдағы ма?

Шәмішкен мәз. Шәмішкенге қосылып мен де мәз, Ілгерілеп кеттік.

— Шәмішкен, бұл кісі кім?

— Жәй, осы жердің бір ақсақалы ғой...

Мен қазбалаған жоқпын.

* * *

Иманақ тауы аласа ғана төбе екен. «Бірлік» колхозы шаруасы жұтаңдау, жетпіс-сексен ғана үй.

Біз Жұмаділда ақсақалдың үйіндеміз. Жетпістен асқан қарт адам. Үлкен әйел баласы — Ақажан. Осы колхоздың председателі. Екіншісі — Асан. Қарағандыда педагогика институтының соңғы курсында.

Ақажан алыс қыстаулардағы малды аралап кетіпті. Мал мен жанға март қиын ай. Шаруа адамы үйде отыра алмайды.

Шай келді. Үйдің үлкен қонағы болғандықтан мен төрде отырмын. Сол жақта Жұмаділда қарт. Оң қолда Шәмішкен. Одан әрі байсалды ақ сары жігіт — Қазыкен. Колхоз есепшісі. Ақажан жоқ болған соң, үй иесінің қызметін атқарып отыр.

Әңгіме тақырыбы әр қилы: мал жайы, жан жайы... Көктем, егіс... бірақ қиыспайды. Өйткені, менің есі-дертім жолда кездестірген қарт жайы.

...Есік ашылды. Бірден таныдым, нақ өзі. Бүкіл ауыз үйді толтырып кіріп келеді...

Сасқаным ба, жә болмаса, қалай кездестірем деп күткенім бе, ұшып түрегелдім.

Жұмаділда қарт белгі жасады.

— Отыра бер, шырағым. Ол — осы үйдің өз кісісі.

— Осы Жүмекең ақсақалдың інісі, — деп қойды Қазыкен.

Дегенмен Шәмішкенге қарай ысырыла отырдым.

Жүмекең інісі жайғасып жатыр... Дастарқан кейін жылжыды. Баяғы Балуан Шолақ артында қалған құдды Битабар секілдімін. Мүлде сыртта қалдым. Жүмекеңнің інісі Жүмекеңнің өзіне қарай ойыса отырып, малдасын құрды. Екі тізе екі жақта — Жүмекең алдында бір өркеш, менің алдыма бір өркеш. Шай келді. Түйе алақанға

шай табақ сүңгіп кетті. Кіп-кішкентай. Балалардың ойыншық табағы секілді.

Түрі жат бұл кім болды екен?

Ешкім тіс жарып ештеңе демейді. Өзіне сұрақ берсем, қысқа қайырады.

— Осы Атасуда тұрам... Баллар ма?.. Құдайға шүкір, бар баллар... — Бары осы.

Көңілім құлап, тым құмартып отырғанымды Шәмішкен де, Қазыкен де байқаған: ақсақал, ананы айтшы, ақсақал, мынаны айтшы...

Ақсақал мыңқ етпейді.

— Ә, өтіп кеткен дүниелер ғой...

Қалай сөйлетем? Кілті қайда?

Дастарқан жиылды. Жұмаділда қарттың інісі далаға шығып келді де, алдына бір орамалды жая сап, намаз оқи бастады: аузын жыбырлатып біраз тұрады да, тізесін бүгіп, сәждаға басын тигізеді. Сондай күлкілі. Дүрс-дүрс... еден сықыр-сықыр етеді.

Ойыма бір қулық кірді:

— Ақсақал, намазды көптен оқисыз ба?

— Ә, жас ұлғайған соң.

— Рұқсат етсеңіз, бір сауалым бар.

— Ә, рұқсат.

— Құранда, «Баһыраи сүре» деген сүре бар. Қазақша бұл «сиыр туралы тарау» деген сөз. Сиырдың құранда не шаруасы болды екен?

Ақсақал ойланып, сәл отырды.

— Соныңды ит білсін бе?

Біз жабыла күлдік. Өзі де езу тартты. Содан соң маған туралап қарады.

— Бұл қай бала?

— Газеттен. Тілші.

Қарияның сыр сандығын ашатын кілт осы бір штрих болды. Сөйлеп кетті...

Күн сөйлестік. Түн сөйлестік...

— Биеке, бір сұрақ бар.

— Құлағым сенде.

— Содан кейін не істедіңіз?

— Тура колхозға келдім. Мүше болдым.

— Бір адамға өкнелеп, шахтадан кеткеніңіз қалай?

Биекең біраз ойланып қалды. Тура жауап бермеді.

— Шахтадан кеткеніммен елге келіп «шахта жақсы, шахтаға барыңдар!» — деп үгіт жүргіздім...

— Қайратыңыз қалай? Қайтқан жоқ па?

— Қайратым бар әлі де. Бірақ тізем шыдамайды....

Тізем шыдаса, атан түйені әлі де көтере алам ғой деймін...

...Битабармен мен осылай кездестім.

...Битабармен мен осылай қоштастым...

* * *

Битабар кейін сексенге жақындап барып қайтыс болды. Зираты сол Иманақ бауырында. Мойнында баяғы тұмар: «Күрес те өнердің бір төресі. Мал табар оңай кәсіпке айналдыра көрме!» Баяғы Балуан Шолақ сөзі. Балуан Шолақ сөзін Битабар алпыс жыл тұмар етіп мойнына тағып жүріпті...

Иманақ бауырында қазір «Бірлік» атты колхоз жоқ. Сол «Бірлік» құралпы бес-алты көней колхоздар бірігіп, дөкей совхоз құрған. Сәкен Сейфуллин атындағы совхоз. Сәкен аты тегін қойылмаған. Бұл — Сәкеннің туған жері. Иманақ — Сәкеннің шыққан тауы.

Битабар — Сәкеннің аталас ағасы.

Ел ішіне аты кеткен балуан Сәкенмен де бірге жүрген болар. Иманаққа да Сәкенмен бірге талай-талай шыққан болар. Бірақ, амал қанша, мен онда Сәкен туралы сұрай алмадым. Сөзге сараң Битабар өз бетінше айтқан жоқ...

1969 жыл. Алматы.

Бүгін Жантуар мен Шәмшігүлдің қуанышында шек болған жоқ. Екеуі бас қосып, жұбайлық өмір сүргелі айта жүрерлік ең зор қуаныш. Жұбайлық өмір демекші, бұлар қосылғалы табаны күректей он екі жыл. Әй-шәйсіз, тату өткен жылдар. Осы бір ғұмырда Шәмшігүл Жантуарға, жә болмаса, Жантуар Шәмшігүлге бажырайып бетіне қарап, бір қатты сөз айтып көрген емес. Бұлар көңілдегіні айттырмайтын, айтайын дегенді қабақ қағыстан дәп басып білетін тату жандар. Оның үстіне екеуі де ерте бастан айтулы қызметке ілеккені тағы бар: Жантуар болса, бір жобалау институтында бөлім бастығы, Шәмшігүл болса, ғылым кандидаты — жоғарғы оқу орнында сабақ береді. Табыс сондай мол. Екеуі де бір шамада дүниеге келіп, бір-біріне дер шағында кездескеніне дән риза. Дегенмен, осы бір тату жұбайлардың ғұмырында әлдебір «әттегене-айы» болса, онысы — есікті ашсаң бір аттап, бірден төрге шығатын, аядай ғана жалғыз бөлмеде тұратындығы. Осы «әттегене-айдың» бояуын қалыңдата түсерлік тағы бір жай — нәрестелері жоқ. Сөйтсе де басы жас адамдар ғой, баладан көрі, үй туралы көбірек қиналады. Анда-санда жолдастар келе қалса, олардың да айтары — бала жәйі емес, үй жәйі.

— Апыр-ай, үйді бір алса, сендер алуға тиісті едіңдер, — деп мүсіркейді.

Көптенгі арман — бітеу жараның аузын біреу келіп тырнаған соң Шәмшігүл күрсініп қояды.

— Күте-күте шаршадым, тіпті. Жұрт секілді дүние құрап, адамша тұрғың-ақ келеді, амал қанша!..

— Торықпа, Шәмшігүл, бір реті болар, — дейді ондайда көрінген нәрсеге көп уайымдай бермейтін Жантуар.

Ия, сол «бір реті болардың» реті бүгін келді. Қаланың нақ ортасындағы жаңа салынған үлкен үйден Жантуар мен Шәмшігүл екі бөлмелі пәтер алды. Пәтер болғанда қандай: еден дегенің қызыл паркет, жалтырап жатыр. Ванна мен ас бөлменің қабырғасы айна дерсің — ақ кафель. Терезелері аттылы кісі өткендей. Ыстық су, суық су, газ дейсің бе, бәрі де қол астында. Он екі жыл отын тасыған, су тасыған, күл шығарған Шәмшігүл:

— Уһ, жеттім бе, жетпедім бе! — деп паркетке отыра кетті.

— Әрине, жеттің, Шәке, — деп Жантуар оны тұрғызып алды.

Жеткенімен, енді жаңа бір шаруа тап болды: Шәмшігүл жаңа үйді жаңа дүниемен жасақтауға кірісті.

— Көрсө қызарлық жасап қайтеміз, осы өзіміз қосылған кездегі дүниеміз маған сондай ыстық көрінеді,— деген Жантуарға:— Үй шаруасына араласпа, ол әйелдің жұмысы,— деп кесіп тастады.

Содан кейін амал жоқ, Жантуардың Шәмшігүлге еріп мебель магазиніне баруына тура келді.

Ең әуелі бір павильонға кіріп еді, Шәмшігүл бір мебельдің жанында сәл аялдаңқырап қалған Жантуардың жеңінен тартты.

— Қой, бұларды қарап қайтесің, ана импорт жағына барайық.

— Осы өзімізде жасалатын мебельді де жұрт жаман демей жүр ғой.

Бұған болар Шәмшігүл жоқ:

— Жаңа пәтер алып отырып, мына секілді мебель қойғанымыз ұят. Жұрттың бәрінде импорт. Біз не, солардан кембіз бе?!

Жантуар дәлелді ештеңе айта алмады, Шәмшігүлдің соңынан ерді.

Шетел мебельі тұратын павильон шынында өзгешелеу екен. Жеке-жеке орындарда жіп белдеушімен айнала қоршалып қойылған мебель түрі көп-ақ, Шәмшігүл таңдап жүріп «Космосқа» тоқтады.

— Қазір жұрт аузындағы мебель осы. Осыны аламыз,— деп білетінін де танытты, кесімін де айтты.

Бірақ ақшасын төлейін деп сатушыны іздесе, бір қиындықтың үстінен шықты: мұның бәрі үлгі екен. Ал сатылатындарына сыртта алушылардың өзі қойған кезек бар. Мебель алғың келсе, ең алдымен кезекке тұрасың.

Жантуар ақырып қалды. Шәмшігүл жолды тез тапты.

— Ендеше, Дәулетке барайық.

Жантуардың есіне орта бойлы, қара жігіт түсті. Та-лай жерде қонақта кездесіп қалып жүретін Дәулет жыпылдап сөйлеп:

— Қажет бірдемелерің болса, хабарласыңдар,— деп өзінің саудада істейтінін танытып, телефонын беретін.

— Барсақ, барайық.

...Дәулет шынында да, айтқан жерінен шықты... Бұлардың келген жайын ықыласпен тыңдады да, телефонға жармасты.

— Бұл кім? Ә, Бекбатыровсың ба? Өзіңде бол, қазір саған ерлі-зайыпты екі кісі барады...

Осы кезде Шәмшігүл:

— Ұнатқанымыз «Космос»,— деп үлгірді.

Дәулет саққұлақ екен.

— Алло... алло... «Космосың» бар ма? Е, болса, сол «Космостың» біреуін...

Осы кезде Жантуар да:

— Білмеймін, Шәкеңнің ұнатқаны «Космос», ал мен болсам...— деп мүдірді.

— Ал сен болсаң?

— Мен болсам, ана чех мебелі дұрыс па деп...

Дәулет телефон трубкасын аузына тақады:

— Ал чех мебелі ше?

Шәмшігүл қарсылық білдірді.

— Қазіргі жұрт аузында жүргені осы «Космос». Біздің Жантуар білмесе де айта береді.

Дәулет бұлардың әлі бір ымыраға келе қоймағанын сезіп, Бекбатыровка:

— Қысқасы, қазір осы кісілер саған барады, қалаған мебелін беретін бол,— деп қадап айтты. Содан кейін сәл тоқталыңқырап барып Шәмшігүлге қарады:— Бұрын үйленсеңдер де, жаңа үй болып жатырсыңдар ғой, тағы не керек. Қысылмаңдар, айтыңдар.

Қысылма деген соң, Шәмшігүл қысылған жоқ.

— Екі-үш кілем керек, екі үш палас керек, хрусталь вазалар, рюмкалар...

Жантуар ұялыңқырап қалды.

— Бір жолға мебеліңнің өзі де аз жүк емес еді ғой, Шәке?!

Шәмшігүлдің бір жақсы қасиеті — осындайда қысылмайды. Кімге болсын орынды сөз тауып, еркін сөйлесе алады. Және бәрі де жарасымды, сыпайы болып шығады.

— Жоқ тағы келіп Дәукеңнің мазасын алғанша, бір-жола тындырып кеткеніміз жақсы.— Табиғатында сүйкімді әйелді бұл сөз тағы бір биікке көтеріп тастады. Дәулет қарқылдап күлді:

— Шәкең дұрыс айтады. Бүгін тындыратын шаруаны ертеңге қалдырып керегі жоқ. Бірақ тағы да айтарым — бәрін бүгін тындырдық деп келмей қойып жүрмеңдер. Мынадай жерде отырып ағайынға қолқабыс жасамаудың несі жөн. Қолдан келгенді жасаймыз. Жиі-жиі хабарласып тұрыңдар. Мазалайды екенбіз деп қапа болмаңдар! — Дәулет осыны айтып, бұларды есікке дейін ұзатып салды.

Арада аз ғана күн өтті. Шәмшігүлдің дегені болды да, Жантуардың үйіне «Космос» мебелі келіп түсті. Жарқырап жатқан паркетке шытырман сызықтары бар қы-

зыл палас төселді. Қабырға атаулыға гүлді кілем ұсталды. Айналы сервантты хрусталь вазалар, фужерлар, рюмкалар, сервиздермен безендірді. Кең балконға гүл қойылды. Ас қылатын бөлмені аппақ ас үй гарнитурасымен тоңазытқыш алды. Осындай біршама шаруа тынған соң, бұл үйге Дәулет бастаған бір топ жолдастар келді. Шәмшігүл жаңа пәтердің құрметіне айта жүрерліктей етіп той жасады. Әлгі әдемі сервантты безендіріп тұрған хрустальдар сыңғырлады. Бұрқылдап шампандар атылды. Түннің бір уағында разы қонақтарын ұзатып салған бақытты жұбайлар бұрынғыша тар төсекте бір-біріне арқасын берісіп қысыла жатпай, екі төсекке көсіле, шырт ұйқыға кетті.

* * *

Ертеңіне күн демалыс болатын, Жантуар дағдысынан кешендеу тұрып, жуынып, ас ішетін бөлмеге келіп көк шұғамен жабылған жұмсақ диванға жантайды. Терезеге қарсы шолақ маңдайда жарқырап сервант тұр. Ал өзі жатқан ұзын қабырғаға қарсы бет жалаңаш екен. «Бұл жерге не қойса болар екен?— деп сәл жатты да, өзіне-өзі — жә, қойшы, жоқ нәрсеге бас қатырмай!»— деп күбірлеп қойды. Содан соң өзі басқарып, жобасын жасап жатқан ірі комбинат жайында кеше ғана болған әңгімені ойлап кетті. Осы бір сәтте Шәмшігүл де тамақ алып келді.

— Ау, жамбасбайып, тұратын кезің болған жоқ па? Жататын бөлмең аздай-ақ, енді мында келіп жантайған-сың ба?— деді әзілдеп.

— Батырға оң, терісінің бәрі бірдей, қолдан келген соң қайтеміз.

Екеуі де қылықты күлкімен шайға отырды.

— Осы бөлмеге не жетпей тұр деп ойлайсың?— деп сұрады бір кезде Шәмшігүл.

Жантуар ойлап-ойлап не жетпей тұрғанын таба алмады.

— Маубасым-ай!— деп Шәмшігүл күйеуінің басын сипап, шашын қобыратып қойды — мына жалаңаш қабырғаға жетпей тұрған пианино ғой!

— Пианино ойнайтын ешкім жоқ, құр сәнге деме-сең...— деп Жантуар сәл қарсылық білдірді.

— Ешкім жоғы қалай? Қазан аузы жоғары. Отқа қарап отырған жандар емеспіз, қайта тілеу тілеп тұрады.

Жантуарға бұл сөз орынды секілденді.

— Осы ана эстон пианиносын жұрт жақсы десіп жүргой, — деп қойды әйелінің сөзін құптағанын танытып.

— Эстон-сестонды қайтеміз, алсақ кәдімгі импорт пианиносын аламыз.

Осы сөз — сөз болды. Көп кешікпей баяғы бос қабырғаға қызыл күрең түсті әдемі пианино, оның қасына үлкен телевизор қойылды.

Осыдан кейін қанша кең десең де бөлме төркіні көрініп қалды. Біреу-міреу келе қалса, Шәмшігүлдің:

— Орындығыңызды бері сала отырсаңыз, артыңызда пианино бар еді. Орындығыңызды столға таман жылжытсаңыз, артыңыздағы диванға тиіп отырсыз, — деген қытымырлау сөзі жиі шыға бастады. Шәмшігүл айтса, амал жоқ, екі беттегілер сығылыса-сығылыса кеудесімен жақтау тіреп, тіпті стол астына кіріп кете жаздап отыратын болды.

Осы секілді қонақтар тарқағанда біреу айтып үлгіретін, біреу ішіне түйіп кететін бір сөз бар.

— Бұрын аядай жерде тұрғанда ондай тарлығы жоқ еді, не болып кеткен өзі?!

Әрине, бұл сөзді Шәмшігүл әзірше естіген емес. Тіпті естіген күнде қысылмаған да болар еді. Кім дүниесін далаға тастамақ? Сирек болса да қонақ келген сайын пианино сынып тұрса, Шәмшігүлдің шашы шақ келмейді ғой!

Бір күні Шәмшігүл өзімен бірге істейтін, әрі жақсы көргендіктен «қайын аға» деп кеткен Қожан деген кісіні кездестірді. Демалыстан оралған беті екен, Шәмшігүл келінінің қолын алып сілкілеп жатыр.

— Тап өздеріңше қуандым. Құтты болсын үйлерің!

Шәмшігүлдің де ықласы баяғыдай.

— Шын қуанған адам «құтты болсынды» үйге келіп айтады, қайын аға.

— Жеңілдім, келінжан, тап бүгін кешке барам, — деп Қожан екі қолын жоғары көтерді.

Қожан қасына екі-үш жолдас алып, айтулы уақытын да келді. Ал Шәмшігүл болса қадірлі қонағын соншалықты қуанып қарсы алып, соншалықты ренжіп шығарып салды. Өйткені, Қожан мойыны кеудесімен тұтасып кеткен, ұзыны мен көлденеңі бірдей, екі кісінің құшағы жетпейтін семіз кісі болатын. Қанша сығылса да диван жаққа да, пианино жаққа да сыймай-ақ қойды. «Қайын аға, артыңызда пианино бар еді», — дегенді Шәмшігүл келіні айтудай-ақ айтып еді, амал не, пианино жақтауы мен орындық таянышын жауыр аттың арқасынша жала-

даштап кетті. Мал ашуы — жан ашуы деген емес пе, тәртіпті, инабатты Шәмшігүл:

— Жазған неме, аузы-басы мен кеудесін былғап тамақты өлгенше былапыт жейді екен! — деп қалды.

Жантуар баяғы бір көңіл қарсылығын тағы аңдатты.

— Ақшамыз бар екен деп құр бекер үй ішін кәкір-шүкірмен толтыра беріп керегі не еді. Пианино алмай-ақ қой деп ем ғой...

Шәмшігүл мұндайда сөз тапқыш:

— Анадағы айтқаным жетпесе, қайталап анықтап айтайын, баламыз болар ма екен деп, ырым етіп алдым.

Осымен сөз бітті. Бірақ Шәмшігүлдің жүрегінде бір жай шемең болып қатып қалды: трамвай мен троллейбуста, жә болмаса магазинде, көшеде толық адам кездестірсе есіне сыры кеткен пианино түсіп, жүдеп қалатынды шығарды. Жақсы көретін қайын ағасы Қожанды мүлде көргісі келмейді. Қатпар-қатпар май ішінен қаңқа сүйегін кәдімгі кәнігі болған археологша іздесең де таптырмайтын жуан денесін ирелеңдете, қажап реверанс жасап «о, келінжан!» — деп келе жатса да естімеген болып теріс айналып кететінді шығарды. Басында: — Ине-лікше қатып-семіп жүретінің-ай осы, тамақты молырақ жепші, торалар ма екенсің! — деп Жантуарды нығыртатыны болушы еді, онан да қайтты. Тағы бір шешімі — мүлде қонақ шақырмауға белін бекем байлады. Содан кейін пианиноны да, газет-журнал столы мен оның креслоларын да жататын бөлмеге апарып тықты да, ас ішетін бөлмені кеңітіп қойды.

Шәмшігүл өстіп бір қиындықтың ретін тауып жеңіп, көңілі орнығайын деп келе жатыр еді, ойламаған жерден мазасы тағы кете қалды. Бәрі де баяғы мебель магазині түскірге «не бар екен, кіре кетейінші» — деуден басталды.

Барса бір таныс әйел тұр.

— Е, не алғалы тұрсың?

— Бір мебель түседі деп...

— Е, мебелің бар емес пе еді?

— Бар болатын, бірақ мынау айтулы.

— Айтулы болғанда не, «Космос» па?

Таныс әйел мырс етіп күліп жіберді. Даусында кеке-сін бар.

— Арасына ағаш үгіндісін толтырған «Космос» алып жыным бар ма? «Будапешт» — нағыз қызыл ағаштың өзі.

Шәмшігүлдің тауы шағылып қалды. «Космос» деп дардай етіп жүрсе, арасы үгіндімен толтырылған бірдеме. Бірақ қайтарып сөз қатпады, салқын ғана бас изеп, қош-

тасты да, салып отырып анадағы Дәулет таныстырған Бекбатыровқа барды.

— Ал, туысым, маған мебель керек.

— Е, осы жуырда ғана алған едіңіз ғой?

— Алғам. Бірақ ұнамайды. Енді «Будапешт» керек.

Директор жалтара сөйледі.

— «Будапешт» төрт-бес бөлмесі бар пәтерге лайық мебель. Оның үстіне... бағасы да...

Шәмшігүл директордың сөзін бөліп жіберді.

— Немене, бізді ақшасы жоқ кедей деп естіп пе едіңіз? — Ашумен айтқан жоқ, салмақты, астары бар уытты күлкімен айтты.

Бекбатыров артық кеткенін енді байқады.

— Құдай сақтасын, Шәке, ондай ой түсімізге де енген емес. Шынымды айтайын, жалғызы ғана түскен еді, амал жоқ, өзіңіз келіп қалған екенсіз, алыңыз.

Шәмшігүл қайта қадалды.

— Жоқ, өйтіп қиналсаңыз, алмауыма да болады.

— Қиналып отырғаным жоқ. Ақшаңызды өткізіңіз де, алып кетіңіз, — деп директор орнынан тұрды.

Шәмшігүл Жантуармен ақылдасқысы келмеді.

Ақылдасса, анау айтқан қарсылық білдіре қоймағанымен «пәлеп-түген» — дері хақ. Сол себепті, бірден үйге келіп, бір машинаға «Космосты» тиеп, комиссия магазиніне өткізді де, екі машинаға тиеп «Будапешті» үйге әкеп түсірді.

Құдай сақтасын, директор айтса, айтқандай екен, «Будапештің» жатқан бір пәле болып шықты — бәрі қос-қостан, сырт киім салатын шкаф, іш киім салатын шкаф, ас сервизін, шай сервизін салатын серванттар бөлек-бөлек. Оның үстіне горка деген пәлесі тағы бар. Секретер дейсіз бе, үш қырлы стол, төрт қырлы стол, шалқақ кресло, еңкек кресло, кітап сөресі, газет-журнал сөресі, жазу, сызу столы дейсіз бе, тіпті санап тауыса алмайсың. «Космостың» бас-аяғы алтау, жеп-жеңіл қағалтай орындығы болушы еді, мынада он екі. Әрі орындық болғанда қандай, бір-біреуі, ана «Космос» орындықтың үшеуіне бергісіз. Көк барқытпен тыстаған диваны да, сондай жап-жалпақ бірдеме. Оның үстіне кушетка түскірі тағы қосарланып жүр. Шәмшігүл ет қызуымен алуын алып қалса да сасайын деді. Қолайлы деген жерге сервантты қойып еді, горкасы құрғыр симады. Диванды қойса, кушеткаға орын жоқ. Баяғы кең көрінген екі бөлме аядай-ақ қуыс болды да шықты. Дегенмен Шәмшігүл ретін тапты. Жазу столының үстіне тумба, оның үстіне үшінші қабат

етіп телевизорды апарып қойды. Орындықтарды да біріншің үстіне екіншісін төңкерді. Көп қабатты биік үй салу дегенің еріккендіктен емес, осындай жердің тарлығынан барып шыққан ғой. Шәмшігүл де сол тәртіпті ұстанды. Жататын бөлмеге де сондай өзгеріс енгізді, екі кереуеттің бірін қалдырып, екіншісін жинап тастады. Сөйтіп, әр жерден сығылысып өтер жымба із жасап, екі бөлмені аузы-мұрнынан келтіре сықап, толтырды да қойды.

Жантуар қызметтен мезгілінде келді. Аң-таң.

— Ойбай, бәйбіше-ау, не жасап тастағансың?

Шәмшігүл күлді.

— Бәйбішең жасады бір кереметті.

Керемет десе керемет дегендей. Бұрынғы «Космос» жарық үйдің өзін сұрландырып тұрушы еді, ал мынау болса бөлме ажарын ашып, жарқырап кеткен. Осы бір алғашқы әсер үстінде Жантуарға сарт етіп тағы бір ой келді. Қайда отырамыз. Қайда жатамыз?

— Бәрі дұрыс, бірақ ана кереуетті жинап тастағаның жөн болмаған екен,— деп қынжылды Жантуар, екі бөлмені де көзбен шолып.— Бұдан он жыл бұрынғы жалғыз тақтай үстіне сиып кетер шағымыз емес. Екі төсекте кең көсіліп жатып, рахаттанып қалып едік.

Шәмшігүл саспады. Бұл жәйді да ойластырып қойыпты.

— Ана Есқалин бар ғой?

Жантуар Есқалин дегенді есіне түсіре алмады.

— Ана музейде істейтін Есқалин Сарыбас ше? Соның жалғыз баласы бар еді ғой? Сол үйленіпті. Содан көп кешікпей шешесі келінімен сиыспай, бөлініп кетіпті.

— Ия, оның бізге нендей қатысы бар?

— Тоқта! Төрт бөлмелі үйде сопайғаннан сопайып екеуі-ақ қалса, неге қатысы болмайды! Болады. Үстіне ақша қосамыз. Сөйтіп айырбастасамыз үйді.

Жантуар сеніңкіремеді.

— Айырбастамайтын шығар?..

— Өстіп кежегеңнің тартып тұратыны-ай! Баспа аяғыңды ілгері. Ыңғайлы екі бөлмелі үй болса айырбастар едікті өздері айтыпты. Ал білгің келсе...

Жантуар ойланып қалды. Шәмшігүл отқа май құя түсті.

— Музейден алатыны қанша дейсің, қоңторғайлау тұрады деп естігем.

Дәлел орынды болған соң Жантуардың көнуіне тура келді.

Есікті Есқалиннің өзі ашты. Әуелі бұрын келмеген адамдарды көріп, таңырқап қалса да, кешеуілдеп барып таныды.

— Ә, Жантуар екенсің ғой, жоғары шығындар.

Шәмшігүл ішінен: «Мынаның түрі жақсы екен, жолымыз болар»,— деп түйді.

Есқалин бұларды ас ішетін бөлмеге алып кірді: Түлкіні қанша асырасаң да далаға қарайды дегендей. Жантуардың да, Шәмшігүлдің де көзі амандық сұрап жатқан Есқалинде емес, бөлмеде болды. Тіпті пәтердің айы өтіп, әбден титықтаған Шәмшігүл іштей қай мебельді қайда қоюға болатынын да шамалап үлгірді. Келген екеу амандық-саулықтан гөрі әр бөлмеге бір үңіліп, сұқтана бергендіктен бе, әлде өз көңіліндегісі сол ма, әйтеуір құдайдың дес берісінде Есқалин әңгіме тақырыбын үй жаына ауыстырды.

— Дағардай-дағардай төрт бөлмеде жеңгең екеуміз-ақ қалдық, Жантуар.

Жантуар жөтеліп, Шәмшігүл қозғалып қойды.

— Жеңгелеріңнің сыпырып, тазалайтыны болмаса, тіпті әне бір шеткі бөлмеге жұмалап басымды сұқпаймын мен.

— Ия, екі бас үшін үйлеріңіз тым үлкен екен,— деп Жантуар Есқалинді қостап қойды. Шәмшігүл ұрланып күйеуінің етегінен тартты. «Жайыңа отырсайшы. Өлер жеріңді білмейтін әдетің-ау, олар екеу болса, өзің ше? Төртеу ме едің?»— дегені. Жантуар үндемей қалды. Есқалин сөзін жалғады.

— Айтпақшы, жеңгелерің осы сендерді де үй алды деген секілді еді?..

Жантуар енді «алдық» дерін де, «алмадық» дерін де біле алмай әйеліне қарай берді. Шәмшігүл қысылған жоқ.

— Ия, Сәке, біз де алғанбыз үйді,— деді көңілді түрде.

— Е, оларың жақсы болған екен. Үй тақсыретін біраз тарттың-ау деймін осы?

— Оныңыз рас, Сәке, біз көрмеген азап жоқ десе де болады. Кереметі сол, азаптан әлі де болса құтыла алмай жүрміз,— деп Жантуар төтелеңкірей тартты. Шәмшігүл күйеуінің етегінен тағы басты. «Иә?.. Қайтып?»— деген Есқалиннің сұрағын да жауапсыз қалдырды.

— Сәке, жеңгеміз қайда?

— Базарға кетіп еді, қазір келіп қалуға тиісті. Айтпақшы, мен шай қоя берейінші, бұрын есік ашып көрмеген балалар едіңдер,— деп Есқалин тұра бастады.

Шәмшігүл қарсы болды. Қатты өтініп үй иесін орнына қайта отырғызды да, манағы бір әңгімені қайта бастады.

— Келінді болды деп естіп едік, балалар не, сонда бөлек шыққан ба?

— Үйленген соң бала қызығы өзімен екен ғой, келіннің төркіні осы жерде еді. Соларға көшіп кеткен.— Содан кейін Есқалин жеңіл күрсініп,— қиыны мына дағардай төрт бөлмеде сопайғаннан сопайып, екеуден екеуіміз құлазып қалғанымыз ғой, әйтпесе бала шіркін қашанға дейін қанжығаңда жүреді,— деп түйді.

Шәмшігүл енді оңтайлы жерден ұрды.

— Үй үшін қиналатын не бар, қала орталығындағы бір-екі бөлмелік пәтерге айырбастаңыз да жіберіңіз.

— Тіпті ол да ойымызда жоқ емес,— деп Есқалин бұлар күткен тоспадан айдау-қағусыз өз бетімен шыға келді.

Шәмшігүл енді іркілмеді.

— Айран сұрап келіп шелегіңді жасырма деген бар ғой, Сәке, біз сондай бір сөз естіп келіп едік. Жарығы мол екі үлкен бөлме. Балконы да үлкен, әрі көлеңке жағында. Қысқасы үйіміз жақсы.

Сарыбас үндеңкіремей қалды. Бұл шаруада қырсыздығын танытып отырған Жантуар тап осы жерде батылырақ сөйледі.

— Бөтен адамдар емеспіз ғой, шынымызды айтайық, ренжітпейміз.

— Қысылмаңыз, Сәке, қосарымыз өз көңіліңіздегідей,— деп Шәмшігүл әрі күйеуін қостап, әрі істі анықтап қойды.

— Қысылып отырғаным жоқ, Шәмшігүл шырақ, жеңең қалай қарар екен, соны ойлап отырмын.

— Е, өзіңіз тап басып, бел байласаңыз, жеңгеміз қайда кетер дейсіз,— деп Шәмшігүл төсей сөйледі.— Міне, ініңіз отыр ғой, шынын айтайын, «қай жағынан шығамыз деп»— дәп бүгінге дейін қасы мен қабағына қарап жүреміз.

Жантуар көтерілін, желпініп алды. Есқалин сөйледі.

— Жақсы, жеңгелерің келсін, тоса тұрыңдар. Қайда кетер дейсің, айырбастап жіберейікті шығарып жүрген өзі болатын.

Жантуар «тоссақ тосайық» дегелі отыр еді, Шәмшігүл шешімі мүлде басқаша болды.

— Жеңгейді біз тоспай-ақ қояйық, Сәке, келген соң өздеріңіз ақылдасып, сосын хабарын бізге айтарсыздар. Құдайға шүкір, телефон бар екі үйде де.

— О да жөн екен. Бүгін-ертең телефон соғып қалармыз,— деп Есқалин бұларды шығарып салды.

* * *

«Бүгін» де өтті. «Ертең» де өтті. Бірақ Есқалиннен хабар болмады. Шәмшігүлде жан жоқ. Біреу есік қақса, телефон шылдыратса, жүрегі тоқтап қала жаздайды. Түн баласы дөңбекшіп, ұйықтай алмайтынды шығарды. Әйелінің шыбын-шіркей болып жүргенін сезіп, Жантуардың да тынышы кетейін деді.

— Кісідегінің кілті аспанда деген емес пе, кешіктіріп жатқаны құнын көтерудің амалы шығар. Өзіміз телефон соқсақ қайтеді.

Шәмшігүл бұл ақылды жөн көрді.

— Жақсы, соға ғой.

— Жоқ, сен соқсайшы.

Шәмшігүл қабағын шытты.

— Осы үйдің еркегі сен емессің бе? Еркек пен еркек болып сөйлеспейсің бе бір.

Жантуарға қайтарар сөз қалмады. Пәленің басын өзі қозғаған соң амалсыз телефон трубкасын көтерді.

— Алло, маған Сәкең керек еді?..

Ар жақта әйел даусы:

— Бұл кім Сәкеңді сұрап тұрған? ...Жантуар? Әлгі мен жоқта біздің үйге келіп кеткен Жантуармысың?

— Ия, жеңеше...

— Сені мен бір инабатты бала екен деп жүрсем... Кім-мін деп, не бетіңмен келдің? Соны айтшы?

Қанелімде сөз таба алмаған Жантуар күмілжи берді.

— Шаранаңнан тазармай жатып не бетіңмен келдің деймін?!

— Жеңеше, кешіріңіз, бір ағаттық болды,— дегенге Жантуардың тілі зорға келді.

Бірақ оны тыңдаған әйел жоқ.

— Балам кетсе, өз балам. Келінім кетсе, өз келінім. Бүгін болмаса, ертең қайтып келеді. Сонда бұл үйде үбірлі-шүбірлі мен тұрмағанда, Шәмшігүл мен сен қубас тұрмақсыңдар ма?!

— Апырай, тым қатты кеттіңіз-ау. Өзгені айтсаңыз да, қубас деменізші! Біз де бір жылы ішектің иесіміз

гой,— деп әрі қарай әйел сөзін тыңдауға дәті шыдамаған Жантуар трубканы тастай салды.

— Нақ көргенсіздің өзі. Әйтпесе, соншама шантығатын әкесін біз өлтірген жоқ едік қой,— деді Шәмшігүл.

Үрлеген қуықтай тырсылдап, ашуға булыққан Жантуар кінәні әйеліне аударды.

— Бәрін шығарған сен осы ойда-жоқта мебель алам, ойда жоқта үй айырбастаймын деп.

Енді Шәмшігүл де шыдай алмады.

— Мен... мен... кінәлі, бәріне де. Сенің қубас атануыңа да кінәлі менмін,— деп сәл тоқырады да, даусын көтеріңкіреп,— қубас атансаң, оған өзің ғана кінәлісің. Менің денім сап-сау,— деп солқылдап жылап жіберді.

Жантуар тез жадырап, өмірі ренжітіп көрмеген әйелінің маңдайынан сипады.

— Сенің арқанда әне қубас атандық...

— Жә, қи енді ашуыңды бір жолға.

— Қимаймын.

Енді әйелі айтқан сөз аяздай батып таусылуға айналған Жантуар да тесілейін деді.

— Қимағанда не, өл дейсің бе енді. Осы үй де жарайды.

— Жоқ жарамайды.

— Сонда не қыл дейсің?

— Ертең тура қалалық советке барып, үш бөлмелі үй сұрайсың. Мынасын қайтарып береміз.

— Жарайды, барсам барайын, тек ашуыңды басшы өзің,— деді Жантуар әйелінің маңдайынан иіскеп.

Қанша ашуланса да Шәмшігүл жадырайын деді. Екеуі әр мебельге бір соқтығып, жататын бөлмеге өтті.

— Ертең қайтсең де қалалық советке барасың,— деді Шәмшігүл шешініп жатып.

— Әрине, барғанда қандай, барам,— деді Жантуар сәл алқыныңқырап.

Шам сөнді.

* * *

Айтқан сөз атылған оқпен бірдей. Жантуардың, амал жоқ, қалалық советке баруына тура келді. Барғанда, былай өз бетімен емес, Шәмшігүл алып барды.

Пәтер бөлетін бастықтың алдында кісі сонша көп екен. Тәңертеңнен түске дейін, одан түскі үзіліске шығып, тағы біршама күтулеріне тура келді. Жантуар — «кісілердің азайған бір күні келсек қайтеді» — деп көріп

еді, Шәмшігүл көнбеді: «Әдейі келген екенбіз, шыдаймыз. Күнде келе беретін уақыт жоқ» — Шәмшігүлдің бір жақсы жері — бір істі ойына алмайды, ойына алса, оны тындырмай өзі де тынбайды.

Көп күтудің бір пайдасы күбірлеп отырып екеуі біраз мәселені шешіп алды: пәтер жөнінде Жантуардың өзі ғана кіреді. Асықпай, баппен басып барып креслоға отырады. Мүмкіндігі болса, ең әуелі бастыққа шылым ұсынады. Содан кейін әдеті болмағанымен өзі де тартады. Тартқанда кәдуілгі машығы бар адамша терең сорып, мұрнынан шығара бұрқыратып тартады. Сосын өз мекемесінің жайын, салынып жатқан жаңа бір үйдің жобасы жайын сөз етеді. Қысқасы Жантуар өзін иығы тең адамша еркін ұстайды. Барған шаруаның реті сонда ғана түсетін болады.

Осы бір әңгімемен отырғанда дес беріп кезек те келіп қалды. Жантуар салмақпен барып есікті ашып, ішке кірді. Көңілі орныға бастаған Шәмшігүл: «Шамасы қырықотыз минут отыратын шығар», — деген оймен көмекші столында жатқан газетке үңіле беріп еді, сықырлап бастықтың есігі ашылды да, ар жақтан тез-тез басып Жантуар шыға келді.

— Ой, не болды? — деп Шәмшігүл таңырқай сұрады.

— Жүр, не болғанын далаға шыққан соң айтам. — Екеуі дәлізге беттеді.

— Ия, не болды деймін?

— Ойбай, сұрама! Жүр тезірек!

Көшеге шыққан соң Шәмшігүл тартынып, тұрып қалды.

— Айтпасаң, жүрмеймін.

— Айтқанда, былай: бәсекең айтты: «Балаларың болса жоқ, екі басты адамға екі үлкен бөлме жетеді. Ал бұдан былай бүйтіп жүгіре беретін болсаңдар, екі бөлмені қайтып алып, бір бөлмелі пәтерге жібереміз», — деді.

— Құдай-ау адамша бір шылым ұсынып... — деп келе жатқанда Шәмшігүлдің сөзін Жантуар бөліп жіберді:

— Ойбай-ау, ұсынбайын дедім бе, кірсем, қабырғаға «бұл бөлмеде шылым шегілмейді» — деп баттитып тұрып жазып қойыпты. Енді қайтып шылым шегіңіз дейін.

— Ал әлгі жоба...

— Ал жоба жайын бастай беріп едім, бәсекең: «Көлденең сөз тыңдап отырар уақытым жоқ, көрдің ғой анталап отырған жұртты, тоқетерін айтсаң»... — деп қадалып болмады.

Шәмшігүлдің денесі қалтырады.

— Әйтеуір, басқан жеріңнен шөп сынбайды-ау, — деп зілменен айтты да, қаттырақ жүріп кетті.

— Шәмшігүл, тоқташы, ақылды едің ғой, ақырынырақ жүрші, — деп Жантуар әйелінің соңынан ерді.

* * *

Кешкі тамақ үстінде Жантуар әйеліне бір ой салды.

— Әзірше үй кеңітеміз деп қайтеміз, осы екі бөлмеде-ақ тұра берсек қайтеді?

— Сиып отырмыз ба?!

Жантуар жымба жолдап келді.

— Сияр едік қой. Мына ас ішетін бөлменің жартысындай үйшікке де сиып тұрып едік қой.

— Онда дүниеміз, мебеліміз болмаған.

— Иә, дүние пәленің бәрі осы мебельде болып тұр ғой.

Шәмшігүл тіксініп қалды:

— Неліктен мебельде?

— Бұрынғы «Космос» болса, үй кеңітеміз деп әуреленбей-ақ тұра берер едік қой.

— Он екі жыл ит болып тұрғаным да жетеді. Енді адамша тұрғым келеді, — деп Шәмшігүл кесіп тастады.

Жантуар сөз қайтармады. Үйілген мебель арасындағы жымба жолмен ептеп басып төсекке келіп жатты.

— Бұрынғы екі кісілік темір кереуеттің өзі жақсы еді, мына түскірі бір кісілік бірдеме ғой деймін, — деді қасына келіп жатуға айналған Шәмшігүлге сырылып орын беріп жатып. Аз күн болса да екі төсекте кең көсіліп жатып жаман үйреніп қалғандықтан ба, көпке дейін дөңбекшіп ұйықтай алмады.

Арада қанша уақыт өтті, білмейді. Бір кезде шошын оянса, сирағы Шәмшігүлдің аяғының астында ұйып қалыпты. Бөлме іші тымырсық, жаңа мебельдің иісі шығып басыңды айналдырады. Жантуар түрегеліп балконға ұмтылып еді, жолда әлденелерге соғылып ұшып түсті. Оянып кеткен Шәмшігүл лып еткізіп шам жақты.

— Не болды, жазған? — даусында жылылық бар.

Байқаса, жолда үйілген үстелдерге сүрініп кетіп шығып сүйеулі тұрған кереует жақтауының қырына соғып алыпты.

— Байқамадың ба, алдыңда үстелдер барын?

— Байқамағандығым осы ғой, — деп Жантуар балконға шықты.

— Қатты ауырды ма?

Жантуар сұрауға сұраумен жауап берді.

— Шәмшігүл, қаланың шет жағынан жер алып кеңірек етіп үй салып алсақ қайтеді?

— Онсоң екі үйі бар деп көрсетіп жүрмей ме?

— Мына үйді өздеріне тапсырамыз.

— Тапсырамыз?.. Жоқ, шырағым, айта көрме. От жағып, күл шығарып жүрсін дейсің ғой. Бола қоймас оның. Он екі жыл от жағып, су тасығаным да жетеді.

— Олай болса, тағы бір ой бар: мына пәтерге жарым-жарты мебель қалдырып жасаулап қоямыз да, жарым-жарты мебельді алып үй жалдап тұрамыз. «Бөлмемді баласы жоқтарға береміз» — деген хабарландыруды талай жерден көргенім бар.

Шәмшігүл сәл ойланды да көнбейтінін танытты.

— Жалға бөлме беретіндердің үйі дымқыл болады. Мебеліміз бүлінеді.

— Енді не қыл дейсің? — деп Жантуар әйеліне тұңғыш рет тіксіне қарады.

— Жүр, ұйықта қазір, — деп Шәмшігүл күле қарап күйеуінің қолынан тартты. — Дал болмай-ақ қой, ама-лын өзім табам.

Жантуардың көңілі орнына түсейін деді.

* * *

Күн ұзақ бір жиналыста болып, Жантуар кабинетінің есігін аша беріп еді, телефон қоңырауы безілдеп жатыр екен.

— Ия, мен тыңдап тұрмын. Ә, Шәмшігүл, сенбісің? Ойбай-ау, қайда кеткенде, жиналыс болды ғой. Кіріп тұрғаным осы.

Шәмшігүлдің даусы өктемдеу естілді.

— Қазір он минутта такси алып барам, есік алдына шық.

— Е, не боп қалды?

— Шаруа бар.

Дымы құрыған Жантуар он минутті өткізіп сыртқа шықса, Шәмшігүл тосып тұр екен.

— Найқалып, тіпті шықпай қойдың ғой, — Шәмшігүл даусы сондай қытымыр.

— Ия, төтеннен кездескен не шаруа? Аманшылық па? — деп Жантуар қайталап сұрады.

Жауап орнына Шәмшігүл шоферға ым қақты. Қайда баратынын білетін болса керек, көк «Волга» сырғанай жөнелді.

— Құдай-ау, қайда бара жатырмыз, айтып өлтірмей-сің бе, Шәмшігүл?— Жантуардың даусында жалыныш бар.

— Бір шаруаға белімді бекем байладым.

— Не шаруаға?

— Бала асырап алам.

Жантуардың бұл мүлде ойламаған нәрсесі екен. «Бала асырағанда...» дегенше болмады, машина айналасы бау-бақша, екі қабат үйдің алдына келіп тоқтай қалды. Жантуардың көзі маңдайшадағы жарнамаға түсті: «Балалар үйі». Қанша ойланбадым десе де, осы бір екі сөз Жантуардың жан-жүйесін тебіrentіп кетті. Тұлдырсыз бір ой... Демалыс күні мойныға отырғызып, паркке барсаң, зоопаркты араласаң... Тіпті басқа қызық-қылығын былай қойғанда «папа...» деген бір ғана бала даусының өзі неге тұрады?! Жантуар, міне, отыздан асып барады. Өзі «папалаудан» қалғалы талай заман. Ал күні бүгінге дейін мұны «папалаған» бір пенде жоқ. Өткен жылы басқа қалада тұратын бір жолдасы екеуі көшеде келе жатыр еді. Бір бала кенет «папалап» дауыстап жіберген. Ойыны ойын, күлкісі күлкі, мәз болып келе жатқан әлгі жолдас оқыс тоқтап, жалт бұрылды. Жүрегін басты.

— Уһ, Болатым келіп қалған екен десемші!— Содан кейін Жантуарға туралап қарап,— білесің бе, дүние жүзіндегі бала атаулы бір-ақ дауыспен папалайды,— деп еді. Әрине Жантуар бұл сырды білмейтін. Сол себепті де «папалаған» бала даусына қайрылмаған. Жантуардың ойына осы оқиға түсті. Дүние жүзінің баласы бір-ақ дауыспен папалайтын болса, өз нәсілің бе, басқаның нәсілі ме, не тұр онда. Әңгіме шын аталық, шын аналық махаббатпен тәрбиелей білуінде ғой. Өзің біреуді «папа» демесең, немесе, біреу сені «папа» демесе бұл дүниенің сәні не!

Бір сәтте осылай толғанған Жантуар машинадан көңілді түсті де:

— Шәмшігүл, сен керемет ақылдылық жасадың,— деп әйелінің қолтығынан алды.— Жарайсың, жаным!

Ақ халат киген бір жас әйел бұларды күлімдей кездестірді.

— Ә, келіңіздер, сіздерге бала керек қой? Онда былай қарай,— деп жол бастады.— Әрине, керегі ұл бала болар?

— Ия, ұл бала...

— Жоқ, ұл бала емес, қыз бала,— деп Шәмшігүл Жантуарды түзеп қойды,— ұл баланың азабы көп болады.

Тәрбиеші дәлізге ұқсас, қатарлап жиырма шақты койка қойылған бір бөлмеге бастан кірді.

— Мұнда ұл балалар, ал қыз балалар осының ар жағындағы бөлмеде.

— Ендеше соған алып барыңыз, — деп қозғала берген Шәмшігүлдің Жантуар қолынан тартты.

— Мына баланы қарашы.

Кіре берістегі ең шеткі койкада дөңгелек жүзді, көзі қап-қара бір бала отыр екен. Екі шекесі торсықтай аппақ. Сұп-сүйкімді.

— Ұл баланың керегі жоқ дедім ғой мен саған, — деп Шәмшігүл ілгерілеп кетті.

Жантуар кереуетке еңкейіңкіреп:

— Атың кім? — деп сұрады.

Бала мұңлы көзін туралап:

— Болат, — деп жауап берді.

— Болат?! — деп таңырқады Жантуар.

Тәрбиеші:

— Ия, бұл баланың аты — Болат, — деп анықтап қойды.

— Болат, мамаң қайда?

— Міне, тұр ғой, — деп Болат тәрбиешіні көрсетті.

Тәрбиеші бала қылығына разы болып кетті де, торсық шекесінен сүйіп, басын синады.

— Сондай ақылды: Үш-ақ жаста, елуге дейін санай біледі.

— Ал, папаң ше? Папаң қайда?

— Папам ба?.. Папамды білмеймін, — деді Болат орнықты түрде үлкен кісіше.

Осы кезде Шәмшігүлдің «Ау, Жантуар, жүрсейші!» деген даусы естілді. Жантуар қозғала беріп артына қарады. Бала Жантуарға тесіліп қалыпты.

— Папам бал ғой... Папам елтең келеді.

Жантуардың жүрегі бір түрлі болып кетті. Амал не, Шәмшігүл тағы дауыстаған соң тұра алмады, әйелінің соңынан қыздар бөлмесіне өтті. Бұл бөлме де әлгі ер балалар бөлмесіне ұқсайды екен. Қатарлап қойылған кішкене темір койкалар. Үсті жұпыны болса да, сондай таза. Балалар әр жерде үйір-үйір шоқталып ойын үстінде. Шәмшігүл соларға онша жақындамай алыстан көз салып, шолып өтті. «Мына бала ше?» «Ана бала ше?» деген Жантуар сөзіне құлақ сала қойған жоқ. Бөлменің арғы шетіне барған соң:

— Мен ойлаған бала мұнда жоқ болып шықты, — деп жеңіл күрсінді.

Жантуар далаға шыққан соң әйеліне жақындап келіп тағы қолтығынан алды:

— Құдай біледі дейін, ана Болат деген бала бар ғой гений болады.

— Оны неден білдің?— деп Шәмшігүл мырс етті.

— Сөйлеген сөзінен. Тіпті үлкен кісі секілді.

Шәмшігүл сықылықтай күлді.

— «Данышпандықты бақырғанына қарап айыратын болса, онда есек сорлы бәйгенің алдында келген болар еді» деген шығыс мақалы бар еді. Соның керін жасадың ғой.

Басқа сөз таппаған Жантуар:

— Маған бала ұнады,— деді.

— Маған ұнамады ендеше.

— Неге ұнамады?— деп қадалды Жантуар.

— Мұрыны...

Енді Жантуар мырс етті.

— Өз мұрның оңып тұрғандай...

— Оңып тұрмаса, неге соқтықтың? Күйемін де өлемін деп соңымнан қалмап едің ғой.

— Себебі, маған осындай таңқы мұрындар ұнайды.

— Ал маған ұнамайды.— Шәмшігүл өтіп бара жатқан бір таксиді тоқтатты да отырып алды.— Ал мінуші ме едің?

— Шәке, әдейі келдік қой, ана баланы алып кетейікші.

— Мін дедім ғой машинаға!

Жантуар ашуға булығып, түйіліп қалды.

— Жоқ, мінбеймін ендеше. Жүре бер өзің.

Дегенін істеттіріп үйреніп қалған Шәмшігүл қайталап сөз қатпады, жүріп кетті.

Көңілі құлазыған Жантуар, бір сәт көшкен жұртта қалған басы артық нәрседей мелшиіп қалды. Содан кейін әлденеге қолын бір сілтеді де жүріп кетті. Жұмысқа барды. Онда да өңі қашып, бір түрлі болып отырды. «Жәке, не болған сізге?» дегендерге жауабы қысқа.

— Жүрегім шаншып, мазалаңқырап тұрғаны.

Жұмыстан кейін де Жантуардың көңіл күйі өзгермеді. Ұзақ жүріп, көше аралады. Шала таныс біреулер кездесіп еді, ресторанға алып барды. Сөйтіп үйіне түннің бір уағында оралды.

Он екі жыл ішінде бір рет бейсеует жүріп көрмеген күйеуінің мына қылығына Шәмшігүл аң-таң, ұйықтамаған, күтіп отырған.

— Жантуар, қайда болдың?

— Мен Жантуар емеспін! — Жауап осы.

— Қайда болдың деймін?

— Болатқа бардым. Болатты алып келдім. Болат эне сыртта тұр.

— Сен әкелуді ғана білесің. Сосын бар сабытын маған салмақсың, ә?! Ондай тәлкекті қой, шырағым! Бала керек болса, денім сау, өзім де тауып ала алам.

Жантуар ұшып тұрды. Көзі қанталап кеткен.

— Ә, солай ма?

Жантуардың мына түсінен шошыңқыраған Шәмшігүл:

— Жә, жат енді төсекке барып, дем ал. Бұрын істемеген кәсіпті істеп, сылқиып келіпсің ғой...

— Менде төсек жоқ бұл үйде, — Жантуар осы сөзді нықтап айтты да, ескі-құсқы бірдемелерді алып балконға барып қисайды. Ғажап бір түстер көрді. Бір қызығы, Жантуар отыз екі жыл Жантуармын деп жүрсе, Жантуар емес, кешегі балалар үйіндегі Болаттың папасы екен. Қатты қиналды: Азамат басымен жалғыз Болатын балалар үйіне қалайша берді? Соны түсінбей дал. Жоқ, бұл бір жай жаңсақтық. Болат балалар үйінде емес, өз бауырында болуға тиіс. Екі өкпесін қолына алып, ұшып келеді. Ұшып келеді. Жолда бір бейтаныс адам: «Ей, Жантуар, қайда асығып барасың?» — деп айқайлады. Қайырылған жоқ. Жантуар дегені кім еді шіркіннің? Алдында балалар бақшасы. Табалдырықта ақ халат киген кешегі тәрбиеші. Жақындап келсе, тәрбиеші дегені — Шәмшігүл.

— Сізге кім керек? — деп көлденеңдей берді. Өңі сұсты. Даусы қатал.

— Маған Болат керек. Мен Болатыма келдім.

— Кімі боласыз Болаттың?

— Мен Болаттың папасы боламын.

— Атыңыз кім ендеше?

— Атым ба? Атым... — қара басып атының кім екенін ұмытып қалғаны. Жоқ, ұмытып қалмапты. Атының кім екенін білмейді тіпті.

— Атым ба? Атым... Болаттың папасы.

— «Болаттың папасы» деген ат болмайды, — деп Шәмшігүл мұның кеудесінен итеріп, кейін ығыстыра берді.

— Неге болмайды, болады «Болаттың папасы» деген ат, мен Болаттың папасымын!

Қатты шыңғырып, айқайлағаны сондай, Жантуар өз даусынан шошып оянды. Шашырай шыққан күн басына түсіп, әбден терге шомылыпты.

Жантуар қарғып тұрды. Тез-тез киініп, бір шашке қара кофе ішті де, есікті қаттырақ жауып далаға шықты.

— Таң сәріден қайда тұрып барасың?— деген ұйқылы-ою Шәмшігүлге жауап қатқан жоқ.

...Кешегі тәрбиеші жас әйел тағы да ықыласпен қарсы алды.

— Сіз Болатқа келдіңіз бе?

Жантуар басын изеді.

— Қайтіп келетін шығар деп ойлап едім өзім де,— деп тәрбиеші жол бастады.— Болат жаңа ғана тұрды, тамағын ішіп отыр.

Жантуар асхананың есігінен сығалады. Болат кешегідей шетте емес. Көп баланың нақ ортасында. Өзге баладан өзгеше тіпті. Жұп-жұмыр, білезіктеніп келген сәби қолымен қасық ұстап, аузына апарғаны, сосын бұлтаңдатып шайнағаны тіпті қызық. Болмашы тірлік азабын ұмытып үлгірген Жантуар бала қылығына мүлде тебірене беріліп, күле қарап тұрып қалды.

Болат бір кезде тамағын ішіп болды. Сосын қағаз салфеткамен аузын сүртті. Сосын даяшы қызға «лахмет»— деп орнынан тұрды да, томпалаңдап жүріп кетті.

— Болат, бері кел!— деп шақырды тәрбиеші,— сен «менің папам ертең келеді»— деп едің ғой. Міне, папаң. Саған келіп тұр.

Болат жақындай беріп, сәл аңырып қалды. Содан кейін Жантуарға оты бар кішкене қара көзімен қаймықпай тіктеп қарады.

— Папа?!

— Ия, Болатжан, мен сенің папаңмын. Танымай қалдың ба? Келе ғой бері,— Жантуар жүрелеп отыра қалып қолын жайды.

Жантуардың көз жанары мен нұрындағы шын әкелік мөлдір махаббат бала жүрегіне осы сәтте жетті білем. Болат ұмтыла берді.

— Папа, сағындым ғой, сені, папатай!

— Сағынсаң, келдім, міне, құлыным. Біржола алып кетейін деп келдім.— Жантуар Болатты жерден көтеріп алып құшырлана сүйіп сәл тұрды. Содан соң мойнына отырғызды да, сол бойда далаға шықты.

Аспан ап-ашық. Көк жапыраққа малынған айнала таңғы самалмен баяу тербеліп, шайқалады.

— Дүниеде құрығанда үйі құрысын, дүниесі құрысын. Он екі жыл тұрған үйшігіме қайтып баруға бармын. Тек қасымда Болатым болса жетті,— деп күбірледі Жантуар.

Манағы шашырап туған күн ұйқысынан енді оянып

дағдылы тірлік қамына кірісе бастаған кең көшенің сонау маңдайына ілігіп көтеріліп барады.

Жантуар Болатты мойнына отырғызған бойы, сол қасқа күнді бетке алып адымдай басып жүріп кетті. Бар күйкі тірлік азабынан құтылған көңіл алабұртып әкелі-балалы екі ғазиз жанды жаңа бір жарқын соныға жетелеп бара жатқандай.

1970

ИТ АШУЫ

Бірінші тарау

АЙҚАС

1

Айналасын барақы тау қоршаған қан жайлау бүгін сондай бұлыңғыр. Ұлпа мұнар дым бүркіп тұр. Шүйгін жайылымды еркін төстен, шайлыққан қой отары өрістен ерте оралған. Жеңіл қалқан тал шарбақта бырт-бырт күйсең, жайбарақат ұйлығысады. Қақпа алдында бетін үй жаққа беріп ақ тұмсық қара ит жатыр. Көзі есікте. Күнде далада, жерошақта лаулап жанатын от бүгін киіз үйге, темір пешке көшкен. Әлде қызылсырады, әлде қадірлі бір қонақ келеді, қайтсе де үй иесі келе салып бір тоқтыны алып ұрған еді. Қазір қазанда бүлк-бүлк ет қайнап жатыр. Қой жақтан шығатын үйреншікті шуаш исіне араласып, жас сорпа иісі мұрынды қытықтайды. Бірақ ақ тұмсық қара ит тоқмейіл, селсоқ. Әлгінде ішек-қарын тазалаған кезде үй иесі қомақты бір қан-жынды «еңбек сенікі, мә, Марғау!» — деп лақтырып тастаған.

«Марғау» дегеннің мағынасын қара ит түсіне бермейді. Әйтеуір күшік кезінен бастап құлағында осы сөз: Марғау. Марғау! Кә-кә-кә! Марғау, Марғау! Мә-мә-мә! Марғау, Марғау! Айт-айт! Не бермесін, қайда жұмсамасын, әйтеуір «Марғаусыз» рет жоқ. Содан барып осы сөз ақ тұмсық қара иттің құлағына сіңіп кеткен. «Марғау» — деді, бітті, құйрығын былғаңдатып атып тұра келеді. Ит көзінде сұрау: кәне, не берейін деп едің? Қане, қайда айтақтайын деп едің?

Осы үйдегі жандардың бәрінде де осы секілді өз үлесіне тиесілі бірді-екілі аттары бар. Мәселен: үй иесі — селдір мұрт, еңкіштеу келген, ашаң, қара кісіні сырттан келгендер «Лезбай» немесе «Леке» деп шақырады. Ал үй иесінің әйелі болса: «Әй», «өй», «әлгі», — деп, немесе көңілі түскенде «біздің үйдің кісісі» — деп атайды. Балалар жөні бір басқа: жыласа да, қуанса да — «әке, әке!». «Әке» — Марғауға сондай жылы. «Әкелеген» бала даусын кейде «кәкәлеген» екен деп атып тұратыны да бар.

Бұл үйде бала саны үшеу: үлкені — Қанат, әлдеқашан оқу бітіріп, әйел алып, бөлек үй болып кеткен. Қазір Алматыда әлдебір ғылыми институтта әжептәуір іс ба-

сында. Одан кейінгілері — Дабыр, Адыр — тым жас балалар. Қанат пен бұлардың арасында талай нәресте болды деседі, бірақ бірде-бірі тұрақтамапты, туа өле берген. Кейде Лезбай қажыған бір сәтінде: «Қанат болса, жайына кетті, қалғандары жас, Көшенім мен Есенім тірі болса бүйтіп жалғыздық көрмеген болар едім ғой. Әйтеуір жанға медет, сен барсың», — деп Марғаудың басынан сипалағанын ақ тұмсық қара ит талай көрген. Қанат, шынында да, алыста жүрсе керек, ай аралатып қана келіп кетеді. Ал қалған екеуі қашанда Марғау алдында. Содан ба кім білсін, әйтеуір ақ тұмсық қара ит оларға еркін. Бала қолындағы нан, май, дәмді сүйекті алғысы келсе, іркілмейді. Бергісі келмеген бала пиғылы сезілсе, ырылдайды. «Ыр-р-р!» Бұл ырылды балалар өздерінше түсінеді де бірден көнеді. «Әне Дабыррр! — деп тұр». «Жоқ, мені емес, Адыр, — деп сені шақырған секілді», — деп таласа келіп, қолындағыларын лақтырысады.

Үй иесінің әйелі — ұзын бойлы, тарамыс денелі, әдемі ақ сұр келіншек — Ұмсындық. Жұртпен жылы сөйлесетін, ойнақы, сынық мінездің кісісі. Ұмсындықтың әсіресе көзі керемет. Иек бітімі дөңгеленіп келген ат жақты өңіне кейде тереңде жатқан алыс бір күлкінің ізін білдіріп, үлкен қара көзін төңкеріп тастайтыны бар. Бұл сиқырлы құбылыстың ар жағы немен тынарын Марғау жақсы түйсінеді. Даладан шаршап келген Лезбай болса, тез жадырап, әйелінің арқасынан қағады. Әлденеге айқайлап, аптыға келген біреу болса, әп-сәтте өзгереді де аттан түседі, үйге беттейді. Ал бұл үйге енген адамның қабақ шытып, реніш білдіріп шыққанын ақ тұмсық қара иттің байқаған кезі болған емес. Содан болса керек, Марғау көбіне келген адамды аттан жұлып алардай абалап қарсы алғанымен, кетер адамға үрмей, сол жатқан күйі қапысыз бақылап, көзімен ұзатып салады.

Бір қызығы, осы үйдегі үш баланың екеуі «Ұмсындық» деп, оның атын атайды. Тек ең кішкенесі Адыр ғана «тәтелеп» шақырады. Себебі: Ұмсындық бұларға өгей шеше. Туған ана Айған арғы жылдың күзінде дүние салған. Содан кейін кешікпеді, осы үйге Ұмсындық келіп түсті. Түсе салысымен үй ішінің шаңын қақты. Айғаннан қалған төсек-орынды тасып далаға шығарды да, әлдебір жаққа жөнелтті. Әлдебір жақтан қызылды-жасылды төсек орындарды әкеліп үйге енгізді. Жөнелтілген төсек орында кісі исі, кір иісі бұрқыраса, мына келген дүниеде Марғау тұмсығына жат басқа бір иістер бұрқырайды. Осыдан кейін ит құлағы: «Әйел болса Ұмсындықтай бол-

сын. Үй ішіне қыл жұқтырмайды. Өзінен тумаған балалардың үсті-басын қарашы, кіршік жоқ, тұянадай. Тумаған деуге аузың бармайды тіпті»,— деген сөздерді жиі шалып қалатын болды. Әрине, бұл сөздердің мағынасын Марғау түсіне бермейді. Бірақ жұрт ықыласының дұрыстығын жадыраңқы қабақтан танитыны айдан анық.

Тағы бір жаңалық: ендігі келетін адамдардың түрі де өзгеше: бұрынғы Айған бардағы қаба сақал шалдар мен басына ақ жаулық салған кемпірлер сиреп, олардың орнын Марғау көрмеген шолақ жең, қысқа етек біреулер келіп басты. Күн демейді, түн демейді, тіпті Лезбайдың бар-жоғы да есеп емес, келіп жатады, кетіп жатады. Марғау бұларға күні бүгінге дейін көндіге алмай жүр. Алдарынан арылдап шығады да, көлденеңдеп тұрып алады. Мұндайда үйдегілердің бірі араға түсіп: «Әй, Марғау, кет былай!»— деп қарғысынан ұстамаса, ит алды қатты, кімді болсын сескентпей қоймайды. Ондайда Ұмсындық бәйек болып:

— Ана итті байла, біреу-міреуді қауып алып жүрер,— деп ескертіп жатқаны үнемі.

Бұрын Айған барда Марғаудың кей-кейде үйге кіріп, табалдырықта жататын әдеті болушы еді. Енді ол еркек алыстап кеткен секілді.

— Үйге ит кірді деген не сұмдық, ыдысты арамдайды, бар, шығар,— деп бұйырады Ұмсындық.

Бірақ үй иесі самарқау:

— Осы үйдің қара табаны әуелі мен, содан кейін мына Марғау. Қайтесің, жата берсін.

Лезбай осылай жылы сөйлеген соң Марғау алдыңғы екі аяғын созады да, тұмсығын жерге төсеп, досына жылы, қасына сондай қаһар қызыл көзімен үй ішіндегі құбылысты тамыршыша қапысыз бағып жата береді.

Ұмсындық кескініне үйреншікті алыс күлкінің ізін жинайды да, үлкен көзін төңкере қарап:

— Ау, біздің үйдің кісісі, мен сізге не айтып отырмын, әлде естігіңіз келмей ме? Олай болса, мен кетейін,— деп сыпайы дауыспен ауыр салмақ тастайды.

Лезбайдың дымын құртатын осы бір қылық. Сәл қабағын шытып:

— Жә, жә, сен кеткенше, ит кетсін,— деп арбиған қолымен көзіне түскен дәмді қомақтап алады да, Марғауға лақтырады.— Бар, Марғау, далаға шық. Кешікпей соңыңнан мен де жетем.

Лезбай мен Марғау достығы осындай.

Обалы нешік, Марғауды жек көресің деп Ұмсындық-

ты жазғыра қою да қиын. Үйге кіргізбесе, өзінше таза-лық-тәртіпті жақсы көргендігі ғана. Әйтпесе, шопан тірлігінде Марғау еңбегінің қандай екенін Ұмсындық жақсы біледі. Әрі бағалайды да. Ерте демей, кеш демей әманда қадағалап, тамақ салып жүретіні де содан. Басқа бір жаққа қонаққа барып келгенде де бірінші сұрағы: итке тамақ салдыңдар ма? Қолы тимей жатқан кезде де: «Әй, балалар, Марғау ашықты ғой, итаяғына ас құя салыңдаршы», — деп қамқорлық көрсетіп жатқаны. Ұмсындық әсіресе Лезбай жоқ кезде ұқыпты. Мал қайырып жүргенде әлсін-әлі кәкәлап, әлсін-әлі айтақтап қасынан шығармайды. Марғау ықыласы да соған орай. Рас, Лезбайға жасайтын еркелігін көрсетпейді оған. Сонда да: «Кәне, не қызмет жасайын, айтшы! Кәне, қай жауыңнан арашалап алайын, айтақташы!» — дегенді танытып, Ұмсындық алдында біршама жерде құйрығын анда-санда бір қозғап қойып, көзін қадап жататыны бар. Бір ретте шопан үйіне үш-төрт қонақ келді. Соның бірі Лезбайдың құрдасы Кенеш деген кісі еді. Өзілі жарасты Кенеш бұрын келген сайын құрдастығын танытып, Айғанды әурелеп, ойнайтын. Сол дағдысымен енді: «Өзім болмасам, Лезбайда не қауқар қалды дейсің, кел бері», — деп Айған орнын басқан Ұмсындықты құшақтай берем дегенде, тыныш жатқан Марғау атылып келіп, жарып тастай жаздаған еді. Тіпті Лезбайдың өзі араласып: — Марғау, кет былай! Ұмсындыққа келген жау жоқ, дегеніне де басылмай, жұрт тарқағанша арсылдап, төңіректі азан-қазан етіп жіберген-ді. Содан бері біреу-міреу келе қалса, зәрезат болып қалған Ұмсындық елден бұрын мазасызданып: «Ана итті байлаңдаршы!» — деп жатқаны қашанда.

Лезбай анау айтқан алда жүрмесе де, өз ісіне ұстамды, тыңғылықты шопан. Жыл аралатып бәйге де алатыны бар. Бірақ ауызға көп іліге бермейді. Ауызға ілігу үшін көзге түсу керек, көзге түсу үшін әкім-қаралардың тілін тауып, ығынан жүру керек. Шынын айтқанда, Лезбайдың бұл өнерге қыры жоқ. Іздеп келгендері болса, қарсы алады, дегенін істейді. Бірақ өзі іздеп барып, ешкімге қолқа салмайды. Ерінеді. Айған марқұм: «Өйтпедің, бүйтпедің, барып сөйлеспейсің бе, айтпайсың ба түсіндіріп!» деп қыңқылдай беретін. Ондайда Лезбай жауабы келте:

— Тайға таңба басқандай айқын нәрсе, қайталап жатудың қажеті қанша, өздері де білмей ме.

— Ой, жазған-ай, өздері біледі деп жүріп талай үлесіңнен мақұрым қалып келесің ғой.

— Неден мақұрым қалыппын? Бәрі де орнында. Айған да таласып болмайды.

— Әне, ана Бұзаубайдың көрсеткіші сенен артық емес еді. Сонда да мақталынып жүрген жоқ па?!

— Өткен жылы бізге де бәйге тиген. Ана керегеде ілулі тұрған қызыл кілем сондағы сыйлыққа келген дүние.

— Қалай алғаныңды білем, «Бұл Лезбайдың өзіне емес, итіне берілген сыйлық»,— деп Қарғабектің жар салғаны да есімде.

— Ішкен адам не демейді.

— Ішсе де ішіндегісін айтады.

Іс беті тереңге тартқанда Лезбайдың жығыла салатын әдеті:

— Тіпті Қарғабек дұрысын айтады. Ол бәйгеде ит үлесінің бары рас.

Ерлі-зайыптылар арасында бұл жиі қайталанатын сауалдар. Және бір қызығы, осындайда Лезбай әңгімені Айғанға емес, итіне қарап отырып айтады. Содан болса керек, Марғау сөз төркінін аңғаратын секілді, «мақтағаныңа ризамын» дегенді танытып, құйрығын былғаңдатып қояды.

Марғау ел ішінде лақапқа айналып бара жатқан ит. Сол себепті, оны қалаушылар көп. Тіпті: «Бұзаулы сиыр берейін, итіңді сат»,— дегендер де табылған. Лезбай, бірақ баспайды.

— Не қаласаңдар да берейін, жалғыз-ақ итім мен қатынымды қолқаламасаңдар болғаны. Көңілдерің қалады.

Лезбай сөзінің жаны бар. Марғау бұл өңірде мүлде бөлек жаралған хайуан. Жазды күні осы бір қан жайлауда талай ел тоқайласып, талай иттің басы қосылады. Тіпті кейбір еріккендердің ит таласын қызықтайтыны да бар. Сондайда Марғау алдына ит баласы түсе алмайды. Қандай бір арылдап, жүлқынып тұрған төбеттердің өзі Марғауды көрсе бітті, екі-үш рет айналып, әр жерін бір иіскейді де, басылып қалады. Ал Марғау болса, «өзара ырылдасып, таласатындай не болды осы сендерге, алысқа қараңдар!»— дегендей мойынын ілгері созып маңқиып тұрып алады. Оның осы бір тұрысын түсінбеген төрт аяқты бір туысы табыла қалса, Марғау ауыз салмайды, артқы аяғымен бір-екі рет жер таршып, топырақ лақтырады да, жақындай беріп, кеудесімен соғып жібереді. Ана тентекке осы да жеткілікті. «Өзіме де осы керек еді, сазайымды тарттым»,— дегендей құйрығын қысып алады да жымып отырады.

Мұндайда Лезбай даусы көтеріңкі.

— Әкел, бәйгемді беріңдер!
— Иттер таласқан жоқ, бәйгені қалай алмақсың?
— Итің екі аунап тұрды. Ол аз ба саған?..
— Өй, сенің итіңде бір сиқыр бар. Таласам деп келмейді.

Лезбай мәз болып, қарқылдап күледі.

— Менің итім ит алмайды, қасқыр алады...

Міне, Лезбай иті осындай.

...Кенет Марғау тұмсығын көтерді. Әлгі бір таныс иістерге араласып, басқа бір жат иіс келетіндей.

Ит тұмсығын жел жаққа бұрып, ұлып басылды. «Сақтаныңдар, бір сұмдық жаман иіс жақындап келеді» дегені. Денесі түршікті. Бүкіл орамды бензин иісі алып барады.— Марғаудың жек көретін иісі.

Ит қарғыш тұрды. Бетін жол жаққа беріп, екі-үш дүркін дүңк-дүңк етіп үріп қойды. Бұл оның — «маңайға жоламаңдар! Мұнда мен бармын»,— дегені.

Бірақ бұл үрісті үйдегілер өзінше түсінсе керек.

— Ит үрді, келген болар?— деп Лезбай, оның соңынан Ұмсындық жүгіре шықты.

Осы кезде төменгі беттен қалқайып жүк машинасы көрінді. Гүріл естілді. Марғау атып тұрып абалай тартты.

Лезбай даусы өктем:

— Марғау! Қайт былай!

Ұмсындық та қосарланып жатыр.

— Біреу-міреуді жазатайым етер, байлап қойсайшы.

Ақ тұмсық қара ит осындайда үй иесін түсінбейді — кім, не ниғылмен келе жатыр?— Қайдан біледі? Қымс етсе жеку: қайт кейін! Кет былай! Ал кетсе кете салады.— Мысы құрыған Марғау қайтып оралды да, иесінің аяғына келіп жатты.

Әлгіндей болмай-ақ машина келіп тоқтады. Кабинадан орта бойлы семіз қара жігіт түсті. Қызық, үрген мес секілді буылтық-буылтық. Лезбай жайшылықтағы жайбасарлығын жайына қалдырып, қалбалақтай барып қолын ұсынып жатыр:

— Түсе қалыңдар. Хабар кешірек жетті. Сонда да бәрі дайын, күтіп отырмыз.

Жігіт қолы селқос созылып, ерні ғана жыбырлады. Не дегенін Лезбай түгіл, сақ құлақ Марғау да ести алған жоқ.

Кейінірек тұрған Ұмсындық еркінірек басып алға шықты.

— Қайным-ау, көптен бері көрінбей кеттің ғой тіпті. Бұл қалай, ағаңды біржола ұмытқаның ба сонда?— деп

қонақ пен күйеуіне кезек қарап күле, еркінсі сөйледі.— Сен келеді дегенге мына кісіде ес жоқ: «Шайынды қой, етіңді тезірек пісір». Соншама әбігерленетін не болып еді дейім. Ерегiстiрсең шай да қоймаймын, ет те аспаймын.

— Сабыр, сабыр, бәйбішесі!— деді Лезбай Ұмсындықтың асыңқырап бара жатқанын байқап.

Қара жігіт кілт өзгерді, ұмтылып барып, қолын Ұмсындыққа күле ұсынды.

— Ашуыңызды қиыңыз бір жолға, жеңешесі. Бұдан былай ат ізін суытпай келіп тұратын боламыз.— Қателік осылай жөнделеді.

— Е, бәсе, сөйтпесең, ат-шапан айып тартасың.

— Жә, енді үйге бар да, тамағыңды әзірле,— деп Лезбай аздап қарсылық білдірді.

Ұмсындық қонаққа көзіп төңкеріп бір тастады да, болар-болмас күрсініп үйге беттеді.

Марғау бұл қараны да жақсы біледі. Әманда Лезбайды ығыстырыңқырап, өктем сөйлеп жүретін Қарғабек деген жігіт. Бұрын Айғанның барында айында, жылында бір-ақ көріне салып, жоқ болатын еді. Ұмсындық түскелі келуді жиілетіп жүр. Сөйтсе де жеңешесіне жақпай жатыр, неліктен? Бұл, әрине, Марғаудың ақылы жете бермейтін шаруа.

— Ал жаңа жерге қашан көшесің?

Лезбай даусы қатын дауыстанын жіңішке шықты:

— Қареке, өзіңе қарап отырмыз ғой.

— Не қарайтыны бар, дайындала бермейтін бе кісі деген. Ауызға қашан шайнап салады деп қарайсыңдар да отырасыңдар ылғи.

Шопан күмілжіңкіреп қалды. Дүниеде жанға теңгермейтін Лезбайға осылай сес көрсетіп, сыздана келетін осы мес қараны Марғау жек көреді. Қарғып тұрып, қара санға ауызды көме салар ма еді! «Сен өзің кіммен, қалай сөйлесіп тұрсың»,— дегендей ырылдай бастады. Сол кезде Қарғабектің көзі ит көзіне түсті. Сондай ашулы, қып-қызыл, шошынарлық көз.

— Өй, мына итіңнің түрі жаман ғой, тіпті. Алып кетші кәпіріңді.

Лезбай итінің қарғысынан алды.

— Келіп жүрген адамды таниды, қаппайды.

— Қаппай-саппайыңды білмеймін, тайыншадай екен құрғырың!

Лезбай мәз бола күлді.

Үйден Ұмсындық даусы шықты:

— Байлап қой деп едім ғой мен саған. Біреу-міреуді жазатайым етеді.

Лезбай әйел сөзіне құлақ асты. Итті қой шарбағына апарып байлады да, қонағына қарады.

— Ал үйге жүріңдер.

Қарғабек машина жаққа бұрылды.

— Ау, түссендерші.

Машина үстінде отырған екі жігіт қарғып жерге түсті.

Қарғабек таныстырып жатыр.

— Мынау бала — құда бала, мына бала — жиен. Екеуі де Алматыда оқиды. Демалысқа ауылға келген екен. «Жайлауымызды көріңдер», — деп әдейі алып шықтым.

— Ә, бәрекелді. Дұрыс болған. Жайлау аралап, бой көтергендерің жақсы.

Екі жігіт Лезбайға қол беріп амандасты.

— Баспаймын, — деді ұзын мойын шүңірек көзді.

— Таспаймын, — деді аласа бойлы ақ сарысы.

Қарғабек түсіндіріп жатыр.

— Лезбай бізге аталас ағайын. Оның үстіне қақ-соқта жұмысы жоқ, қойған жеріңнен табылатын сенімді адам.

— Ал ас дайын, үйге кіріңіздер.

Қонақтар дабырласып үйге беттеді.

— Төрлетіңіздер! — деген Ұмсындық даусы айқын естілді.

— Ау, біздің үйдің кісісі, әлгі итті байладың ба?

— Неге мазасыздандың? Байладық.

— Біздің үйдің кісісі осы ит десе жанын береді. Келген-кеткенді қауып алар-ау деп ойламайды, тіпті.

— Өзі де итім-ақ екен. Қасқыр алатын-ақ шығар? — деді жас қонақтың бірі.

— Қасқыр алады деген сөз бе, тәйірі. Менің итім жолбарыс та алады. Өткен жылы бір топ ұялас қасқырдың ортасына түсіп, содан да аман қалған, — деп Лезбай көтеріліп қойды.

Кенет бұрқ етіп тағы бір жат иіс шықты. Марғаудың тағы бір ұнатпайтын иісі — арақ иісі. Шыны сылдырлады. Дауыстар зорая бастады. Солардан бөлініп, Ұмсындық даусы сыңғырлап айқын шығады.

— Алсайшы, қайным-ау. Жаманнан жарты аяқ ас қайтады дегендей... Жас қозының еті, жеңдер.

— Ал, жеңеше, өзің де алып жібер.

— Жеңешең әлдеқашан-ақ жұтып қойған, қайным. Кезегіңді өткізбе.

Енді Қарғабек даусы жырылып шықты.

— Жеңешем менің сөйтеді. Әттең, мына секілді шал-шапқытқа қор болып жүргені болмаса, азамат қой. Ал, кәне, жеңгеміздің денсаулығы үшін алып тастайық.

— Ал кеттік!

Тағы да шыны-аяқ сылдырлады. Марғау қарғы бауын сүйретіп былайырақ барып жатып еді, киізі апшып кейін кеткен босағадан үй ішіндегілер айқын көрінді: Лезбай төменде оңашалау қалыпты. Төрде екі жас қонақ. Олардың сол жағында оң жамбастап Қарғабек жантайған. Оған таяу Ұмсындық. Сорпа сапырып жатыр. Екі бала қазан арасында: Үлкені бірдемені шұқып жеп әлек. Адыр ұйықтап қалғанға ұқсайды.

Арақ ішкен соң ұзын бойлы шүңірек көз қонақтың тілі шығайын деді:

— Қараеке-ау, шал-шапқыт дейсің. Лекең әлі қарап тұр ғой,— деп бір пәленің басын сабақтап қойды.

— Шал-шапқыт емей немене, қанша сүйресең де ілгері бір баспайды, төрт табандап жатқаны.

Енді аласа бойлы ақ сарысы киіліге кетті.

— «Төрт табандап» деп қалай кемсітесің кісіні! Екі табандап десең бір сәрі. Төрт табан малда ғана болады.

— Ай, мына Таспайдың қуын-ай!— деді Ұмсындық шамданыңқырап.— Қарғабек дұрысын айтып отыр. Біздің Лекең жарықтық ұмтылмайды ғой. Ұмтылса, әлдеқашан-ақ герой болып кететін еді ғой.

Қарғабек қыза сөйледі.

— Жұрт жүз елу бес қозы, жүз алпыс жеті қозы, жүз сексен қозы... деп уәде беріп жатады. Ал мына шал болса: «басқа бас» деп сіреседі де қалады.

— Басына бас қосу да аз шаруа емес-ау, жігіттер,— деп түйді Лезбай.

— Әне, айттым ғой. Әй, шал, сен осы ең алдымен, осы бір кертартпа пиғылдан құтылуың керек. Осы пиғылдан құтылсаң, жүз елуді де, тіпті жүз сексенді де ала аласың,— деп Қарғабек қыза сөйледі.

Лезбай осындай бөспе сөзді ұнатпайды. Төтелеп кетті:

— Қалай ала алам? Жаздың ыстық-суығы бар, қыстың қалың жауған қары, көк тайғағы бар. Мал іш тастамай тұрмайды. Өлім-жітімі, ит-құсы тағы болады. Қалай алам сонда?

— Жұрт қалай алады?

— Оны менен сұрамай-ақ қой, Қарғабек. Жұрттын қалай алатынын сен де білесің, мен де білемін. Өйтіп көрсеткішке ие болмай-ақ қойдым.

Қарғабек мықты бір дәлел іздеді ме, ойланып қалды.

Марғау Қарғабектің күмілжіп, иесінің үстем шыққанына разы болды білем, тұмсығын көкке беріп бірер рет «ап-ап!» деп тынды.

Қарғабек байсалды.

— Қазір біздің алдымызда үлкен мақсат тұр. Қой басын елу миллионға жеткізуіміз керек. Үкімет талабы осы.

— Қостанайлық бір қыз «алпыс миллионға да жеткізе аламыз» — деп уәде берген, — деді Баспай мен Таспай жарыса сөйлеп.

— «Қой басын елу миллионға жеткізіндер!» — десе, бар-жоқ мүмкіндік ескерілген мамандардың есебі болар. Ал сол жерде мінбеге шығып алып, алпыс миллионға жеткіземіз деп айқайлаған қыз енесінің бәтегіне сүйеніп айтты ма екен?

Екі жігіт шегі қатқанша күлді.

— Байқаймыз, Қареке, Лекең сөзге алдыратын емес. Қарғабек қабағын түйді.

— Қызда айып жоқ. Еш есепке сүйенбесе де, ұран тастады. «Алпыс миллион!» — деп айғайлап жүріп, үкімет талап еткен елу миллионды шығарсақ, бірдеңеміз кете ме?!

Лезбай шоқша сақалын қайырып апарып ерніне жымқырды. Ашуланған секілді.

— Түсінбеймін. Бұрын арық айтып, семіз шыққанға не жетсін деуші еді. Сендердікі басқаша. Семіз айтасыңдар да, арық шығарасыңдар.

Ұмсындық күйеуіне жақындады.

— Ішкен кезде әдетің-ау, таласа кететін. Қонақтарына алдырып қоймайсың ба?

Лезбай артығырақ кеткенін енді байқап, зорлана күлді.

— Ойбай-ау, солай екен-ау. Ал мына екі інішектің денсаулығы... деп жіберейік...

— Десек, дейік.

Байлаулы жатқан Марғау ыңырсған секілді бір дыбыс шығарып, есінеп қойды: осы бір ішкілік құмарлығында не қасиет бар екен? Ақылы жетпейді. Ішіп-жемнің бәрі табиғат талабы. Шөлдесең су ішіп, аңқаңды баса-сың. Орта қарынды ет жеп толтырасың. Ал осы арақ деген пәленің тірлікке не септігі бар? Міне, Марғау болса, сол шіркінінді татқан емес. Сонда да өлген жоқ. Ал адамдар болса, ішеді кеп, ішеді кеп! Содан кейін дабырласып сөйлеседі кеп. Жай сөйлесе бір сәрі, қызыл кеңірдек, айқайға барысады ғой, тіпті. Дүниенің тұтқасын қолына

алып, талай ғаламат сырларды ашып жатқан ақыл иесінің осы бір қылығы мүлде түсініксіз.

Марғау ойлай алса, осындай бірдемелерді топшылар ма еді, әйтеуір ұзақ жатты.

Кенет радиоқабылдағыш күтірледі. Ит көзін тағы да босағадағы саңылауға қадады. Таспай барып радиоқабылдағыштың құлағын бұрап жатыр екен.

— Израиль самолеттері арандату мақсатымен тағы да Ливан үстінен ұшып өтті.

— Әй, жиен, таста оны, одан да мұнда кел, өлең айтамыз,— деп Қарғабек шалқая беріп сыртындағы Таспайға бұрылды.

— Е, бәсе,— деп Ұмсындық жанып кетті.— Анда-санда бір кездескенде өстіп көңіл көтеріп қалайық та.

Қарғабек басын көтерді.

— Әй, балалар, сендер білесіңдер ме, мына Ұмсындық жеңгелеріңнің даусы бар ғой, сыңғырап тұр. Әнді осы жеңгелеріңе салдырайық.

Ұмсындық қара көзін күйеуіне бір төцкерді де, наздана күлді.

— Қай жөнді дауыс дейсің. Біздің бастан тарақ қалғалы қашан.

— Ал, тыңдайық. Кәне, айтып жіберіңіз.

Лезбай анықтай түсті.

— Жеңгелерің бұрын әлгі немене деуші еді: самодетел ме еді...

Екі қонақ тез аңғарып, тез түзету жасады.

— Самодетельность. Народная самодетельность.

— Иә, иә, сол самодетелге қатысып, бәйге де алған.

— Біздің Ұмсындықтың даусы Бибігүл Төлегенованың даусынан бір де кем емес. Лекең жайдан-жай соқтыға ма!— деп Қарғабек көзін қысты.

Лезбай рақаттана күлді.

— Сол самодетелмен келіп-кетіп жүргенде көзім түскені рас еді.

Ұмсындық сөзі астарлы.

— Ау, шалым, аузыңа тентек су тиген соң, қутыңдап барасың, байқа, қонақтар кеткен соң, баяғы таз кебінді қайта киіп қалып жүрме!

— Ол есептеріңді өзара айырыса жатарсыңдар, ал, кәне, ән салып жібер. Лебізіңді естімесек, неге келдік дейсің. Ет пен арақ басқа шонандарда да бар.

— Қайным қолқалаған соң, амал жоқ. Айтсам айтайын. Сөкпеңдер,— деп Ұмсындық қолына шай табақ алды.

Даусы шынында да сыңғырап тұр екен. Әлдебір созымды да назды, мұң аралас бір халық әнін бастап кетті де, қайырмасына келгенде ауыздан шыққан үнді шай табақпен қайырып, ойнатып жіберді.

Алма ағаштың гүліндей-ай,
Текеметтің түріндей-ай.
Өтіп өмір барады-ай,
Ешбір жанға білінбей-ай!..

Екі жас қонақ мәз болды. Қарғабек сәл үнсіз отырды да, күрсініп қойды.

— Иә, өтеді, өтеді ешкімге білінбей. Ал кәне, осы жөнешемнің даусы үшін алып жіберейік.

Лезбай босаған шынылардың әрбірінің түбін сығалап, абдыраңқырап қалды.

— Апыр-ау, ештеңе қалмаған ба? Ұмсындық, қалған құтқан бірдемең болса шығар бермен.

— Жоқ болса нені шығарайын? Аанада автолавка келгенде көбірек алып қал дегенімде, тағы да келмес дейсің бе, осы да жетеді деп болмап едің, ал тап енді.

Лезбай желкесін қасыды. Қарғабек даусы өктем.

— Әй, шал, немене сыздықтатып? Бірер шөлмекті артық ала салсаң, дәулетің шайқалатын ба еді? Әлде қаражатың жетпей ме?! Онда мен берейін.

— Апыр-ай ә? Жететін-ақ секілді еді. Қой, онда мен дүкенге шабайын.

Қарғабек шалқая жатты.

— Атпен барып, келгенше қай заман? Мына машинаға мін онда. Баруың, қайтуың, алуың бар, бір жарым сағат. Бір минут кешіксең, тоспаймыз, көршіңе қарай қоныс аудара саламыз.

— Апырай, ә! — деп Лезбай машинаға мінді. Манадан бері есікті бағып жатқан Марғау бірер рет жұлқынып, үріп тынды.

— Мені тастап қайда барасың? Бірге барам, — дегені. Лезбай машинадан қолын бұлғады.

— Мен кетем, сен кетесің, қойға кім ие болады сонда? Кешікпей қайтып келем. Жат орнында.

Марғау бұл сөзді түсінген секілді. Жаман иттерше шәуілдемей қалып қойды.

Жаңбыр былжырап, сылбыр жауады. Қалқан ішіндегі қойлар жайбарақат. Бір ырғақты күйіс қайырады — бырт-бырт. Кеш түсті. Тау жақтан соғып өтер салқын леп қилы-қилы дыбысты, қилы-қилы иісті алып өтіп жатыр — күрс етіп биік заңғарға тас құлады. Әне дүбірлетіп бір

жел аяқ аң қашып барады. Әлдеқайдан қасқыр ұлып жатыр. Бір кезде тау астынан аю өкірді. Бір заңғарда құйын тұрған секілді — ағаш басы суылдайды. Кенет мүк иісі, шіріген өлексе иісі жосылып өтті. Марғау бірақ селт етпейді. Өйткені бұл иіс пен дыбыстардың бәрі де ит құлағы ғана шалып, ит тұмсығы ғана сезе алатын қиян шалғай алыстан келіп жатыр.

Киіз үйдің есігі ашылып, Баспай мен Таспай сыртқа шықты. Марғау ұмтылғысы келіп бір оқталды да, маңсаңдау екі жігіттің бал-бұл жанып, қызара бөрткен зиянсыз түрін көріп тез басылды. Сөйтсе де ата тегінің дәстүріне бағып, қырағы көзімен іс-әрекеттерін қадала, қапысыз бағуда.

— Төңірек қандай тыныш! Ауа қандай таза!— деп Баспай тамсана керілді.

— Тіпті селкеу шыққан бір дыбыс жоқ!

Марғау ит болмай, адам болса ішек-сілесі қата күлген болар еді. Ит болған себепті бірер рет «әуп-әуп!»— деп қойды: «Оттапсыңдар! Айналаның бәрі жақсы-жаман иіс пен сыбысқа толы. Бірақ оны естіп, сезуге сендердің қабілеттерің жетпейді»,— деп ашу-зілсіз әзілдегені секілді.

Екі жігіт шошып қалды.

— Ойбай-ау, мына жерде ит бар екен-ау!— деп кейін серпілді де, әрірек жатқан өзенге қарай беттеді.

Ұмсындық ескертуден кенде емес:

— Байқандар, жігіттер, біздің үйдің иті қабаған ит, жазым етіп жүрмесін.

Ит көзі тағы да үй ішіне түсті. Ұзақты күн далада ойнап, шаршаған балалар жас ет пен ыстық сорпа буындарына түссе керек, отырған жерлерінде қылжиып-қылжиып ұйықтап қалыпты. Қарғабек енді сол жағына қарай жамбастаған. Ұмсындық дастарқанды кейінірек сырып, тізелесе отырды.

— Сорпа ішпейсің бе, қайным?

Қарғабек қолы Ұмсындықтың мықынына барып қалғанын Марғау анық байқады.

— Ұмсындық секілді тәтті жеңгесі у берсін, қайнысы сескенбейді. Ішіп салады,— деп Қарғабек Ұмсындықты өзіне тартты.

— Әлгі жігіттер келіп қалар...

— Олар аға сырын ерте танып, қылығын бағып өскен балалар. Жаман шалың оралмай, бұл маңдайға жоламайды.

Ұмсындық үндемеді. Қарғабек енді әйелді екі қолымен қармап, көтеріле берді...

Өзі өлсе де, иесін жау қолына қалдырмайтын ит атаулының қанына сіңген қасиет емес пе. Сөз төркінін түсінбегенімен, әр қимылды манадан бері қапысыз бағып жатқан Марғау күнде алдына ас-су салып жүретін Ұмсындықты жат табанның астында қалай қалдырсын, жұлқына абалады.

— Келіп қалды ғой деймін.— Ұмсындық жүгіріп далаға шықты. Ешкім көрінбейді, келмепті. Лезбай кеткен төменгі бетте қыбырлаған жан жоқ. Қарғабек сөзі де рас екен.— Екі қонақ өзенді өрлеп, едәуір алыстап кеткен. Жуыр маңда орала қояр түрде емес.

— Біреу әкетіп бара жатқандай неменеге абалайсың? Жәй жат!— деп итке жекіді де, Ұмсындық үй айнала беріп сәл кідірістеп, ішке кірді.

— Кім екен? Кешіктің ғой?— Қарғабек даусында діріл бар.

— Ешкім көрінбейді.

— Ит неге абаланды?

Ұмсындық ойнақы.

— Оны иттің өзі біледі де.

Қарғабек күліп, келіншекті тағы өзіне тартты:

— Сайтансың ғой деймін... Тезірек келші! Сондай сағындым...

— Қайдам?! Басқа бір тәтті жеңгенді тауып алып жүрмесең. Келуді сиретіп барасың.

— Сенен тәттісі дүниеде жоқ сонда да.— Қарғабек әйелге қарай аунай бастады...

— Шалдан ұят болмай ма?— деді Ұмсындық. Бірақ қарсыласатын сыңайы жоқ. Құмға сіңген батбатқа ұқсап, алпамса дененің астына қарай батып бара жатыр...

Ит тағы да үріп, екі-үш рет ышқына ұмтылып еді, шарбақ талы суырылып кетті. Өз екпінімен бір домалап тұрған Марғау атылып келіп есікті тырмалады.

Босанған Марғаудың үйге оңай кіре алатынын білетін Ұмсындық шыр ете түсті.

— Ойбай, тұр, Қарғабек! Ит босап кетті, өлтіреді қазір.— Алқынған Қарғабек әйел сөзіне құлақ қойған жоқ.

— Босанғаны жақсы!..

Осы бір екеу ара қайтарма сөздің ырғағынан бөтен адамның Ұмсындықты жәбірлеп жатқанын анық түсінген ит аяғымен тырмалап есік тиегін ағытты да, Қарғабекті бас салды.

Қарғабек есін енді жигандай. Жан дәрмен дегенде зорға аунап түсті.

— Мына атаңа нәлет қайтеді?! Өлтіретін шығар.

— Айтпадым ба, мен саған!— деп бәйек болған Ұмсындық даусы енді ащы шықты.— Марғау! Марғау деймін, кет былай!

Бірақ Марғау тыңдамады. Жігіттің майлы жеріне ауызды салып жіберіп, сілкіп-сілкіп қалды. Қарғабек те өлермен. Суға кеткен адамша екі қолын ербеңдетіп итті басқа-көзге төпелеп жатыр. Марғау шымыр, бой берер емес. Ит пен жемтікке айналған адам допша кезек домалап есік көзіне дейін барды. Ыдыс-аяқ салдыр-гүлдір, балалар жылап оянды. Қазан ақтарылды. Ендігі айқас майлы сорпа үстіне ауысқан. Қарғабектің үсті қан жоса. Бір ұрымтал кезеңде Ұмсындық кеп иттің қарғысына жабысты. Босап қалған жігіт ұшып түрегеліп, ілгері ұмтылып еді, түймесі ағытылған шалбары төмен сырғанап, аяғына орала кетті. Табалдырық көзінде Қарғабек үш домалап, өлдім-талдым дегенде далаға шықты-ау, әйтеуір. Жығылса да қарғыдан айырылмаған Ұмсындықты сүйреп, Марғау да сыртқа ұмтылды. Қараса, шалбар бір жақта қалған. Қарғабек өрт ішінен қашқандай, іш киімінің арты жарқылдап салып барады. Ит арылдай ұмтылды. Қанша мықты болғанымен қара жерде кісі сүйреу оңай ма. Ұмсындық зіл қара тас секілді. Марғау арс-арс етті: «Жаныңның барында жібер! Әйтпесе өзіңді қан жоса қыламын!» дегені. Бірақ, өлсе босатар әйел жоқ. Соны түсінді білем, жемтігінің құтылып кетерін білген ашулы ит ендігі сәтте арс етіп түп-тура Ұмсындықтың өзіне бас салды. Қарысқан қол жазылып жүре берді. Марғау қашқып соңынан түре түсті. Осы кезде есік алдына машина келіп тоқтады да, кабинадан Лезбай қарғыды.

— Әй, Марғау, қайт кейін!

Иесінің даусын естіп, Марғау қалт тоқтады.

Ұмсындық даусы ащы.

— Табан астында ит құтырды, ит. Мені де, міне, қан жоса етіп тастады. Неғып тұрсың? Өлтірді ғой аналарды. Қайырсайшы кейін қарай!— деп ашылған-шашылған жерлерін жауып тұра берді.

Лезбай итінің қарғысынан алды. Даусы зілді.

— Тырып етсең, жаныңды шығарам, қозғалушы болма!

Марғау дүңк-дүңк етіп үріп тынды: «Мен емес қой кінәлі. Кінәлі ана екеуі ғой. Сені мазақтаған соң шыдай алмадым ғой» деп тұрған секілді Лезбайға.

— Ойбай, байқа, шалым, сені де қауып жүрмесін! Сау

емес дедім сау емес. Табан астында құтырып шыға келді. Міне, көрмейсің бе, күнде тамақ беріп жүрген менің өзімді де алып тастады.

Теңселе басып Қарғабек жақындады. Марғау қайта атылды. Табандап тартқан Лезбайдың өзі сырғанап барып жығылмай зорға қалды.

— Қайтеді мынау? Қой деймін, Марғау!

— Андағың құтырған, кәне табанда құрт көзін!— деді Қарғабек.

— Түкке түсінсем бұйырмасын,— деп Лезбай алба-жұлба әйеліне бір, шалбарсыз қалған Қарғабекке бір қарады.

— Түсінбейтін ештеңе жоқ. Сыртқа шығып едім айналай жоқ, итің кеп бас салды. Шалбарды беріп зорға құтылдым.

«Шіп-шикі өтірік айтып тұрғаны!»— дегендей Марғау қайта арсылдады.

Қарғабек ашулы. Үй іргесінде жатқан келдекті алып итке ұмтылды.

— Құтырған итің көзін жоғалтасың ба, жоқ па?!

Бір кәкірдің барын Лезбай сезген болса керек, ашуға булыққандай. Аяқ-қолы дірілдеді.

— Жоғалтпасам не істейін деп едің?!

Қарғабек сөзге келмеді.

— Мә ендеше сазайы!— деп жұлқына ұмтылып тұрған итті жамбасын ала беріп келдекпен соғып жіберді.

Ит қаңқ етті. Лезбай келдекке жармасты.

— Әкеңнің ауызы! Жібер деймін. Аянар жер қалған жоқ, қан қылам!— деп бақырды Қарғабек.

— Әй, бала, не деп шатып тұрсың? О не дегенің?

— Дегенім деген! Білдің бе? Итіңді әдейі босатып кетіп отырсың. білдің бе? Масқараламақсың, ә, сөйтіп?!

Мұндай жалаға жаны төзбейтін Лезбай ашуға булықты. Аянар жер қалған жоқ.

— Әкеңнің аузы олай болмайды, былай болады!— деп тоқпақ жұдырығымен құлақ шекеден бірді қонжытып жіберді. Ит талап әлсіреген Қарғабек қалпақтай ұшты.— Айт! Айт! Марғау!

Бірақ Марғау басын сәл көтеріп, ыңырси үргені болмаса, орнынан қозғала алмады.

— Тұра тұр, бәлем. Енді көрінеу итке талатпақ екенсің ғой?! Итке талатқанды көрсетейін мен саған!— деп Қарғабек тұра беріп машинаға жармасты.— Ай, балалар, жүр кеттік. Милицияға барамыз.

Айғай-шуға жүгіре басып келген екі жігіт ештеңеге түсінген жоқ. «Не болды? Не болды?»— десіп қозғала берген машинаға отырды.

Қарғабек шалбары есік көзінде қалды.

2

Лезбай үйі түн ортасы ауғанша жатқан жоқ.

— Құрт көзін құтырған иттің!— деп зарланды Ұм-сындық.— Міне, қолымды көрмейсің бе?— Расында да Ұмсындықтың сол білегінде ит тісінің таңбасы. Қан әлі тоқтамапты.— Құтырған ит иесіне шабады деген осы.

— Құтырса маған неге бас салмады? «Қайт былай!» дегенімді тындап, кейін бұрылды ғой,— деп Лезбай көңісі келмеді.

Екі бала екі жақтан шулап қоя берді.

— Марғау құтырған жоқ!

— Марғау құтырды деп тәтем өтірік айтады.

— Құтырған, құтырмағанын сендер қайдан білесіңдер? Жайларыңа бағып, тыныш жатыңдар?— деп, Ұм-сындық зілдене сөйледі.

— Мен білем. Ана кісі тәтемді барып бас салып, үстіне шықты. Марғау сосын ыза болды. Мен де тәтемді өлтіреді екен деп қорықтым,— деді кішкене Адыр.

Ұмсындық шыр ете түсті.

— Айдың, күннің амаында не көрініпті кісі өлтіретін?! Қайта мен емес пе иттің қарғысына жармасқан: Соған қарамастан, сүйреп апарып, есік көзіне домалатып кеткен жоқ па?

— Жә, жә! Болды енді!— деді Лезбай ұнатпағандық білдіріп.— Мына сөзіңе қарағанда айқас үйде өткен секілді ғой?! Ал, Қарғабек болса, әлгінде далаға шыққанда бас салды демеп пе еді?!

Ұмсындық жол тауып кетті.

— Далада бас салды. Қарғабек сосын қашып үйге тығылды.

Лезбай үндемеді. «Осы үйдің менен кейінгі естияры сен едің ғой. Не айтасың?— дегендей әкесі Дабырға қарады. Кішкене Адыр байқаған жайдан Дабыр мүлде бей-хабар екен.

— Мен әлгінде Марғаудың қасына барып едім, басын менің аяғыма салып ыңырысыды,— деп сөзді мүлде басқаға бұрды.

Адыр таласа кетті:

— Мен анық көрдім: көзінен жас парлап жылап жаты ғой. Сен ыңырсыды дейсің.

Адыр әлгі сөзді бәлелікпен айтпаған секілді.

Ұмсындық енді әлденіп алды.

— Көресің, қазір көзін құртпасаң, ертең ауданнан кісі келіп, не атып тастайды, не жынын тексеруге алып кетеді.

Дабыр мен Адыр шулап қоя берді:

— Аттырмаймыз. Бермейміз!

— Біз үстіне түсіп, жатып аламыз!

— Атып көрсін осыдан! Сосын мен барайын да әкемнің мылтығымен олардың өздерін атайын!— деп кішкене Адыр сөзді нығырлап қойды.

— Адыр дұрыс айтады. Әкелі-балалы бәріміз жабылып, Марғауды біз ешкімге бермейміз. «Атамыз» дейтіндер табылса, қолында өлеміз,— деп Лезбай түйе сөйледі.

— Әйтеуір, мен айтпады деме,— деді Ұмсындық сәл басылынқырап.

Үй іші бірте-бірте ұйқыға ауысты. Марғау ғана ояу. Жамбаста жан жоқ секілді. Қозғайын десе, икемге келмейді. Тілімен ұзақ жалап, жараның қанын тазартты. Неге екені белгісіз, ұлығысы бар. Тұмсығын жоғары созады. Бірақ шама жоқ. Ішкі сарай өз орнында секілді емес. Оның үстіне ұлығанды үй иесінің жек көретіні де жадында. Айған байғұс көп ауырды ғой. Бір ауық түрегіп жүретін де жатып қала беретін. Сондайда үстіне ақ халат киген дәрігерлер келіп, Айғанды айлап алып кетеді. Айған кеткен соң балалар да, Лезбай да жүдейді. Қолынан тамақ алып, ас-су ішіп үйренген Марғаудың да мазасы қалмайды-ақ. Аласұра іздеп, сағынады. Сол сағыныш белгісі ме, кім білсін, шоқиып отыра қалып, көкке қарап ұлиды-ай келіп. Айған дүние салардан үш күн бұрын осы бір дерт Марғауды мүлде меңдеп алған еді. Үй сыртындағы төбенің басына шығып, алып, күн демей, түн демей толассыз ұли берген-ді. Тіпті Лезбайдың далаға жүгіре шығып: «Қара басыңа көрінгір, не болды саған? Кет»— деп жекірген кезі де бар. Соған да қаратпаған. Сондай бір тылсым күш: «Ал ұлы! Ал кәне боздат!» деп жетектей беріп еді. Айнала, тып-тыныш, селкеу шыққан дыбыс, секемді иіс сезілмейді. Сөйтсе де Лезбай үйге кіріп жатса-ақ болды, көкірегіне сыймай тұнып тұрған бір қасірет-қияметті көмейінен тағы да сыздықтатады-ай кеп. Арада үш-ақ күн өтті. Айған дүние салды. Марғау сонда әлдебір алапат тамұқтан құр

сұлдерін сүйреп, зорға шыққандай өлі мен тірі арасындағы бір халде түнді үнсіз өткеріп еді.

Сонда жұрт:

— Ит шіркін, жаманшылықты біледі. Бүгін тіпті дыбыс бермеді ғой, — деп шуласқан.

Міне, тағы да сондағыдай бір кесел жабысқан секілді: көкірегі тағы да тұнып тұр. Бірақ содан босануға дәрмен жоқ.

Кенет маңайды бензин иісі алып кетті. Бензин иісі шықса жақсылыққа ағармайтынын білетін Марғаудың денесі дірілдеді. Бір сұмдықтың жақындап келе жатқанын түйсінді ме, әйтеуір бұрынғыша лепіріп үрген де жоқ. Жылай-жылай дымы құрыған нәресте өксігіне ұқсас бір дыбыс шығарды да, сал бөксесін сүйретіп үй сыртындағы өзенге бет алды. Аз-кем уақыт өтпеді, аудан орталығы жағынан машина жарығы көрінді. Соған мотор дүрілі келіп қосылды да, әлгіндей болмай түн тыныштығы бұзылды.

Жақсылық соңы тез қайталанбаса да, мынадай үлкен дүрбелең-шайқас арты қайта оралып соқпай тынбайтынын аз ғұмырында талай байқаған Марғау, жарқабақтан жайлап өзен арнасына түсті де, тастап-тасқа сырғанап, бұлқынып жатқан мөлдір суға бөксесін салып сәл отырды. Қатты шөлден, қаталаған соң шалпылдатып су ішті. Енді не істеу керек? Адамға ұқсап өзіне мұндай сұрақ қоя алмаса да, жақындап қалған машина жарығы мен сәт сайын зорайып құлағыңды суырып бара жатқан дарыл-дүріл, қолқаңды атқан жаман иіс — бензин иісі итті жайбарақат қалдыра алмады. Бір басып, екі басып қозғалып еді, су сорған жаралы бөксе жеңілдеп, икемге келіп қалған сияқты. Ит көзі арғы жағаға түсті. Жаңағы «енді не істеу керек» — деген сауалдың жауабын іздегендей еріксіз түсті. Өзінің талай өтіп шиырлаған таныс жағасы, міне, қол созым жерде. Су болса саяз. Су саяз болған соң қанша гүрілдегенімен ағыны да қатты емес. Тіпті сал бөксені бос тастап екі аяқтап та өтіп кете алады. Осы бір шешіммен Марғау қозғала берді... Сол кезде есік алдына жеңіл машина келіп тоқтады да, жарықты кешіп, қараңдап үйге қарай екі адам өтті. Марғау салмастан таныды: бірі — жақсы да, жаман да емес, әлдебір дала шөптерінің иісін бұрқыратып Айғанға келіп жүретін ақ халат. Екіншісі — үлкен бір жиын-тойларда тәртіп орната бастайтын, немесе біреу-міреу жанжалдаса қалса, сап етіп араларына келіп түсе қалатын көк қалпақ.

Қолында мылтығы, үйден жүгіріп Лезбай шықты.

— Әй, әй! Бұл қайсыларың!

— Лезбаймысың? — деп көк қалпақ сұраққа сұрақпен жауап қатты.

— Иә, мен Лезбаймын.

— Білдей бір азаматты итке талатып, соққыға жыққан батырдың өзі екенсің ғой?

Лезбай абдыраңқырап қалды.

— Итке талатқанда...

— Жә, жә, не дерің бізге белгілі. Ауданға барған соң бәрі де анықталады. Ал құтырған ит қайда?

Манағы оқиғадан кейін жұрт аузында қайталана берген «құтырған ит» сөзі Марғау құлағына сіңіп, жатталып қалса керек. Көз алдына келдек ұстаған Қарғабек, ашылған етегін жауып жатып бақырған Ұмсындық келе қалды. Сол сұрықсыз елестен құтылғысы келді, әлде мына бейсауат жүрген ақ халат, көк қалпақтан қаймықты, әйтеуір бір қатерді жүрегі сезген Марғау бөксесін сүйретіп судан өтті де, жарға біткен қалың талдың арасына кірді.

— Құтырған ит қайда деп тұрмын ғой мен саған? — Сұрақ зілі күшейе түсті.

— Біздің үйде құтырған ит жоқ.

— Құтырмаса, сау адамды неге талайды?

Осы кезде үйден дауыс көтеріп Ұмсындық шықты.

— Құтырмады деп бекер айтады. Қасқыр алатын қадірлі иті болған соң атып тастайды деп әдейі жасырып тұр. Әйтпесе құтырғанда қандай. Құтырмаса, күнде сүйек-саяқ салып жүрген мені қаба ма? Міне, көріңдер білегімді. — Ұмсындық білегін машина жарығына тосты.

Милиция формалы жігіт пен ақ халат киген әйел жарыса үңілді.

— Қапқанда да оңдырмаған екен.

— Ал кәне, Лезбай, итті тап!

— Ит жаңа осы арада жатқан, — деді Лезбай.

Ұмсындық разы емес.

— Осы арада жатқаның не?! Шақырмайсың ба?!

Лезбай үндемеді.

— Мынаған не болған? — деп таңданған Ұмсындық. — Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Лезбай даусы шықпағандықтан ба, Марғау қалыңға қарай жылжи түсті.

Милиция формалы жігіттің қолында қол шам. Ерсек-қарсаң кезеп, о да итті шақыра бастады.

— Марғау! Марғау!

Ұмсындық сүлікше қадалып болмайды.

— Мына кісі шақырмаған соң келмейді ол ит. Ит деген аты болмаса, қулығы адамнан да артық.

— Жынданды деп тұрған жоқсың ба? Жынды итте не қулық болушы еді? — деді Лезбай әйелінің бетін қайтармақ болып.

Көк қалпақ зілдене түсті:

— Төлкекті қояйық. Ал кәне, итті тап!

Иттің табылмайтынына Лезбайдың көзі жетті ғой деймін.

— Ит жоқ.

— Жоғы қалай? Шақыр кәне!

— Жоқ итті қайдан шақырам?

— Өзің қалай-қалай сөйлейсің? Қалайша жоқ?

Лезбай жауабы келте:

— Атып тастағанмын.

— Бекер айтады, — деп Ұмсындық көлденеңдей кетті.

— Біреуге қол жұмсағаның, ит айтақтағаның өз алдына, оның үстіне құтырған итті жасырсаң, қылмысың ауырлай түсетінін қайтіп білмейсің?

— Білем.

— Білсең, итті тап!

— Айтып тұрмын ғой, атып тастадым деп.

Бұл тәжікеден ештеңе шықпайтынын аңғарған көк қалпақты жігіт әйелді ертіп үй төңірегін шарлады.

— Марғау, Марғау Күшім-күшім!

— Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау зым-зия.

Осы жүріспен аппақ болып таң атты. Иттің табылмайтынына келгендердің көзі енді жеткендей.

Ақ халат киген дәрігер Ұмсындыққа ине салды. Содан соң:

— Ендігі отыз тоғызын күн сайын аудан орталығына келіп жасатасың, — депті.

Кейінгі кезек көк қалпақты жігітте:

— Ал, Лезбай, сен бізбен бірге ауданға жүресің. Үш кісі қол қойған акт, міне, менің қолымда. Ал, кәне, қипалақтама.

Лезбай екі қолын артына ұстады да, үн-түнсіз алға түсті. Аз-кем уақыт өтпеді, қызыл белбеулі қара машина бұрылып алып, келген жолымен кері салды.

Марғау аузын ашты. Қансыраған Марғаудың әлде ұлығаны, әлде үргені, әйтеуір ит табиғатына жатпайтын бір дыбыс өзеннің арғы бетінде ұзақ уақыт сыңсып тұрды.

Осыдан бес жыл бұрын түннің бір уағында Лезбайдың отарына қасқыр шапты.

Айғанның төсек тартып, жатып қалған кезі. Малдың күндізгі бағымы, түнгі күзеті бір басына түскен Лезбай ақпанның үскірігіне қарамай қой қиынан қалқайтқан қалқаманы айналып ұзақ жүрді де, жылынып шығайын деп үйге кірді. Ортада тұрған темір пешке көмір тастады. Ашылып қалған балаларды қымтады. Содан кейін бойын жылытайын деп ыстық шайды ұрттай беріп еді, қой дүр ете түсті. Жүгіріп шыққан Лезбайдың көргені — қалқамадан қарғып түскен бір қара құлақ қой ішінде ойранды салып жүр. Қимылында қапы жоқ. Бір бұрышқа ұйлыққан қой ішінен нысанаға алғанын атылып барып алқымынан бір-ақ басады да, ілгері ұмтылады. Соңында аяқ-қолы жазылып, серейіп сала берген қойды көресің.

Лезбай қиқу салып қақпаға ұмтылды. Адам тегеуірініне шыдамаған қасқыр қалқаннан бір-ақ қарғыды. Қараса, қабақ қағыста бес тоқты тыпырлап қалған екен. Лезбайға алғашқы келген ой: «Құдай-ау, Ақтөс қайда кеткен? Неге дыбыс бермейді?».

— Ақтөс Ақтөс!

Ақтөс зым-зия. Қойға бірі ғана шапқанмен қасқыр тегі, тобымен келсе керек. Лезбай оны ертеңіне сезді. Үйден біршама жерде қым-қуыт шиырлы іздер қалған. Соның ішінде алысқан Ақтөс ізі де ап-айқын. Аққан қан, жұлынған теріге қарап итінің енді қайтып оралмайтынына шопанның көзі жетті.

Осы оқиғадан кейін Лезбай Алматыда оқуды бітіріп, жаңа ғана қызметке орналасқан баласына хабар салды: қойымды қасқыр қырып кетті. Қайткен күнде де малға абай болатын тегі жақсы бір ит тап. Адам құнын сұраса да іркілме.

Қанатта ес қалған жоқ. Салып ұрып ит базарына барды.

Бұл хайуанның неше бір түрі осында болады екен: шолағы мен салпы еріні, тықыры мен сабалағы, шәуілдегі мен маңғазы, тағы тағылары. Бірі тайыншадай болса, енді бірі егеу құйрық тышқандай-ақ. Мақтауы да со-

ған орай, бағалары да әр қилы. Көзіне дейін жүн басып кеткен бұйра барақ кішкене екі қара итті:

— Венгер овчаркасы пули мен пуми породасынан,— деп таныстырды.— Түн баласына көз ілмейтін сақ құлақтың дәп өзі. Үйіңіздің ығы түгіл, желінен де құс жорғаламайтын болады.

Шеткеріректе кеудесінің жүні түйенің шудасындай жерге төгілген сүйір тұмсық, ала мойын бір қызыл ит тұр. Денесі сондай сала құлаш жүнді болғандықтан ба, тықыр басы тым кішкене көрінеді.

— Шотландия овчаркасы колли, Россияға есте жоқ ескі заманда әкелінген ит. Орыс-жапон соғысында санитарлық қызмет атқарды. 1952 жылдардан бастап Қиыр Шығыс совхоздарында таңбалы бұғы бағуға пайдаланып келеді. Ит-құсқа сақ, күзетке мығым болғандықтан колли Қазақстанның қойлы аудандарына да тарай бастады,— деп зарлап тұр ит иесі.

«Қазақстанның қойлы аудандары...» дегенге Қанаттың көңілі жылып сала берді.

— Пайдаланған дегенде... қалай өзі қасқыр ала ма?!

— Алғаны сол, қырып салады.

Біреу Қанаттың жеңінен тартты.

— Саған шын қасқыр алатын ит керек пе?

— Иә, шын қасқыр алатын ит керек.

— Ендеше, міне, мына овчаркадан артық итті таппайсың — Кавказ овчаркасы.

Енді біреу көлденеңдей кетті.

— Шығыс Европалық овчарка тұрғанда Кавказ овчаркасы деген не, тәйірі!

— Нағыз қырып сал деп Азия овчаркасын айт.

— Жоқ, неміс овчаркасына бір ит жетпейді.

Ит иелері өстіп өзді-өзі дауласып кеткен соң Қанат қай итке өн саларын білмей аңырып қалды.

Осы кезде ит саудасын бағып шеткерірек тұрған жасыл телпекті бір кексе адам Қанатқа жақын келді.

— Сізге ит не үшін керек? Үйге ұстамақсыз ба?

Қанат әкесінің сәлемін айтты.

— Олай болса, бұл иттердің бірін де алмаңыз.

— Не себепті?

— Себебі, ересек иттің қалыптасып қалған мінез-қылығы бар. Жаңа жағдайға оңайлықпен көндіге бермейді. Шопаң әкеңе серік бола алатын шын қызметші ит керек болса, күшігінен асыраңыздар.

— Ондай күшікті қайдан табам?

— Бір жарты қойсаңыз, мен көмектесем.

Қанат сезіктене қарады: ұсқыны жоқ екен, телпегі мыжырайып кеткен. Көне пальтосы алқам-салқам, сауыс. Тегі, пальто қызметінен басқа, реті келгенде төсек-орын қызметін де атқаратыны байқалады. Нұры тая бастаған көзінің алды күлте-күлте. Көмірдің ұнтағы сіңген күс алақан қолында діріл бар. Соған қарағанда кеше тегі, өлтіре ішкен болу керек. Сөзіне қарасаң дұп-дұрыс. Өңі бірақ адам шошырлық. «Оңай жолмен қызметін сатып осындай жерді торуылдайтып маскүнем делдалдар болушы еді. Соның бірі емес пе екен?» Қанаттың осы ойын сезіп қалғандай:

— Рас айтам, әкең өмір бақи разы болып өтеді,— деп қойды делдал.

— Жартыны қалай, қазір берейін бе, әлде кейін аласыз ба?— деп Қанат сынай сөйледі.

— Бері жүріңіз.

Шал алға түсті. Қанат соңынан ерді.

— Ал қайда бармақпыз?

— Мына арадан бір жарты ал. Қайда баратынымызды сосын айтам.

Қанат сәл ойланды да: «Жә, қойшы, қайда қалмаған бір жарты. Мүмкін іздегенімді табармын» деп магазинге кіріп шықты.

Жасыл телпек шөлмекті қойнына сұғып жіберді де, жанып сала берді.

— Анау ит, мынау ит дейді. Сен маңғұл иті мен король доғін білесің бе?

— Ит жайында хабарым мүлде аз еді.

— Олай болса, тыңдай бер: дүниеде жойқып екі ит бар. Оның бірі — дог, екіншісі — монғол овчаркасы. Күш, ірілік, сұлулық жағына келсе король догі бірінші орында. Оның арғы тегі ежелгі гректердің жаугершілік соғыста пайдаланған жауынгер иті молосқа жатады. Келе-келе дог күзет қызметін атқарды. Еуропаның ақ сүйектері аңға алып шығып қабан, аю секілді ірі аңдарға салған да кезі бар. Бірақ ерте заманнан бері сұлулығына қызыққан жұрт оны үйде ұстан, мәпелеп өсіріп келе жатқандықтан дог үй күшік болып кеткен. Жүні тықыр, түбіті жоқ. Сол себепті қыста суыққа тоңғақ келеді. Бұл — оның үлкен міні. Ал монғол овчаркасының тегі тибет догіне жатады. Өте ірі, өте қарулы, бөтенге еліклейтін, әрі ашушаң, әрі қабаған, ожет те төзімді ит. Бұл тұқымдас ит Ұлы Отан соғысы кезінде көшпелі монғол шопандарына еріп жүріп Өскемен, Семей аймақтарына тараған-ды. Қазір Шығыс Қазақстан малшыларымен бірге қыстың қақаған бораны

мен жаздың аптап ыстығына бірге төзін, адал қызмет атқарып келеді.

— Ал осы екі иттің қайсысын ұсынбақшысыз маған?— деп сұрады шыдамы таусылған Қанат.

Жасыл телпек киген адам Қанатқа күле қарап көзін қысып қойды.

— Ішің білсін. Мен саған елде жоқ бір күшік берем. Бәлкім, оны жасыл телпек әкстербері десең де болады.

Мына сөз Қанатты қызықтыра түсті.

— Есіміңіз кім?— деп сұрады жақынырақ танысқысы келіп.

— Есебі, Иван Иванович десең де болады.

— Қайда істейсіз?

— Есебі, бір мекемеде кочегар десең де, немесе қойшы, сиыршы, шошқашы деген секілді, итші десең де теріс емес. Дұрысына келсек, кинологпын. Иттің жаңа түрлерін тауып, өсіретін мамандарды осылай атайды.

Осындай әңгімемен олар Алматы өзенін бойлап отырып, оңаша бір үйдің ауласына келіп кірді.

— Былай қарай жүріңіз,— Иван Иванович Қанатты ауланың бір бұрышындағы кішкене жер үйге алып кірді.

— Мен итті осындай жылы жерде ұстаймын.

Жауырыны мен жотасында, бүйірі мен жамбасында, сауыры мен мойынында ірілі-уақ бұршақ таңбалары бар тықыр жүнді ақ ит қарғып тұрды. Иван Иванович итті: «Жойқын! Сабырлы бол. Бұл жігіт біздің досымыз!»— деп адаммен сөйлескендей қарғысынан алып мойнын сипады.

Жойқын ұмтылып кеп, Қанатты иіскеді. Жігіт жүрегі лүпілдеп кетті.

— Қорықпа, тимейді енді,— деді Иван Иванович.

— Сонда да қарғысынан қысыңқырап ұстаңызшы.— Қанат үй иесінің артына қарай тығыла түсті.

Иван Иванович қарқылдап күлді де, итті қоя берді. Жойқын тұмсығын Қанаттың кеудесіне қадаңқырап ұстап сәл тұрды. Сом темір дерсін. Қорыққаны ма, кеудесіне әлдене батып, ауырып бара жатқан секілденді. Бірақ ит көзінде ашу емес: «Кімсің өзің?»— деген сұрау бардай.

— Біздің Жойқын келген адаммен осылай амандасады,— деп Иван Иванович тағы күлді. Содан кейін итіне қарады.— Ал, Жойқын, орныңа бар.

Жойқын денесімен Қанаттың бөксесін сипап өтіп кері бұрылды.

— Жойқынның бұл қылығын татулыққа шақырғаны деп біл. Иісінді алды. Енді өмір-бақи қаппайды.

Қанаттың жүрегі орнына түсейін деді. Қайран қалды. Ұзын бойлы-ақ жігіт еді. Қарғымай, шапшымай жай тұрған ит тұмсығының кеуделесіп келгенін өмірінде көргені осы. Ит емес, көз алдында көлеңдеп жүрген жолбарыс дерсің.

— Король догі міне, осы. Шоқтығының биіктігі тоқсан жеті сантиметр. Есінде болсын, бұл қаншық ит. Ал әлгі базарда тұрған арлан иттің әулие дегенінің шоқтығы алпыс бес, жетпіс төрт сантиметрден аспайды. Салыстыра беріңіз,— деп Иван Иванович, неге екені белгісіз, «сізге» көшіп, рақаттана шырт түкірді.

Қанат не дерін білмеді. Иван Иванович көтеріле сөйледі.

— Ал, мына Жойқынның енесі Жолбарыстың бойы жүз үш сантиметр болатын. Алакөлдін қамысында өз бетінше қабан алған.

— Ал мынаның не өнері бар?

— Бір-екі рет аюмен тірескені болмаса, мұның өнері онша емес,— деп Иван Иванович қарқылдай күлді.

Қанат та мәз.

— Аюмен тірессе, өнері шынында да онша емес екен.

— Ал мынау Жойқынның әр көрмеде алған «жаман-жұман» медальдары,— деп Иван Иванович саудыратып бір жәшікті көтеріп алды.— Жаман-жұман десек те бәрі де алтын. Мынау Москвада Бүкілодақтық көрмеде алғаны. Мына бірі республикалық көрмеден. Мынау... Жә, бәрін санап тауысу оңай емес. Ұзын саны отыз шақты.

Бұл кезде ит жылуы әлі қайта қоймаған қалқама пешті айнала беріп еді, ыңырсыған бір дыбыстар шықты. Иван Иванович Қанатты қолымен ымдап сол жаққа қарай шақырды. Жақындап келіп байқаса, пеш тасасында бір-біріне үймелесіп бес күшік жатыр. Тұмсығы мен алқымында ойдым-ойдым ақ бұршақ таңбалары бар, жүндес қара күшіктер. Қанат жақыннан көргісі келіп ұмтыла беріп еді, Жойқын көлденең шықты да, ақырын ырылдап қойды.

— Иттің аты ит. Одан әрі жақындама,— деді Иван Иванович. Осылай тұрып-ақ таңдай бер.

Қанат ұзақ қарады. Бір кезде енесі жақындап келіп жантая бастап еді, күшіктер шиқылдай ыңырсып, Жойқынның сауырына қарай жыбырлай жөнелді. Жамбасында ақ бұршақ таңбасы бар біреуі Қанаттың көзіне ерте

шалынған. Сол күшік енесінің бауырына қалғандарынан бұрын жетті де, төске қарай өрмелеп барып, үлкендеу бір емшекке жармасты. Ендігі сәтте дүниенің қайғы-қуанышынан ада ене құшағында ақ сүтті рақаттана борпылдатып, көсіле жатқан құртақандай тіршілік иелерінің ішінде әлгі бір ақ тұмсықтың мүлде ерекше екені бірден танылғандай. Басқаларынан әлдеқайда тұрықты, әлдеқайда ірі, қимылы да басқаларына қарағанда жіті, қағылез.

Қанат ұзақ тұрып ақыры осы ақ тұмсықты таңдады.

— Ау, ит жайында мағлұматым аз деп, ең, нағыз қырағы көз маманның өзі секілдісің ғой?— деп таңданды Иван Иванович.

— Қайдам, басқаларынан үлкенірек көрінген соң, ең тағып жатқаным ғой.

— Жарайсың, жігітім. Көзіңе ілікпесе, осыны ал деп өзім айтайын деп тұр едім. Бұл ақ тұмсық түбінде бар ғой иттің нағыз төресі болады. Ал соның құрметіне атап жіберейік,— Иван Иванович қойнындағы жарты мен жемсуды шығарып, қолдан қалқайтқан үстел үстіне қойды.

— Мен ішпейтін едім.

— Ауыз ти, дегенмен.

— Жоқ, рақмет.

Иван Иванович әлде өтірік, әлде рас, қабақ шытты.

— Онда ақ тұмсықтан күдеріңді үзе бер.

Амал жоқ. Қанат ескі жәшіктен қалқайтқан орындыққа кеп тізе бүкті. Иван Иванович колбасаның орауын жазып, столға қойды да, өзі пеш қоймасындағы стакандарды жуа бастады. Ет пісі келді ме, Жойқын салып ұрып Қанаттың қасына қайта кеп, темір тұмсығымен білегінен түртіп-түртіп жіберді.

— Жойқын, байқа! Біз енді жаңа туыс боламыз.— Осы бір күлкілі сөздің аузынан қалай шыққанына таңырқаған Қанат колбасаның бір жапырағын алып жерге тастады. Ит мойшын сәл төмен салып піскегені болмаса тиіскен жоқ.

— Қара мынаның кірпиязын. Жердегіні жемейтін болғаны ғой?— Қанат колбасаны алып, енді үстел шетіне қойды.

Жойқын үстелге сәл иек артып, тағы да піскеді. Осы кезде стакандарды алып келген Иван Иванович:

— Ә, біздің Жойқын бөтен адамның қолынан тамақ жемейді. Кім біледі, сен мүмкін ине сұғып, немесе у қосып қойған шығарсың, әлде жем тастап, сенімімізге еніп алып, бірдемемізді қағып кетуіңіз де ғажап емес,— деп

қарқылдай күлді. Содан кейін қолбасаны өз қолына алып, олай-бұлай қараған болды.— Ештеңесі жоқ, таза қолбаса екен, мә, Жойқын, жей ғой.

Жойқын қомағай емес екен. Үстел шетіндегі қолбасаны тағы да бір-екі иіскеп барып қылғыды.

— Мынауың бір ақсүйек қой!

— Ә, көрдің ғой, біздің Жойқын осылай, шырақ!

— Жойқынның мақтауы жетті. Ал ана ақ тұмсық не өнер көрсетпек?

Арақ ішін құрыс-тырысы жазыла бастаған Иван Иванович шешіле сөйледі.

— Байқайсың ба, енесі сондай тықыр, ал күшіктер болса жүндес. Неліктен деп ойлайсың?

— Осы сұрақты мен қойсам ба деп едім.

Иван Иванович маңдайының терін сүртті.

— Міне, гәп осында. Бұл күшіктердің әкесі бір қыста он жеті қасқыр алған барақы жүнді монғол овчаркасы — Таусогар. Байқап отырған шығарсың. Сіздің алдыңызда иттің жаңа тұқымы. «Жасыл телпек экстерьері» дегенімнің негізі осы. Әкесі қасқыр алса, енесі аюмен тіресіп, нағашы атасы қабанды жәукемдесе, бұл күшікті түбінде нағыз қырып сал, ұлы иттің өзі болады деп тани бер.

Қанат қарқылдай күлді. Кейде тіпті адамның басқа бір ерекшеліктеріне орай «Ұлы футболшы Пеле», «Ұлы боксшы Мұхамед Әли» — дегеннің өзінде құлағың тосырқар, ақыл мен ойға байланысты ғана айтылатын осы бір ірі анықтаманы енді итке телігенде күлмегенде қайтесің. Иван Иванович жәбірленіңкіреп қалғандай.

— Сенбейсің бе? Осы ақ тұмсықтан түбінде нағыз ұлының өзі шықпаса, басымды алып таста. Күлме, күлме. Жылайтын боласың кейін. Айтпады деме, ақ тұмсық енесіндей ірі де сұлу, ақсүйек, әкесіндей өжет те қарулы, жаудан да, жұттан да тайынбайтын, нағыз сенімді ит болып өседі.

Қанат асыққанын білдірді.

— Ал жақсы, мақтауын жеткіздің күшігіңнің. Төлемі не еді?

Иван Иванович қылилана бастаған көзін Қанатқа қадады.

— Сен маған ұнайсың. Енді бір жарты қойсаң, ақ тұмсық сенікі.

Қанат қалтасынан ақша суырды.

— Жоқ, мұның болмайды. Әкеліп бер.

Бір сәт Қанат: «Осы маскүнеммен әуре болып жүрем бе» деп ойлап еді, жолбарыстай болып пеш қуысында

жатқан Жойқынға көзі түсіп, ол пиғылынан тез айныды.

— Жақсы, әкеп берейін. Бірақ іш деп зорлама.

— Көндім.

Жөнеле берген Қанаттың құлағы:

— Әй, бала, біреу емес, екі жарты: Ит бар ғой, басытқысы молырақ болсын!— дегенді естіді.

Қанат ит иесінің айтқанын істеді. Магазинге жүгіріп барып келді.

— Ал күшікті қалай алам?

Иван Иванович саусағымен ернін басты.

— Үндеме, Жойқын түсініп қалады.— Содан кейін итке бұрылды.— Жойқын, жүр аулаға шығып, аздап қыдырып келейік.

Жойқын атып тұрды. Оңаша қалған соң енесін іздеп қыңсылай бастаған күшіктерге Қанат тағы да көз салды. Ақтұмсық басқаларына қарағанда әлдеқайда ірі, әлдеқайда пысық екен. Ене емшегін шарқ ұрып іздеген бойы ұяластарының үстіне шығып кетті.

Қанат еңкейе беріп ақтұмсықты желкесінен ұстады да, қойнына салды.

— Мынадай күшікке кезіккен әкеңнің бағы бар екен. Бар, тезірек жөнел. Жойқын қойныңдағының иісін алса, жарып тастайды,— деді Иван Иванович.

Қанат жүгіре басып сыртқа шықты.

Иван Иванович ағаш дуалдан басын қылтитып:

— Қасқыр мен қабан алып, аюдың бетін қайтаратын ит іздегендер табылса, құлақ қағыс бола жүр. Күшік бағасы екі жарты. Ауырсынғанға бір жартыға да бере салам,— деді.

Қанат келіскендігін танытып қолын бұлғады.

Әлде күшігінің иісін сезді, әлде дуалға өрмелеген иесінің ісін ерсі санады, әйтеуір Қанат ұзап кеткенше Жойқын әлденеге арсылдап, беймаза болып жатты.

* * *

Ақтұмсық көзін жол үстінде ашты. Алдымен әдемі бір иісті сезді. Ене иісінен, емшек иісінен бөлек, жат иіс. Бірақ сондай жақсы, жылы иіс. Адам иісі. Адам болғанда да Қанаттың иісі. Ақтұмсық тыпырлап, тұмсығымен Қанаттың кеудесінің әр жерін түрте бастады. Мұның да тұмсығы балғадай. Қанат алыста қалған Жойқынды еріксіз есіне түсірді.

— Енеңе тартып шын жойқын болсаң жарар еді.

Кенет маскүнем кинологтың даусы құлағынна келгендей.

— Жойқыннан да асып кетеді. Нағыз қырғынның өзі болып шығады.

Қанат өз қиялына өзі мәз болып күліп қойды.

— Шынында да атын қырғын қойса да болады екен-ау.

Рульде отырған шофер жігіт те құптап жатыр:

— Қырғын деген жақсы ат.

Ақтұмсық тағы да Қанаттың ол жер, бұл жерін түрткілеп, тұмсығын пальто жағасынан шығарып алды да, жан-жағына таңырқай қарады.

— Емшек қой іздегенің. Ауылға жақын қалды. Бара салып, сүт ішесің.

Ақтұмсық өрмелей түсті. Қызық, дүние зымырай айпалып, апалаң-топалаң болып жатқандай. Өзі мінген машинаның зырлап келе жатқанын қайдан білсін. Қорыққандықтан көзін жұмды. Сонда да бекзада тұқым тегіне тартып, бұлқына қыңсылады. Көрінген жерге сари салу қанында жоқ қасиет. Зәр қысқанын бұдан басқа қай тілмен айтып жеткізсе екен? Бірақ оны түсінген ешкім болған жоқ.

— Әлгінде үйден шығарда сүт ішкен секілді еді?— деді шофер бала.

— Тоймағаны ғой, қомағай бола ма деймін,— деп Қанат күшіктің басынан шертті.

Ақтұмсық тұмсығын жиырып алды. Сол кезде Қанаттың қабырға тұсы жып-жылы болып жүре берді. Ағаттық жасағанын жігіт енді түсінді.

— Алда ит-ай, дүниені бүлдірді-ау.

Шофер жігіт ең әуелі:

— Немене?— деп шошып қалды да, кешеулеп барып түсініп, күліп жатыр.— Күшікте кінә жоқ. Түсінбеген өзіңнен көр.

— Ит тілін білмеген соң көретін күнің осы да.

Жолдан шығып машина тоқтады. Қанат күшікті қардың үстіне жіберді де, пиджагін тәртіптей бастады. Ақтұмсықтың онда шаруасы болған жоқ. Ақ қарда тұмсығымен түртінектеп қоңызша жорғалап жүр.

— Ит болмай кеткірдің қара, көзін аша салысымен тіміскілеп жатқанын. Байқа, суық тигізіп алып жүрме.

— Әкесі солтүстіктің үскірік аязына бой бермейтін Таусоғардың өзі болса, оңтүстіктің көктемі Ақтұмсыққа түк те етпейді.

«Рас айтасың» дегендей күшік тұмсығын жоғары кө-

теріп қыңсылап қойды. Кәдуілгі үлкен итке ұқсап үрген іспетті. Шофер мен Қанат қарқылдай күліп қайтадан машинаға отырды.

Суыт жүрген екі жігіт түс ауа Лезбай отырған қыстауға да келіп жеткен еді.

— Ал, әке, аманатыңыз орындалды. Ала беріңіз, — деп Қанат күшікті әкесіне ұсынды.

— Ау, күшігің не? Мен саған қасқыр алатын үлкен ит тап демең пе едім?

— Ит жайын білетіндердің ақылы осы.

Екі бала Адыр мен Дабырда ес жоқ.

— Асырауға күшік жақсы.

— Ал атын не деп қоямыз.

Қанат өз ойын айтты.

— Нағашы атасы қабан алған Жолбарыс, әкесі қасқыр алған Таусоғар. Ал аюмен алысқан енесі Жойқынды өзім көрдім. Ақтұмсықты енді Қырғын деуден басқа жол жоқ.

Лезбай қарсы болды.

— Қырғын деп қойып, түк қырмаса не болмақ? Жаман иттің атын Бөрібасар қояды дегендей жұрт күлмей ме. Одан да Марғау дейік.

Жұрт шулап кетті.

— Марғау, Марғау! Кә-кә-кә!

Ақтұмсық келісімін бергендей ыңырысып қойды.

Бұдан бес жыл бұрын көктем нышаны біліне бастаған март айының әдемі бір күні Марғау Лезбай үйіне осылай сая болған еді...

2

Сегіз айда Марғау ересек иттің қатарына келді. Енесіндей аршып төс, ұзын сирақ, сурет мүсін, әкесіндей жуан мойын, дөңгелек табан, сом дене. Өзі сондай қап-қара. Алқым, жанбас, тұмсығындағы бұршақ таңбалары әдейі қолдан бояғандай мінсіз ақ, әдейі қолдан сызғандай мінсіз дөңгелек. Бір қарағанда «Осындай да ірі ит болады екен-ау» деп, сурет мүсін, сұлулықты табына, тамашалап қалсаң, аңқыған иісі мен құлпырған түсіне елтіп роза гүлінің тікенді сабағын жалаңаш қолмен ұстағаныңдай, өміріңмен ойнап тұрғаныңды кешеулеп барып аңғарасың. Кең қолтық кеуделі иттің көз тартар көркі мен толыса бастаған сом денедегі ерен күш, жырта қарыс ауыздағы қайшы тіс ғажайып үндестік таба бастаған. Ұйқы қашырап жай шәуілдектердің талайын көрген Лез-

бай Марғау бойындағы осы бір айрықша қасиетті әу бастан-ақ айырған секілді. Жас балаша өбектеп, тамақты да өзі беретін себебі сол.

Бір күні Лезбай қойды ертерек әкеп шарбаққа қамады да, кербестіге қайта қонды. Марғау ата кәсібін жасап, иесінің соңына ерді.

— Ә, ел таныған, жер таныған дұрыс,— деп қойды шопан итіне қарап:— Көрші шопанға барып қонақ болып қайтайық.

Көрші шопан өзеннің жоғарғы бетінде отыратын қабасақал Әбікеш деген кісі екен. Лезбай келгенде тоқты бауыздап жатты.

— Ә, қош келдің, Лезбай. Әлгі ала бөтен бір иті бар деп еді. Сол итің бе мынауың?

— Соның өзі, Әбікеш.

— Итім-ақ екен. Мә, ендеше!— деп Әбікеш қан-жынды Марғауға лақтырды.

Ит орнынан қозғала қойған жоқ.

— Ау, мынауың бір тоқмейіл ғой. Күнде тоқты сойып беріп тұрудың қай жағындасың?

Итінің ата-тегі туралы жай лақапқа ие болып жүрген Лезбай бірдемені білетін адамша қарқылдай күлді.

— Мұның өзі «дөк» деген ақсүйек тұқымынан. Жат қолынан өлсе де тамақ алмайды.

Қабасақалдың ғұмыры көрмегені. Соншалықты қайран:

— Сүйек-саяққа қырылысып қалатын біздің шәуілдектен емес десейші. Естімеген елде көп деген осы екен-ау!

Лезбай дән риза. Итінің мойнынан сипады да, Әбікештің қасына келіп, көкке жантайды.

* * *

Марғау екіге аяқ басты. Биік тау қойнауындағы кең жайлауда күз белгісі сезіледі. Күндіз күн шуақты жылы болғанымен түнде бозғырау бар. Шопандардың ендігі әңгімесі күздеу жәйі. Ферма бастығы Қарғабек келіп Лезбай отарының қай күні көшетінін айтып кетті.

Түс әлетінде өзеннің арғы бетінде отыратын қырғыз шопаны Сәршен келді. Соңында еркек-ұрғашы екі қара ит.

— Бір өзеннің екі бетінде отырған қырғыз-қазақ еліміз. Жиналып жатқаныңды көріп, қоштасқалы келдім. Қош көлікті болсын!

— Әлей болсын!

Марғау келген кісіден көрі өз туыстарына көбірек көңіл аударды. Ит арланы қара қаншықты айнала береді. Соған қарағанда бірдеңені сезетін болса керек. Марғау атып тұрды да, салып иттерге барды. Бойында өзі әлі түсініп жетпеген жұмбақ бір сезім ойнап шыға келді. Қонақ ит кес-кестеп Марғаудың алдын орап жатыр.

Марғау бірақ құлақ асқан жоқ. Құйрығын қайқайтып, бойын жазып сәл керілді. Содан кейін алдыңғы аяғымен шымдауыт жердің қыртысты топырағын күрек салғандай көсіп-көсіп алып, бұрқыратып кейін серіпті. Қандай иттің алдында тұрғанын қаншық та сезген болса керек, жер бауырлап жылжып, Марғаудың астына кірді де, әр жерін бір жалап, қыңсылай бастады. Марғау қаншықтың жамбасын иіскеді. Сол кезде қонақ ит арс етіп кеп, жай-барақат тұрған Марғаудың бүйірінен алды. Марғау жалт бұрылып, қонақ итті кеудесімен соғып жіберді. Анау үш домалады. Марғау тістесе барды да, тұрып үлгірмеген итті аттай мініп, балға аяғымен кеудесінен басты. Тырп етсе, бас салмақ. Төрт аяғы көктен келген қонақ ит соны сезді білем, қозғалған жоқ.

Сәршен мен Лезбай ит қимылын қызықтап тұр екен.

— Ашырау, мынау иттің қырып сал ғой?

— Ә, Марғау әлі ит емес, күшік.

— Күшігі қалай?— деп таңырқады қырғыз шопан.

— Күшік болатыны — бір жарым жастан енді ғана асты.

Сәршен сенбеді.

— Қойшы, ойнайтын шығарсың.

— Арғы жылдың ақпанында туған. Қыркүйек енді кірді. Санай бер ар жағын.

Қонақ сәл ойланды.

— Төсекте басы, төскейде малы, араласқан қырғыз-қазақ туыс елміз. Бір күшігіңді қисаң қайтеді? Қалағым келіп тұр.

Өз итін қызықтаған Лезбай қырғыз-қазақ кездескенде айтатын ежелгі жарасты әзілге басты.

— Қырда малымыз, ойда итіміз араласқан демейсің бе?

Басында:

— Көтек мыналары несі?— деп шын шошып қалған Айған енді наразылық білдірді.— Еркектерде осы ұят жоқ. Не болса, соны айтасыңдар да жатасыңдар.

Сәршен ойы басқада.

— Мейлі, не десе ол десін, көңіліміз жақын дос адамдармыз. Бір күшігін қиятын шығар деп ойлаймын.

Кісі көңілін қайтармайтын Лезбай Сәршеннің шындап бара жатқанын байқап сасайын деді.

— Күшік болғанымен, өз қолымыз зорға жетіп еді...

— Қырғызда жан жоқ екенін білесің ғой. Қалағаныңды берем. Түйе сұрасаң, түйе, бие сұрасаң бие...

Лезбай не дерін білмеді. Жолды Айған тапты.

— Әлгі қаладағы бала ғой алып келіп жүрген. Соған хабар салсаң, осының бір ұяласын әкеп бермес деймісің. Ал мына күшікке балалардың көзі үйреніп қалған еді, қинама бізді, Сәршен.

Лезбай әлденіп кетті.

— Ұяластары көп деген. Жарты айда бір күшікті қолыңа тигізем.

— Марғауды біз ешкімге де бермейміз, — деп балалар жан-жақтан жылады.

— Уәде құдай аты ғой, Лезбай? — деп нығарлады Сәршен.

— Енші алла.

Қоштаса келген дос Сәршен шығарып салма сөздің төркінін түсінсе де әлдебір үмітпен аттанды.

3

Күздің жылауық бұлты аспанды жиі торлайды. Бірде ұзақты күн дым бүркіп, сары аурудай созылып, былжырап тұрса, бірде қара нөсер болып, дауылдата кеп төгіп-төгіп алады. Қайтсе де, мал мен жанға қиыны осы бір кез екен. Уақыт тоқтап қалған секілді. Үйде де, түзде де сондай көңілсіз. Малмандай су басқан қойлар самарқау оттайды. Үстіне брезент шекпен киіп, жалбағайын бастырып алған Лезбай мұндайда тас-түйін.

— Оқыс оқиғалар осындай күндері болып қалады. Марғау, сен оң бүйірге шық, мен сол жақта болайын. Марғау, сен алға шық, мен сонда болайын, — деп үнемі құлағы, тігулі, ат үстінде жүреді. Шопан тілін анық түсіне бастаған Марғау сондай елгезек. Дегенді екі етпейді. Лезбай нұсқаған жаққа шауып шығады да, қойды қақпайлап қайырумен болады.

...Сондай бір жауып-шашынды лайсаң күннің бірі. Ертемен борай жауған ұйтқыма жаңбыр түс кезінде толастап, бұлт арасы ыдырады. Жел терістік жақтан. Өксігін баса алмаған сәбидей ауық-ауық ышқына соғып, сөгіле бастаған қара бұлттарды сілкіп-сілкіп қалады. Сол

кезде жаңбыр тамшылары шаңыта бұрқырап басылады. Лезбай тоңайын деді. Денесі мұздай бастаған Марғау отарды айнала шауып жүр.

Бір кезде бір отар қойды қақпайлап екі жігіт жақындады.

— Е, Леке, аман-саусың ба?— деп айыр қалпақ киген ересектеуі бері салды.

— Мына құдайдың күні қайтеді. Қыс ерте түсе ме деймін. Әпіріктей иіріп барады,— деп шағынды Лезбай.

— Тоңсаң жылынуға болады. Күн райын байқап, бірер жұтым спирт ала шыққам...

Лезбайдың өңіне жылылық нұры жүгірді.

— Міне, білетін адам сөйтеді.

— Тоңып кеттім. Содан кейін Лекең де жетісіп жүрмеген шығар деп, ана балаға малды осылай қақпайлайық дедім ғой мен байғұс,— деп айыр қалпақ қойнынан шөлмек пен стакан суырды.

— Көмекшің бар екен ғой?

— Ағамның баласы. Мал десе, қазіргі жастардың жыны бар емес пе! Тракторға мінем деп болмайды. Жалынып жүріп, зорға көндірдім.

Ішіне жылу түсіп, буыны босай бастаған соң, күндегі үйреншікті қиындықтар Лезбайға зорайып асқаралы тау секілді болып көрінгендей.

— Көмекшің бар, жақсы екен. Ал менде таяныш жоқ. Үлкен бала Алматыда. Қалғандары әлі жас. Әйел болса ауру...

— Әй, қайдам, көмекші болып не жарытады дейсің. Шідерге жанаспағанның нақ өзі. Әйтеуір ер-қара демесең...

Осы кезде абалап ит үрді. Айыр қалпақ ер-қарасының «әй, шәй былай, шәй, шәй!» деген даусы шықты.

— Әне, бір сәт көз аударсаң көретін күнің осы,— деп айыр қалпақ атқа қонды.— Әй, бала, не болды?

— Табын араласып барады.

— Табынды араластырып... сен не, жыныңды бағып тұрсың ба?

Марғау Лезбай қасынан жосылта шауып үріп өтті: «Ана бала қойларды араластырып жіберді. Тезірек атқа қон!»

Арақ буына түскен адамға сырдың суы жұлығына да келмейтіні бар емес пе?

— Е, араласса қайтер дейсің, ажыратып алармыз,— деп Лезбай асықпай атқа мініп, малға беттеді.

Айыр қалпақ төнелеп, қойларды ажыратып әлек.

Марғау мал ішінде әр қойды бір тістелеп, арасыдан жүр.

— Ау, Леке, мына итіңе не болды? Қойлардың ит әлегін шығарды тіпті.

Лезбай итін ұстады. Ер-қарасын сыбай жүріп, айыр қалпақ малдарды ажыратты. Осы әуремен кеш түсті. Іңір қараңғысында жан дәрмен Лезбай әйтеуір отарын алдына салып үйге беттеді. Марғауда ес жоқ. Арасы алыстап бара жатқан екі отардың ортасында жосылта салып абалаумен жүр.

— Бүйтпесең сен ит боласың ба?!— деп кейіді Лезбай.

— Ап! Ап!— Кейігенің не, ана отарда бір қора мал кетті.

Ит шынында да бекер абаламаған екен, ертеңіне Айған араласып, қой басын санаса, он шақты саулық жоқ.

— Осыншама жасқа келсең де айыр қалпақтың жүрген жері күйелі қақсал екенін білмей-ақ қойдың ғой,— деп кейіді Айған.

Жамандыққа баспайтын Лезбай:

— Қате санаған жоқпыз ба осы?— деп күдік келтірді.

— Бір емес, үш рет санадық қой.

— Әй, қайдам?

— Қайдам-сайдамыңды білмеймін. Айыр қалпақтың бұл үйреншікті ісі. Былтыр Сәршен ағайынды да алдап, арақ беріп, қан қақсатып кеткен. Қазір бар да көзін құртып жібермей тұрғанда малтыңды қайтарып ал.

— Апырай, жамандыққа қайтіп бара қойды екен? Әлдеқалай жаңсақтық болды-ау, тегі бір.— Лезбай біреу желкелеп итеріп, біреу бұйда лап сүйреткендей болып, Марғауды ертіп, айыр қалпақ шопанға келді. Айыр қалпақ кешегідей емес, салқын.

— Ау, саған не болған? Аманшылық па?

— Бүйткен аманшылығы бар болсын!

— Не болды соншама?— деп таңданды Лезбай.

— Кеше қой араласқанда сенің отарыңда малым кетсе керек. Он шақты тоқтым жоқ.

— Не дейді? Жоқты мен іздеп келсем, жаңалықты сен шығардың ғой?!

Марғаудың мазасы жоқ. Шарбақты айнала шауып қойларға қарап үрумен болды: айыр қалпақтың сөзіне сенбе. Біздің отардың қойларын мен міне, ісінен танып тұрмын, көзінен танып тұрмын.— Соны растағандай үріккен қой арасынан бірер саулық көзін таңырқай қадап, Марғауға жақындай берді.

Айыр қалпақ қатты кейіді.

— Өй, мынау итің немене өзі? Кеше малдың береке-сін алып еді, бүгін біздің берекемізді кетірді ғой тіпті,— деп қолындағы күрегімен тұра ұмтылды. Марғау бөтен жердемің деп сескенбеді. Қызыл көзін қадап, тұрып қалды. Күрек сермелсе бітті, атылмақ кейінште.

— Байқа, алып тастап жүрмесін,— деді Лезбай.

Айыр қалпақ шошынып, кейін серпілді. Марғау шоқып отыра қалды да, дүңк-дүңк етіп үріп қойды: малымызды жасырганыңмен қоймай жала жапқың келеді тағы да!

Лезбай, бірақ ит қылығына мән бермеді.

— Марғау, кет былай!— деді де, айыр қалпаққа бұрылды.— Малың кетсе бізге жүр. Қара. Әйтпесе мен қарайын сенің отарыңды.

— Малыңды өрістете бер. Кешке барам.

Осы байлаумен Лезбай үйіне келді.

— Ал, не бітіріп келдің?— деді Айған төсектен басын көтеріп.

Марғау дүңк-дүңк етті: түк те бітірген жоқ. Біздің қойлар қой ішінде жүр. Салмай таныдым.

— Кешке айыр қалпақтың өзі келетін болды осында.

— Өзі келетіні қалай?

— Оның да малы жоғалған секілді.

— Айыр қалпақ өйтіп бұйқыры мен сиқырын түтетпесін,— деді де Айған киіне бастады. Лезбай жаны Айғанда.

— Кетсе мал кетер. Қой-ақ қойсаң қайтеді. Күн салқын. Өзің жуырда ғана ауруханадан келіп едің. Суық тиіп қалып жүреді ғой.

Өтірік айтқан айыр қалпаққа да, әдейі барып түк бітіре алмай келген күйеуіне де ашулы Айған Лезбай сөзін тыңдаған жоқ. Жылы киініп, бөлін тас қып буынды да атқа қонды.

— Ал, Марғау, соңыма түс. Кімнің малы кімде кеткен екен, көрейік.

Марғау Айғанға ерді. Лезбай үйде қалды.

Бұлар келгенде сәске болып қалған еді. Айыр қалпақ қойын өріске шығарған екен. Айғанның жайшылықпен келмегенін бірден байқап, көлденеңдей берді.

— Кешке таман өзім барам деп едім ғой?

— О не дегенің? Сені күтіп отырған ешкім де жоқ еді ғой біздің жақта?

— Кеше сіздің отарда малым кетті.

— Ол қулығыңды қой, шырақ. Өткен жылы Сәршен байғұсты қан қақсатқан едің. Қайтар малымды!

— Малың болса, қайтармын. Жоқ болса, не қайтарам.

Айған әрі таласпады. Атын тебінді де жайылып жатқан қойға ұмтылды.

— Айт, айт, Марғау! Ізде, қой ішінен Лезбай сорлының саулықтарын!

Марғаудың күткені де осы еді. Салып ұрып бейбіт оттан жүрген қой ішіне қойды да кетті. Отар быт-шыт, тым-тырақай. Айыр қалпақ бажылына Айған қараған жоқ. Айтақтауын айтақтаса да «енді не істер екен?» — дегендей ит қылығын бағуда. Отар ішінде жосылтып жүрген Марғау бір кезде бір саулықты қақпайлап бөлек алып шықты.

— Мынаған не айтасың? Мынау, міне, біз салған ен ғой? — деді Айған саулыққа қарап.

Айыр қалпақ күмілжіңкірей жауап берді:

— Мұндай ен бізде де бар.

— Былжырама!

Арада аз ғана уақыт өтті. Марғаудың арқасында Айған жоғалтқан малын айдап үйіне оралды.

4

Айған малын айдап үйге оралды да, төсек тартып жатып қалды. Тағы да ақ халатты дәрігерлер келді. Бірақ бұл жолы олар Айғанды ешқайда да әкетпеді. Әкетпеді емес-ау, ешқайда да барғысы келмеген Айғанның өзі.

— Бара-бара жалықтым. Не көрсем де, балаларымның алдында көрейін, мазаламаңдар мені енді.

Бұрын: «Қайтсе де жүресің», — деп отырып алатын дәрігерлер бұл жолы, неге екені белгісіз, зорлаған жоқ.

— Бір есепті, үйде болғаны да теріс емес. Жалғыз-ақ тілек бар: не ішем, не жеймін дейді, бетін қақпаңдар. Ыдыс-аяғы, бет орамалы бөлек болсын. Балаларды көп жақындата бермеңдер қасына. — Осыны айтып ақ халаттылар қош айтысты. Соның артынан көп кешікпей қарашаның қары жауып, еріді. Қар жауғанда басын көтеріп, бір кесе сусын ішіп еді, бір күн жатып қар ерігенде ыстық дүниемен қош айтысып, мәңгіге көзін жұмды.

Ел арасында Айған сондай аяулы әйел екен. Жапа-заға жиналғандарда қисап жоқ. Таза арулап, айнала тау қоршаған осы жайлаудың елге шыға беріс аузында, өзен жолында көлденең түсіп жатқан биік төбеге қойды.

— Иманды болғырдың тілеуі дұрыс екен. Ел беттен де, тау беттен де алыстан көзге түсіп, мен мұңдалап тұратын жайлы жерге жатты,— десті зираттан қайтқан қалың ел.

Ұлып-ұлып Марғау солығын басқан кезде, кезек Адыр мен Дабырға тиген секілді. Есі кіріп қалған екі бала үйге бата оқырға жиналған жұрттың сай-сүйегін сырқыратты:

— Қайран апатайым-ау, бізді тастап қайда кеттің? Ренжіткен жеріміз жоқ еді ғой!

— Енді қайтсін! Шешесіз күн қараң ғой,— деп жатыр біреулер.

Топтан бір ақсақал суырылып сөйледі:

— Балалар қайтер дейсің. Ертең-ақ жетіліп кетеді. Шын қиындық жер ортасына келген Лезбайдың басында.

— Қайсысына болсын оңай деймісің.

— Балалардың кір-қоңы мен ішіп-жемі. Үй ішінің отын-суы дегендей.

Өлгі ақсақал тағы бір түйін тастады.

— Әй, Лезбай, өлер Айған өлді. Ол енді қайтып келмейді. Үй іші азып-тозбасын, балалар жүдемесін десең, тезірек аяқтану жағын ойла. Алдыңда үкімет малы. Оны бағып-қағуға да көмекші керек. Ешкім сені сөкпейді.

Еркек жағы осыны мақұл десті. Әйелдер жағында шу көп.

— Айғанның беті жасырынбай жатып бұл не сөз?!

— Тым болмаса, топырағы басылсын да.

— Еркектер әне сөйтеді.

Басына шаңқандай ақ жаулық салған бір әйел тым ерекше:

— Әй, көк тұқыл, сен өлген күннің тап ертеңіне кемпіріңді азғырып, бір бойдақтың арбасына салып жібермесем бе, әшкел қолыңды.

— Сенен бұрын кететінімді қайдан білдің? .

— Пиғылық жаман. Аруақ соғады сені.

— Әй, қанша азғырғанмен әйел байғұс көнер ме. «Қырқы, жүзі, жылы» деп жүріп алады ғой,— деді бір әйел.

Ақ жаулық көнер емес.

— Осы тұқылға ерегіскенде қалайда көндірем.

Шал да болмайды.

— Байың өлгелі пәлен жыл. Өзің неге отырып қалдың?

— Менің жөнім бір басқа.

Ерлер ішінен біреу киліге кетті:

— Өзі секілді әзәзіл азғырғышы болмаған шығар.

— Ойын бір басқа, шын бір басқа. Лезбайдың ойланғаны жөн,— десті көпшілік.

Осы ақылмен жұрт тарасты. Ал Лезбай болса, ойланумен болды. Екінші жауған қар бекіп, дүниені суық ұрғанда Айғанның қырқына Қарғабек келді.

— Ау, Леке, осы сенің не ойлағаның бар?

Бұл сауалдың мәні неде? Жанашырлық па, әлде тағылған кінә ма? Соны түсінбеген Лезбай жауабы қатқыл.

— Не ойласын деп едің?

— Қыстың көзі қырау. Балалар болса, жас. Өзің болсаң, жалғызсың. Малды қалай бағасың?

— Е, көмекшіге біреуді беретін шығарсың?

— Көмекшімен іс бітпейді, Леке. Малдан бұрын, қарауылшы балаларға керек.

Лезбайдың деген жеріне тиді білем, жүзі жылынып деді.

— Оны мен түсінбейді дейсің бе. Мал мен баланың қыбын білетін ондай қарауылшыны қайдан таппақпын?

— Іздейміз.

Лекең үндемеді. Сөзді тағы да Қарғабек сабақтады.

— Мына сиыршы ауылдағы Ұмсындықты қалай көресің осы?

Лезбай ойланып қалды.

— Ақылсыз адам емес қой. Оның үстіне Айғанға жақындығы тағы бар. Балаларға тиышсыз бола қоймас. Жиендері ғой,— деп Қарғабек айқындай түсті.

— Қайдам?— Лезбай екі ұрықтау. Оның себебі де жоқ емес. Ана бір жылдары Ұмсындық совхоз орталығында ұйымдасқан халық өнерпаздар үйірмесіндегілермен бірге жайлау аралап жүріп ән салған. Сонда әркімнің көзі түсіп, соңынан ептеп қаңқу сөз де ерткен. Сол қаңқу сөздің бір ұшы мына Лекеңнің өзіне де келіп соғады. Айған ауруханада ұзағырақ жатып, Лезбайдың жүдеңкіреп жүрген кезінде Ұмсындықтың «жезделеп» келіп, осы үйге қонып кеткені бар болатын. Оның үстіне баласы жоқ. Себебінің неде екенін кім білсін, қыздай қосылған күйеуімен де көп отаса алмады. Осы жайлардың барлығы Лезбайды толғандырмағанда қайтеді?! Екінші жағынан, Ұмсындықтың мінезі жақсы. Ел ішінде «әй, кәпір» атанған емес. Айғанға арғы жағынан келіп қосылатын аталас жақындығы тағы бар. Тағдыр жазып қосыла қалса, балаларға теріс қарауға тиісті емес.

— «Қайдамды» қой,— деді Қарғабек Лезбайдың ойын

бөліп.— Ұмындық кет әрі бола қоймас. Бар да сөйлес. Көнбей жатса, елміз ғой, оны да көрерміз.— Осыны айтып Қарғабек машинаға мінді. Лезбайда тағат қалмады. Ертеңіне таң сәріде атқа мінді де, «кешігіп қалсам қарай салыңдар»,— деп малын көршідегі Сәршенге тапсырып, жолға шықты. Соңына ерген итіне:

— Ал, Марғау, жүгіртіп көрші ауылға барып қайтайық,— деп адамша сөйлесті.

Көрші ауылы келесі төбенің астында отырған сиыр фермасы екен. Лезбай аттан түсіп жатыр.

— Иә, Лекесі, таң сәріде бұл не жүріс? Астыңыздан су шығудың қай жағы?— деп Ұмындық күліп тұр.

— Бір өзің деп келдім. «Анау-мынау десең де, қимайды екен көз көрген» деген бар емес пе.

«Өзің» деп келдінің төркінін Ұмындық бірден сезсе керек.

— Тәтей бар кезде сүтке түскен күшіктей болып жүруші едің, сақал-мұртты басып, қутыңдап кетіпсің ғой өзің?— деп Лезбайды сөзбен қағытып, жамбасымен қағып өтті.

— Әй, көксілім-ай, баяғы қалпыңнан танбапсың-ау.

Ұмындық қара көзін төңкеріп тастады.

— Немене, өзгерді деп естіп пе едің?— Өңінде күлкі, өзі сондай қылықты. Лезбайдың іші-бауырына еніп барады.

Содан ба, әлде еті үйренген бұрынғы көз көргені болғандықтан ба, әйтеуір қонақ еркін.

— Екеуміздің де айдарымыздан жел есіп тұрған жоқ, Ұмындық. Менің әйелім өлді. Сен байдан кеттің. Кінә кімде, деп тексерер мен емес. Өткен күннің күнәсін қайсымызда көп, қайсымызда аз екен деп қазбалап та жатпаспыз. Мен елуге жетсем, сен отыздан астың. Отыз әйелге аз жас емес. Жалғыздық кімге жарасқан. Менде бірекі қара домалақтар бар ғой. Соларға ана бол.

Ұмындық ойнақы.

— Сол екен ғой араға Қарғабекті жеңгетайлыққа салып жүргенің.

Лезбай тіксініп қалды. Мына сөзге қарағанда, Қарғабек келіп, Лезбайдың атынан Ұмындыққа ұсыныс жасаған. Оны қалай түсінсе екен? Бірақ көп кешікпеді, адам пиғылын әмәнда жақсылыққа жоритын Лекең көңіліне: «Жарайсың, Қарғабек, қарамағындағылардың қамын ойлап жүргенің кісілігің болар»— деген ой келді. Лезбайдың көңіл-күйіне үңіліп жатқан Ұмындық жоқ. Әлгі сөзін әрі жалғап, «кет әрі» еместігін танытты:

— Жездемізді Қарғабексіз де білеміз ғой.

Шай келді. Шаймен бірге арақ келді. Ұмсындық тізесесе отырып, кішкене қырлы стакандарды өзі толтырды.

— Мүмкін, «мен» деп келгендегі дөмең осы шығар?

— Иә, осы еді, — деп Лезбай күлді.

— Осы болса, ал ендеше алып қояйық.

— Алсақ, алайық.

Осы «алып қоюдың» аяғы малды да, жанды да ұмыттырып жіберді. Қой қорада, екі бала қамауда қалды. Лезбай бір күн, бір түнді оңаша үйде әдемі келіншек қасында өткізді.

Ертеңіне жалғыз басты келіншектің төсек-орны тиелген оқшау шана Лезбай үйіне бет алып бара жатты.

5

...Дағдылы бір күн. Қар жапқан кең жазық далада жаяу бұрқасын бар. Лезбай ат үстінде, артта келеді. Марғау болса, дағдысынша отардың оң мен солын кезек бүйірлеп, жау торуылдайды. Ит иісін алып, әбден үйренген қойлар жайбарақат. Кішкене темір тұяқтарын шыңылтыр қарға шегеше қадап, жайыла оттап келеді. Құлақтанып, қызара шыққан күн етектен біршама көтеріліп барып, әлденеге ілініп қалғандай, жылусыз көзін сығырайтып қарауытқан аспаннан салғырт қарайды. Лезбай аттан түсіп, біршама жаяу жүріп, тақымын жазды. Содан соң кер бестінің ауыздығын, алып, тебінге жіберді де, өзі бір биіктеу жерге келіп отырды. Мұндайда Марғаудың отарды орағыта шауып, жан-жағына қарап алатын әдеті бар. Сыралғы ит бұл жолы да сөйтті. Тебіннің дөңестеу жерінде мойнын айналаға соза салып, қарғып-қарғып алды: көз жетер, құлақ естір, иіс келер жердің бәрінде тыныштық. Жат қыбыр, селкем дыбыс, секем иістің түк белгісі болмаған соң, Марғау салып отырып иесінің қасына келді. Кер бесті тұяқ жұмсап әуре емес, қой өтіп, босап қалған тебіннің түбін індетіп әлек. Лезбай көзі жұмулы, басын бір кішігірім тасқа салып дем алып жатыр. Ит келіп, тұмсығын шопан үстіндегі кір сіңген ескі тонға сүйкеп-сүйкеп алды. Күшік күнінен әбден мұрнына сіңген таныс иіс — шуаш иісі, кір иісі — тамаша иіс. Қаладағы жылы үйде қолда тұратын, тек бір мезгіл кеш құрым ғана біреу жетегінде көшеге шығып, сөйіл құратын тұмшалы ақ саусақ туыстарын қайдан білсін, мына ен далада еркін көсіліп, қой соңында жүре-

тін бейнетқор Марғауға, әйтеуір, дүниенің асылы осы нiсте.

Лезбай көзін ашты. Бір жамбастап қисая беріп, итінің басынан сипады. Марғау бүйтіп қасына келсе, төңіректе тыныштық екенін шопан жақсы біледі.

— Таң сәріден шабуылда, шалдығып кетер, кер бесіні үздіріп алмасақ болмайды.

«Айтқаныңа түсіндім» — дегендей Марғау да көзін жұмып, маңдайымен Лезбай алақанын сүйкеп-сүйкеп қойды. Жақсы көргенді байқаса, арсалаңдап иесінің үстіне қарғыш, әдемі сезімнің бей-берекетін шығаратын кейбір даңғой туыстарын Марғау ұнатпайды. Оның бар махаббат-ықыласы осындай сыпайы қимылмен тынады. Итінің осы қылығына разы болды ма, кім білсін, Лезбай жарлауыт қабақтың астында жатқан кішкене көзін күлімдете қадап:

— Затың ит болғанымен, кейбір екі аяқты ақымақтардан әлдеқайда артықсың-ау, — деп дән ризалық білдірді.

Сол сол-ақ екен, Марғау жүресінен отыра қалып екі-үш дүркін дүңк-дүңк етіп үрді де, жосылта жөнелді.

— Әй, мақтағанға дандайсып кеттің-ау деймін, — деп Лезбай қарқылдап күліп, бір аунап түсті. — Әйтпесе ит боласың ба?!

Жоқ, Марғау мақтанбағанға ұқсайды. Жан ұшыра абалап, қой отарын айнала шапты. Әлі де жайбарақат жатқан Лезбайға құйғытып келіп, үріп-үріп өтті: Не ғып жатырсың? Жау келді, атқа қон! Кенет қой дүрлікті. Бір сойқанның болғанын Лезбай сонда барып түсінгендей, қарғыш атына мінді де, ит кеткен жаққа шоқыта салды. Істің жайын дөң асып барып байқады: бір көк шулан жер бауырлап жақындап қалыпты. Қарсы алдында Марғау. Не істерін білмейтін секілді, мойны күдірейіп, тісі ақсиып кеткен.

— Марғау, Марғау! Айт Айт!

Адам тегеурінінен сескенген көк шулан қарғыш тұрды да, жөнеле берді. Адам тегеурінінен қуат алған Марғау бөрі соңынан бүктеле салды. Екеуі де дөң асты, ойға түсті. Артта қуғын барын анық сезген Марғау көкжалды қарсы қабаққа асыла бергенде қуып жетті де, жұқа шаптан қапсыра қауып, тұмсығымен түйіп өтті, көк шулан тоңқалаң асып барып, қайта тартты. Шабынан саулаған қан қарды таспадай тіліп сызып барады. Қан көрінсе құтырынып кететін арғы тегіне тартты білем, бар қауіпті ұмытып үлгірген Марғау қасқыр соңына қайта түсті. Ит

тегеурінінің оңай емес екенін енді аңғарған көкжал әлде тақыстығы, әлде сасқаны, әйтеуір қиыстап барады. Марғау мақсаты біреу-ақ: қансыраған ата жауын тағы бір қуып жетіп, Лезбай келгенше мүлде жәукемдеп тастау. Денеді әлі қуаты көп, жағдайға біржола үстем ақ тұмсық қара ит екінші бір жыраға қасқырмен қатарласа келіп түсіп еді. Бір бүйірден жанапайлап шыға келген бір топ бөріні Марғау осы тұста барып байқады. Артында қардан шаң тұрғызып, құйғытып келеді. Өзгелерінен оқ бойы алда келе жатқан көш басы арлан жаралы ұяласын өткізіп жіберді де, Марғаумен айқаса кетті. Шар болаттай шыңдалған екі тұмсық арандай ашылып, бір-біріне тіресіп қалды. Құдды, қайсымыздың аузымыз үлкен екен, кәне салыстырайық дегендей ырылдайды. Осы бір сәтте екінші бірі келіп Марғаудың оң жамбасына ауызды көміп қалды. Дүние жып-жылы болып жүре берді. Тіршіліктен әлі күдерін үзбегені ме, әлде жан тәсілімі, кім білсін, жабыла шүйліккен қасқырлар жайына қалды, Марғаудың есіне ең әуелі құйғытып келе жатқан кер бесті, одан кейін қамшы үйірген Лезбай түсті. «Қайдасың?» — дегендей бір қаңқ етті де, серейіп сала берді. Сол шақта күркіреген Лезбай даусы шықты. Гүрс-гүрс мылтық атылды. Содан арғысы есінде жоқ.

...Бір кезде Марғау көзін ашты: екі бөрі сұлап жатыр. Біреуін иісінен анық таныды, — манағы өзі қуып жетіп, таңып тартқан көк шулан. Қалғандары зымзия.

— Екеулеп жүріп екеуін түсірдік. Енді Лезбайдың отарына аяғын байқап басар өздері де, — деп Лезбай сыдырып алған жас терілерді қоржынына салды да, атқа қонды. Кер бесті әлденені сезгендей көзін аларта оскырынып үрке салды.

— Е, қорықпа енді бұлардан. Ал, Марғау, кеттік, — Лезбай итімен осылайша сөйлеседі.

Марғау кеудесін көтерді. Бірақ алдыңғы аяғында жап жоқ секілді. Икемге келмейді, соны аңғартқаны ма, болар-болмас белгі беріп, қыңсылап қойды. Ілгері кеткен Лезбай қайта оралып аттан түсті.

— Алда байғұс-ай, аяғыңды шайнап тастаған екен ғой. Бәсе, неғып қозғалмай қалды деп ойлап едім, — деп итінің мойнынан сипады да, атқа өңгеріп алды. — Қамықпа, әлі-ақ ойнақтап кететін боласың.

Лезбай қойын айдап үйге келді. Өрістен ерте оралғандықтан ба, үйден үрпісе шыққан балалар мен Ұмсындық кейіпінде сұрау:

— Мал аман ба?

Соны аңгарған Лезбай:

— Мал да, жан да аман. Мә, мынаны үйге апарыңдар, иге саламыз,— деп теріні балаларға лақтырды да, Марғауды өбектеп аттан түсті.

— Бұған не болды?— деп Ұмсындық шошып қалды.

— Қасқыр аяғын шайнап тастаса керек.

— Енді не істейсің?

— Емдейміз,— деп Лезбай екі талды жонып қалақша жасай бастады.

Ит басын жерге салып сұлық жатыр. Балалар бірінен соң бірі келіп нан тастап әлек.

— Жемейді ғой?— деді Дабыр.

Адыр киліге кетті.

— Аяғыңды қасқыр шайнаса, сенің тамақ жегеніңді көрер едім! Марғау қайта жыламай үнсіз жатыр. Сен болсаң, бақырар едің.

— Иә, саған, мен емес, ең алдымен «аяғым, аяғым» деп сен бақырар едің ғой.

— Қой, жоққа таласпаңдар,— деп әкесі балаларына басу айтты.— Марғау болмағанда мына қойды қасқыр қырып кететін еді. Ал қойды қасқыр қырды дегенше әкелеріңді түрмеде деп біліңдер.

Адырдың көзіне жас келіп қалды.

— Иә, деген! Мен сені түрмеге жібермеймін.

Дабыр өшін алғандай. Мазақтап жатыр:

— Әлгіңде ғана жыламаймын дегенің қайда? Адыр жылауық, Адыр жылауық.

— Әкемді қамап қойса, мен түгіл сен де кеңкілдеп жылар едің ғой.

Лезбай мен Ұмсындық Адырдың мына сөзіне шегі қатқанша күлді.

— Ұрлық істеген жоқ, өтірік айтпайды. Жайдан-жай әкелеріңді неге қамайды? Ешқайсың да жыламай-ақ қойыңдар!— деді Ұмсындық Адырдың басынан сипап.

Лезбай нағыз сынықшы секілді. Иттің аяғын асықпай отырып көп сипады. Сынығы, жарықшағы бар ма деп сипайтындай. Марғаудың жаны жай тауып, көзін жұмды. Адырдың даусы қаттырақ шықты.

— Көзі жұмылып кетті. Өліп қалмай ма?

Марғау баланы қорқытпайын деді білем, басын сәл көтеріп, ыңырсып қойды.

— Неге өледі, өлмейді,— деп Лезбай ит жарасына дәрі септі. Содан кейін әлгі қалақшалармен сынық аяқты таңып тастады.

Марғау үш аяқтап үш ай жүрді.

— Ит емдеп қайтетін едің, көзін құртпайсың ба?— дегендерге шопан жауабы шолақ.

— Марғау екіге жаңа ғана жетті, жас сүйек әлі-ақ жетіліп кетеді.

Лезбай сөзі қате кетпеді. Ақыры шипалы қолдың салауатымен Марғау құлан таза айығып, байырғы қызметіне ауысып еді...

6

...Марғау төртке аяқ басты. Күз белгісі біліне Лезбай отары төменге бет алды. Үй мен балаларды машинаға салып кеше жөнелткен-ді. Қой соңында Лезбай мен Марғау. Ұмсындық қазан-ошақ артқан арба үстінде.

Лезбай мұндайда саспайды. Жаз бойы оты мол, суы мол шыбынсыз жайлауды еркін жайлап, шелденген малдың алдында ұзақ қыс тұрғанын әсте естен шығармақ емес. Сол себепті, «ерте барсам жерімді жеп қоям»— деген ниетпен, ықтырма мен күздеуде отыруды қатты ұстанып, жұрттың соңын ала малды оттата жылжытып келеді. Кейде шеттеген қойды қайырып, тырқырата бастайтын Марғауға жекіп тастайтыны да содан. Марғау сондай есті. Айтқанды екі етпейді. Малдың кең жайылып оттауына мүмкіндік жасап, ондайда алыстан орағытады.

Түс ауды. Мал жусайтын кез. Бұл шақта Лезбай отары айнала қалың қарағайлы тау қоршаған кең жайлаудың төменге түсер аузына іліккен еді. Ендігі бет алды Кегеннің кең жазығы. Одан әрі Құлық тауы. Тау сыртында қыстаулар, мал қоралары.

Біраз төмендегендіктің белгісін танытып бұлттан күн шықты да, ысыта бастады. Лезбай астындағы өзіндей көнбіс кер бестінің шаужайын тартып, жерге түсті. Үстіндегі кір сіңген ескі қара тонды шешіп былай тастады.

— Әй, Ұмсындық, мал жусайтын кез. Демалайық. Шай-суыңды дайындай ғой.

Ұмсындық арбадан зорға түсті.

— Ау, саған не болған?

— Ауырып келем.

— Ертемен шыққанда сап-сау едің ғой?

— Ертемен сау болсам, қазір аурумын. Әйел жайын білмейсің бе?

Лезбай сәл кейіңкіреп, мұрнының астымен бірдеме деді де, арбаны көлденең тартып, қалқан жасап, шай қайнатты. Ұмсындық Лезбай шешіп тастаған тон үстінде қисайып сәл жатты да, басын көтерді.

— Жазған-ау, мына тонды баяғыда таста деп ем ғой? Қайтіп киіп жүрсің?

— Қара тонмен ойнама, ол менің құтым.

— Құт болса болар, исі әдемі екен. Тер саси ма, әлде шуаш саси ма, ажыратып болар емес,— деп Ұмсындық бөлек жерге қисайды.

— Жә, жә, кекетіп мұқатпай? Сенің де шыққан теңің белгілі еді ғой маған. Одан да мына шайды құй.

— Еркелеп жатыр дейсің бе. Ауырып келем дедім ғой.

Лезбай кенет Айғанды есіне алды. Ащылы-тұщылы бірге отасқан жиырма бес жылдың ішінде ауырып жүріп те бір рет аурумын демеген екен. Тіпті өлерінің алдында айыр қалпаққа барып, қосылып кеткен саулықтарды айдап алып келді-ау. Мүмкін, сол жолы бармай-ақ қойғанда өлмейтін бе еді, әлде қайтетін еді? Осы бір тоқтама үстінде Лезбай енді өзін кіналады: біреудің бетіне келіп, осы бір жүз жыртнастық-ай десеңші. Елуді озып, алпысқа тартқан шағында аңқаулық пен аңғырттық, сенгіштік пен бұйығылық деген кеселден қайтсе құтылмақ?! «Менің қойым қайта сенде кетті»— деп шімірікпей тұрды-ау айыр қалпақ. Дардай басымен жұрт қайтіп барады екен осындай қулыққа? Қулық сырын түсінбегендіктен талай жерде опық та жеп жүр. Сондай өкініш үстінде «бұл бір сабақ болды. Енді ме, енді қайтып ондай іске Лекең баса қоймас, енді қайтып бұлай құрылған қулық тұзағына оңайлықпен Лекең түсе қоймас»,— деп өзімен өзі болып, ант-су ішкенімен, залымдық пен қулық шіркіп тонын айналдырып киіп, кейін өзгертіп келеді де, табиғатында аңғал жаралған Лезбайды тағы да оп-оңай ауната салып, жарқ беріп кете береді.

Лезбай қатты ойланған екен, атам заманнан келе жатқан тас құман тасып, бұрқырап кетіпті: «Жазған-ау не болған саған, шайың тасып жатыр»,— деген Ұмсындық даусын зорға естіді.

Кенет абалап ит үрді. Лезбай жан-жағына шошына қарады. Отар тыныш. Қой біткеннің селкеу шыққан бірі жоқ. Аядай ашық жерде ұйлығып жатыр. «Марғау қайда?»

— Марғау, Марғау!

Марғау тағы да абалады. Даусы, бірақ әртінде.

Лезбай енді алысқа, алдыңғы беттегі төбеге көз салды. Марғау төбе басында. Әуілдеп үріп Лезбайды шақырады. «Жайдан-жай бұйтпесе керек еді ғой? Не көрді екен?»

— Марғау, Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау өршелене түсті. Келер сыңайы жоқ тіпті.

— Даусы тым қатты ғой ана бишараның. Бекерге мазаланбаушы еді, бірдемені көрген болар, барсайшы,— деді Ұмсындық.

Ыстық шайдан бір-екі ұрттап, Лезбай атқа қонды. Шоқытып төбеге шықса, Марғау Айған моласының басында тұр. Лезбай көзіне жас келіп қалды. Аттан қарғып түскен бойда итін келіп құшақтады.

— Мал мен бір құлқынның жайын ойлап жүріп, Айғанның осы жерде екенін де ұмытып кетіппін ғой тіпті!

Лезбай дін дегеннің не екенін де білмеуші еді. Ақсақал, қарасақалдар жиналып дұға оқып, дәм қайырып жатқанда Лезбай қолын жұрт сөзіне қалмайын деп жаятын. Басқа біреулер аузын жыбырлатып тие берсін айтып жатқанда бұл басқа бірдемені ойлап, әлденеге алаң болып отыратын-ды. Не болмаса: «Аузын жыбырлатқанда осылар не айтады екен?»— деген сұраққа жауап іздеп азаптанатын. Сол Лезбайың тізе бүгіп отыра қалды да: «Алдың жарық болсын, Айған. Артыңда қалған қарғаларың реніш дегенді білмесін!»— деп күбірлеп, бетін синады. Екінші жылға айналып, басылып қалған моланың әр жерін көтерді. Қирай бастаған шарбақты жөндеді.

— Кешіктің ғой, не көрдің?— деді Ұмсындық ренішті оралған Лезбайға.

Лезбай үндемеді. Атына бір жамбастан отырған күйі отарды орнынан көтерді.

— Ау, біздің үйдің кісісі, бірдеме естігеннен саумысыз? Далада қалып қоймайық. Арбаны ыңғайла, атты жек,— деп Ұмсындық күле қарап, көзін төңкеріп тастады.

— Арба дайын емес пе? Ыңғайлайтындай шашылып жатпаған еді ғой,— деп Лезбай кете берді.

Іс мәніне жете түсінбеген Ұмсындық:

— Әлгі екі арада мынаған бірдеме көрінген шығар?— деп аузын бір сылп еткізді. Атты жегіп, шашылған нәрселерді жинастырды. Көзі кір сіңген қара тонға түсіп еді, «ырыстың бәрі осында тұрса да қойшы», деп көтеріп алып лақтырып тастады да жүріп кетті. Бұл кезде төбеден түсе берген Марғау жұрт жаққа қарап мұрнын шүйірді. Қарайып жатқан тонды иісінен танып тұр. Лезбайға қараса біршама алыстап кетіпті. Одан беріректе ыдыс-аяқты салдырлатып Ұмсындық мінген арба зымырап барады. Қара тон жұртта қалған. Марғау дүңк-дүңк етіп екі-үш рет үрді. Ұмсындық қараған жоқ. Лезбай естіме-

ген секілді. Ит жүгіртіп төменге түсті де, қара тонды үш айналды. Лезбай тоны, жақын келіп үш иіскеді. Лезбай иісі. Аянар жан қалған жоқ енді. Абалап үріп, алыстап кеткендердің соңынан салды. Ұмсындыққа жетіп, арбаны айнала үрді. «Тон қалды! Тон!» Ұмсындық, бірақ селт еткен жоқ. Одан кейін Лезбайды қуып жетіп, отарды айнала шапты: Тоның қалды! Тоның!.. Лезбай атының басын тартып, итіне қарады:

— Неге шабаландың?

Марғау өршелене түсті: Тоның қалды жұртта! Тоның!

Лезбай қойдың ол жақ, бұл жағына шықты. Бәрі түгел, бәрі аман секілді. Артына қарады. Салдырлатып Ұмсындық та келе жатыр.

— Ау, ит неге абаланды?

Ренжіген Ұмсындық жауабы келте:

— Ит иесі өзін білмесең, мен қайдан білем...

Лезбай үндей алмай қалды. Ашуды кер бестіден алғандай. Қамшыны бір үйіріп, борбайлата салды да отардың сетінеген жағына шаба жөнелді. Марғау тағы да үрді. Лезбайдың қайрылмайтынын білген соң, жосылтып, жұртқа келді. Қара тонды үш айналды. Қателеспеген. Лезбай тоны. Жақын келіп үш рет иіскеді. Нақ Лезбайдың иісі. Қызық. Қара тонды қалдырып бұлар қайда бара жатыр? Ит ақылына сыймайды. Марғау жосылтып тағы келді Лезбайға. Жағына тыным жоқ. Отарды айнала шауып үрумен жүр. Ай мен күннің аманшылығында мынадай мінез көрсеткен ит қылығын Лезбай өзінше: «Айған қалды төбеде, Айғанды тастап қайда бара жатырсың?! Қайт кейін!» — дегені деп түсінді. Өйткені Айған дүние саларда Марғаудың үш күн бойы жағын жаппағаны Лезбайдың әлі есінде.

— Өлген Айған қайтып келмейді енді. Қой, Марғау, — деп жекіді Лезбай.

Марғау, бірақ өршелене түсті: «Ап! Ап!»

Әр қилы сезім жетегінде келе жатқан Лезбай Марғау абалап, жанынан өте берген кезде бишікпен тартып жіберді.

— Байбалам сап, мазаны кетірдің ғой тіпті!

Аз ғана ғұмырында тәніне тұңғыш рет таяқ тиген Марғау әуелі шоқиып отыра қалып ұлыды да, кері салды. Артық кеткенін тез аңғарып: «Марғау! Марғау!» — деп шақырған иесіне де қарамады. Салып жұртқа келді. Тон үстіне шоқиып отыра салып тағы ұлыды. Бірақ Лезбай отары алыстай берді.

Арада ай өтті. Лезбайдың күздеуді қалдырып, қыстауға бет алар кезі де таянып қалған. Басында дала мінезін танытып: «Есті ит еді ғой, келіп қалар» — деген үмітпен жүрген Лекең бара-бара көңілін күдікке алдырып «Апыр-ау, қайда кете қалды?» — деген сұрақты жиі қойып, жауап таба алмай дал болатынды шығарды. Әр қилы тон пішеді: әлде қасқыр тобына кезігіп қалды ма екен? Әлде көре алмаған жат-жақын, шопан-жоралардың бірі жазым қылды ма? Әлде тәніме ащы таяқ тигіздің деп өкпелеп кетті ме? Не көрінді? Ойда жоқта неліктен беймаза бола қалды? Әлде... Қойшы, осы бір «әлдемен» жүргенде тағы да біршама уақыт өтті. Лезбай отары төменге құлдилап қыстауға келіп бекінді. Бірте-бірте Марғау ізі көмескілене бастағандай. Басында ауыз жаппайтын балалардың өзі де Марғау атын сиретіп барады. Жалғыз-ақ мал сетінесе, жә болмаса, боран-шашында қасқыр торуылдаса, сонда ғана Марғау аты ауызға ілінеді.

— Шіркін, Марғау болғанда ақсақ қой далада жатып қалмас еді ғой.

— Марғау болса қасекең де аяғын байқап басар еді-ау біздің отарға!..

Осылай қыс өтуге айналды. Лезбай үйі Марғауды өлдіге санап, біржола ұмыта бастаған еді...

8

Бірін бірі жақсы көретін ит пен оның иесі Лезбай арасында әйтеуір бір түсініспестік болды: «Тоның қалды», — деп Марғау абалап барып еді, оны Лезбай Айғанға байланыстырып, өзінше жорыды. Соған орай тұңғыш рет мінез көрсетіп, қол көтерген Лезбай қылығы да Марғауға «неменеге беймаза бола қалдың, қалдырып кетсем, қарап тұрмайсың ба, келмейтін бе едім қайтып?!» — деген жарлық есебінде жетті. Қайтсе де Марғаудың тон күзетіп қалғанына талай уақыт. Күнде жолға қарайды. Тұмсығын созып, ауадан Лезбайдың пісін іздейді. Сөйте-сөйте жалыға бастады. Бір нәрсеге қайран: қара тонды неге тастап кетті? Неге іздеп келмейді? Ашыға бастаған кезде тышқан аулайды. Тышқан аулап, қарнына бірдеме барған кезде есіне тон түседі де, салып ұрып орнына келеді. Қызық бір ой: адам тойса, уайым-қайғысы азаяды. Жатқанды, демалғанды ұнатып тұрады. Ал ит ше? Қар-

ны тойса, атадан мирас болып келе жатқан өз міндеті — күзет міндеті есіне түсіп, мазасы кете бастайды.

Бір күні борап қар жауды. Ит жатқан жер дөңес, желдің өті екен. Сол себепті, Марғау қара тонды тісімен сүйретіп жыраға келіп түсті де, үлкен бір қой тастың ығына келіп жайғасты. Осынысы ақыл болғанына Марғаудың көзі ертеңіне жетті. Ұйтқи соққан боран жырашықты қармен толтырып, қойтастың үстінен жүріп кеткен. Етегінде кішкене саңылау бар. Құдды әдейі жасаған үйшік дерсің. Марғау далаға шықты. Айнала аппақ. Нағыз қан сонар. Тау беткейіндегі шыршалар қар жамылып, мүлгіп тұр. Олай-бұлай жосылта шауып ит бойын жазды. Содан төбеге шықты. Айған моласы қар астында. Көз жетер атырап із түспеген ақ қағаз бетіндей. Әлде Марғау иісі, әлде тон иісі шошытты, түн жортпалары бұл өңірді айналып өткенге ұқсайды. Ит аңсары кенет жазда Лезбай отырған жұртқа ауды. Құйғытып келіп, айнала тіміскілеп жүр. Таныс жер, міне, мына жерде өзі жататын. Мынау Лезбай демалатын орын. Мынау, міне, Ұмсындық иісі. Қазан-ошақ иісі. Дабыр, Адыр иістері де бұрқырап жатыр. Дәп қазір сол иістердің өзі болмаса да, ит көзіне анық, айқын қалпында сол кездің суреттері келеді. Ал қаймағы бұзылмаған осы суреттердің ит жадында таныс, етене иістерге айналуы ықтимал құбылыс қой. Марғау тұмсығын көкке созып, ұзақ ұлыды. Көкіректі сондай бір ыстық сағыныш оты шарпығандай. Көзін аша салысымен бауыр басқан бір үйлі жаннан айырылып, мына жұртта Марғау неге қалды осы? Жылы ықтасын, Ұмсындық беретін сүйек-саяқ, көже көзден бір-бір ұшқандай. Бұрын мал қамы, жан қамы болмаса, құлқын қамы дегенді білмеуші еді. Ендігі іздейтіні — не кезігеді, қалай кезігеді?

Марғау өз жұртын тіміскілеп жүріп жарты таба нан тапты. Аяз сорып, қатып қалған нан. Темір секілді, домалатсаң тасқа тиіп шың-шың етеді. Марғау нанды Лезбай жататын жерге алып келіп ұзақ әуреледі. Ақыры түс ауды. Нанның соңғы қиқымын жеіп, тұра беріп еді, алдында анадай жерде шоқиып отырған қасқыр қаншығына көзі түсті. Шошынып, денесі мұздап қоя берді. Ата жауын осыншама жақын келтіріп, қалай аңғармай қалған? Иісін қайтіп сезбеді? Марғау мойнын күдірейтіп, ырылдап еді, қасқыр қаншығы жер бауырлап жата қалып құйрығын былғады. Достыққа, татулыққа шақырған белгі. Өзі жылжып келеді. Жауап есебінде Марғау да құйрығын былғап қойды. Шын достыққа ниетің болса, мен де қарсы емеспін — дегені. Содан кейін ұшып тұрды да,

төрт аяғын жерге шалқайта салып, кеудесін кере сәнде-не бой жазды. Ал көре ғой, ит баласының сұлулығы ме-нен өтпеген!

Қаншық жылжи қыңсылап, Марғауға жетті. Марғау да қарап қалған жоқ, бозбала сері мінезбен екі-үш аттап барып қаншық сауырынан піскеді. Бірақ қасқыр қаншығының бойында айлалы есеп болмаса, басқа сезім белгісі жоқ. Соны сездірмейін дей ме, құйрығын қайта-қайта былғалап, қыңсылай береді. Көңіліне әлденені секем алған Марғау алыстан тұрып, мойынын қайта соза беріп еді, қаншық шыққан беттен құйғытып келе жатқан үш ноқатқа көзі түсті. Аялдар шақ қалған жоқ. Жалт берді. Аярлық жасап, жер бауырлап жатқан қаншық кілт өзгерді де тұра ұмтылды. Дегенмен ұзын сирақ Марғау адымы алымды екен, барған сайын ұзай берді. Ұзаса да маза жоқ: қайда бармақ? Ізге түскен бір топ қасқыр қайда барсаң да қалмайтыны айдан анық. Артына көз салып еді, басқаларынан оқ бойы алда келе жатқан қаншық пен өз арасы жақындап қалған секілді. Қуғанның жетпей қоймайтынын сезген Марғау бір шешімге белін бекем байлаған секілді. Енді шоқалақтап баяулата шапты. Әлгіндей болмады, қаншық салып жетіп, ауызды сала берем деген кезде Марғау төрт табандап бұға қалды. Қаншық өз екпінімен Марғаудан асып барып үш домалады. Ит ұмтылып қасқыр алқымынан алды да, біреп толғап, ілгері тартты. Қаншықта дәрмен қалмағандай, серейін сала берді. Соңынан жеткен үшеудің бірі қаншық қасында қалды да, екеуі төтелей салды. Бұл кезде Марғау ертемен өзі қалдырған үйшікке жетіп, сүңгіп те үлгерген еді. Екі қасқыр қара тоннан адам иісін сезсе керек, салып ұрып келгенімен, үйшікке кіруге батпады. Марғау сақ сонда да. Қасқырлар көбік қарды бұзып кіре ме деп дайын жатыр Қара тонды сүйреп есік алдына апарды. Адам иісі барына қасқырлардың көзі анық жетсін дегені. Үйшік іші түні бойы көк мұзданып бекіп қалған. Төңіректі олай-бұлай дүбірлеткен қасқыр салмағын көтеретін де сияқты. Бірақ көкжалдар жақындамады. Біреп сағат тас төңірегін айналып, ұлып-ұлып, ақыры қас қарая кетіп отырды. Марғау далаға шықты. Айнала бұрылып ауаны ұзақ иіскеді. Қасқыр иісі алыстап кеткен. Шыңылтыр аяздан басқа ештеңе сезілмейді.

Аяғыңды қия бассаң қатер төндірген ендігі тірліктің ащы шындығы ит қабілетін инстинкт таразысына салып дәл бағалауды талап етеді. Өйткені, Марғау бойындағы қалыптаса бастаған сезім түйсіктері өзінің қара басын

сақтау күресінде шынығып жетілмегендіктен дала тағысымен бұл ретте таласа алмайтыны көрінді. Әлдебір жаңсақтық себеп болып, тірлік үшін күрестің ұлы дүрбелең жолына оқыс түскен Марғауға, міне, енді барынша сақ, барынша әккі болу керек. Жауыңа қарсы бару — ең соңғы шара. Екінің бірі — өлесің, не өлтіресің. Адам қолында бұла өскен, көп ретте өз тірлігін қорғауда, ең оңайы, тіпті тамақ тауып жеуде қырсыздық көрсететін Марғауға ондай тәуекелдің қажеті не?! Шамаң келсе, бұғып қал. Әйтпесе аңғырттық пен жайбарақаттық жарға жығады. Бар болмысымен осы ақиқат шындықты сезінген ит ұзақ тұрып, меңіреу тыныштық басқан төңірекке қадала қарады. Әлсін-әлсін тұмсығын көтеріп, ауадан иіс ізін іздестірді. Ақыры секем алар дыбыс пен иіс сезілмеген соң манағы қаншық жығылған жерге барды. Қарға қан тамған. Тіпті көп тамған. Қайсы ретте қасқырлардың сол қан тамған жерді қауып тістегендері де байқалады. Жығылған жерінің қарайып қалғанына қарағанда әлде қансырады, әлде есін жия алмады, әйтеуір қаншық ұзақ жатыпты. Марғау бір сәт өз күшіне, өз ісіне разы болып, қайта-қайта керіліп, олай бұлай жүрді де, үйшігіне оралды.

9

Марғау өзінің ашыққанын сезінді. Шыңылтыр аяз сорып, қары әбден бекіген жылы үйшіктен шыққысы келмеп еді, қу құлқын тысқа қарай жетелей берді. Не істеу керек? Төскейде қалың қарағай бар. Соған барды. «Шауып өткен бір қоян ізі жатыр. Иісі бірақ ескі. Тегі, әлденеден секем алып, ығысып кеткен болса керек. Марғау ізге түспеді. Қарағай басында бұтақтан бұтаққа қарғып бір тиін жүр. Соны аңдып ұзақ тұрды. Қимылы мүлтіксіз, қайықша сырғанайды. Бұтақ үзілмесе, жерге түсер ойында жоқ. Мекен-жайы мен тамағы — ағаш басы. Марғау одан күдерін үзіп, тағы ілгеріледі. Бір ағаш түбінен аюдың иісі шығады. Баспалап келіп қарап еді, буы бұрқырап жатыр. Бірақ көп аялдамады, алыстан орағытып әрі кетті. Аюмен ойнауға болмайды. Тағы да із кесті. Алдағы бір төбе — суыр мекені. Оған да аялдаған жоқ. Суырды індету — су ішінен балық аулаумен тең. Түс ауды. Марғау айналасы қалың шілік тал түбіне тап болды. Іздегені де осы еді. Қоқыстарды қонарды да, ұйқылы-ояу қалпында бір борсықты оп-оңай суырып алды.

Қарны тойған Марғау есіне тағы тон түсті. Байқаса,

біршама алыстап кетіпті. Келген ізді қуалау бос әурешілік. Сол себепті, тотелей салды. Кенет әдемі бір иіс шықты. Адам иісі, жылқы иісі. Қуанғандығы сондай, даусын созып, ұлып жіберді. Қарағай арасын қағып екі салт атты шықты. Мойнында мылтығы, соңында иттері бар. Әдепкіде Марғау құйғытып барып қосыла кеткісі келіп еді, тез айныды. Адамдар әр қилы, айдалада жалғыз қалған Марғау жайын түсінсе жақсы. Түсінбесе, «қаңғырған бұл не қылған ит?»— деп атып кетпесіне кім кепіл. Жылыстай берді. Оқыстан абалап иттер үріп, осылай салды. Тегі, Марғау ізіне түскен болса керек. Иттерге елігіп, аңшылар айқайласты. Орман іші дабыр-дұбыр, азан-қазан.

— Әне кетті ақ тұмсық қара қасқыр.

Екінші аңшы қарсы.

— Қара қасқыр бола ма екен? Не шатып тұрсың?!

— Өз көзіммен көрдім.

— Қасқыр дегенің өзіміздің Қырғын шығар.

— Жоға, Қырғын онда мына жақта жүрген.

Аңшылар қалай таласса, олай талассын, Марғау мақсаты қайтсе де көзге түспеу. Ізінде өкшелеп келе жатқан иттер барын сезіп, қалыңға бұрылды. Сол кезде қарсы алдынан дәп өзіндей ақ тұмсық, қара ит шыға келді де, Марғауға ырылдап ұмтыла беріп, тоқтап қалды. Марғау даусында араздық та, татулық та жоқ.

— Р-р-р-р! Не керек өзіңе?

Аңшы иті құйрығын былғап, Марғаудың қасына барып қатарласа тұрды. Танауында ақ бұршақ таңбасы бар. Қалған жері меңсіз қара. Бойының кішілігі болмаса, бас, кеуде, дене бітімі қаптап қойғандай нақ өзі, аумап қалған. Марғау бойына әлдебір жылылық сезімі пайда болды. Өзіндей ақ тұмсық қара итке таянып барып, құлақ түбінен екі рет жалады. Тіпті иісі де таныс, өз иісі. Тағы бір таныс ит иісі. Марғаудың көз алдына қырғыз иопаны Сәршенге еріп келген қара қаншық келді. Ұлы инстинкт заңы табыстырған әкелі-балалы екі ит сағынып көріскен адамдарша айқасып сәл тұрды. Сол кезде жақындап қалған ат дүбірі шықты. Түбіт жүні дүрдие қалыңдап, жартылай тағыға айнала бастаған Марғау қозғала берді. Өз орнында қимылсыз қалған Қырғын абалана үрді:

— Мені тастап қайда барасың? Бірге болайық.

Марғау да дүңк-дүңк үріп барады:

— Қызмет бар. Дүниедегі ең қымбат адам Лезбайдың тонын күзетіп жатырмын!— дегені.

Осы кезде аңшылар да келіп жеткен еді.

— Әне, әне кетті. Қара қасқыр болмайды дейсің. Мынау немене қара қасқыр емей?!— деді манағы жіті көз аңшы.— Қырғын, Қырғын! Түс соңына! Айт! Айт, Қырғын!

Қырғын, бірақ қозғалмай қалған күйі ұли бастады.

Кейінірек келген Сәршен де басында Қырғынды айтақтап қалғанымен, кеткен ит нобайын кешеулеп барып таныды.

— Ойбай-ау, бұл Лезбайдың иті ғой. Жоғалып кетті деп зарлап жүр еді. Марғау, Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау қайырылмады. Ғасырлар бойы қалыптасқан ұлы инстинкт сезімі қара тонға қарай жетелеп алып кете берді.

— Ана иттің қайрылмағаны бір жөн делік. Бейтаныс адамдармыз. Ал мына біздің Қырғынға не көрінді?— деп танданды аңшы серік.

Сәршен рақаттана күлді.

— Онда бір кілтипан сыр бар!

— Не сыр?

— Біздің Қырғын ана кеткен Марғаудың баласы.

Аңшы серік үндей алмай қалды.

Сәршен бір тоқтамға бекіген секілді.

— Ал, бала, Лезбай қыстауына тарттық. Итін көргенімізді айтып, сүйіншісін алайық.

— Тым алыс қой?.

— Алыс болса да, ат аяғы жетпейтін жер жоқ, бала. Аңшылар Лезбай қыстауына бет алды.

10

Марғау хабарын естіген Лезбай Сәршен аттанысымен жолға жиналды. Жақсы көретін итінің тірі екенін біліп, балалар «мен барам, мен барам»— деп таласып жатыр. Лезбай оларға: «Жер мойыны шалғай. Тоңып қаласыңдар»,— деді де, аттанып кетті. Бөтенге сондай сұсты болғанымен, жақынға тым арсалаңдай бермейтін ұстамды, ақылды Марғаудың ойда-жоқта жұртта қалып қою себебін қанша ойласа да Лезбай таба алмайды. Ақыл алтау, ой жетеу, ақыры ара қонып, жайлау алқымына жақындаған еді. Қол созым жерде Айған төбесі. Төменде бытыр күзде өзі шай ішіп аттанған жер. Марғау осы жерде кеткен. Бірақ Сәршен көрдім деген тұс әлі біршама алыс. Лезбай сол бетке көз тікті. Кенет кер төбел оқыранып қоя берді. «Оу, саған не болды?»— дегенше

болмады, алдында оқ бойы жерде шоқиып отырған бір итке көзі түсті. Итіне аяқ астынан оңай кездесем деп ойламаса керек-ті. Әдепкіде: «Қара қасқыр болады деуші еді»,— деп шошып қалған Лезбай кейіндеп барып таныды. Кәдуілгі Марғау. Жон терісі қалың, мойны жуандап, аяғы сомдалып алыпты. Лезбай атын тебініп алға ұмтылды.

— Марғау, Марғау, кә-кә-кә!..

Бұрын атылып келіп үстіне асылатын Марғау қозғалар емес. Көкке қарап, әлдебір түсініксіз дыбыс шығарды. Итке ұқсап үргенге де, қасқырға ұқсап ұлығанға да ұқсамайды. Лезбай «кә-кәлеп» жақындай берді. Марғау кейін шегінді. Екі көзі қып-қызыл, қанталап кеткен. Алты ай қыс бойы қаңғыртып далаға тастап, жаман тонды күзеттіретіндей мен саған не жаздым деген ашу белгісі. Лезбай аттан түсіп, ілгері аттады.

— Марғау, кел бері.

Марғау шегініп барады. «Бұған не болды? Танымай қалудың қай жағы?»— деп Лезбай дағдарыңқырап қалды. «Он жыл өтсе де ит иесін ұмытпайды деуші еді ғой». Сасқаны ма, енді бет алды балаша сөйлеп келеді.

— Мен Лезбаймын ғой, Марғау. Үйде Дабыр, Адырлар бар. Марғауға апар деп олар жылап қалды. Қанат болса, Алматыда. Жазда біз тағы мына жайлауға шығамыз. Сонда Қанат келіп, жатып кететін болады.— Кенет Лезбай көзі әлгінде ит шоқиып отырған жерге түсті. Ар жағында үңгір үйшік. Аузында бірдеме қараяды. Лезбай енді солай бұрылды. Марғаудың ұнатпаған белгімен аздап ырылдағанына қараған жоқ. Үйшік босағасын етік тұмсығымен бірер теуіп, қарайғанды суырып алды. Ғажап, өз тоны! Осы күнге дейін жұмбақ болып келген ит қылығын енді түсінгендей. Марғау аңдаусызда жұртта қалып қойған тон күзетінде. Лезбай басын шайқады. Күлерін де, жыларын да білмейді. Күлейін десе, есеп-қисабы жоқ ит қызметінің адалдығы кімді болсын ойлантай қалмас еді. Жылайын десе, жыртық тонды күзетіп айдалада қалу тіпті ақылға сыймайды. Есіне өткен жылы осы жерден қалай аттанғаны түсті. Ойлап қараса, бәріне кіпәлі Ұмсындық. Кейінде бір: «Осы менің тоным қайда?»— деп сұрағанында, «лақтырып кеткем»,— деп Ұмсындықтың жауап бергені де бар. Сонда қара тон мен ит жоғалуы байланысты-ау деп ойламапты ғой. Лезбай әлденеге кейігендей. Әлде өз түйсіздігіне, әлде жоқ жерде пысықсына қалған қатын қылығына кейіді ме, тонды лақтырып жіберді. Марғау: «Керегі жоқ болса,

неге айтпадың? Қыс бойы бекерге күзеткенім бе мен сонда?» — дегенді танытып, ырылдап тісін көрсетті. Лезбай өз іті болған соң қорыққан жоқ. Қайтсе де қарсы жүрді. Марғау әлдебір өкпелі дауыспен екі-үш рет ұлып, үрді де жортақтай жөнелді.

— Марғау, Марғау! — Лезбай алқынып ит соңынан төбеге шықты. Шаршаса да қалатын емес. Марғау соны аңғарды білем, бір шыршаның түбіне барды да, бері қарап жатып алды. Құдды атылар қасқыр дерсің. Ит алдында өз кінәсін мойындаған шопан жан ұшыра алқына келіп, Марғауға қол созды.

— Марғау жақсы ғой. Марғау иесін қапшайды. Марғау оңды ғой. Марғау Лезбайды қапшайды.

Рас, ырылдағанымен Марғау ұмтылған жоқ. Лезбайдың жылы алақаны маңдайына тиісімен көзін жұмып сұлық жатты. Аялы алақан адам қолында тұрудан артық не бар дейсің дүниеде. Содан кейін: «Сен осы шын Лезбаймысың?» — дегендей көзінің қиығын салды да, «өкпемді кештім» — дегенді танытып, иесінің қолын жалай бастады. Қорықпаса да, басында әлде қайтеді деп сақтық жасаған Лезбай енді еркіндеп, итін қапсыра құшақтады.

— Бүйтпесең сен ит боласың ба? — Бірақ көтере алар түрі жоқ. Күзден бергі төрт-бес айдың қиямет-қайым тауқыметін тартқан Марғау бұрынғыдан да сомдалып, күш пен қайраттың түп иесі нағыз соқталы арлан итке айналып алған екен. Қарулы деген Лезбайдың өзі ит кеудесін қозғалта алмаған соң, белбеуін шешіп, қарғы баудан өткізді де:

— Ал, Марғау, ауылға тарттық! — деп жетелей бастады. Баяғы жұмсақ, қамқор дауыс. Ит өткен күнді есіне алды білем, селқос тұрып иесінің соңынан ерді.

Марғау Лезбайға еріп, келесі күні қыстауға жақындады. Баяғы таныс қоныс. Таныс қора, таныс иіс. Таныс емесі бір сары ит. Лезбайды қызғана ма, алдарынан аба лап шықты.

— Қойсайшы, Сарықасқа, шәуілдей бермей! — деген Лезбайды да тыңдамады. Азу тісін ақситып: «Сені мұнда кім шақырды?» — дегендей ұмтылып келеді.

Марғау да ырылдады: «Мен болсам, осы үйдің итімін. Сен қайдан сая бола қалып едің?»

Сарықасқа күжілі сондай зор:

— Бұл біздің үй. Есің дұрысында жолыңды тап!
Марғау жай ғана ырылдап, аттың екінші жағына шықты:

— Лезбай да қой деді ғой. Қойсайшы енді. Ақымақ болма!— дегені.

Бұл мінезді сары ит өзінше түсінсе керек. Марғаудың тегін келе жатпағанын сезінгендей, біржола ықтырып алмақ болып, ауызды басып қалды. Қайырыла беріп, оқша атылған Марғау сары төбетті желкеден тістеді де сілкіп-сілкіп жіберді. Содан кейін өзі: «Мен сен түгіл, небір көкжал бөрілердің де талай қоқайын көргенмін. Кәне, не қыласың?»— дегенді танытып, қасқая тұрды. Сарықасқа бір сәтке есеңгіреп қалса керек, құлап қала жаздап, төңселе барып түзелді де, дүниені басына көтеріп қаңсылай тартты.

— Әй, қой десе қоймайсың, өзіңе де сол керек,— деді Лезбай, аттан түсіп жатып қарқылдап күліп.— Сенің ит болып жүргенің Марғаудың жоқтығы ғой.

Ит даусын естіп, үйдегі балалар далаға қопарылған.

— Марғау, әй, Марғау! Марғаужан!— деп Дабыр мен Адыр жарыса келіп, нан тастады.

Марғау бірақ селқос.

— Байқаңдар, балалар, қауып алып жүрмесін. Бұрыңғы Марғау емес бұл,— деп ескертті Лезбай.

Балалар шошып қалысты.

— Әй, мынау сабалақ жүн біздің Марғау емес қой,— деп Дабыр кейін шегінді.— Біздің Марғау мұндай үлкен болмайтын.

Дабырдан кейінірек тұрған Адыр Марғауға ұзақ қаралды. Бір кезде ит пен бала көзі түйісіп қалды. Сол кезде Адыр:

— Иә деген, бұл Марғау ғой. Неге өтірік айтасыңдар?— деп айқайлап жіберді де, жүгіріп барып құшақтай алды.— Марғау, Марғау, сен осы қайда қашып кеттің бізді тастап? Мен сені сағындым ғой.

Марғау әлдеқалай ыңырсыған секілді дыбыс шығарды да, баланың аяғын жалай бастады: «Мен сені ұмытқан жоқпын ғой, Адыр. Сенің ақылды көзің мен нұрлы жүзің менің есіме бірден түсті»,— дегендей.

Марғау балалармен осылай оңай табысқанымен, Сары төбетпен зорға татуласты. Басында: «Аты-жөні жоқ жәй бір даңғаза ақымақ екенсің»,— дегендей маңайластырмай жүріп еді, кейіндеп барып білді, бас-көз демей, бет алды тапырақтағанымен, арамдығы жоқ екен. Тамақ салса, таласпайды. Ең алдымен, Марғау, сен ал дегендей

кейіндеп тұрады. Мал қайырғанда да мұның аңысын бағады. Содан барып, Марғау көңілі бірте-бірте жіби бастаған-ды. Осы өзгерісті Сары төбет уақытымен түсінді. Сол себепті, бұл күнде Марғаусыз аяғын аттап та баспайтын болған. Қашан да қай нәрсені болса да бұрын көріп, қашан да қай иісті болса да бұрын сезіп, жер-көкті күмпілдей көшіріп, Марғау тұра тартқанда Сарықасқада жан қалмайды. Шәу-шәу етіп, не қатерге болса да соңынан жөнеледі. Бір сөзбен айтқанда, Сары төбет Марғауға, Марғау Лезбайға, ал Лезбай болса, өз совхозына қызмет етіп, аман-есен мал бағып жүріп жатыр еді, сормандайлардың ойда-жоқта мына бір оқиғаға тап болғанын көрмейсің бе?!

Үшінші тарау

ЖАЛҒЫЗДЫҚ

1

Марғау тал арасында тапжылмастан екі күн жатты. Өзіне таныс қызыл белбеу машина талай келді. Қасына Ұмындықты ертіп алған милиция формалы жігіт іздемеген қуыс қалдырған жоқ. Шөп арасын, бұта астын сүзгіледі. «Марғау, Марғау!» — деп дауыстары жыртылғанша айқайлап та бақты. Марғау, бірақ селт етпеді. Не қатердің барын білмейді. Әйтеуір өз атын естіген сайын басын көтеріп, дыбыс берудің орнына қалың тал түбіндегі төмпешікті қалқалап, жерге жабыса түсті. Дес бергенде өзеннің екінші бетіне өтіп алғаны мұндай жақсы болар ма. Кейде тіпті ізшілердің қарсы бетте қол созым жерге келіп қалған да кезі бар. Сонда да байқаған жоқ. Бір ретте Ұмындық тіпті балаларды да өзен жағасына алып келді.

— Сендер шақырыңдаршы!

Адыр жауабы бәрінен де орнықты.

— Шақырғанмен түк те шықпайды.

— Неге шықпайды?

— Марғау бәрібір келмейді.

— Танысы шақырса ит келмеуші ме еді, келеді, — деп Ұмындық көнер емес.

— Манадан бері бақырып жатырсың, неге келмейді ендеше? Сен де таныс емессің бе?..

— Не дейді мына күшік?— деп Ұмсындық бетін жырты.

Ал, Адыр болса, кәдуілгі үлкен кісіше нығарлап жатыр.

— «Жақсы ит өлімтігін көрсетпейді» дейтін әкем. Мен білсем бар ғой, Марғау да «өлімтігімді мыналарға көрсетпей-ақ қояйын» деп алыс бір жаққа тартып отырды.

Ұмсындық үндеген жоқ. Ебін таппаған тұз жалайды дегендей, Марғаудан күдер үзген көк қалпақ қой шарбақтың алдында тыныш жатқан Сарықасқаға бас салды.

— Бұл Сарықасқа. Басқа ит дедім ғой,— деп Ұмсындық көлденеңдей берді.

Көк қалпақ тыңдаған жоқ.

— Бір ит құтырса, бар ит те құтырады. Алып барып, тексертеміз.

Ұмсындық қарсыласқан жоқ. Жалғыз-ақ тілегені:

— Құтырмаған болса қайтарып берсеңдер жақсы болар еді. Қалай десең де ит аты бар, абай ғой,— деп Сарықасқаны жетелеп машинаға салды. Кем шақта қызыл белбеу машина да, Сарықасқа да көзден ғайып болды.

Марғау тұмсығын төмпешікке салып, қимылсыз жатыр. Бір кезде Ұмсындық келіп, тап қарсы беттен су алды. Үйге жете бергенде салт атты біреу жолығыса кетті.

— Ау, Лезбай қайда, тысқа шықсын.

— Ол кісі үйде жоқ. Екі-үш күн болды, ауданға кеткен.

«Неге жасырады?» «Арақ таусылған соң Лезбай төменге түсіп еді. Сол кезде Қарғабек маған қол салды. Қызғанған Марғау содан кейін Қарғабекті талап тастады. Мұның ақыры төбелеспен тынды. Милиция келіп Лезбайды алып кетті»,— деп турасын неге айтпайды? «Адамдар неге қулық сақтайды өстіп?»— Марғау осындай бір қияли сұрақ қойып, жауабын таба алмаған адамға ұқсап көзін жұмды. Бірақ көкірегі ояу. Құлағы тігулі.

Аудан жақтан келген екінші бір салт аттының хабары мүлде бөлек.

— Лезбайды қамап тастапты. Істің беті жақсы емес. Қарғабек тым ашулы көрінеді.

Лезбай аты естілген соң иесін сағынған Марғау тұмсығын көкке беріп, ұли бастады. Үй сыртында ойнап жүрген екі бала қалт тоқтады.

— Марғау емес пе ұлып жатқан?— деді Адыр тағы да сергектігін танытып.

Дабыр құлағын тосты.

— Кәне?

— Марғау ұлыған сияқтанды маған.

Дабыр ештеңе естімесе де інісін құптады.

— Рас, ұлыған сияқты.

Есік алдындағы Ұмсындық бұл жайдан мүлде бейхабар. Салт аттыға қадала сөйлеп жатыр.

— Қарғабекке сәлем айт. «Өкпеге қиса да өлімге қимайды» деген бар. Ағасын соттатқанда не барқадар таппақшы...

Марғаудың сырқырап жамбасы ауырды. Жылжып барып суға түскісі келіп еді, үй төңірегінде қара-құра көп болған соң ол пиғылынан тез айныды.

Салт атты кеткен соң Ұмсындық шарбақ ішіндегі қойды жайылымға айдады. Көзін ашқаннан бері қоймен өріп, қоймен оралатын Марғауға мына жай тіпті ауыр. Екі күн қамауда қалған бір отар қой енді тұңғыш рет Марғаусыз өріп барады. Кейбіреулері жекерек шығып, маңырап, мазаны кетірді. Не іздейді? Тұтқынға түскен Лезбайды іздей ме? Әлде тал түбінде тығылып жатқан Марғауды жоқтай ма? Әйтеуір қой екеш қойға да бірдеме жетпейтін секілді.

Қойлар жапырлап, жамырай келіп ең әуелі суға бас қойды. Марғау қыңсылай бастады. Өйткені, осы отардағы ірілі-уақ бес жүз қойдың бәрі таныс оған. Әрқайсысының мінез-құлқын, жүріс-тұрысын, тіпті иісіне дейін анық біледі. Өне ана бір қайқы мүйіз секті Марғау иісінен таныды. Қашан да өзгелерден өзгеше бір иіс шығарып, бұрқырайды да жүреді. Лезбай болса, ерте демей, кеш демей далада да, үйде де ұстап алып, құйрығына дәрі сеуіп жатқаны. Ал өне бір ақ қасқа сондай жалқау. Бір-екі рет тіпті далада жатып қалып, Лезбай мен Марғаудың зорға іздеп тапқаны бар. Ал өне бір теріс жайылатын қыңыр текені қайырғанға көнбеген соң кеудесімен соғып, екі-үш рет домалатып жібергені де болған.

Айрықша үлкен бір боз саулық мамырлап кеп суға түсті. Марғау да, Лезбай да бұл қойды жақсы көреді. Лезбайдың жақсы көретіні — боз саулық жылына салмастан төрт қозы табады. Сол себепті мал иесі әманда оны көзінің алдында ұстайды. Жиі-жиі сауырын сипап қарап, кейде тіпті қоналқаға оралғанда басқалардан бөліп алып, жем беретіні де бар. Ал Марғаудың жақсы көретіні, боз саулық қамшы салдырмайды. Үнемі қойдың кеуде тұсында жүреді. Бұра тартып, бүліне шығатын мінезін мүлде көрген емес.

Боз саулық суын ішіп болды да, ит жатқан қарсы

бетке қадалып ұзақ тұрды. Марғаудың інісін алды ма, кім білсін, маңырай бастады. Иттің тынышы кетті. Бар қатерді ұмытып, атып арғы жағаға шығайын деп еді, қираған өткесі қақсап ауырып, қозғалтпады. Аңада мына бетке ет қызуымен өткені енді белгілі.

Суға қанған қойлар жағаға шығысымен-ақ отқа бас қойып, ұзай берді. Марғау өзімен өзі арпалысып, аз-кем жатты да, дәрменсіздігін білдіріп, көзін жұмды.

2

Марғау тал арасында тапжылмастан үш күн жатты. Лезбай із-түзсіз. Сарықасқа да ізім-қайым. Қызыл белбеу машина да, ақ қалатты әйелдер де көрінбейді. Ат сабылтып келіп жүретіндер де сап тыйылған. Бұл дүниеде Лезбай бары, оның мына бір жылап ағатын тау өзені жағасында үйі тұрғаны, бәрі де ұмыт болған сияқты.

Әйтеуір күйкі тірлік. Кешірек айдап шығарып, ертерек айдап қамаса да, қойды Ұмсындық бағып жүр. Қой өріске ұзап шыққан кезде екі бала оянады. Көже қатығын іше салысымен өзен жағасына келеді. Ойнайтындары құм. Шұқанақ қазады. Тау тұрғызады. Сарай соғады. Ойынды тату бастайды да, араздасып аяқтайды. Кейде әрқайсысы өз алдына ту тігіп, араз бастап, тату аяқтайтын да кездері бар. Ондайда әңгіме тақырыбы да жарасты.

— Әкемді сондай сағындым ғой,— дейді Дабыр.

Адыр төтеден қосылады.

— Мен де.

— Бізді зарықтырып неге келмей жатыр екен?

Адыр үлкен кісі секілді. Кешіккен әкенің келмей жатқан себебін анықтап әуре.

— Әкем ауданда жиналыста жүрген жоқ па? Жиналыс қалай бітеді, солай келеді.

Дабыр үндемеді. «Жиналыста жүр» — деген Адыр сөзі құлағына жағатын секілді.

— Бәрінен де Марғауды айтсайшы. Ол әкем секілді жиналысқа кеткен жоқ қой. Жиналысқа кетпеген соң, қайтып келмей қалуы да мүмкін ғой,— деп Адыр тағы да зерделілік білдірді.

— Ә, қайдан білесің, әкеме еріп кеткен шығар?— деді Дабыр.

— Қалай еріп кетеді?! Аяғы сынып қалғаны қайда!?— Адыр жауабы бұлтартпайды.

Өз аты жиі қайталанған соң Марғау шыдай алмады.

Жайлап басын көтерді де, «Ап, ап!» — деп соңын үілмен бітірді.

Адыр қалт тоқтады.

— Әне, Марғау үрді ғой?

— Иә, үргендей болды.

Екі бала ойындарын қалдырды да, суға төніп келді.

— Марғау! Марғау! Кә-кә-кә! Марғау, Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау тал түбінен бері жылжып шықты да, жүрелеп отырды.

— Ап-ап! Ап-ап!

Адыр бұрын көрді.

— Әне Марғау!

— Мен де көрдім, — деп Дабыр да қосарланды.

— Марғау! Марғау! Бері келе ғой.

Марғау орнынан қозғалмады.

— Келмейді ғой? — деп ренжіді шыдамы таусылған Адыр.

Дабыр қарсы:

— Дұрыстап шақыра алмай тұрмыз. Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау сонда да қозғалмады. Адыр жаңа бір ұсыныс жасады.

— Марғаудың қарны ашты ғой. Тамақ апарып берейікші!

— Сөйтсек, сөйтеік!

Екі бала жүгіріп үйге барды да, жүгіріп қайтып келді. Қолдарында нан, май, ет. Үш күн нәр татпаған Марғаудың сілекейі шұбырды. Қыңсылап, тағы бір табан төмен жылжыды. Қимылсыз жатқанда мазаламаған жамбас енді қан қақсап ауырып барады. Содан ба, Марғау балаша жылаған секілді.

— Марғау шақырып жатыр ғой, арғы жағаға өтейік, — деді Адыр.

Дабыр бұл жерде естияр екенін танытты.

— Сен өтпейсің, мен өтем. Сен кішкентайсың, суға жығылып қаласың.

— Сен мені ұстап жүр, сонда жығылмаймын.

Дабыр сонда да көнбеді.

Ит тағы да үрді.

— Әне «тез кел» деп Марғау мені шақырып жатыр, — деп Дабыр суға беттеді.

— Жоқ, «Адырды тастама, бірге өтіңдер!» — деп тұр ғой.

Марғау тағы да үрді.

— Әне, естідін ғой өзің де,— деп Адыр тиянақтап қойды.

Дабыр көнейін деген секілді.

— Сен онда менен мықтап ұста. Сонда жығылмайсың. Екі бала тәуекел деп суға түсті.

Өзен табаны төменгі бетте ойлы-қырлы, кедір-бұдыр тереңірек болғанымен, дәп мына тұста ұсақ малта тастары қолдың саласындай тізіліп жатқан тегіс болып келетін еді. Балалар соны білетін секілді. Жылжып келеді. Дегенмен орта тұсқа жеткенде Адырдың белуарына жақындаған су көбіктеніп «байқа, ағыным бар» дегендей сылдырай бастады.

— Құлап қалмаймыз ба?— деді Адыр сескеніңкіреп. Бойына сенген Дабыр мақтанғысы келді білем:

— Сен құласаң, құларсың. Мен өзім құламаймын,— деп ілгерілеп кетті. Адымдай аттап, қаттырақ жүргендіктен бе ағын екпінімен сәл ығыңқырап төменгі тереңірек жаққа салғанын өзі де байқаған жоқ. Ал қорқа басып сақ келе жатқан Адыр су астындағы ұсақ малта тастарды табанымен сипалап тура жылжи берді. Сол кезде бір ірілеу тасқа барып тірелген Дабыр:

— Өй, берірек жүрмейсің бе?— деп аттай берді де, су шайып, шалау тұрған сырғанақ тастан аяғы тайып кетіп, тәйкесінен түсті. Бірер рет су жұтып шашалған соң қолындағы май мен еттен де айырылып қалды. Ал Адыр болса, сасқан жоқ. Ышқырланып алған көйлек ішіндегі нанды бір қолымен басып ұстап, арғы бетке шықты да, артқа көз салды. Мықтымсынған батырың кейін кетіп барады.

— Өй, ет пен май қайда?

— Суға кетті.

— Ендеше үйден тағы да алып шық.

— Жоқ, алып шықпаймын.

— Неге алып шықпайсың?— деп қадалды Адыр.

— Итке тамақ беремін деп жүріп суға кетіп қалсын дейсің бе?

— Кетпейсің. Мұнда мен бармын.

Дабыр қайырылмады. Құм ойыншыққа қайта ауысты. Оның шын келмейтініне көзі жеткен соң, Адыр көйлек ішіндегі нанды суырды.

— Мә, Марғау, жей ғой.

Ашыққан Марғау әп-сәтке жіберген жоқ, шеті ғана үзілген бір таба нанды жеп, жүрегін жалғады да, шалпылдатып су ішті. Содан кейін қайта жылжып келді де, дән ризалығын білдіріп, Адырдың сирағын жалай бас-

тады. Бала да қарыздар болып қалмады. Иттің басын сипады.

— Үш күн бойы қайда кеттің, Марғау?

Марғау жауап берудің орнына қыңсылай бастады.

— Білем, білем тығылып қалдың ғой. Тығылғаның жақсы болды. Әйтпесе, ана Сарықасқаға ұқсатып сені де алып кететін еді. Сарықасқаны сау қайтады деп ойлама енді.

Өстіп ит пен бала көп отырды. Күн еңкейейін деді.

Кенет Марғау басын көкке көтеріп, танауын шиырды да қалыңға қарай жылжи бастады.

— Марғау, қайда барасың?

Марғау қайрылмады. Арғы беттен Дабырдың даусы шықты.

— Адыр, бергі бетке шық. Ұмсындық келе жатыр. Ұрсады ол.

Марғаудың неге жылыстап кеткенін Адыр енді түсінді.

— Әй, Дабыр! Қазір Ұмсындық тәтем келгенде Марғауды көрдім деп айтпа. Марғауды көрдім десең бар ғой, машинаға салдырады да, аудан басына аттандырып жібереді. Білдің бе?

— Білдім. Ал өзің бергі жаққа өт. Ұмсындық ұрсады.

— Қалай өтем? Тәтем ұрсады екен деп суға кетіп өлейін бе? Кел де шығар.

— Қара өзін! Суға кетсін деп тұрсың ғой?— деп Дабыр дауласа бастады.

— Ендеше тәтемнің өзі келіп шығарып алады.

— Өзі келіп шығармайды. Өзі келіп ұрады тәтең сені.

— Ұрса, ұрсын...

— Сен жылайсың сосын.

— Жыласам, жылайын...

Дабыр енді не дерін білмей қалды. Сол кезде Ұмсындықтың даусы шықты.

— Әй, балалар, қайдасыңдар? Қойдың алдын қайырысыңдар!

Дабыр жүгіріп кетті де, әлгіндей болмай Ұмсындықты ертіп қайтып келді.

— Әне, әне отыр.

— Ол бетке неге шықты?

— Білмеймін. Марғауды көрдім дей ме,— деп күмілжіді Дабыр.

Адыр айқай салды.

— Өтірік айтады, тәте. Дабырдың сөзіне нанба. Марғауды көрдім дегенім жоқ.

— Енді неге өттің?

— Дабыр ерегістірді. Сен өте алмайсың, кішкентайсың. Ал мен үлкенмін, өте алам деді. Мен сосын өтіп кеттім. Ал үлкенмін деген Дабыр су ішінде жығылып қалды.

— Иә деген, Адыр өтірік айтады,— деп Дабыр бір бәленің басын қылтитып келе жатыр еді, Адыр мына беттен жұдырығын түйді. Ұмсындық: «Не дейді мыналар!»— деп бетін жыртты.

— Жығылғаның өтірік пе? Неге мойындамайсың?

Адыр болар емес.

Бір жақсы жері Ұмсындық ит жөніндегі әңгімеге мән бермеді. Етегін ышқырына түріп, бергі жаққа өтті де, Адырды көтеріп алды. Жұмыстан шаршап келгендігі болса керек, қабағында кірбің.

— Сен ерегісем деп жүріп суға кетсең, әкеңе не бетімді айтам?

Тасада жатқан Марғау есінеп алды. Әрине, ол адам болса, «бала өлімінен көрі, бала әкесінің алдында жауап беру көбірек қинайды екен ғой сені?»— деген болар еді. Бірақ жеті жасар бала жауабы одан да асып түсті.

— Суға кетемін деп ерегіспедім ғой, қайта суға кетпеймін, арғы бетке өте алам деп ерегістім ғой.

Ұмсындық аузын сылып еткізді.

— Мына пірік не дейді?

— Тәте, мен өлмей-ақ қояйын. Сен әкем алдында жауап та бермей-ақ қой.

— Жетпегірдің сөзінің тастайын қарашы!— деп басқа жауап таппаған Ұмсындық Адырды жерге түсіре беріп, маңдайынан ііскеді.— Арғы бетке енді өтпейсің ғой?

— Өтпейін, тәте!

Ұмсындық Дабырға қатаңдау ескертті.

— Енді қайтып ерегістірмейсің ғой?

— Ерегістірмейін.

— Ерегістірсең, менен жақсылық күтпе. Аямай шықпыртам.

Дабыр мұрнын тартты.

Осы оқиғаның бәріне куә болып жатқан Марғау өз орнына жайласып алды. Тамақ уайымы тарқаған секілді. Ендігі уайымы — Лезбай. Сағынады. Даусын сағынады. Иісін сағынады. Жұмсақ алақанын сағынады. Әрине, Лезбай үйде болса, бүйтіп тасада жатпас еді. Марғау орны онда үй қасы болар еді ғой. Лезбай арғы қыстағыдай Марғаудың сынған жамбасын сылап, сүйектерін орнына келтірер еді де, дәрі сеуіп, таңып тастар еді. Содан

кейін аз-кем күннің ішінде Марғау құлан таза айығып, шапқылап та кетер еді. Ит басындағы осы бір қасірет ұлғайып Лезбайдың жоқтығын дауасыз ауруға, іш құса уайымға айналдырып жібергендей. Марғау басын төмпешікке салып ақырын сыңсып, ұзақ уақыт ұлып жатты.

3

Марғаудың тал арасында тығылып жатқанына бүгін жетінші күн. Бір жақсысы, ішіп-жем мәселесі бұрынғыдай қинамайтын болған. Ұмсындық ертемен қой жайып кетеді. Олар кетісімен Дабыр мен Адыр өзен жағасына келеді, тамақ лақтырады. Марғау жылжып төменге түседі де, тамақтың өзі жатқан жағаға жеткенін қақшып жейді. Содан кейін шалпылдатып су ішеді.

Бүгін де сондай бір дағдылы күн. Ұмсындық қойды өріске айдады. Бірақ неге екені белгісіз, бұрынғыша Марғау балалардың келуін күткен жоқ. Жылжып су жағасына түсті де, әлдебір сағынышты зар танытып, қайта-қайта ұли бастады.

Дабыр мен Адырда ес жоқ.

— Тез барайықшы, Адыр, Марғау ұлып, бізді шақырып жатыр. Қарны ашқан ғой байғұстың, әйтпесе бұрын өйтіп үрмейтін еді ғой,— деп асықтырды Дабыр.

Бір қызығы, Адыр ойы осындайда мүлде басқаша:

— Мен таптым!

— Нені таптың?

— Марғаудың неге ұлып жатқанын.

— Иә, неге ұлып жатыр?

— Бүгін әкем келеді. Соны біліп ұлиды Марғау.

Әкесін сағынған Дабыр айқайлап жылап жіберді:

— Әке-ау, қайда кеттің бізді тастап? Сағындым ғой сені!)

Адыр кіші болғанмен есті.

— Өй, неге жылайсың? Жыласаң, әкем келмей қояды. Сонда қайтесің? Бақыра бермексің бе әлдебір жаман балаларға ұқсап?

Дабыр көзінің жасын сүртті.

— Ал онда Марғауға тамақ апарайық.

Марғау бұл кезде сүйретіліп өзеннің бергі бетіне шыққан еді. Үй қасына келіп, жолға қарап тағы да үре бастады.

Екі бала нан мен кешегі желінген тамақтың сүйек-саяғын алып үйден шыққанда, Марғау есік алдында болатын. Дабыр мен Адыр соған қайран.

— Айттым ғой, қарыны ашты деп. Міне, қарыны ашқан соң ғой өзі келіп тұрғаны,— деп Дабыр тамақты Марғау алдына тастады.

Марғау тамақты екі-үш қармап, алғы жаққа құлағын тікті де, үре бастады. Екі бала сол бетке көз салып еді, алыстан қарайып бір машина көрінген екен. Осылай қарай салып келеді.

Екеу ара мана басталған таласқа енді Адыр жауап беріп жатыр.

— Айттым ғой әкем келеді деп. Әкемнің келе жатқанын сезіп, Марғау, міне, үйге оралды.

«Әкем келе жатыр» деген соң несіне талассын, Дабыр үндеген жоқ. Хайуан сырына тым жетік, нағыз кемеңгер адамша кесіп-пішіп айтқан Адыр пікірі бұрыс па, дұрыс па, оны бала түгіл үлкендердің өзі де дәп басып дәлелдей алмас еді. Тетігі қайда екенін кім білсін, әйтеуір жақсылық, жаманшылық хабарды ең алдымен ит сезетіні көпке аян ғой. Машина жақындаған сайын балаларда да, итте де ес қалған жоқ. Абалай үріп, бөксесін сүйретіп ит қозғалды. «Әкелеп» балалар жүгірді. Дабыр мен Адыр, бірақ бұл жолы Марғаудан жүйрік болып шықты. Олар жеткенде кілт тоқтаған машина ішінен әкесі емес, Қанат қарғып түскенді.

— Ой, ағатайым ғой?

— Алақай-алақай, ағатайым келді!

Мойнына асылған екі інісін Қанат кезек сүйіп жатыр.

— Ұмсындық тәтелерің қайда?

Адыр өкпелі.

— Тәтең қайда дегенше, әкеңді неге сұрамайсың?

Қанаттың қабағына кірбең ілінді.

— Әкеңнің қайда екенін біліп келем, Адыр.

— Ал қайда екен?

— Жолда аудан орталығына соғып, сұрасам, Алматыға жөнелтіп жіберіпті.

Екі бала тұнжырап қалды. «Алматыға жіберетіндей не жазығы бар еді?»— дегенді танытқаны ма, кім білсін, Марғау қайта-қайта абалады.

— Ә, Марғау үйде екен ғой?

Екі бала жарыса сөйлеп, түсіндіріп әуре.

— Әкемді әкеткенде Марғау тығылып қалған.

— Марғау сенің келе жатқаныңды біліп, осы жаңа ғана үй жанына келді,— деп анықтады Адыр.

Дабыр таласа кетті.

— Иә, саған... Әлгінде сен әкем келе жатыр, соны біліп келді деп едің ғой?

— Әкем келді не, ағатайым келді не, бәрібір емес не мынадай күйзеліп тұрған кезде.

— Жә, жоқ нәрсеге таласпаңдар,— деп Қанат басу айтып, екі баланы жерге түсірді де, өзі қыңсылап жылжып келе жатқан Марғауға барды.

— Марғау! Марғау деймін. Сен мені таныдың ба?

Марғау құйрығын қайқайта былғап, алдыңғы аяғын тыпырлатты.

— Ап! Ап!— танығанда мен таныын. Көзімді ашпай тұрып иісінді алған едім ғой. Сол иісің бүгін күндік жерден маған жетіп, тығылып жатқан жерімнен сүйреп шыққан жоқ па?!— деген секілді. Қанат қайран қалды. Алдында баяғы Жойқынның өзі жатқандай. Ұмтылып барып, жүресінен отыра қалды да, иттің арқасынан сипады. Марғау алдыңғы екі аяғын тік басып, кеудесін көтерді. Содан кейін бұған тура қарап, ұзақ үрді. Әкесінің не себепті тұтқынға алынғанын біліп, торығып келген Қанатқа ит көзінде терең мағына бар: Қарғабек сенің әкеңнің арын қорлады. Намысын аяққа басты. Соның жазасын тартып Лезбай түрмеде жатыр. Мен болсам, міне, жарымжанмын. Ал Қарғабек болса, сайрандап жүр.

Шынымен ит көзінде осындай сырлар жазылған ба, әлде сол бір оқиғаның қаһарманы Марғауды көрген соң бұрқ еткен өз көңілінің түйткілі ме, Қанат оны анықтап жатпады:

— Әй, «жігіттер!» Қамықпаңдар. Бүгін болмаса, ертең әкеміз үйге келеді,— деп інілерін жебей сөйледі.

— Ертең келгенше, бүгін келсе жақсы болар еді,— деді Дабыр.

Адыр сабырлы:

— Қашан келсе де, келсе екен әйтеуір.

Қанат сипалап, иттің жамбасына қол апарып еді, Марғау арс етті. Ашуы емес, ауырды дегені. Басқа бір шәлдігей, шыдамсыз ит болса, қаңсылап жер-көкті басына көтерген болар еді. Марғау болса, дұңк етіп бір үрді де басыла қалды. Байқап тұр: иттің жамбасы қираған. Егер жедел жәрдем көрсетілмесе, қатарға қосылуы екі талай. Осы жайды түсінген Қанат інілеріне сұрана қарады.

— Әкелерің келер-ау, мына Марғауды не істейміз?

Адыр ойы әртінде:

— Ағатай, Марғауды Алматыға алып кете көрші. Мұнда қалса, бәрібір ауданнан келетіндер атып кетеді. Олар атпаған күнде де Ұмсындық тәтем ашулы, тірі қоймайды.

Қанат ойланып қалды. Әрине, болған оқиғаның егжей-тегжейін білмесе де, көңіліне түйген жорамалы барды. Онысы Қарғабек пен Ұмсындық ара қатынасына саятын. Ел құлағы елу дегендей, ауылдан келгендердің кейбірі Қарғабекті көрінеу жамандаса, кейбірі астарлы күлкімен «Ол ма? Ол...» — деп айрықша мән бере әжуалап, көңілге түйткіл салып кететін-ді. Жігіт көңілі албырт. Төзімін намысқа алдырып, шыдамы таусылған бір сәтте:

— Әке, ел іші гулеген сөз. Тындырсайшы бірдеме ғып! — деп қалғаны да бар. Бірақ құлақ аса қоятын әкені көре алмаған-ды.

— Жұрт сөзі ана қара домалақтарға шеше, маған қатын бола ма, шырағым?! Оттай берсін! — деп Лекең бірақ қаққан.

Сол елемеушілік, ынжықтық мынадай жағдайға дұшар етіп отыр. Не істеу керек? Бір ойы — дәп қазір салып ұрып Ұмсындыққа барып, көкіректе кек болып қатқан намыс отын дүр ете түсіргісі келді. Онда не болады? Әке соңынан өзі де барып, абақтыға отырмақ па? Жоқ, бұл ақылдылық емес. Одан да істің жөнімен танысып, алдын алу керек. Осы бір тоқтамға келген Қанат тоқал шешемен кездессе істің насырға шабарын білді де, күрт шешім жасады.

— Әй, Дабыр, әй, Адыр, тез киініңдер де машинаға отырыңдар. Алматыға, әкелеріңе алып барам.

Дабыр айқайлап үйге жүгірді. Адыр тұрып қалды.

— Марғау қайда қалады сонда? Тастап кетеміз бе?

Көңілін әке қайғысына алдырған Қанат оқыс бұрылып итке қарады. Марғау тұмсығын жерге төсеп, көз қиығын ағалы-інілі екеуіне кезек қадап, сұлық жатыр екен. Қанаттың көзімен көзі түйіскенде ақырын қыңсылап белгі берді: «Көзімді ашқан күннен бері мен сендерге адал қызмет етіп келем ғой. Жеті күн бойы сен келер деп, не болмаса әкеңнің өзі келер деп тығылып жатып ем. Мына жарымжан күйімді көрмейсің бе, қалдырып кете көрмендер!» — деп жатқан секілденді жігітке. Қанат не қыларын білмей сасып қалды. Жолда Көртоғай аузындағы шлагбаум есіне оралды. Арғы бетте аусыл бар екен. Өткен-кеткен машинаны қарап, арнайы ерітінді құйған жерден өткізіп жатқан-ды. Итті қалай алып өтпекші сол жерден?

— Қалдырып кетуге тура келетін шығар?

— Қалдыруға болмайды, ағатай. Біз кетсек-ақ болды, көзін құртады оның табан аузында, — деді Адыр.

— Жолда карантин, бәрібір жібермейді итті.

Адыр көнер емес.

— Ендеше мен де бармаймын. Марғаудың қасында болам.

Әңгіме негізін ағайынды екеудің бет әлпетінен аңғарған Марғау Қанатқа тура қарап үре бастады. «Алып кетпесең, қайтейін, тағдырдың салғанын көремін де. Алдыңнан жарылқасын!» — деген сияқты болып естілді Қанатқа.

— Тәуекел, Адыр, бар, киініп келе қойыңдар. Марғауды да алып кетеміз, — деді Қанат. Қуанған екі бала үйге жүгірді.

Аз-кем уақыт өтпеді, кішкене «Жигули» машинасы кері айналып, келген жолына қайта түсті. Ит пен Адыр артында, Дабыр мен Қанат алдында. Ілгеріде жайлаудың ирелең жолы жатыр.

Кенет оң бүйірден әйел даусы шықты.

— Әй, тоқта, Қанат!

Жалт қараған Қанат далақтай шауып келе жатқан Ұмсындықты көрді. Оқыстан жүрегі өрекпіді. Көріспейін-ақ деп еді, енді не істесе екен?

— Төтем ғой мына келе жатқан. Тоқта, ағатай, — деді Адыр.

Ұмсындық даусы енді айқындала бастады.

— Қайрылмай кетті деген не сұмдық? Тоқтаңдар, дедім ғой сендерге!

Шие «Жигули» жолдан шықты. «Неге тоқтадың?» — дегені ме, жә болмаса, Ұмсындықты көргісі келмеді ме, машинаны басына көтере маңқылдап Марғау үрді.

Бұрыңғы жылылығы жоқ, Ұмсындық жүзі салқын.

— От ала келдің бе, неге қашып бара жатырсың?

— Қашып бара жатқан ешкім де жоқ, — деп Қанат та салқын жауап берді.

— Енді неге келдің?

— Келгім келді келдім. Кеткім келді, кетіп бара жатырмын.

— Қалай-қалай сөйлейсің, шырағым. Әкеңді жібертірген мен деп тұрсың ба? — деді Ұмсындық.

— Енді кім? Бәрін де білем. Мүләйімсімей-ақ қой, Ұмсындық.

— Ей, шірік, не деп тұрсың өзін? Нені білесің? — Ұмсындық кер бестіні тебініп, машинаға жақындады. Қорғанудың амалы — шабуыл жасау екенін жақсы білетін секілді. — Менен ана ит артық болған екен ғой? Соған келген екенсің ғой?!

— Енді кімге келді деп едің? Ит пен інілерім үшін келдім.

Ұмсындықтың қара көзі от шашып, жалт етті.

— Ендеше ана малды жинап алыңдар. Боқтарыңды теріп жүре алмаймын сендердің, — деп тебіне жөнелді.

— Тергенде, қандай тересің әлі. Лезбайдың малы мен дүниесі үшін келмегенде неменеге келіп едің? — деп айқайлады Қанат ұзап бара жатқан Ұмсындық соңынан. — Ашуланғаны сондай, аяқ-қолы дірілдеп, машинаға зорға енді.

Адыр аяушылық білдіріп жатыр:

— Тәтемді бекер ренжіттің-ау, ағатай.

— Тәтең әкеңді неге ренжітеді ендеше?

Адыр үндеген жоқ. Машина тағы жолға түсті. Сол қапталда Қарқара өзені жарысып келеді. Төмен түскен сайын көлденеңдеп келген жыра-сай, жылап аққан бұлақ, бастау көздер қосылып, молыға түскен өзен даусы зорайып, мотор үнімен тамаша бір әуен тапқандай. Біршама уақыт өтті. Осындай дала жолында бауырын жаза алмай, кібіртктеп қалатын «Жигули» машинасы Айған төбені айналып барады. Марғау терезеден басын шығарып, дүңк-дүңк етіп үре бастады. Неге мазасызданды? Бұл өлкенің қыбыр еткен тышқанынан бастап, жыра-сай, төбе-төмпешіктеріне дейін дәл басып жадына сақтаған ит: «Ей, Қанат, Ей, Дабыр, Адыр, тоқтасаңдаршы! Мына төбеде аяулы аналарың жатыр ғой, бір сәтке бұрыла соғып, тауап етіп кетпейсіңдер ме?» дей ме? Жә болмаса, тұңғыш рет машинаға отырғанына не күйініп, не сүйініп үре ме, ол арасын кім білсін, қайтсе де ит тілін ұғайын деп ұмтыла қойған ешкім болған жоқ. Алғаш рет қалаға келе жаатқан екі бала алыс арман жетегінде. Ал рульде отырған Қанат болса, әлгі бір оқиға төңірегінде күйкі тірлік азабымен әуре. Айған төбе ұзап қалды. Ұзап қалса да, бір кезде өз тәнінен жаралған үш қарғасына ақ жол, оң сапар тілегендей көпке дейін мен мұңдалап тұрған еді. Машина жүрісіне еті үйрене бастаған Марғау тынышталайын деді.

— Ау, Адыр, соншама абалап итіңе не көрінді? — деп сұрады жадырай бастаған Қанат.

Ақылды, тапқыр Адырдың өзі де не деп жауап берерін білмей қалды. Ең әуелі «жоқ жерде осы сенің мазаң неге кете қалды?» — деп Марғауға қарады. Содан кейін оң мен солына көз салды. Ақыры: «Марғау қимайтындай не қалып еді?» — дегендей артына бұрылып еді, мен мұңдалаған Айған төбеге көзі түсті.

— Әй, ағатай, тоқта!

Қанат тежемені басты.

— Жаңа дәп қасынан өтіп, апама тие берсін де айтпаппыз ғой. Марғау соған мазасызданған. Енді таптым.

Ит пиғылы дәл осылай болмаса да, іні жауабы Қанатқа сондай орынды көрінді. Өлген аруақты ескермей, баса-көктеп өтіп бара жатқан өз ісін ағат санап, машинадан шықты. Екі бала соңынан ерді.

— Ағатай, кейін оралып, соға кетсек қайтеді?— деді Адыр.

Мұны Дабыр да қостады.

Қанат сәл ойланды. Күн ауып барады. Жол болса, ұзақ. Оның үстіне қырық-елу шақырым дала жолымен қиыстап, шлагбаумды айналып өту керек. Әйтпесе Марғауды қалаға апару оңай емес. Бұл ісінің теріс екенін жақсы да біледі, бірақ амал қанша, кейде қоғамдық тәртіп пен адамгершілік, мораль принциптері өстіп қабыспай қалатыны да болады ғой. Сондайда жақсы деген азаматыңның өзінің де былай тартса арба сынады, былай тартса өгіз өледінің қайсысын қалары неғайбіл.

— Өлген шеше өлді ғой. Қарап жүріп кіріптар болып қалған тірі әкені тезірек босатып алудың қамын ойлайық,— деп Қанат машинаға отырды.

Неге екенін кім білсін, машина қозғалысымен-ақ артқы терезеге тұмсығын қадап Марғау ұзақ ыңырсыды. Өлгі бір өз қателігін кешірілмес күнә санап, қазылып отырған жігіт ит тілін өз көңіл-күйіне әуендестіре түсінгендей:

«Кешір, Айған, қапа бола көрме! Қайтесің, адам табиғаты осылай. Әйтпесе балаларың жаман емес. «Қасымнан өткенде есіне неге алмады» деп ренжуің де мүмкін. Бірақ өзің де аян ғой, тірінің ісі қашан біткен. Асығып барады. Жолдарын бөгеме!»— деген секілді болып кетті оған ит ыңырсуы.

Қанат терең күрсінді. Анасын еске алған екі бала іштей тынып, үндемей қалды. Біршама уақыт өтті. Күн еңкейейін деді. Жолаушылар айналып жүрер жол межесіне жақындады. Жақындаған сайын Қанат: «Тәуекел деп тура кетсем қайтер еді?»— деп толқып келе жатыр еді. Дес берісте бір таныс шофер қарсы жолығып, күзет қала жақтан келетіндерге ғана қойылғанын бұл жақтан қалаға қарай жүретіндерге тоспаның жоқ екенін айтты. Расында да солай екен. Тосқауылдан оңай өтіп, машина асфальт жолда көсіле салып келеді. Ағайынды үшеуі де енді көңілденейін деді. Бұрын менен жүйрік кәне кімің

бар дегендей ен далада жосылтып жүретін Марғау да «Жигули» атты өзінен зор шыққан соң креслоға басылып, тынып қалған. Артта алыстап тау астында Айған төбе қалды. Алға сағымдай бұлдырап үміт пен арман жетелейді. Өскен жерді тастап, туған жерге келе жатқан жарымжан Марғау жөні бір басқа. Ақ басты тау етегінде көк түтінге оранып далиып жатқан үлкен қала — шоғырланған адам мекені — оған не сыйлығын дайындап тұр? Айту қиын.

Төртінші тарау

* ЭУРЕ-САРСАН

1

Қалаға жақындаған сайын жол үстінде үлкенді-кішілі машиналар көбейіп кетті. Содан болса керек, жер де, ауа да тарылып, тыныс алудың өзі қиындай бастады. Әсіресе, қара тұман құсып бара жатқан дарылдақ дәу машиналарды басып озғанда қиын. Қолқанды атқан көк түтін кабина ішіне лақылдап кіреді де, көпке дейін сейілмей тұрып алады. Марғауда маза жоқ. Қыңсылап, есікті тырналаумен келеді: «Көсіліп жүгіретін ен даланы қалдырып, қайда келе жатырсыңдар?» — дегендей. Әрине, Лезбай мен өзі тартқан мына тауқыметтің негізіне үңіліп, себебін ашуға оның қабілеті жетпейді. Сонда да иіс пен дыбысқа сергек Марғау тыныс алу қиындығы машинаға, бензинге тікелей байланысты екенін жақсы түйсінеді. Беймазалықтың кілтипаны да сонда.

Қанат қала шетіне іліге беріп, ұбақ-шұбақ тізіліп тұрған көп машинаның арасына кіріп тоқтады. Қияметқайым осында ма дерсің. Төңіректі орап алған бензин иісін тек машинамен ғана байланысты жадына ұстаған Марғау тағы бір «жаңалық» ашқан секілді: мына бір жағымсыз иіс машиналардан ғана емес, келіп тоқтаған соң машиналарға түтіктерін созатын ана бір темір жәшіктерден де атылып жатады екен. Неге екені белгісіз, мұндағылардың бәрі ашулы. Жоқ жерден себеп тауып, айқайласып жатқан біреулер. Қанша тұрсаң да, қарқылдап күлмесе де, жылы шырай танытып, көңілді жүрген ешкімді кездестіре алмайды екенсің. Сондай қызық, мына кішкене машина ішіндегілер де бірте-бірте қабақтарын түйіп, қалай сыздап, қалай ашулана бастағандарын

өздері де аңғармай қалды. Марғау тіпті тұлданып алған, қараптан қарап отырып біреуді барып бас салып қауып алғысы да келді. Осындай халде кезек күтіп тұрған бұларға бір үлкен машина жақындап, кабинасынан бадырақ көз біреу басын қылтитты:

— Әй, сәулік, атаңның басына қарап тұрсың ба? Ана өз колонкаға бар. Машинасына ит салып алған түрін... түрінді ұрайынның?!

Іі жұмсақ деген Қанаттың өзі қатты қыстықты. Әлдебір тұздықты сөзбен бетін қайтарып тастайын деп оңтайлана беріп еді, бадырақ көздің пошымы мен дауыс ырғағын, қимылын ұнатпаған Марғау алдыңғы екі аяғын ашық тұрған терезе жақтауына салып алып, мойнын соза ұмтыла үріп, төңіректі шулатып жіберді.— Ап! Ап! «Жап аузыңды, шошқа! Әйтнесе алқымыңнан бір басып, үніңді өшіре салармын!»— дегені.

Құлақ түбінен шыққан ит даусының зорлығына қайран болды ма, бадырақ көз ашуынан тез қайтып, Қанат машинасына жақындап барып басын шайқады.

— Әй, мынау бір иттің дәйі ғой!

Адыр да ашулы екен.

— Әрі кетіңіз, әйтнесе есікті ашамын да, итімді қоя беремін,— деп қорқытты.

Бадырақ көз сескеніп, кейін шегінді. Айласының асқанына іштей мәз болып, масайраған Адыр үстемелеп жатыр:

— Менің итім сіздей бейпіл ауыздардың талайын көкесіне танытып жіберген!

Бадырақ көз: «Кәне, қалай танытар екен, жібере ғой!»— дей алмады.— «Құтты жолбарыс дерсің. Осындай үлкен итті тумысымда кездестірген емеспін»,— деп өз машинасына беттеді.

Қанат Марғау тарихын баяндап жатпады.

— Не десең де сияды,— деп машинасын ілгері колонкаға таяды. Бірақ көңілінде реніш: айқайлап, балағат сөз айтпай-ақ: «Әу, жігітім, сіз қате тұрсыз ғой, колонкаңыз ілгеріде емес пе, солай жылжыңыз»,— десе жетпейтін бе еді? Бензин колонкасына келгенде адамдар не болып кетеді осы? Осы бір ауыр оймен Қанат қаланың ішіне кірді. Ағаның көңіл күйі балаларға да әсер етсе керек. Дабыр мен Адыр да үнсіз. Өзінің жайсыз, жат ортаға келе жатқанын сезе ме, әлде жарасы сыздап ауыра ма, әйтеуір, адамдар өңінен салқындық нышанын байқаған Марғау да үйге жеткенше ұзақ ыңырсып, ұлумен болды.

Машина бір биік үйдің алдына келіп тоқтады.

— Нагира жеңгейлерің, міне, осы үйде тұрады,— деді Қанат машинадан түсіп жатып.

Адыр сұрағы оқыс:

— Ал өзің ше?

— Мен де.

— Ендеше «Нагира жеңгелерің» — деп неге бөлектеп жатырсың?

— О, Нагира жеңгелерің жақсы адам!..— Інілерін мына жаңа жағдайға дайындағысы келді білем. Қанат әйтеуір өз әйелін осылай мақтай сөйледі.

Нагира — Марғаудың көп естіген есімі. Қыстың суық шағында көрінбей кеткенімен, жаздың сарша-тамыз ыстығы түскен кезде үнемі Қанатқа еріп, ақ сары келіншек жайлауға келетін. Нагира — соның аты. Ит жадында із қалдырғаны — Нагираның иісі. Қарғабектен шығатын арақ иісі, немесе ақ халаттылардан бұрқырап тұратын дәрі иісі де емес, басқа бір түсініксіз иіс. Қарғабек ішіп шығарса, Нагира жағып шығарады. Тағы бір ерекшелігі — Нагира бұл төңіректегі әйелдердің біріне де ұқсамайды. Жұрт болса, қой шарбақта, жә болмаса қазан ошақ төңірегінде тірлік қарекетімен әуре болып жатар еді, ал Нагира болса өйтпейді. Лезбай қойды өрістетіп, сәске кезінде шайға оралғанға дейін ұйықтайды. Содан кейін Қанатты алып өзен жағасына барады да, кеудесі мен бөксесінен басқа жерін жалаңаштап суға шомылады. Күнге қыздырынады. Тағы шомылады. Сосын асықпай жуынып, таранып, әлгі бір түсініксіз ащы иісті бұрқыратып жаға бастайды. Марғау бұл иісті де ұната бермейді. Дегенмен бензин мен арақ иісіне қарағанда иман таразы екенін де аңғара алады. Кейде жақсы мінез-қылықтармен араласып, қатарласа шықса, ұнатпайтын дүниенің көлеңкеде қалатыны болмай ма, сол секілді Марғаудың мына өз табиғатына жат әтір иісіне онша көп өшікпейтіні де Нагираның сырт келбетінің әдемілігіне, мінез-құлқына, сыпайылығына байланысты болса керек. Нагира жайлауға қаншама рет келіп жүріп, біреумен айқайлап ұрысқан, немесе тіпті дауыс көтеріп қатты сөйлескен кезін Марғау көрген емес. Бар болғаны, кішкене күшіктерге ұқсап Қанаттың мойнына асылып, ойнап еркелейтіні ғана ит жадында қатты сақталған. Содан болса керек: «Мен Нагираны танымын ғой» — дегенді байқатып, құйрығын былғаңдатты.

Балалардан құптау сөз ести қоймаған Қанат:

— Әне «Нағира» дегенге Марғау да құйрығын былғап, ықылас білдіріп жатыр, — деп қойды.

— Жақсы, жаманын қазір қарсы алғаннан-ақ білеміз. Ал, Марғау, сен бүйтіп бос жалбақтай берме, — деп Адыр итінің құлағынан тартты. — Кәне, түсейік.

Марғау қыңсылап, тағы да құйрығын былғаңдатты: өз бетіммен түсе алмаймын ғой, — дегенді танытар көмек сұрау белгісі.

— Марғау жүре алмайды ғой, көтеріп алсақ қайтеді? — деді Адыр.

Оған қарағанда Дабыр бар, жоқ шаманы байқайтын секілді.

— Қалай көтересің? Көтере алмайсың Марғауды.

— Біз көтере алмасақ, ағатайым бар, көмектеседі, — деп Адыр тағы да жол тауып кетті. — Ағатайым көтеріп шығарса, Нағира тәтем де «иттерің не, әкет» дей қоймас.

Тапқыр інісінің сөзіне мәз болған Қанат машина бағажнигінен бір құлаш жіп алып шықты да, итті шабынан асып, бір ұшын екі балаға берді.

— Үшінші қабат. Ал көтерілдік... Алдыңғы аяғы сау ғой, Марғау кеудесін өзі алып жүре алады.

...Есікті Нағираның өзі ашты. Марғау оны бірден танығанын білдірді:

— Ап! Ап! — Сәлеметсіз бе, — дегені.

Ит даусында ашу болмағанымен Нағира шошып, жүрегін ұстады.

— Танымай қалдың ба? Бұл Марғау ғой, Нағира! — деп Қанат неге екені белгісіз, көтеріңкі айтты.

Нағира таң-тамаша.

— Қайдағы Марғау?

— Көдуілгі Марғау ше? Талай-талай қасқыр алған, әкем баққан малды талай-талай апаттан сақтап қалған Марғауды қалай ұмытып қалдың?

Нағира түсінгендей болды. Бірақ жүзінде жылылық жоқ:

— Бұған не болған?

Қанат ептеп қосыңқырап сөйледі:

— Әкем жоқта қой ұрлаймыз деп келген біреулер мерткітіріп кетіпті.

Нағира сөзі кекесінді.

— Ит өлген жерден сосын осында алып келдің мертіккен итті?!

Суға кеткен тал қармайды дегендей, сасқаны ма, Қанат болмашыға жармасып жатыр.

— Ойбай-ау, Нагиражап-ау, бұл ит емес, баяғы өзім барып сатып әкелетін күшік қой.

— Күшігі не, иті не, бәрібір маған.

Сөз таппаған Қанат күмілжіп желкесін қасыды. Нагира сәл жібіңкіреген сияқты.

— Аядай екі-ақ бөлме, қай жеріне ит ұстайсың? — деп шарасыздық белгі танытып алақанын жайды.

Әңгіме басы осылай салқын болған соң ба, Дабыр мен Адыр есік көзінен аттай бере тұрып қалған. Марғау дағдысынша тұмсығын еденге салып, Нағираның жүріс-тұрыс, қимылы мен қабағын тапжылмай бағып, сұлық жатыр. Бір ғажабы, ықылассыз қарсы алған осы әйелге түк өштігі жоқ. Қайта, неге екенін кім білсін, жүрек түкпіріндегі бұрынғы бір жылы сезім құйрығының ұшына барып, дамылсыз қозғай беретін секілді. Өйткені ит түйсігі қате болмаса, Нагира жауыз, қайырымсыз әйел тобына жатпайтын секілді.

Қанат енді әйелін сөзбен сылап жатыр.

— Нәке, ақылсыз емес едің ғой. Әкем болса, тұтқында отыр. Марғау оның мына балаларына тең санайтын қадірлі иті. Ертең тұтқыннан шығып: «Итім қайда?» — десе, не дейміз сонда?

Нагира артығырақ кеткенін осы жерде аңғарды білем, балаларға қарады.

— Ал сендер неге бұл жерде тұрсыңдар? Былай шықпайсыңдар ма?

Аузын бүртитып, ашуланыңқырап тұрған Адыр суырыла сөйледі.

— Қалай шығамыз?! Қалада Нагира тәтеміз бар деп сағынып келгенде маңдайымызға салып-салып жібердің. Есеңгіреп қалдық қой тіпті.

Нагира балаға бұрыла беріп аңырып қалды. Жүзінде ашудың ізі жоқ. Қайта көзінде күлкінің нышаны байқалады.

— Өзің де сол керек, ал сөйлес енді Адыр қайын ініңмен, — деп Қанат ұрымтал жерден ұстады.

— Өй, сен Адырсың ба?! Өсіп, сойталдай жігіт болып кетіпсің ғой өзің? — деп Нагира жадырай келіп, Адырды көтерін алып бетінен сүйді.

Кенет разы болғанын танытып, үйді басына көтере дүңкілдеп Марғау үрді.

— Кет, өй! Қауып алып жүрер мынауың?

— Қабағыңды қарс жауып қарсы алып жатырсың, қапса қабады да, — деп қойды Қанат.

Адыр аңқау бала мінезін танытты.

— Марғау қаппайды. Өйткені біз тірі жетім сияқты — Нағира тәтемнің қолына келдік қой. Өзі біреуге кіріштар бола тұрып, несіне жетісіп қабады! Қай кезде, кімді қалай қабатынын Марғау біледі!

Қанат ішегі қатқанша күлді. Нағира да сылқылдай күліп, Адырды құшағында ұстаған қалпы умаждап әлек.

— Мынаның тілі мірдің оғындай ғой. Тұқымында діл-мар ешкім жоқ еді, кімге тартып мұндай болып жүрсің?

Адыр әлгі ойының жетегінде.

— Бір күн тамақ бермей қойсаң, саудамыз біткен жоқ па. Өтірік деші, Марғау.

Марғау растағандай, әлдебір дыбыс шығарып ыңырсып қойды.

Нағира мүлде жадырап алды.

— Қорықпа Адыр. Тамақ та, қабақ та болады. Бұл сенің өз үйің, жайғаса бер. Әкеме барам деп кетіп, ит алып келген соң, мына ағаңа қыжылым ғой көрсетіп жатқан, — деп Адыр мен Дабырды ілгері бөлмеге қарай жетеледі.

— Жоқ, тәте, итімді есік көзінде қалдырып, ол жағыңа шыға алмаймын.

— Итіңді де төрге шығарамыз. Бірақ, ең алдымен, тазалап жуындырып, дәрігерге көрсетіп, содан кейін шығарамыз.

Марғау қателеспепті. Нағира салқын қарсы алғанымен, кілті табылса көктемнің күн шуағындай жазылып кетер тегі жақсы, қайырымды әйел екенін бірден танытқан еді.

3

Түнімен Марғаудың мазасы болмады. Ен далада таза ауада еркін өсіп, көсіле жүгіріп дағдыланған итке мына дәліз тар қапас дерсің. Тынысын тарылтып, тынышын кетірді. Әлденеше рет есікті келіп тырналады. «Түнгі сағат он бірден кейін бейсеует дыбыс шығаруға болмайды» — деген қағиданы адамдардың өздері де үнемі орындай бермейді. Марғауға не зорық. Шырт ұйқыда жатқан жұртты оятып, дүңк-дүңк етіп әлсін-әлі үрумен болды. Қанат оны далаға да алып шығып келді. Сонда да үре берді. Адыр мен Дабыр оянды. Дымы құрып, шыдамы таусыла бастаған Нағираға дәлелді жауапты тағы да Адыр тауып жатыр.

— Марғау бар ғой, тәте, әкемді сағынып жатыр. Осында келе жатқанда үндемеді ғой. Үндемеген себебі —

әкемді көрем деп ойлады. Ал әкем болса, жоқ. Әкем жоқ болған соң: «Неге мені мұнда әкелдіңдер? Табыңдар, кәне!» — деп үреді. Әкем қазір кіріп келсе бар ғой, Марғау бірден басыла қалар еді ғой. — Адыр топшылауы өз тілегі, өз ойындағысы екенін Нағира түсінеді. Лекең келсе иттен бұрын, ең алдымен, Адырға жақсы болар еді ғой.

— Ұрлық қылған жоқ, өтірік те айтпаған. Нақақ адамды тектен тек ұзақ ұстамайды. Көп кешікпей келеді әкеміз.

— Тәте, аузыңа май. Айтқаның келсін.

Қаймағы бұзылмаған ауыл ішінің осы бір сөзін үлкендерше дөп түсіріп айтқан бала тіліне Нағира сондай қайран.

Бір сәт тынышталған ит тағы абалады. Сөйткенше есік қонырауы сылдырады.

— Бұл кім? — деп сұрады Қанат ит мазасын алып ұйқысы қашып, «енді не істеу керек?» — деген дағдарыспен.

— Аш дедім ғой. Көршіңмін... — Дауыс сондай өктем.

Есік ашылды. Ар жақтан бір тақыр бас көрінді. Бей-мезгіл шақта мына келістің жай келіс емес екенін білсе де Қанат сыпайылықпен ілтипат білдіріп жатыр.

— О, көрші екенсіз ғой? Танымай қалғанымға ғафу. Жоғары шығыңыз.

Бұл құрметке мән берген көрші жоқ.

— Қалада тұрып ит асыраған деген не өнер? Ұйқымызды алдыңдар ғой?

— «Ұйқы алғанда...» — деп Қанат істің мән-жайын түсіндірейін деп келе жатыр еді, ашулы көрші бір-ақ қақты.

— Ана-мынаңды мен білмеймін. Мына пәленің көзін құрт. Әйтпесе табан аузында милицияға хабарлаймын.

— Немене, милиция ит ұстамасын дей ме екен сонда?

Тақыр бас ашулы көрші таңырқап қалды. Шіңкілдеген бала даусы. Қайдан шықты? Сөйтсе жүресінен отырған ит тасасынан бір кішкене баланың құлағы қалқаяды. Қанат артына бұрылып Адырды көрді де, күліп жіберді. Ашулы көрші де езу тартты.

— Тілің мен жағыңа сүйенген сен өзің кімсің?

— Еркекпін.

Көрші қарқылдап күлді.

— Еркек екеніңді көріп тұрмын ғой, — деп күмілжіді тақыр бас.

Адыр бастырмалатып барады.

— Еркек екiнiмдi бiлген болсаңыз, ендi неге сұрайсыз?

Манадан берi бала тiлiне маз болып тұрған Қанат Адырдың қатты кеткенiн байқап, қысылып қалды.

— Адыржан, олай деме. Бiздiң бұл көршi үлкен ғалым адам. Ертең жiгiт болған кезiнде өзiң түсiп оқитын университеттiң профессоры.

Адыр ит тасасынан берi шығып, тақыр басқа жақындады да, балалық аңғалдықпен сыбырлай сөйлеп, сырын ақтарды.

— Марғау бар ғой iшқұса. Осында әкемдi көремiн деп келiп едi. Ал әкем болса, жоқ. Сағынып келгенде көргiсi келедi. Көре алмаған соң үрмегенде қайтсiн... Әкемдi мен де сағындым. Сағынғандықтан да ұйқым келмей қойды. Бiрақ үндемей жатырмын. Егер Марғауға қосылып мен де бақырсам онда не болғаны? Сiз онда тiптi әйелiңiздi ерте келiп, әлектiң көкесiн екеулеп көрсеткен болар едiңiз ғой. Сол себептi, мен жыламаймын. Өлсем де жыламаймын.— «Жыламаймын»— десе де бала көзiне жас келiп қалды. Соны байқаған Марғау тағы үре бастады. Әкесiн сағынып, көңiлi босаған Адыр итiнiң мойнынан қатты қысып құшақтап алды да, бақырып жылап қоя бердi.

— Үрме, Марғау. Үрiп жұрттың мазасын ала беретiн болсаң, алып кетедi де, бiр жерге апарып атып тастайды. Бiлдiң бе? Дыбысыңды шығарма ақылды болсаң!— деп шырылдады. Бала шырылдаған сайын ит даусы да зорайып, ығы-жығы халқы көп үлкен үйдiң бүкiл орамын алып кеттi. Түпкi бөлмеден Нағира көрiндi.

— Жақсы көршiсi-ау, түн iшiнде қонағымызды дүрлiктiретiндей не жаздық? Қай бiр айдарымыздан жел есiп, ит асырайық дедiк дейсiң. Iстiң ретi осылай болып қалды. Бiрер күнге шыдасаңыз не ететiн едi. Таяу арада әкемiз келедi. Әке келген соң далада өскен ит пен баланы байласақ та тоқтата алмаспыз,— деп байсалды сөз айтты.

Басында ашумен келген тақыр бас көршi ендi неге келдiмге түстi. Бар айтқаны:

— Байқаулы болсаңдаршы. Түн ортасында ит үрiп, мазаны кетiргеннiң несi жақсы дейсiң,— деп есiктi жапты.

— Рақмет, ағасы,— деп Қанат есiктiң баспасын салды. Қаладағы алғашқы түндi Марғау осылай өткерген едi...

Үнемі қой соңында жүрген Марғау мен Лезбай ұйқы дегенді білмеуші еді. Кез келген жерге қисаятын да, бір ғана шаққа қор ете түсіп, көз шырымын алып, тұрып жүре беретін-ді. Ал мына қала халқы мүлде басқа. Жұмыстан келе салып тамағын ішеді. Содан кейін телевизорға шұқшияды. Содан кейін баптап, мамықтап төсек салады. Содан кейін ит үшін жылыңа пара-пар ұзақ түнде тұяқ серіппей ұйықтайды.

Міне, таң атқалы қашан. Жайлаудағы мал ұзап өріп, отығып алған да болар. Таң атпақ түгіл күн де біршама көтеріліп қалды. Жайлаудағы мал суға беттер, ал, Марғау болса, пісі бүрқыраған кең сахарада жосылта салып, отарды өзенге қарай қаумалар шақ. Ал, мыналар болса, әлі тұяқ серіппен жоқ. Дәліз болса, қапас орны секілді, аядай ғана. Бір аттауыңа келмейді. Тарлығы бір сәрі-ау, тынысыңды тарылтатынын қайтерсің. Марғау даланы сағынады. Даладағы жусан пісін, шуаш пісін кер бесті мен Лезбай пісін сағынды. Сағынғандығы соншалық, тұла бойы өрт дерсің. Еріксіз аузын ашты. Көкіректе шер боп тұнып, шемен боп қатқан жалын тарғылданып, тыныс белгісі жоқ үрдіс те ұзақ, құлақ кесті ащы бір дыбысқа айналып жүре берді. Ит ұғымында соншама ұзақ ұйқы болғанымен, адам ұғымында көршіге де маза бермей түнімен дүрлігін, жаңа ғана көз іліктірген Қанат пен Нағира шошып оянды.

— Мынау тірлік болмайды ғой. Енді қайттік?— деп сұрады Нағира.

Қанат үндемеді, бар болғаны, сағатына қарады да:

— Ойбай-ау, сегіз болып қалыпты ғой?— деп киіне бастады.

— Мына итті не істейсің?

Оқыстан Қанат ойына Адырдың түндегі бір сөзі оралды. Жеті жасар бала түгіл, үлкен кісінің өзі тауып айта бере алмайтын сөз.

— Осы ит шынында да Адыр айтқандай ішқұса ғой деймін. Әкемнің ескі-құсқы бір киімін алдыру керек шығар.

Нағира қанша десең де бұл жолы әйелдігін жасады.

— Ескі киім деп үш жүз шақырым жерге тағы да машина айдамақсың ба?

Қанат үндемеді. Нағира да қайталап тіс жарған жоқ. Солай жүріп екеуі тамақ ішті. Обалы нешік, Марғауды да ұмытқан жоқ. Суға салып қара нан, қалған-құтқан

тамақ қалдығын әкеп алдына қойды. Содан кейін итті алып, ерлі-зайыптылар далаға шықты...

Сағат тоғызды соқты. Ит мінген, ерлі-зайыпты екеуі мінген кешегі кішкене машина біраз көшелерді аралап, бұрыла салып, бір үлкен үйдің алдына келіп тоқтады. Үлкен үйдің үлкен есігіне маза жоқ. Қалың нөпір адам тобы осы бір мерзімге әдейі уәделескен секілді, жан-жақтан шоғырыла жиналып, ағыла кіріп жатыр.

— Түсіністік қой деймін? — деді Нағира машинадан түсіп жатып. Даусында айрықша бір мән бар.

— Адыр жылап жүрмес пе екен?

— Осыншама жасқа келіп, екеулеп жүріп, жеті жасар баланы жұбата алмаймыз ба?!

Қанат желкесін қасыды.

— Бәрекелді, қалаға алып барып... жақсы істеген екенсіңдер. Өйтетінің бар, жатқан жерінен неге қозғадыңдар? — деп әкем келгенде реніш білдіреді-ау...

— Қой, былқылдатпа, жігітім, тыныштық керек. Ал уақыт болып қалды. Дегенді істе де, тез орал, — деп Нағира ішке беттеді. Тумысында ит баласынан тұңғыш рет қойнына Марғауды ғана салған Қанат пен тумысында адам баласынан тұңғыш рет Қанаттың иісін алған Марғау екеуі машина ішінде оңаша қалды. Қанат ойын ит түсінді дей алмайсың. Сонда да бірдеме айтқысы келгендей, ашу араздығы да, тату-тәттілігі де жоқ бейтарап салқын жанарын жігітке қадап дүңк-дүңк етіп үрді де, креслоға қисайды. Алда күтіп тұрған ит тағдырын жұмсартқысы келді ме, жә болмаса, амалсыздықтан туған қатыгез өз шешімін ақтағысы келді ме, кім білсін, Қанат әйтеуір артына қайырылып Марғаудың маңдайынан сиपाды.

— Жазғыра көрме, Марғау. Қала жәйі қиын, сен жарымжансың. Ал бізде сені күтерлік жағдай жоқ. Сол себепті мен сені көшеде ит аулайтындардың арбасына салып жіберейін деп алып шықтым. Басқа амал қалмады.

Марғау тырс етпеді. Тағдырдың не сұмдығын болса да қайыспай қарсы алар кейінше.

Кішкене машина қозғалып кетті. Әр көшеге бір түсіп, ұзақ жүрді. Жапырайған аласасы мен маңқиған биігі, дүңкиген үлкені мен үйшіктей кішкенесі... небір үйлер артта қалды. Көшелер де әр қилы екен. Шолтаң етіп, маңдайы әлденеге барып тірелетін шолағы мен қанша жүрсең де таусылмайтындай болып көрінер ұзыны да, тау етегіндегі орман секілді көгалдысы мен қызыл шақа

жартас секілді жалаңашы да, шынардай сұлу мүсін тұзуі мен сексеуілдей бұралып жатқан қисық, бүкірі де бар.

— Жайшылықта көлденең жүргізбеуші еді. Бұл иттер қайда кеткен?— деп кейіді Қанат. Әлде, салып отырып ит өткізетін жердің өзіне барған дұрыс па? Ондай пункті қайда болды екен? Жігіт өтіп бара жатқан бір ересек адамды тоқтатты.

— Ит өткізетін жердің жобасын айтып жібермес пе екенсіз?

Ересек адам жақын келіп машинаға үңілді.

— Қалай дедіңіз?

— Ит өткізетін жер?..

Ересек адам көзі артқы креслоны бір өзі толтырып терезеге қарап шоқиып отырған Марғауға түсті.

— Кешіре көріңіз, ит өткізетін жер болғанда... өткізейін дегеніңіз сонда мына ит пе? Жаңылыссам, әрине, айып ете көрмеңіз.— Таңданған да, тамашалаған да сұрақ.

Қанат жалтара сөйледі.

— Жоқ, мұндай итті өткізіп... жынданды дейсің бе?

— Бәсе, бәсе...— деп көлденең адам қуанып қалды.— Дегенмен бұл итті өткізбесеңіз, ондай жердің не қажеті болды екен сізге? Сұрағым ерсі болса, әрине, кешіре көріңіз, інішек.

Қанат не дерін білмей қысылып қалды.

— Қажеті болғаны да.

— Құдай ақы, қысылмай-ақ қойыңыз. Расыңызды айтсаңыз екен.

Қанат енді көп созып тұрмайын деді де, төтелей тартты.

— Ағасы, егер білсеңіз сілтей салыңызшы.

— Сілтегенде... мына келесі көшемен оңға бұрылып, одан арғы көшеде солға...— деп көлденең адам сәл мүдірді.— Жоқ... жо... астапыралла, қателесіп тұр екем. Келесі көшемен оңға емес, солға бұрылып, арғы көшеде солға емес, оңға бұрылып... Ит өткізетін жер... Так... так... Ит өткізетін жер, ә?..— Көлденең адам ит пен Қанатқа алма кезек сұқтана қарап сәл тұрды. Содан кейін бармағын тістеді.— Ит өткізетін жер, ә? Құдай-ау, ит өткізетін жер дейтін жер бар ма еді осы қалада?

Қанаттың шыдамы таусылды.

— Білмесеңіз, білмеймін демейсіз бе?

— Оныңыз рас. Білмейді екем шынында.

Ашулы Қанат жөнеле берді. Көлденең адам қайта дауыстап ұмтыла түсті.

— Ә, былай екен ғой, жаңа есіме түсті.

Табиғатында ұстамды Қанат қайта тоқтады.

— Ғафу етіңіз. Мынадай сұлу итті ондай жерге апарғанша, маған бере салсаңыз қайтер еді? Әрине, құнын төлеген болар едім.

Көлденең адам пиғылын Қанат енді түсінді.

— Е, бұлталақтатпай, басында-ақ осылай демейсіз бе?

— Сізді ренжітіп алам ба деп...— деп мүдірді көлденең кісі. Мынадай сұлу иттен сізді жерінер деген кімнің ойына келмекші.

— Жерінбес-ақ едім, амал қанша. Жарымжан болып қалды. Жамбасы қираған болса керек, бөксесінде жан жоқ.

— Қап, әттеген-ай, ә? Тұқымын алатын-ақ ит екен.

— Анығын айттым. Алам десеңіз, қарсы емеспін.

Көлденең адам қуанып кеткені соншалық, итке қолын созды.

— Итім жақсы ғой...

Манадан бері мына әңгімені үнсіз тыңдап, тыныш жатқан Марғау ырылдай бастады: «Осыдан қолыңды тигізіп көр! Жұлып алайын!»

— Ұнатпады білем, ырылдап жатыр ғой?

Қанат Марғауды синалады.

— Марғау жақсы, Марғау қаппайды...— Айтпақшы, қайда тұратын едіңіз? Апарып салайын, итті сол жерде алып қаларсыз.

Көлденең адам қуаныш, алдыңғы есікті аша беріп еді, Марғау атып тұрып, арс етті. Қанат итке тәтті де, ащы да айтты. Бірақ Марғауда көнер сиық жоқ. Көлденең адам есікті ашып қалса-ақ болды, бас салып, талап тастауға әзір. Қанаттың ашуы келді.

— Ендеше өз обалың өзіңе. Айдалаға апарып тастаймын. Не болмаса, ит аулайтындардың арбасы кезіге қалса, салам да жіберем. Сонда табан аузында сабын қайнататын жерге жетесің де, қолың қол, бұтың бұт болып кете барасың. Ал не таптың?

Не табарын кім білсін, Марғау әйтеуір, көнген жоқ. Қыстыққан Қанат газды басыңқырап жіберді білем, шие түсті «Жигули» зырлай жөнелді. Қайда бармақ? Есеп бермеді. Бар мақсат қайтсе де масыл иттен құтылу. Келесі қапталда салдыртып көп үлкен магазиннің алдынан бұрыла беріп еді, көше қиысында оғаштау тұрған біреуге көзі түсті. Біреу болғанда да бір жерде көрген таныс адамы. Бір кереметі — мойыны толған сары ала медаль-

дар. Айқыш-ұйқыш етіп салып алған. Бірақ көйлек, шалбары умаж-умаж, сары ала сауыс. Бір кездегі жасыл түсті қалпағы аппақ бөздей жұқара оңып, мыжырайып қалыпты. Қолын сілтеп бет алды сөйлеп тұрған секілді. Тамашалаған топ құрамы алысырақта, әжептеуір. Қайда көріп еді? Оқыс есіне түсті де, сарт еткізіп тежемені басты.

— Иван Иванович!?

— ...Әй, жарандар! Түсінсеңдерші! Соңғы екі ғасыр дүниеге өзінің екі ұлы перзентін әкелді. Бірінің аты — Сүлеймен, екіншісінің аты — Ахмет. Он тоғызыншы ғасырдың ұлы перзенті Сүлейменнің қартайған шағы. Үйірді бастар шама жоқ енді... — деп тоқтады.

Топ ішінде күбір-күбір сөз, сыбыр-күлкі.

— Ұлы перзенті не? Үйірі қалай?!

Иван Ивановичқа бұл күлкінің түк әсері болмады. Қолын ілгері сермен, сөзін жалғастыра берді.

— Сүлеймен кілең қыршын, көкөрім жастарды сапқа тұрғызды да, топ алдында ойқастан ұзақ жүрді. Әрқайсысын тұмсығымен тұрткілеп, аяқ-қолын, өсіп келе жатқан күрек тісін байқады. Ақыры қарт көңілі Ахметке құлаған ғой. Бұл ықласты өзіне мақтаныш санаған Ахмет Сүлейменнің қасында қолқанат-серік болып ұзақ жыл жүрді. Жатса күзетіп, демалса шыбынын қақты кәрінің. Өстіп жүріп күндердің бір күнінде екеуі де ғайып болды. Сырттап бақылаған көпшілік құлағы түрік, бір-біріне сұрау салып хабар алып жатты. Бірақ Сүлеймен мен Ахметті көрген бірі жоқ. Ақыры араға алты жыл түсіп жұрт көңілі суып «өлдіге» санаған кезде туған жері Кениясына Ахмет қайтып оралып еді. Қартайған Сүлеймен әлде мұхитқа жетіп суға кетті, әлде Піл сүйегі жағалауы еліне барып, батпаққа батты, бір құдайым білсін оны. Көп кешікпеді, Ахмет Сүлейменнің орнын басты. Үйірге түсті. Сүлейменге ұқсап аса ірі, аса қарулы, ақылды болып өскен Ахмет жетпіс жыл бойы өз үйірін сетінетпей, от пен судан да, қаскөй жаулары құрған айла-шарғы қамалдардан да аман алып өтіп, бүгінгі заманның ұлы перзенті атанды.

Сол ұлы перзент Ахмет те қартайды қазір. Ұлы ұстазы Сүлейменге ұқсап, бұл да өзіне қолқанат-серік тандап алып, үйірімен қош айтысқан. Осы кереметті көрейін деп мен Африкаға бардым. Кенияның ой мен қырын, далаларын кездім. Қия жартастарда миллиондаған жыл бойы піл аяғы қашап түсірген ғажайып жолдармен жүрдім...

— Мен бұл шалды жақсы білем. Африкада болдым деп өтірік айтады,— деді біреу топ ішінен.

Екінші біреу жарыса кетті.

— Ана мойнындағы салпыншақтары да қызық. Ит көрмесінен келген медальдар.

— Айтып тұрғаны не нәрсе өзінің? Түгіне түсінсем бұйырмасын,— деп екінші біреу жүріп кетті.

Машинадан шыққан Қанат Иван Ивановичтің нені меңзеп тұрғанын білгісі келеді. Неге болса да шыдап, тыңдап қалған.

— Мен, сөйтіп, қызыл шақа қия жартаста миллиондаған жыл бойы пілдер түсірген жолмен жүрдім. Іздегенім — Ахмет. Көрсем деймін. Төртінші күн. Қасымдағы кениялық жол басшым қуанып кетті.

— Мінекей Ахметтің ізі!

— Ахметтің ізі екенін қайдан білдің?

— О, Ахметтің ізін білу оп-оңай. Басқа пілдерден Ахмет екі есе үлкен ғой. Сол себепті табаны да сондайлық жалпақ.

— О, бұл шал пілдер туралы айтып тұр екен ғой,— деген көп ішінде сыбыр жүгірді.

— Мен жерге еңкейдім,— деп жалғады Иван Иванович сөзін.— Расында да, екі піл қатар өткен айқын із. Мені қайран қалдырды: бір із бақыр шелектің түбіндей де, екінші із бақыр шелектің аузындай.

— Байқайсың ба, тезегі әлі жас екен. Бұл жерден кеше ғана өткен ғой. Алыста емес, осы маңда. Бүгін кешке, не ертең азанда кездесуге тиіспіз,— деді жол басшы.

Тағы да екі күн өтті. Біз Ахметтің ізінен қалмадық. Үшінші күн азанда бір ағаштың түбінде үйездеп тұрған Ахметті көрдім мен. Қасындағы әзірге аты жоқ бала пілге қарағанда таудай екен. Тұмсығын созып, ағаштың шор басындағы жапырақты жұлып жеді де, ұзақ уақыт құлағын тігіп, қимылсыз қалды. Төңірегінде кісі барын сезген болды-ау деймін. Одан артық жақындауға батылымыз бармады. Тағы біршама уақыт өтті. Ахмет тұмсығын жоғары көтеріп, бірер рет өкіріп еді, анадай жерде оттап жүрген жол серігі жүгіріп келді. Содан кейін екеуі маңмаң басып ілгері кетті. Алдында Кенияның ұлан қайыр, кең жазық қырқа қорығы жатыр. Сол қорықты еркін жайлап жүреді де, бір әдемі күні Сүлейменге ұқсап Ахмет те ғайып болады. Иә, бұл бір адам үшін шешілмес жұмбақ. Өлер шағында пілдер осы қайда кетеді? Бір адам оған жауап бере алмайды. Оның себебі — піл піл болып жаралғаннан бері піл өлімтігін көрген бір адам

жоқ. Өлген піл сүйегін кездестірдім деген бір пендені ұшырата алмайсың. Иә, Ахмет те солай, ақтық демі таусыларға дейін кең жазира даласын төстеп жүре береді. Өйткені Ахмет секілді табиғат ғаламатына бір пенде қол көтеруге тиісті емес. Қол көтерер бір тентек табыла қалса, Кения заңының қатал қаһарына ұшырайды. Өйткені Ахмет ұлт, адамзат мақтанышы. Ахмет жиырмасыншы ғасырдың ғаламаттарының бірі.— Көңілі толқып, көзі жасаураған Иван Иванович алақанын алға созды.— Ей, жарандар! Мен сендерге не жаздым? Итім қайда менің? Жойқынымды қайыссың аттыңдар? Неге аттыңдар? Дүниеге ғаламат күшіктер келтіргеннен басқа не жазығы бар еді оның? Анау піл төресі Ахмет секілді, менің Жойқыным да ит төресі еді ғой. Жүрегі дауалап қай хайуан қол көтерді екен?!— Иван Иванович даусы барлығып, аяқ-қолы дірілдеп кетті.

Шал қасіретін Қанаттан басқа бір пенде түсінбеген секілді. «Бет алды сөйлейді екен. Алжасқан шал ғой мынау бір»,— деп тараса бастады. Қанат машинаға сүйенген қалпы қозғалмай қалған. Иван Иванович сөзі көр соқыр көңіл көзін әлденеге ашып жіберген секілді. Өзінен өзі қысылып итіне бір, Иван Ивановичқа бір қарады. Байқаса, әлгінде ғана көшеде кездескен бейтаныс адам ұғымы Қанаттан көш ілгері екен ғой. Қандай надандық! Көзін аша салысымен әкесінің малын баққан, адал баққан асыл итті көзі қиып қалай өлтірмек болды. Жарымжан? Жарымжан болса момын әкенің намысын қорғаймын, арын аяққа бастырмаймын деп мертікті ғой. Қазір үйге барғанда «итім қайда?»— деп алдынан жылап шығар кішкене інісі Адырға не демек? Ертең әкесі келгенде қандай дәлел таппақшы?— Қанат осыған қысылды. Марғауды ветпунктке апарып көрсеткен жөн.

Мына шал жоғалған Жойқынды өлген жақынындай жоқтап, қастерлейді екен. Қанат болса, бір түнгі қиындықты көтере алмады. Марғаудан құтылғанша асық.— Өз ойынан өзі ұялған жігіт тез басып машинаға келді де жүріп кетті.

Оқыс шошынғанда кей сақаудың тілі шығып кететіні секілді, Иван Ивановичпен кездесу — мына шаруаға жауапсыз, жеңілдеу қараған Қанатты кілт өзгертіп жіберді. Бір шешімге шұғыл келіп, мықтап бекінген жігіт күшік күнінде қойнына салып, елге апарған Марғауды енді қайтып жәбірлемеске ант етті де, маңдайшасында «Ветпункт» деген жарнамасы бар үй алдына келіп тоқтады.

Кішкене бөлме сондай таза екен. Кәдуілгі поликли-

никалардағыдай үстінде ақ халаты бар қайырия қарсы алды.

— Не шаруамен келдіңіз?

— Итім мертліккен еді, жәрдем керек болып тұр.

— Дәрігер қазір болады.

Қанат Марғауды алып, қайта кіргенде ақ халатты дәрігер орнынан ұшып тұрды.

— О, мынау Иван Иванович итінің тұқымы ғой.

— Ә, иә, біледі екенсіз ғой?

— Білмегенде ше! Иван Иванович айрықша ірі, аса көрнекті ит тұқымын өсірген үлкен кинолог еді ғой.

Дәрігер сөзі өткен шақпен айтылғандықтан ба, Қанат күрсініп алды.

— Иван Ивановичті мен осы жаңа ғана кездестірдім.

Дәрігер басын көтеріп алды.

— Біреудің ала жібін аттамайтын алтын адам еді ғой. Әттең, не керек... Әсіресе, иті өлгеннен бері адам танығысыз, тіпті.

— Итін кім атқан?

— Кім атты дерің бар ма? Жер бетінде ақымақтар көп қой әлі.

— Сонда да?..— деп қиылды Қанат.

— Иван Иванович соңғы кезде бір құрылыс объектісін күзеткен екен. Ұйықтап қалған ғой. Түнде келген ұрылар объектіге кіре алмаған соң, итті атып, қашып отырған.

— Мынау ит ендеше сол Иван Иванович итінен туған еді. Мұны да бір хайуан мерткітіріп тастады.

Дәрігер Марғаудың жамбасын ұзақ сипалады. Айнаға да салды. Ақыры жіліктің жамбасқа кіріп тұрған ұршық басы үзіліп кеткенін анықтады. Содан кейін укол жасады. Гипске салып таңып берді.

— Итің көп жатып қалған екен. Ертерек келгеніңде жазатын едік. Амал бар ма, тым кеш әкеп тұрсыз. Осылай ақсақ болып бітеді енді,— деді дәрігер.

Қанат қапаланып, ветпункттің есігін жапты.

Жараның аузын тазалап, укол салып, гипстеген соң жамбас сырқырағаны басылайын деді. Марғау үш аяқтап жүруге жарады. Содан ба, әлде қала тәртібіне көндігейін деді ме, әйтеуір келесі күндер шусыз, дұрыс өтті. Ит тыншыққан соң негізінде ақылды Нағира да назаланған жоқ. Қанат айтқан дәлелді сөзге құлақ асып:

— Түнде үріп, көршілерді шулатпаса болды ғой,— деп тынды.

Осындай өзгерісті байқаған Адыр да жадырай бастады. Ағасының машинасынан түспейді. Қайда барса да қасында. Қанат әлдебір жұмыспен бір мекемеге кірсе, Адыр ұзақты күн күтуге бар. Шаршамайды. Жалықпайды. Іші пысса, ермегі дайын, сурет қарайды. «Балдырған» журналының беттерін аударыстырып, өлеңдерін ежіктейді. Табиғатында пысық, дарынды бала жайлауға келетін газет-журналдарды екі жасынан бастап қарап, әріп таңбаларын өз бетінше жаттап алған еді. Енді қалаға келгелі басқа ермек болмай, көбірек үңілгендіктен сол әріптердің басын қосып, ежіктеуді машық өте бастаған-ды...

...Шие «Жигули» бір үлкен үйдің алдына келіп тоқтады. Дағдысынша Қанат Адырды машинада қалдырып, «отыра тұр» — деп кетіп қалды.

Адыр ұзақ күтті. Аздап зеріге бастаған соң машинадан шықты да, ашылып, жабылып, шиқылдап жатқан үлкен есіктің алдына келді. Есік қапталы жыпырлаған бір кеңерелі тақтайлар. Сол көп тақтайдың бірінен Адыр «Облыстық прокуратура» — деген жазуды оқыды.

Бір кезде Қанат шықты.

— Ағай, әкем осында ма? — деп сұрады Адыр.

— Оны неге сұрадың?

— Әне, прокуратура деп тұр ғой.

Қанат өсіп келе жатқан ақылды ініге сүйсініп қойды. Тек тіл-көзден аман болсын де.

— Осында.

— Неге мұнда? Әкемді милиция көп әкетіп еді ғой?..

— Милиция қателескен. Сосын істі прокуратураның өзі қолға алды.

— Әкем, немене, ойыншық па еді оларға?! Неге қателеседі? Бәріне кінәлі Қарғабек сұм ғой, Ұмсындық тәтеме қол салып... Қателессе, соны неге алып барып жауып қоймайды?

Қайтер екен деді білем, Қарғабек аты аталған соң Қанат інісін жайлап сөзге тартты.

— Алдымен қол жұмсаған әкемнің өзі көрінеді ғой?

— Иә, саған! — деп Адыр ашулана бастады. Әкесіне шаң жұқтырар емес. — Қарғабек сұм ғой Марғауды мертіктіргеніне қарамастан, әкеме «әкеңнің аузы...» деп... Әкем сосын «Не дедің? Қайталашы?» — деді. Қарғабек сұм тағы қайталап «әкеңнің аузы...» деді. Әкем, қайта, құлаштап бір-ақ рет ұрды. Мен болсам... бар ғой, оның

аузын бұзар едім...— Адырдың көзіне жас келіп қалды.

Қанат зерек інінің енді сұңғылалығына қайран. Әрі қарай жанын жаралай бермейін деп жұбата сөйледі.

— Ау, сен немене, ынжық балалар секілді көзіңе жас алып... Мен жаңа облыстық прокурордың өзінде болып, түгін қалдырмай айттым ғой. Істі өзім алып танысам деп, ол кісі уәде беріп қалды ғой.

Адыр жадырайын деді.

6

...Кешке қарай Қанат пен Дабыр, Адыр үшеуі Марғауды есік алдына алып шықты. Үшеуі де көңілді. Үлкенді-кішілі болып бірін-бірі әзілмен қағытады.

— Итің мақтаулы ит болмады ғой, Адыр. Бір Қарғабекке шамасы келмей, өзі мерт болған соң не дерсің,— деді Қанат.

— Шамасы келмеген жоқ. Келді. Бірақ аяды ғой,— деді Дабыр.

Адырдың қабағы қалыңдап кетті.

— Аяғаннан не пайда, әкем түрмеде жатыр. Әкемді бәрібір түрмеге салатын болған соң, көкесін таныта талауы керек еді.

Кенет ит үрді.

— Ә, итін жаманшылыққа үйрететін мына батырдың өзі екен ғой.— Құлақ түбінен естілген бір таныс дауыс. Зәрезат болып қалғандықтан ба, Адырдың жүрегі су ете түсті. Тақыр бас көрші профессор екен.

Адыр жүгіріп профессордың қасына барып:

— Көке, құлағыңызды тосыңыз, оңаша айтар сөзім бар,— деді.

Профессор жуан денесін иіп, Адырға еңкейді.

— Көке, Марғаудың күшіктері қасқыр алатын кілең ірі ит болып шығады. Солардың ішінен нағыз дөкейін таңдап сізге сыйлаймын.

Тақыр бас профессор қарқылдап күлді.

— Рахмет, Адыр.

Адыр профессорды еңкейтіп тағы сыбырлады.

— Марғау сондай ақылды. Бет алды үрмейді. Жаманшылық ойлап келгенге ғана үреді. Сіз, міне, жақсы адамсыз. Марғау сізге үрмейді. Өйткені сіз қастық ойламайсыз.

Профессор да, Адыр сыбырын естіген ағалары да мәз.

— Бірақ итің жаңа мен келгенде үрді ғой...— деді көрші аздан кейін сәл қуланып.

Адыр жауапқа қысылған жоқ.

— Жоқ, ол үргені емес, амандасқаны ғой. Сіз түсінбей қалған екенсіз ғой. Жақсы адамдармен Марғау үнемі өстіп амандасады.

Профессор кішкене дипломаттың тіліне мәз болып үйіне беттеді.

Кенет есік алдына машина келіп тоқтады. Ішінен бір жігіт шықты. Жыға танымаса да, Қанаттың бір көрген адамы секілді.

— Қырғыз Сәршен кездесіп, арнайы сәлем айтып жіберді.

— Құлағым сізде.

— Сіз осы Лезбайдың баласысыз ғой?

— Ия, Лезбайдың баласымын.

— Тоқал шешеннің аты Ұмсындық па?

— Ия, Ұмсындық? — деді әлденеге жүрегі лүпілдей бастаған Қанат.

— Ендеше сол Ұмсындық шешен ашуланып, «қой бақпаймын» деп кетіп қалыпты...

— «Қой бақпаймын» деп?.. Отар қайда?

— Білмедім... Қырғыз Сәршеннің айтқаны осы.

Не істеу керек? Мал иесі — мұның әкесі. Ұмсындықта түк жауапкершілік жоқ. Мынадай іске шатылып жүргенде, оның үстіне бір отар қой қолды болса... Құдай ұрды дей бер.

Ұмсындықтың кетіп қалуына өзін тікелей кінәлі санаған Қанат әйеліне телефон соғып, істің мәнін түсіндірді. Содан кейін жұмысына барып, бірер күнге рұқсат сұрап алып, дереу жолға шықты. Ең болмаса, қолдан санап, үкімет қойын өзіне өткізу керек.

7

Марғау дәлізде тыныш жатыр еді. Зеріккен екі бала магнитофон ойнатты. Қонаққа келгендердің даусын жазып алу Қанат пен Нағираның машығы екен. Барлығып шыққан домбыра үні, еркек дауысты әйелдер, әйел дауысты еркектер... Бәрі де осында. Дабыр өткен жылы мектепке барса да, екі баланың хатқа жүйрігі Адыр. Сыртына кісі аттарын бадырайта жазып, дестелеп қойған ленталарды сұрыптап отырып, өз әкесінің даусына кездесті: «1974 жыл. Көктем айында қалаға келгенде жазып алынған» — деп Қанат қол қойыпты.

— Әй, мына қара, әкем де жүр!

— Кәне! Кәне?...— деп Дабыр қосарлана үңілді.— Кәне, ойнатайықшы.

Магнитофон жағына жүйріктеу Дабыр ойналып жатқан лентаны алып тастады да, әке даусы жазылған лентаны қосты: әуелі күмбірлеп домбыра тартылды. Содан кейін орта жасты бір әйел тамаққа тойып алған болса керек, ентіге отырып Нұргисаның «Құстар әнін» шырқады. Әке даусына құмартқан Адырда шыдам жоқ.

— Фу, Ұмсындық тәтем әлдеқайда жақсы айтады.

Ду қол соғылды. Түсініп болмайтын бір еркек, әйел өзіндерінің соңы күлкіге ұласты. Содан кейін теңгермес асыл әкенің «Қадірлі туыстар!..»— деп бастаған қасиетті, ыстық даусы саңқ етті. Екі бала таласа келіп магнитофонға төнді. Сол мезетте жайбарақат жатқан Марғау құлағын қайшылап, оқыс қарғып тұрды да, келер сәтте абалай салды. Оқыс үрген иттен сескеніп, Дабыр кейін шалқайды. Адыр орнында қозғалмай тұр. Марғау келген бойда магнитофонға қарғыды. Тышқан інін иіскелегендей әр жерін бір иіскеп, дауыстап сөйлеп жатқан Лезбайды іздейді. Көрінбегені өз алдына, иісі жоқ тіпті. Соған таңырқады ма, енді әлдебір жалынышты кейіппен қынсылай бастады: «Дауысыңды естимін, өзің де, иісің де жоқ. Қайда, қалай тығылып тұрсың? Шықшы бері қарай!»— деп жалынатындай.

— Әкем даусын Марғау да таныды ғой. Әй, қорқақ, бері кел!— деді Адыр.

Таңырқаған Дабыр қайта келді. Магнитофон ішін тіміскілеп ештеңе шығара алмаған Марғау қатты ызаланды білем, екі-үш рет арсылдап үрді де, кеудесімен тумбаны соғып өтті. Тумба бір жаққа, магнитофон екінші жаққа домалады. Екі бала қатты шошынды.

Түскі шақта кішкене қонақтарға тамақ істеп берем деп үйге келген Нағира да сескенгендей: «Құтырғаннан сау ма екен?» Қанша сабырлы болайын десе де, осы итің жай масылдығы өз алдына, шырықты бұзып, берекені кетіре бастағанына қынжылатын секілді. Не істеу керек? Әлде ит аулайтындарды шақырып алып, арбасына салып жіберсе қайтер еді? Көп болса қайын атасы ренжір. Тіпті кісі азасы да ұмыт болмай ма, ренжір де басылар... Бір итке бола ажырасып кете қоймаспыз. Ажырассақ, та-туласармыз. Осындай тоқтамға келген Нағира телефон трубкасын көтерді...

— Алло... Алло... Бізде бір мертiккен ит бар еді. Күні-түні, өзімізді былай қойғанда, көршілеріміздің мазасын алып, шырқымызды кетіріп тұрғаны. Алып кете

көріңіздерші. Құдай ақы, жол шығынын өзім төлейін тіпті. Жүгіртіп келе қойсыншы. Сұрамаңыз тіпті. Келістік қой?..— Нағира телефон трубкасын қойды да, үстінен бір ауыр жүк түскендей күрсініп алды: «Бүгін магнитофонды қиратса, ертең жыны түссе, мына балалардың біріне ауыз салмасына кім кепіл? Қайтсе де құтылған дұрыс».

Адыр сұңғыла. Әңгіме төркінін аңғарып қалған секілді.

— Тәте, Марғауды қайда жөнелтпексің?

— Жарасын емдеп жазам деген бір дәрігер бар еді. Соған...— деп жалтарды Нағира.

Адыр «рас па?»— дегендей Нағираға сынай қарады. Нағира ештеңеге түсінбегендей.

— Ал, балалар, менің уақытым аз. Шайға келіңдер.

Екі бала үнсіз келіп тамаққа отырды. Марғау дәліздегі өз орнында үнсіз жатыр.

— Тәте, Марғауды ешқайда да жібермеші.

— Емдеп, жазатын адам дедім ғой.

— Емдемей-ақ та, жазбай-ақ та қойсын.

Нағира жауап беріп үлгірмеді. Марғау дәлізде бір жамбастап ерсілі-қарсылы шапқылап, үйді басына көтеруге бастады. Оған Адыр даусы қосылып жатыр.

— Тәтетай! Келді ғой, эне, Марғауды алып кетуге. Мен естідім ғой, дәрігер емес, ит аулайтындардың арбасына салып жіберейін деп тұрсың ғой. Керегі жоқ, тәте. Ешкімге де емдетпей-ақ қойшы Марғауды,— деп боздады.

Әлде ашуы, әлде қуанышы, итте, әйтеуір, ес қалған жоқ. Арсылдай үріп, есікке шапшыды. Адыр да шырылдай түсті.

— Марғаудың далаға шыққысы келеді. Көрмейсің бе, эне, есікті тырналап жатқанын. Мен Марғауды далаға алып шығайыншы, тәтетай. Мен Марғауды далаға алып шығып, қыдыртайыншы.

Істің аяғы бұлай насырға шабады деп Нағира ойламаған еді. Өз есебі бойынша балалар тамақ ішіп жатқан кезде ақырын ғана есікті ашып, жөнелтіп жібермек болған. Енді қайтпек?

Марғау арсылдап, тағы да есікке асылды. Не істерін білмей әрі қысылып, әрі дағдарған Нағира:

— Жә, шығарсаң, шығаршы!— деді. Даусы қытымыр.

Адыр жүгіріп есікті ашты. Марғау сыртқа атылды... Иттің жұрт түсінбеген осы бір жат қылығының сыры біреу-ақ еді. Жаңсақ статьямен түскен ісі бұзылып, түрмеден шыққан Лезбай бұл кезде есік алдына жеткен болатын. Нақақтан аз да болса зәбір көріп, тұтқын-

нан көңілі бұзылып, жасыңқырап шыққан шопанды есік көзінде бірінші болып қарсы алған, үлкенді-кішілі балалар да, ата сыйлай білетін жақсы келін де емес, жаздың аптап ыстығы мен қыстың қақаған үскірігінде де көлеңкесі болып, қалмай қасында жүретін ит жолдас — адал жолдас — Марғау болып шықты. Шын сағынған екен. Сау жамбасына салмақ салып, артқы аяқтап көтерілген ит сағынысып қауышқан кәдуілгі адамға ұқсап, алдыңғы екі аяғын иесінің иығына асты да, тұмсығын Лезбайдың мойнына тығып алып, ыңырысып көрісе бастады. Шопан көзіне жас келіп қалды.

— Жә, жә болды, Марғау, мен, міне, біржола босап шықтым, — деп итінің жауырынынан қағып, үйге беттеді.

Балалар мен ит ұғымында жүдеу тартып тұрған үй бірден көңілденіп жүре берді. Сағынған сәбилер әкесін қоршап алған. Соңғы жарты айда болған түрлі жаңалықтарды жарыса айтысып, әке мағлұматын кеңейтіп жатыр.

Нағираның балаларға арнаған шайы келді. Үлкен кісі төрде, балалар екі жақта. Бірден күрт тынышталған Марғау Лезбай аяғына тұмсығын салып, стол астына кепі жатты. Сондай сұлық. Енді қайтер екен деп жеңгесі қайта-қайта қарай берген Адыр дастарқаннан нан алып төмен еңкейді де, дауыстап жіберді:

— Әке, мына қара, Марғау жылап жатыр!..

— Қой, ит жылайтын ба еді? — деп Нагира төмен еңкейді.

Жасының үлкендігі, мінезінің ауырлығына қарамастан Лезбай да Дабырмен бірге орындығын кейін ысырып, стол астына үңіліп жатыр. Адыр сөзі рас екен. Талай күндер аурумен, ең жақын деген адамдардың білместігінен, жат адамдардың немқұрайды салғырттығынан барып туған өлім қатерімен, сағыныш атты дертпен алысқан Марғау дәп қазір айтып жеткізе алмас ұлы бір тыныштықта — рақат-жан тыныштығында. Бір пенде түсініп жетпес ит көңілінің арғы бір терең түкпірінде туып, жұмулы көзінің ұшпасынан секунд сайын мөлдіреп шыққан жас тамшысы кірпік астындағы қылшық ұштарымен дыбыссыз домалап, кілемге түсіп жатыр, түсіп жатыр...

Нагира қысылайын деді.

— Құдай-ау, кәдуілгі адамша жылайды ғой.

Жұбаныш тауып, көңілдене бастаған Адыр енді мықты.

— Марғаудың заты ит демесең, адамнан да артық.

Ал, тәте, сен болсаң, осындай ақылды итті беріп жібергің келді ғой.

Лезбай елеңдеп қалды.

— Беріп жібергісі келді? Қайда?

Шақырған адамдары келіп қала ма деп қыпылықтап, асығыс ісін ағаттыққа санап, қысылып отырған Нагира атасына шынын айтты да, телефон трубкасын қайта көтеріп, «келмей-ақ қойыңдар» — деп өтінді.

Лезбай көңілі бір түрлі, күйзеліп, жасып қалғандай. Өзі жоқ он бес күн талай-талай өзгерістерге толы: екі бала қаңғып Алматыда жүр. Ұмсындық болса, Лезбай үйінің түндігін жауып, түтінін өшіріп өз жайына кеткен. Ақылды деген келін пиғылы болса, мынадай. «Қой, шалқайып жатып, қонақтап қала қыдырар шақ бұл емес. Қайтсе де ауылға жетіп, сөнген отты қайта жағып, жабылған түндікті қайта ашу керек».

Лезбай дайын шайдан екі-үш ұрттап, қасына балалары мен итін ертіп алды да, ауылға аттанып отырды...

Бесінші тарау

ІЗІМ-ҚАЙЫМ

1

Жайлау қақпасынан өткен соң-ақ Марғаудың мазасы кете бастады. Таныс жер — кең сахар. Ауасы да бөлек. Әр тұста көк шүйгінге тұмсығын қадап, жайылып жатқан шоғыр-шоғыр мал. Қарбаластық, әбігершілік дегеннен мүлде бейхабар. Марғау машинаның ашық терезесінен басын шығарып, тұмсығын шүйірді. Шопан иісі, қой иісі — жұпар иіс. Қазір машинадан қарғып түсіп, мына тылсым тыныштық орнап тұрған кең жазық, жасыл аңғарда бауырды бір жазып алар ма еді! Не керек, бір жамбастың аты — бір жамбас, салдауыр секілді. Қимылға келмейді.

Машина үйреншікті есік алдына келіп тоқтады. «Үйге келдік, үйге келдік!» — деп балалар жамырса түсті. Қуанғандығы сондай, үш аяқтап Марғау да қарғып түсіп жан-жақты тіміскелеп иіскей бастады. Үй де, қой шарбақ та орнында, бірақ бәрі иесіз. Қыбыр еткен тірлік белгісі жоқ. Қой қайда? Ұмсындық қайда? Ұмсындық төркініне кетерде қойды өткізіп жіберген шығар... Осы бір жорамал жауап ретінде көлеңдеп көңілге орала берсе де,

жаңағы екі сұрақ қорғасын болып көмекейде тұр. Әлсіздік тұтқындаған осы бір сәттегі хал мүшкілдігін, бишара кейпін балаларына көрсетпейін деді білем, Лезбай теріс айналды. Ұмсындыққа не болды екен? Төсекте басы қосылып, шопанның ащы еңбегінде білегі айқасқан соңғы бірер жылда ренжіткен күні жоқ еді ғой. Бетіне де келмеген. Кейде оныкі қисық, өзінікі дұрыс болса да, заты әйел ғой, бұзып жарып не қылар дейсің, ренжітпей-ақ қояйын деген ниетпен: «Жә, сенікі жөн» — деуші еді ғой. Бір он бес күнге шыдамай, неге кетті? Әлде күнде арқасынан қағып, маңдайынан сипап жүрсең де, күн сайын сөгіліп, ашыла берер қираған ескі үй қабырғасындай көлденең түсіп, жас алшақтығы себеп болып жатыр ма? Бірақ отыз деген әйелге аз жас емес қой. Сырт қарағанда екеу ара жас айырмашылығы он сегіз жыл кере қарыс секілді болып көрінгенмен, келер мүмкіндікті салыстырсаң, шығар төбең — бір он бес жыл қарайлас, қатар шауып шығар меже емес пе. Қырық бесте әйел шешек жармайды. Бұл көпке аян. Алпыс бестегі еркек туралы олай дей алмайсың. Рас, жер ортасы елуге келгенде тағы төсек жаңғырту оңай шаруа емес. Бірақ аяғын алысшалыс басып жүріп, отызға келген әйелдің де жар тауып ала қоюы оңай ма? Қарғабектер жолсоқты ғана. Шынтуайтқа келгенде, бетіңнің әрі он жерден құлпырып тұрса да аузыңа су да тамызбайды. Ұмсындық ақылды болса осыны неге ойламайды? — Лезбай күрсініп қойды. — Кім біледі, мүмкін ойлайтын да шығар. Өйткені өзі білетін Ұмсындықты ақылсыз әйел дей алмайды. «Әрі отыр, бері отырсыз» үй іші болмақшы емес қой. Сондай кезде Ұмсындық істі ушықтырмайтын. Қайта ыңғайлы жол тауып, бірлік, татулық жалауын жоғары көтеруге тырысатынды. Ана екі өгей баланы алалап, маңдайынан шерткен кезі болған жоқ. Әрқайсысында әр қилы мінез болғанымен солардың жүрегіне жол тауып, қатесін қате, дұрысын дұрыс деп әділ қазы бола білді. Қасына келінді ертіп, кісі ертіп ерте демей, кеш демей қаладан келіп жүретін Қанатқа да бөтен мінез көрсеткен емес.

Әке ойын Адыр бұзды:

— Ұмсындық тәтем рас кетіп қалған ба? — деді аузын бұртитып жылдарман түрмен.

Дабыр да көңілсізденіп қалды.

— Бәріне ағатайым кінәлі.

— Ағатайың неге кінәлі? — деді Лезбай жұлып алғандай.

— Бізді алып кетерде ұрысты ғой Ұмсындыққа.

— Сөйтін пе еді?!— деп Лезбай жақтырмаған кейіппен шытынаңқырап қалды. Бір пәленің беті ашылғандай.

Ошағына қайтып оралған Марғау күйі бір басқа: жатқан, шоқиып отырған, тамақ ішкен жерлерін тіміскілеп жүріп қой шарбаққа келді. Өткен түнде түнеп шыққан бір отар қой иісі бұрқырап жатыр. Ит жер иіскелеп түртінектеп біраз жүрді де, екі-үш дүркін маңқ-маңқ етіп үріп, үш аяқтап қырға тартты. Лезбай Марғауды қайырған жоқ. Қалай десең де, үйде біреу қонғанға ұқсайды. Ертеңгі қой қиы әлі кеуіп үлгірмейті. Әлде Ұмсындық қайтып келіп, қой жая кетті ме екен? Лезбай көзі іт кеткен жақта. Шоқандай алыстап, ноқатқа айнала бастаған Марғау жайылып жүрген бір отарға жетті. Сол-ақ екен, ұшып тұрып біреу атқа қонды. Марғау ноқатқа өзіндей тағы бір ноқат қосылып, енді үшеу болып бері салды.

— Кім болды екен?

— Дәуде болса осы келе жатқан Ұмсындық,— деді Дабыр.

Адыр баяғы қалпы, ойға жүйрік.

— Марғау қасында қара ит бар. Тәтем болса, ол қайдан сая бола қалған екен?!

— Сарықасқа қайтып келген болар?

Адыр болар емес:

— Сарықасқа сары ит. Ал, мынау, әне көрмейсің бе, қара ит.

Дабыр дәлелді сөзге жауап бере алмаған соң үндемеді.

Әлгіндей болмай салт атты келді. Қырғыз көрші Сәршен.

— Оу, Лезбай, келіп қалдың ба, әйтеуір аман-есен? «Қатын елде» деп атаң қазақ баяғыда білмей айтпаған. Ең жақсысы, жасыма. Жаныңа салауаттық болса, бәрі де қалпына барады. Ал отарың аман. Кірген кірісің болмаса, шыққан шығының жоқ. Санап ал.

Істің жайын сөз шалымынан байқаған Лезбай еміреніп кетті.

— Әй, Сәршен, аттан түс. Еркектерше төс түйістіріп, құшақтасайықшы бір. Он бес күн он бес жыл секілді. Сағындым ғой.

Ежелгі дос қырғыздың кісілігін Лезбай осы жерде тағы көрді. Өгей баласына өкпелі Ұмсындық малды тастап кеткенде, көрші Сәршен шыдай алмаған екен. Өз малын әйелі мен көмекшісіне қалдырып, Лезбай отарына келген де, екі күн қамауда жатқан қойларды өріске шығарған.

Адал достың осы азаматшылығын көрген Лезбай іштей ұялатын да сияқты.

— Ана жылы итімді қалап келгенінде ойлаған жеріңнен шыға алмап едім. Мына ісінді көріп сол қылығыма қысылып тұрмын нансаң. Кісілік жасадың, Сәршен. Бір семіз құнаным, бір семіз танам бар — қалағанын ал.

Сәршен көмекейіне дейін көрсетіп қарқылдай күлді:

— Бірер күн малыңды бақсам, сенен ақы дәмепіп бақты деймісің. Күнде байқаймын, қойың қамауда. Маңыраған даусы мына бетке — бізге естіледі. Үй төңірегінде қабырлаған тірі жан жоқ. Ежелден мал баққан елдің баласы емеспіз бе, содан соң шыдай алмадым. Ойлаған жеріңнен шықпадым деп қысылма, Лезбай, түйе қалап, бермесең, өкпелер едім. Ит бермедің деп өкпелеу иттік болады. Ит бермесең де, нәсілін бердің. Мынау жатқан Қырғын сенің итіңнің баласы. Марғауыңнан артық десем, мақтанды дерсің. Бірақ кем десең, кеміткенің. Өткен қыста бір өзі үш қасқырды домалатты.

Көңілдене бастаған Лезбай көзі енді иттерге түсті. Марғау мен Қырғын сән түзеп қатар жатыр. Нәсілі десе дегендей. Әкесінен сәл кішілеу көрінгенімен, жамбастағы ақ бұршақ таңбалары жоқ демесең, аумай қалған, сом денелі, сұлу мүсін ақ тұмсық қара ит. Лезбай қызыға қарады. Бәрінен бұрын ит татулығына қызықты. Бұрын көріспеген екі ит өскен қыста ай далада жолығысып, бірін бірі иісінен тапыды. Мынау екінші рет кездесуі. Сонда да атам заманнан бірге өскен секілді. Айналасы кең болғанымен бір-біріне тақасып, тату жатыр.

— Айтқаным айтқан. Әсіре сөз деме, Сәршен. Екеуінің бірі — қалауың.

— Менің де айтқаным айтқан, Лезбай. Бұлай тұрып, саудаласа бермейік. Сен барам деп ойламаған жеріңнен кемді күн дәм татып оралдың. Ендігі дәм қырғыз үйінен. Малды иттер мен балалар қайыра тұрады. Жүр, атқа мін.

Лезбай сәл ойланып, Сәршенге ерді.

2

Кеше күні бойы ет қызуымен көп жүгірген Марғау бүгін қозғала алмай қалды. Жамбасы сырқырап, қалай көтерсе де қақсап, ауыра берген соң амалдың жоқтығынан киіз үйдің көлеңкесіне келіп жатты. Қой болса, өріп кеткен. Соңында шапқылап Дабыр жүр. Адыр көңілді. Су жағасында дағдылы ойынымен әуре. Бұл төңіректе кө-

ңілсіз жүрген жалғыз ғана Лезбай. Ертемен қойды өргізіп, Дабыр алдына салып беріп, қайтып оралған еді. Ертұрманды жастанып, қолын желкесіне айқастырған қалпы ұзақ жатты. Түс болды. Әлде ой қажытты, әлде басқа себеп бар, әйтеуір бір кезде оқыс тұрып анадай жерде тұсаулы жүрген кер бестіні әкеліп ерттей бастады. Шамасы бір жаққа жиналатын түрі бар. Марғау ата кәсібіне бағып, атып тұрып еді, жамбасы қақсап қоя берген соң, бір қаңқ етіп, қайта жатты. Осы кезде кішкене машинасын салдыртып Қанат келді. Қуанғанын танытып, бірер рет әуілдеп үріп еді, көңіл аударған Қанат болған жоқ, «Әке!» — деп құшағын жайып Лезбайға ұмтыла берді.

— Шығарда ғана жолықтым ғой прокурорға. Шығарамыз деп еді. Сөзінде тұрған екен ғой.

Лезбай салқын. Қолымен белгі жасап, баласын тоқтатып тастады. Ұмындықтың кеткенін Қанаттан көретін секілді.

— Үйіңнен алдыңғы күні шыққан екенсің, содан бері қайда жүрсің?

— Сол күні осында келгем. Қырғыз Сәршен «малыңды мен қарай тұрайын» — деген соң совхоз орталығына бардым. Директор жоқ екен, соны күттім.

Лезбай даусы кекесінді.

— Көп нәрсені тындырыпсың.

Әке жөнінде әр қилы қаңқу сөз естіп, сағы сынып жүрген Қанат та шыдай алмады.

— Өзің де тындырып келдің ғой біраз дүниені. Әкесінен асып қайда барушы еді баласы.

Лезбайдың селдір мұрты дірілдеп кетті:

— Осыны айтқалы келдің бе?

Қатты ашуланса да, не істеудің амалын таппай мысы құрыған Қанат жылармен халде:

— Ел іші гулеген сөз. Тұтқынға түсуің жайлы әркім әр саққа жүгіртіп айтады. Тыңдауға ұяласың, тіпті. Сүйекке таңба екенін ұқсаң деймін.

— Жә, жә! Ақылгөйсу ақылы аздың үлесі! Ойға келмел, кемеңгер адам артық ақыл айтып, көрінген жерде шашыла бермес болар. Сен қаладасың. Мен екі ініммен даладамын. Сен маған бала, мен саған әке болғаныммен отымыз бөлек. Әркім ауырған жерін өзі біледі. Өз қоңын өзі қасиды. Мен өлсем, жаназамды сен шығарып, арулап сен қоярыңды да жақсы білем. Бірақ қалаға хабар барып, сен мұнда жеткенше олай-бұлай болып кетсем, басымды кім ұстайды? Аузыма суды кім тамызады? Осы

арасын ойладың ба?— деп Лезбай жуасып, салмақ сала сөйледі.

Қанат шоршып түскендей. Сұрағы да оқыс:

— Сөзіңнің төркіні жаман екен. Ұмсындықтың аяғына тағы барып жығылмақсың ба сонда?

Лезбай шыдамады:

— Анада әдейі келіп ұрыс салғандағы ойың бізді ажыратып жіберу екен ғой? Енді түсіндім.

Ішкі бір есеппен әке тамырын басқысы келген Қанат «қайтер екен» деп әдейі морт кетті:

— Ұмсындық қайтып осы үйдің табалдырығынан атаса, мені балам деп санамай-ақ қой.

Қақпанға түсер Лезбай жоқ.

— Санама десең, санамай-ақ қояйын. Отқа қарап отырған жоқпын. Басқа да балаларым бар. Ештеңем кете қоймас. Мен, бірақ сені аяймын. Осы күнге дейін ішіп-жемнің өзін бізден тасисың. Астыңа машина мініп, шалқақтап жүргенін де жаман әкеңнің арқасы. Ал, әкең болса, біреу-ақ еді ғой. Содан айрылып қалсаң, сенің күнін не болады?

— Ол жағынан қиналмай-ақ қой.

— Ендеше, мен жөнінде сен де қиналма!

Қыстығып, сөз таба алмаған Қанат үндей алмай қалды.

Лезбай даусы енді күрт жұмсарып, жылылық нышанын танытты.

— Жұмысыңнан зорға босанып шыққан екенсің. Күн ашықта үйіңе жетіп ал да, ертең қызметіңе бар. Ұят болып жүреді.

Әке сыңайынан ештеңе шығара алмайтынын білген Қанат осы жерде қош айтысты да, келген ізімен кейін қайтты.

Лезбай ұзақ отырды. Манадан бергі әке-бала қарым-қатынасына сырт куә Марғау жағын таянып, әлденеге ойға шомып қалған иесінің қасына келіп жатты.

— Е-е, Марғау, сен жарымжан, мен жалғыз. Ендігі күніміз не болар екен?

Лезбайдың ішкі сезім, ой ағынын қыли еткізбей кейпінен бағып, көз алмай жатқан Марғау егер адамша сөйлер болса: «Намыс үшін ер-азамат өлімге де барады. Қанат балаң дұрыс айтты. Арың тапталған сүрлеуге қайта түспе. Аузыңа су тамызар, басыңды ұстар адам іздесең, өз құралпыңнан іздей көр!— деген болар еді. Бірақ тілі болмағандықтан құйрығымен екі-үш рет жер соғып, екі-үш рет үріп басылды.

Лезбай терең бір күрсініп алды да, атқа қонды.

— Қой, бұл тірлік — тірлік болмайды. Қайтсе де істің басын ашқан жөн.

...Түс ауды. Дабыр шоқытып келіп, сусын ішіп кетті. Адыр ойын үстінде. Бұл кезде қан жайлаудың төсінде қой арасында салдыртып жүретін Марғау болса, тілін сала құлаш етіп шығарып жіберіп, іс-қарекетсіз үй көлеңкесінде жатыр. Ұят сондай...

...Бесін болды. Дабыр отардың бетін бері бұрды. Қазір қойлар жапа-тармағай кең, суға құлайды. Содан кейін орта қалған жері болса, соны толтырып, аз-кем шақтағы жайылады. Сөйткенше кеш түседі. Қақпа шалқалап ашылады. Қой кең шарбаққа кіреді. Күнімен қарынға түскен дүниені қорытып, бойға сіңіру үшін сол бойда жата-жата қалады да, күйіс қайыра бастайды...

Марғау, міне, күнделікті кәсіп-тірліктің рет-ретімен бәрін де біліп жатыр. Амал не, қимылдауға дәрмен жоқ.

...Ымырт үйірілді. Сәскеде кеткен Лезбай әлі хабарсыз.

Сәршен көрші келді де:

— Әкелерің әлі келмеген бе? Ірі әңгімеге кіріскен ғой. Түнделетіп болса да жетер. Анда-санда судан өтіп келіп, қойларыңды өзім байқаймын ғой. Алаңдамай жата беріңдер, — деп кетті.

...Ай туды. Марғау бұрынғы дағдысы бойынша қой шарбақтың қасына барып жатты.

...Таң атты. Өзеннің арғы бетіндегі қырғыз малы өре бастады. Марғау есік көзіне келіп ұзақ үрді: оян, Дабыр, жұрт малын өргізіп кетті. Әкең болса, келген жоқ. Қойың қамауда. Өріске шығар мезгіл болды.

Ит даусынан Дабыр емес, Адыр оянды. Ояна салып Дабырды шымшылады.

— Ерте оянам деген батыр едің. Әлі ұйықтап жатырсың ғой. Тұр кәне. Малды өріске шығарайық.

Ит Адырды оятып, Адыр Дабырды оятып, ақыры Лезбай отары өріске беттеді. Сәршен келіп балаларды мақтап кетті.

— Қайтер екен, оянар ма екен, оянбас па екен деп әдейі кешеулеп келін ем. Жарайсыңдар, балалар. Кісі болғандарыңның белгісі бұл.

Тағы да түс болды. Үш аяқтап қой соңына ерген Марғау жамбасы ауыра бастаған соң амал бар ма, кері оралып, кешегідей тағы да үй көлеңкесіне орналаса беріп еді, кенет машина дүрілі естілді. Ит, бірақ бұрынғыдай қарсы ұмтылған жоқ. Мазасының кете бастағанын

танытып, екі-үш рет арсылдап үрді де, алысырақ барып жатты. Әлгіндей болмады, қырқадан қалқайып көрінген жүк машинасы есік алдына келіп, бір-ақ тоқтады. Сол машинамен жарыса салған Лезбай да аттан түсті.

— Ал, Ұмсындық, мынау өз үйің. Үй сәні әйелмен. Сен кеткелі тозың қалғанға ұқсайды. Қолыңа ал.

Ұмсындық сызылып машинадан шықты. Баяғы қалпы. Қабағын керіп, қара көзін төңкеріп, жан-жаққа көз салды.

Лезбай бала секілді. Алдына түсіп жорғалап жүр.

— Сенікі де қызық. Жоқ жерден өкпелеп?.. Бала менікі болғанмен оты бөлек, суы бөлек. Қалада тұрып, тік мінез болып кеткен жандар. Ол келмесе, мен өзім барып басымды идім. Не қыл дейсің?!

Ұмсындық сыңайы ұнатпағандықты танытады.

— Жә, қойшы. Кешеден бергі айтқаның бір сөз. Көке мылжың болып кеткенсің ғой деймін өзін.

Лезбай жым. Машинадан көр-жер, төсек-орын түсіріп, үйге тасып әлек. Ұмсындық та қолқабыс жасайын деп білегін сыбанды.

Анадағы өзі салған үш тіс таңбасы тыртық болып шодырайып біткен екен. Соны байқаған Марғау жадына сол бір оқиғаның елесі қайта оралып, ырылдай бастады. Ұмсындық итті осы кезде ғана байқап, шошып қалды.

— Мынау ит тағы да сая болған ба?

— Үйге келсек, есік алдында жатыр ғой,— деп Лезбай қосыңқырап жіберді.

Ұмсындық мұндайда сабырлы. Тіс жарып ештеңе дей қойған жоқ. Бірақ қабағы да онша жадырамады. Иттің де оған деген ықыласы көп емес. Тамақ берсе, ішеді де, алысыраққа барып, үй ішіндегі, үй төңірегіндегі жайларды сырттан ғана бақылап жата береді.

Осындай қоңыр салқын қоңырайысқан күйде біршама күндер өтті. Келе жатқан күз белгісін танытатын беткейлер түсі әр қилы. Қайыңдар сарғайып, терек жапырақтары қызарып сола бастаған. Дегенмен жайлау өңі онша өзгермеген. Биік тауға өрмелей өскен шыршалар ғана әуендесе көгеріп, қалпында жатыр.

Бір әдемі ашық күн. Неге екені белгісіз, Ұмсындық пен Лезбай ұзақ сөйлесті. Әлденеге келіспейтін түрлері бар. Тіпті Ұмсындық даусы қаттырақ та шығып кеткендей.

— Өйтетін болсаң, соңымнан сүмендеп несіне келіп ең?

Лезбай үндемеді. Сол бойда қой шарбаққа кіріп, бір

тоқтыны ұстап алды да, тағы да алып ұрды. Өрген қойдың соңында Дабыр кетті. Өзі үйде қалды. Құдды осыдан ай жарым бұрынғы жағдай. Жалғыз-ақ күн бұлыңғыр емес, ашық. Қой да өрісте. Ал жас тоқты еті болса, енді далада, жер ошақта бүлкілдеп жатыр.

Ұмсындық пен Лезбайдың тағы бір қадірлі қонақ күтердей түрі бар.

Ақ тұмсық қара ит те анадағыдай тұмсығын жерге салып, қой шарбақтың қасында жатыр. Бірақ бұрынғы күй жоқ. Уақыт озған сайын жамбас жарасы ұлғайып бара жатқан секілді. Бір күн қоймен өріске шықса, азабы екі күндік. Өстіп жатып қалады. Содан болса керек, Лезбай да бұрынғыдай емес. Көңіл бөле бермейді. Марғау: «Кә-кә-кә!», «Айт, айт! Айт!» — деген сөзді естуден қалып барады. Кейде кәне, қашан кә-кәләр екен? Кәне, қашан айтақтар екен?» — деп мөлініп ұзақ жатып күтетіні де бар. Амал қанша, ондай күн бұлдыр сағым-сағынышқа айналған. Өзің ит болып жаралған соң, кә-кәлеп ешқайда шақырмаса, айтақтап, ешқайда жұмсамаса, дүниенің қоры екенсің ғой. Керемет қызықтың бәрі деннің саулығында.

Марғау өстіп мына күйбең тірлік қарбаластығынан шеттеңкіреп жүдеп жатыр.

Кенет машина гүрілі естілді. Ит селк етіп, басын көтерді де, қайта жатты. Қозғала қоймады.

— Келе жатыр ғой? — деп Ұмсындық үйден жүгіре шықты.

— Солар ма екен? Әлде басқа біреу ме? — деп Лезбай да тесіле қарады.

Баяғы жолмен баяғы жерге келіп машина тоқтады. Баяғы машина. Адамдар да солар. Қарғабек, Таспай, Баспайлар. Басқа айтар сөз жоқ па, әлде жатталып қалғандықтың салдары ма, неге екені белгісіз, баяғы сөз де қайталанып жатыр.

— Мына бала — құда бала, мына бала — жиен. Екеуі де Алматыда оқиды. Ауылға келген екен, жайлауымызды көріңдер деп әдейі алып шықтым.

Лезбай елп ете қоймады. Салқын. «Түсе қалыңдар» — деп бәйек боп жатқан Ұмсындық қана. Қарғабек, бірақ баяғы қалпы, еркін.

— Әй, жігіттер, кәне, ана аға сыбағасын ала түсіндер!

Екі жігіт коньяк, шампаны бар бір жәшікті көтеріп жерге қойды.

— Ой, бұлардың не, ішіп-жем осында да бар еді ғой?— деп Ұмсындық қысылыңқырап қалды.

Қарғабек домалаңдап жүр. Бет бақтырар емес.

— Жоқ дегенім емес. Ағамыздың алдында аздап кі-нәміз бар. Ат-шапан айыбы соның.

Қарғабек кішірейген соң Лезбай езу тартайын деді.

Манадан бері Лезбай қылығына разы болып тыныш жатқан Марғау «өлсең де иіле көрме!»— дегенді танытып ырылдап қойды. Қарғабек шошып кейін шалқайды.

— Өй, мына итің әлі бар ма еді?!

Лезбай ұнатпағандықты танытып итіне жаман көзі-мен қарады. Соны түсінген Марғау: «Байқамай қалдым, кешіре көр»,— дегендей әлдебір жалынышты түрде қың-сылады да, шоқаңдап кейінірек барып жатты.

Қонақтар үйге кірді.

Дәл анадағы көрініс: Лезбай төменде оңаша. Төрте Таспай мен Баспай. Олардың сол жағында оң жамбас-тан Қарғабек жантайған. Оған таяу Ұмсындық.

Қарғабек басын көтерді.

— Мен қазір жұмыс жайын сөйлегім келмейді. Ол басқа мәселе. Мен ферма бастығы болғаныммен, қызмет бабында келіп отырғаным жоқ,— деп бір тоқтады да, Лезбайға қолын шошайтты.— Мына кісі маған аға бо-лады. Арамыз бес-алты ата ғана. Сол ағаға сәлем берейік деп келдім. Сол үшін өзім ақ қылып қоям...

Жұрт көтеріп қойды. Лезбай отырып қалды.

Ұмсындық бәйек болып жатыр.

— Жолының үлкендігіне қарамастан ағалап жатыр ғой. Алып қой енді.

Лезбай алып қойды.

Шыны сылдыры көбейе берді. Тарсылдап шампан атылды. Қандала иісіне енді ашыған көже секілді бірде-менің иісі араласып, бүкіл орамды алып кетті. Осы иіс-тер ұлғайған сайын үйдегі адамдардың да дауыстары зорайып, күлкі жиіледі.

— Ал, ағайындар!— Бұл тағы да Қарғабек даусы.— Мына шал, байқаймын, әлі де қоңыр отыр.

Сөзге Ұмсындық араласты.

— Қоңыр отырмайды. Кеше сен келем деп хабар сал-ған соң-ақ бәрін кешкен.

Қарғабек даусы қайта көтерілді.

— Кешкенде бар ғой, бір сәт адам болып тереңірек ойланайықшы. Неге ренжістік біз осы? Бір итке бола!.. Итке бола ашуланыстық. Итке бола төбелестік. Естір құлаққа ұят тіпті. Ал енді ағалы, інілі болып жүріп сол

ағаттығымызды, тіпті ағаттық емес-ау, ақымақтық қой, міне, сол ақымақтығымызды бір-бірімізге кешіріспесек, көрінген жерде қоңырайысып, сәлемдеспей жүретін болсақ, сонда не болғаны?.. Құдай-ау, біз сонда бар ғой адам болып екі аяқтап жер басып жүрсек те, төрт аяқты иттің нағыз өзі болып шықпаймыз ба?!

Баспай мен Таспай ішегі қатқанша күлді.

— Ай, біздің Қаракең сөйлейін десе тілдің майын тамызады-ау өстіп?!

— Рас емес пе осыным? Жо-жо... Тіпті бар ғой иттен де жамап болып кетеміз.

— Жөп айтасың, қайын інім,— деп қойды Ұмсындық.

— Сол себепті, мен өзім көп сөзді білмеймін,— деп Қарғабек қайта көтерілді.— Жасы үлкен аға, Леке, сіздің алдыңызда абайсызда иттік жасап алдым. Сол кінәмді мойындап, кешірім сұрай келіп отырмын. Кессең, бас мінекей. Кешсең, ықыласыңдамын.

Екі жігіт жарыса сөйледі.

— Төс түйістіріп, ер азаматтарша құшақтасу керек. Қарғабек ұшып тұрды.

— Аталы сөзді қайырма енді, түрегел,— деп Ұмсындық та Лезбайдың қолтығынан алды.

Шопан қарсыласқан жоқ. Ұмтылып келген Қарғабекке құшағын жайды.

— Кіші болып, кішірейін келгеніңе рақмет, Қарғабек. Мен де өзімді ұстай алмай қалдым ғой. Сен де сол ағаттықты кешіре көр.— Лезбайдың көзіне жас келді білем, даусы барлығыңқырап шықты.

Манадан бері үй ішін бақылап, қой шарбақтың түбінде үнсіз жатқан Марғау құшақтасып, шөпілдесе сүйісе берген Лезбай мен Қарғабекті көрді де, атып тұрып, үре бастады: «Ай, адамдар-ай, үшеу ара араларыңда не қатынас — сыр жатыр, жақсы білесіңдер ғой. Ұмсындық Лезбайдың некелі әйелі екені Қарғабекке қандай анық болса, сол әйелдің Қарғабекпен не қатынасы бары Лезбайға да сондай аян ғой. Ұрыс басы ит болғанымен тамыр тереңде емес пе. Сол жайды біле тұрып, білмеген боласыңдар. Көре тұрып, көздеріңе жас алып құшақтасасыңдар. Өстіп, жәй көлгірсу неменеге керек осы?!» — дегені болар ма?

Екі аттап орнына барған Қарғабек ит даусын естіп тынып қалды.

— Әй, Леке, кешіргенің рас болса, осы иттен құтылшы. Көкесіндей ит тауып берем...

Ұмсындық даусы жарыса шықты.

— Бұрын қой қайырады деуші еді. Енді нендей дәлел айтар екен?

Лезбай дәлел таппады білем.

— Қалай құтылам?— деп дағдарды.

— Сол да сөз болып па?!— деп Қарғабек кекей сөйледі.— Былай шығарасың да, атасың да тастайсың.

— Жоқ. Марғау сондай қадірлі ит. Қол көтере алмаймын. Ит те болса, обал.

Қарғабек қояр емес:

— Ендеше Баспай мен Таспайдың бірі атады.

Арақ ішіп қызыңқырап алған екі жігіт жарыса сөйлеп:

— Қарғабек аға айтса, ит түгіл...— деп мүдірді.

Анада өз үстінен жасалған актыға қол қойған үшеудің екеуі осы Баспай мен Таспай болатын. Сол есіне түсті білем, Лезбай:

— Ит түгіл, немене мені де атасыңдар ма?— деп тіксініп қалды.

Қарғабек шалқая тартты:

— Ал енді бар ғой, жеме-жем дегенің, міне, осы жер. Осы тілегімді орындамадың бар ғой... Онда, шынымды айтайын, қанжығада көрісеміз.

Ұмсындық шыр ете түсті:

— Мына қара ит қара пәле болып жабысты-ау осы бізге!

Лезбай отырған орнынан ұшып тұра келді де, тұңғыш рет әйеліне:

— Өй, иттен жаралған неме, жап аузыңды!— деп ақырды. Содан кейін Қарғабекке төнді:— Қанжығада көріскенде, немене, шауып аласың ба мені?!

Қарғабек даусында салмақ жатыр.

— Одан да жаманы болады.

— Жаманы болса, көрсет кәне, найсап! Көп болса, үшеуің бірігіп тағы акт жасарсыңдар. Тағы да қаматарсыңдар көп болса,— деп Лезбай ойламаған жерден көтеріліп, булыға сөйледі.

Қарғабек басылып қалғандай.

— Оу, Леке...

Лезбай оршелене түсті:

— Мен сендерді шақырған жоқпын ғой. Не әкелеріңнің құны бар осы менде? Кәне, қайқайып тұрыңдаршы!

Үш жігіт жым болды. Ұмсындық дағдылы ерке қылығын танытып:

— Біздің үйдің кісісі, үйге келген қонақты қуып, бұл не?...— деп жатыр еді, Лезбай бір-ақ қақты:

— Қарғабекпен кіндігің жабысып қалған болса, бар, сен де кет!

Марғау сөйленіп жатқан сөз мағынасын түсінбесе де, бірте-бірте зорайып шыққан дауыс екпініне сондай қанық. Мұндай отырыс аяғы жақсылықпен бітпейтіні — ит жанына өшпес таңба, із қалдырған. Аңадағыдай Қарғабек шыға келіп, бұған ұмтылар болса, Марғауда қарсы тұрар қайрат жоқ. Ит бойындағы тірлікке құмарлық санасыз түйсік тұжырымы осы. Сол себепті, тұмсығын көкке беріп, ұзақ ұлып үрді де, бір жамбастап келіп судан өтті. Бет алды — қалың жыныс тау беткейі. Аңада өзі жатқан тал түбіне де соққан жоқ. Бұл биіктеген сайын өзен деңгейі айқындалып, ал сол өзен жағасындағы шоппан үйлерінің қараңы кішірейіп барады.

Кенет дауыс естілді. Таныс дауыс. Лезбай даусы.

— Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Марғау бір сәт кері бұрылды. Лезбай үйінің қасында бес кісі тұр. Бәрі де таныс: ақ байлар салған әйел — Ұмсындық. Ұзынды-қысқалы өкеу — Баспай мен Таспай. Ал ана буылтық дене — Қарғабек. Лезбай олардан қол ұсыным алда:

— Марғау! Марғау! Кә-кә-кә!

Бұл шақырыстың мәні неде? Жалғызсыраған Лезбайдың Марғаудан сұрар көмегі ме? Жә болмаса, дуылдап, қанша керіссе де қайта табысып, ымыраға келген топтың әлдебір қатпарлы шешімі ме? Марғау оны қайдан білсін, қайтсе де қайырылмады. Беткейді бөктерлей ілгері салды.

«Марғаулаған» Лезбай даусы айқын, саңқылдап шығады. Марғау?! Көзін ашқан күннен бастап құлағына сіңген осы сөзде енді түк мағына жоқ секілді. Марғау не? Қырғын не? Не болмаса, Сарықасқа дедің... Онда не тұр! Ақылы асып жаралған адамдардың бір итті екінші иттен ажырату үшін жай ғана ойдан шығарған бірдемесі. Бұдан былай ондай аттардың ақ тұмсық қара итке түкке де керегі жоқ. Ақ тұмсық қара ендігі жолда кездескенді түс-түгі мен иісінен, тісі мен күшінен танып, дәп басып ажырататын болады.

— Мар...ғау!.. М-а-р-ғ-а-у!.. — Үзіліп жіңішке шыққан балалар даусы.

Марғау оқыс тоқтап артына бұрылды. Екі бала өзгерден бөліне шығып жарыса айқайлайды.

— Марғау! Қайда кеттің, Марғау?!

Айла-арамдығы жоқ, тек қана ыстық ықылас, сәби махаббатынан туған бұл шақырысқа құлағын төсеп, сәл тынып қалған ит шоқиып отыра қалып, ұлып-ұлып ал-

ды да, тағы да ілгері жөнелді. Жуан-жіңішке, үлкенді-кішілі адам үні барған сайын алыстап барады.

Біршама уақыт өтті. Бір жамбасын көтеріп үш аяқтай салған ақ тұмсық қара ит шоқаңдап жортқан сол бойы қалың қарағай арасына енді де, көзден ғайып болып жүре берді...

ЭПИЛОГ

Арада айлар жатыр. Қыс түсіп, қар бекіп алған. Лезбай отары қыстауда. Шопанның дағдылы кәсібі: ашық күні ертерек айдап, малды тебінге шығарады. Кешеулеп әкеп жылы қораға қамайды. Жер үй мұржасынан ұшатын түтін де ошақта тірлік барын танытып, будақтап шығады. Күзде жоғалған Марғау да ізім-қайым. Сыртқарағанға пәлендей өзгеріс жоқ секілді. Ия, бұл сырт көзге ғана осылай. Жаңарған тірлік нышаны мән беріп, үңілгенге ғана байқалмақ. Өзгерістің үлкені — балалар совхоз орталығында оқуда. Адыр биыл бірінші класқа барған. Ол жақтан бір жақсы хабар бар: Адыр екі ай оқып, екінші класқа көшіріліпті. Бала ыждаһаты жақсы. Көктем шыққанша Дабырды басып озып үшіншіге ауысып кетуі де ықтимал. Сабақ берген мұғалім пікірі осылай. Әлі жаттыға қоймаған сәби қолымен әкесіне жолдаған хатында: «Жалғызбын деп қамықпа, әке. Жазғы демалыста өз қасыңда боламын. Өз қасыңда болып, жаз бойы қой бағысам», — депті Адыр.

Жалғыз қалған қам көңіл әкеге медеу болар мағыналы хат бұл.

Ия, Лезбай қазір жалғыз. Анадәй оқиғадан кейін ол күрт өзгеріп, үндемейтін болып алған. Не ойласа да ішінде, әйтеуір. Бұрынғыдай Ұмсындыққа жалбақтай да бермейді. Осы өзгерісті аңғарған Ұмсындық жоқ жерде мінез танытып, реніш білдіріп қалатын болды. Сондай бір үйішіндік кикілжің үстінде Ұмсындық:

— Өйтетін болсаң, кетемін! — деп қалды.

Үлкен баласы — Қанатпен арасы ашылып, оның үстіне ел ішінің өсегі құлағына жетіп, әрі жасып, әрі қазылып жүрген Лезбай жалына қоймады.

— Осы үйден қалағаныңды ал да, бара қойшы! Құлағымыз тынышталсын, — деген.

Ұмсындық қайырып ештеңе айтпады. «Тағы келіп аяғыма жығылып, жалынасың ғой, байғұс», — деген ішкі есеппен өзіне тиесілі дүниесін алып, кетіп отырған. Лез-

бай, бірақ қайтып барған жоқ. Бұл жолғы шопан байлауы — нағыз шие, шешілмес түйін.

Ұмсындық кеткен соң көп кешікпеді, Қарғабек те орнынан алынды. Тағылған айып: ішеді, қыдырады, өзіне тапсырылған қызметке жауапсыз қарайды. Жаңа болған ферма бастығы жүре бара бұзылмаса, дәп қазір Қарғабек бойындағы кеселдерден таза. Жұмысына да ұқыпты, ізетті жігіт. Жалғыздығы ауыр тисе де, Лезбай қазір Ұмсындық пен Қарғабек арқылы қадалған шөңгеден құтылып, кісі болып қалды. Жалғыз дейтін, тіпті, жалғыз да емес ол қазір. Совхоз директоры көмекшің болсын деп бір жас жігітті қосып берген. Енді малды екеулеп бағады. Сонда да Марғаудың жоқтығы ма, боранды күні жиі-жиі қасқыр торуылдап, мазаны алып жүр. Жол серік, жұмыс серік бір тәуір итің болмаған соң шопан тіршілігінің оңбайтынына көзі жеткен Лезбай бір күні аудан орталығына арнап келіп, Қанатқа телефон соқты.

— Балам, Марғаудан айрылған соң, шырқымыз бұзылайын деді. Әлгі ит алған кісіңе жолығып, қайтсең де бір тәуір күшігін алып бермесең, құритын болдық.

Әке туралы өсектен құлағы тынышталып, көңілі орнына түскен Қанат ықыласты:

— Әке-ау, ол кісінің иті өліп қалған.

— Өліп қалса, үрім-бұтағы, зәузаты бар шығар, соларға із сал.

Әке айтқан соң амал жоқ. Қанат Алматы өзенінің жағасындағы таныс үйге тартты. Келсе, Иван Иванович үйінің орнында төрт қабатты бір үлкен жай тұр. «Осы үйденсің-ау» дегеннің Қанат бәрін де тоқтатты.

— Осы жерде бұрын Иван Иванович деген кинолог тұрып еді. Қайда кеткенін айтпас па екенсіз?

Кездестірген адам сондай көп. Жауап, бірақ, біреу-ақ:

— Атам заманнан бері бұл жерде осы үй ғана. Иван Иванович дегенді естіген де, көрген де емеспіз.

Тауы шағылған Қанаттың есіне ветпункттегі дәрігер түсті.

— Ә, Иван Иванович па? — деп дәрігер суырмадан бір блокнотын суырды. — Міне, адресі:

Иван Иванович қаланың шет жағындағы жаңа салынған биік үйлердің бірінде тұрады екен: Дәрігер көрсеткен адреспен оңай тапқанымен, Қанат одан да ештеңе шығара алмады. Есікті ақ сары бір қыз ашты.

— Маған Иван Иванович керек еді...

— Иван Иванович?

— Иә, Иван Иванович. Кинолог. Былайша айтқанда ит бапкері. Асыл тұқымды ит асырайтын адам.

Ақсары қыздың жүзі жылы тартты.

— Ә, Ваня ағайды айтады екенсіз ғой?.. Ол кісі дүние салған...

Қанат шошып қалды.

— Қайтіп?

— Ваня ағай көптен ауыратын еді ғой...

Не дерін білмей абдырап қалған Қанат тыныштықты бірінші болып бұзды.

— Ал семьясы, әйелі қайда?

Ақсары қыз күрсініп алды.

— Әйелі жоқ болатын. Балалары болса бой жетіп, ер жетіп әр жаққа кеткен.

— Ал сіз ше?

— Мен бе? Мен бір пәтерші ғана едім...

Қанат сөз аяғын күтпей кері бұрылды.

Иван Ивановичтің өлген хабары жетіп, айтулы күшіктен күдерін үзген Лезбай, енді Марғауды ойлай бастады: Ит жамбасы жазылып кеткен секілді оған. Ана жылғыдай әлдебір себеппен жайлауда ғана қалғандай. Осы бір ойдың жетегіне ергені сондай, тіпті ескі-құсқы киімдерін де түгендеді. Қара тонды күзеткеніндей және бір киімін бағып, далада қалып қоймады ма екен тағы да?! Тіпті Лезбай ат сабылтып әдейі іздеп Сәршенге де барды. Өзін, итін, тағы бір жігіттерді ертіп, топ-топ болып талай күн Мыңжылқы, Қарқара жайлауларының ормандарын сүзді. Ел ішінде гулеп бір сөз жүр:

— Ақ тұмсық бір қара иттің Айған төбеде ұлып тұрғанын біреу көріпті.

— Бір көкжалмен алысып жатқанда үстінен шыққан біреу бар деседі...

— Орман ішінде аң қағып жүрген ақ тұмсық қара қасқырға пәленшекең жолығысып қалыпты дейді ғой...

Лезбай осындай сөз шыққан жердің бәрін де індетті. Бірақ ақ тұмсық қара итті өз көзімен көрген бір адам жоқ. Екінші, үшінші адам арқылы жеткен лақаптардың арты тайғақ. Сөйтсе де күдерін үзер емес: ертең көктем келеді. Мал тағы да жайлауға бет алады. Сонда Айған төбе тұсынан Марғаудың еркелей шығып, Лезбай мойнына асыла кетуі де ғажап емес қой...

Ол кезде Бағдан аты шыға қоймаған жас суретшілердің бірі ғана болатын. Көркем училищені бітірген соң бірер жыл осы Алматы қаласында қызмет істеді. Бір үлкен суретшінің көлеңкесінде жүріп салынып жатқан сарайларды, жаңадан ашылып жатқан ресторандарды өрнектеді. Бір ғажабы — көп идеялар мұныкі болса да, сол идеяларды бұл өзі өз қолымен жүзеге асырып жүрсе де, атақ-абырой жаңағы үлкен суретшінікі болып шығатын. «Өрнектерінде тапқырлық бар екен. Жақсы. Ұнаттық», — деген жылы сөздер де, газеттегі ресми пікірлер де жаңағы үлкен суретшіге арналатын. Неге екенін кім білсін, о да: «Жоқ, бұл жұмыс менікі емес, Бағдандікі еді», — деп жатпайды. Бәрін де өзіне қабылдайды. Тіпті оңаша бір сәттерде де бұған келіп кешірім сұрап көрген емес. Содан ба, Бағдан да басында: «Бұл қалай?» — дегенімен, кейін келе көндіге бастаған-ды. Өйткені ана суретшінің бедел-атағы болмаса, ондай мақтаулардың болмай-тынын бұл да білетін.

Өстіп жүріп жатқан еді. Бір ретте Жамбыл қаласына жол түсті. Сол сапардан әсерленіп қайтқаны сондайлық, келе салып үш-төрт айдың ішінде «Айша Бибі» деген үлкен полотно жазды. Өзі де ойлаған жоқ. Жұрт дүрілдетіп әкетті: Біз Бағданның талантын білетін едік. Оның сарай, ресторандардағы қолтаңбасынан қабілет-қуатын танып, бағалаушы едік. Міне, сол ұғымның айғағындай болып жас дарын жаңа бір қырынан танылып, жарқ етті.

«Айша Бибі» — Бағданның тұсау кесері болды. Осыдан кейін оның аты жиі аталды. Даңқы жайыла бастады.

Бағдан бір әдемі қызға үйленді. Бала сүйді. Бір сөзбен айтқанда оған кәдуілгі қала тұрғынына лайықты тірлік құруға жол ашылды.

Бағдан көлденең жүрісті білмейді. Ермегі де, қызметі де өзі қуған осы өнер. Сол себепті көп жазады. Жазғандары айқай-шусыз өтеді. Артық мақтап жатқан ешкім жоқ. Сонымен қатар шұқшия жамандап, сынайтындар да кездесе бермейді. Күнделікті күйкі тірлік секілді: дұрыс екен, қабылдайық. Ұсыныс осы. Жазған дүниелері бәлендей кедергі-кілтеңге соқпай өтіп жатқан соң, Бағданның тұрмыс күйі де жөнделіп қалды. Аз жылдың ішінде қатардағы үй — дүние құрап, енді дәулетті семьялар тобына кірді. Басында үлкен суретшілермен кездескенде име-

нідкіреп жүретін жұбайы Сәлима да енді қаракөлден тон, норкадан бас киім киіп, «мен кәне, қайыссыңнан кеммін» дегендей төрге қарай ұмтылыққырайтын болды: әңгіме жаста емес, сіңірген еңбекте, талантта. Таланты зор адамдар қашанда жұрт көңілінде екенін ол жақсы біледі.

Бір ретте Бағданға тағы бір жол түсті. Ол тұңғыш рет суретшілердің Бүкіл одақтық съезіне делегат болып сайланды. Қайтар жолда жұрт самолетпен аттанып жатса, Бағдан асыға қоймады: Съезд әсерлерін саралап жүйеге келтірейін деді ме, әйтеуір билетті поезға алды. Шынында да осынысы ақыл болған екен, жол үстінде болашақ шығармаларының жайын ойлап, әр түрлі эскиздер жасап, біршама іс тындырып тастады.

Поезд Жамбылға келді. Бағдан бой жазайын деп сыртыңа шығып еді, осы вагон алдында бір топ жастар тұр екен. Кімдер екенін бұл танымаса да біреулері бас изеп амандасқандай болды. Әрі өтіп бара жатқанда: «Мынау Бағдан ғой. Қазіргі суретшілердің ішінде ауызға жиі ілініп жүргені»,— деген сыбырды құлағы шалып та қалды. Бағдан артына бұрылып қараған жоқ. Жай езу тартты да әрі өтіп кетті: талай жерде талай-талай естіген, құлағының еті үйрене бастаған сөздер. Сөйтсе де құдай тағала бұған талант беріп, былайғы жұртты өзіне аздап болса да табындырып қойғанын шүкіршілік еткендей, көңіл шіркін марқайып, мерейі үстем болып, жүре берді. Өзіне деген осы бір өз ырзалығымен біршама перронда жүріп купеге келсе, қарсы орында жайғасып жатқан бір қызға көзі түсті. Шамасы әлгі топ осы қызды шығарып салған болу керек, Бағдан кіргенде бұл да сыпайылықпен бері бұрылып сәл жымиып сәлем етті.

— Қысылмаңыз, жайғаса беріңіз,— болды Бағданның алғашқы сөзі.

— Рақмет,— деді қыз естіртер-естіртпес етіп. Содан кейін жонын бермей, бір қырындау тұрып, төсек-орнын реттеді. Бағдан: «Ибалы қыз екен, әдептісін қарашы. Танымайтын адамы болса да жонын берудің жөн емес екенін жақсы біледі»,— деп ойлады.

Қыз сыпайылығы ештеңе көрмеген ауыл қызының ұяңдығы емес екен. Оған көп кешікпей-ақ Бағданның көзі жетті. Сапарлас көрші жайласып болған соң, Бағданға тура қарап:

— Жолым болады екен. Сіз менің түсімде де көрмейтін адамымсыз ғой. Міне, көрмейсіз бе, бір купеде баратын болдық,— деді оқыстан.

Қыз сөзі екі ұшты: даңқты адаммен кездесіп танысқанына ғана қуана ма? Әлде сол даңқты адаммен танысқандығының үстіне бір күнеде бір күн Алматыға дейін оңаша баратынына қуана ма? Түсініп көр. Бірақ Бағдан болам деп әлі бола алмай келе жатқандықтан ба, алғашқы ұшқа көбірек ден қойды. Айна алдында өзін-өзі тамашалайтын сұлуларға ұқсаңқырап:

— Сіз мені қайдан білесіз?— деп сұрады.

Қыз жымынып күлді.

— О, сізді білмейтін жан бар ма! Сізді не надан, не болмаса, көзі шын көрмейтін соқыр ғана білмеуі мүмкін. Ал менің көзімнің барлығына сіздің көзіңіз жетіп отырған шығар деп ойлаймын.

Жұбайы Сәлима секілді даңқ деген дертке аздап болса да, өзі де шалдыға бастаған Бағданға «менің көзім», «сіздің көзіңіз»— әзіл болса да ұнай қойған жоқ. «Қалай десең де ауыл-үй арасынан шыққан қыз балалар қанша әдепті болғанымен өстіп әзілдерін «тұздықтаңқырап» жіберетін әдеті емес пе?»— деген жұбату тауып, оның өз қаруын өзіне қолданбақ болды:

— Ал менің көзімнің барлығына сіздің көзіңіз анық жете ме?

Қыз тайынбады:

— Анық жетеді.

— Дәлел?

— Көзіңіз болмаса суретті қалай сала аласыз. Керең композитор музыка шығарады дегенді естігем. Себебі «внутренний голос» деген бар. Қазақша қалай десем екен? «Жады» деген дұрыс. Өйткені кейбіреулердің «ішкі дауыс» деп аударуында түк мағына жоқ. Ал соқырдан да суретші шығады, көзі жоқ адам да сурет салады екен дегенді естісем құлағым керең болсын.

Сапарлас көрші сөзі әзіл болса да түйеден түскендей тым ірі секілді: айталық, таныспай жатып «құлағым керең болсын» деп қарғанудың не керегі бар? Содан ба, Бағдан іркіліп қалды.

— Енді таласпайсыз ғой?— деп қыз тіктеп қарады. Жанарында ұшқындап тұрған от бар секілді. Сыйлауы болғанымен «жасы үлкен, даңқы зор» екен деп қаймығуы жоқ.

Жоқ, Бағданның таласқысы келді: ең алдымен «жады», «жадында» сөзі дұрыс емес. «Көкірегі», «көңілі»— деген жөн. «Көңілі ояу», «көкірегі ашық» деген бар емес пе.— Атам заманда естіген дыбыстың кейде көңіліңе оралып, құлағыңа ызыңдап тұратыны болады ғой. Сол се-

кілді ертеде бір көргенінді де көзінді жұмып, көз алдына келтіре аласың. Олай болса, соқырдың да сурет салуына болады. Соқырлар қоғамындағы басырлардың істемейтіні жоқ. Соның бәрі көкіректің ояулығы. Бағдан қызбен осылай таласқысы келді. Бірақ таласпады. Өйткені бір ұлы композитордың ең ұлы шығармасын керең кезінде жазғанын білгенмен, соқыр суретші болған дегенді естіген емес-ті. Оның үстіне даңққа бөлене бастаған жолында туған шамшылдығы, кіділігі болмаса, қанша дөрекі айтылды десең де қыз әзілі мұның өз пайдасына шешіліп жатыр ғой. Іркіліп қалған Бағдан жаңағы от шашып тұрған өжет көзге қайта қарап еді, достық, татулыққа шақырып тұрғандай көрінді. Қаймықпай тік қадалған көзде жылылық, әдемілік, өзіне тартар сиқырлы күш бар екен. Құдіретті күш. Осыны сезінуі-ақ мұң екен, жігіттің арқасы мұздады: әлгі бір кесірлі ойдың жетегінде кетіп бірдеме деп тастаса суретші деп мақтан тұтып, бір купеде келе жатқанын дәреже санаған қыз алдында ақымақ болып қалатын еді ғой.

— Әрине таласпаймын. Өйткені сіз мені қандай білсеңіз мен де сізді сондай білемін,— деді Бағдан. Бірақ мұнысы балалардың ойыны секілді екенін өзі де анық түсінеді. Түсіне тұра айтты. Сөйтсе де әсерсіз де шықпаған секілді. Қыз «қайдан білесіз?»— дегендей таңырқай қарады.

— Сіз Әспетсіз.

Қыз кейшінде әлгі сұрақ: Иә, ал сосын?

Бағдан мүдіріп қалды. Өйткені жаңағы бір топ жастар арасында: «Әспет, ренжіме, өмірде не болмайды. Әспет, барған соң хат жаз»,— деген секілді сөздерді естіген соң. «Сол Әспет дегені осы шығар»,— деп төтелеп жібергені болмаса басқа не біледі?

Қыз кейшіндегі таңырқаумен сұрақ өте берді:

— Атымды әлгі шығарып салғандардан естідіңіз ғой. Әйтпесе мені қайдан білейін деп едіңіз,— Қыз өңіне жаңағы бір жылылық қайта оралды.— Ал мен болсам сізді көбірек білем. Сіз салған «Айша Бибі» көпке дейін біздің үйдің төрінде ілулі де тұрған.

Бағдан бойындағы даңқ құмарлық әрі қуанып, әрі шошытып тастады.

— Неге көпке дейін? Қазір ше?

Әспеттің жүзінде реніш көлеңкесі жүгіріп өткендей болды.

— Ол бір ұзақ хикая.

Неге сұрадым деп өкінді ме, әлде қыз реніші әсер

етті ме, Бағдан күрсініп қойды. Әспет бірақ тез жадырады.

— Неге күрсіндіңіз?

— Өзім де білмеймін, — деп Бағдан күлді.

Қыз іркіліп қалды. Сол сәтті пайдаланды ма, Бағдан оған қабақ астынан ұрлана қарады: Бір ғажабы — басында жүре көз салғанда он жеті-он сегіз жасар қыз секілді болып көрінген Әспет, байқаса, енді жиырмалардан асқан әйел екен. Суретшіге тән қырағы көз бірден таныды: өңінде әжім болмаса да, балалық пәктік, наушалық емес, құрсақ көтерген, өмір көрген әйелге тән іздер жатыр. Сөйтсе де тартымды кескін. Осы төңіректің қазақтарына тән дөңгелек бет, қысық көз торы емес, ат жақты, қыр мұрын, ақ сұр. Тағы бір байқағаны — өңінде бір мін, дақ жоқ. Түп-түгел әлдебір асыл заттан құя салғандай. Тік жарлауыт та емес, жә болмаса кемерсіз өзен жағасындай жайпақ та емес, әдемі біткен қабақ астындағы көздерде ыстық құмарлық та, тентек ашу да бар. От пен мұз ебін тауып қатар қонғандай.

Ал ана парасатқа біткен әрі кең, әрі биік маңдайдан иегіне қарай жіңішкере түскен екі жақ мысқалдап өлшеп тең соққан зергер қолынан шыққан секілді. Сондай мінсіз. Осы әдемі келбетке орай дене бітімі де жарасты. Шығыңқы кеуде, биік мыңын, аш қарын. Күнәлі бір ой: тыржалаңаштап картина жазар ма еді! Қанша мақтаса да қайта дәуірлеу кезіндегі жалаңаш мадонналар Бағданға ұнай бермейді. Ол әйелдердің бар сызық-линиялары, қимыл-қозғалыстары қанша жұмсақ болғанымен қарын бітімдері сарықарын әйелдердікіндей шығыңқы келеді. Бір досының бір әдемі талдырмаш келіпшек көрсе: «Аш белінен қысар ма еді!» — деп тамсанатыны Бағданның есіне түсті. Аш бел! Қышпа бел! Құмырсқа бел! Шіркін, қазағың да сұлулықты тани білген-ау!

Кенет қыз даусы шықты.

— Ал қалай, Бағдан аға, зерттеп болдыңыз ба мені!?

Қанша білдірмеймін десе де Бағдан сезімін сұңғыла қыз сезіп қалыпты.

Табиғатында сыпайы Бағдан:

— Кешірім сұраймын, — деп қысылыңқырап қалды.

— Кісі мүсінін зерттеу сіздердің машықтарыңыз емес, кәсіптеріңіз ғой. Ерсілігі жоқ. Машығы бар да, кәсібі жоқ біреу болса, сазайын берген болар едім.

Қыз жауабы тағы оқыс. Тапқырлық пен білгірлік те, тентектік те бар. Қараған үшін де сазайын бермек! Бірақ қараудың да қарауы бар ғой: жай ат үсті қарау... көз ала

алмай қызыға қарау... ішіп-жеп тесіле қарау... өліп-өшіп құмарта қарау... тағы, тағы қараулар. Әспет жауабына қарағанда Бағдан қарауы да жай әншейін қарау емес, сондай бір ерсі сынай қарау болса керек. Жігіт соған қысылды. Қызық — жаңа ғана жасының біршама үлкендігімен, атының зорлығымен мысы басып тұрған Бағдан енді қыз ырқына түсіп, пұшайман болып қалғанын өзі де байқаған жоқ. Сол қолайсыздықтан шыққысы келді ме:

— Мен алыс сапардан келе жатқан адаммын ғой. Ресторанға барып тамақ ішсек қайтеді? — деді.

— Аға шақырса неге бармайын, барам.

«Неден болсын тайынбайтын пәле ғой мынау», — деген оймен Бағдан орнынан көтерілді.

2

Бір жақсысы, вагон-ресторанда кісі аз екен. Қолайлы деген бір столға келіп, әуелі Әспетті отырғызды да, Бағдан өзі қарсы бетке жайғасты. Ол енді сақтаныңқырап көз салып еді, таң-тамаша: әлгінде ала көлеңкелеу күнө ішінде ескі өңділеу сияқтанып көрінген Әспет мына жарық ресторанға келгесін бе, әйтеуір құлпырып кеткен. Манағы қырағы көз байқаған сұлулық нышандары мына жерде суретші түгіл жай адамның өзі де байқай алатындай көзге ұрып тұр. Көзі қоңыр емес, қап-қара, мөп-мөлдір. Қаны тереңде жатқан аппақ балғын өң. Аппақ. Қап-қара. Осы ақ пен қара керемет үйлестік тауып, бірін-бірі аша түскен, айқындап құлпырта түскен. «Апырау, құрсақ көтерген әйел» деген ұғым қайдан келді осы маған», — деп ойлады Бағдан.

— Ал не ішесіз?

— Сіз не қаласаңыз, соны... — деді Әспет.

— Мен арақты қалаған болар едім...

— Жоқ мен арақ ішпеймін. Жиіркенем.

— Жиіркенем?

— Иә, жиіркенем. Ішкен адамдардың ақымақтығын көріп тойғанмын.

— Енді не? Шампан?..

Әспет ойланыңқырап барып:

— Жарайды. Көңіліңіз үшін... бір фужер. — Бокал да, немесе орыс тілін шала білетін, бірақ «білем» деген көкірекпен сирек қиын сөздерді қисайтып айтатын кейбіреулердің фужоры да емес, фужер. Әрі екпінді «е» әрпіне салып әдемі айтты. Бағданның бұдан түйгені — Әспет орыс тілін жақсы біледі. Оның үстіне қаланың білімдар

қауымының жақсы дәстүрінен де хабары бар. Сыпайылап шампан-ащпан жігіт жаңағы білімдар қала қауымының ғұрпы бойынша әуелі өз бокалына бірер тамызып, содан кейін шампанды қыз бокалына аса меймілдетпей, толтыра құйды. Әспет бұл кілтінанды да біледі екен. Ырзалықпен басын иіп жымия күлді.

— Рақмет, аға...

— Ал, таныстық үшін, Әспет. Сіздің келешегіңіз, бақытыңыз үшін...

Қыз өңі өзгеріп кетті.

— Не келешек, не бақыт бар дейсің енді...

— Жап-жас басыңызбен мұныңыз қалай?— деп таңданды Бағдан.

Әспет «өзім де білмеймін» дегендей иығын қақты. Бағданның ойына манағы «Айша Бибі» туралы әңгіме тағы оралды. Көпке дейін ілулі тұрған картина неліктен алынып қалған? Неліктен ол бір ұзақ хикая? Қызды мына бір ауыр халден шығарғысы келді ме, жігіт енді әңгіме тақырыбын соған аударды.

— «Айша Бибі» не, ұнамады ма? Неге алып тастадыңыздар?

Қыз тағы да сұраққа оқыс сұрақпен жауап берді:

— Шыныңызды айтыңызшы, «Айша Бибі» өзіңізге ұнай ма?

Жігіт қыз қаруын тағы да өзіне жұмсады.

— Сізге ше?

— Шынымды айтайын ба?

— Шыныңызды айтыңыз.

— Шынымды айтсам, бұл картина маған мүлде ұнамайды.

Бағданның төбесінен жай түскендей: дүйім жұрттың аузында жүрген, «талантты суретші» деген атақ әперіп, мұны даңққа бөлеп келе жатқан картина мына бір шөп желкеге ұнамайды. Кім өзі бұл соншама?! Бағдан қыстығып ашуланыңқырап қалды. Бірақ құдай берген төзімділік артық сөзге жіберген жоқ. Бірдеме десе Әспет тұрады да жүре береді. Сонда не ұтады? Кейінгі сәтте ақылға салып сабасына түскен жігіт:

— Е, сол ұнамағандықтан екен ғой алып тастағандарыңыз. Бірақ ұнамайтын картинаны көпке дейін іліп қойғандарыңызға қайранмын.

— Алып тастаудың себебі мүлде басқа.

— Соны айтпайсыз ба ендеше?

— Бұл жерде айта алмаймын.

Бағдан қайтсе де Әспет жүрегіне кілт тапқысы келді.

— Олай болса неге ұнамайтынын айтыңыз.

— Айту үшін қояр шартым бар.

— Қойыңыз.

— Неге ұнамайтынын дәлелдеуім үшін жұрт болып мақтап жүрген, сізге даңқ әкелген картинаны мен сынаймын ғой. Ал сын атаулының сіздерге жаға бермейтінін мен жақсы білем. Шартым — бұл жерде суретші Бағданнан азамат Бағдан биігірек тұрса екен деймін.

Бағдан Әспетке қарап еді, суретшінің қырағы көзі тағы да дөп басты: қыз кейпінде жырынды қулық бар: шыдасаң, шыда, шыдамасаң, өзің біл. Бағданға манағы күдік тағы оралды: «Жоқ, мынау құрсақ көтерген әйелдің өңі». Кенет жігіт күлді. Бар шаруа соған ғана тіреліп тұрғандай, өз ойының болымсыздығына күледі. Бұл күлкіні өзінше қабылдаған Әспет те езу тартты.

— Жақсы, көндім... — деді Бағдан.

— Көңсеңіз, бірінші сұрақ: Жұртқа мәлім Айша Бибі күмбезінің қазір бір-ақ қабырғасы ғана қалған ғой. Ал сіз бүтін күмбез етіп шығарыпсыз. Неге?

Манадан бері мына қыз бүлдірмесе жарар еді деп көңілі төп болып отырған Бағдан қуанып кетті. Талайлар қойған, жауабы дайын сұрақ бұл.

Айша Бибі сегіз ғасырдан астам уақыт бойы халық жүрегінде. Оған деген ел махаббатын тот баспақшы емес. Менің күмбезім бүтін болып шықса, оны халық махаббатының ойып алған үлгісі деп біліңіз. Қай суреткердің болса да қиялдауға еркі бар. Бұл — символ.

Әспет, тегі, автордың бұл түсіндірмесін естіген болса керек, сықылықтай күлді.

— Ал сонда сіз неге сүйендіңіз? Жоқ үш қабырға мен төбені қайдан таптыңыз?

Бағдан сәл қабақ шытты:

— Оу, сіз менен емтихан алмақсыз ба? Одан да айтамын деген сыныңызды айтыңыз.

Әспет жауабы бұл жерде де орнықты:

— Бұл емтихан емес, автордың түпкі ойын түсіну. Ал автор ойын түсінбей айтылған сынның бәрі жаңсақ. Сыншы мен шығарма тіл табыса алмайды ондайда.

Бағдан отырып қалды: мына қызбен ойнауға болмайды. Өйткені Әспет сөзі қай өнер иесінің болса да сыншыға қояр бірінші талабы.

— Ә, онда айтайын: Аңызға сүйендім.

— Қандай аңыз?

— Тектұрмас деген батыр... Айша Бибі сұлу қалың-

дық. Тектұрмасқа жетуге бір күншілік жер қалғанда сол күмбез көтерілген жерде, қаза болған...

— Екеуі де арманда кетті десеңізші?...

— Иә, арманда кеткен,— деп Бағдан күрсінді.— Сонда ел сүйген батыр халқын жинап ғасырларға аңыз боларлық күмбез соққан. Соған орай разы болған халқы да Тектұрмас қоныстаған тауды Тектұрмас тауы деп атапты.

Әспет алдындағы шампан құйылған бокалды ерніне апарып болар-болмас таңдайын жібітті де:

— Міне, ойыңыздың мешеулігі осында,— деп қойып қалды.

Бағдан қызарып жүре берді. Жүрегі лүпілдеді. Тұра беріп шапалақпен тартып жіберсе қайтер еді?! Жоқ жолдас суретшім, сабыр, сабыр ет. Сен ел адамысың. Кім біледі, осы ресторанда отырғандардың ішінен де өзіңді танитындар табылып қалар. Жол-жөнекей кездескен әйелмен шатасып, ақымақ болма. Мүмкін есі ауысқан біреу шығар. Жұрт күлкі етеді. Ашуын осылай ақылға жеңдірген Бағдан сәл кідіріңкіреп барып:

— Құлағым сізде. Айта беріңіз — деді сабырлы қалыпта.

— Ойыңыздың мешеулігі,— деп, Әспет баса қайталады.— Мұның несі Айша Бибі? Бұл Қозы Көрпеш — Баян сұлу емес пе?!

Бағдан шалқая отырды. Тағы да қан тепті ме, шекесі шыңылдап, көз алды буалдырланып кетті. Қарсы бетте еңкейіңкіреп отырған Әспет мүлде бұлдырап алыстап бара жатқандай: Ұйықтаса түсіне енбеген ой. Қыз даусы тағы естілді:

— Бар айырмашылығы: Анда Қозы, Баян болса, мұнда Тектұрмас, Айша, анда күмбез тағылық стильде шошақ болып келсе, мұнда Орта Азия стилінде жұмырлау. Бары осы. Не жаңалық айтқыңыз келді осымен? Картинаңызды көрген адам қандай ой түймек?

Бағдан есін жиды. Біреу-міреу өз шығармалары жөнінде бірдеме дей бастаса, ішінде жатқан, жай жатқан емес, барған сайын даусы нығыздалып келе жатқан ала күшік — дыбыс беріп ақырын болса да шәуілдей бастайтын ала күшік бұл жолы үндемей қалды. Неде болса шыда, Бағдан. Айтсын.

— Картинаңызда ой жоқ қой. Махаббат жоқ. Күмбездің өзін көрмей, картинаңызды көрген адам жақынырақ үңіледі де: «Е, әлгі, Айша Бибісі осы екен ғой» дейді де жөпіне кетеді. Қозы мен Баянның ұлылығы — ол екеуінің арасындағы асыл махаббатқа тікен болып көлденең

түскен зұлым күш — Қарабай, Қодарлар бар. Ал Айша болса, ғашығына келе жатып күншілік жер қалғанда дертке шалдыққан. Сөйтіп қосыла алмаған, арманда кеткен! Осы да сөз болып па? Өлімнен қашқан Қорқыт қайда олай болса? О да олген еді ғой. Өлімді азалай беретін болсақ, күніміз не болмақ? Бір нәрсеге мен құдайдай сенем: егер осы күмбездің енді қайтып ашылмас жұмбақ сырында әлеуметтік бір мән, не халықтық бір трагедия жатпаса, құр өлім үшін қалдығының өзін жұрт тамашалайтын сұлу күмбез соғылмаған да болар еді. Керек десеңіз мен әлгі Қозы мен Баян күмбезін де жай ғашықтарға арналған күмбез дей алмаймын. Халық арман қуалаған әманда. Сол арман жолында ұлы-ұлы хикая-дастандар дүниеге келген. Сол дастандарды еңіреп тыңдаған ата өз қызын лақша бақыртып, ұнатпағанының қанжығасына байлап жібергенде қолы қалтырамаған. Оны сіз де білесіз. Өйткені арман арман да, күнделікті тірлік күресі бір басқа. Фольклор халықтың сәби кезінде туған. Ал бүгінгі күннің адамдары сол фольклорға табынып, Айшадан Баянды жасамақ болса, онымыз сәбилік емес, надандық.

Бір ғажабы — басында бас асауша тулаған Бағдан көңілі мынадай ұтымды ой-пікірлерден кейін бір тынып халге түсті: айта берсе екен. Тыңдай берсем екен. Рас, Бағданға ауыр-ауыр сөздер де айтылды. Мүмкін ондай сөздер басқа біреудің айталық, өзі тұстас ер адамдардың бірінен шықса, көнер ме еді, көнбес пе еді. Ал мына сөздер қыз аузынан шыққандықтан ба, ащы болса да пәк, таза ойлар секілденді.

Әспет мүдіріп қалды. Әлгі бір ашуланған кезінде шалқая отырған Бағдан сол қалпынан қозғалмаған екен. «Иә, жалғай бермейсіз бе», — дегендей жоғары қарап еді, көзі қыз көзімен түйісе кетті. Керемет, манағы қап-қара көздері үлкейіп алған. Аздап ішкен шампанның әсері ме, тереңде жатқан қан тамырлары бері теуіп аппақ өңі сондай нұрлы, жарқын. Жаңағы «айта берсе екен, тыңдай берсем екен» деген жігіт ұғымын растағандай татулыққа, достыққа шақырған келбет. Ойламаған жерден оқыс кездескен қыз туралы сезім-пікірлерінің тоқтаспағанынан ба, дәл осы сәтте орныға бастаған жігіт көңілі суретшінің қырағы көзінен: «Неңді көріп отырсың, бұл әлі тұрмыс көрмеген пәк адам ғой, ал сен құрсақ көтерген әйел», — дейсің деп реніш білдіргендей болды. Бар қиын сәттерден аман өтіп, не айтылса да пайыммен тыңдауға бел байлаған Бағдан жүзіне тағы да күлкі жүгірді.

— Иә, айта беріңіз.

Бір кереметі — манадан бері Бағдан бақылаған бір жай: қаншама талап қойып, мінін ашып, сын айтса да, қыз қабағына кірбең ілінбегені. Қыз сөзінен пәктік барын аңғарғаны да содан болса керек. Қыз да жымиды.

— Сіз неге күлесіз? Әлде тілі жаңа шығып келе жатқан сәби сөзін қызықтайтын үлкен кісі секілді мазақтап отырсыз ба мені?— деп еркелей сұрады.

— Құдай сақтасын. Сөзіңізде ащы шындық бар,— Бағдан столға қайта үңілді.— Ал алып қояйық.

Қыз енді хрусталь болмаса да, шыны бокалдың сирағынан ұстап Бағдан бокалына нұқыңқырап, назбен соғыстырды.

— Мұны хрустальдің сыңғыры деп ұғыңыз, аға.

Бағдан күлді. Түсінер ме екен, түсінбес пе екен дей ме, әзілі әйтеуір астарлы.

— Сіз купеге келіп жайласқаннан бастап мен шыныдан хрусталь сыңғырын іздегенмін. Ал таза хрустальдің өзінен шыны дыбысын да ести алмай отырған мына сіз ғой.

Әспет алғашқы рет сылқылдай күлді де:

— Аға, байқаймын, қу екенсіз,— деп сұқ саусағымен еркелей нұсады,— шыны деп отырғаныңыз сонда мен ғой.

— Кім біледі, хрусталь да шығарсыз. Қайтсе де сіз секілді балақандарды алдауға жететін қулығымның бары рас.

— Ал қақпаныңызға түспесем ше? Түспеуге жететін қулығымде де бар болса ше?

— Қайда барам дейсің, түсесің ғой,— деп «сенге» қалай көшкенін Бағданның өзі де байқамай қалды. Қыз қабағына кірбең ілінді.

— Кімді болсын құртатын нәрсе, өстіп өзін-өзі алдарқату ғой. Ал өнер адамы үшін өзін-өзі алдарқату өлімнен де жаман.

Бағдан Әспетті сөзден жеңгісі келді.

— Өлімнен де жаман? Өлімнен жаман да бірдеме бар ма екен?

— Ойбой, ағасы, сіз тіпті мені шынымен бала санайсыз ғой деймін. Сөзіңіздің сыңайы солай. Басқаны былай қойғанда кейде жер басып тірі жүрудің өзінің де өлімнен жаман болатыны бар. Талантты деген, қолынан іс келетін өнер адамы болмай жатып болдым десе, толмай жатып толдым десе, соның салдарынан артына түк қалдырмаса, жай ас ішіп аяқ босатардың өзі болса ол тірліктің өлімнен несі артық?!

Бағдан жеңілгенін іштей мойындады да «әзіл ғой» дегенді танытып:

— Ал, Әспет, алып қояйық, — деді.

Әспет қолы бокалға бармады.

— Рақмет.

Бағдан шылбырдың ұшын берсе түбіне жармасар кейбір мезілерге ұқсап, сөзді қор етіп, өтінішін қайталамады. Өзі шампанға ернін тигізіп, бокалып столға қойды. Қайтсе де осы қызды сөйлету қызық. «Ой, жоқ...», «махаббат жоқ...» Бағданның Әспетпен таласқысы келді. Махаббат жоқ?.. Махаббат болмаса, онда, ана қирамай бүтін қалған маңдайшада ұзақ өлең ұшығы: Аспан... Бұлт... Аруана дүние... — деген сөздер қалай жазылған. Аруана дүние? Қандай құдіретті сөз тіркесі! Бүгінгі заманда осындай құдіретті сөзді қай құдайың айта алып еді?! — Бірақ сөзуар қыздан именгені сондай, тағы бірдемені бүлдіріп алармын деп жалтара тіл қатты.

— Жақсы. Пікіріңіз дұрыс дейік. Сіздіңше, Айша кім сонда?

— Айша ма? Айша қайтсе де ақылды, сұлу әйел. Айша — атақты ханның ханшасы. Айша — атақты ханның анасы. Айша — күйеуі өлгеннен кейін хандықты өз қолына алған тақ, тәж иесі. Мына күмбезді кім салдырса да бір-ақ мақсаты болған: Қайтсе де ел ішінде Айша беделі арқылы өз әмірін жүргізу, өз үстемдігін нығайту. Сағым құаламаңыз сіз одан.

«Шынында да сөзінде жан бар-ау», — деп ойлады Бағдан.

Әспет сөзін жалғай берді:

— Содан кейін картинаңыздың фоны ұнамайды маған. Өлдебір адамдар, машиналар. Бұл не? Бүгінгі заман мен өткен заманның тіл табысқаны демексіз ғой. Қандай арзан, — деп тоқтады да, содан әрі дауыс ырғағын өзгертіп кекей, шеней сөйледі. — Ана тұмсығы көрінген жеңіл машинаңызды да түсінем: Айша Бибіге тауап етушілердің ішінде әкімдер де бар. Ал алыс қырқадан көрінген электр линиясы: міне, біздің өмір осындай! Соны паш етіп тұр. Егер Айша сорлы: «Мың жылдан кейінгі ұрпақтарым қандай болар екен?» — деп кетсе, міне, көрсін қандай екенін!

Мына сықақ Бағданның шымбайына қатты батты. Тұрып жүре берсем бе екен деп бір ойлап еді, ана заказын өзі берген шампан есіне түсті. Төлеу керек қой, сол ұстап қалды. Ашу үстінде:

— Байқа, шырақ, мен беделді суретшімін. Тіл тигізе бастадың,— деп салғанын өзі де білмеді.

Әспет сәл мүдірді де:

— Тіл тигізді десеніз, ғафу өтінемін. Бірақ мына пікіріме айтар дауыңыз бар ма?— деп сұрады.

Бағдан дауласа алмады. Қанша шамданса да қыз сөзінде жан бар.

— Бедел! Беделді суретші екеніңізді жақсы білем,— деп қыз сөзін әрі жалғады.— Бірақ бедел әперген, даңқыңызды шығарған шығармаңыздың сиқы мынандай болып тұр ғой. Бұл не сонда? Бұл сонда беделіңіздің жалғандығы болып шығады ғой. Шын таланттылар көбіне далада қалып, кейде беделге жай пысықтар ие болып кететіні де болады. Өйткені беделдің жарым-жартысы лақаптан тұрады: пәлен екен, түген екен. Өйтіпті бүйтіпті... Міне, бедел осы, Бағдан аға. Пікір таласында бедел сізге қару бола алмайды.

Мынау бір пәле. Қайда салса да тіліп шығады. Бедел туралы айтқанына қалай қол қоймассың. Әу баста бұл өзі қол астында істеген аға суретші ше? Ой мен қыл қалам мұныкі, атақ оныкі. Осы ретте бір қызық оқиға есіңе түсті. Бірер кісімен бірге қала ортасындағы жаңа ғана жөндеуден шыққан бір ресторанға барған. Жасыратыны жоқ, қабырғаларындағы бұрынғы бұл салған өрнектер тамаша еді. Ал мына өрнектерде жан жоқ, сәби баланың қолынан шыққан суреттер секілді. Мұның осы ойын растағандай жаңағы өзімен бірге еріп келген үлкен кісі мұрын тыржитты:

— Ана пәленшекең салған бұрынғы өрнектер жақсы еді ғой. Мынасы немене?...

— Ол өрнектер пәленшекеңдікі емес, мына менікі болатын. Мен салғанмын,— деп анықтады Бағдан. Сонда ана кісі:

— Әй, шырағым, не былжырап тұрсың? Мені білмейді деймісің! Бұл ертегіңді басқа жерде айт!— деп кесіп тастаған.

Әне бедел. Жә, болмаса, жасы да, таланты да сенен әлдеқайда төмен бір пысықтарды ал. Бағдан ойлап отырып сондайлардың он шақтысын санады. Бедел алудың әдісін тапқандар. Жазғандары орта қолды жай плакаттан аспаса да, көбіне солар бұрын аталып жүреді.

Бағдан ашуы тағы тарқап кетті. Соны байқаған Әспет те жымып күлді. Даусында мұңды еркелік бар.

— Бағдан аға, сіз маған ұрыспасаңызшы. Келіспесе-

ңіз, пікір таластырыңыз. Әйтпесе маған ұрсатын адамдар сізсіз де табылады.

Соңғы сөзді Әспет неге екені белгісіз күрсініп айтты. Содан ба, Бағдан жүрегінде оған деген әлдебір аяушылық пайда болды. «Осыным не, жұдырықтай балаға реніш білдіріп... Қайта айта берсін. Бірі болмаса бірі сабақ болар. Мүмкін, мұның айтып отырғандарында жұрттан естігені де бар шығар». Өз ойын осылай түйген Бағдан қызға тағы да шампан ұсынды.

— Алығыз. Бас-аяғы бір-ақ бокал. Әлі орталаған да жоқсыз.

— Соның өзін де сізбен бірге отырған соң ғана іштім,— деді Әспет. Суретшіні ренжітіп алдым ба деген қулығы, әлде шыны сол ма, әйтеуір қайта пілгені хақ.

Бағдан оқыс бір шындықты ашты. Байқап қараса кездескеннен бері үш-төрт сағат уақыт өтіпті. Содан бері сөйлеп жатқан мына қаршадай қыз. Ал Бағдан болса, анда-санда ашу білдіргені болмаса, аузын да ашпаған. Жасының үлкендігі қайда? Көп көргені, көп білетіні қайда? Бағданның ойына өзінің Югославия сапарындағы бір оқиға түсті: соны айтқысы келді. Ішкі есебі — көп жерлерді аралағанын танытып, үстемдік алмақ. Әрі жол-жөнекей Әспет пікіріне дау айтып мін де тақпақшы. Бағдан еңкейе отырды.

— Білесіз бе, Белград қаласында қазіргі заманғы өнер музейі бар екен...

Қыз елең ете қалды.

— Қазіргі заманғы өнер музейі дейсіз бе? Ал, иә?

— Ең алдымен, музей үйінің өзі қызық. Қабырға, төбелердің бәрі кілең шаршыдан тұрады.

— Ә, Кубизм деңіз... Пикассо ғой.

Бағдан: «Мына пәле қайда салсаң да алдыңды орайды ғой»,— деп ойлады.

— Иә... сол Кубизм... Пикассо. Музей — ұзақты күн айтсаң да таусылмайтын хикая. Әңгіме — баққа айналып кеткен музей территориясындағы екі-ақ туынды туралы. Бірі — «Хаос», екіншісі — «Гармония». Кісі бойындай гранит тұғырда тұрған не дейсіз ғой? Бір ретпен бір-біріне пісіріп қосқан никель шеңберлер...

— Шеңберлер?..— деп таңданды Әспет.

— Иә, шеңберлер. Никельді пісіру тым қиын ғой. Қосқан жерлері бадырайып тұр. Бұл «шедеврдың» аты «Гармония». Ал музейдің екінші бетінде дәл сондай тұғыр. Дәл сондай шеңберлер. Жалғыз-ақ айырмасы қалай болса, солай пісіріліп қосылған. Оның аты «Хаос». Бас-

қаны былай қойғанда, өнер қасиетін тани білетін менің өзім күлдім де өте бердім. Кенет дауыс шықты.

— Біраз аялдап қарамадыңыз ба?

Жалт бұрылсам көк шөпте жамбастап сақалды біреу жатыр.

— Қарайтындай не бар мұнда?

— Ой салады. Мен ертемен тұрып осы жерге келгенімде басымда түк ой жоқ еді. Міне, қарап жатырмын. Қилы-қилы ойлар шырмауда.

Мен сәл бас изеп әрі өтіп кеттім. Бірақ жаңағы сөз есімнен кетер емес. Бір айналып қайта келіп ұзағырақ үңіліп едім, өмірдің ащы-тұщысы жайлы ойлар мазалай бастады. Осы күні сол сапарды еске алсам, көңіліме бұрын оралатыны — өнерге түк қатысы жоқ жаңағы қоспа шеңберлер...

— Ал сосын?..

— Не, сосыны бар?! Кейде біз өнер туындыларын көзбен оқысақ та, көңілмен оқи алмаймыз...

Бар болмысымен ұйып тыңдаған Әспет оянып кеткендей болды.

— Сіздер ойлауға мүмкіндік қалдырмайсыздар ғой.

— Неге қалдырмаймыз? Тек оқи біліңіздер.

— Сіз егер Айша Бибінің құламай қалған қабырғасын салсаңыз, мен «Қалған қабырғалары мен төбесі қандай болды екен?» — деп ойланар едім. Ал сіз ғасырлар бойы шешілмей келе жатқан жұмбақтың бәрін шешіп, сырдың бәрін ақтарып қойып тұрсыз ғой... Нені оқимын? Не жайында ойланам?

Бағдан жауап таба алмай қалды. Әспет өз ойын жалғай берді.

— Шишкіннің кәдуілгі «Қара бидайын» алыңызшы. Осы картинаның құдіреттілігі ана теңселе төгіліп, пісіп тұрған қара бидайда ғана деп ойлайсыз ба? Тіпті олай емес. Ондай картинаны сіздер де жаза аласыздар. Оның тағы бір сиқыры арғы фонында.

Бола бастаған қай суреткерді алма, өз дүниесінен басқаның бәріне салғырт қарайтындығынан ба, Бағдан ол фонды айқын қалпында көз алдына келтіре алмады.

— Бергі бетке қара бидайдың сыбдырын естігендей болып тамсана қарасаңыз, арғы фонға қолыңызбен көзіңізді қалқалап, өкшеңізді көтеріп, мойныңызды соза қарайсыз. Неге? Себебі елеусіз бір дөң асқалы тұрсыз ғой. Сол дөң астында не бар екен деп қарай-қарай көзіңіздің талатыны содан. Бергі ернеуден тіпті айқын басталған қара жол да бара беріп бұрылып кетеді. Соған қарап: бұл

жол қайда апарады екен, деп сұрау қойып білмекке құмартпаймын деңізші. Ал сіздер болсаңыздар егіні жайқалған теп-тегіс егістіктің дәл остасына шашты, шашсыз біреулерді әкеп салып қоясыздар. Ол жөнінде не ойлау керек? Бидайыңыз да жақсы. Адамдарыңыз да тамаша. Кілең қайраткерлер. Шабұға жарай ма? Қанша центнерден аламыз? Әңгіме осы. Ба қатырар не бар онда?

Бағдан қабағын түйді.

— Не қыл дейсіз сонда. Ашылар Америка баяғыда ашылған.

— Шын ізденгенге ашылмаған Америкалар әлі де бар.

— Қалай де, бұл пікірге қосыла алмаймын,— деп Бағдан дауласа кетті.

Әспет мүдірмеді.

Бүкіл жазушы қауымы болып көркем әдебиеттегі Америка баяғыда ашылып болған деп шулап жүр еді. Маркес келді де роман жазудың жаңа жолын тапты ғой.

Бағдан нығарлаңқырап айтты:

— Оныңызды қойыңыз, Маркес еш уақытта да роман жазып көрген емес.

Әспет ішегі қатқанша күлді.

— Маркес емес, Маркес. Габриэль Гарсия Маркес. Колумбия жазушысы. «Сто лет одиночества». Оқыған жоқсыз ба?

Бағдан ақымақ болып қалғанын сезінді: оның бір кемшілігі — қолына түскен шығармалар болмаса, іздеп, індетіп жүріп ештеңені оқымайтын еді. Соған қыз алдында ұялды да:

— А, Мар...кес?!— деп білетін адамша мән бере айтты.

— Байқап отырмын, Бағдан аға, бәрібір, Маркесті оқыған жоқсыз, білмейсіз.

Бағдан тағы да қабағын түйді:

— Сіз өзі кімсіз?

— Өзіңіз айттыңыз ғой, Әспетпін,— деп қыз сылқылдай күлді.

Байқаса, Әспет кейінде сенгіштік пен жылылықтан басқа, жаңа ғана қатты сөз айтып, жасы, жолы үлкен ағаны ренжітіп алдым-ау, деген күдіктен нышан да жоқ екен. Соған орай:

— Бағдан аға, тамақ алсаңызшы,— деп қыз қолын ілгерірек ұсыныңқырап столға салды. Саусақтары түп-түзу, тым салалы екен... Көңілдің тереңінде жатқан әлдебір түсініксіз, әзәзіл сезім жігіт қолын көтере берді. Ырық берсе, қыз қолының үстіне салмақ. Алда-жалда

Әспетті ренжітіп алса, жұбату да оңай: суретшіге адамның қай мүшесін болса да зерттеуге ерік берілген ғой. Оны мынадай білімді қыз сөкпеуге тиісті. Бірақ табиғатында сыпайы Бағдан әрі асқан жоқ.

— Қолыңыз неткен нәзік, саусақтарыңыз қандай салалы еді! Пианистка емессіз бе?

Әспет жымиып күлді де, қолын тартып алды.

— Жоқ. Пианистка болу бізге қайдан келсін. Бірақ өнерді жақсы көрем. Актриса болғым келеді.

Қыздың бұл өзі жөніндегі бірінші сөзі.

— Ал, иә?

— Консерваторияның актерлік факультетіне бара жатырмын...

— Ә, онда сәтті сапар болсын.

— Рақмет.

Кездескеннен бергі екі көңілдің үндестік тапқан бір сәті осы ма, екеуі де кідіріп қалды. Сол үнсіздікті әуелі Әспет бұзды.

— Бір машығым да бар еді...

— Қандай машық?

— Жақсы картиналардың репродукцияларын жинайтынмын,— деп Әспет ашыла сөйледі.

«Е, жақсы картиналарды жинаса «Айша Бибі» де жаман болмағаны ғой,— деп, далбасалады қыз сөзі шымбайына батқан суретші.— Бірақ ілулі тұрған жерінен неге алып тастады екен?».

— Е, содан екен ғой, өнердің бұл саласында ешкімге дес бермейтінііз...

Әспет рақаттанып, балаша мәз бола күлді. Пілдей суретшінің апшысын қуырып тастағанына дән риза.

— Бірақ бұл машығыңызды өткен шақта айтып отырсыз. Қазір не, жинамайсыз ба?

Қыз кейіпін кірбің ілінді.

— Жинамақ түгіл, жинағандарымның қайда қалғанын да білмеймін...

— Неге?

Әспет күрсінді.

— Бағдан аға, оны сұрап қайтесіз. Есіме алсам құр жанымды жегеннен басқа пайда жоқ. Әрі мына жақсы сапардан келе жатқан сізге де көңілсіз әңгіме айтып мазаңызды алу лайық емес.

«Қара, мазаны алмайтын адамның түрін!»— деп ойлады Бағдан.

— Тамағыңызды алыңыз. Кетейік. Менің түсетін уақытым болды.

— Қалайша? Алматыға бармайтын ба едіңіз?— деп сұрады қызды Алматыға бара жатыр деп түсінген Бағдан.

— Мына Шуда бір шаруам бар. Алматыға кейін барамын.

Көп кешікпей поезд Шу станциясына келіп тоқтады. Өз творчествосы туралы қаншама артық-кемді сөз айтылғанымен бұл жігіт «ал кеттімі» жоқ, қай құбылысқа болса да әріректен тереңірек үңіліп қарауға қабілет-парасаты жете бастаған, соның жақсы-жаманын айырып ала алатын халдегі суретші еді. Сол себепті суретші Бағданның ат өтті ренішін азамат Бағдан соншалықты білімдар, ойға жүйрік, пікірге мығым өжет қыз алдында жығып берді де, Әспетті шығарып салды. Қоштасарда тұңғыш рет қолын ұстады. Жып-жылы, жұп-жұмсақ. Қанша салалы десең де жігіт алақанына сүңгіп кеткен кішкене қол дүрс-дүрс соққан жүректің өзіндей, тамырлары лүп-лүп етіп біршама тұрып қалды. Босанбақ болып болмашы қарсылық жасап еді, оған жігіт алақаны көнген жоқ.

— Ең болмаса, мені осы қызықтан айырмаңыз.

— Поезыңыз жүріп кетеді ғой,— Әспет мұны сыбырлап нәзік леппен айтты.

— Алматыда қайда тоқтайсыз? Іздеп барайын...

Қыз қолын босатып алды да, басын шайқады.

— Керегі қанша?

— Өзім де білмеймін. Әйтеуір кездескім келеді.

— Жоқ, Бағдан аға, қажеті жоқ. Мені сіз іздеуден гөрі, сізді мен іздеп табу оңай ғой. Реті келсе өзім хабарласармын...

Поезд қозғала бастады. Жұмбақ қыз қол бұлғап қала берді.

3

Ғаламат! Кездесу деген әр қилы екен ғой. Бір кездесу бар: сондай сыпайы. Сондай сұлу. Әңгімелестің, әзілдестің де. Қабақ шытқан бірің жоқ. Қоштасуың да сондай әдемі. Тіпті аты-жөндеріңді айтыстыңдар. Адрес, телефондарыңды берістіңдер. Поезд жүре берді. Купеге кірдің. Кіре салысымен газетке немесе кітапқа үңілдің, не далаға қарадың. Жаңағы адамыңның тіпті көленкесі де жоқ көңіліңде. Көзден таса — көңілден ғайып. Бейне бір кездеспеген, сөйлеспеген, бірге отырып дәм де татыспаған секілдісің. Зым-зия. Ал мына кездесу мүлде бөлек: таласа келді де, кетерінде жөнін де айтпады. Кереметі —

сабырлы деген Бағданның өзі қол жұмсап та қала жаздады. Сөйткен жігітің енді қоңылтақсып, жүдеңкіреп қалды. Әлгінде ғана қарсы отырған, қарсы отырып алып, мұның бар болмыс-қасиетінің борша-боршасын шығарған сұңғақ бойлы талдырмаш қыз көңілдің ойранын шығарып кеткендей. Даусын сағынды. Тостағандай қара көзіне, аппақ мінсіз келбетіне қарағысы келді. Бірдемені ести алмай, бірденені көре алмай қалған секілді. Естігісі, көргісі келеді. Бауырын әлі жаза алмай келе жатқан поездан қарғып түсіп, қуып жетсе... Сөйтіп ертең-бүрсі-гүні Алматыға бірге келсе...

Бағдан терезеге қарады. Поезд әлі қаладан шығып болмаған екен. Кілең бір жалаң қабат аласа үйлер айналып артта қалып жатыр. Әне, ана бір ақ үйдің қалтарысынан сұңғақ бойлы бір қыз шықты. Қолында қол чемодан. Ақ өңін ашатын ақшыл көк көйлегін қуалап жел соғады. Қыздың құлын мүшесі ап-айқын. Кетіп барады. Қайда бара жатыр? Жігіт оған жауап таба алмады.

Осы бір алабұртқан көңілмен Бағдан Алматыға келді.

Сәлима мен кішкентай Алданы қуана қарсы алды. Алдан «папалап» мойнынан қысып алса, жиырма шақты күн көріспеген Сәлима ол жер, бұл жерімен сүйкенип, сағынғандығын айқын танытады. Үйге келді. Тап-таза. Жып-жылы. Өз үйі, өз ошағы. Егер осы үй болмаса, мына Сәлимасы, Алданы болмаса, Бағданның күні нешік? Жауап орнына Бағданның арқасы мұздады. Қарсы алған қошеметті достармен тамақ ішілді. Бір қуаныш — «Огонек» журналының соңғы санында Бағданның «Есіл бойында» деген картинасының репродукциясы жарияланған екен. Жұрт қолдан-қолға жүгіртіп соны тамашалады. Тағы бір картинасы бір жиналыста бір үлкен башының аузына ілігіпті. Ол да үлкен қуаныш, дәреже. Өйткені ондай адамдардың аузына екінің бірі іліге бермейді. Шіркін, осы бір жақсы лепес, қошемет сөздерді Әспет естісе... Мынадай керемет достары, Алдан секілді нәсілі бар екенін өз көзімен көрсе... Сәлима секілді жары бар екенін... — Бағдан мүдіріп қалды. Кенет көз алдына үйіріліп қалып бара жатқан жалаң қабат үйлер, сол үйлердің арасында кетіп бара жатқан сұңғақ бойлы бір қыз елестеді. Қолында кішкене чемодан. Кетіп барады. Қайда бара жатыр? Соған жауап іздегендей бұрыла қарап еді, мойнынан қысып құшақтап алған Алданының қолы жазылып, ұйқыға кетіп бара жатыр екен. Енді түсінді, оң жағында осы бір сәтті тамыршыдай аңдып жатқан Сәлима жаңа толысын пісіп, бар ләззаттың құдіретін түгел игеріп құ-

ныққан жастық қызуымен бері аунап түсті. Тұла бойы дертіп тұрғандай.

— Самолетпен келмей... Сағындырдың ғой, жігітім...

Көңілінде бір көлеңкесі болғанымен ары таза келген жігіт жар алдында ұялған жоқ. Аз уақыт па, көп уақыт па, сағынып құмарлар тарқаған кезде әрі, өз төсегіне қарай жайыла түскен Сәлиманың даусы шықты:

— Самолетпен неге келмедің деймін?

Не сұмдық? Бағданның көз алдында: Жалаң қабат үйлер. Ақшыл көк көйлегін жел қуалап кетіп бара жатқан қыз...

— Қайда бара жатыр?..

— Кім қайда бара жатыр? — деп сұрады Сәлима.

Бағдан үндемеді.

Бүгінгі күніне, Бағданға, Алдан секілді баласы барлығына дән риза, осыдан артық пәлендей ештеңені тілей бермейтін Сәлима байғұс түсінген жоқ... «Жолдан шаршап келді ғой, дем алсын», — деп көрпесін бүркенді. Ал өз әйелінің қасында жатқан Бағданға әлдене жетпейді. Не жетпейді? Кімді іздейді ол? Өз әйелі, Сәлиманың қасында жатқан Бағданға неге екені белгісіз Әспет жетпейді. Алабұртқан көңілі Әспетті іздейтін секілді.

Баурап алған осы ойды арқалап ол ертеңіне машинасын тұтатып, гаражынан шығарды да шеберханасына барды. Жиырма шақты күн көрмей сағынып келген өз шеберханасы. Таныс иіс. Әр қилы бояулар иісі. Бағданның өз иісі. Кеше әлдебір қиялдың шалығына бой алдырып жолдан келгенде қожасын сағынып күтінген жыпыжылы, тап-таза үйін көріп: «Бұл үй болмаса күнім не болар еді?» — дегенде, Бағданның арқасы мұздап еді. Бүгін мына шеберханасында сол сезім қайта баурады. Кім білсін, ол үйі болмаса, өлмейтін де шығар. Қиындық көрер. Азап шегер, жүдер де. Бірақ өлмес. Ал мына шеберханасы болмаса, өліп қалатыны айдан анық. Бұл қасиетті мекен. Бұл оның бар болық, мазмұны. Бұл — оның пақ өзі.

Бағдан кірген бетте ең алдымен қыл қаламды ұстады. Неге екені белгісіз, мұрнына анарып іскеп қойды. Кебіңкіреп, бояу иісі кетіңкіреп қалған екен. Бір-екі тубиктен бояуды сығып шығарды да, араластырыңқырап жіберіп, мольбертке тұрған полотнаның жабуын көтерді. Ар жағында әлдебір сызықтар, адам кейінтерінің побайы. Солардың әр жерінен қыл қалам ұстаған қолы жорғалап кетті. Енді бір сәтте тоқтап қалды. Сап еткен ой: Бұл суретке Әспет қалай қарар еді? Бағдан ойланып қалды.

Әспет?! Бұл кім өзі? Жын ба? Пері ме әлде? Ойланбастан жаңағы нобайды мольберттен ағытып алып еді, астында мұның ертерек кезде жазған «Егін даласы» деген картинасы шыға келді. Бағдан әуелі шошып қалды: Жаңағы жайқалған егін ішінде жалтыр бас біреу тұр. Енді есіне түсті: салуын салса да картинаның бірдемелері ұнамайтын өзіне. Соны жөндесем бе деп, қайта жазсам ба деп іліп кеткен. Кенет Әспеттің «Қара бидай» туралы айтқаны есіне түсті де күлді. Рас екен-ау. Ойлауға пұрсат бермейді екенбіз. Бағдан съезге кетер алдындағы ойынан тез айныды да, картинаны мольберттен жұлып алып есікке қарай лақтырды. Әспетті неге іздейтінін енді тапқандай: Сәлима өмір серік болса, Әспет ой серік. Өмір серікке Бағдан зәру екен. Содан болса керек, Сәлиманы шеберханаға бұл шақырмайтын. Сәлима да келем дей қоймайтын. «Ананы жазып жатырмын», «Мынаны жазып жатырмын» десе, «е, жақсы» дейтін де қоятын. Нені жазып жатыр, қалай жазып жатыр? Сәлиманың онда шаруасы жоқ. Әйтеуір жазса жақсы. Әйтеуір жазғаны өтсе жақсы.

Осындай бір сырды ашқан Бағдан үйге келсе де, шеберханасына барса да, телефон шылдырласа, жүгіріп барып, трубканы өзі алатын болды. Хабарласамын деп еді. Телефон соғып қалар деп күтеді. Апта өтті. Ай өтті. Келер жылдың көктемі келді. Алабұртқан көңілі басылып, көңілдегі Әспет суреті көмескілене берген... Сол көктемнің бір әдемі күні түс әлетінде тағы бір телефон шылдыры шықты. Дағдылы шылдырлардың бірі шығар деп ойлаған Бағдан:

— Әй, Сәлима, трубканы көтерсейші,— деп дауыстады.

Трубка көтерген Сәлима әуелі: «Бұл кім?»— деп тіксініп сұрады да: «Білмеймін, бір әйел, сені сұрайды»,— деп телефон трубкасын Бағданға ұстатты.

— Бағдан аға, бұл менмін ғой,— деген дауыс шықты. Сондай жылы, сондай таныс, бірақ сондай алыс дауыс. Қапелімде «бұл кім еді» дегендей Бағдан тоқтап қалды.

— Мен Әспеттің ғой...

Күте-күте сарғайғаны ма, әлде ойламаған жерден қуанғандығы ма, Бағдан даусы ерсі:

— Ойбай-ау, қайда жүрсің, шырағым-ау?

— Бағдан аға, кездесе аласыз ба менімен?

— Неге кездеспейін. Кездесе алам.

— Ендеше далаға шығыңызшы,— деп Әспет кездесер көшелердің түйілісін айтты.— Күтем.

Бағдан тез киінді. Мойнына асылған Алданға да қара-

ған жоқ. «Қайда барасың?»— деген Сәлимаға, «Радиодан даусыңды жазам деп еді, көп күттірді ғой»,— деп қосыңқырап жіберді де далаға жүгірді.

Былырғы Әспеттің өзі. Түк өзгермеген. Көйлегі де баяғы ақшыл көк. Чемоданы да сол. Бағданның сағынғандығы сондай, жақындап құшақтағысы келіп еді. Әспет салқын кейіппен қолын алға тосты.

— Бағдан аға, мені Жамбыл қаласына алып бара аласыз ба?

Сұрақтың оқыстығы сондай, Бағдан алды-артын бағдарлай алмай қалды.

— Апара алмасаңыз қиналмаңыз. Бірақ турасын айтыңыз.

— Неге апара алмаймын. Апара алам...

— Менің бүгін кешке сол қалада болуым керек еді... Ертеңгі күні кеш болады.

Бағдан басқа сөз қатпады. Гаражға келіп машинасын тұтатты. Үйге келсе, Сәлима жұмысына кетіп қалған екен. «Айтпай кеткенім жөн болмас»,— деп телефон соқты. «Мен тығыз бір шаруамен Жамбыл қаласына кетіп барамын. Екі-үш күнде оралам. Алаң болма».

Сәлима байғұс: «Онда не бар еді? Неге бара жатырсың?»— деп жатпады. Жалғыз-ақ айтқаны: «Жолға сақ бол. Байқап жүргейсің». Бары сол. Сәлиманың бір кереметтігі ұсақ емес. Күйеуінің ізін бағып, жолын аңдыған күні жоқ. Ерте кел, кеш кел, аман келсең болды. Кейде түннің бір уағына дейін жұмыс істеген Бағдан: «Шаршап отырмын, шеберханада қона салайын»,— деп телефон соқса: «Шәйнегің бар еді ғой, болмаса шай қайнатып ішсейші»,— деп қамын ойлап, қамқорлық жасағаннан басқа түк айтпайтын. Кей жолдастарының әйеліне ұқсап, қайта тексеріп, немесе кезекшімен хабарласып, шеберханасында ма, қасында кім бар — деп қазбалап жатпайды. Осы кеңдіктің арқасында олар тату, ұрыс-қағыссыз тірлік етіп келе жатқан жандар еді. Бағдан әйелінің осы кеңдігін тұңғыш рет пайдаланды да, суыт жүріп отырып түннің бір уағында Жамбыл қаласына кірді. Неге келе жатқанын әлдебір ойға батыңқырап, көңілсіз отырған Әспет айтқан жоқ. Өзі айтпаған соң Бағдан сұрамады: әйтеуір қыз өтінішін орындаған соң, неге келе жатқанын білуден келер-кетер не бар.

Әспеттің айтуымен кішкене «Жигули» машинасы қаланың шет жағындағы жұпынылау бір там үйдің алдына тоқтады.

— Бағдан аға, мен бір нәрседен қысылып келе жатырмын,— деді Әспет машинаның есігін аша беріп.

— Қысылма. Айт,— деп Бағдан енді «сенге» көпті.

— Бұл қалада машина қоя алатын, түнеп шыға алатын мүмкіндігіңіз бар ма?

Бұл мәселені Бағдан алдақашан шешіп қойған еді, осында өзімен бірге оқыған Маусымбек деген досы болатын.— Театр суретшісі. Алматыдан соған телефон соққанды, күтіп отыр.

— Бар болғанда қандай!

Әспет қуанып кетті.

— Ертең онда сізді мен осы арада күтем... Сағат екілер шамасы...— деп қалып қойды.

— Жақсы, Әспет.— Кішкене машина зымырай жөнелді.

Маусымбек расында да үй іші болып күтіп отыр екен. Бірге оқығанымен мәдениет пен өнер орталығынан алыстау облыстық қалада тұрып жатқан Маусымбек бұл күнде аты шығып, өзінен көп ілгері озып кеткен досын тамақ үстінде әңгімеге тартып, ананы-мынаны сұраған еді, жолдан шаршаңқырап келгендіктен бе, әлде жұмбақ Әспеттің мына жұмбақ жайын ойлап мазаланды ма, әйтеуір Бағдан шешіле қойған жоқ. «Не шаруамен келдің?»— деген сұраққа да: «Творчестволық жолымның бір ұшы мына, Айша Бибіге байланысты ғой. Соның бір детальдарын көріп қайтсам ба деп едім»,— дей салды. Әңгіме осымен бітті.

4

Ертеңіне басқа ешкіммен кездесуді қалай қоймаған, бөтен ермегі жоқ Бағдан уәделі жерге айтылған уақыттан ертерек жеткен еді. Машинадан шыға беріп, арғы беттен үйіне қарай келе жатқан Әспетті көрді. Үстінде жөнсу киім, қолында күрек. Бағдан қарсы жүрді. Бір қадам қалғанда Әспет айнала берді де, басын төмен салып тұрып қалды. Күрегі қолынан түсіп кетті.

— Не болды, жаным?— деді шошып қалған Бағдан. Әспет тіл қатпады. Көз жасына булығып тұрғаны дірілдеген тұда бойынан анық сезіледі. Тебіреніп кеткен Бағдан тағы тіл қатты:

— Айтсаңшы, Әспетжан, не болды? Кім жәбірледі?— Осы сәттегі риясыз жігіт сезімі: жәбірлеген біреу болса, қолында өлу.

Әспет тез түзелді.

— Бағдан аға, ғафу етіңіз, мен қазір...— деп күрегін алды да, үйге қарай жүгіре жөнелді.

Біршама уақыт өтті. Машина төңірегінде әрлі-берлі жүрген Бағдан Әспет жайын ойлады: күрегі несі? Киген киімі неге жөнсу? Бақша салмайтын шығар? Жер қазбайтын шығар? Ойлап-ойлап таба алмады. Айдан-анығы қайтсе де жанын жегідей жеген бір қайғысы бар. Әйтпесе өрмінез әлі танысып болмаған, жақындаспаған адамының алдында әлсіздік көрсетпесе керек еді ғой.

Жігіт көзі мына бір жөнсу үйде. Шырпымен қоршалған аула. Сол ауланың көне дарбазасы қисайып, кішкене қақпасының шабақтары түсіп қалғанына қарағанда күтімі жоқ үй. Жалғыз-ақ көңілге тоғы — аула ішінде көктемнің мына дер шағында гүлдеп жапырақ жайған алма ағаштары. Әріректе қою көлеңкелі бір бәйтерек. Түбінен сылдырлап арық ағып жатыр. «Әспетпен бірге демалып отырма еді?!» — деп армандады Бағдан. Сол кезде Әспет үйден шықты. Әлсіздік көрсетіп алған әлгі бір сәттің әсерін басқысы келді ме, күліп келді. «Күлгеніңмен қайғыңның барын көріп тұрмын ғой, жасырмай айтсаңшы одан да», — дегендей Бағдан қыз көзіне тура қарады. Қыз да қаймыққан жоқ:

— Бағдан аға, Айша Бибіге барып қайтсақ қайтеді?! — деп өтінді жымия күліп.

Айша Бибі! Бұл күмбез әу баста Тараз, жүре келе Әулиеата кейін Жамбыл аталған осы бір ежелгі қазақ қаласының іргесінде көне заманның бізге, бізден кейінгі ұрпақтарына сыйлап кеткен гүл шоғы секілді-ау, шіркін! Бағдан бұл жерге қанша рет келмеді! Қанша рет сынып түсіп қираған кірпіш-өрнектерге үңілмеді. Соның бәрінде де керемет бір сезім билейді оны. Атақты Самарқанд өрнектерінен үш жүз жыл бұрын, жер дүниеге даңқы кеткен Тадж-Мақалдан бес жүз жыл бұрын тұрғызылған, Селжук жұртының аузымен құс тістеген сұлтаны — Санжар батыр күмбезімен тұрғылас, бұл күмбез сақталып қалған бір қабырғасының өзімен-ақ құрылыс пен сәулет өнерінің небір кереметтерін көзімен көріп, қолымен жасап, таң қалудан қалып бара жатқан бүгінгілердің өзін де табындырып, бас игізбей қоймайды ғой. Көнелік жағынан бері, көлем жағынан кіші болғанымен сәулет өнеріндегі сұлулықтың бұл үлгісін Периклдің көрегендігі, Фидийдің даналығымен тұрғызылған Парфенон мен Эрехтейоннан әсте кем дей алмайсың. Жалғыз-ақ өкініші — «қолда барда алтынның қадірі жоқ» — алтынды алтын дейік, жақсыны жақсы деп бағалай білейік, — деп біліп айтқан тілі жүй-

рік, қолы шабан халықтың кеш қимылы өте қымбатқа — үш қабырғаға түсті. Киелі күмбездің қираған кірпіштері табынып, тәуап етуге келгендердің, әуесқойлықпен жай тамашалауға келгендердің қолдарында ғана кеткен жоқ, іздейтін көз болса, ол кірпіштер күмбез төңірегіндегі бүгін оты маздап жанған, бірақ ертеңгі оты қалай жанары белгісіз тоғышарлар үйлерінің пеш қабырғаларынап да табылып қалар еді-ау. Әттең не керек!.. Амал бар ма, қайтсе де қалған кірпіші жиналып, құламай тұрған қабырғаның шыны қалпақпен жабылғанына да шүкіршілік жасап, дәтке қуат санайсың ғой.

Әспет те, Бағдан да тіл қатқан жоқ. Күмбезді үнсіз жүріп үш айналып шықты да, машинаға отырды. Мүмкін осындайда үндеудің керегі де жоқ шығар. Үн қатып, сөйлеп тұр ғой Айша Бибі. Сегіз жүз жыл бойына сөйлеп тұр. Адам баласын сұлулыққа мезеп, татулыққа, достыққа шақырып тұр. Қасиетті осы жерге келген көңілі ояу адамдардың үндемей қалатын себебі де сол Айша Бибі үнін тыңдағандықтан болса керек. Ол үнді әркім өзінше естиді. Өзінше ұғып, өзінше көкірегіне ұялатады. Соған уақыт керек болса керек-ті.

Кішкене машина бұрылып асфальт жолға түсті. Алда: «Міне, мен қандаймын!»— деп, Айша Бибіге қыр көрсеткендей көк түтінін будақтатып Жамбыл қаласы көрінеді. Одан әрі ел аузында аңызға айналып кеткен Тектұрмас тауы. Жолда суы тобықтан келмесе де дүрліге ағатын Аса өзені. Сол өзенге дейін үнсіз келген Бағдан машинаны ірке жүрді де көшірге жете бере кілт бұрылып жоғары салды. «Қайда барасыз?»— деп Әспет сұрамаса да Бағдан өзенге жақындап келіп, шөнтесін көгалды бір жерге тоқтады да:

— Аздап тынығып, демалайық. Тамақ ішейік,— деп машинадан шықты.

Әлгіндей болмай брезент жайылды. Машина артындағы тағамдар, ішімдіктер алынды. Аздап шампан ішкендіктен бе, Әспет көңілденейін деді. Бал-бұл жанған екі беті сондай нұрлы. Екеуі суға түсті. Асты құмды, тасты келген өзен ағынына бой бере алмай жығыла жаздаған бір сәттерде Әспеттің Бағданға сүйеніп қалған да, Бағданды құшақтай алған да кезі болды. Соның бәрінде де жігіт сабырлылық танытып, қызды сүйеп қалды, демеп жіберді. Бас жоқ, көз жоқ жармаса кеткен жоқ. Соған разы болды ма, кім білсін Әспет бір сәтте судан шығып күнге қыздырынып жатқан Бағданның қасына келді де:

— Бағдан аға, жылан жегім келіп кетті,— деді.

Бағдан жаңсақ естідім бе деген болса керек, қадағалап қайта сұрады.

— Не жегім келді дейсің?

— Жылан... жылан тауып беріңізші.

— Қайтіп жейсің?

— Шикідей де, пісілей де...

Жоқ, Әспет ойнап тұрмаған секілді.

— Табылса іздейік,— деп Бағдан орнынан тұрды.

Екеуі енді судан өтіп арғы жағаға шықты да қатарласа отырып өзенді өрлей салды. Бет алды тау. Соған дейін бұрқырай көктеген кең жазық қайқаң көкпеңбек. Біреуі екеу, екеуі төртеу болып өніп, орбіп көбейіп жатқан тірлік. Көктемнің жылы лебімен жеткен әр қилы шөп иісі мұрынды қытықтайды. Олар құм аралас тасты жағамен едәуір жүрді. Алда аласа қабақта жалғыз тал тұр. Қаралы әйелдің жаюлы шапшы бейнелес шапақты майысқақ бұтақтарын иіп төмен салып жіберген...

— Мына талдың атын білесіз бе?— деп сұрады Әспет жақындап келгенде.

— Білем. Плакучая ива...

Әспет күлді.

— Жоқ, қазақша не дейді?

— Естіген емесің. Жылауық тал дейтін шығар?— деп Бағдан ағынан жарылды.

— Білмесеңіз, біліп қойыңыз. Мұны қазақтар Мәжнүн тал дейді.

— Мәжнүн тал?.. Ғажап!..

— Табылған ат емес пе?

— Табылған ат болғанда қандай!— Бағдан енді байқады, Мәжнүн тал түбі қою көлеңке, әрі көктемнің ерте шағында су жүретін өзекше, жұп-жұмсақ таза құм. Біршама жер жүріп, үсті-басы құрғап, енді қызына бастаған екеудің демалуына сондай жайлы орын. Манағы жұпыны үй алдындағы түбінен арық ағып жатқан бәйтерек көлеңкесінде Әспетпен отырып демалар ма еді, деген арманды сезім дүр етіп қайта оянды.

— Әспетжан, көлеңкеде отырып демалсақ қайтеді?— деп Бағдан қыздың қолынан ұстады.

— Шаршап қалдыңыз ба?— деді Әспет жымып.

Бағданның өз байлауы бойынша Әспеттің мұның алдында пазданып әйелше сөйлегені осы.

— Шаршамасақ та... Ең болмаса, кейін айта жүру үшін...

— Мейлі... ырқыңыз білсін....

Екеуі тал түбіне келіп отырды. Бағдан айналаға көз салды. Қол созым жерде дүрліге ағып жатқан өзен. Машина біршама алыста қалған. Төңіректе қыбырлаған пенде жоқ. Сөйтсе де секемшіл жігіт көңілі дәл басты. Тал түбі жат көзден таса, ойда екен. Осы бір жағдай әл берді ме, қасында тым жақын, алған деміне дейін сезіліп, кеудесі мен бөксесінен басқа жерінің бәрі жалаңаш отырған Әспеттің арқасына Бағдан қолын салды да, өзіне қарай тартты. Қыз бейғам отырса керек, әуелі түк қарсылықсыз қисая кетті де, келер сәтте барып түзелді.

— Бағдан аға, керегі қанша?

— Керегі қаншасы несі? Мен сені жақсы көріп қалдым ғой, Әспет.

Әспет құмды шұқылады.

— Мен сізді ендеше бұрыннан жақсы көретінмін...

— Олай болса, бөгет болып тұрған не?!— деп жігіт еркінірек қимылдап қыздың аш бөлінен алды. Жүрегі дүрсілдеп, аяқ-қолы дірілдеп кетті. Әспет бірақ көнген жоқ. Қаттырақ күш салып, жігіт құшағынан босап шықты да, жылжып әрірек барып отырды.

— Бір сәттің әлсіздігіне бой алдырып, арзанға бармаңыз, Бағдан аға. Биік болыңыз.

Қызық. Қазіргі заманғы машиналардың алдыңғы әйнегін тазалайтын щеткалар керемет жұмыс істеп тұрып, машинаң сазға батып қалған кезде, мотордың бар қуат-күші доңғалаққа жұмсалатындықтан тоқтап қалатыны болады. Мына жерде Бағданның да жаңағы щетка секілді бір күктемелері істемей қалды.

— Олай болса неге алып келдің бұл қалаға?— деп төзімі таусылған жігіт бұрқ етті.

Өз ойының тым биік тұғырындағы ақылды, сыпайы, сабырлы деген Бағданның ашуға бой алдырған мына бір кейпіне Әспет таңдана қарағандай:

— Сонда не, бір сәттік нәпсі үшін ғана шақырған екен деп ойлайсыз ба?

Түзелер Бағдан жоқ.

— Енді не үшін!?

— Онда тым арзан ойлағансыз, Бағдан аға. Мені қойшы, ерік берсем, балтыры қотыр, басы таз болса да еркекпін деп кеудесін қағар надандардың кез келгені жәбірлеп кете алады. Ал сізге не болған? Мен сізді еркек емес ер деп танып едім ғой. Сіз осы арзан ойыңызбен өз бағаңызды төмендетіп алып тұрғаныңызды байқамайсыз ба?

Машина әлі саздап жатыр. Щетка жұмысқа қосылған

жоқ. Алдыңғы әйнектің кірі қалыңдай түскен. Бағдан түкті көрер емес.

— Сондағы ойың не? Мені өзіңе біржола қаратып алу ма сондағы ойың? Қатын-баламды тастауым керек пе мен сонда?

Әспет көтеріле беріп жүресінен отырды. Енді ол Бағданның үстінен қараған секілденді.

— Бағдан аға, не айтып кеттіңіз?— деп қыз таңдана сөйледі. Даусында зіл де, ашу да жоқ. Оқыстан суға батып тұншығып бара жатқан кісінің дәрменсіздігі ғана сезіледі.

— Егер менің бар есебім — сізді өзіме біржола қаратып алу ғана болса, онда менің ойым жаңағы сіздің ойдан да арзан болып шығар еді ғой.

Машина саздан шығып кеткен секілденді. Щеткалар тырс-тырс ұрып, кір басқан әйнекті тазалай бастады. Өзіне енді келген Бағдан қисая кетті: мен не істеп қойдым осы?

— Бағдан аға, сіз мені мұнда алып келгеніңізді бұлдайсыз ба?

Бойы суынып сабасына келген Бағдан енді көзін жұмып, жұмсақ құмда созыла түсіп тыныш жатқан қалпы, салмақты қызға сала сөйледі:

— Өзіңіз қалай деп ойлайсыз?

Бірақ Әспет оған тура жауап бермеді. Өз ойын әрі жалғады.

— Менде бір арман бар. Тегі, орындалмайтын арман.

— Айта беріңіз. Құлағым сізде...— деп жігіт қайта «сізге» көшті.

— Дүниедегі ең кішкентай адам мен болсам... Менен басқалардың бәрі үлкен болса... Мен кішкентай болып еркелесем... Олар менің қай еркелігімді болса да көтере білсе... Ал шындап келгенде, мен кездестіргендердің бәрі кішкентай, құмырсқа секілді табанда жатады... Үлкені де, ақылдысы мен білімдісі де өзім болып шығамын...

Көзін жұмып шалқасынан жатқан Бағдан мына сөзге қарсы дау айтпақ болып қозғала берейін деп еді, өзіне төніп, жақындап қалған Әспетті демінен сезді де қимылсыз қалды. Рас екен, қыз ерні жігіттің бетіне жабысып шөп етті де, бұл қарманғанша болмады, қайта алыстап кетті.

— Сау болыңыз, Бағдан аға...

Бағдан жауап қатпады. «Қайда барар дейсің, қайтып келеді ғой»,— деген оймен біраз жатты. Айнала тып-тыныш... «Қайда екен?»— деп бір кезде басын көтеріп көзін сығырайтса Әспет ұзап барады екен.

— Әспет, жылан іздемейміз бе?

— Ойнап айтқам. Жылан жейтін жерік емеспін, Бағдан аға.

Көп болса машинаға барар. Мұны сол жерде күтер... Бағдан шалқасынан жатқан қалпы көзін ашты: аспан көк-пепбек. Сол мөп-мөлдір көк аспанның бір қиырында бір-екі ақша бұлт қалықтап барады. Кенет Айша Бибі күмбезінде жазылған ақын сөздері жадына оралды: Аспан... бұлт... Аруана дүние... Аруана дүние! Ғажап! Ана тазалық татулыққа, достық пен ірілікке шақырып тұрған Айша Бибі күмбезінің іргесінде, мына ашық аспанның астында, мына Аруана дүниеде Бағдан оқыстан өз болымсыздығын сезінді. Бар күнәлы ойлардан күрт тазарып ұшып түрегелді.

— Әспетжан! Әу, Әспет!

Қараса машинаға барып киініп алған Әспет асфальт жолға жетіп қалған екен. Бағдан тұра жүгірді.

— Әспетжан, өтінемін, тоқтаңызшы!

Жігіт даусын естіді ме, естімеді ме, Әспет бұрылмаса үлкен жолға шыққан бетте қолын көтеріп, бір машинаны тоқтатып мінді де, көзден ғайып болып жүре берді.

Бағдан айдалада құлазып жалғыз қалды. Әлдене жүрегін тырнап өткендей, бұрап ауыртқан секілді. Қай жерден мүлт кетті? Көңіл күйінің қай пернесі қате, теріс басылды? Сырт қараса бәрі де дұрыс секілді. Келгені де, Айша Бибіге барғаны да, бұл жерге отырып демалғаны да, бәрі-бәрі дұрыс. Қателік, қызға қол салуда... Оның несі қателік? Өкпелейтіндей онда тұрған не бар? Оны өзіне бір жәбір санайтын болса, онда мұнда неге алып келді? Кенет Әспет жауабы есіне түсіп, Бағдан шошып кетті. «Мен сізді еркек емес, ер деп танып едім ғой», — Бағдан ойланып қалды: Бұл не сөз? Ері несі? Еркегі несі? — Бәрі бір емес пе? «Ер», «еркек» — деп жіктеп, біріне-бірін қарама-қайсы қойып айтса, бәрібір болмағаны ғой. Көмескіленіп бара жатқан бір жай: ертеректе, бұл оқып жүргенде даңқы жер жарған бір ақынмен кездескені бар еді. Сонда сол ақын өзінен бұрын өткен бір ақын туралы тамсанып қырап: — «Ер кетіп еркек қалған бұл заманда...» — деп қалай тауыш айтқан. Осындағы «еркек» — «самец» деген мағынада. Бұл ақыннан бұрын ешкім қолданған емес», — деп еді. Бағданның есіне сол оқиға түсті. «Ер», «еркек» — деп бөліп айтса, Әспеттің де соны білгені ғой. Оқығаны ғой. Бағдан көзі бір шындыққа жеткендей: ол шындық — өзінің аз оқитындығы. Өзі құған өнерден басқаға мойын бұрып, құлақ сала қоймайтындығы. Білімді қызға өресі

жетпей, дөрекілік көрсетіп алғаны да содан болса керек. Егер қыз жүрегіне тереңірек үңіліп, көңіл күйін нәзігірек түсінгенде қайда баратын еді. Көнетін еді ғой...— Бағдан өз ойынан өзі шошыды. Ал көнді, онда не болды? Мұның өзін үлкен баласындай аялап алақанына салып отырған Сәлима қайда қалады? Жалғыз ұлы Алданының күні не болмақ? Көнбегенінің өзі дұрыс болды. Бағдан күрсініп қойды. Қанша «дұрыс болды» дегенмен мына құлазып қалған көңілді жай жұбату, өзін-өзі алдарқату екенін ар жағы жақсы түсінеді. Тағы да сұрақтар қамалады: Осы қыз күрек ұстап қайдан келді осы? Мұны көріп жылағаны несі? Қанша толғанса да жауап жоқ. Жайлап машинасына келді. Шашылып жатқан дүниелерді жинап бұл да жолға шықты. Әлгі Әспет мініп кеткен жерге келіп, машинадан түсті. Тұңғыш рет кеудеде қызғаныш оты пайда болды. Мингізіп әкеткен машинадан қызғанды. Ішінде отырған адамдардан қызғанды. Ішкі дүниесі жидіп жүре бергендей. Тағы машинаға отырды. Жүріп келеді. Ойлап келеді: қайда бармақ? Алматыға тура тартса қайтеді? Жоқ, Маусымбекке барғаны жөн. Жөн десе де көңіл шіркін дауаламайды. Әлде манағы қираған дарбаза алдына барып Әспетті сол жерде тосса ма екен? Шықпай қойса ше? Түн тұрады, күн тұрады. Әйтеуір бір шығуға тиісті ғой үйінен. Үйі? Үйі ме екен сол үй ең алдымен? Үйі болса «үйге кір» деп неге айтпады? Осылай қамалаған ой жетегінде Бағдан көп көшелерді аралап бір жерге келіп тоқтады. Байқаса, манағы Әспет шыққан үйдің нақ өзі. Жігіт әрі қуанып, әрі шошып қалды. Қуанатыны — Әспетті кездестірермін-ау деген үміт шырағы. Қорқатыны — қанша десең де бұл жұмбақ үй. Бір сойқан шыға келіп: «Манадан бері кімді аңдып, кімнің жолын тосып тұрғың?» — деп тұра ұмтылса не қылмақ?

Осындай аласапыран ой қамалаған Бағдан ұзақ тұрса керек. Ымырт үйіріліпті. Кішкене терезелерден шам жарығы түсті. Саңылауы жоқ пілтерлерден қараңдап әлдекімнің бастары көрінді. Кімнің бастары? Айырып болар емес. Үйге кіруге жүрегі дауаламайды. Ақыры ойлап-ойлап Маусымбектің үйіне қайтып келді. Ол байғұс құрақ ұшып жатыр: Кешіккенге кетіп қалған шығар десем...

Бағдан жауабы қысқа:

— Өнер азабын өзің білесің ғой, Маусымбек. Айша Бибіге байланысты жаңа бір шығармам бар еді. Сол картинаның кілті табылмай...— деп мүдірді.— Шаршап келдім, достым. Арағың болса әкел, құй. Көріспегелі көп болды ғой. Ішейікші бір.

Арақ та табылды. Тамақ та әзір. Бағдан сілтей берді. Алматыдан келген беделді дос сілтеп жатқанда Маусымбек те қарап қалмады.

— Байқаймын, студент кезінде аузыңа лимонад та алмаушы едің, кісі болайын деген екенсің, жігітім,— деп мәз бола тартады.

Сонымен түн ортасы ауды. Бағдан Маусымбекті қасына отырғызып алып шешіле сөйледі. Оның бір-ақ қорқынышы бар: бұл сөйлемесе, Маусымбек әйелінің қасына кетеді. Бағдан жалғыз қалады. Жалғыз қалған Бағданды күндізгі оқиға келіп торлайды. Жұмбақ Әспеттің жұмбақ қылықтары еске түседі. Бағдан содан қорықты. Сағат үш болды. Шаршаған Маусымбек есіней бастады. Соны көріп, мұны жалғыз қалдырып, бөлек бөлмеге кетіп қала ма деп қорыққан Бағдан:

— Сағындым ғой, достым, құшақтасып бірге жатайықшы,— деді.

Маусымбек атақты досының мына бір ыстық сөзіне майдай еріп:

— Ұмытпағаныңа рақмет, достым,— деп қайта-қайта шөпілдете сүйіп көз жасына ие де бола алмай қалды.

Сағат төрт болды. Сағынысып көріскен екі дос диванды жазып төсекті кең етіп салды да, құшақтасқан бойы ұйқыға кетті.

5

Бағдан ертеңіне кеш оянды. Бұрынырақ тұрған Маусымбек шай жасап күтіп отыр екен.

— Ұйқыны сілтедің, достым.

Ала көңіл болып келіп, осыншама алаңсыз ұзақ ұйықтағанына әрі қуаныш, әрі қысылыңқырап қалған Бағдан тақырыпты басқаға аударды.

— Біздің замандас қайда?

— Таң атқалы қашан. Жұмысына кетті. Қоштаспақ болып қарайлай беріп еді, бөлмені отарбаша сілкінітіп жатып алдың ғой. Сонсон сәлеміңді өзім айтам деп қоя бердім.

Бағдан сағатына қарады. Күндізгі он екі.

— Ал менің де жүруім керек...

— Кейінірек жүрерсің. Тамақ салып қойдым. Аздап бас жазайық. Мүмкін замандасың да келіп қалатын шығар...

— Жоқ, Маусымбек, бір минут тоқтауға мүмкіндігім жоқ. Сен де жұмысыңа бар,— деп Бағдан беті, қолын жуып, бір кесе шай ішті де, жалынған досына қарамастан қош айтысты.

Бұл жолы: «Қайда барсам екен?»— деп Бағдан тіпті ойлаған жоқ. Салып отырып кешегі таныс үйдің алдына келді. Келуін келсе де үйге кіруге бата алмай ұзақ тұрып қалды. Жаңа Маусымбекті ала келіп, соны жіберіп алмаған екенмін деп те өкінді. Бірақ қайтып барудың орны жоқ...— Ілгері жүрің, қайта кейін оралды да, машинасын жолға қарай бұрып дұрыстап қоя бергенде жүгіріп бір бала өтіп бара жатты.

— Әй, балақан, қайырыла кетші,— деп дауыстады Бағдан машинадан шығып жатып.

Қайырылған бала сондай тәрбиелі екен.

— Сәлеметсіз бе, ағатай!

— О, көп жаса. Атың кім?

— Көпжасар.

— Көпжасар? Өзім де біліп айтып тұр екенмін ғой. Ал қай үйденсің?

Көпжасар көрші үйді нұсқады.

— Мынау үйден...

— Ал мына бір үйде кім тұрады?— деп Бағдан қисық дарбазалы үйді көрсетті.

— Ақдәулет тұрған....

— Неге тұрған? Қазір қайда?

Бала жауабы келте.

— Сотталған...

«Не үшін?»— деп сұрағысы келіп Бағдан мүдіріңкіреп қалып еді, Көпжасар:

— Арақ ішеді. Төбелеседі,— деп анықтап қойды.

— Ал әйелі қайда?

— Әйелі Алматыда.

Бағданның жүрегі бір түрлі сазып жүре берді: Әспет болғаны ғой?!

— Атын білмейсің бе?— деп сұрады Бағдан жүрегін басып.

— Неге білмеймін. Білем. Аты — Әспет...

Бағдан аузын аша алмай қалды. Шаруа бітті деп ойлаған бала жөнеле беріп еді. Бағдан даусы қайта шықты.

— Ал, қазір кім тұрады?

— Ақдәулеттің әпкесі — Алтын...

— Жалғыз тұра ма?

Көпжасар жақындап келді де, біреу-міреу естіп қалма-сын дегендей сыбырлай сөйледі.

— Ақдәулеттің бір жарым жаста баласы болатын. Соны асырап алған еді. Енді жоқ.

— Жоғы қалай?— деп сұрады Бағдан түсінбегендіктен.

— Алдыңғы күні өліп қалды.

— Өліп қалды?..

— Иә өліп қалды,— деп Көпжасар жүгіре жөнелді.

Бағданның өн бойы мұздап, жүрегі шымылдап жүре берді. Неге өйтті, өзі де білген жоқ, тұрған жерінде отыра кетті. Жай соққандай. Бала мен байдан айырылған жаралы әйел екен ғой Әспет. Қалай түсінбеді? Қалай аңдамады? Бір дауыс ақталғандай болды: Өзі жайлы түк айтпады ғой. Қалай түсінесің! Қалай аңдайсың! Бір дауыс Бағданға үкім шығарғандай болып естілді: Надансың, Бағдан. Надан емессің-ау, топассың. Жол бойы бір ауыз тіл қатпай, күрсінуге келді. Сонысы айтқаны емес пе! Күрек ұстап келе жатып солқылдап жылады. Сонысы түсіндіргені емес пе! Егерде сен топас болмасаң, өткен жылы күзде осы Жамбыл вокзалында Әспетті шығарып салғандардың:

«Әспет, ренжіме, өмірде не болмайды!»— деген сөздерінен-ақ Әспет басында бір қайғының барын сезген болар едің ғой. Ең болмаса, «Айша Бибі» картинасының қабырғадан алынып қалуы: «Ұзақ бір хикая»,— демеп пе еді. Сен оны өзіңнің өзімшіл де күдікке толы секемшіл көңіліңе бағып: «Ұнамаған соң алып тастаған ғой»,— деп жорығансың. Әне, надандық қайда! «Ұзақ бір хикая»,— деп күрсініп айтса, ұнамағандығы емес, басқа бір себебі болғаны да. Соған да үңіле алмадың ғой. Топастық болмаса бұл не?

Жер сыз екен, соны сезген Бағдан түрегелді. Өзін-өзі «надан», «топас» деп қанша жерлесе де өнер адамының бәріне тән бір әлсіздік осы жерде Айша Бибіге байланысты тағы бел алып кетті: Дегенмен неге ұзақ хикая? Соның сырын аңса, осы үй ғана аша алады. Тағы бір дауыс: оның бос далбаса. Қайтсең де қаралы қалған, өзің жәбірлеген Әспетті тап. Аяғына жығыл. Кешірім сұра. «Әпкесі жалғыз» деген бала сөзі қамшы болды ма, Бағдан ақырын жүрsem айнып қалармын дегендей, қаттырақ басып келіп шабақтары түсіп қаусап тұрған қақпаны ашты...

Алдан жуантық келген аласа бойлы, қысық көз орта жастағы әйел шықты. Алтын дегені осы болса керек.

— Кіріңіз,— деді ол қысылыңқырағандықтан есік көзінде тұрып қалған Бағданға.

— Жоқ, мен бір сәтке ғана...

— Бір сәт пе, екі сәт пе, келгеннен соң есік көзінде тұрмаңыз. Былай шығыңыз.

Байқайды, Алтын дегені дұрыс адам. Бағдан төргі бөлмеге өтті. Жұпыны үй. Жұпыны темір кереует. Қабырғаға көнелеу кілем ұсталған. Үстін кір басқан көне диван. Стол, орындықтар да сәннен әлдеқашан шығып қалған ескі дүниелер... Бірақ Бағдан көзі оларға емес, ауыз үйі, төр үйлердің қабырғаларындағы жиі ілініп, кейін алынып қалған картина-суреттердің айқын сақталған таңбаларына түсті. «Осының бір жерінде Айша Бибі де тұрды-ау бір кезде»,— деп ойлады Бағдан.

Келе салып, отырмай жатып жалаңаш қабырғаларға сүзіле қараған Бағдан мінезін ерсі санады ма, үй иесі үн қатты:

— Ал, шырағым, жай жүрсің бе?

Бағдан алдымен «жай» деп қалды да тез түзелді.

— Маған Әспет керек еді...

— Әспет кетіп қалды ғой...

— Кетіп қалды?— деп таңданды Бағдан.— Қайда?

Әйел: «Денің дұрыс па өзіңнің»,— дегендей сұрапа қарады.

— Қайда болушы еді, Алматыға. Таңғы алтыдағы автобуспен кетті.

— Апыр... рай, ә?..

Үй иесі: «Енді не дер екен?»— деді ме, үнсіз қалды.

Енді не айтудың жөнін таба алмаған Бағдан көп қиналып барып:

— Ал жақсы, апасы...— деп орнынағ тұра берді.

— Иә, шырағым, Әспет танысың ба еді?

— Иә, танысым... Былтыр консерваторияға келіп түсем дегенде...— деп ар жағында тағы не айтудың жөнін біле алмай мүдіріп қалды.

Үй иесі іліп әкетті:

— Е, бір жігіт түсірем деп уәде беріп еді, қолынан келмей қалды,— деп еді. Сол сен екенсің ғой, шырағым.

Суға кеткен тал қармайдының кері.

— Иә, сол мен...

Үй иесі жібіін деді.

— Иә, шырағым, сенен жазық жоқ. Барыңды салып-сың. Көнбеген ана шұбар бет көрінеді ғой?..

— Иә, сол... жеңгесі. Ұмытпасам, сіздің есіміңіз осы Алтын ғой?..

— Иә, Алтын...— Алтын жадырай түсті.

Бағдан өзіне-өзі келе бастады.

— Әспет сізді аузынан тастамап еді сол кезде. Алтын

десе, алтын... Туған анам секілді. Осында келгенім сол кісінің арқасы... Шынтуайтқа барғанда інісін емес, мені жақтайтын... Жассың әлі, оқы... кісі бол... балаңды мен асыраймын...— Сөзі осы.

— Рас, рас...— деп Алтын көзін сұртті.— Бір өтірігі жоқ. Оны інім деп қалай жақтайын, ісі қисық болса... Мұны келінім деп қалай жамандайын, ісі мен мінез-құлқынан бір мін таппасам... «Адам — сыйлағанның құлы» емес пе. «Қарына тартпағанның қары сынсын» деген — білімсіздіктен туған сөз, шырағым.

Өзі қу болмаса да, оңай жерден қулық жасап, ол қулығы ойда жоқта жүзеге асып кеткен соң, Бағдан еркінсіп сөйледі:

— Соншама не бұлдірді Ақдәулет, алып қалуға болмады ма?

— Ойбой, шырағым-ай, алып қалмайық дедік пе. Әспетжан екеуміз жақсысын асырып, жаманын жасырып, кірісіп-ақ бақтық ғой... Болмады ғой.

Бағдан білетін адам секілді:

— Сонда да ішугін қоймады?...— деп қойды.

Алтын көзіне тағы жас алды.

— Қоймады ғой, байғұс бала... қоя алмады. Жай ішіп келсе бір сәрі. Дүниені қырып-жойып келеді ғой. Әспетке болысасың деп тіпті маған да тіл тигізуге дейін барды. Ал ол байғұста түк жазық жоқ. Жұмысына уақытында барады. Уақытында жұмысынан келеді. Содан кейін зарығып Ақдәулетті күтеді. Алданына қарайды.

Бағдан шошып кетті.

— Алдан?!

— Иә, Алдан еді аты. Мен қойып едім ол атты. Он сегізімде тұрмысқа шықтым. Екі ай отаспастан соғыс басталды. Күйеуім майданда қаза болды. Содан кейін бала сүймек түгіл жар құшағы дегенді де көрген жоқпын, шырағым. Әкеміз де майданнан оралған жоқ. Соғыс басталған жылы іште қалған осы інім Ақдәулет еді. Бұл дүниеге келісімен анамыз да дүние салды. Сосын мен осы балаға ана орнына ана болып отырып қалған едім... Әйтеуір он кластық білімім бар ғой. Әуелі колхозда есенші болдым. Содан бастауып класқа сабақ та бердім. Жеткіздім, адам еттім. Осы Жамбылдағы су шаруашылығы институтын бітірді. Обалы нешік, жақсы бітірді. Жақсы оқығаны сондай, соңғы курсында ғылыми командировкамен Москваға да барды. Сол жолы ғой Әспетжанмен кездескені. Ол онда МГУ-дің философия факультетінің екінші курсында оқиды екен. Оқуын тастап Ақдәулетіме еріп келді. «Бір жыл-

ға академиялық демалыс алдым. Келер жылы қайта барып түсем ғой»,— деп келген. Қайдан түссін, «Үйдегі көңілді базардағы нарық бұзады» демей ме, келер жылы нәрестелі болды. Жөргек иісін сезбеген басым алданышым болсын деп атын Алдан қойып, бауырыма салып едім, міне, одан да айрылып қалдым.— Алтын солқылдап жылап жіберді. Жалғыз қалған әйел тағдыры әсерлендірді ме, әлде Әспет тағдыры батты ма, Бағданның да көзіне мөлтендеп жас көліп қалды.

— Сабыр етіңіз...

— Сабыр етпегенде не шарам бар?!— деп Алтын енді бетін шәлісімен басып үнсіз жылады.

Арақ іпсе де, Ақдәулеттің не қылмыс үшін жазаланғанын білмейтін Бағдан тағы жымба жолдады:

— Ақдәулетті ақтап алуға болмай ма өзі?

— Ақтайтындай қылмысы да жоқ қой ол сорлының. Өткен қыста шығарып та алғанмын. Жұмысқа да орналас-ты. «Енді іпшеймін»,— деп ант-су да ішті. Ішуін қойса, қайтып келем деген Әспеттен де хабар келді. Бірақ бәрі зайғы. Інімнің уәдесі он-ақ күнге жетті ғой...

Бар жағдайға қанған Бағдан кетуге бет алды.

— Сөзге алдандырып қалыпшын ғой. Ең болмаса, шай ішіп кет, шырағым.

— Рақмет, апасы. Асығыс едім...

— Үй осы, шырағым, жолың түсіп алда-жалда келе қалсаң, қайырыла кет...— деді Алтын. Содан кейін аз кідіріп, ар жағынан төгіліп келіп қалған көз жасын күш салып тоқтатты да:— Әспетжан келінім емес, бірге туған сіңлімдей, несін айтасың, баламдай болып кетіп еді. Сорлы болып қалмасын, көз қырыңды сала жүргейсің...— деп боздап қоя берді.

Не ғажап?! Жағасы жайлау тоқ көңілдің бір күйтін ғана қуалап келген Бағдан да жоқ жерден қасірет арқа-лап, көз жасына ие бола алмай қалды:

— Алтын ана, өзіңіздей көріңіз. Шамам келгенше көмегімді аямасын...

Осыны айтып Бағдан орнынан көтеріліп, ауызғы бөлмеге өтті де, тұрып қалды: темір кереует пен бетіне жарықшақ түскен гардероб, сыры тайған этажеркалардың арты толған сурет кенерелері. Кәсіби көз соны бірден шалды.

— Алтын апасы, осыншама көп кенерелер қайдан келген?

— Ой, шырағым-ай ол бір хикая ғой...

— Қандай хикая?

— Әспет келінім жинаған картиналар еді... Ақдәулет мас болып келіп бір кеште талқанын шығарды.

«Осының ішінде Айша Бибі де бар-ау»,— деген ой билеген Бағдан:

— Көруге бола ма?— деп сұрады.

— Көргің келсе, көре ғой. Не тамтығы қалды дейсің, бірақ.

Бағдан енді қысылған жоқ, еркінірек басып барды да, біртіндеп көтере бастады. Джорджоне. «Юдифь».— Айқыш-ұйқыш салған пышақ таңбасы. Рубенс. «Телпек киген әйел».— Қиялатып бір тартылған. Рембрант. «Даная».— Көлденеңінен үш тартылған. Репин. «Қаһар Иван және оның баласы».— Пышақ ізі Қаһар Иванның маңдай тұсынан тиіпті.

— Құдай-ау, мынауың құдды Балашов қой.

— Балашовың кім, шырағым? Ақдәулет де,— деді түсінбеген Алтын.

Бағдан түсіндіріп әлек:

— Репиннің Третьяков галереясында ілулі тұрған осы картинасына қарап тұрып Балашов деген бір орыс офицері: «Сұмырай»,— деп қанжар сілтеген ғой...

— Иә, сол Балашовың ендеше...

Бағдан келесі кенерені көтерді: Бағдан Шаймұратов. «Айша Бибі».— Айқыш-ұйқыш жеті-сегіз сызық түскен. Бағдан кенерені қолына ұстап тұрып қалды:

— Ала-бетен тілгілейтін бұл суреттің не жазығы бар еді?

— Оған кінәлі мен, шырағым...— деп мүдірді Алтын.

— Қайтіп?

— Киіпеті соғады. Ең болмаса, мына Айша анаңа қол тигізбе,— деп едім, соған ерегісіп жасағаны...

Бағдан әрі қазбаламады. Қолына жұққан шаңды кетіrmек болып, алақанын шапалақтады да, сыртқа шықты.

— Ал сау болыңыз, Алтын ана.

— Сау бол, шырағым...

Екінші үйден айнала бергенде аңдып тұрғандай алдынан жүтіріп Көпжасар шықты.

— Ағатай, тоқтаңыз...

Бағдан тежемені басты.

— Ана бала бар ғой бәрібір өлетін еді...

Түсінбеген Бағдан:

— Неге?— деп сұрады.

Көпжасар машина есігінен ішіне үңілді:

— Жұрт айтады....

— Жұрт не деп айтады?

Көпжасар біреу-міреу естіп қалмасын дегендей үңіле түсті:

— Алдан бітерде Әспет жеңгем жылан етіне жерік болған...

Бағдан түк айтпады. Естімеген болды да жүре берді.

Қарайлар ештеңе қалған жоқ. Ендігі бет — Алматы. Жүріп келеді. Ойлап келеді:

Мұны жұрттан артық санаса, артық санап, асыра бағалағандықтан ғана қолқа салған болса, өз жайын неліктен жасырды? «Бағдан аға, менің халім осындай, келе жатқан себебім мынадай», — деп жол үстінде шынып айтса, Бағдан жіберген қателіктің бірі де болмас еді ғой. Сұп-сұлу, тап-таза қалай алып келсе, Бағдан оны дәл солай тап-таза, сұп-сұлу күйінде алып қайтар еді. Неге жасырды? Неліктен Бағдан бұл шындықты көлденең адамдардан естіді? Әлде шынымды айтам деп, сырымды ашып алам ба деп қорықты ма? Бір ғажабы — Бағдан Әспетке шаң жуытар емес. Тереңірек ойлап қараса жаңағы сұрақтарға тапқан жауабы мұның өз пайдасына емес, Әспет пайдасына шешіліп жатқанын анықтады. Осы Әспет зақылеттес адамдар болады — өз басының жайын айтып, шашыла бермейтін адамдар. Ондайлар өліп бара жатса да шағынбайды.... біреуге сабыт та салмайды. Мал баққан қазақ аулында туып, мал жайын жақсы білгендіктен бе Бағданның есіне жылқы малы түсті. Осы бір сұлу жануар төрт аяғын байлап-матап, бауыздап жатқанда дыбыс шығармақ түгіл тұяғын да серіппейді. Керемет емес пе? Асылы, шағынбау, мен осындай болып қалдым деп байбалам салып, біреуге міндетсімеу — асылдықтың белгісі. Кім білсін жоқ жерде жүрегі тілгіленіп, көңілі құлазып, кең мұхиттың бір қиырында, апатқа ұшыраған кемеден ұшып түскен секілденіп Бағданның мүсәпір болып қалуы — Әспеттің осы бір мінезінен шығар. Егер ол былтыр кездескен бойда өз халін пәш етіп, бұл мүсіркесе екен, аяса екен деп арзан есеп құрса, Бағдан мүмкін осыншама қиналмаған да болар ма еді, әлде қайтер еді? Данышпан Леонардо да Винчидің «Джокондасы» көрермендерін табындырғанына бес жүз жыл. Осы бір жарты мың жыл бойында адамзат әулетінің оған деген махаббатының айнымай, суымай келе жатқан сыры неде?! Оның сыры Монна Лизаның жұмбақтығында емес пе екен? Сол бес жүз жыл бойы шешуі табылмаған бітімсіз бір дау бар: Монна Лиза күліп тұр ма? Әлде Монна Лиза күлмей тұр ма? Мына кереметті қараңыз. Сол бес жүз жыл ішінде орта есеппен жиырма буын ауысқан екен. Соның бір де бірі жауап бере алмаған сұрақ. Былай қара-

саң адамның күлген, күлмегендігін айыруда нендей қиындық бар! Күлген, күлмегеніңізді керек десең бесіктегі бала да айыра алмай ма? Не ғажайып бұл сонда? Бұл ғажайыптың кілті — Монна Лизаның ішкі дүниесінің томаға тұйық, жұмбақтығында деп біліңіз. Сол себепті Монно Лизаны түсіну өз көңіл күйіңе байланысты. Бір келіп қарадыңыз: Джоконда сізге миығынан күліп жымышып тұр. Айнала беріп қайта үңіліңізші: жоқ, Джоконда жымышып тұрмаған екен, үстіңнен қарап, «неткен сорлы едіңдер», — деп мазақтап тұр екен... Ал түсініп көр... Сол секілді құлай берілген көңілдің де сыры міне Әспеттің осы жұмбақтығында жатыр. Не сұмдық? «Жылан жегім келеді», — деді-ау! Тағы да жерік емес пе екен? Бірақ бұл күдікте негіз жоғына кешегі Әспет айтқан сөздерді саралай келіп көзі жетті: «Ойнап айтқам. Жылан жейтін жерік емеспін», — деді емес пе. Бағдан сен өзің не болып кеткенсің, таза жерден қоқыс іздейсің. Пасықтың қой. Мұның қалай, жігітім?! — Жігіт ойы енді көлеңкеден шығып нұрлы, сәулелі бір жағаға қарай бет алды. Кеше Маусымбек үйінде неге оңаша қалғың келмеді осы? Жалғыздықтан үрейің ұшқан себебі не? Маусымбекті сағынып келген жоқ едің ғой. Сөйтсе де қасыңда қалдырдың. Себеп? Себебі — оңаша қалсаң, Әспетті ойлар едің. Өз білместігіңмен өз жүрегіңе өзің салған жара бар еді. Сол сыздатып ауыратыны еді. Сен содан қорықтың. Ендеше дәл осындай сезім Әспет басыңда да бар еді ғой. Ол жалғыздықтан қорыққан еді ғой. Өтірік күлгені, Айша Бибіге шақырғаны, суға түскені, жылан тауып бер деп жетелеп кеткені... бәрі-бәрі өзінің ана қайғылы, мүшкіл халін бір сәт болса да ұмыту еді ғой. Қайғымды ұмыттырар, алданышым болар деп, саған қол созып еді ғой. Сен болсаң сол үміттің биігінен табылудың орнына, көп наданның бірі болдың да, саздап аяқтың астыңда жаттың. Бағдан жүрегі сазып тағы ауыра бастады. Ту сырты шымырлай мұздап, маңдайынан шып-шып салқын тер шықты. Жер табанын суырып, асфальт жолды доңғалағына бүктеп салып, зырлап келе жатқан кішкене машина жолдан бұрыла беріп кілт тоқтады. Сыртқа көтерілген Бағдан кеудесін желге беріп, терең дем алды. Біраз желпініп, олай-бұлай жүгірді де, содан кейін:

— Алматыға барған соң қайтсем де іздеп табуым керек Әспетті, — деген байлам жасап, машинасына отырды.

«Табам»,— деп, Бағдан қанша қадап айтса да Әспет, бірақ таптырмады. Консерваторияға барғыштады. Кездесіп қалмас па екен деп көше кезді. Әспет жұмыс істей алады-ау деген әр қилы мекемелерде болды. Университет пен институттардың, Ғылым Академиясының үйлерін шарлады. Балалар бақшасына, мектептерге телефон соқты. Бәрінен естілер жауап біреу-ақ: «Құрмантаева Әспет? Жоқ, ондай адам істемейді мұнда». «Өзі хабарласып қалмас па екен?»— деп үйде де, шеберханасында да ұзын шнур жалғап, телефонды қасына да қойып жүрді. Бәрі зайғы.

Бір ретте шеберханада отырған. Жұмысы түскірі жүрмей, бір түсірген бояуы өзіне ұнамаған соң сыпырып тастап, қайта-қайта жазып күйзеліңкіреп отырған-ды. Кенет телефон шылдырлады. Әйел даусы. Бағданның жүрегі тупап кетті.

— Не істеп отырсың?

Бағдан кешеулеп барып айырды: өз әйелі, Сәлима.

— Немене, асық ойнап отыр дейсің бе, жұмыс істеп...— деп ашуланды Бағдан.

— Мен қазір барам,— деп Сәлима телефон трубкасын салды.

Бағдан «аманшылық па?»— демекші еді, үлгіре алмады.

Шеберхана маңына онша көп ат ізін сала бермейтін әйелінің мына мінезіне таңданған Бағдан жұмысына қайта кірісті. Арада қанша уақыт өтті, кім білсін, бір кезде Сәлиманың даусы шықты:

— Кәне, қаншығы қайда өзінің?

— Қаншығы несі?

Сәлима бас жоқ, көз жоқ қуыс-қуысты тіміскілей бастады.

— Ау, батырекесі, не іздеп жүрсің?

— Әлгі қаншықты.

— Қаншығың не? Ит пе?

— Қой, жігітім, ойынды.

Тату семьяны бұзып, Сәлима екеуінің арасына от жағушы біреу барын Бағдан енді аңғарды. Қай суретші болмасын, өз шеберханасына жазу ниетімен кімді қаласа соны әкеле алады. Аздаған өзімшілдігі, жонып тастайтындай ғана қисықтығы болғанымен, «ал кеттімі» жоқ, алды кең, негізі момын, бар тілеуін бала бақсам, Бағданға қызмет істесем деген ниетке бағындырған Сәлима оны жақсы бі-

летін, жақсы түсінетін. Соны біле тұра, түсіне тұра келіп тұр. Олай болса, азғырынды, өсек әсері ойсаң да мықты. Әуелі шамданыңқырап қалған Бағдан негізі аңқау, сенгіш әйелінің мүлт жіберіп алғанына күлді.

— Ондай сенбестігің болады екен, «қазір барам»,— деп телефон неге соқтың? Үндемей келіп үстімнен түспейсің бе! Сен келем деген соң қоя бердім...

Сәлима не дерін білмей аңырып қалды.

— Қойшы, ойының қалмайды екен осы сенің...

— Осындай ойын бола ма? Сенбесің бар, телефон соқпа, барам деме. Аңдып жүр де, үндемей бас. Жәні осы. Теріс депші, кәне?

Үндей алмаған Сәлима терезе жақтағы кушеткаға барып отырды. Сол жайды пайдаланды ма, Бағдан енді аздап ақылгөйсіңкірей сөйледі.

— Бізде қазір бәрі бар: бала бар, үй-жай бар. Ақшамыз да бар. Бағданыңның атақ-даңқы өз алдына. Ол қазір халыққа танылып қалған ел адамы. Мүмкін біреулерге татулықпен күн кешіп келе жатқан осы өміріміз ұнамайтын шығар. Арамызға от жағып, араздастырып жіберсек дейтін шығар.

— Жоқ, қайта жақсы болсын дегені.

— Жақсы болсын дегендер осылай жасар ма? Сені маған жаны ашығансып шаптаса — көр соқыр, надандығы. Ал біліп шаптаса — залымдығы. Қайсысы болсын жақсы емес. Өнер адамы қай заманда болмасын өсек сырығының ұшында жүрген. Тоғышарлар өсегінің сырығы. Сол өсектің сойыл соғары өзің болсаң, ол менің ғана емес, сенің де бақытсыздығың ғой... «Жаман айтпай жақсы жоқ», сондай бақытсыздыққа душар бола қалсаң, жаңағы «жаны ашымпаздарың» қол ұшын берер ме саған? Бермейді емес, бере алмайды, беру қолынан келмейді. Көп болса, «алда байғұс-ай»,— деп мүсіркейді. Тілейтінің осы ма сонда?

Сөз парқын түсіне білетін Сәлима күрсініп алды да:

— Ана, Әспет дегенің кім?— деп сұрады.

Бағдан мүдіріп қалды: Қайдан естіді? Кім айтты? Тіпті екеуінің кездескенін тірі жан көрген жоқ қой. Маусымбек Әспетті білген емес. Алтыннан шықты деуге, ауыз бармайды. Бағданның кім екені оның түсіне де енбеген. Көп жасар — бала. Қайдан шықты бұл әңгіме? Қайран.

— Неге үндемейсің?

«Сен жұртты танымасаң да, сені танитын көз көп»,— деп жорыған Бағдан:

— Білмесем, не деп үндеуім керек?— деді таңданған болып.

— Білмесең, мә, ендеше?— деп, Сәлима бір қомақты қағазды Бағдан алдына лақтыра салды.

Ашып қараса, вагон-ресторанда қызға байқатпай отырып Бағдан жасаған Әспет суретінің эскиздері. Бір эскиздің астында: «Әспет!» деген өз қолы.

— Иә, бұл Әспет,— деді ары таза Бағдан.

— Оның кім?— деп тұрмын ғой мен саған.

Съезд сапарындағы альбомда осындай қырық-елу эскиз болатын. Соның ішінде толып жатқан әйелдер де бар еді. Сол эскиздердің бәрін былай тастап — Әспетті алып келгеніне мүлде қайран.

— Малшы мал бақпаса, аңшы аң ауламаса, жазушы кітап жазбаса, олардың несі малшы? Несі аңшы? Несі жазушы? Сондай-ақ көрген-білген кездескен адамдарымды альбомыма түсірмесем менің қай жерім суретші? Жол-жөнекей кездескендердің бірі шығар?

— Ойнама, шынықты айт!

Бағдан жалтара сөйледі.

— Ана альбом ішінде толып жатқан бейнелер бар. Солардың біріне соқпай, бұл эскизге неге шүйліктің?

— Себеп бар.

— Қандай?

— Екеуің поезд ресторанында бірге отырыпсыңдар. Жамбыл сапарын біліп қалды ма деп секем алған Бағданның жүрегі орнына түсейін деді.

— Оны кім айтты?

— Кім айтқанын қайтесің. Әспет деген кім деп тұрмын ғой, соны түсіндір.

— Әспет деген бе?.. Соның кім екенін өзім де жөндеп білмеймін. Тегі, сол менің өзім болсам керек,— деді Бағдан салмақты қалпына келіп.

— Ойнайсың, ә?..— деп жымыды ашуы тарқай бастаған Сәлима.

— Ойын емес, шыным. Байқайсың ба, алдыңғы жылы съезге барып келгеннен бері менің тақырыбым да, стилім де өзгере бастады ғой. Сол — Әспеттің арқасы. Менің көзім ашылайын деді, Сәлима. Тегі, кемелдік келе жатқан болар...

Сәлима біраз үнсіз отырды да, тақырып өзгерді, стиль өзгерді деген соң ба:

— Осы ана жылғы бір картинаң қайда?— деп ашудараздығы жоқ сұрақ қойды.

— Қайсысы?

— Әлгі «Егін орағы алдында...» деген бе еді? Бірдеме-лері ұнамайды, жөндеймін деп жүруші едің ғой?

— Ә, ана бір картина ма? Жойып жібергенмін.

Сәлима шошып кетті.

— Өзіңді танытатын дүние емес пе еді?

— Бүгін танытса да, ертең құны болмай қалатын шығарма маған қайбір түпкілікті бедел әперер дейсің. Бедел емес, сабынның көбігі ғой ол. Қазір бұрқырап тұрғанымен ертең жоқ. Сен егер ақылды болсаң, менің бойымдағы құдай берген талантты сабын көпіршігіне итермелеме.

Негізгі мамандығы мұғалімдік болғанымен біраз жыл өнер адамының қасында жүргенін танытып:

— Бұл жанрдан неге шошисың? Тек қана портреттер жазып та аты шыққан суретшілер бар емес пе? — деп дауласты Сәлима.

— Ол портреттерде өмір бар. Ол келбеттерден қайғы мен қуанышты да, ақыл-ой, кемеңгерлікті де, ашу-ыза мен күлкіні де, жақсылық пен жаманшылықты да, қулық пен зымияндықты да, бәрін де көре аласың. Олар шын көркем туындылар.

— Е, сен де ендеше солай етіп жаз.

— Жоқ, егінжай ол палитраның орны емес, қалай жазсаң да плакаттың аты плакат.

Сәлима жығыла сөйледі:

— Көзге көбірек түссін, ауызға жиірек іліксін ғой менікі...

— Жоқ, бұл көзге ертең түспейтін, ауызға ертең ілікпейтіндердің жолы. Арзан жол.

Сәлима үндеген жоқ.

Міне, жұбайымен екеу ара болған осы әңгімеден кейін сегіз жылдан астам уақыт өтті. Жылдар қарап жатпайды. Әлденелерді алып, әлденелерді сыйлап жатыр. Аларын опырып, ойсыратып бірден де алмайды. Сәт сайын, сағат сайын күн, ай сайын жымба жолдап алады. Сол алыстың белгісі — самайға ақ кіре бастады. Басында нысана ғой деп жұлып тастап жүрген Бағдан жүре бара әлгі жылы құрғырлардың алып жатқан бірдемелері екенін түсініп, мойынсұна берді. Ақыл-ойдың тоқтасқанын, таланттың қалыптасқанын танытып мұрт қойды. Өзі ат жақты келген өңін ашып, сындарлы ұзын бойына әлдебір сүйкімділік, ірілік сыйлаған қоп-қою, қап-қара әдемі мұрт. Бір күні Бағдан айнаға қарап отырып, сол мұрт арасында да жасырынып жүрген ақ талдарды көрді. «Әзірге жасырына тұр. Қайда барам дейсің, ертең өзің-ақ шығарсың», — деп күлген-ді. Бұл — жылдардың ұрлағаны болса, сыйлағаны әлдеқайда еселі. Алып-алып, есесіне түк бермей қойса қайтер едің? Жастық дәурені өтіп, кемелді кісілік шаққа жеткен

Бағдан соны шүкіршілік етеді, ең алдымен ол тағы бір ұл бала көрді. «Айбарымыз болсын деп атын Айбар қояйық»,— деді Бағдан. Сәлима қарсы болған жоқ. Бұл — оның өмірдегі табысы болса, өнердегі табысы ше? Атаулы жылдар Бағданның қыл қаламынан ірілі-уақты елу-алпыс шығарма туғызды. Соның ішінде он шақтысы ірі полотно — атақ пен бедел әкеліп, Бағдан даңқын қалыптастырған шығармалар. Бұрынғы «жас суретші» деген анықтама әлдеқашан ұмыт болған-ды. Енді Бағдан фамилиясына: «белгілі суретші», «көрнекті суретші», «бетке ұстар суретші» — деген анықтамалар қосарлап жүретін болды. Айла-қулықсыз, өзінің адал еңбегі арқасында көзі біршама дұрыс ашылып, қиқым есеп, халтура дегенге соқпай, екінің бірі дәл басып танып, таба бере алмайтын шеберлік атты жолға адаспай түскен таланты арқасында жеткен анықтамалар ол. Шын надан, шын топас адам «мен топасын» деп өзінің ондай «қасиетін» ешқашан да мойындамақ емес қой. Бір кезде Аса өзенінің бойында Әспеттен айырылып, күйзеліп қалған Бағдан өзін-өзі: «Надансың, Бағдан, топассың»,— деп жерлесе, ол оның топастығы емес, қайта топас еместігі. Қыз жанына терең бойлап үңіле алмай, мүлт жіберіп алғандығына білдірген өкініші ғана болатын. Задында сенгіш Бағдан жақсылық пен жаманшылық жолы қай жерде айырылып, дарын мен дарынсыздықтың, ауырдың үсті, жеңілдің асты дегендердің қай жерде жіктелетінін «білем» деп сеніп айтар болса, ол Әспеттің арқасы. Егер ол бұл күнде даңқты суретші атанса сол даңққа жету жолында екі-ақ рет кездесе де, өнеріне үкім шығарып, жүрегінде лепті таңба, із қалдырып кеткен Әспет әсерінің айрықша екенін айқын түсінеді. Содан ба, жылдар өтіп жатса да, Әспетке деген ыстық сезім өршіп сала бергендей: келіп қалар, телефон шылдыратын қалар, бір жерде болмаса, бір жерде көрініп қалар деген үмітпен күн кешкен Бағданның жолы тағы да Жамбыл қаласына түсті. Бірақ анадағыдай жан баласына айтпай, ұрланып бармады. Ұзақ жылғы жемісті еңбектің түйіні секілдендіріп, сонда ашылған өз көрмесіне шақырылып барды.

Маусымбек бастаған бір топ жас жігіттер қарсы алды. Өнер үзеңгісіне аяқ салсақ па деген дәмелі жастар. Көрме орталықтағы қазақ драма театрының фойесінде ұйымдастырылған екен. Келген адамдарда қисап жоқ. Бағдан шарапаты театрдың өзіне де тисе керек. Бұрын ойналып, ығыр болған спектакльдердің өзіне де келушілер көбейген. Мұның бәрі автордың көңілін аулау үшін

өсіріп айтқан сөз емес екеніне көп кешікпей Бағданның өз көзі де жетті: Театр төңірегі қара-құра кісіге толы. Күйкі тірлікте кездесетін әр қилы өмір тауқыметінен біршама биіктеп, көңіл жүдетер ұсақ-түйектің бәрін ұмытып, қошемет пырағына отырып қанаттанып алған Бағдан өзін қарсы алған топпен фойеге кірді. Ар жақтан аздап қиық пен шербидің мәткесіне ұқсайтын сопақ бет әдемі келіншек шығып қарсы алды:

— Бағдан Шаймұратович, хош келдіңіз. Күтуліміз біз сізді.— Көрме директоры Анна Васильевна деген кісі осы екен.

Бағдан рақмет, ырзалығын танытып ілгері өтті. Әр кезде мұның қиялынан туып, мына екі қол арқылы дүниеге келген сурет-картиналарға үңіле қараған жұрт. Бір ғажабы, осы бір «г» әрпіне ұқсас фойенің екі жақ қабырғаларына ілінген сурет-картиналардың барып тоғысар жері — жаңағы «г-нің» шолақ жағындағы кең маңдайды түгел алып тұрған «Айша Бибі» картинасы екен. Картина алдында үймелегендердің қарамаы тіпті үлкен. Қолына микрофон ұстаған түсіндіруші сөзі саңқ етті:

— Бұл — қазақ совет бейнелеу өнеріндегі ірі полотнолардың бірі...

Бағдан шегініп кетейін деп еді, Маусымбек оның қолынан ұстап ілгері сүйреді:

— Тыңда қазір не дерін...

— Бұл картинаның құндылығы — өткен заманның бүгінгі күнмен үндесіп, тілдесіп жатқандығында. Картинаның фонына қараңыздар: мыналар, міне, Айша Бибіні көруге барған бүгінгі еңбек адамдары. Ана арғы қырқадағы электр линиясы, жартылай тұмсығы ғана көрінген жеңіл машина.... Бұдан сегіз жүз отыз жыл бұрын өткен Айша Бибі анамыздың түсіне де енбеген жаңалық.

Әрі тыңдауға Бағданның дәті шыдамады. Маусымбек құшағынан жұлқына босанды да, шегініп кетті. Фойенің екінші залына бұрылып, жаңағы түсіндірушіден біраз алыстаған соң, «бұл не болды?» дегендей соңынан ере келген «шербидің мәткесіне»:

— Осы картинаны алып тастаңыздаршы,— деп өтінді.

Ештеңеге түсінбеген Анна Васильевна таңырқай берді:

— Ол не дегеніңіз, Бағдан Шаймұратович, бүкіл көрменің көркі ғой бұл картина, қалайша алып тастаймыз?! Басқа ештеңе деп сөз қатпаған Бағдан далаға шықты.

Соңынан ерген Маусымбек пен тағы бір жас жігіттен:

— Машиналарың бар ма, қыдырайықшы?— деп сұрады.

— Бар болғанда қандай!

Әлгіндей болмай лып етіп пұшық мұрын бір машина келді. Шоферден рұқсат алып рульге отырған Бағдан ескі жолды ұмытпаған екен, бір көшеден екіншіге, одан үшіншіге, төртінші көшеге өтіп ақыры баяғы үйдің алдына келіп тоқтады. Бірақ дарбаза, қақпа да, үйдің өзі мен қоршауы да өзгеріп, жаңарып кеткен. «Дұрыс келдім бе өзі?— деп күдіктеніп еді, баяғыда өзі Әспетпен бірге көлеңкесінде отырып демалғысы келген терекке, соның ар жағындағы Көпжасар баланың үйіне қарап көңілі орнына түсті. Сөйтсе де, жаңарып, өзгеріп кеткен үйге кіргісі келмеді де, қасында отырған шофер жігіттен:

— Мынау үйде Көпжасар деген бала тұрады. Соны шақырып шыға қойшы,— деп өтінді.

Жүгіріп кеткен жігіт өзінен де зор бір жігітті ертіп қайта шықты.

— Осы үйде Көпжасар деген бір бала тұрушы еді...

— Көпжасар менмін. Сіз кімсіз?

Бағдан не дерін білмей қысылып қалды.

— Бұл ағаң суретші, Бағдан Шаймұратов,— деді артта отырған Маусымбек.

Көпжасар елпілдеп қалды.

— О, сізді білем ғой мен. Кеше көрмеңізде болдым. «Айша Бибі»— тіпті, керемет сондай!

Осындай жөні жоқ жерде өзін пәш етуді жөнсіз деп білетін Бағдан әңгіме тақырыбын тез өзгертті.

— Өсіп кеткенсің, Көпжасар.

— Ағасы, мені қайдан білесіз?— деп сұрады таңданған Көпжасар.

— Осыдан сегіз жыл бұрын осы көшеде бір көргенім бар еді...

Көпжасар қанша ойласа да есіне түсіре алмады.

— Оқасы жоқ, ал өзің қайда оқисың?

— Осындағы су шаруашылығы институтының үшінші курсыңда... Содан кейін кілт өзгеріп:— Ағасы, неге отырсыздар машинада? Түсіңіздер, үйге жүріңіздер...— деп өтінді Көпжасар.

— Рақмет, шырақ...

«Ал сонда не тілейсіздер?»— дегендей Көпжасар Бағдан мен Маусымбекке кезек қарап тұрып қалды. Бағдан: «Айтсам ба екен, айтпасам ба екен»,— деген толқумен асықпай сөйледі:

— Мына көрші үйде... баяғыда Алтын деген әйел тұрушы еді...

Көпжасар іліп әкетті.

— Иә, тұрған. Өткен жылы қайтыс болды.

— Қайтыс болды?— деп Бағдан әрі таңданып, әрі шошып қалды.— Неліктен?

Ер жетіп, кемелдене бастаған Көпжасар мына үлкен кісі қойған сұрақтың ерсілігін байқады ма, жымия жауап берді.

— Неліктен деріңіз бар ма? Ауырды да дүние салды.

— Ал оның інісі бар еді ғой?..

— Иә, Ақдәулет деген інісі болған. Қазір білмеймін.

— Апасының жаназасына келе алмады ма?

— Жоқ.

«Сұрасам ба, сұрамасам ба?»— деген әлгі толқу Бағданды тағы баурады:

— Басқа жақтан, айталық, Алматы жағынан ешкім келмеді ме?

— Келді.— деп Көпжасар тақ еткізді.— Әспет дейтін келіні болатын... Сол келді.

— Алматыдан ба?

— Ол арасын білмедім, ағасы, Алматыдан емес қой деймін...

Ендігі тұрысты артық деп санаған Бағдан:

— Ал, сау бол, Көпжасар,— деп жүріп кетті.

Бағдан үндемеген соң қасындағы шофер бала да, Маусымбек пен оның қасындағы жігіт те көпке дейін ауыз ашпады. Қызық! Әспет, әйтеуір осы Бағдан жүрген жерлерде жүр. Мүмкін ол Бағдан жұмыс істеп отырған кезде шеберхана алдынан талай рет өткен де шығар-ау. Мүмкін жаңа ғана Әспет жүріп кеткен көшені бойлап Бағдан да жүрген болар...

Кенет Бағдан ойын бұзып бір дауыс шықты:

— Аға, сіз қалғып кеттіңіз ғой деймін... Рульге өзім отырғаным дұрыс болар... Қайда барамыз, айтсаңыз болды ғой. Бұл қалада мен білмейтін қуыс жоқ.

Бағдан тоқтап, орынды шофер баланың өзіне берді.

— Әуелі бір азық-түлік магазинінің алдына тоқта. Содан кейінгі бетің — Аса өзені. Мәжнүн тал... білесің ғой? Шофер бала күлді.

— Бүкіл Аса өзенінің бойында бір-ақ талымыз бар. Қалайша білмеске...

«Әуелі азық-түлік магазиніне»,— деген соң ба, Маусымбек көңілденейін деді.

— Е, бәсе... Үлкен қаладан келгендерде сарқыт-сауқат деген болушы еді... Қайдағы бір өліп қалған кемпірді іздеп...

— Алтын деген бір жақсы кісі еді,— деп ақталды Бағдан.

— Ол кісіні мен де білетін едім,— деді Маусымбектің қасында отырған жігіт.

— Ал, иә?— деп Бағдан артына жалт бұрылды.— Сіздің атыңыз кім?

— Осында қала өрнектейтіндердің бірі. Суретші. Аты — Мирас,— деп таныстырды оны Маусымбек.

— Ал, Мирасжан?..

Аға суретші мән беріп, қадала қарағандықтан ба, Мирас мүдіріңкірей сөйледі.

— Шынында да мен ол кісіні емес, ана келінін білетінмін...

Шаң жуытпай жүрген Әспет туралы әлдебір ерсі, қолайсыз сөз естіп қалам ба деп қорыққан Бағдан жүрегі лүпілдеп қоя берді. Інісін білем демейді, келінін біледі.

— Иә, келіні деген кім еді?— деп Бағдан салқын қандылықпен жай сұрады.

— Келіні — Әспет. Ой, керемет адам еді!

Бағдан күрсініп қойды.

— Оның керемет екенін қайдан білесің? Ай, бір бөлең болған-ау, тегі?!— деп әзілдеді Асаға жеткенше асығып отырған Маусымбек.

Бағдан мазасызданыңқырап қалды.

— Ай, Маусымбек-ай, балалармен ойнайсың-ау.

Мирас қысылған жоқ:

— Неге білмеймін? Ол кісі бізге сабақ берді ғой.

— Бізге де берген,— деп қосарланды шофер жігіт.— Орысша, қазақшаға бірдей, ағып тұратын.

— Мұрат дұрыс айтады,— деп қостады Мирас.— Мен орыс класында сегізіншіде оқыдым. Ал Мұрат қазақ класының сегізіншісінде оқыған. Әспет апай сөйлегенде біз аузымызды ашып қалатынбыз.

Мына сөздерден кейін Бағдан жүрегі орнына түсейін деді: «Апасы сонда жиырма-ақ жаста!»

Мирас тоқтар емес:

— Кейде Әспет апай әдебиет пен өнер, эстетика тақырыбына лекция оқитын-ды.

— Рас айтасың, Мирас. Менің де есімде. Ол лекцияларға сонда қала мектептеріндегі мұғалімдер түгел жиналатын...— деді Мұрат.

Бағдан тағы бір күрсініп алды да, шалқая отырды. «Әлдене дер екен?»— деген түйіткілді көңіл жадыраған сайын Әспетке деген сағыныш туы көтеріліп сала берді: Жаным-ау, неге хабарласпайды?

— Ол апайларың қайда енді?— деп сұрады енді Бағдан жымбайжолдап.

Жігіттердің жауабы бұл ретте қабыспай қалды.

— Қайта түсіп, МГУ-ды бітірген соң өзінің туған жері Маңқыстауға барды деп естігем,— деді Мұрат.

— Жоқ, қате. Әспеттің туған жері Маңқыстау емес, Семей жағы ғой. Ол қазір Ақсуат, Тарбағатай, Аякөз аудандарының бірінде болса керек,— деді Мирас.

Осы әңгімемен олар Аса өзенінің жағасына келді. Шынында да кемері аласа мына бір тау өзені осы тұста тым жалаңаш екен. Қай жақтан келіп қарасаң да көзге түсері баяғы жалғыз ағаш — Мәжнүн тал. Машина тура соған бет алып келеді. Арада сегіз жылдан астам уақыт өтсе де, бәрі де Бағданның көз алдында. Өне, арғы беттегі ана ойпаңдау қоғалды жерге машинасын қойған. Міне, мына бір жерден қол ұстасып екеуі бергі жағаға өткен... Бұрқырап жатқан қоймалжың лай су да сол қалпы.

— Ал, ағасы, мәжнүн талыңызға келдік,— деп Мұрат машинасын кілт тоқтатты.

Көктемде дүрліге көтерілген дала реңкі қуқыл тарта бастаған шақ. Күн сондай ыстық. Тау жақтан соққан леп жақын жерде лапылдап жанған от қызуындай. Машинадан қарғып түскен жігіттер суға бірден лап қойысты. Ал Бағдан болса, шешінуін шешінсе де бүкіл жан дүниесін баураған сағыныш сезімінің жетелеуімен мәжнүн тал астына келді. Жылдар қылауы оған да белгі берген. Жалбыр шапты бір бұтақтар еңкейе-еңкейе қуарып сынып түсіпті. Оның есесіне жас бұтақтар ұшталып, «кәне, былай тұр, орныңды мен басам» дегендей жайыла еңкейіп келеді.

Бағдан баяғы өз «орнына» келді де шалқалай жатты: Аспан нәлге салғандай түп-тұнық, мөп-мөлдір. Бар болғаны батыс жақ қияда алақанға салып үрлеп, ұшырып жіберген мақта секілденіп екі-үш шөкім ақша бұлт қалықтап барады.

Құдды бұдан сегіз жыл бұрынғы аспан. Сегіз жыл бұрынғы ақша бұлттар. Тасқа жазылған өлеңнің бүгінгі күнге жеткен жолдары тағы да көңілге оралды: аспан... бұлт... Аруана дүние... Оқыс бір түйін: сегіз жыл дейсің, сегіз жүз жыл бұрын да мөп-мөлдір осы бір аспанда үлпілдеген осы бір бұлттар қалықтаған ғой. Кім біледі, жан тәсілімін жасар алдында Айша ананың бір кезде жер дүниені табындырса да, міне, енді сөніп бара жатқан қара көздері қазақы үйдің қара шаңырағынан дәл қазір мына Бағдан көріп жатқан мөлдір аспанға, ана қалықтап бара жатқан ақ үлпек бұлттарға түскен болар?.. Сурет салып дағдыланбаған,

бірақ тіл өнерін дертке балап, көкке көтерген ел осы бір сәтті келер ұрпаққа жеткізіп бер деп дәупері ақынына тапсырған шығар... Дәупері?.. — Бағдан сегіз жүз жыл бұрын өтіп кеткен атсыз ақынға осындай теңеу тапқанына шошынып қалды. Жоқ, шын дәупері ол ақын. Өйткені «...Аруана дүние...» жай ақынның қолынан келе бермейді. Жай тілдің ұшына орала да бермекпі емес. Аруана дүние?.. Мал баққан қазақ даласында аруана сұлулықтың төресі. Олай болса, мына қолдан тайып өтіп бара жатқан ыстық дүниеге ыстық іңкәрлік болды ғой?.. Арманды Асан Қайғының аңыз болған желден жүйрік желмаясы да осы аруана. Олай болса, дүниенің ешкімге ұстатпай кететін шولاқтығы ма екен аруана? Аруана — туған жерге деген айнымас махаббат бейнесі. Көзін байлап жердің қай түкпіріне апарып тастасаң да, бөтен жерді жерсінбейтін, туған жерін таппай қоймайтын жануар ғой ол. Олай болса жер қиянында тірлік кешкен атақты Бибі өлер сәтінде өзінің туған жеріне апарып қоюды өсиет еткен екен ғой? Мына сиқырлы сөз тіркесінде не сыр, нендей мән бар? Бағдан қалай ойланбаған осыны? Осы жұмбақты шешіп алмай Айша Бибіні қалай жазған? Бағдан шалқайып жатқан қалпы көзін жұмды. Кенет он бойын соғып өткен дауылдай «қайта жазсам» — деген шабыттың жойқын күші баурап әкетті. Бағдан Айша Бибіні қайта жазады. Жоқ, қате, Айша Бибіні емес Әспетті жазады. Айша Бибі Әспеттің фонында тұрады. Сегіз жыл болса да құлақта тұнған таныс дауыс, Бағданның іңкәр даусы — Әспет даусы. Сонымен не айтпақсың? — деп сұраған секілденді. Жоқ, қате, ең әуелі Мәжнүн тал... одан әрі Айша Бибі, ал одан әрі қол жетпес алыста Әспет... Көзі жұмулы Бағдан жаңағы өзі іңкәр дауысты естір ме екенмін деп тағы да құлақ тікті: жалаң аяқ құм басқан аяқ дыбысы жақындап келеді... Жүрегі тарсылдап соққан жігіт көзін жұма түсті: қазір келеді де, шөп еткізіп мұның бетінен сүйеді. Сонда қайтсе де шапшаң қимылдап үлгереді де, құшақтай алады. Босатпайды сосын. Рас, осы үміт ақталып қалатындай аяқ дыбысы қасына келіп тынды. Мұның бетіне көзін қадап еңкейгені сезілді. Дем алысы естілді. Бағдан құшағын аша берді: «Ал шөп еткізсейші енді». Бірақ шөп еткізген ешкім болмады. Бағдан көзін ашты: өзіне үңіле төніп тұрған Маусымбек екен.

— Ұйықтап қалғанның қай жағысың? Жүр, суға түс. Жігіттер дастарқанды жайып, дайын отыр, — деп Маусымбек Бағданның қолынан тартты.

Сол күннің кешінде кездесуде болып қонақ үйге кеші қайтқан Бағдан түнде қызық бір түс көрді. Дәл өңіндегідей. Аса өзені бұрқырап жатыр. Арғы бетте жарға төніп Айша Бибі күмбезі жарқырап тұр. Бұл жерге қалай келіп қалған? Бағдан соған қайран. Жоқ, қате екен. Айша Бибі келмеген, қайта Аса өзені сол Айша Бибі күмбезінің қасынан өтеді. Қалайша? Тіпті түсініксіз. Бағдан осы бір жұмбақты шеше алмай қиналады. Өзі бергі бетте. Баяғы мәжнүн тал. Шапақты бұтақтары басын бұрынғыдан да төмен иіп көлемді аумақты алып жайылып кеткен. Бағдан соның көлеңкесінде отыр. Қасында... Әспет. Иә, иә, Әспеттің тап өзі. Ап-айқын. Ақшыл өңінде тіпті бір дақ, мін жоқ. Үстіне киген кең етек, ақ көйлегі төгіліп башпайына дейін түгел жауып тұр. Сондай жарасты. Әспет өңін көк көйлек ашады деген ұғым қайдап шықты осы? Әспет өңін ақ көйлек қой ашатын. Сол ақ көйлектей аппақ періште өңінде күлкі бар. Әспет Бағданға қарап күледі. Бағдан қол созды:

— Сағындым ғой, Әспет, келші бері...

Әспет басын шайқап, жылжи бергендей болды...

— Босқа әуреленбе, Бағдан. Ана екі балаңды қайтесің? Сәлиманы қайда қоясың?

Бағдан ұмтылып жүгірген секілденеді, бірақ жүрісі өнбейді. Әспет жеткізбейтіндей.

— Тоқташы, Әспет! Екі бала өзімдікі ғой. Ал Сәлиманы...

Аққудың сұңқылы секілді бір дауыс Бағдан сөзін естіртпей жіберді:

— Жоқ, Бағдан, қателесесің. Мен өз қуанышымды басқа біреудің қайғысы мен көз жасынан іздемеймін. Менің бақытым басқа біреудің бақытсыздығында болмауға тиісті.

— Әспет! Аялдашы сәл ғана!..

Әспет аялдамады. О, ғажап! Жалаң аяғымен Асаның ыстық құмын басып біршама жүгіріп барды да, жерден көтеріліп жүре берді. Құдай-ау, Әспет құс емес еді ғой, қалайша көтеріліп, қалықтап кетті? Жоқ, Әспет құс екен. Құс болғанда да құс төресі — аққу екен... Жаңа: «Менің бақытым басқа біреудің бақытсыздығында болмауға тиісті», — деп аққуша сұңқылдап айтқаны да содан. Бағданның «ақ көйлек» дегені де қате. Ақ көйлек емес, аққудың ақ қанаттары екен ғой. Әспет сол ақ қанаттарын баяу қағып барды да, Айша Бибі күмбезін жанап өте берді... Жоқ,

жанап өткен жоқ, тура барды. Айша Бибі әуелі сырылып жол берген секілді еді, о да қате болып шықты. Айша Бибі сырылмады. Көтеріле берді. Көтеріле берген Айша Бибі күмбезін Әспет ақ қанатына отырғызды да, мөлдір аспанның сонау қиясындағы ақша бұлттарға қарай самғай басып көзден ғайып болып жүре берді...

Бағдан шошып оянды. Байқаса жүрегі құрғыр тулап, қара терге түсіп қалған. Сағатқа қарап еді, ертеңгі сегіз. Алды да, Маусымбекке телефон соқты.

— Әй, Маусымбек, түнде жер сілкінген жоқ па осы?

— Оны қайдан шығардың?

— Білмеймін... Маған Айша Бибі күмбезі құлап қалған секілді болып тұр.

— Қой оныңды. Айша Бибінің қалған қабырғасы әлі мың жыл тұрады,— деп Маусымбек жұбата жауап қатты.

— Қайдам?... Барып қайтсақ қайтеді?

— Түс көрудің қай жағысың?— деп күлді Маусымбек.

Дегенмен Бағдан өтініп қоймаған соң, ертеңгі шайды ішкеннен кейін, Маусымбек пен Мұрат, Мирас төртеуі кешегі пұшық машинамен Айша Бибінің басына келді. Машина әрірек етекте қалған. Бұлар жаяу көтеріліп үнсіз айналып, құламай тұрған жалғыз қабырғаны зерттеп ұзақ қарады. Күмбез дін аман. Үстіне орнатылған шынылы қалпақтың есігі құлыштаулы тұр. Кейін орнатылған шойын шарбақтар мен тас плиталар төселген аллеялар кеш келсе де, ұқынты қолдың, қамқор иенің барлығын танытады. Күмбез іргесіндегі тақтайда «XII ғасырда соғылған бұл ескерткіш-мұра Біріккен Ұлттар Ұйымының оқу-ағарту, ғылым мен мәдениет мәселелері жөніндегі ұйымы — ЮНЕСКО-ның қарауына берілген» деген жазу бар. Күмбез тағдыры енді беделді халықаралық ұйымның қолында. Кеңілге тоғы да сол.

Осы бір кезде етекке үлкен автобус келіп тоқтады. Ішінен шулай түскен қырық-елу саяхатшылар жақындаған сайын, сыбырға ауысып, ақыры күмбезді үнсіз айнала бастады.

Айша Бибіні өз көзімен көріп көңілі орныққан Бағдан машинаға мініп жатып қасындағы жолдастарынан:

— Келген сайын байқайтыным — ойнап-күліп дабырласып түскен адамдар Айша Бибі басына келгенде үндей алмай қалады. Себебі неде?— деп сұрады.

Мирас пен Мұрат бұл жайында ойланбағандықтарын танытып жауырындарын қиқаң еткізді. Ал Маусымбек жауабы көңілге қонбайды.

— Қанша көне дегенмен күмбез астында өлік жатыр ғой...

Бағдан оларды сынайын деген жоқ еді. Ана екі жігітті аз біледі. Ал өз жолдасы Маусымбектің сурет салу тәсілі біршама дұрыс болғанымен, әр құбылыстың тереңіне үңіліп, философиялық ой түйіндей бермейтінін бұрыннан сезетін. Айналып келгенде бұл сауалды Бағдан өзіне қойған еді. Соған енді өз жорамал-топпылауын ортаға салды.

— Меніңше, өлік жатқандықтан ғана емес, Маусымбек. Көзі барға көрініп тұрғаны секілді, құлағы, көңіл құлағы барға сөйлеп тұр ғой бұл күмбез. Сегіз жүз жылдан астам уақыт сөйлеп тұр. Жер бетінде ұлылық барын, жер бетінде сұлулық барын, жер бетінде асыл махаббат, тазалық барын паш етіп тұр ғой... Бұл ұлы мұраның басына, келген адам соны түсінеді. Соны түсінеді де тазарып, ағарып қайтады. Биіктеп қайтады.

Ана үшеу келіскендіктерін бас изеп түсіндіріп, үндей алмай қалды. Жаңағы пікірдің жалғасын қуалаған Бағдан да ойда. Асфальт жолмен зырлап келе жатқан пұшық машина Аса өзеніндегі көпірден өтті. Баяғы Әспет екеуі келе жатып бұрылған жер кейін қалды... Әспет... Кенет ой көзі көптеп бері іздеп, бірақ таба алмай жүрген бір ғаламат шындықты ашты: Байқаса, ана Әспет пен мына Айша Бибі күмбезінде бір ғажайып үндестік, ғаламат ұқсастық бар екен. Айша Бибі секілді Әспет те ұлылық пен сұлулықтың, тазалықтың иесі. Егер Бағдан Әспет бейнесін жасаймын десе, ол бейнені, міне, осы қасиеттерден іздеуге тиісті.

Жел ызыңын, мотор үнін басып, кенет аққу сұңқылы естілді: мен өз қуанышымды басқаның көз жасы мен қайғысынан іздемеймін...

Мүмкін бұл тіпті аккумуляция сұңқылы да емес шығар. Көрген түсте Әспет айтқан осы бір мөлдір сөз ұзақ жыл бойы Бағданның өз көкірегінде піскен, сойтсе де тілге оралып дыбыс болып шықпаған, мұның өз жан сыры шығар?.. Бірақ одан Әспет ұтылып тұрған жоқ қой. Өйткені, ол бұл сөзді өз аузымен айтпаса да, сол шындықты бар болмыс, ісімен танытып, Бағданға қайтсе де мойындаттырып, көзін жеткізіп кетті ғой. Бағдан күрсініп қойды. Көңіл көзі тағы бір шындыққа тірелді. Әспет бұған енді қайтып телефон соқпайды. Әспет бұған енді қайтып кездеспекші емес...

Бағданның жүрегі сыздады. Көңілге медеу болсын деді ме, жазсам ба деп арман еткен әлгі бір түк нобайы жоқ бұлдыр сағым секілді Әспет бейнесін қайта ойлай бастады. Қалай жазбақ? Ұлылық пен сұлулықты, тазалықты танытар бұл асыл бейне қылқалам ұшынан қай күйде, қай тұр-

де шықпақшы? Кенет Бағданның көз алдына Джоконда келе қалды: қызық. Әспет жалаң аяғымен құм басып, бұдан алыстап бара жатқанда қай күйде кетті осы? Күліп кетті ме? Әлде жылап кетті ме? Бағдан ойлап-ойлап таба алмады. Бірақ таба алмадым деп ренжіген жоқ. Өйткені шын талантты дүниенің өмір мен өлім таласындай болып ауыр толғақпен келетініне оның көзі жете бастаған еді. Бір жап-жақсы әннің өлеңінде «мен сенің құдіретіңе түсінбедім» — деген жол бар. Сол туралы Әспет бір сөз орамында:» қандай аңғалдық! Түсінсе ол құдірет бола ма? Құдіреттің құдіреттілігі түсініксіздігі мен жұмбақтығында емес пе?.. Неліктен оған таңданып қамығады?» — деп еді. Сол сөзді есіне алды да Бағданның көңілі орнына түсейін деді. Шалқая отырды. Керек десең Әспеттің жұмбақтығының өзі жақсы. Себебі: Әспет адам түсінбейтін құдіреттілікке меззейді. Егер жұрт ойлап, бағалағандай Бағдан бойында шын таланттың бір сынығының бары рас болса, бір әдемі күні бұл құдіретті бейне Монна Лизадай жарқырай шығып, галлерейның бір үлкен залында жұрт көзін сұқтандырады сене берсе де болады ғой...

1978 жыл.

Алматы — Саздығаш

АЛТЫН САҒАТ

Пенде шіркінге жол дегенің қайда түспейді! Өз меке-
меміздің шаруасымен кеше ғана Қазақстанның солтүстігі-
нен келіп едім, міне, енді Қиыр Шығысқа бет алып бара-
мын.

Жол болса ұзақ. Осындай алыс сапар үстінде екі қо-
лыңның алдыға сыймай қалатын әдеті емес пе.

Зеріге бастайсың. Содан ба, жаңа бір таныстықтарды
іздейсің. Сөйтсе де соның бір қисыны келе қоймайтын да
кезі болады екен ғой. Оны мына қасымда жатқан жолау-
шыға қарап айтамын. Екеуіміз қарама-қарсы отырып тамақ
жейміз. Не болмаса, терезе алдында қатарласа ұзақ тұрып
сыртқа қараймыз. Одан жалықсақ, төсегімізге келіп, шал-
қамыздан түсіп жатамыз да кітап, газет оқимыз. Сонда да
әлі бір тілдескен жоқпыз. Шынымды айтсам, таныссам
екен, сөйлессем екен деп ынтығатын да сияқтымын. Бірақ
инені мен сабақтағым келмейді. Опыма себеп те жоқ емес.

...Поезд бір станцияға келіп тоқтаған еді. Мен далаға
шығып олай-бұлай жүріп бой жазып, қайтып келсем, ку-
пемде жуантық бір сары отыр. Үстінде макинтош. Қолын-
да белбеулі жуан портфель. Ең алдымен, менің көзім оның
кейпіне түсті. Жоғары қарай әнтек көтерілген дөңгелек
иегі, май басқан үлкен бұғағынан мүлде көрінбейді. Екі
танау кіші-гірім екі апан сияқты, кеңсірікке тік түсіп, та-
ңырайып қалыпты. Мұрын дегеннің бар белгісі осы ғана.
Ал қабақ болса, ернеусіз көлдің жағасы секілді, жылма-
ғайлашып барып, жалпақ маңдайымен астасып жатыр. Осы
бір кейпіне әуендесіп, селдір шашы да шалқасынан жат-
қыза таралған. Сонысына қарамайды, кеудесін де тік ұс-
тап, шалқақтай береді. «Шалқақтасаң шалқақтай бер,—
деп қоямын ішімнен.— Оған менің нем кетеді». Міне, со-
дан бері үш күн өтті. Таныстығымыз әлгі.

Өмір деген қызық қой. Ұлы оқиғалардың тағдырын
кейде болмашы бір себептердің шешіп кететіні бар емес
пе! Айталық, Наполеонның Ватерлоода жеңілуіне себеп
болған — кейінде қалған әскерінің үлгіріп жетпеуі екен.

Егерде ол әскер үлгіріп жетсе ғой... Әрине, дүние тарихының талай беттері басқаша жазылған болар еді-ау... Спартактың да тағдырын ат шешкен. Архимед те солай. Егер ол барып моншаға түспесе, «Эврика — таптым!» деп айқайлап, тыр жалаңаш жүгіріп шықпас еді далаға. Ал далаға жүгіріп шықпаған болса, бәлкім Сиракуз патшасы Геронның тәжіндегі алтын-күміс санаусыз қалар ма еді, әлде қайтетін еді?! Міне, достым, солай, бәрінің де тетігі елеусіз де болмашы бір себептерде жатыр.

Дәп сол сияқты бір кішкене кілтипан болмағанда, мына жуантық сары екеуміз де ренжіскен адамдарша қоңторғай қалпымызда жөн-жөнімізге кете баратынымыз хақ еді. Кілтипан деп отырғаным кәдуілгі сағат. Құдайдың дес берісінде дәл уақытымен арамызға киікті де, манағы еп-қайсымыз сабақтағымыз келмеген инені сабақтап жіберген!

Жігіттің аты Баржақсы болып шықты. Хабаровск өлкесінде көптен көріспеген ағайындары болады екен. Кәдуілгі кезекті демалысын пайдаланып, соларды іздеп келе жатқан беті.

Әрине, Баржақсы екеуміздің танысуымыз анау айтқан елеулі оқиға да бола бермес. Сонда да екеуден екеу отырып алып, үндемес ойнау дегенің сондай қиын-ақ екен. Міне, танысқаннан кейінгі жағдай басқа. Купенің іші нұрланып сала берді. Оның үстіне Баржақсы айтқан әңгімені тыңдаймын деп уақыттың қалай өткенін де аңдамай қалыппын. Ал асыққан, ала көңіл болған жолаушыға уақыттың тез өтуі — мың да бірден табылмас шипалы ем сияқты болатыны айтпаса да түсінікті ғой.

Бәрі де сағаттан басталды дедім ғой. Мен төсегімде жатқанмын. Не істер екен деймін бе, қайдам, әйтеуір жуантық сарыға ауық-ауық ұрлана қарап қоямын. Ал анау болса, менімен шаруасы жоқ, газетке үділіп отырған болатын. Бір мезет әлдене оқыс ойына келген адамша қауырт қимылдап, белбеулі жуан портфелін ашты. Әлгі «будилник» деп аталатын сағат бар ғой, сондай бір қоңыраулы кішкене сағатты алып шықты. Әуелі құлағына апарды. Содан кейін бұрап, олай бір, былай бір сілкілеп, біраз отырды. Басын шайқады. Ақыры маған бұрылды да:

— Айтып жібермес пе екенсіз, уақытыңыз қанша болды? — деп сұрады.

Жуантық сарыны мұндай сыпайы деп кім ойлаған. Ұшып тұра келдім де, шалбарымның кішкене қалтасына қолымды сала бердім. Қол салатын себебім, менің сағатым «Павель Буре» деп аталатын, алтын жалатқан ашпалы

қақпағы бар репетейсіз, тым үлкен, атам заманғы бір қалта сағаты болатын.

«Павель Буренің» менің қолыма қалай түскені де тіпті жадымда жоқ. Әйтеуір бері салғанда, соңғы бір жиырма жылда сенімді серігім болып келе жатқаны анық. Соғыстан кейін сағат дегеннің небір кереметтері шықты ғой. Сонда да «Павель Буре» кейде бірер минут ілгері кетіп, кейде бірер минут кейіндеп қалып жүргенімен, соншама ұзақ мерзімнің ішінде бір сәт алдап, жұмыстан кешіктіріп көрген емес өзімді. Көксау шалдың кеудесінше сырылдап соғады да тұрады әмәңда. Содан ба, әлде жасым болса келіп, жылтыраққа жүгіргім келмейтінінен бе, немесе, кем-кетік, ой-шұқырының бәрін де түсініп, тоқтап қалар болса түртіп қалып, нұқын қалың дегендей жүргізіп алып жүре берер дағдым болған соң қымаймын ба, тіпті қайтсе де жоғалып қалмай қалтамда салдырлап жүре бергендігінен бе, кім білсін, әйтеуір өзгертейінші осыны бір, жаңа да жақсы сағат алайыншы бір деген ой келіп көрген емес маған. Жаңа костюм киген сайын, шалбарымның мықын қалтасын үйдегі жеңгелеріңе кеңейттіртемін де, добалдай «Павель Буремді» салып алып, тарта беремін қашанда.

Міне, қолақпандай етіп сол «Павель Буремді» шығардым ғой тағы да. Бағзы бір ертегілерде: «Бір сандықтың ішінде бір сандық, оның ішінде тағы бір сандық. Сол сандықтың ішінде қара дәудің жаны», — деп келеді ғой. Дәл сол сияқты. Тырс еткізіп, күңгірт тарта бастаған алтын қақпағын аштым сағаттың. Оның ішіндегі кішкене қақпақты және аштым. Сосын барып уақытты айттым.

Байқаймын, жуантық сарының көзі сағатта. Іздеген жоғы табылғандай ішіп-жеп барады. «Бәлен уақыт болды» дегенім өз жайына қалды. Сенбей тұрсың ба дегендей, мен сағатты шынжырынан ағытып алдым да, ілгері ұсындым:

— Мінеки, көріңіз.

Жуантық сары сонда ғана есін жигандай:

— Ә, рақмет, рақмет сізге. Мына «будильнигі» құрғырды бұрап қоюды ұмытып кетіппін. Тоқтап қалыпты. Жақсы болды енді, — деп бастырмалата сөйлеп, сағат тілін жөңдей бастады.

«Түріне қарасаң, бір сағатқа шамасы жететін-ақ жігіт сияқты, — қоңыраулы сағат алып жүргені несі екен? Менде «Буре», онда будильник, кездескен екенбіз мезгілімен», — деп ойладым мен.

Жаңағы әңгімеден кейін, таныстығымыз бөгеуін алған ағын судай жылжып жүре берді. Жүре-бара бірімізді

біріміз шайға шақырыстық. Өткен-кеткенімізді айтыстық. Неге екенін қайдам, ол енді қоңыраулы сағатты портфеліне салып тастады да, әлсін-әлі маған келіп: «Уақыт қанша?»— деп сұрай беретін болды.

Қалтама қол салып, «Павель Бурені» шығарсам бітті, тесіле қарап тұрып қалады. «Бұл не тамаша?»— деп мен де аң-таң боламын.

«Мұныңыздың мәнісі не?»— дегім келіп талай-талай оқталып та қалған сәттерім болды. Сонда да сыпайылық таразысы басып кете берді ме, сұрай алмадым.

Бірде Баржақсы отырып:

— Ресторанға бармаймыз ба, уақыт қанша болды екен?— деп сұрады. Содан кейін,— Бере тұрыңызшы...— деп «Павель Бурені» қолына алды. Айналдыра қарап сәл отырды.— Құдды сол сияқты аумады.

— Нені аумады дейсіз?— дедім мен.

— Мына сағатты айтамын.

— Иә?..

— Тіпті айтудың өзі қиын. Содан бері он алты жыл уақыт өтті. Бірақ есіме түссе әлі күнге жүрегім тітіркенеді. Қан майданда өлімнің небір кереметтерін көріп, еп ортасында жүрдік қой. Сонда да бұл бір айрықша хикая,— деп Баржақсы сәл тоқтады.

Мен шыдамсызданып қалдым.

— Ал хош?.. Құлағым сізде.

Баржақсы сағатты өзіме қайырды. Жайдары жүзіне кірбең жүгірді. Қалтасынан темекісін алып, сіріңке тартып еді, ет жеңді, мыртық саусақтарының дірілдеп кеткенін байқадым. Мазасызданып отыр.

— Айтыңызшы, бір адамға неше сағат керек?— Баржақсының даусы дірілдеп шықты.

— Қызық сұрақ екен. Лев Толстойдың «Адамға қанша жер керек?» дегені сияқты болды-ау мұныңыз,— деп мен күлген болдым.

— Толстой адамға бір жарым-ақ аршын жер керек екенін айдай әлемге айтып берді ғой. Ал мен болсам... ал жарайды, жақсы, әңгіме сағат жайында еді ғой. Тыңдай беріңіз. Кешегі ұлы Отан соғысында жүрген кезімде мен бір ағаттық жасадым. Ағаттық болғанда мұның өзі...— деп Баржақсы мүдіріп қалды. Содан кейін шылымын борпылдата бір-екі сорды да, терезеден сыртқа лақтырды.— Жоқ, бұлай айтсам, келте болуы мүмкін. Түсінбей қаласыз. Мен одан да әңгімені басынан бастайын.

«Апыр-ай, айтуынан баптануы көп болды-ау мұның.

Не бұлталаң мұнысы?»— деп ойладым төзімім таусылған соң. Бірақ сыр білдірмей, сабырлы қалпымда отырмын.

— Азамат соғысы жылдарында әкем ақтардың қолынан өліпті,— деп бастады Баржақсы әңгімесін.— Мен онда анамның құрсағында қалған екенмін. Жетім-жесірдің көрген күнінің қандай екенін білесіз ғой өзіңіз де. Өмір тауқыметін ерте бастан тартуыма тура келді. «Бар» мен «жоқтың» не екенін біз білгелі қашан. Өстіп жүріп өстік қой, әйтеуір. Он жылдықты да бітірер мезгіл жетті. Жоқ-жітікті көп көргендіктен ғой деймін, сабаққа зердесіз болмаған едім. Соған разы болды ма, кім білсін, жас тілеуден тыйылып, менің болашағымды ойлап, отырып қалған анам байғұс қарманып, қамданып той жасады. Ауыл-үйдің шал-кемпірлері мен өз құрбыларым жиналған-ды. Қадарынша сый-сияпат көрсетілді. Үлкендер батасын берісті. Сол мезетте шешем барып бұрышта тұратын көне әбдірені ашты. Ішіндегі қоқыстарды аударыстырып-төңкерістіріп жүріп шүберекке түйлі бірдемені алып шықты. Көзімді алмай бағып отырмын. Анам бері таянды. Содан кейін маған қарап:

— Әкеңнен қалған аманат еді бұл. «Ұл болса, есін жинап, етегін жапқан соң қалтасына сал»,— деп еді марқұм. Әкең өсиетін орындадым, міне. Көзіндей көріп ұстап жүр,— деді.

Түйіншекті жазсам, дәл мына сіздікіндей алтын сағат екен. Қарасаң, көз тоқтата алмайсың, жалтырап тұр. Тіпті циферблатындағы «Павель Буресіне» дейін ап-айқын. Өмірдің қайбір еркелігін көріп өскен бала едім мен. Бардың не екенін, жоқтың не екенін білемін ғой. Содан ба, сағат маған сондай ыстық көрініп кетті. Қуанғандығым болса керек, секіре беріппін.

Сол күннің ертеңіне-ақ көрші деревнядағы сағат зергеріне шапқылап бардым да, тазалаттырып, майлаттырып, алтын бауын салбыратып төс қалтаға бастым ғой келіп.

Тыңдай беріңіз, қызықтың кереметі осыдан кейін болды ғой. Алтын сағатты төс қалтама басуым мұң екен, сапсалмақты, байсалды бір адам сияқтандым да қалдым. Бала мінез өз жайына кетті. Үлкендерше сөйлеп, үлкендерше жүргім келеді. Жұрт жиналған жер болса, асықпай басып барып сөзге араласатын сияқтымын. Қалтамнан сағатымды алып, ана бір шегені тырс еткізіп басамын. Адам миы жетіп болмас әлдебір тылсым күш әмір еткендей-ақ алтын қақпақ жарқ етіп ашылады сонда. Ал мен болсам, «бәлен сағат, бәлен минөт, бәлен секонт болып қапты ғой»,— деймін даусымды әдейі жуандатыңқырап.

Бір қызығы, бұрын: «Өй, құйысқанға қыстырылып саған не жоқ, бар жәйіңе» — дегенді жиі естісем, енді мына мінезімді ешкім де ерсі демейтінге ұқсайды.

Әйтеуір, төрт-бес күннің ішінде өзгердім де кеттім. Енді қалай деп ойлайсыз, қалтаңда алтын сағатың болса, оның өзі орындалмас армандай алыс кетсе де, сондай жарқын, ғұмырыңда тілдесіп те, жүздесіп те көрмегеніңмен қарағаштай панаң — құдай тағаланың өзінен де зорырақ сияқты болып көрінетін жұмбақ бір адамнан қалған аманат болса, қайтіп секеңдерсің! Сәт сайын төс қалтамды басамын. Тырс-тырс етіп дамылсыз соққан даусын естимін. Сонда мен өмір-бақи көрмеген, бірақ өмір-бақи аңсаған, «қалқам» деген даусына зар болған «әке» деген құдіретті сөздің иесі — сол бір ұлы адамның дем-тынысын, жүрек дүрсілін сезінгендей боламын. Қуанамын соған.

Бірақ бұл қуанышым ұзаққа бармады. Мен қайбір сағат салып машықтанған жан едім. Арада он күн де өткен жоқ, алтын сағаттан айырылдым да қалдым.

Бір ыстық күні суға түсейік деп көлге бара жатқанымда қалтамда бар сияқты еді. Қайтар бетте үшті-күйлі жоқ болды да шықты... Көр ізде, жер ізде кеп, таптырсын ба, шынымен жоғалған соң. Амал жоқ, салым суға кетіп үйге оралдым.

— Иә, сосын? — дедім мен асығып.

— Сосын ба, сосын сағат қайғысы да сап болды. «Балапан басына, тұрымтай тұсына», — дегендей, соғыс деген лап етті ғой. Мен өз замандастарыммен майданға аттандым. Талай рет жаралы да болдым. Талай рет өлім дегеніңмен бетпе-бет келіп қалған да сәттерім бар. Армияда болсаңыз, ондай жәйді өзіңіз де білесіз ғой. Бұл бір жөні бөлек, таусылмас тарихы бар, басқа әңгіме. Айтайын дегенім сағат жәйі еді ғой, енді соныма оралайын.

— Иә, соныңыз дұрыс! — деп қойдым мен.

— Бәріне де тиек болып жатқан Түйемойын ғой, — деп Баржақсы бір күрсініп алды да, әңгімесін жалғай берді. — Түйемойын шын аты емес еді оның. Аты-жөнін ұмытып қалсам керек, есіме оралмай отыр тіпті. Кеңірдегі салақұлаш, сорайып тұратын. Содан ба, бәріміз де осылай атап кеткенбіз. Манағы «айырықша хикая» деп отырғаным да, «ағаттық жасадым» дегенім де осы Түйемойынға байланысты.

Бір қызығы, Түйемойын екеуміз жақын жүрдік. Мұның өзі бір күлкілі жәй еді. Ол болса, ербиген, арық жирен. Ал мен аласа келген, толықша сарымын. Кескінімді, міне, көріп те отырсыз ғой. Таңырайып, шалқалап жатқан

жоқпын ба? Ал Түйемойын еңкелектей қалған бірдеме еді. Жирен шашы тікірейіп тұратын. Сарғыш көзі түксиген жарлауыт қабағының астынан ұрлана қарайды. Соған орай үлкен мұрыны да құстың тұмсығына ұқсас ұп-ұзын, іп-істік. Үшкілденіп біткен иегі де тамағына қарай имиіп, кішкене бір шоқша сақал сияқтанып тұратын.

Тамақ ішкен немесе темекі шеккен кезімізде солдаттар арасында «контраст» деген сөз қайталана берсе, бітті, әңгіме Түйемойын екеуміз жайында деп біле беріңіз. Соған қарамастан біз жақын жүрдік бір-бірімізге. Әйтеуір қайсыбір сәтте болмасын, қатарласып қала беретінбіз. Ол өзі көп сөйлемейтін, сырын ешкімге айтпайтын тұйықтау жігіт, тіпті мінез жағынан да ұқсастығымыз шамалы. Мен ептеп сырнай тартып, ол ептеп ән сала білетін өнері бар еді. Тегі, түү басында жақындасып кетуіміз содан болар. Әйтпесе қанды көйлек жолдас сияқты шешіле сөйлесіп, өткенімізді айтып, болашағымыз жайлы арманымызды ортаға салып жататын біз емеспіз. Сөйте тұра, оның әлдебір ағат мінезін де көрген емен. Бірақ: «Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде» деп халық бекер айтпаған ғой. Түйемойынның сондай аласы барын жүре бара білдім.

Біз бір деревняда тұрғанбыз. Екі жақ та тыныш, майданның толас алған бір шағы. Көңіліміз көтеріңкі. Өйткені жеңістің беті айқын бері қараған кез болатын бұл. Сонда да соғыстың аты соғыс қой. Ойда жоқта маған жауынгерлік бір тапсырма берілді. Сол сапардан тым шаршап келдім де, қисайып жата кеттім. Жата кетісімен қорете түссем керек, ұлыған сияқты ма, әлде мың құбылып мәңірегендей бола ма, әйтеуір азан-қазан шу келеді құлағыма. Ең әуелі дүрсілдеген бір дыбыс сияқты болып естіледі де, жамырай келіп жөнеледі, содан баяғы қалпына баратындай. Шопшып ояндым, тым-тырыс секілді. Құлағымды тосамын. Шынында да бірдеме тырс-тырс етіп, сәл тұрады да, әр қилы ырғаққа салып ала жөнеледі. Бақсам, ондаған сағат даусы.

Басымды жұлып алдым. Аңдасам, жастанғаным Түйемойынның дорбасы екен. «Бұл не керемет?» — деймін ішімнен. Білмекке құмарлық жеңді ме, мен дорбаны аштым. Ашсам, сізге өтірік, маған шын, қаптаған қол сағат. Кемінде бір елу-алпыс бар шығар. Бәрі де алтын шетінен. Бәрі де шет елдікі. Швейцарлық дейсің бе, американдық па керегі, неміс пен ағылшындардікін қалайсың ба, бәрі де табылады. Тіпті мына қызықты қараңыз, менің «Павел Бурем» де жүр солардың ішінде.

Мен қайран қалдым. Қасыңдағы жолдасың ол, ал не

істеп жүргенін сездірмеген. «Қайтеді екен осыншама көп сағатты?» — деп ойлаймын. Бірақ: «Не істейтінінде сенің не шаруаң бар?» — дейді тағы бір ой тайталасып. Сөйтіп отырып «Павель Буреге» тағы көзім түсті. Құдды мен жоғалтқан сағат сияқты. Көзге ыстық сондай. «Қалап көрсем қайтеді өзін?» — деген тағы бір ой сап етті. «Жоқ, қалайтындай Түйемойын менің екі туып, бір қалғаным емес қой. Сат дейін».

Мен осы бір тоқтамға келдім. Содан кейін үстел үстінде жайып тастаған сағаттарды жинастыра беріп едім, Түйемойын кіріп келді, әуелі ақырып қалды да, жиреп оңі күреңітіп жүре берді. Жай басып менің қасыма келді, нәрселерін буып-түйіп дорбасына тықты. Менен бір қағыс сөз естіп қалам ба деп қаймықты ма, қайдам, сөзді өзі бастады.

— Сенің қарақан басың, Баржақсы, ал менде балалар бар, қатын бар. Олардың қамын ойламасқа болмайды. Біреулер әр түрлі қомақты трофейге жүгіреді. Білмейді. Міне, сағаттың реті басқа. Орын алмайды, құнын да жоймайды. Елге оралған соң тамаша етіп үй саламын, — деп ашыла, ақтарыла сөйледі.

Мен оған «Павель Буренің» тарихын баяндап, өз ойымдағыны айттым.

— Жоқ, сат дегенді атама, егер соншалықты қызыққан болсаң, орнына басқа маркалы бір алтын сағат сал да, ала ғой, — деді Түйемойын.

Ең әуелі мен тіксініп қалып едім, кейін келе ой түсті: ана Түйемойын секілді обырлық көрсетсем, дүние қоңыздық танытсам бір сәрі. Маған керегі бір-ақ сағат емес пе? Ол да азамат соғысында опат болған әкемнің аманатын жоғалтпайын деген ниеттен туып жатыр, — деймін өз қабырғаммен ақылдаса келіп. Әй, адам деген қызық қой. Міне, қазір тірімін деуге аузың бармайтын оттың ішінде жүрсің. Бұл сәт тірі болсаң, келер сәтте бір шұқанақта жап тапсырмасқа кепілдігің жоқ. Сөйте тұра ойлағаның анадай. Қызық емес деңізші.

Баржақсы маған тесіле қарады.

— «Түстік өмірің болса, кештік мал жина» деген бар ғой, — деп мен оны көңілдендіре сөйледім.

Баржақсы күлді.

— Иә, ие тап соның өзі.

Сөйтіп, мен қайтсем де бір алтын сағат табуға белімді бекем будым.

Арада бірнеше күн өтті. Біз деревняға шабуыл жасадық. Немістер болса, бекініп алған, берілер емес. Қатты

шайқас болды. Біздің жақтың дәуірлеп, жаудың берекеті кете бастаған кез ғой. Шыдатпадық. Түс ауа деревняны алып тындық. Қираған үйлер, қырылған солдаттар. Солардың ара-арасымен жүріп келемін. Ойым — бір алтын сағат. Жүре-жүре деревняның шетіне де шықтым. Кенет аңадай жерде жатқан өлікке көзім түсті. Оң жамбасын ала құлаған екен. Түрілін қалған сол қолынан сағат жылтырайды. Қуансам керек. Жеделдете бастым аяғымды. Ана сорлы жан тәсілімін қыларда тірлік дүниесінің ыстық екенінен басқа не ойлады дейсің. Ал сен бір күн болса да артық ғұмыр сүргеніңді пайдаланып, сағат дегенді ойлайсың. Қандай хайуандық! Бірақ бұл енді ғана айтылып отырған сөз ғой. Ана Түйемойын сияқты ертеңін ойлап, есеп-қисабын жүргізіп жүрген некен-саяқ біреулер болмаса, өлім не, өмір не, кім есептесті дейсің ол жерде. «Отан үшін жан пид!» — деп байладық қой басты ажалға. Осындай екі дүние бірдейлерге бүгін тірімін деп қуанып, ертең өлемін деп қайғырмайтын да қасиет бола ма деймін. Ілгері аттаған сайын жолдастарың сетінеп, келмес сапарға аттанып жатады. Ал сен болсаң, тамақ ішесің, темекі шегесің, ұйықтайсың. Кездесіп қалса, санитар қыздарға қырындап, әзіл айтасың. Әйтпесе арыстай біреу сұлап түсіп өліп жатса, сағатын алайын деп барармысың ғұмырыңда.

— Ие, мен сөйтіп, өлген солдаттың қасына келіп сағатын шеше бастадым. Қалай десең де, тумысымда бірінші рет жасаған шаруам ғой бұл, қолым қалтырап кетті. Мына өлген солдат өлмеген сияқты. Мені көрген соң ойымды біліп, қайтер екен деп қасақана жата қалғандай, қазір ұшып тұра келеді де жағаласа түседі менімен, әне, көзін көрмейсің бе күлімдеп жатқан.

Мен еріксіз солдатқа қарадым. Жоқ, көзі күлімдепті. Түксиген жарлауыт қабағының ең түбінде жұмыла беріп тұнып қалған. Ал құс тұмсығы жашырылып, шоқша сақал сияқты болып келген сүйір иегі ілгері қарай әнтек көтеріліп, состиыңқырап тұр. Тағдырдың мына сайқымазағын көрмейсіз бе, өзіңіз де түсінген боларсыз, менің алдымда Түйемойын жатыр.

— Түйемойын? — деп қалдым мен.

— Ие, ие, Түйемойынның тап өзі. Арқасында баяғы сағат салған дорбасы. — Баржақсы маған қарады. — Енді не істеді деп ойлайсыз мені?

Мен күмілжіңкірей бердім.

— Жоқ, сағатын алған жоқпын мен оның. Бір оқопқа апарып бетін жасырдым да, дорбасын моласының үстіне қойып кеттім. Міне, сізге айтпақ болған сағат тарихы

осы,— деп тоқтады Баржақсы.— Содан бері он алты жыл. Сонда да сол бір қан кешіп жүрген ауыр күнде өрттің табындай болып өзекке басылып қалғандықтан ба, осы бір оқиға әсте есімнен кетпейді. Алтын сағат көрсем-ақ жүрегім тітіркенеді. Мына портфельді алып, будильник ұстап жүргенім де содан.

Бұл кезде ымырт үйіріліп қалған екен. Шам әлі жана қоймапты. Купе іші ала көлеңке. Терезеден алыстағы бір таудың нобайы көрінеді. Бірде ілгері шығып, бірде кейін кетіп жарысады поезбен.

Мен сол терезеге қарап отырып қалдым. «Іздегені осы «Павель Буре» емес пе еді, бере салсам қайтеді?»— деген ой сап етті. Осы ойдың оралуы-ақ мұң екен, жиырма жыл серік болған сағатымды шешіп алдым да:

— Мен мынаны сыйлық болсын деп сізге ұсындым. Алыңыз. Әрі мына Қиыр Шығысқа бара жатқанда таныс болған мені еске түсіресіз, әрі әкеңіздің аманаты деп бағаларсыз,— дедім.

— Атай көрмеңіз, алтын сағат салмасқа ант ішкенмін. Талай рет бағалы сыйлақтар да алып жүрмін ғой адал еңбегім үшін. Соның ішінде алтын сағаттар да болған. Бірақ мен бірін де байлаған емен. Дос-жар, жолдастарға тарту етер дағдыға айналып бара жатқан әдетім,— деп Баржақсы маңайына отырғызбады.

— Олар жәй сағат қой. Ал бұл болса, «Павель Буре». Аманат...— деп келе жатыр едім, Баржақсы киіп кетті.

— Аманат деген не, жәй сөз, жұбаныш ол. Мен сағатқа қызықтым. Сол үшін анадай ерсі пиғылға бардым. Оң іс емес мұным. Оны өзім білдім бе? Білдім. Ал білген соң: «Әкеден қалған аманат еді, бәлен еді, түген еді»,— деп өзімді өзім жұбатып, арымның алдында ақталмағанда не істемекпін?!

Мен мүдіре бердім. Соза, соза қолым талған соң, сағатымды қалтама салдым.

Ал поезд болса, мақпал түннің құшағында Шығысты бетке ұстап сілтеп келеді.

1960

СЕЛДІҢ ЕКПІНІ

Тұршабай төсектен көзінің алды күлтеленіп, беті ісіңкіреп тұрды. Байқаса, жан сүйері Шәрбан да солай екен. Жақ еті суалып, өңі қуқыл тартқан.

— Бүгін де ұйықтай алмаған екенсің ғой, жазған,— деп Тұршекең жіңішке даусымен ыңырси айтты.

Шәрбан күрсініп қойды.

— Ұйқы-күлгіден айырылды ғой.

Тұршабай әлдеқашан суып қалған шайына тесіле қарап ұзақ отырды.

— Не сұмдығы болса да, тезірек болса екен...

Бірін-бірі қабақ қағыстан түсіне қалатын осы бір ерлі-зайыпты тату адамдардың мазасыздығына, шынында да, көп уақыт өткен еді.

Айнала тау қоршаған мына сәнді қалаға жаз болса-ақ бітті, қатер төнеді. Биігіректе, сонау қарлы шыңдардың арасында аузы мұрынан келіп, мөймілдеп тұрған бір көл бар деседі. Сол көл жаздың сарша тамыз ыстығында тасып шығып... құдай сақтасын, тасып шықса, жолында жатқан мына сәнді қаланы бар ғой... тіпті аузың бармайды, әйтеуір пәлекеттің бетін аулақ ете көрсін деңіз.

Әр үйде қазір осы үрей бар. Сол үрейді радио да, күнде қала үстінде дырылдап ұшып жүретін вертолет те ушықтыра түсетіндей. Жолың болып тауға қарай жүре қалсаң, таяқ тастам жерден жаңағы болашақ қатерді есіңе салып, жарнама тақтайлар тұрады. Қайтсе де, қала халқында біраз жылдан бері тыныштық жоқ.

Бұл тынышсыздықтан әр үй өзінше жол табатын-ды. Мәселен, Тұршабай болса, жаздың осы бір қатерлі айында Шәрбан мен балаларды алып, алыс бір жаққа кетіп қалушы еді. Орталық курорттарға, тіпті болмаса, өзінің, қала берді Шәрбанның ауылына барып жатып алатын. Сөйтіп, кемді-күн демалыс шағы болса да, қалаға төнген қатерді естен шығарып, көңілі жай табатын-ды. Жоқ, көңілі жай табады деген жай сөз. Өйткені онда үй-жайы қалды. Тірнектеп жинаған дүние шіркін қалды. Бұл ретте әйелзаты болған соң Шәрбан көбірек мазасызданатын еді. Оның есіне сервант толы қымбат сервиздер мен хрусталь, фарфор вазалар түсіп, кей түндерді ұйқысыз өткізетін. Әрине бәрін де араларына мақта салып, тас-түйін етіп қымтап, орнықты деген жерге қойып кетуші еді. Сөйтсе де, кім біледі, жасағанның жазымы боп, жер сілкінсе, ең алдымен кететін осы дүниелер ғой.

Шәрбан осы себепті ұйықтай алмайды. Тұршабай екеуі ертемен тұрады да, құлағын радиоға түреді. Оған да сенім жоқ секілді, ертеңгі дәмді іше салысымен почтаға қарай жүгіреді, жаңа келген газеттерге үңіледі. Әйтеуір, көңілге медет болары — өздерінің алыста жүргендігі.

— Дүниесі түссін, өзіміз аман болайықшы,— деп қоя-

ды Шәрбан осындайда. Оны Тұршабай үнсіз қостайды.

Көп жылдан бері бұл семья жазды осылай өткізуші еді. Биыл соның реті болмай қалды: Өткен жылдардың бірінде Шәрбан ойда жоқта ғылымға икемі барлығын танытқан-ды. Бір дастарқан басындағы әңгімеде әлдеқалай:

— Осы Шәрбан неге диссертация қорғап алмайды,— деген сөз туа қалған.

Осыдан кейін Тұршекең мен Шәрбекең қауырт ақылдасып:

— Рас-ау, қорғап алу керек екен-ау,— деп тоқтаған. Соның аяғы Шәрбанның аспирантураға түсуімен тынды. Ал Тұршекең болса: «Он тиынға он тиын қосылса, ішімізден өтіп бара ма, осы бір ақшаның басы артық тұр дегенді ешкімнен де естімедім-ау осы. Кім Американы ашып, жарылқап жатыр дейсің, күн көрудің қамы да, әйтеуір, кімдікі болса да»— деп топшылаған. Сол диссертациясы түскірдің толғағы биылғы көктемге дөп келуін көрмеймісің!

Диссертация толғағы дегенді, құдай сақтасын, атай көрмеңіз. Кім білген оны, ғылыми кеңес дегенің жатқан бір машақат екен ғой. Анасы алай тартып, мынасы былай тартып, дегендей... құр көзіңе жылтырағанымен шар саларға келгенде айнып жүре береді екен. Сол себепті, ғылыми кеңес мүшелерінің қыбын табу керек. Сөзінің өтетініне асыңды саласың, қасыңды саласың. Амал бар ма, тіпті Шәрбанның өзін де саласың. Ал сөзің жүрмейтінге танысыңды саласың, немесе танысыңның танысын саласың. Танысыңды, танысыңның танысын салу үшін оларға да өз тарапыңнан бірдемелер салу керек қой. Әйтеуір, бұл іс үстінде алу жоқ, салу ғана бар. Бір жақсысы, сәтімен қорғай қалса, кейін салғаныңның бәрін қайырып алам деген үмітің болады. Әйтпесе, құдай ақына, диссертация қорғау дегенді дұшпаныңның басына да бермей-ақ қойсын.

Міне, сөйтіп, Тұшекең асы мен қасын салып, танысы мен танысының танысын салып жүргенде біршама уақыт өтіп кетіпті. Күздің болғанын текенің бақылдағынан аңғарған аңғырт шалға ұқсап, Тұршекең сарша-тамыздың келіп қалғанын, сел жайында қала ішінде гулеп жүрген сөзден барып білді. Амал қанша, білгенімен не шара, мына шаруаны тастап қайда кете алады. Тағдырдың салғанын көреді де.

Бұл бұл ма, соңғы кездері тағы бір сұмдық қаңқу сөз тарап жүр. Қаңқу емес, расы сол: қалаға қатер төндіріп тұрған селдің жолын біржола жабу үшін екі жақтан қау-

сырмаланып келген екі тауды қысаң жерде тас-талқан етіп қопарып, бөгеп тастау керек. Екі таудың да асты ұңғып қазылған шыңырау шахталар. Сол шыңырау шахталарда аузы-мұрнынан келіп, үйіліп жатқан жарылғыш дәрілер. Бәрі әзір. Бірақ талай жылдан бері жіңішке аурудай созылып келе жатқан талас бар: ал тауды жардық, ал селдің жолын бөгедік. Ал сонда сел жолын бөгейміз деп жүріп, қала астындағы тыныш жатқан бірдемелерді қозғап алып жүрсек ше?! Ал сонда не болады?..

Ал сонда не боларын дөп басып ешкім айта алмайды. Сол себепті, жыл сайын дүр етіп әңгіме көтеріледі де, шынтуайтқа келгенде кейінге қалдырыла береді. Ұзақ жылғы осы тартыстың нүктесі, не қылса да, биыл қойылмақ. Селге бөгеу салынады. Бүгін-ертең деп қала халқы осыны күтүмен жүр. Сол күткендердің бірі осы Тұршабайдың үй іші.

Ұзақ ойланған Тұршекең суыған шайын бір-ақ ұртады, пәшкесін төңкере салды.

— Жазған-ау, ең болмаса тамағыңды дұрыстап ішсейші!— деді Шәрбан.

Тұршабай жауап қатпады. Құлағын әлденеге оқыс түріп, тыныш қалды: алыстан талып естілген гүріл әп-сәтте зорайып барып, тас төбеден дарылдап өтті.

— Вертолет!— Тұршекең даусы әлденеге мезгелгендей үрейлі шықты.

Осы сөз қамшы болды ма, Шәрбан ұшып түрегеліп, радионы қосты. Кәдуілгі таныс диктордың даусы, сарнап қоя берді.

— Тыңдаңыздар, Тыңдаңыздар! Бүгін күн көтеріле бере қала сыртындағы тау жарылады. Сөйтіп, талай заманнан бері төніп келген сел апатынан біржола құтылатын боламыз.

Ерлі-зайыптылардың жүрегі зірк ете қалды. Бір-біріне тесіле қарасып сәл тұрып еді, ойындағыларын айтыспай ұғысты. Тұршекең сыртқа жүгірді, Шәрбан болса, ұйықтап жатқан балаларды барып жұлмалай бастады.

— Өй, тұрыңдар, көне тез тұрыңдар. Кешіксек құрмыз. Аш көздеріңді. Киініңдер!

Бұл сөздің мәнін түсіне бермеген балалар шошып оянып, бақыра бастады. Шәрбан оған қараған жоқ, балаларға қатал үнмен шолақ қайырып, айқын-айқын жарлық берді де, жүгіріп сервантқа келді. Үлкен дөкені еденге жайып салып, үй ішінің әрін ашып, сәнін келтіріп тұрған қызыл ала, көк ала, сары ала сервиздердің бәрін жалмажан орап түйе бастады. Осы кезде көше беттен машина

даусы шықты. Шәрбан бір жеріне біз сұғып алғандай шоршыды. Бір қолында жаңағы түйіншек, бір баланы жетелеп, екіншісін алға сап, тағы бірі артында ұбап-шұбап үйден шықты.

Көшеде қара-құра кісі көп екен. Бәрінің де көзі тау жақта. Біреу үрейленіп, біреу тамашалап қарайды. Шәрбанның олармен ісі болған жоқ. Машинаға кеп жармасты. Тұршабай да тықыршып отыр екен, көгілдір «Волга» аң көрген тазыдай жүлқына кеп жөнелді. Әлі жайғасып болмаған ұйқылы-ояу балалар машина ішінде допша домалап, бірі «басым», бірі «қолым» деп бай-байласып қалды. Еңкейе беріп, түйіншекті жайғастырып жатқан Шәрбекеңнің, өзінің де аяғы көктеп келе жаздады.

— Ойбай, Тұршабай, тоқта!

Тұршекең аяғы тежемеге сарт етті.

— Не болды?

— Әлгі вазаны ұмытып кетіпмін.

Шәрбан «жүгір» деп айтып үлгірмеді, Тұршабайдың өкшесі құйрығына сарт-сұрт тиіп, зытып бара жатты. Қабақ қағыста подъезге де сүңгіп кетті.

Осы кезде көшедегілер ду ете қалды.

— Жер сілкінді, жер сілкінді!— деген балалар шуылы құлақты тұндырарлық. Рас айта ма дегендей, Шәрбан тау жаққа көз салып еді, шаң-топырағы аралас қызыл жалқын бір шоғыр бұлт түйілген жұдырықтай болып биіктеп барады екен. Машинада отырғандықтан ба, Шәрбан түк те сезген жоқ. Оқшауырақ әңгімелесіп тұрған екі кісі де ештеңені сезбепті.

— Рас па-ей? Рас па-ей?— деп таңырқасып жатыр. Бірақ балалар шуылы зорая түскен.

— Бүйтіп қозғалмай тұр едім. Біреу табанымды қытықтап өткен секілді болды.

— Жо... Қасыңнан самосвал өтеді ғой, жер солай дірілдеді.

Осы кезде баспалдақтардан елікше секіріп түсіп, еңтігіп Тұршабай келді. Құшағында үлкендігі екі жасар сәбидей сары ала фарфор ваза. Жұрт көңілі енді осыларға ауған секілді. Жаңағы оқиғаның әсері сап басылып, айналада күбір көбейіп кетті. Содан қысылды ма, кім білсін, Шәрбан сәл шытынаңқырап:

— Қой, еңтікпей-ақ қой енді. Сен найқалып жүргенде бәрі де бітіп қалды,— деді.

Тұршабай түсінбеді.

— Не бітіп қалды?

— Әне тауға қара.

Тұршабай тауға қарады. Әлгі бір кезде шоқталып түйілген қызыл жалқын от бұлты ыдырап, ала шарбыланып барады екен. Көп күнгі үрейдің салдары болса керек, Тұршабай «уһ» деп қалды. Ауыр ваза асфальтқа барып гүрс етті де, күл-талқаны шықты.

Қалай ұмтылып, машинадан қалай шыққанын Шәрбанның өзі де білмеді. Аяғына бірдеме оралған секілді еді, оған да қарамады, теуіп жіберген. Әлденелер тағы да асфальтқа түсіп, бытырлап, сытырлап жатты, онымен де ісі болмады. Тұла бойы қалшылдап, Тұршабайдың қасына жетіп келді.

— Байғұс-ай, сервизіңді де қиратып алдың ғой,— деді Тұршабай ақырын ғана күңк етіп.

Шәрбан есін тез жиды. Машинаны қайта айналып жүгіріп барса, ақ дәке быт-шыт, көк ала, қызыл ала, сары ала сервиздің көк ала, қызыл ала, сары ала сынықтары бүкіл орамды жауып кетіпті.

Осы шуды естіп, үйдің екінші қабатындағы терезеден көз салған бөгде адамға мына көгілдір «Волганың» төңірегінде әлдебір ойыншық бомба жарылған секілді болып көрінді. Әйтеуір ел де, жұрт та, қала да дін аман. Селдің екпіні осы бір болмашы оқиғамен тынды.

1968

ҚОЛАМТАДАҒЫ АРМАН

Бұл — колхоз шопаны Көшербай қарттың қалада тұратын үлкен баласына қонақтап қайтқан беті еді. Аттанар күннің қарбалас-думанымен жүріп, вокзал басына да поезд қозғалар сәтте ғана келіп жетті. Көшекең қарт болса да пысықтығын, ширақтығын танытқысы келгендей зайыбына вагон есігін нұсқай берді.

— Қалып қоясың, бар кемпірім, орналаса бер. Мен қазір... Мына күшіктерді...— деп мүдірді де, «аталап» аяғына оралып жүрген екі немересін кезек-кезек кеудесіне басып сүйе бастады.

Келінінің демеуімен вагон баспалдағына көтерілген Салиқа:

— Жә енді, ол иттердің қылығы таусыла ма! Шын сағынса, өздері келсін,— деп ішке кірді.

Көшекең немерелерін әлі де сүйіп жатыр.

— Атасының құлыншақтары сол, атасының шырағы, жаны сол.

Сол кезде поезд да жыжи берді. Қарт енді көліні мен

баласының маңдайынан иіскеді де вагонға қарай көтерілді. Ұзын дәліздің есігін аша беріп, сонау бас жақтан терезе жақтауына сүйеніп тұрған Салиқаны көрді.

— Ау, кемпір, бұл жерде неғып тұрсың? Көпеге кіріп жайғаса бермейсің бе?

Салиқа қабағын тыжыртты.

— Іші қапырық екен. Жүрегім өрекіп кетті.

Көшербай қарт купе есігін кейін қарай сырғытып жіберді де, еркін аттап ішке кіре беріп аңырып қалды. Сол жақтағы диванда бір-біріне тақаса отырған қыз бен жігіттердің түйіскек бастары алшақтай берді. Бетіне қан толқыны төпкен көзілдірікті жас қыздың абдырап қалғаны байқалады. Шетеу шыққан самай шашын қалтыраған қолымен қайыра бастады. Ал кеудесін ілгері беріп шалқая отырған денелі сары жігіттің қабағында ұнатпағандай кейіс бар: «Қайдан келе қалдың?» дегендей көзін сығырайта алысқа қадап, терең алған демін ұртын томпайта ұстап, сәл отырды да тарс еткізін сыртқа шығарды. Өзі де, биік кеудесі де басыла қалды. Көшекең шоқша сақалының ұшын ерніне жымқырып, тістелей берді. Шырайы мол кішкене қызыл жүзінде, момақан қоңыр көзінде абыржу мен ұялыс құбылысы бар. Ол ілгері басарын да, шегініп кетерін де білмей аялдап қалды да, ештемені елемегендей, көрмегенсіген бір аңқау дегдар қалыпқа тез түсті. Білегіне көлденең салған ұзын плащын қаудырлатып, іле беріп кейін бұрылды:

— Ау, кемпір, солай тұра бермексің бе сол жерде? Келсеңші бері.

Салиқа мамырлай басып есікке таянды, басын ішке ұсынып, бірден сол бетке көз құйрығын қадады.

— Бері жүр,— деді қарт диванға отыра беріп,— Тегі, осы қабырғадағы астылы-үстілі орындар біздікі, болар. Бассаңшы аяғыңды кісі көрмеп пе едің, тәйір алғыр.

Көзілдірікті жас қыз тағы да қызарып кетті. Сезімнен көрі ақылға біткен қой көзін төмен салып, өкініші де, қуанышы да жоқ бір мүләйім қалыпта отырып қалды. Тамыршы қарт сол кескіннен пәктік тазалықты, күнәсіздікті танығандай болды да, соңғы сөзіне өкініп қалды. Сол жәйді өзі де ұмытқысы келіп, ана бейтаныс жолаушыларға да ұмыттырғысы келіп терезеге қарай сырғып отырды да, Салиқаға жылы шыраймен қарады.

— Кемпірім, отыр, шаршаған шығарсың. Әлгі күшіктердің қылығын қарашы, тіпті көз алдымда тұр. Ата-лаған дауыстары да құлағымда,— деп әңгіме тақырыбын басқаға аударды.

Салиқа қоштай қойған жоқ. Баяу келіп отырды да, терезеге қарады. Көшекең де сыртқа көз тікті.

— Жер-ақ шіркін. Бәрін былай қойғанда алмасына болайын. Кемпір, байқау керек екен-ау әлгі алмаларды. Желіндіріп қойған дұрыс шығар.

Көзілдірікті жас қыз сыпайы ғана сызыла тұрды да, сыртқа шықты. Сары жігіт аузын томпайта тағы да бір терең дем алып көтеріле берді.

Купеде оңаша қалғаннан кейін Салиқа өзгеріп кетті:

— Бетім-ау, енді не дейін,— деп Көшекеңе сыбырлап қарады.— Есікті ашып қалсам... екеуі бір-біріне кенеше жабысып алыпты. Айрылмайды. Ана біреу дүрдік ерін сарысы жеп жіберетіндей. Бүйтіп, өзіне тартып алып... (Салиқа екі қолын ілгері созып, ауада айқастырды да өзіне қарай тартты) басын олай бір, бұлай бір бұлғақта-тады. (Салиқа ернін сүйірлеп, ауаны сүйіп қойды). Ал әне бір көзілдіріктісі, тым болмаса, бір қарсылық жасасай-шы. Жоқ, ол жоқ. Жазған неме қайта ана сарының бауырына кіріп барады битіп (Салиқа бұл жерде Көшекеңе қарай қисайып қойды).

— Жә, қатын енді. Мына шалың жігіт, өзің бір қыз болып көрмегендей жұтынып отырсың ғой. Болар енді.

Салиқа шалына ренішпен қарады.

— Қыз болып, қашан сенің құшағыңа ынтызар болып едім. Өзің емес пе едің қоярда қоймай... болмаған. Іргеден келіп, қол жүгіртіп... маза бермеген.

Көшербай қарқылдай күлді де, сақалын тарамдады...

— Жә, жә... жетер енді... бар болғыр. «Көшербайға бермесеңдер, суға кетіп өлем деп ағаларыңды қорқытып отырып алған кім еді?».

— Мен онда кедей сорлының баласы ғой деп сені аяған болатынымын,— деп Салиқа шалқая отырды.

— Кедейшілін бар болғырдың! Кедейшіл болсаң қателеспейсің. Ха, хе, хе...— деп Көшербай басын бір иығына қарай қисайтып ұзақ сылқылдай күлді.

Сол кезде сары жігіт купеге қайтып кірді. Мына оғаш күлкіге сезіктеніп қалмасын деген оймен Көшекең төмен еңкейді. Қолына саквояж ілігіп еді, көтеріп тізесіне қойды. Аузын ашты да, ішін ақтара бастады.

— Пай, пай, осы үлкен келіннің пысығы-ай! Орамал, сабынға дейін ұмытпаған. Тек қарағымның ғұмыр жасы ұзақ болсын. Ұзағынан сүйіндірсін. Бір-біріне тауық берсін,— деп шұбалта сөйлеп, орамал, сабынды Салиқа-ның сырт жағындағы сеткаға салды да, суытылған құс еті, жұмыртқа, бәліштерді жаймалы столдың үстіне қой-

ды. Содан кейін газетті бетіне тақай ұстап оқын отырған сары жігітке қарады.

— Шырағым, дәмге кел. Әлгі бала қайда? Ол да келсін,— деді.

Сары жігіт сыпайылық көрсете бастап еді, қарт көнбеді. Есікті кейін сырғытып, әрірек бір терезе алдында тұрған жаңағы көзілдіркті кішкене қызды шақыртып алды.

— Мынау біздің осындағы үлкен келін баланың жолға салған дәмі. Алыңдар. Ұялмаңдар,— деп Көшекең шегіне отырып, малдасын құрды да, алдына жаңа бір ақ орамал салды.— Мыңның түсін білгенше бірдің атын біл дегендей, ныспың кім болады, шырағым.

— Қайыржан,— деп жауап берді сары жігіт.— Ал мына келініңіздің аты — Салиқа.

— Па, па... мына менің кемпірімнің аты да Салиқа. Атыңнан айналайын.

Көзілдірікті кішкене қыз төмен қарады. Ұялып қалды. Екі жастың арасындағы манағы бір оқыс қимыл әсіресе осы баланың бетіне шіркеу бола беретін сияқты. Ал үлкен Салиқа тамағын бір рет кенеп қойды да отыра берді. Сездіргісі келмесе де жас жолаушыларды қыртысы сүймей отырғаны аңғарылады. Сол жайды байқаған Көшербай қарт:

— Тым жақсы. Ұялмаңдар, шырақтарым. Біз бір кезде сендердей жас болғанбыз,— деп қойды. Оны үлкен Салиқа да қостады.

— Иә, сөйткенбіз.— Содан кейін өзіне: «Бірақ сендерге ұқсап, көрінген жерде тістесіп жатпайтынбыз» деп күбірледі. Жөн сұраса келе Қайыржан Көкшетау облысындағы жаңа совхоздардың бірінде құрылыс инженері болып істейтіні анықталды. Демалыс алып Алматыға әдейі Салиқаны іздеп келген. Ол Ауыл шаруашылығы институтын жуырда ғана бітіріпті. Сол Қайыржан тұрған жерге жолдама алыпты. Бұдан бір жыл бұрын табысқан, уәде байласқан екі жас кеше осылай аттанарда дос-жаран, ағайын-туғандарының алдында тойын жасап некесін қосыпты.

Бұл сияқты әңгімеден кейін дастарқан үсті кеңейіп кетті. Кіші Салиқа да енді ашыла сөйледі. Оның әр күлкісін, қабақ қағысын, қимыл жүрісін Қайыржанның құмарта қызықтап отырғанын Көшербай барынша сезінеді. Кейде стол астында аяқтарының ұрланып табысып, екі жастың бойына құштарлық жалынын тұтатып, рақат сезімін салып өтетінін де аңғарады. Бәрі де түсінікті, бәрі де кеше ғана өз басынан ізін қалдырмай зулай өткен асыл

жайлар. Көшербай қарт бергі көп жылдардың арғы қабатында қалған сол бір асыл сезімдерін есіне алып жұбайына қарап еді, салғырт отырғанын аңғарды. «Ойпырау, мына жазғанның әлгі бір сөзді шынымен-ақ айтқаны ма?» деген күдік келді.

Үлкен Салиқа рақмет айтып сыртқа беттеді. Қазіргі рігін түзу мұрнының қырына туралап, түзеп қойды да тура қарап сөйледі.

— Сіз жоғарыға шығып әуре болмай-ақ қойыңыз. Мына төменде мен жатқан диванға ауысыңыз. Жоғарыға мен шығайын.

— Ие, қарт адамдарға төменде болған қолайлы ғой,— деп Қайырман да қостады.

Үлен Салиқа рақмет айтып сыртқа беттеді. Қазіргі шақта жас та, кәрі де, тіпті ұзақ жыл өмір жолдасы болған Салиқа да түсініп жетпестей болып көрінген бір ғажайып сезімге бөленген қарт та екі жастың адал қылықтарына бөгет болмайын деп дәлізге шықты. Кенет шам жанды. Терезеден ашық аспан көрінеді. Сол ашық аспанның етегін белдеулей дүңкіре жатқан адыр-белестер поезбен жарысып келеді. Арттан Салиқаның таныс дем алысы естілді. Аяғын сүйрете басып бері жақындап келеді.

Көшербай тұрған жерге аялдамай купеге қарай өтті. Бір сәт Көшекеңе шақырып алайын, аялдатайын деген бір ой келіп еді, бірақ дауыстамады. Сыртқа, бірінен соң бірі ауысып кейін қалып жатқан тау жүлгелеріне қарап тұра берді. Кейін сырғанаған есік дыбысымен Салиқа даусы бірге шықты.

— Ту, жазғандар-ай.

Көшербай кері бұрылып еді, Салиқа купе есігін қайыра жауып, бері келе жатыр екен.

— Дегенмен, ұятсыз екен өздері.

Көшекең әңгіменің не жайында екенін бірден түсінді. Бірақ үндемеді.

— Ана жазғандар тағы шөлдесіп қалыпты,— деп Салиқа тағы да қолын ауада айқастырды.

— Ол айып емес қой, кемпір. Жаңа қосылған балалар емес пе?

— Қойшы, тәйірі алғыр. Сен де бала бола қалғың келіп тұр ма?

Көшербай үндеген жоқ. Аяғындағы кебісін тарпылдапта басып, зорлана жөтеліп, асықпай келді де, купеге кірді, төсек орын алдыртып жатып қалды.

Көшекең ертеңіне ерте оянды. Сергіп, көңілденіп қалған. Төменде қарсы диванда Салиқа жатыр. Теріс қарап тізесін бүгіп алыпты. Жоғары бір полкада Қайыржан мен кішкене Салиқаның білектері айқасып қалыпты. Жас қыздың көзілдірігі сырғып кеткен. Жүзінде сәл бір күлкінің, қуаныштың нұры ойнайды. Өз бойындағы бар тазалығын, асыл қасиетін өзінің сүйген жарына ұмсына беріп, осы бір тәтті де сергек ұйқыға шомғандай. Сол сәтте кіші Салиқа Көшекеңе бір кездегі өз Салиқасындай, ал, мына бір көз алдындағы бақыт — жігіт кезіндегі өз бақытындай болып көрінді: өзі қазір сексенді алқымдап, ал, кемпірі болса, жетпісінді қорғалаған айша кемітіп, қиықтап тастаса да, бұлардың жігіт болған, қыз болған кезі кеше ғана секілді еді ғой.. Үлкен Салиқа мына жастар қылығын қанша ерсі санағанымен, кезінде кіші Салиқадан да әрман емес пе еді?! Әлі есінде, Салиқаға сол өңірде үш жігіт ғашық болған-ды. Бірі — дәулетті кісінің баласы — паң да ерке, өз құрбыларының серкесі — Кемелбек, екіншісі — атқамінердің баласы — өркөкірек те қарау Сыдық, ал үшіншісі — емір бақи мал баққан момынның баласы — мына Көшербай. Бір қызығы, Көшербай ана Кемелбек пен Сыдықтан өзін кем санайтын. Олардың алдында ақыл таластырып, білім салыстырып көрген емес. Аспандағы қол жетпес жұлдызға ұқсап, үш жігітті бірдей табындырған Салиқа сұлу басқалардың емес, мұның қармағына ілінер деп Көшербай сірә ойлап па?! Ойламаған... Ойламаса да, Салиқа сұлу мұның қармағына ілікті. Сонда бұлар алғаш рет шілік арасында кездескенде, көк шөпті төсек етіп, аспанында шөкімдей де бұлты жоқ көгілдір көк күмбезіне қарап, шалқалап жатқан Салиқа:

— Өмірімнің тірегі деп сені таныдым. Тағдырымның пірі деп сені таңдадым, — деген.

Сол сәтте Көшербайдың есіне өзінен көш ілгері санайтын екі жігіт, сол жігіттерді бұдан көш ілгері санайтын, артық бағалайтын қыз ағалары түскен еді. Ағалар қарсы болса?.. Мақтаншақ Кемелбек пен қасқарау Сыдық: намысты қолдан бермейміз деп төтелей тартса?.. Істің арты немен тынбақ?.. Жоқ, бұл қорқақтың көңіліндегі — ақыры не болар екен деген түйткіл емес, қай нәрсені болса да ушықтырғысы келмейтін, қай жерде болса да татулық іздейтін, өзгенің қайғысы үшін өзегін өртейтін, өзім дегенге өлімге де бара алатын, момын да адал жанның сауалы болатын. Осы шындықты зерделі Салиқа білетін-ді. Түсі-

нетін-ді. Көшербайдың әлі есінде: күн ұзақ пішен шауып, кештетіп келсе, ауыл іші ызу-қию, ұу-шұу. Жартыбай деген сіңірі шыққан сорлы бар еді, соның жалғыз сиыры ми-батпақ тартпаға түсіп кетіпті. Шығарар бір пенде жоқ. Кемелбек зытып отырған. Ал қасқарау Сыдық болса: сиыр шығарам деп жүріп, құрдымға батып өлер жәйім жоқ, деп шықпай қойыпты. Сол сиырды жанын шүберекке түйіп, жағада өскен ағашқа арқан байлап, әр қилы айла-тәсіл қолданып, Көшербайдың суырын алғаны Салиқа көңілінде сенім мен ерліктің түйіні секілденіп өшпес із қалдырған болатын. Осы оқиғадан кейін Салиқа бір қызық түс көріпті: кәдімгідей өңі секілді. Бұған көңіл салып жүргендер — мына Кемелбек, Сыдық, Көшербай үшеуі ғана емес, тіпті көп екен. Солардан мезі болған қыз ағасы қырындаушыларға бір шарт қойыпты: әлгі ми-батпақ құрдымның арғы бетінде бір сиыр қалған. Сол сиырды бергі бетке кім алып өтсе, қыз ағасы Салиқаны соған бермек. Бір қызығы, Салиқаның өзі де сол шартқа қарсы болмапты. Себебі — Көшербайдан басқа бір пенденің бұл шартты орындай алмайтынын анық білген ғой. Шындығында солай болыпты да. Қыз жүрегiнiң қалауы Көшербай болуы да содан.

— Енді бізді өлімнің өзі де айыра алмайды, — деп еді сонда Салиқа.

Дүниенің бар байлығын осы бір сәтке, ләззат сәтіне, ғашықтық, құмарлық сәтіне айырбастап жіберуге дайын жатқан Көшербай сүйген жарының кеудесіне сол қолын салып, қатты қысып, құшақтап сүйе берген, сүйе берген...

— Ризамын тәңірге! Тағдырыма ризамын!

Сөйтсе де Салиқа сөзінің мәнін Көшербай келе-келе, балалы-шағалы болған соң ғана түсінді. Жардың айтқаны рас екен. Бұлар өлсе, балалары бар. Олардан асса, қаулап немерелер келеді. Шөберелердің де ауылы алыс қалған жоқ. Олай болса, бұларды өлім қайтіп ажырата алмақшы? Салиқа мен Көшербай тұтатқан өмір оты нәсілден нәсіл қуалап, өмір бақи жалғаса бермек емес пе!?. Неге екені белгісіз, қарт тағы да жоғарыға көз қиығын салды: Қайыржан мен кіші Салиқаның білектері сол айқасқан қалпы. Қыз жүзінде пәктік пен жастық табы. Атып келе жатқан таң нұры дейсің бе, әлде ашылып келе жатқан гүл реңкі дейсің бе, әйтеуір Көшербай алыста қалса да, өз жүрегіне сондай жылы да жақын, таныс бір құбылысты аңғарды. Ол енді еріксізден төменге көз салды. Үлкен Салиқа өмірінде түк болмағандай, манағы бір теріс қарап, бүк түсіп жатқан қалпы, қозғалмаған.

Қарт бір күрсінді де, сыртқа шықты. Жастарша еркін, шешіне ширақ жуынды. Содан кейін күйеге дауыстап, жұртты оята келді. Кішкене бір уақыттан кейін тағы да дастарқан жайылды. Енді ауыл аралас, қой да қоралас болып кетті. Жастар тым сергек, әрі еркін отырды. Қайыржан бірдеме айтса кіші Салиқа оны құптайды. Тіпті ол сол сөздердің мағынасына да терең бойлап отырмағандай. Сонда да құптайды. Әрине, Қайыржан теріс нәрсені айтпайды ғой. Көшекең өз жұбайына қарады. Ол да көңілді. Анда-санда аузын бір сылп еткізіп, термосқа құйылған ыстық шайды тартып отыр. Жастардың мына бір жарастығын әлі де артық санайтын ыңғайы бар ма, қалай?!

Бір ретте кішкене Салиқа көзілдірігін қозғай беріп Қайыржанға күлімдей қарап қалды. Көшекең ұялтпайын деген ниетпен терезеге бұрыла отырды. Жақтауда тұрған ескі бір газетті қолына алды. Үңіле беріп қалтасына қол салды. Көзілдірігін іздеді. Зайыбына қарап еді, ол да көзін сәл төмен салып отыр екен. Екі жастың мына таза қылықтары оны да еліктіріп әкеткен сияқты. Кескінінде бұрынғыдай реніш ет, кірбең де білінбейді. Айрықша бір күйге түскендей.

Кенет Көшербайдың есіне көзілдірігін Салиқа сыртындағы сеткаға қойғаны түсті. Соны алайын деп, сол қолын созып, зайыбына қарай ұмтыла беріп еді, Салиқа оты қайта бастаған көз жанарын айрықша бір сезіммен бір жалт еткізді де, Көшекеңнің құшағына құлай кетті.

— Ау, мұның не?— деп Көшекең ең әуелі аңырып қалды да, кемпіріне шошына көз салды. Содан кейін рақаттана езу тартты: шалдың көз алдына қай заманғы шілік ішіндегі көк шөптің үстінде кегілдір аспанға көзін қадап, шалқалап жатқан өз Салиқасы — балауса Салиқа елестеп жүре берді....

1955

КӨРШІНІҢ КЕСІРІ

Тұрар бүгін ерте оянды. Бірден жолдастары есіне түсті. «Ертең тауға шығайық, шаңғы тебейік, мектепке ерте-рек кел»,— деген олар. Сол жайды ол кешіне шешесіне айтып еді. Әлпеш үлкен ала көзін баласына өткір қадап, тұрып қалған. Бұл оның: «Бармайсың, түнімен жөтеліп шықтың, ауырып қаласың»,— дегені. Шеше мінезіне сыр-алғы бала оны жақсы түсінеді. Бір мезет ол: «Рас, жөтел-

сем, жөтелетін шығармын. Ұйықтап жатқанда, қорылдайсың десем, мамамның өзі де «кет әрі» деп, нанбайды ғой, кім біліпті»,— деп күдіктенетін де.

Сонда да ол: «Қайтсем мамамның көңілін табамын»,— деп түнімен ала көңіл болып жатты. Байқаусызда жөтеліп қалмауға тырысты.

Міне, енді завод гудогі де айқайлады. Таңғы сегіз болып қалса да, қыстың ұзақ түні енжар сейіліп, үй ішіне енді-енді ғана ала сәуле еніп келеді. Қарсы қабырғада ілулі тұрған әке-шешесінің жас кезінде бастарын түйістіріп түскен суретінің жалпы нобайы ғана көрінеді. Тұрар түрегелді. Анасының қасына әлденеше барды. Оята алмады. Батылы жетпеді. Айна алдына келді. Шешесіне тартқан үлкен ала көзін уқалады. Маңдайына үйіле түсіп тұрған кекілін жоғары қайырды. Көзінің алдындағы томпақсүйегі екен. Ол да бұған мамасынан ауысқан. Бірақ мұрнын айт, иіліп келген қоңқақ мұрны нағыз папасының мұрнындай. Тұрар сәл ойланып тұрды да, секіре бастады. Физзарядка жасаған болып еденді дүрсілдетті. Алақанын шартылдатты.

Біразға дейін түсім екен деп, ұйқылы-ояу түсінбей жатқан Әлпеш ала көзін кең ашып, бері қарады. Аузын болар-болмас бір сылп еткізді де:

— Мү не, сайтан? Ішінде арыстан ойнап бара ма, ойнақ салып? Жат!— деп жекіді.

Тұрар иіліп келді де, Әлпештің мойнынан құшақтап алды.

— Мама, мамуня, мектепке барамын мен.

Қатты ұйқыдан кенет оянған Әлпеш әдепкіде ештеңеге түсіне алмады.

— Мектепте не бар таң атпай? Бүгін демалыс емес пе?— Содан кейін есіне бірдеме түсті білем, басын көтеріп алды. Ұйқы басқан ала көзін сығырайтты:

— Мектепте ештеңе де жоқ. Түнімен жөтеліп шыққаныңды білмейсің-ау, жазған неме.

Тұрар тағы күдіктеніп қалды. Мүмкін бір ауық қатты ұйықтап кеткен болар, жөтелгенін сезбеген ғой, сірә.

— Одан да үйде бол. Ішіні шақырғам, көйлек тіктірем саған,— деді Әлпеш көзін қайта жұма түсіп.

Тұрар көніп қалды. Ас үйге шықты. Диванға келіп жатып еді, ұйқысы келмеді. Қайта түрегелді. Аузын аңқайта есінеп біраз отырды. Төр үйдің есігінен барып сығалап еді, мамасы қалың ұйқыға қайта кеткен екен. Басқа бір төсекте теріс қарап папасы да жатыр. Тұрар есікті жауып қойды да, енді терезе алдына келді.

Үлкен терезеден күңгірт аспанның бір кішкене бөлегі ғана көрінеді. Қалың қар жауып тұр. Көлбемей, ұйтқымай, тік, баяу жауып тұр. Үлкен қар ұлпалары жерге түсерде қызық. Баяу қалқып келеді де, сәл орала беріп құсша қонады. Жел жоқ, дыбыс жоқ. Күңгірт аспанға бойлап тұрған қыраулы биік ағаштардың басы қыбыр етпейді. Есік алдындағы алма ағаштарының қырауытқан қалың бұтақтары бір-біріне айқаса иіріліп, қиян-қилы өрнек жасаған. Ағаштар да аспанмен реңдес. Жұлдыз сияқты ұзын кірпікті қар жапалақтары әлсін-әлі терезе көздеріне жабысады да, кенет еріп төмен қарай сырғанап жөнеледі. Жер дүниенің бәрі апнақ. Тек терезе тұсындағы бір топ қарақат шілігінің астыңғы жағы ғана қарауытып көрінеді. Шартақ қадалары қардан басына қоқырайта қалпақ кие бастаған. Осының бәрі Тұрарға әлдебір қияли кинокартиналардағыдай болып елестеді. Кенет жүрегін әлдене шымшып өткендей болды. Жолдастары осы бір қиял дүниесімен сырғанап бара жатқандай.

Терезе жақтауына шығып алды. Желдеткішті ашып қойды. Жылы қыс таңының сызды, жұмсақ лебі соқты. Есік алдынан өтетін тар жолдың арғы бетін бойлап ағатын тау өзенінің шуылы келді. Тұрар желдеткіштен басын қылтитты. Қар жапалақтары келіп қона бастады. Дыбысы жоқ, салмағы жоқ, болса да денені түршіктірер зәрі бар. Тұрар түшкіріп салды. Содан кейін шешесінің «суық тиіп қалады», деп мұны терезе жақтауына да шығармайтыны есіне келді. Жерге түсті, сағатқа қарады. Әлі тоғыз болған жоқ. Тұра сала кітап оқығысы келмеді. Енді не істеу керек? Ол күндегіше жылы киінді де, далаға шықты. Қолқабын шешіп, қада басындағы қарды жентектейін деп еді, анасы әлдебір тасадан ізін бағып тұрған сияқты көрінді. Ауладан шықты да, өзен қабағына барды. Басқа жерден айқын, ағараң тартып, су арнасына қарай қиыс жатқан жіңішке соқпақ үлкен бір қойтасқа барып тіреледі. Сол жерден мұз құрсауын тесіп шыққан ағын су жаңағы тасқа келіп соғады да, күміс көбігін аспанға шашыратып, кейін лықсиды. Сәл кідіріс жасайды. Содан кейін бұрынғыдан да бір жойқын шапшаңдықпен төмен қарай жоси жөнеледі.

Тұрарды бұл көрініс те жалықтырып жіберді. Бір сәтте конькиін алып, мұзды асфальтқа шықсам ба деп ойлап қалып еді, шешесінің ескертпесі кенет есіне түсті: «Көшеге коньки теппе! Машина басып кетеді». Не істерін білмей, бүкіл көшеге сыймай зеріккен бала үйге беттей

берді. Сол кезде төменгі беттен кенет машина даусы естілді.

Үй бұйымдарын артқан жүк машинасы мұның қасынан өтіп, жуырда ғана біткен көрші үйдің алдына келіп тоқтады. Кабинадан өзі қатарлы бір бала шықты. Үстіндегі пальтосын шешіп, қар үстіне бүктеп қойды. Содан соң машина үстіндегі орақ мұрттыға қарап:

— Папа, мамам екеуің түсіре беріңдер, мен таси берейін,— деп дауыстады.

Тұрардың күлкісі келіп кетті: «Гардеробты қалай апарды?» Бірақ бала сөзіне орақ мұртты да, оның ар жағында тұрған шәлі жамылған әйел де күлген, қарсылық жасаған жоқ. Әуелі жеңіл нәрселерді жерге алып қоя берді. Кабинадан түскен бала үлкендерше аяғын нық басып үйге таси бастады. Енді бірде үлкен радиоқабылдағышты көтере жөнелді. Тұрардың жүрегі су ете қалды: «Қап, түсіріп алады-ау». Жоқ, түсірмеді. Еркін адымдай басып үйге кірді де, қайта шықты.

Осы кезде Тұрар да машина жанына келді. Оң бүйірден көрінген орта бойлы, шапшаң жүрісті әйел бұған мейірлене қарады.

— Көршінің баласымысың? Тіптен жақсы, біздің Қамбаржанға көмектесіп жібер, қарап тұрма.

Тұрар еркін басып, Қамбардың жанына қатарласа келіп тоқтады да, алдында жатқан шағындау жәшікті көтеруге еңкейді.

— Оны сен көтере алмассың, былай тұр,— деді Қамбар жақындай беріп, үлкендерше сөйлеп.

Тұрар бойын жазды. Байқап қараса, Қамбар бұдан көп аласа екен.

— Онда папамның темір саймандары бар,— деп Қамбар қайталап айтты.

Өзін үлкенірек санаған Тұрар алғашқы кездескен бейтаныс балаларға тән мінез көрсетіп, өктемдеу сөйледі.

— Өзің нешедесің?

— Өзің ше?

— Мен бұрын сұрадым ғой.

— Мен он екідемін,— деп жауап берді Қамбар.

— Мен ендеше, он үштемін.

— Ендеше мен бесінші класта оқимын,— деді Қамбар мектепке жеті жасынан барғанын танытып.

Тұрар қоңқақ мұрнын бір тартты да, үндемей қалды. Соны Қамбар пайдалана қалды.

— Дәу де болса, сен осы төртінші класта оқитын боларсың!— деп, тура қарап күлді. Оң қабағының астында-

ғы тыртығы Тұрарға енді айқын көрінді. Не себепті екені белгісіз, сол тыртық бұған төбелестен болған сияقتанды. Ұтылмасқа ұмтылды.

— Ие, деген. Мен де бесінші класта оқимын.

Қамбар жымия күлді. Бала аңғалдығын қызықтаған үлкен адамның мысқылды күлкісі секілді.

— Ә, солай ма?!

Тұрар жәбірленіп қалды. Қамбардың қайтсе де бір әлсіз жерін таппақ болды.

— Мен ендеше сабақты беске оқимын.

Әлгі бір қабақ астындағы тыртық бері тепті де, оның қанды дөңгелек жүзіне жаңағы мысқылды күлкі тағы жүгіре қалды.

— Солай ма?! Ал мен, тіпті, нашар оқимын.— Содан кейін жиіркенгендей бір кейіпке келді.— Мақтаншақ!

Оның бұл сөзінде кекесін барлығын, сабақты нашар оқитын бала бұлай еркін сөйлемейтінін Тұрар аңғара қойды. Тағы жеңіліп қалғанын сезді.

— Ал сенің үйіңде пианино жоқ, бізде бар,— деді Қамбарды немен мұқатарын білмеген ол.

Қамбар саспады:

— Пианиноның керегі де жоқ бізге. Пианино алатын ақшамыз да жоқ. Мүмкін сенің папаң үлкен начальник шығар, ақшаны көп табатын шығар. Ал менің папам заводта жұмысшы болып қана істейді.

Тұрар папасының ірі жерде қызмет істейтінін де, жаалақыны көп алатынын да айтып мақтанайын деген жоқ еді. Қамбарды жеңер сөз таба алмаған соң айтқан. Тағы да ұтылып қалды. Бірақ бейтаныс балаға беріле салғысы келмеді. Өзінің бір жас үлкендігін пайдаланып күшін асырмақ болды. Оған үйден әлдебірдемені жайғастырып, кешеулеп шыққан шапшаң жүрісті әйелдің:

— Манадан бері сол бір жәшікті көтере алмай тұрсыңдар ма екеулеп?— дегені де қамшы болып кетті. Еңкейе беріп жерден көтеріп алмақ болып еді, көзге қораш көрінсе де, қозғала қоймады: «Көтере алмаймын ба?»— деген күдік те, тер де бұрқ етті.

— Айттым ғой көтере алмайсың деп,— деді Қамбар. Қарап тұрмады. Күбжеңдеп жатқан мұның алдынан келіп, жәшікті өзіне қарай тартты. Тұрар таласпады, бірден шалқайып та тұрып қалмады. Үлгіре алмай қалған адамның қимыл-қыбын жасай берді. Қамбар жәшікті шірене көтеріп алды да, жүгіре басып үйге қарай жөнелді. Тұрар ызаланып кетті. Өзіне ме, әлде өзгеге ме, оны тіпті білмеді. Бір сәтте оны салып жібергісі де келді. Өзінің әл-

сіздігін әшкере еткені үшін бе, әлде аздап қыр көрсетіп жүргені үшін бе? Оны да шамалап, жауап іздеп жатпады.

Қамбар қайтып оралған бетінде ентіге тұрып, сол бір жаман сезімнің отына май құя түсті.

— Айттым ғой көтере алмайсың деп... Мықты болсаң, мынаны көтерші.— Қамбар кабинадан екі басы шоқпарла- нып келген екі үлкен темір кесекті алып шықты.

Мектептің спорт залында осыны Тұрардың талай көр- гені бар еді. Ересек балалар бірінен соң бірі алып, көте- ретін де жататын. Сонда да қанелімде аты есіне түсе қой- мады. «Мұның аты не? Білесің бе?»— деп сұрап қала ма деп қышылдап тұр. Бірақ Қамбар оның атын сұрап жат- пады.

— Мықты болсаң, осы гантельдің бірін алшы, көрейін неше рет көтергеніңді,— деп өзі айтып жіберді, сөзі кері- мал жатса да, Тұрар қуанып кетті. Іркілмей барып оң қолымен гантельді көтеріп алды. Көкке қарай ұшырта бастады. Бірақ бұл тынық күштің ғана қарқыны екен. Қа- ры талып қалды. Зорға дегенде жетіге жеткізді.

— Бәлі,— деді Қамбар екі қолына екі гантельді алып жатып.— Ал санай бер.

— Бір... екі... үш... сегіз... он бес... жиырма...— Тұрар санаудан жалығып кетті. Қамбар болса, әуелгі бір баяу ырғақпен көтере берді.. Сонда оның есіне ертерек кезде үйіне су құбыры тартылмай тұрған кезде, келіп-кетіп жү- ретін бір студент қызға Әлпештің: «Бір шелекті қой, шы- рағым, екі шелекпен бар, көтеруге жеңіл болады»,— дей- тіні түсті. Қамбар тәсіл жасап тұр деп ойлады.

— Екі гантельді бірден көтеру, әрине, оңай.

— Оңай болса, көтере ғой.— Қамбар гантельді бұған ұсына берді. Тұрардың беті қайтып қалса керек, ұмтыла қоймады. Жалтара сөйледі:

— Гантельді көтеру дегенді білмеймін мен. Күресемі- сің өзің?

— Кел, күресемін.

Екеуі де қожырая, сүзісе келіп айнала берді де, ұс- таса кетті. Жығам деген сеніммен ұстаған Тұрардың аз- кем арам ойы да бар. Іштен алғансып, екі шаттың арасы- нан тізесімен бір-екі рет нұқып қалды. Қамбар оны ба- сында сезген болса керек, жамбасқа ала берді де, оның басын төмен тұқыртты. Тұрар кейін шалқайды. Сол бір сіресіп тұрған кезде Қамбар қолын босатып қоя берді. Тұ- рар шалқалай барып, құлап түсті. Басы машина дөңгеле- гіне соғылды.

Жаңа табысқан екі баланы ойнап жүр деп, өз шаруа-

ларымен айналысқан ерлі-зайыптылар сасып қалды. Тұрар тұратын емес, көзін жұмып, қозғалмастан жатыр.

— Келмей жатып мұның не? Мұндай сұмдықты жасамаушы едің ғой!— деген әйел даусы шықты. Оған еркек даусы қосылды:

— Ой, мұндай тентектікті кім үйретті саған? Сен өзің кімнен туған немесің? Қалай өскенсің деймін? Бұрышқа тұрғызып қояйын ба, осы, ә?

Қамбар бар айыпты мойнына алғандай. Дыбысын да шығарған жоқ.

— Көтер қолынан, тұрғыз! Кешірім сұра! Татулас!— деді бастапқы әйел даусы. Жіңішке де өктем шығып жатыр. Қамбар піліп келіп, қозғалмай жатқан мұның кеуде тұсынан қапсыра құшақтады да, тік тұрғызды. «Біріжола тұқыртып алайын»,— деп ойлаған Тұрар басын сипалай берді:

— Ауырып барады, әкетіп барады.

Қамбар да, оның ата-анасы да бәйек болып қалды. Сол кезде бұл құбылысты терезеден көріп, үйден айқай сала шыққан Әлпештің даусы естілді. Бір көзін сығырайта ашып қарап еді, шашы дудырап жүгіре басып келеді екен. Шаң-шүң сөйлеп келеді.

— Келмей жатып қыра ма, түге! Ойпырай, енді не істемекпін? Өлтірдіңдер-ау жалғызымды бәрің жабылып!

Ұйқыдан жаңа тұрған шешенің жәбірленген бала жағдайын жаманға асыра жоруы болар деп шамалаған ерлі-зайыптылар Әлпеш аузынан шығып жатқан артық сездерге мән бермей кешірім сұрай берді.

— Кешіріңіз, осында өздері ойнап жүріп... Тіпті ойда жоқта... ойнап жүр десек... ештеңе етпес енді,— деп сасқанда сөздің басын буа алмай да жатыр.

— Кешірімі құрысын? Бүлік сала келдіңдер ғой, түге, құрттыңдар ғой, түге! Жалғызымды жалғызсыратқан екенсіңдер ғой, түге,— деп Әлпеш даурыға келіп, баласының басынан құшақтады,— үйбайи... жарылып қалынты ғой. Енді не істейін. Мына қара, қан сорғалап тұр...

«Қан сорғалап тұр» дегенде Тұрардың өзі де шошып кетті. Басын сипап еді, ештеңе білінбеді. Сонда да: «Мам көріп тұр ғой. Сорғаласа, сорғалап тұрған шығар»,— деп күдіктенді.

Әлпеш даурыға берді:

— Мына қараңдар! Мұнда келіндер! Қайдасыңдар, түге? Келіндер мұнда!— Содан кейін Қамбардың шешесіне

төнді, — жалғыз балаңды бетімен жіберіп, не сандалбай сенікі?! Көргенің аз ғой, тегі?!

Қамбардың шешесі долы әйелдің ауанына бой ұсынса да, іштей кекете сөйледі.

— Ойпыр-ай, бір ағаттық болды енді, кешіре көріңіз енді. Көргенді адам көрінесіз ғой.

Бұл сөздің байыбына бармаған Тұрар: «Менің мамам бәріңді де бүрсеңдетер әлі», — деп ішінен күліп қойды.

* * *

Арада талай күндер өтті. Екі жақтан да айыбы болған балалық істің өкініші де басыла берді. Сонда да көрші баланы Тұрардың көргісі келмеді. Тіпті оған деген енді өшпенділігі де жоқ секілді. Сонда да аулақтана берді. Есік алдында, аула ішінде ұшыраса қалса, бұрылып кететін болды. «Бұзылған бала екен, араласушы болма», — деген шеше сөзін мүлтіксіз орындауға тырысты.

Ал, Қамбар болса, бәрін де ұмытқан секілді. Бір-екі рет бұған дауыстап, үн де қатқан-ды. Тұрар оқитын мектепке ауысқан соң, басқа танысы болмағандықтан ба, әйтеуір бұған жақын жүруге тырысып жүрді.

Тағы бір күн өтті. Әлпеш ертемен Тұрардың тамағын берді. Сумкасына бір плитка шоколад, бутерброд салды. Құнтымен жылы киіндірді. Жолда қолғабын шешпеске, қар жемеске, мектепте суық су ішпеске уәдесін алды да, сабағына аттандырды. Аз-кем уақыт өтті. Есік қайта ашылды. Тұрар қайтып кірді. Аласы көп үлкен көздері шарасынан шығып кеткен. Түсі қуқыл тарта қалыпты.

— Мама... сұмдық!

Әлпеш бала соңынан сыртқа шықты. Ашық атқан таңда қытымыр аяз бар. Жылы үйден жеңілірек шыққан оның денесі дірілдеп кетті.

Тұрар шешесін тура өзенге алып жүрді. Аяз сорған қатқақ қар жүрген сайын сықырлайды.

Екеуі де өзен жарына келіп тоқтады. Төменде, бір тесіктен атқып шығып, булана қарғып жатқан су жағасында кішкене Қамбар тұр. Беліне дейін жалаңаштанып алған. Үлкен түкті орамалды шелектегі суық суға батырып алады да, онсыз да қызарып кеткен арқасын ысқылайды. Әлпеш көзін басты. Тұрар бір сәт қызықтай қарап тұрып қалды. Еріксіз дауыстап жіберді.

— Қамбар!

Әлпеш зекін тастады.

— Дауыстама. Кеше осы баланың күлгенін көріп едім.

Аузы қисайып кетеді екен. Бұл жынданған бала! Қыстың сақылдаған сары аязында сау адам суға түсе ме әйтпесе. Бар сабағыңа! Жөнел!— деп Әлпеш үйге қарай беттеді. Бұл сөздерді естіп тұрған Қамбар күліп жіберді. Ішек-сілесі қата ұзақ күлді.

Сол күннің кешінде Тұрардың бар әңгімесі Қамбар жайында ғана болды.

— Мама, Қамбар қайтеді енді, өле ме?— деп сұрады.

— Қыстыгүні суға түскен бала өлмегенде қайтушы еді!

Тұрар түнімен ұйықтай алмай шықты. Көзі ілінсе-ақ болғаны, ұйтқыған боран соғып кетеді. Сол боранның арасында жалаңаш Қамбар көрінгендей болады. Сақылдап күлген даусы келеді. Кенет сол күлкі жүректі тырнар, жан түршіктірер, қорқынышты бір музыкаға айналып кетеді. Көрші үйден әлдекімдер табыт шығарып бара жатқандай болады. Тағы бірде шошып оянды. Тұра сала далаға жүгірді. Сәске болып қалған. Көрші үйге үңіле қарады. Жым-жырт. Тік шатырға түнімен қонақтаған ұлпа қар төмен қарай баяу сырғанап береді де, гүрс ете қалады. Бақша ішінде із жоқ. Жеміс ағаштары сол ақ қырау жамылған күйінде мелшиіп қалған. Ақша қар басқан тау беткейі өзі кинодан көрген мұз таулары бар ақ теңіз секілді. Сол теңіздің биік бір жотасынан асып, қан күрең тартып күн туып келеді. Тұрардың денесі түршігіп кетті. Бәрі де бітіп қалған, түнде Қамбарды табытқа салып, белгісіз бір жаққа алып кеткен сияқты. Сол кезде көрші үйдің әлі сыры кешпеген қызыл есігі шалқалай ашылды да, ар жағынан Қамбар көрінді. Кешегідей жалаңаш қалпы. Қолында түкті орамал. Сәл керіліп, екі-үш рет әдемі бір қимыл жасады да, өзенге қарай жүгіре жөнелді. Тұрар үйге оралды. Таңғы тамақ үстінде ол папасына бұрылып:

— Осы, менің мамам өтірікші,— деді.

Әлпештің бет-ұшы шұңқырайып, көнтек ерні жыбырлап кетті. Қазыбек қарқылдап күлді.

— Неге өтірікші?

— Кеше мамам Қамбарды өледі деген. Түк те еткен жоқ. Ол әне, тағы барып өзен суына шомылып жатыр.

* * *

Сол күні Әлпеш жаңа қоныстанған көршінің үйіне барды. Оны дөңгелек жүзді, қара көзді, кескінді әйел жылыұшырай қарсы алды.

— Жоғары шығыңыз, отырыңыз. Шай қоя қояйын.

Таныса алмай жатырмыз. Новоселье жасай алмай жатырмыз,— деп шапшаң сөйлеп, құрақ ұшты. Бұл Қамбардың шешесі Гүлжәмила еді. Завод коммутаторында телефоншы болып қызмет істейтін. Өз кезегінен жаңа ғана келіп отыр екен.

Әлпеш оның сөзін салғырт тыңдады. Көлегейлемей өз ойындағысын бірден айтты:

— Осы сенің балаңның есі ауысқандау ғой деймін. Солай ма?

Гүлжәмиланың түсі бұзылып кетті.

— Есі ауысқандаумасы қалай?

— Есі ауыспаса қыстыгүні суға неге түседі?

Гүлжәмиланың өңіне бұрынғы жайдарылығы қайта жүгірді.

— Жындылығы емес ол. Жас күнінен бергі дағдысы. Өзі қыс қарсаңында туған еді. Жылы орап, далаға ұйықтатып жүрдік. Содан кейін қыстыгүні де далаға ұйықтатып болдық. Үйреніп кетті.

Әлпеш тағы өз сөзін сөйлей берді:

— Қыстыгүні өзенге шомылу жақсы тәрбиеден емес.

— Ойпыр-ай, бала күнінен дедім ғой. Кішкентайынан үйреніп кеткен,— деп, Гүлжәмила әлі де Әлпешті иландыру ниетінде зілі жоқ, көңілdestік қалыппен сөйлеп тұр.

— Қыстың аязында он екі жасар бала өзенге барып суға түседі, іһ,— деп Әлпеш таңдана айтты. Басын шайқады. «Не шешесі, не баласы жынды. Екінің бірі».

Ештеңені ұғып болмайтын мына әйелмен таласа беруді жөнсіз санаған Гүлжәмила енді оның сөзін қызықтап, күліп қалды.

— Неге күлесің? Жынданбасаңдар, баланы бұдан кейін өзенге жібермейтін бол!— деді де, Әлпеш есікті тарс қойып шығып кетті.

Ақылды қалпын сақтап қалған Гүлжәмила бір нәрсеге қайран:

«Не қимасы қышып жүр осының? Менің баламның не істегенінде қандай шаруасы бар?»

* * *

Сол бір күннен бастап, Тұрар пікірі күрт өзгерді. Қамбар оған енді басқа бір синатта елестейтін болды. Жатсатұрса көз алдында. Бір күні түсінде Тұрар қатты қиналды. Қалың боран соғып кеткен. Адасып жүр. Айқайласа, даусы шықпайды. Осы кезде алай-түлей арасынан Қамбар көріне кетті. Сом денесін тік ұстап, нығыз басып келеді.

Тұрар оның соңынан еріп еді, кенет көкорай шалғын өзен жағасынан барып шықты. Кейде Тұрар түсінде оның қиыр бір алыс теңіз ішінде арыстан, жолбарыстармен алысып жүргенін де көрді.

Бір күні мектепте қабырға газетінің кезекті саны шықты. Онда Досжанов Қамбардың шаңғы жарысында бірінші орын алғаны айтылды. Мақала соңында: «Қамбар мектепке кейін келіп түссе де, сабақты жақсы оқиды, тәртіпті, үлгілі бала»,— делінді. Тұрардың есіне алғашқы күнгі: «Мен сабақты беске оқимын», дегені түсті. Ағат сөз екенін осы арада түсінгендей. Қабырға газетінен бұған қарап тұрған Қамбардан ұялғандай болып, бұрылып кетті (бұл екеуі бесінші класта оқыса да, топтары басқа болатын).

Тұрар енді Қамбарға жақын жүретін болды.

Бір күні ол сабақтан шықса, машинасымен папасы келіп тұр екен. Ала кетпек болып, Қамбарды тауып алып еді, көнбеді, жаяу баратынын айтты. Содан кейін Тұрар да жаяу қалып, онымен бірге жүрді. Жол бойы Қамбар көңілді сөйледі. Көп сейледі. Ғаламат бір кеме жасағысы келетінін, сол кемемен алыс суларды кезгісі келетінін айтты. Тұрар үндеген жоқ. Ұялып келеді. Оның бар ойы: «Мектепке машинамен барып, машинамен қайтсам... басқа балалар мініп-түсіп жатқанымды көріп тұрса...»— дегенге ғана саятын. Қамбар сөзі енді оның балалық ой дүниесін ашып, жаңа бір көкжиекке меңзегендей болды. Алыс бір арманға жетелердей. Сол жолда Қамбар оған үлгі есепті. Тіпті оның аяқ алысы, қол сермесі, бір езуін сәл көтеріп, айқын күлетіні, қабағының астындағы кішкене тыртығы — соның бәрі Тұрарға қалтқысыз ұнайды. Кейін келе Қамбарша қол сермеп, Қамбарша бір езуін көтере айқын күлетінді де шығарды. Қамбардың радиоқабылдағыш жасамақ ойы барын біліп, бұл да біраз уақыт сынған лампа, сым темірлерді жинап әуре болып жүрді.

...Бір сенбі күнінің кешінде Тұрардың үйіне көп қонақтар келді. Ұзақ отырып, коньяк ішті. Қатты күлісіп, сөйлесті. Жалыққан Тұрар ас пісіретін бөлменің ар жағындағы бір кісілік кішкене бөлмеге барып жатып қалды. Түннің бір уағында оянып кетіп еді, «вист», «пас» деген сөздерді естіді. Қонақтардың біреуі: «Адал ойнау керек»,— деп қатқылдау сөйледі. «Алып қойыңдар, ішіп қойыңдар!»— деген шешесінің көңілді даусын да естіді. Алысырақтағы бір аула ішінен шақырған әтеш даусы мұның құлағына талып естілді. «Таң жақын болуға керек, жалықпай қалай отыра береді!»— деген оймен ол көр-

песін қымтады да, қайта ұйқыға кетті. Енді бір уақытта көзін ашып алса, үйге жарық түсіп қалыпты. Түрегеліп, төргі үйге барып еді, есік бекітулі тұр екен. Ар жақтан шешесінің қатты қорылдағаны естіледі. Стол үсті жиналмаған. Үй ішін ащы спирт иісі алып тұр. Тұрар мұрнын тығыртты да, далаға шықты. Демалыс болған соң кешірек тұрған Қамбар жалаңаш қалпында өзенге жүгіріп барады екен. Неге екені белгісіз, Тұрар да жүгіріп жағаға келді. Әнеуігі бір суық кезде қаусырмалап келген көк мұздар енді сөгіліп, әрбір жерде ойдым-ойдым болып қалыпты. Түбі көрінер меруерт су төменге қарай толқи зырлап жатыр. Осы Тұрар тұрған бетте еңіске қиыстап түсер баспалдақ та қардан аршылып қарайып қалған. Төменде шапаты бойлы Қамбар тасқа қолып тіреп еңкейе берді де, бір шелек суды еркін іліп алып, жағаға қойды. Тұрар төмен түсуге бата алмады.

— Батыр болсаң, ана шелектегі суды үстіңе құй,— деп ол айқайлап күле сөйледі.

— Кел ендеше, құйып жібер.

Тұрар төменге түсті де, су толы шелекті көтеріп алды. Қамбар долыра бастаған арқасын тосты. Тұрар шелекті төңкере берді.

— Тағы да құйшы! Рахат!— деді Қамбар.

— Рас рахат па?

— Құй, рас айтам.

Тұрар су толы шелекті Қамбардың арқасына төндірді. Содан кейін жүгіріп жарға шықты. Үй жақтан еш қыбыр білінбейді. Әлі де ұйықтап жатқан болуға керек. Ол қайта жүгіріп төменге түсті. Шешіне бастады.

— Қамбар, мен де бүгіннен бастап суға түсетін болам.

Қамбар тартыныңқырап қалды. «Рас па?» дегендей қарап тұр.

— Шын айтамын, әкел суды,— деді көйлегін шешіп үлгірген Тұрар.

— Ауырын қалмайсың ба?

— А, сен неге ауырмайсың?

— Мен...

— Мен-сенді қой. Бол әкел,— деп Тұрар еңкейе берді. Жылы денесіне әуелі мұздай су келіп тигендей болып еді. Қалтырап кетті. Бара-бара су емес, жалаңдаған өткір пышақ секілді болды. Бірде қолтығына, бірде төсіне, енді бірде мойнына сумаңдай жүгіріп, терісін сыдырып жатқандай. Сонда да ол шыдай берді. Әрі-беріден соң тісі-тісіне тимей сақылдап кетті. Сол пышақ жүзі мұздай суық

па, болмаса оттай ыстық па, білмейді. Әйтеуір бір өткір дүние.

Жазыла берген Тұрарға Қамбар орамал ұсынды.

— Енді ысқылап жібер. Жанып кете жаздайсың, — деді ол. Содан кейін, — Рақат па екен? — деп манағы өзі айтқан сөзді жандандыра сұрады.

Тұрар жылайтын адамша аузы кемсеңдеп жауап бере алмады. Тұла бойы қалшылдап, ұшып кете жаздап тұр.

— Ысқыла денеңді! — деді тағы да Қамбар.

Тұрар орамалды арқасына анарайын деп қолын көтеріп еді, иліге алмады. Дене шіркін енді өзіңікі сияқты емес.

Қамбар орамалды өз қолына алды да, оны ысқылай бастады. Тұрар арқасын қисайтты. Басын шайқады. Сол кезде оның басы айналып кетті. Құлап қала жаздады. Қамбардың көмегімен сыртқы киімін киіп үйіне беттеді.

Келесі күні Әлпеш баласының өңі бұзылып отырғанын байқады. Температурасын өлшеп еді, қырыққа таяп қалған.

— Сені әлгі жыңды бала суға алып барған ғой. Айтшыныңды! — деп ол тепсіне сұрады.

— Апарған жоқ, мен өзім бардым, — деді Тұрар.

Әлпештің өңі бұзылып кетті. Телефонға жүгірді. Жарты сағаттан кейін жан-жағында қызыл кресі бар жүйрік машина сиренасымен көше бойын жаңғыртып, Тұрарды емханаға апара жатты.

Ал ашуға булыққан Әлпеш осы қаладағы мықты бір мекемеге бет алды. Бәрін де айтпақ, «кесірлі» көршіні бұл төңіректен қудырмақ.

1955

ҚЫРАН ҚИЯҒА САМҒАЙДЫ

Жиналыс тым кеш аяқталды. Өмірбек әрі шаршап, әрі реңжіп шықты. «Үй ішіңіз болса қалада ғой, жалғыз не бітіресіз, біздікіне жүріңіз» — деушілер табылып та еді, бірақ ол бара алмады. Дәл бүгін оңаша болуды қалады.

Үйге келді. Жым-жырт. Пенде аяғы жоқтықтан ба, бөлмелер тым қараңғы, құлазып көрінеді. Басында оқыс бір ой оралды да, Өмірбек сескеніп қалды: табыттай тыныштық пен қараңғылық басып тұрғын мына үлкен үй кімге құтты мекен болған? Талайлар тұрған бұл үйде. Солардың бәрі де дәл осы Өмірбек келген жолмен келген де,

әр қилы жолдармен кеткен. Бірі істі болды. Бірі өз өтінішімен босады, ал үшінші біреулері көпшілікпен тіл табыса алмай кетті. Солардың бірі де тұрақтай алмаған қайырымсыз мекен бұл. Енді Өмірбекке не сыйын дайындамақ?

Осы бір жүректі тырнаған мазасыз ауыр ойдан құтылайын деді ме, Өмірбек сипалап жүріп, май шамды жақты. Кешкене қаптесерлер несіз үйді еркін жайлап алған екен, бұрыш-бұрышқа лап қойып, сіңіп жатыр. Кір басқан жалаңаш қабырғалардағы жиі қағылған шеге орындары да көмескі сәулемен тым үңірейіп, үлкен көрінеді. Бір жерде ұзақ мезгіл ілулі тұрған картина, портреттің қаруытып таңбасы қалыпты. Өмірбек терең бір күрсініп дем алды. Өлүсірей жанған сықсима жалп етті. Бірақ ол қайта жағам демеді. Кіре берісте тұрған бүктеме койканы апарып жазды да, қисая кетті. Әлгі бір әзірде Мақпал тауынан асып қара бұлт көтеріліп келе жатыр еді, енді үй шатырына тырс-тырс ұрып, жаңбыр сіркірей бастады. Одан басқа селкеу шыққан бір дыбыс жоқ. Әйтеуір жадау көңілдің бей-жай күйіне әуендесіп, тылсым бір тыныштық басып тұр.

Адам өмірі әуел баста сансыз сай-жыралардан жіңішке басталып, жүре бара кең арнаға айналар бұлаққа ұқсайды ғой. Өмірбектің де өмір жолы осылай басталған. Ол әуелі кіші-гірім мекемелерде шағын-шағын қызметтер атқарды. Содан білімінің саяздығын сезді де, Алматының ауыл шаруашылық институтына келіп түсті. Оны бітіргеннен кейін шаруашылық мекемелерінің біріне бастық болды. Ақыры еңбекшілер депутаттарының облыстық советіне жауапты бір қызметке ауысты. Міне, өстіп, туу баста жылап шыққан жіңішке бұлақ кең арнаға ойысып бара жатыр еді. Күнделікті шаруа жайын әңгімелесіп отырған бір ретте облыстық атқару комитетінің председатели:

— Сен осы бұл жерде қағаз басты болып несіне отырсың?! Шаруа жайын білесің. Көрген жұмысың. Ауылға барсаң қайтеді? — деп салды.

Міне, осы сөз қамшы болды да, Өмірбек осында тартқан. Хош алған аудан басшылары:

— Колхоздың шаруашылығы жаман емес. Болашағы да мол. Шойын жолға да, тас жолға да жақын. Тек басқарушылар жиі алмасқандықтан болар, еңбек тәртібі шамалы. Іскер басшылық керек, — деп көтермелеген. Сондай бір лепірген көңілмен келген жас жігіт маңдайын тасқа соққан бекіре балықтай қайтып қалғанға ұқсайды енді.

Жиналысты бұлай басталар деп кім ойлапты.

— Екі бұты таралған, сымпыс құйрық мұның кім?— болды алғашқы сұрақ.

— Зәуде әртес болар. Сымдай етіп шалбар кигенді солардан көрген едім қалаға барғанда,— деп жауап берді шетірек отырған бір қара.

— Дудардай шәші де, шұрқ-шұрқ тесік бәтеңкесі де соған ұқсайды.

— Әртес болса, басқармалыққа несіне әуреленеді жазған бала?— деп бір кексе әйел әузын сылп еткізді.— Бірер күн бригадаларды аралап, өлең айтсын да қайтсын онда.

Жұрт ду күлді. Өмірбектің құлағына дейін қызарып кетті.

Ауданнан келген өкіл қайта-қайта сөйледі. Өмірбектің өмір жолын баяндады. Қайда істесе де абырой-атаққа ие болып келе жатқанын айтты. Қысқасы, соның тегеурінімен ғана сайланды. «Жақсы үйім мен жылы орнымды тастадым. Ертең балаларды үйреніп қалған мектебінен айырып, көшіріп алуға тура келеді. Несіне келдім екен десеңші. Әлде көрсеткен сенім, құрметіңзге рахмет, қайтып келдім деп тартып отырсам ба екен?— деп ойлады ол төсекте жатып. Осыдан кейін,— қой, мұным ұят болар, ерегіскенде бұларға тар шалбар кигеннің бәрі бірдей емес екенін көрсету керек»— деп түйді. Осыдан кейін ұшқыр ой тағы да бір арнаға қарай ойысты:

Осы жұрт кейде бала сияқты. Председательдің кирза етік пен фуфайка киіп жүруі шарт па екен! Жақсы киініп, таза жүрсе, несі айып?

Өмірбектің қалада өскендігі, алған білімі, көрген тәрбиесі мына ауылдың талабына бой ұсынғысы келмеді.

* * *

Өмірбек таңсәріден ояңды. Ақыл ойдан артық емес дейді ғой. Содан ба, кім білсін, көңілге алғаш оралғаны: «Қай жердің отын оттасаң, сол жердің суын сула»,— деген ата мақалы болды. «Расында да еңбек адамдарының арасында өз атын өзі шақыратын көкек сияқты шікірейіп жүргенім дұрыс болмас»,— деп түйді. Сөйтіп, әуелі магазинді барып аштырды да, брезент шалбар, кең қоныш етік сатып алып киді. Содан көшеде кездескен біреуден:

— Шаштараз қайда екен?— деп сұрап еді.

— Жүнді таразылау деген бар, ал шаш таразылау дегенді естіген жоқпыз,— деп жауап берді ол.

«Бұл ауылдың итіне дейін кесір сөйлейтін болар

ма?!» — деп ренжіген Өмірбек жаңағының кескініне қарап еді, ақырып қалыпты. Тегі, шын білмейтінге ұқсайды.

— Ал, сақал-шаштарыңды кімге алдырасыңдар?

— Ә, оны мына ауылда қауға сақал деген қарт бар, соған.

Қауға сақал дегені шапаты бойлы, селдір мұрт бір көсе шал екен. «Қалайша бұл қауға сақал атанған?» — деп ойлаған ол:

— Бұл ауылдың қауға сақалы сіз болсаңыз, шоқша сақалы қандай екен? — деп әзілдеді.

— Оның сақалы менен де қалың! — деді күле қарсы алған қария. Өзі бір жатқан қуақы.

— Міне, жаңа мұсылман болдың, — деп күлді Өмірбектің шашын ұстарамен сыпырып болып: — Ал қоныс құтты болсын! Істі неден бастамақ ойың бар, шырақ?

Мұның сынай қойылған, қитырқы сауал екенін аңғарған Өмірбек алдырғысы келмеді.

— Ең әуелі танысып қоялық. Есіміңіз кім болады?

— Бұл бұрын бес колхоз еді. Енді іріленіп бір үлкен қазан құрдық. Бәрі де Бектемістің бес баласынан тараған. Соның бірі — Қайнат. Сол Қайнаттың көп шалының бірі десең болады, — деді қауға сақал, орағыта сөйлеп. О да алдыратын емес, сыңайы соны танытады.

Өмірбек сәл ойланып қалды. Содан кейін:

— Ал сіз ше? Неден бастау керек деп ойлар едіңіз? — деп сұрағына сұрақпен жауап берді.

— Қаланың далдұң өскен қара таяғы ма десем, болжамың бар бала екенсің, — деп қария күлді. — Талай бастықтар болған мұнда, шырақ. Бірақ «осыны тындырып еді» — дейтін бірін атай алмаймын ба деп қиналамын. «Ішкен мәз, жеген тоқ» дегендей келіп жатыр, кетіп жатыр. Колхоз жәйі шаруаға қиыстау тигендіктен болар, үміт артқан біраз бас көтереріміз бар еді. Тауыққа тастаған тарыдай шашылып, әр тарапта жүр. Солардың басын қос. Жинап ал. Хош де. Екіншіден, парторгің өзің сияқты сырттан болсын.

— Неге? — деп қалды шыдамаған Өмірбек.

— Себебі бар. Мен жоғарыда бұл колхоз Бектемістен тараған бес ауылдан құралады дедім ғой. Қандай болса да бес жаққа тартып кететін кезі табылады. «Қарына тартпағанның қары сынсын» деген ғой. Сондайда іштен шыққан біреу болса, қарына тартпай тұрмайды. Асылы, сыйласуға жат жақсы, — деп тоқтады қауға сақал.

Бұл екеуі де Өмірбекке нанымды ақыл сияқты көрінді. «Қайнаттың тіні түзу, көшелі бір шалы екен» деп аттанды көп жәйді аңғарған ол.

* * *

Өмірбек қауға сақалдың тілін алды да, шет жайлап жүргендерге кісі жіберді. Өзі өндірістік кооперацияда қызмет істейтін Дүзенов Сәтімбайға келді.

Сырт естуінше Сәтімбай осы колхозды өз қолымен құрысқан, ағайын арасында абыройлы, шаруа жайына майталман, білікті адам. Дегеніне көнсе, ауылға шақырмақ.

Кооперация кеңсесіне кіре берісте мұны шоң желке, қызыл көз, дәу қара кездестірді.

— Мен Дүзеновты іздеп келіп едім, — деді Өмірбек.

— Дүзеновті қайте қояйын деп едің? — деп сұрады шоң желке, дәу қара.

— Ол өзіне айтылады да.

— Ал ендеше айта бер. Іздеген Дүзеновтің мен боламын.

Өмірбек «рас па?» дегендей дәу қараның кейпіне қарап еді, ойнап тұрмағанға ұқсайды.

— Сіз Дүзенов болсаңыз, мен — Жолымбетов Өмірбек. «Мақпал» қолхозының председателі.

Сәтімбай Өмірбекті басынан аяғына дейін бір шолып шықты да:

— Ұқсайсың, — деп езу тартты.

— Ұқсамайсың деген соң осылай киінуге тура келді, — деп Өмірбек те күліп, иегімен аяғындағы кирза етікті нұсқады. Өзі Сәтімбайға «кесек мінездің, істің адамысың-ау», — деп дән разы.

— Мен сені бірден таныдым. Және неге келгеніңді де сеземін, — деді Сәтімбай есік алдындағы шөркеге отырып жатып. Содан кейін жайдарылана сөйледі. — Әңгіме киімде емес, миыңда. Мен сол колхозды өз қолыммен құрыстым. Ұзақ жыл председатель болып істедім. Кейін колхоз іріленген соң: «Енді іріленген шаруашылықты білімді жас басқарсын. Біз барымызды сарқып болдық», — деп арыз беріп босағаным да рас. Мен босағанда тың ойлы бір жас келіп, біз білмейтін жаңалыққа бастар колхозды деп босаған едім. Байқаймын, біздің ауылға келгендердің бәрі де өзімше ойлап, өзімше пішетін баяғы қара тоқпақтар. Содан: «Е, шырақ, сенің де шоқырағың түсінікті маған» — деп кетіп қалып едім. Мен, міне, алнысқа астым. «Сәтекең бір кереметті жасап тастар», — дейтін шақтан кеттім.

Аяққа шебелет, бұтқа тар шалбар киіп сыланатын дәурен эткен. Бірақ шынымды айтайын, осы мына керза етік, күпәйке дегенің бар ғой жалықтырып-ақ болды мені. Түсініп отырған шығарсың. Енді бізше басқарған қара тоқпақты айтып отырмын. Ал, шырақ, ауылға әкелер жаңалығың болса, қайтып баруға, қолдан келгенше көмектесуге бармын,— деп түйді ол сөзін.

Сәтекең Өмірбектің іздеген адамы болып шықты. Аудандық партия комитетімен келісті де, оны колхозға көшіріп алды. Содан кейін көпшілік жиналысы Сәтімбайды председателдің мал шаруашылығы жөніндегі орынбасары етіп тағайындады.

Сол-ақ мұң екен. Шет жайлап жүрген Көпбаев Суаз зоотехник те, жүгері жөніндегі агроном Мақтанов Көктал мен есеп қызметкері Әлімбетов Тоқтанай да өз ауылына қайтып оралды. Дес бергенде бастауыш партия комитетінің секретары болып сайланған Қанатбай Еркінбаев партиялық басшылықты шаруашылықпен ұштастыра білетін, тәжірибелі іскер жігіт болып шықты. Өмірбектің көңілі орнығайын деді.

* * *

Жоқ, Өмірбектің көңілі әлі орнықпады. Ол шеті мен бұл шетіне ат түгіл, машина жүгіртсе жетпейтін колхоз даласын аралай берді.

Бұл өзі он мың гектар егін салатын, қырық мың қойы бар ірі колхоз екен. Осы ірі колхозда ең алдымен ішкі тәртіп нашар. Басқарма отырысын шақырса, уақытымен бір пенде келмейді. Келе қалса, болмашы бір істің өзін әр жаққа тартады да, таң атқанша отырады. Бірер айғыр стаканды тастап алып келіп сөйлейтіндер де табылып жүр. Фермаларды аралап еді, жөні бүтін қора жоқ. Сауыншыларда баспана жоқ. Колхозда отыздан артық машина бар екен, әр қилы себеп табылады да жарым-жартысы шықпай қалады. Монша салу деген де бұрын ешкімнің есіне келмепті. Кеше қызылша аршыған жерге барып еді, баласын арқалап алған әйелдерді көрді. Қызық жай: он миллион табыс кіргізетін колхозда бала бақшасын, бала яслиін ашу деген де сөз болып па! Тек соңына түсуші табылмағаны ғой. Міне, қылышын сүйретіп қыс таяп келеді. Жаз Мақпал тауын жайлаған қалың қой бұдан екі жүз шақырым қысқы жайылым — Шағырлы, Тасқұдық, Ақтөбеге бет алмақ. Ал дайындалған бар пішен осы төңіректе. Сонда қыстың қақаған ақ түтек бора-

нында ит арқасы қиян, соншама керік жерге мал азығы қалай жеткізілмек?

Өмірбекті мазалаған жайлар осындай еді.

* * *

Осы бір жайларды әңгімелесу үшін басқарма отырысын шақыру керек болды. Өмірбек колхоз белсенділеріне күн ілгері хабарландырып қойдырайын деп ертемен кеңсеге келді. Өз кабинетіне өтіп бара жатыр еді. Маңдайшасында «бухгалтерия» деген жарнамасы бар бөлмеден үдере шыққан дауыс, қатты күлкі естілді. «Таң атпай бұл неткен ойын-сауық?» — деген түйткілмен есікті барып ашты. Соқтауылдай бес-алты жігіт. Алдарында айғыр стақан, арақ пен нан қиқымдары. Оқыстан келген колхоз председателін көріп, абыржып қалысты. Біреулері ебетейсіз қимылдап, шөлмектерді үстел астына жасырған болып жатыр. Өмірбек істің мәнін енді аңғарғандай. Әне бір төрде отырған бадырақ көз, шикіл сары есепші мұнымен кездескен сайын әлде бірдеңені айтып, жоқ нәрсеге таласа кетіп жүретін. Өмірбек: «Осы шіркін мас емес пе өзі!» — деп те күдіктенуші еді. Бірақ олай дейін десе, есепшінің бет құбылысында бір белгі жоқ. Содан: «Ақуа, адуын бір қыңыр болар ма!» — деп қойған. Сыр енді ашылғандай.

Табалдырықта аңырып қалған Өмірбек бір тоқтамға тез келді де:

— Ішер көбейсін! — деп жылы сөйледі. Көзін тапқан ағын судай тарғыл күлкі дүрлей жөнелді.

— Ал қалған бірдеңелерің бар ма? — деді үстел басына таяп келген Өмірбек.

Шулаған жігіттер жамырасып, председателге стақан ұсынды. Өмірбек тартынбады, бір жүз грамды қағып жіберді.

— Е, түсінбей жүр екенбіз, өзіміздің адам ғой мынауың! — деп шықылықтады баяғы бадырақ көз, шикіл сары.

— Бөтен деп санап па едің?

— Қайдам, тік бақайлау жүргенге шошынып қалып едік, — деді шеткерірек тұрған шұбар бет, кең танау.

Адырақ көз, шикіл сары:

— Ертемен ептеп, осылай нетіп, аздап бас қосып алатын әдетіміз бар еді. Оны бұрынғы председатель де сезетін. Бірақ ісімізден ақау таппаған соң бетімізге келіп

көрген емес, — деп әр жайды аңғартып, ақтарыла сөйлеген болды.

— Жұмыс дегенің, тәңірі, көрмеген дүние ме еді, тасқаяқтай қағыстырмаймыз ба?! — деп шұбар да сөз қосты.

«Көмекейлеріңді түсінемін», — деп ойлады Өмірбек. Содан кейін:

— Танысып алайықшы ең алдымен, — деп адырақ көз, шикіл сарыға қарады. — Сен кімсің?

— Мен бе? Мен есепшімін.

— Сен?

— Есепшінің көмекшісімін.

— Ал сен?

— Бас бухгалтер.

— Ал сен ше? — деп Өмірбек әлгі бір кең танау, шұбарға бұрылды.

— Мен бе, Өмеке-ау, мен сізге көмекші емеспін бе?

— Түсінісетін бір нәрсе бар, — деді Өмірбек сәл ойланып. — Колхоз жәйін білесіңдер ғой. Істелінер жұмыс ұшан-теңіз де, соған қол күші жетісе бермейді. Ал сендер болсаңдар, тепсе темір үзетін соқталы-соқталы жігітсіңдер. Не бітіріп отырсыңдар бәрің ұйлығын осы жерде?

— Колхоз есебін жүргізіп... — деп міңгірледі бірі.

— Жоқ, сендердің нені жүргізіп келгендеріңді білемін мен. Бұлай болмайды енді, — ол шұбарға қарады. — Сен бүгіннен бастап колхоздан қалаған жұмысыңды ал. Маған көмекші дегеннің керегі жоқ. Керек бола қалған күннің өзінде де, бұл жұмыс әйелдің де қолынан келеді. Ал қалғандарың да сөйтіндер, фермаға, немесе құрылыс бригадасына барыңдар, — деп Өмірбек үйден шықты.

* * *

«Шолақ кескен жоқпын ба осы?» — болды үйден шыққан Өмірбектің алғашқы ойы. — «Томаға тұйықтан сен анаған барасың, сен мынаған барасың, деп кесіп-пішіп тастамай-ақ, әуелі ескерту жасаса да жарайтын еді». Бірақ қанша шүбәланса да, адамдық ары сойталдай жігіттердің кеңседе отырып арақ ішіп, күн өткізіп жүргеніне тағы да бой көтерді. Қайтсе де Өмірбектің бұл шешімін Сәтімбай мен Қанатбай қатты қостады. Олардың айтуынша колхозшылар арасында ауа жайылушылық байқалса, соның демеушісі осы есепшілер тобы сияқты. Ойткені: «Балық басынан шіриді, ең әуелі аналарыңды тыйып алыңдар», — дегенді өзінің де естігені бар еді. Бұл

шындық болып шықты. Сол топ ыдыратылғаннан кейін жұмыс кезінде «буыны босап» қалатындар некен-саяқ бола бастады.

Ауылда еңбек тәртібінің қалыптаса беруіне Өмірбектің ауыл шаруашылығын, оның ішінде техниканы жақсы білетіндігі көп әсер еткен сияқты. Бір күні сол Сәтімбай екеуі даланы аралап келе жатыр еді, жол үстінде тұрған жүк машинасын көрді. Жақындап келсе, шофер машина көлеңкесінде ұйықтап жатыр.

— Ау, мықты, мұның не жатыс?— деп Сәтекең бұрынырақ тіл қатты.

Шофер ең алдымен керіліп алды. Содан кейін аспай-саспай-ақ:

— Машинам жүрмейді,— деп ыңырана берді.

— Неге жүрмейді?— деп сұрады Өмірбек.

— Қайдам, от алмайды.

— Кәне, кілтіңді бере тұршы.

Шофердің түсі өзгеріп сала берді, оны Сәтекең де, Өмірбек те байқап қалды.

— Әкел, қорықпа, мен де өзің сияқты шоферлық курсты бітіргенмін. Не кінараты бар екен, бірлесе іздестірейік,— деп Өмірбек машинаға отырды. Анау кілтті ұсынып жатып қолхоз председателі мінген жеңіл машина шоферіне көзін қысқан сияқты болды, айтпа дегендей.

Өмірбек стартерді басты. Машина шынында да от алмады, қақала берді. Өмірбек моторға үңілді.

— Ойбай-ай, подсосы ашып қойыпсың ғой. Карбюраторға бензин толып кеткен соң машина қалай тұтанбақ. Бала қылмысты адамдай қипақтай берді.

— Осыны да білмейсің, қайтіп шофер болып жүрсің? Тегі, басқа жұмысқа ауысқаның жөн болар,— деп қойды Өмірбек қайтер екен дегендей.

Шофер бала шошынып қалды.

— Білем ғой оны.

— Білсең, неге істейсің?

Шофер желкесін қасыды.

— Түнде шала ұйқы болып едім. Бойдақ жігіттердің жәйін өзіңіз де білесіз ғой. Сонсоң, кішкене көз шырымын алайын деп тоқтап едім,— деп шынын айтты.

— Одан да солай көш,— деп Өмірбек күле сөйледі.— Қазір бір жарты сағат тыныста да, жұмысыңа жөнел. Енді қайтып мұндай қулық жасайтын болсаң, жақсылық күтпе менен.

Осы оқиғадан кейін машинам жүрмейді деп бір шофер айтпайтын болды. Мұны әсіресе Сәтекең қатты аң-

ғарды. «Білген деген осы міне, біз болсақ, не істей алар едік?»— деп ойлады ол. Бірақ іштей разы болды да, Өмірбекке тіс жарып ештеңе демеді. Өз әдісін қара тоқпақ десе де Сәтекең де талайды көрген, «жағымпаздық»— дегеннің түтіні қайдан ұшатынын түсінетін адам болатын. Асылы, түсіне білу деген де екінің бірінің қолына келіп қона бермейтін құс қой.

* * *

Өмірбектің бұл колхозға келгеніне екі-үш айдай уақыт өтті. Осы аз мерзімнің ішінде бұрын бос белбеу ауыл психологиясында біраз өзгеріс болып қалғанға ұқсайды. Өмірбек ең алдымен басқарма отырысын тәртіптеді. Бұрын күн бата бастаса, таңға созылатын бұл отырыстың енді бас-аяғы бір сағатқа жетпейтін болды.

— Ұзақ кіріспе жасаудың керегі жоқ, ісіңнің тоқ етерін сөйле, нендей көмек керек, соныңды айт!— дейді ол колхоз белсенділеріне.

Наряд деп аталатын бұл отырыс аптасына екі рет, кешкі сағат бесте басталады. Кешігіп келген адамға штраф салынып, үш еңбек күні қысқартылады, әрі өзі нарядқа қатыстырылмайды. Бұл осындай бір отырыста ортаға салынып, мақұлданған шара еді. Оның қаталдығын таныту үшін Өмірбек бір нарядқа әдейі кешігіпкіреп келді.

— Кешігуімнің бір реті болды, бірақ ол себеп емес,— деп Өмірбек жаңа есепшіге қарады.— Тәртіпті бұзғаным үшін үш еңбек күнімді шегер.

— Бір жолға кешіруге болады ғой, оқа емес!— деп біреу жалпақтай сөйледі.

Өмірбектің күткені де осы еді.

— Алған қаулыны ойыншық деп қарайсың ба?

— Жо... қ... жо... оқ.

— Ендеше неге сипай сөйлейсің? Бүгін мен кешіктім, ертең сен кешігесің, оқасы жоқ деп кешіре беру керек екен ғой. Біреудің өзі жақсы, біреудің көзі жақсы десек жұмыс істей алмаймыз. Шегерілсін үш еңбек күн.

«Мына баланың қуын-ай!»— деп іштей разы болып отырған Сәтімбай:

— Қаулының аты қаулы, үш еңбек күніне штраф салынсын. Әрі енді қайтып кешікпейтін болсын!— деп қойды.

Осыдан былай басқарма наряды айтқан сәтінде басталып, белгіленген уақытында аяқталатын болды.

Өмірбек бір күні Мырзақанов Өмір деген жігітті кеңсеге шақырды.

Өмір жас болса да, ауыл арасында жаман аты шыққан жігіт. Қит етсе жоғарыға арыз айдайды. Жұмыс істемейді. Колхоз белсенділерінің сүрінгенін аңдып, үйінде жата беретін мықтының өзі. «Маңайыңа үйір етпе. Ішіңе кіріп алады да, іштен шалып, құлатып жібереді» — деп ескерткен мұның қамын ойлаған кейбіреулер. Соған иланған Өмірбек — «үйреніскен жау атыспаққа жақсы... деген ғой, танысайын» деп шақырды.

Өмір кірші шаш, еңгезердей қара жігіт екен, есіктен сөйлей енді:

— Бізді де керек ететіндер болады екен-ау.

— Жақсыға қашан да бір кісілік орын бар демей ме қазақ атаң. Керек етпесе, кінә өзіңнен болар, — деп Өмірбек әзілдей сөйледі.

— Жоқ, мен шындықты айтамын. Жақпасам, осы мінезімнен жақпайтын болармын.

— Мен сені колхоз шаруашылығына жаны ашығыш, турашыл жігіт, — дегенді естіп шақырып отырмын. Ақылдасатын мәселе бар.

— Құлағым сенде.

— Колхозда қырық мың қой бар. Орта есеппен алғанда дайындалған пішеннің жетпей қалу қаупі де жоқ емес.

— Пішен дайындау жөніндегі ақпарда қоспа бар екенін де ұмытпа, — деп қойды Өмір.

— Онда біздің хал тіпті қиын. Ең қиыны мал қысқы жайылымға көшеді. Ал азды-көпті пішен-шөбің мына Мақпал бауырында. Сонда қыстың қарлы боранында мал азығын қалай тасып бермекпіз?

Өмір қалтасынан қалыңырақ бір конвертті суырды.

— Мен, міне, осы жайында обкомға жазып едім. Өзің шақырып алып, ақылдасып отырсың. Енді жөнелтудің жөні болмас. Осы арада-ақ шешерміз. Аш та, оқы! — деді ол.

Әуелде Өмірбек шошыныңқырап қалып еді, оқи келе көңілі орнығайын деді. Өйткені Өмір де мұның өзін толғантқан жайды жазыпты. Оның арызында көңіл аударарлық екі ұсыныс бар екен:

«Малдың қысқы жайылымы деп аталатын Ащылы қайнар мен Шағырлыда, Тасқұдық пен Көктөбеде жалпақ жондар бар. Соған көктемде жоңышқа егу керек.

Екіншіден, малды жазда тауға ұстап, қыста бораны

қатты төменгі жазыққа түсіру де жаңсақтық. Боранды-шәшінді лайсаң күндерде де тау іші жылы болады. Біраз қойды осы жерде ұстау керек».

Өмірбек ойланып қалды. Шынында да осы арадан тракторлап шөп тасып майып болғанша, сол далаға неге жоңышқа егіп тастамасқа?! Қойдың біразын тау бөктерінде неге қалдырмасқа?!

Бұған қарсы осында құлағына сіңген бірер пікір өре түрегелді.

— Ол далада су жоқ. Жоңышқа шықпайды.

— Жаз жайлаған тауда ырыс жоқ. Әрі қар қалың түседі.

Әмір үндемей қалған Өмірбекке қарады. Құдды күдігінің үстінен шыққандай:

— Жоңышқа өспейді деген бос далбаса, жоңышқа өскенде қандай, әдемі өседі. Тек қар суын пайдаланып ерте себу керек,— деді ол.— Тауға қар қалың түсетіні рас, бірақ шыңылтыр аяз болмайтындықтан үнемі ұлпа болып жатады.

Арызқой Әмір де Өмірбекке ұнап отыр.

— Егер біраз қойды қақпалап осында қалдырсақ, жауапкершілігін өз мойныңа алар ма едің?— деп сұрады ол Өмірден.

— Сеніп тапсырсаңдар, неге алмайын. Аламын.

— Ал онда келістік соған. Тек бір ғана тілегім бар,— деп Өмірбек күлді.— Ауылың сені жақсы атамайды. Арызқой Әмір дейді екен. Бұдан былай арыз жазсаң, бірігіп отырып жазсақ қайтеді? Мүмкін осы жердің өзінде-ақ шешерміз. Шеше алмасақ, бетіңнен жарылқасын, тиісті жеріне айдап жіберерміз.

— Мұндай сөзге құлдығың болып кетесің ғой,— деді Әмір.

Осыдан бірнеше күн өткен соң негізгі отарлардан билғы төлдер бөлінді де, жаңа ферма құрылды. Құрама жиналысында бұл ферманың бастығы болып Мырзақанов Әмір тағайындалды.

* * *

Сөйтіп, колхоз шаруашылығы бір ізге түсе берді. Ең алдымен, бір миллион екі жүз мың сомға жаңа шеберхана сатып алынды. Енді артельдегі елуге тарта трактор, отыз жүк машинасы, сол қарайлас комбайн осы ауланың өзінде-ақ жөнделетін болды.

Жас балалы әйелдердің жұмысқа шығуы тым қиын-

дай берген соң, Өмірбек бұрынғы председателден өзіне ауысқан үйді балалар бақшасына берді.

— Апырау, өзің қайтесің?— дегендерге:

— Үй іші көшіп келгенше бір жөні болар, әзірге пәтерде де тұра тұруыма болады ғой,— деп жауап берді. Сөйтіп, аз күннің ішінде алпыс орындық жақсы балалар бақшасы ашылды. Оған керек-жарақтың бәрі қаладан алдырылды.

Содан кейін ванна, душы бар елу кісілік үлкен ақ монша қатарға қосылды. Ескі клуб жөнделді. Осы күзде орнатылған жас бақ ішінен би алаңы ашылды да, биік бағанаға репродуктор орнатылды. Ауыл жастары кешке сол төңірекке топталатын болды.

Бұрын ауыл ауыз суға да тапшы екен. Өмірбек мұны кезек күттірмейтін мәселенің бірі деп қарап, облыстық шаруашылығы мекемесінен мамандар алдырды да, орталықтан шыңырау құдық қаздырды, әр көшенің пұшпағына колонкалар орнаттырды. Су көбектері қаладағыдай жер астымен жүргізілді. Колонкадан алғаш рет су аққан күні ауыл әйелдерінің қуанышында шек болған жоқ. Еңкейген қарт, еңбектеген балаға дейін әлдебір есте қаларлық оқиғаны айтқысы келсе — әлгі артезиан құдығынан су атқылаған күні...— деп бастайтынды шығарды.

Осының бәрі де айқай-шусыз орындалып жатты. Сәтімбайдың қайран қалатын бір жәйі бар. Ол өзі бастық болып жүрген кезде шаруашылықтың бәрін өз қолында ұстауға тырысушы еді. Жұрт түшкіріп салса да жәрекімін бұл айтуға керек. Көлік сұраған да, паек сұраған да,— бәрі де Сәтекеңе келетін. Сәтекең мұның бәрін колхозда еңбек тәртібін орнатамын деп істейтін. Сонда да не керек, кейде жұмысқа шығындар деп бригадир орнына үй аралап кететіні де болушы еді-ау. Өмірбек болса, тіпті бұлай емес. Ол бірінші күннен-ақ «мұндай мәселемен енді қайтып маған келмеңдер. Сәтекеңе барыңдар,— сол кісі шешеді...»— деп кесіп айтты. Сәтекең ойлап қараса, ол қазір орынбасар болып отырып, бұрынғы бастық кезіндегі шаруаны атқарып отыр екен. Сөйтсе де тізгін Өмірбектің өз қолында. Жұрт осыны көбірек сезінеді де, оны көбірек сыйлайды. Сәтекең мұны қызғанбайды. Қайта жаңа бір дүниеге көзі ашылғандай. «Бастық болсаң, осылай бол, біз бұрын бастықпыз деп қаукөрік болып жүріп-піз де, бригадирдің жұмысын атқарыппыз ғой»— деп түйеді ол өз ойын.

Сәтімбайдың тағы бір қайран болғаны — сиыр базын салу жөнінде басқарма отырысында бір тоқтам болып,

құрылыс бригадасы Мақпал тауының бауырына жіберілген. Арада бірнеше күн өткен соң Сәтекең сол жерге барса, баз емес сауыншыларға үй тұрғызылып жатыр екен.

— Бұлардың не?

— Бастықтың бұйрығы солай.

Шаруа жәйін жақсы білетін Сәтекең ренжіңкіреп қалды. Міне, күздің қара жаңбыры басталып кетті. Қорасы жоқ мал қайда тұрмақ?

— Рас, күздің қара жаңбыры басталды. Суық түсті. Баспанасы жоқ адам қайда паналамақ? — деп жауап берді Өмірбек. — Шын қысылса, соқыр көзден жас шығады дегендей, сондай бір күн туса, төлді үйге де сақтауға болады. Ал қандай бір қиындық болмасын, адам мал қорыда тұра алмайды.

Сәтекең қайырып ештеңе айтпады. Қайырганда не десін. Өмірбектің сөзінде терістік жоқ. Мына қыстың тап есікті қағып тұрғаны ғой оның қысылатыны. Әйтпесе сауыншыға үй салу дегенге қарсы бола ма! Терлеуге тура келді. Колхоз белсенділері, оқушылар мен мұғалімдер сенбілікке шақырылды. Ақыры олар бұл қиындықты да жеңді.

* * *

Сентябрь түсісімен Өмірқұлдың фермасы тауда қалдырылды да, былайғы қалың отарлар төменге — қысқы жайылымға бет алды. Оларды көп жерге дейін Өмірбектің өзі шығарысып салды. Жолда шопандармен әңгімелесті. Жәй-күйімен танысты. Солардың ішінен Өмірбектің көзіне ерекше түскен екі шопан болды. Бірі — Досболов Жайлаубай, екіншісі Шүкенов Байданқұл еді. Бұл екеуі де өз алдынан жауға да, жұтқа да соқыр лақ бермейтін, колхоздың қара табан малшысы. Қонарын сай, көшерін жел біледі дегендей, олар жаз тауды жайлап, қыс төменге түседі. Ақ түтек боранмен, ұлыған бөрімен алысады. Шіркін, еңбек деп малшы еңбегін айтсаңшы! Сөйткен Жайлаубай мен Байданқұлдың колхоз орталығында баспанасы да жоқ екен. «Осы жұртта жарамсақтық көп. Мен үйімді балалар бақшасына бергенімде, өзің қайда тұрасың деп бәйек болғандар мына шопандар жәйлі тіл қатпады-ау. Тегі, олар адамды емес, орынды құрметтейді ғой», — деп ойлады Өмірбек.

Бұл жолдан осы бір ойды түйіп қайтқан ол сол бетінде үй ішін көшіріп алмақ ниетпен облыс орталығына келді. Бұрынғы өзі қызмет істеген мекемелерге барды. Об-

лыстық атқару комитетінде болды. Іздегенге сұраған дегендей, әйтеуір, іздене де, сұрана да жүріп құрамалы он үй сатып алып қайтты. Көп кешікпей колхоз орталығындағы аласа кепелер сыпырылды да, көк шатырлы, верандалы, бір орталықтан жылытылатын еңселі үйлер пайда болды. Енді бұл үйлерге кімдер шығу керек деген сұрақ тұрғанда Өмірбек ең алдымен Жайлаубай мен Байданқұлды атады.

Ойлап қараса, бір отарда бес жүз қой болады екен. Мұны ерлі-зайыпты екі-ақ адам бағады. Сонда бір отар қойдың еті мен жүнін, алынған төлін шамамен алғанда, жаңағы ерлі-зайыптылар колхозға жыл сайын қырық мың сом таза табыс кіргізеді. Өмірбек басқарма отырысында осы есеп-қисапты дәлелдеп берді де:

— Қайтсе де шопан еңбегі адал. Үйді ең алдымен Байданқұл мен Жайлаубайға беру керек, — деді.

Сөйтін, көктемнің бір шуақ күнінде екі шопан колхоз орталығына шақырылды. Электр сымы тартылып, саңғырап тұрған екі үлкен үйдің кілті ұсынылды оларға.

Сөзге шорқақ Байданқұл бірінші болып сөйледі.

— Бұрын мал-мал деуші едіңдер. Сонда біз тұрып: «Е, несіне арам тер боламыз, мал бақташысы табылды ғой» — деп келуші едік. Енді мал баққан адамның қамын жегендерің әбден дұрыс. Осыларыңмен бізге бір міндет қылғандайсыңдар. Өйткені, сендер бізді ойласаңдар, біз малды ойлаймыз. Айналып келгенде есептерің түгел, — деді ол.

Бұл әркімді-ақ ойландырар сөз еді.

* * *

Бұл колхоз қыстан қысылыңқырап шықты. Өмірқұл айтқандай, мәліметте де қоспа бар екен. Қыс аяғында мал азығының тапшылығы сезілді. Ара-тұра шығын болғаны да рас. Бірақ осы қиындықтан шаруалардың өздері алып шықты. Олар өз аулаларынан жинап алған жоңышқаны ортаға салды, десек те, бұл «суға кеткен тал қармайдының» кері ғой. Қырық-елу мың қойды аядай аулада өскен жоңышқамен қанша қыс асырауға болады?

Осыны ойлаған Өмірбек Өмірқұл ұсынысына оралып соға берді. Оның үстіне биыл тауды қыстап қалған тұтас фермадан бір қойдың сетінемеуі — көп нәрсенің бетін ашқандай. Әрі Өмірқұл да өз ісіне жауапты қарайтын тыңғылықты жігіттің бірі болып шықты. Осы жайлар оны бір тоқтамға еркін жетелеп әкелді де, Өмірбек тәу-

екелге барды. Колхоздан екі мың бес жүз сом қаражат шығарып, жоңышқа тұқымын сатып алдырды да, көктем келісімен қысқы мал жайылымына апарып алты жүз гектар жерге ектіріп тастады.

«Колхоз дәулетін босқа шашып жатыр, сусыз жерге жоңышқа шықпайды»,— деп сәуегейсігендер де табылды. Ондайларға Өмірбек:

— Бұрау басын сындырмай, үйінде жатқан ғана қателеспеуі мүмкін. Ал, мен болсам, осы колхоз үшін бір-демелер тындырып жүргенге ұқсаймын. Қателесуім ықтимал!— деп жауап берді.

* * *

Көктемгі егіс аяқталса, пішенге түскенге дейін біраз бір күндер болады. Бұл шаруа адамының арқасы босайтын бір шақ. Өмірбек осындай бір кезеңді пайдаланды да, демалыс алып, облыс орталығына аттанды.

Шаруа баққан адамның әр нәрсені орайластыра жүретін әдеті емес пе, Өмірбек жолшыбай қысқы мал жайылымына соға кетуді мақұл көрді де, Тасқұдыққа тартты.

Мұндағы көңіл тойдырарлық бір нәрсе — қар суымен егілген жоңышқа қаулап өсіп, бойлап қалыпты. Тіпті кей жерлерде шешегін де жара бастаған. Тез шабу керек екен,— тегі, күзге дейін екі оруға болады-ау, сірә,— деп ойлады Өмірбек.— Рас, қолдан суарылса жоңышқаны бір жазда үш-төрт мәртебе де оруға болады. Бірақ биылғы жыл үшін бұл да табыс. Ең қолайлысы — қыста осы өңірді жайлайтын малға екі жүз шақырымнан пішен тасылмайтын болады енді.

Осындай қуанышпен ол қалаға келді. Колхозға жаны шын ашитын адам демалыстамын деп шалқайып жата ала ма. Пішенге түсер мезгіл де таяп келеді. Шөпті шабу оңай-ау, бірақ соны үю бір машақат болғалы тұр. Қол күші жетпейді. Ал шөп айырайтын машина дегенің бұл ауылдағылардың түсіне де енбепті. Жатнай-тұрмай сондай бір төрт-бес машина сатып алу керек.

Өмірбек осы мақсатпен облсельхозтехникаға барып еді, ойда жоқта Мұстафа деген бір жолдасымен жолығыса кетті. Ол бұрын Өмірбекпен бірге оқыған еді, енді осындағы облыстық бір мекеменің бастығы болатын.

— Ауылға барам деп не болып кеткенсің, жаным-ау?— болды досының алғашқы сұрағы.

Өмірбек бұған әдепкіде мән бермеген еді, былай шыға бере жәбірленіп қалды. Өмірінде пәлен болсам деп ар-

ман етіп, шен қуып көрген жоқ-ты, алайда неге екенін кім білсін, дәп мына арада: «Қалада істеп жүре берсем ғой, ендігі мен де бір қазанның құлағын ұстаған болмас па едім,— деп досына сәл қызғаншақтық білдірді.— Шынында да мен осы не болып кеткенмін? Керзе етік, фуфайка дегенінді колхоз председателінің маңдайына жазып қойып па». Осыдан кейін ол баяғы ықшам шалбарын, жеңіл шебелетін, сырттан салатын шолақ жең әсем көйлегін киіп жүретін болды. Бұрынғыша шашын өсіре бастады. Демалыс бітіп, ауылға аттанар күн де таяп қалды. Соны естіді ме, кім білсін, Мұстафа телефон соғып, мұны қонаққа шақырды.

— Келмей қалып жүрме, басқа да шаруа бар,— деп қойды ол.

Кешке Мұстафаның өзі есік алдына шығып қарсы алды мұны.

— Міне, енді адам болыпсың ғой,— деп әзілдеп, үйге алып жүрді. Жылы да сәнді бөлмеде, мол дастархан үстінде шынайы әңгіме басталды.

— Достым, саған менің көңілім толмай жүр,— деді Мұстафа.— Қаладағы үй-жәйінді тастап сенікі не осы? Балаларды үйренген мектебінен, Күлтайды кино-театрынан айырдың. Сен мұнынды қой. Біздің мекемеде бір бөлім бастығының орны бос. Жалақысы тым жақсы. Сен сол орынға келетін бол. Көнсең болды, басқасын өзім тындырамын.

Өмірбек колхозды мақтай бастап еді, Мұстафа оны сөйлеттірмей тастады.

— Немене, мені колхоз құрылысының жауы деп ойлайсың ба. Сен бір-ақ колхозда отырсың. Ал, мына біздің мекемеге ондаған колхоз қарайды. Бұл орында отырсаң, сен сияқты маманның шарапаты бір ғана колхозға емес, жаңағы ондаған колхоздың бәріне де тиетін болады.

Мұстафаның сөзінде жан бар сияқты-ау осы. Өмірбек ойланып қалды.

Екі дос түннің бір уағында ажырасты. Өмірбек колхоздан босап келмек болып ауылға тартты.

* * *

Жұрт клубқа лық толды. Өмірбек әдейі баяғы қала киімін киіп келді. Ең әуелі, өзі келгеннен бергі жұмысқа қысқа ғана ақбар берді. Содан кейін:

— Ал, ағайын, араларыңда біраз күн дәмдес болдым.

Қолдан келгенше аянып қалғаным жоқ. Енді маған рұқсат беріңіздер,— деп өтінішін айтты.

Жұрт шу ете қалды.

— Неге бізден жеріңіз? Себебі не?

Өмірбек мұны бір шу көтеретін мәселе болар деп ойлаған жоқ еді. Қапелімде жауап таба алмай қалды.

— Неге кетпексің, соныңды айтшы?

Ебін таппаған тұз жалайды дегендей, Өмірбек жоқты сылтау етті:

— Мен қалада өскен адаммын, әлгі керзі етік, фуфайка дегенің жалықтырып болды әбден.

— Сол да сөз болып па. Дәлел емес,— деп дауыстады залдағылар.

Өмірбек енді жол тауып кетті.

— Е, былтыр тәуір-ақ сөз еткен жоқ па едіңіздер!

— Ой, тәйірі-ай, көпшілік болған соң не делінбейді.

— Босатылмасын!

Сөзді қазір колхозда шаштараз болып істейтін баяғы қауға сақал алды.

— Өмірбек шырақ, сен бұл колхоздан кетпе. Шаруа жәйін білетін, тыңғылықты бала екеніңді таныттың. Білмеген адам у ішеді демей ме атаң қазақ. Ол білместіктен туған жәй. Кім не киеді, онда біздің шаруамыз жоқ. Қаласаң қалаша киін, қаламасаң далаша киін. Өз еркің. Бірақ біз сені босата алмаймыз.

«Ие, босата алмаймыз. Қалай киінсе де өз еркі!»— болды жиналыстың ақырғы қорытындысы.

* * *

Өмірбек пен Қанатбай, Сәтімбай үшеуі жиналыстан бірге шықты.

Клуб пен колхоз кеңсесі жас отырғызылған аумақты бақша ішінде еді. Бақша аласа балшық дуалмен қоршалған болатын. Қақпаға келгенде Өмірбек сәл аялдаңқырай берді.

— Сәтеке, ендігі жұмысты осы дуалды қиратып, шарбақ жасаудан бастауымыз керек. Ертең трактор шақырыңыз. Облыстан ағашқа наряд алып келдім.

Сәтімбай үндемей қалды. Оған себебі де бар. Осыдан біраз жыл бұрын бұл дуалды Сәтекең өзі қалатқан болатын. Ең әуелі, ол дүйім жұртты жинап алып, тазалық, мәдениет туралы кең түсіндірме жасаған. Содан колхоздың бір-екі бағланын шалып, көпті сенбілікке шақырып еді. Дуал қаланып болған соң, әлдебір керемет істі тын-

дырып тастаған адамша, талай күн көтеріліңкіреп те жүрген. Сөйткен Сәтекең қалай үндесін енді.

— Шынында, осы бір балшық дуалдар көшелердің де, үйлердің де шырқын алып болды. Құрту керек, — деп парторг Өмірбекті қостады.

Ақылды Сәтімбай ойланып барып: «Жан бар сияқты-ау бұл сөзде. Ана Байданқұл мен Жәйлаубайға берілген еңселі көк сырлы үйлерді балшық дуалмен қоршаса, не сәні болар еді?! Соқыр болыппыз ғой өзі» — деп түйді. Байымдаса, Өмірбек бір қырдан асып түскендей. Сын қырқасы. Жас қыранның шын қияға самғайтын шағы енді келген сияқты.

П Ы Е С А Л А Р

ӨКІЛ ӘКЕ

САТИРАЛЫҚ КОМЕДИЯ

ҚАТЫНАСАТЫНДАР:

Рақмет

Сәрімгерей

Сара

Флора

Жатақбай Әріпович — Ғылыми-жобалау институтының директоры

Тілші

Қарабаева Ғылыми-жобалау институтының қызметкері.

Роза

} Ғылыми-жобалау институтының қызметкерлері

Оқиға осы күнгі

Бұл пьеса Қ. Жойқынбековпен бірлесіп жазылған.

БІРІНШІ АКТ

Жобалау институтының жұмыс бөлмелерінің бірі. Бес адамға арналған орын. Қабырғаға әр түрлі зәулім үйлердің үлкейтілген эскиздік жобалары ілінген. Анадай стол үстінде телефон, таңертеңгі сағат тоғызға жуықтап қалған кез. Бөлмеде Сара, телефон шылдырайды.

Сара. Алло, нә, мен. О, алла тағаланың әмірі. *(Ашынып.)* Қойсаңшы, енді бір мезгіл. Баланы ағам алып кеткен. Балада жұмысың болмасын. Ой, тәйтік неме, әуелі өз қара басыңды сақтап ал. Миымды қатырма. Жұмысқа бұдан былай телефон соғушы болма. *(Трубканы орнына қояды. Телефон тағы шылдырайды. Сара басып тастайды. Есіктен Флора ішек-сілесі қатып, күліп келеді. Сара оған таң қала қарайды.)*

Флора. Біздің азбанды айтамын. Енді жүгірумен айналысатын болыпты. Ойпырым-ай, адам да өзгере береді екен. Бақайын қимылдатуға ерінуші еді... Әлгінде парк ішімен келе жатсам, балпаң-балпаң етіп жүгіріп барады. Алдында шынашақтай болып тырп-тырп етіп біздің бастық, қарап тұрсаңыз күлкіңіз келеді. Екеуі қарсақ пен түлкі тәрізді.

С а р а (*немқұрайды*). Жүгірсін. Денсаулық қамы да. Ф л о р а. Ой, Сара-ай, Сәлімгерейдікі қайбір денсаулық қамы дейсіз, бастықтың көзіне түсу де. Ол баяғы бізге айтатын көп стратегиясының бірі де.

С а р а. Әйткенмен, сол Сәлімгерейдің есебі мықты, пайдасын біледі.

Ф л о р а (*күліп*). Иә, иә, есебі бар. Осы жүгірістің өзінде де бір есебі жатыр. (*Енді ғана Сараға назар аударып*.) Өңің қашып кетіпті ғой. Ауырғаннан амансың ба?

С а р а (*күрсініп*). Әйел байғұстың бұл тіршілікте көретін қызығы бар деймісің.

Ф л о р а. Не болды, Сара, жайша ма?

С а р а. Әлгі неме келіп, түнімен тағы жанжал шығарғаны.

Ф л о р а. Біржола кетсе де, келе бере ме?

С а р а. Сұрама. Тура бұралқы ит сияқты. Жай келсе бір сәрі ғой, ішіп келеді.

Ф л о р а. Өзіңде де бар, келмейтіндей етіп жіберу керек қой.

С а р а. Флоражан-ау, болмайды. Сан рет милиция шақырып, машинасына салып бердім. Ертеңіне сүйретіліп тағы келеді. Нервіден нерві қалмады. Бұл еркектер бар ғой, барып тұрған ақымақ, эгоист.

Ф л о р а. Уайымға салына бермесейші. Бәрін де ұмыт.

С а р а. Қанша ұмытайын десем де ұмыта алатын емеспін. Флора ана графиннен су әперіп жіберші, дәрі ішейін. (*Флора су әпереді, Сара дәрі ішеді*.) Міне, отызға жетпей ауру болып отырғанымыз. Азаппен өткен тіршілік.

Ф л о р а (*жарқын*). Уайым теңізіне сонша батып... не бұл? Құдайға шүкір, үй ішің, бір басыңа жетер табысың бар. Тесік моншақ жерде қалмақ емес. Жолығасың әлі бір жақсы адамға!

С а р а. Құрығанда еркегі құрысын. Өңім түгіл түсімде көрмеймін енді. Бұл еркектер бар ғой, Флоражан, бір қалыптан шыққандай ұқсас. Күліп тұзаққа түсіреді де, сонан соң күңіренеді. (*Телефон безектей жөнеледі*.) Мынау тағы сол. Флоражан, өзін ендігәрі телефон соқпайтындай етші.

Ф л о р а. Алло, иә, ол кісінің қолы бос емес. Бір емес, жарты минутқа да уақытым жоқ. Үздікпеңіз. Сөзге түсінбейтін болыпсыз ғой. Ал сөз ұқпайтын болсаңыз басқа шара қолданамыз. Иә, милицияға, мен звондасам он бес тәулік емес, он бес ай отырасыз. Тоқетері осы. Енді телефон соққанды қойыңыз. (*Трубкины орнына қояды*.)

Он бес ай отырғызам дегенде састы білем, тұтығып қалды.

С а р а. Милицияға әбден еті үйреніп алышты. Сауықтыру орнында капитан Миша, лейтенант Саша дейтін жолдастарым бар деп бөсіп отырады.

Ф л о р а. Мынауың суға салса батпайтын, отқа салса күймейтін бір пәле ғой.

С а р а. Сұрама. Ішкіштер аязға қатып, машинаның астына түсіп өліп жатады. Ал бұған еш пәле жуымайды.

Бөлмеге жүгіре басып Рахмет кіреді. Қолында бір букет гүлі бар.

Р а қ м е т. Сәләматсыңдар ма, қыздар! Келе жатқан мерекелеріңізбен. *(Сара үндемейді.)*

Ф л о р а. Сәлем, сәлем. Немене, командировка бітіп қалды ма?

Р а қ м е т. Шаруамды бітірген соң жата берем бе? Қайттым. Жобамды қабылдап алды. Осы келесі жарты жылдықтан бастап менің жобам бойынша жаңа үйлер Ташкенттің өзінде салына бастайды. *(Сырт киімін шешіп, қолында гүлі бар Сараға жақындап келеді.)* Сара Мәмбетовна, мерекелеріңіз құтты болсын, мына гүлді арнайы сіздерге әкелдім.

С а р а. Аулақ, аулақ. Мен сенен гүл сұрадым ба? Гүлің өзіңе, өздерің осы тыныш жүріңдерші.

Р а қ м е т. Сара Мәмбетовна, жарайды, кінәлі мен. Жұмыс бабымен сөзге келіп қалдық. Аяндай шыным, ар жағымда ештеңем жоқ, қызбалықпен шығып кеткен артық бір сөз. Кешіріңіз. Осы бізден бұрын басқа бір ауыз сөз болды ма?

Ф л о р а *(күліп)*. Қай жігіт сонау Ташкенттен гүл алып келеді. Енді райыңнан қайт, Сара.

Р а қ м е т. Сара Мәмбетовна, жүрер алдында әдейі бір жолдасымды іздеп тауып, соның арқасында қаланың оранжереясынан алдым. Индия гладиолусы. *(Арқасынан қағып, қолына гүлді ұстатады.)*

С а р а. Рақмет! Рақмет! Әлгінде ғана әлгі өзің көрген ағаң настроениямды бұзып қойып еді. Соның әсері болар, әйтпесе саған неге өкпе сақтаймын. Менің қайтымым тез ғой. Оны өзің білесің. Флора, бүгін кешке әйелдер мейрамы ғой, бірге тойлайықшы. Анау Сәлімгерей бар, бәріміз. Осы күрмеуге келмейтін қысқа тіршілікте ұрыс-керістің қажеті жоқ.

Ф л о р а. Сара Мәмбетовна, мұныңызға әбден қосыламын.

Рақмет. Сара Мәмбетовна, өте жақсы идея. Бірақ, бүгін мүмкіндік болмай тұрғаны.

Флора. Мүмкіндігіңнің жоғы қалай?

Рақмет. Флора, оны кейін айтамын.

Флора. Құпия ма сонда?

Рақмет. Иә, әзірге құпия.

Сара. Рахмет-ау, айналдырған бесеуміздің арамызда осы уақытқа дейін қандай құпия болып еді?

Рақмет. Сара Мәмбетовна, мені әзірге қинамай-ақ қойыңыз — құпия сыр ертең-ақ ашылады, сонда білесіз.

Флора. Ойпырым-ай, ә, не құпия екен? Мүмкін үйленетін шығарсың, оның несі құпия?

Рақмет (*күмілжіп, ұялыңқырап.*) Әзірге айтпаймын.

Флора. Жұмбақтың шешуі қиын болды-ау, Сара.

Сара. Не де болса қуанышты оқиға. Асықпай артын күтейік.

Рақмет. Иә, артын күтіңіздер.

Сара. Бар, бар. Жолыңнан қалма, Рақмет (*Рақмет шығып кетеді.*) Түк түсінсем бұйырмасын. Ненің қуанышы бұл.

Флора. Мен де қайранмын. Әйтеуір, әбігерге түсіп жүр.

Маңғаз басып бөлмеге Сәлімгерей кіреді. Қолында дәу қара портфель.

Сәлімгерей. Сәлем, қыздар?

Флора. Сәлем, сәлем.

Сәлімгерей (*гүлді көріп*). О, гүл! Наурызда гүл әкеліп жүрген қай сері?

Флора. Рақмет!

Сәлімгерей. Оу, келіп қалған ба? Шаруасы не болыпты?

Флора. Жобасын мақтап тұрып қабылдап алыпты.

Сәлімгерей. Қабылдаса, қабылдаған шығар. Ал мақтады деген сөзді өз жанынан-ақ қосқан болар ол жігітіміз.

Флора. Сәлімгерей, осы саған не болған? Жаныңда жүрген жолдасыңды көре алмау деген жақсы қасиет емес.

Сәлімгерей. Көре алмағандық емес, шыны солай. Біздің бұл жігіт кейде асқақтап сөйлейді.

Сара. Сәлімгерей, осы жұрттың сыртынан өсек айту-

дың қажеті не? Рақмет — қолынан іс келетін жігіт. Талай конкурста жеңіп шығып жүлде алды ғой.

Сәлімгерей. Алса алсын. Біз де аламыз.

Сара. Ал, ал. Қуанбасақ, ренжімейміз. Қасыңдағы жолдасыңның мәртебесі өсіп жатса, маған да, Флораға да қуаныш.

Флора. Әй, Сәлімгерей-ай, қайтесің сол басы артық сөзді көбейтіп, онан да бізді мерекемізбен неге құттықтамайсың?

Сәлімгерей. Иә, солай де *(күледі.)* Неге асығамыз. Мереке ертең, уақытында құттықтаймыз да. Біз темірді қызған кезде соғамыз.

Сара. Сол қызған кезінде соғамын деп жүріп қартайып қалғаныңды сезбессің.

Сәлімгерей. Оу, Сареке, қайдағы кәрілік? Биыл ғана жиырма жетіге шықтым.

Сара *(кекеткендей)*. Е, онда сәби екенсің. Баяғының жігіттері он үшінде үйленіп, отау тігуші еді. Ондай еркектер жоқ қой қазір. Қазіргілердің айналдырғаны арақ, қала берді сөз.

Сәлімгерей. Сареке, сіз ыңғай осы настроениемен сөйлейсіз, зер салып қараңызшы, баяғының қазағы бір басқа, ал біздер бір басқа. Біз білім қуған адамбыз. Олар не? Оларда істейтін жұмыс болмаған соң, зеріккеннен үйленетін болған.

(Бөлмеге тілші кіреді.)

Тілші. Сәлематсыздар ма? Мен облыстық газет тілшісі боламын. Осылай қарай жол түсіп келе қалғаным. Сіздерден жасыратыны жоқ, редакция атына домалақ арыз түсті... Сіздермен сөйлесіп, әңгімелессем деген ниетім бар еді. Қарсы емессіздер ғой.

Флора, Сәлімгерей. Жоқ қарсы емеспіз. Сұраңыз, білгенімізді айтамыз.

Тілші. Сара Мәмбетовна кім болады?

Сара *(өңі қашып)*. Тағы не сұмдық?

Тілші. Абыржымаңыз. Арызда сіздің күйеуіңізден айрылысқаныңыз туралы жазылышты.

Сара *(ашынып)*. Бұл жұрт енді ештеңе таба алмаған соң жапсардан сығалайтын болғаны ма? Рас, жасырмаймын, күйеуім ішкіш. Бірге тұруға мүмкіндік болмады.

Тілші. Сара Мәмбетовна, қиналмаңыз. Ондай жағдайларды білеміз. Ақты-қарасын шешуге тырысамыз. Роза Асанова кім болады?

Ф л о р а. Ол демалыста.

Т і л ш і. Жұмысқа қашан келеді?

Ф л о р а. Бүрсүгіні келіп қалады.

Т і л ш і. Ал Жаңбырбаев Рақмет кім?

Ф л о р а. Әлгінде ғана бір жерге кетті. Келіп қалар.

Т і л ш і. Сіз Фархудиновнасыз ғой?

Ф л о р а. Иә. Менің де атым бар ма арызда?

Т і л ш і. Бар. Сонсоң сұрап отырмын. *(Пауза.)* Ертең үлкен мереке. Тойдың шырқын бұзбайық. Мерекеден кейін төрт көздеріңіз түгел жиналғанда кең отырып әңгімелесерміз. Әзірге сау болыңыздар. *(Шығып кетеді. Бөлме іші тым-тырыс.)*

С а р а. Әлгі тілші бәрімізді жіпке тізгендей етіп кетті ғой.

Ф л о р а. Қолың сынғыр кім екен жазып жүрген?

С ә л і м г е р е й. Кім дейтінің бар ма, қазіргі заманда бәрі сауатты, бәрі жазғыш.

С а р а. Сәлімгерей, тілші бөлмеде отыратын бәріміздің атымызды атады. Тек сен туралы сұрамады.

С ә л і м г е р е й *(жайбарақат)*. Сонда арыз жазған мен деп отырмысың?

С а р а. Сырттан біз туралы қалам түрте қоятын ешкім жоқ сияқты еді...

С ә л і м г е р е й. Бұл сөздің де жаны бар. Мүмкін домалақ арыз жазған осы бесеуміздің біріміз шығармыз. Немесе, ашынып жүрген күйеуің шығар.

С а р а. Қиялдай берме, Сәлімгерей. Дәуде болса, сен жаздың.

С ә л і м г е р е й. Дәлелің?

С а р а. Дәлел сол, — бәріміздің атымыз аталғанда сен жоқсың.

С ә л і м г е р е й *(күліп)*. Жоқ болуы да заңды. Өйткені, ешқандай қылмысым жоқ. *(Кілт өзгеріп.)* Бұл ойын сөз ғой. Сареке, өзіңіз ойлаңызшы, егер арызды мен жазсам, сендерге күдік келтірмеу үшін әуелі тізімге бірінші өзімді қоямын ғой. Оны ойламайтын мен тауықтың миын жеген адам емеспін. Сареке-ау, осынша жасқа келіп, қалтамда қарағайдай дипломым бар. Сонда мені мұрынның астынан басқаны көрмейтін наданға санағаныңыз ба? *(Пауза.)* Ал арызды кім жазғанын сол тізімдегі адамдардың арасынан ізде. Сол логикаға жатады.

Ф л о р а. Ойпырым-ай, ө, бәріміз кінәліміз. Жұрттың арасында судан таза, сүттен ақ, Сәлімгерей, сен болғаның ба?

С ә л і м г е р е й *(жақтырмай)*. Флоражан, мен ұрлық

жасап, ешкіммен төбелескенім жоқ, айналдырғаным тиесілі қызметім. Енді маған қайт дейсің?

Флора. Қылмыс жасау — ұрлық немесе төбелес қана емес. Оның сан түрлі жолы бар. Сеніңше мынау Рахмет, Сара Мәмбетовна, бірдеңе бүлдіріп қойып па?

Сәлімгерей. Флора, қойшы, оны тілші анықтар. Дискуссия құруға уақытым жоқ. Қарабаеваға кіріп шығамын. *(Есікке жақындай беріп кілт тоқтайды.)* Сендер ана жолы кәсіподақ жиналысында Рақмет пен Розаның қалай сөйлегенін ұмытқан жоқ шығарсыңдар.

Сара. Екеуінің айтқаны шындық.

Сәлімгерей. Е, Сара, Сара. Біреу аяқ астыңнан ор қазса, сен оның шашбауын көтересің. *(Шығып кетеді.)*

Флора *(ойлы)*. Расында, сол екеуінің бірі шығар. Түсінбеймін. Қалай сонда, өздерін өздері жаза ма? *(Телефон шылдырлайды. Флора трубканы көтереді.)* Иә, нә, сәлем, Клара, той бірге болсын. *(Өңі өзгеріп.)* Қой, мүмкін емес, қашан... Ие, апырмай, біз естігеміз жоқ. *(Трубканы орнына қояды.)* Мәссаған, безгелдек. Роза босаныпты.

Сара. Роза босаныпты? Осы өзіміздің Роза Асанова ма?

Флора. Иә.

Сара. Қой, Сәлімгерей тәрізді құрдастарының біреуінің мына 8-ші март күні әдейі шығарған әзілі де.

Флора. Бастықтың қабылдау бөлмесінде отыратын Клара қыздың бір құрбысы босанып, соны құттықтауға перзентханаға барған екен тізімнен көріпті. Асанова Роза, бесінші палатада деп жазып қойыпты.

Сара *(сеніңкіремей)*. Перзентханаға звондасам ұят болып жүре ме?

Флора. Звондаңыз. Онда тұрған ештеңе жоқ. *(Сара звондайды да, көзі бағышып отырып қалады.)*

Сара. Рас болып шықпасын! *(Пауза.)* Әлгі тілшінің келуі де тегін емес. Сірә, бір нәрсенің шет жағасын біліп жүрген болуы керек.

Флора. Ал білсе бізге неге айтпайды?

Сара. Флоражан-ау, сен қызықсың. Әкесі жоқ бала туралы не айтсын. Әліптің артын күтіп, бізден сыр тартуға келген де.

Флора *(ойлы)*. Мүмкін. *(Салы суға кеткендей көңілсіз Сәлімгерей кіреді.)*

Сәлімгерей. Бұл қырсықты қойыңыз, жобамды

конкурсқа жібермей қойыпты. Бар пәле өзіміздің Рақметтен келді. Оны ішім сезеді.

Флора. Асығыс байлам жасама, Сәлімгерей. Әуелі білейік те.

Сәлімгерей. Білсек білейік. Міне, Рақметтің өзі де келді.

Рақмет (*асығыс*). Қыздар, Қарабаевадан рұқсат алдым. Мен бір жерге барып келейін.

Флора. Рақмет, бір минутке тоқташы.

Рақмет (*шыдамсыздана сағатына қарайды*). О, не тағы?

Флора. Сәлімгерейдің жобасын рецензиялаған сен бе?

Рақмет. Оны кім айтты?

Сара. Жалтарма, Рақмет, біз бәрін білеміз.

Флора. Жалтарғанмен жағаңнан шығады.

Рақмет. Міне, көзі отыр ғой, жобасы тым нашар екен.

Сәлімгерей. Қыздар, естіп отырсыңдар ма? Өзі айтпаса, Рақмет маған қарсы болды дегенге сенбес едім.

Рақмет. Басқа амалым болмады, қыздар. Сәлімгерейдің жобасын көрдіңдер ғой. Менен басқа да рецензенттер бар. Ертеңгі күні мынаның несін конкурсқа жіберген деп көзге шұқымай ма?

Флора. Ал, Рақмет, сен осы арада Сәлімгерейді көзге шұқыдың.

Рақмет. Түсінсейші, Флора. Бұл көзге шұқу емес. Ертеңімізді ойлайтын болсақ, біз осы бір бөлмеде, бір терінің пұшпағын илеп отырып бірімізге-біріміз кемшілігімізді неге айтпасқа. Мен Сәлімгерей жобасындағы кемшіліктерді көрсетсем, оным — болысқандық емес пе?

Сәлімгерей. Бүйтіп сылап сипамай-ақ қой.

Рақмет. Сен шын ренжіп тұрсың ба?

Сәлімгерей (*мырс етіп*). Енді немене, қуанайын ба?

Рақмет. Менің жолдастық сынымды теріс қабылдасаң, онда қатты өкінемін.

Сәлімгерей. Өкіндің не, өкінбедің не, жасадың ғой, әйтеуір.

Рақмет. Бәрібір айтқанмен сен түсінбейді екенсің. Кең отырып сөйлесерміз кейін. Жобаңның кемшілігі қай жерде екенін сонда дәлелдеп беремін. Ал кеттім.

Сәлімгерей. Міне, қандай адамдар. Көзінді бақырайтып қойып маңдайға ұрады.

Флора. Сәлімгерей, сен қойшы. Дүниенің тетігі осы

бір конкурста тұрған жоқ. Алда талай конкурс бар. Сен естідің бе, Роза босаныпты.

Сәлімгерей. Роза босаныпты?!

Флора. Әлгі бір әзірде Сара екеуміз перзентханаға звондап білдік.

Сәлімгерей (күліп). Ертең 1-ші апрель емес, 8-ші март қой.

Сара (өрекпін). Сәлімгерей-ау, қайдағы ойын, жұрт өзін жан алқымға келгендей сезініп отырса.

Сәлімгерей (қалтасынан бет арамалын алып, маңдайын сүртеді). Бөлме ысып кетіпті ғой. Терезе жапқышын ашайыншы. (Пауза). Ал баланың әкесі кім екен? Перзентханаға звондап әкесін сұраңдаршы.

Сара. Қой, пәледен машайық қашқан, қырсығы тиіп жүрер.

Флора (ашулы). Әкесі, әкесі, немене сен, бір наивный адамға ұқсай қалғаның. Әрине, әкесі жоқ, шата бала.

Сәлімгерей (ойлы). Все же әкесі бар.

Флора. Мүмкін сен шығарсың?

Сәлімгерей (шошын). Флора, бұл ойнайтын ша-руа емес.

Флора. Ойнап тұрғаным жоқ, шыным.

Сәлімгерей (есікті тартып жабады). Тыс-с-с, үй сыртында адам бар.

Сара. Қой, Флора, біреу шын деп ойлап қалар.

Сәлімгерей. Иә, иә. (Сараның алдындағы гүлге қарайды.) Міне, қулық қайда жатыр. Айтыңдаршы, Рақмет осы гүлді ненің қуанышына әкелді.

Сара. Мереке құрметіне, бізге тапсырды ғой.

Сәлімгерей. Ай, аңқаусыңдар, қыздар, аңқаусыңдар.

Флора. Жігітім, өзің гүл әкелмеген соң Рахметті көре алмай тұрсың-ау деймін.

Сәлімгерей. Маскировка дедім ғой, маскировка! Сендерді ауызға алып, өз жағына тарту.

Флора. Түк түсінсем бұйырмасын.

Сәлімгерей. Не түсінетіні бар, бұл бала ойламаған жерден ет қызуымен болып қалған. Енді, міне, қашқақтап жүр. Ертең мұны сендер жақтасаңдар болды.

Сара. Қой, Рахмет ондайға баратын жігіт емес.

Флора. Бізден жасырмауға тиісті?

Сәлімгерей. Қыздар, мен жай өзімнің көңілге

түйген ойымды айтып отырмын. Ол үшін кінәламассыңдар.

С а р а. Әйтеуір екеуіңікі де қызық. Жасырымбақ ойнаған балалар сияқты. Роза перзентханаға түсті деп айтпай ма? Кейін ашыларын білмегені ме сонда Рахмет?!

Ф л о р а. Некесіз болған соң ұялғаны да. Рахмет айтпаса, айтпасын біз былай жасайық: мына гүл бар, буфеттен бір шампан алып Розаға барайық та, құттықтайық.

С ә л і м г е р е й. Міне, табылған ақыл.

С а р а. Жұр, Флора, буфеттен шампан, конфет алып келейік. *(Екеуі шығып кетеді.)*

С ә л і м г е р е й *(оңаша)*. Сенің құлығың іске аспас, Жаңбырбаев жолдас! Менің жобамды жамандағанда, бөлім меңгерушілігіне жоғарылап кетеді деп қызғанғаның ғой. Сонда өзің болмақсың ба, бөлім меңгерушісі? Өтпейді бұл құлығың. Сәлімгерей сенен екі, үш көйлекті бұрын тоздырған.

Бөлмеге асығып-үсігіп Сара мен Флора кіреді. Құшақтары толған сыйлықтар.

С а р а. Бір қызық болсын, ду етіп барамыз да ес жығызбай бірден бас саламыз. Сәлімгерей сен неғып отырсың, тұр, киін.

С ә л і м г е р е й. Қыздар, мені әурелеп қайтесіңдер. Өздерің әйел кәдесін жасап, өздерің-ақ бара беріңдер.

С а р а. Сенің осындайда бүйректен сирақ шығарып бөлініп қалатының-ай.

С ә л і м г е р е й. Сара, тағы да айтамын, түсін. Бұның өзі шепетильный мәселе. Мен барсам мүмкін Рахметтің көңіліне келіп қалуы да ғажап емес...

С а р а. Сәлімгерей-ау, не айтып кеттің. Мына түлкі бұлаңың не?

С ә л і м г е р е й. Сар-еке, бұны түлкі бұлаң деп ұқпаңыз, дипломатия.

С а р а. Сонымен, немене, бармайсың ба?

С ә л і м г е р е й. Бара алмаспын.

С а р а. Онда біз де бармаймыз.

С ә л і м г е р е й. *(ойлы)*. Неменесіне асығамыз. Роза аяқ-қолын бауырына алып, өзіне-өзі келсін де.

Ф л о р а. Мына сөзінің жаны бар. Артын бағайық. Әуелі Рахметпен заңды түрде ЗАГС-ке отырсын. Содан кейін барып құттықтаймыз. Әйтпесе, қазір әкесі жоқ баланы құттықтаудың жөні келмейді.

С ә л і м г е р е й. Флора, сен дұрыс айтасың. ЗАГС-ке тұрсын ең алдымен. Егер біз нравственный тұрғыдан

қарайтын болсақ, бұлардікі үлкен ұят, тіпті советтік моральға жатпайтын қылық. Ашығын айтқанда, мұның өзі біздің бетімізге шіркеу, қала берді бүкіл коллектив атына түскен дақ, ойпырым-ау, ана перзентхананың дәрігерлері Розаның ЗАГС-те жоқ екенін баяғыда білді ғой, сымсыз телефон арқылы жобалау институтының пілдей бір архитекторының бала тауып жатқаны талай жерге жеткен шығар.

С а р а. Бұған алдымен кінәлі Рахмет. Неге ЗАГС-ке бармайды. Ертең сөз келмеу жағын ойлауы керек қой.

С ә л і м г е р е й. Бұл мәселеге институт директоры мен Қарабаева қалай қарайды екен, солардың пікірін білу де теріс емес. Жалпы, Рахметтің осы поступкасын ерегіскенде анау тілшінің құлағына салып жіберсек те болады.

Ф л о р а (шошына). Сәлімгерей, сенің есің ауысқан шығар. Сонсоң не болады?

С ә л і м г е р е й. Болары болып жатсын.

Ф л о р а. Сен просто мені, мына Сара Мәмбетовнаны аямайсың.

С ә л і м г е р е й. Мен аяймын. Бірақ, мына Рахметке деген ыза бар ғой, иттікке иттік жасау керек. Ашығын айтқанда, меніңше, редакцияға хат жазып жүрген де сол.

С а р а. Мынандай жағдайда миы бар адам хат жаза ма? Өзіне сөз келеді ғой.

С ә л і м г е р е й. Бола береді. Сасқан үйрек кейін қарай сүңгиді дегендей.

Ф л о р а. Рахмет сасып жүрген адамға ұқсамайды.

С ә л і м г е р е й. Сырттай ғана.

С а р а. Енді не істейміз?

Ф л о р а. Қаңқу сөздің етек алып кетпеу жағын ойлап, қайтсек те Рахмет пен Розаны ЗАГС-тен өткерейік. ЗАГС-те бір танысым бар еді, сонымен ақылдассам ба екен?

С ә л і м г е р е й. Не істеу керегін Рахметтен сұрау қажет.

С а р а (терезеге қарап). Әне, Рахметтің өзі де келе жатыр.

Ф л о р а. Тез оралды ғой.

С ә л і м г е р е й. Әне, әне, шапқылап келеді. Әке болудың қуанышы да бұл.

Үшеуі терезеге қарайды.

Ф л о р а. Ал, Сара Мәмбетовна, не тұрыс бар. Шашу рәсімін жасаймыз ба?

С ә л і м г е р е й, С а р а. Ал, жасалық.

Рахмет кіре бергенде Сәлімгерей шампан атады. Сара мен Флора Рақметтің құлағынан ұстап, «әке», «әке» деп айқайлайды.

Рақмет (*аң-таң*). Бұларың не?

Сара. Кішкентайдың бауы берік болсын!

Рақмет. Қайдағы кішкентай?

Флора. Әлі де жасырады. Ұялмай-ақ қой енді. Қуанышыңа ортақпыз. Розаның аман-есен жаны қалғанының өзі үлкен той.

Сара (*шампан толы стаканды қолына алады*). Розамен екеуіңнің бақытты өмір сүрулерің үшін!

Рақмет. Ау, Розаларың не, Розаны көрсем көзім шықсын.

Сара. Жарайды, жарайды. Ешкім де сендерді кінәламайды, ондай-ондай бола береді. Сүйіскен адамдар үшін ЗАГС-деген не тәйірі!

Рақмет. Түк түсінсем бұйырмасын.

Флора. Әуелі мына шампанды ішіп қой. Сонсоң түсінесің.

Сара. Не болып қалды? Біз жаңа телефондастық қой. Бала да, Роза да аман демеді ме?

Рақмет. Сәлімгерей-ау, мыналар не деп тұр, түсіндірсейші.

Сәлімгерей. Не түсіндіретіні бар, сәбидің бауы берік болсын.

Рақмет. Ей, сендерді бірдеңе шалықтап кеткен бе?

Сара. Мынауың не дейді? Рахмет-ау, бұл не жұмбағың? Басқалардан жасырсаң да, бізден несін жасырасың.

Рақмет. Айналайын Сара, Розаны көрмегеніме бір ай. Демалысқа шыққалы кездессем керең болайын!

Сара. Қойшы енді, үлкеннің ісін жасайсың да, баланың сөзін сөйлейсің. Флоражан-ау, айтпаушы ма едім, бұл еркектерде иман жоқ деп. Қарашы, міне, табан астында, көзін жұмып жібергенін.

Рақмет. Сара, осы уақытқа дейін сыйлағаннан басқа жазығым жоқ. Енді бірдеңе естігіңіз келмесе, жайыңызға отырыңыз.

Сара. Қойдым ендеше.

Флора. Сені қандай шайтан түртті, бағана қуанғаннан есің шығып жүр еді, енді мынауың не? Әлде, біреуі бірдеңе деді ме? Жұрттың сөзіне нанба. Олар алшақтатпаса, жақындатпайды.

Рақмет. Флора, бос сөздің қажеті қанша.

Флора. Айтшы сонда тоқ етерін, бала сенікі емес пе?

Рақмет. Розаң да, балаң да аулақ.

Флора. Түк түсінсем бұйырмасын.

Сара. Апырмау, мынау қызық екен. Сол екі арада Рахметтің құлағына біреу-міреу сыбырлай қойғаны ма сонда?

Флора. Не десендер, о деңдер. Гүл Роза столында тұрады.

(Флора гүлді Розаның столына апарып қояды.)

Рақмет. Мұның қалай? Мен гүлді ертеңгі 8-ші март мейрамының құрметіне сендер үшін әкелдім ғой. Ал, сен болсаң, әй-шай жоқ Розаның столына апарып қоясың. Тіпті осы арада Розаның өзі де, көзі де жоқ қой.

Флора. Көзі жоқ болса да, көңілі бір адамдарсыңдар.

Рақмет. Мен үшін Роза да, сен де, Сара Мәмбетовна да бәрің де бірдейсіңдер.

Сара. Мынау қалай-қалай сөйлейді өзі. Сен, Рақмет, басты қатырма.

Рақмет. Қатырмасаңдар, қатырмаңдар.

Флора. Сен өзі қайдан келдің? Соны айтшы бізге.

Рақмет. Немене, мені тергегілерің келе ме?

Флора. Тергемек түгілі, су түбіне батырамыз.

Рақмет. Әй, өздерің шындап бара жатқаннан аман-сыңдар ма? Маған десе, Роза он бала тапсын. Әкесінің кім екенін өзі айтар. Ал қазір құлағыма тыныштық беріндер. Сіркем су көтермей отыр.

Флора. Сонда не, бала мен Розадан күмәнің бар ма?

Рақмет. Сен түк түсінбейсің, Флора.

Сара. Рақметжан-ау, бағана жайлау жаздай жадырап кетіп едің, еңсең түсіп оралдың, не болды саған?

Сәлімгерей. Қиын болмаса, қайдан келдің, айта салмайсың ба?

Рақмет. Мен бе? Мен вокзалдан келдім...

Флора. Вокзалың не?

Рақмет. Бүгін сендерге не болған? Кәдімгі темір жол вокзалынан келдім.

Сара. Иә, сонсоң?

Рақмет. Сонсоң сол. Басқасын айтпаймын. Оны білуге сендер міндетті емессіңдер.

Сара. Айналайын, Рақмет, кісі өлтірсең де айтшы.

Рақмет. Айта алмаймын.

Сара. Мынаған бүгін бірдеңе көрінген шығар.

Сәлімгерей. Аман секілді ғой.

Рақмет. Ештеңе де көрінген жоқ. Аманмын. Сәлімгерей дұрыс айтады.

Сара. Құдай сақтасын. Мұндай да жұмбақ адам бола береді екен-ау.

Рақмет. Басымды қатырмаңдар дедім ғой мен сендерге?

Флора. Шыныңды айтпасаң, басыңды қатыра береміз.

Сәлімгерей. Рақмет, айтып құтылсайшы, қиын болмаса...

Рақмет. Басқа қалада бір сүйгенім бар еді... Сол келмекші еді...

Сәлімгерей. Ал, роман басталды ендеше. Тыңдағым келмейді. *(Шығып кетеді.)*

Флора *(кекетін)*. Иә, сүйгенім бар еді. Сол келмекші еді...

Рақмет. Иә, келмекші еді. Келмей қалды.

Сара. Келем деп хабарлап, келмей қалды.

Рақмет. Дұрыс айтасың, Сара. Келем деп келмей қалды. Неге екенін білмеймін.

Флора. Соқ өтірікті. Мұның жай көз байлау.

Рақмет. Не деп қарған дейсің, Флора?

Флора. Сонда сен Розаның перзентханаға түскенін естіген жоқпысың?

Рақмет. Естісем құлағым керең болсын.

Флора. Есіктеріңнің арасында есік жоқ қой тіпті. Қалай қарғансаң да сенбеймін.

Рақмет. Сенбесең, сенбе ендеше. *(Есікті тарс жауып шығып кетеді.)*

Сара. Жаңағың ашуланып кетті. Кім біледі рас та шығар айтқаны.

Флора. Түк те рас емес. Бар саясаты Розадан іргесін аулақ салу ғана. Басқа ештеңе де жоқ. *(Пауза.)* Қарабаеваның құлағына тисе, құрыдық дей бер.

Сара. *(ойлы)*. Рас, рас, Флора, рас айтасың. Ағаш атқа мінгізеді бізді. Ай, ақымақ қыз-ай, ең болмағанда бізбен ақылдаспай ма?

Бөлмеге ентігіп, Сәлімгерей кіреді.

Сәлімгерей. Қыздар, қыздар, естідіндер ме, Розаның жобасы конкурсқа жіберілетін болыпты.

Флора. *(елеңдеп)*. Қай жобасы?

Сәлімгерей. Қаладағы тұрғын үйлер деп аталатын сериялы жобалары бар ғой... сол...

Флора *(ойлы)*. Солай де...

Сәлімгерей. Шет жағасын біліп қайттым. Жобаны рецензиялаған (*Рахметтің столын көрсетіп*) мына біздің жігіт көрінеді.

Сара. Бәрі де түсінікті енді.

Сәлімгерей. Міне, көріп отырсыздар, реті келсе білдірмей аяқтан шалады. Қалай күн көріп, өмір сүруге болады.

Бөлмеге Рахмет кіреді. бір сәт ойланып тұрып қалады.

Рақмет. Мына букет Сара Мәмбетованың алдында тұрсын. (*Сараның столына апарып қояды.*)

Сара. Маған гүлдің қажеті жоқ. Гүл менің не теңім. Онан да Розаның столында тұрсын. Сол дұрыс. (*Розаның столына қайыра апарып қояды.*)

Рақмет. Жоқ, бұл болмайды. (*Гүлді қолына алып не істерін білмей тұрып қалады да қоғыс салғышқа апарып тастайды.*) Ал, ендеше...

Флора. Мынауың сұмдық қой, Рақмет, гүлді бұлай қорлауға бола ма?

Рақмет (*ашулы*). Сен ақыл айтпа, Флора. Не істейтінімді өзім білемін. Сендерге гүл әкеп жүрген мен де ақымақпын. Еркек кәдірінің кетуі әйелден басталады деген осы.

Сәлімгерей. Сен философияңды қой да, гүлді көтер!

Рақмет. Тап осы арада сен араласпай-ақ қой, Сәлімгерей.

Сәлімгерей. Гүлдің жазығы не? Сонау Ташкенттен әкелесің де қыздарға өкпелеп қоғысқа тастайсың. Сара Мәмбетовна мен Флораның бұған несі кетті.

Рақмет (*ойланып*). Бұл сөзіңнің жаны бар екен. Гүлде жазық жоқ. (*Столына әкеп қояды.*)

Флора. Розаның жобасын рецензиялаған сен бе?

Рақмет (*ашулы*). Иә, мен.

Флора. Жер көкке сыйғызбай мақтаған да сенсің?

Рақмет. Мақтауға тұрарлық болса неге мақтамасқа.

Флора (*мысқыл күлкімен*). Роза жобасының мақтауға ие болғанын бірінші рет естіп отырмын.

Рақмет. Шындықты айтайын ба?

Флора. Айт, неге айтпайсың? Шындықты айтуға адам қорқа ма екен?

Рақмет. Дұрыс айтасың. Шындықты айтуға адам қорықпауы керек. Бірақ кейде біз қорқамыз. Өзің тіленіп тұрсың ғой, айтайын. Егер Роза екеуіңнің архитекторлық қабілеттеріңді салыстыратын болсақ, ол көш ілгері жа-

тыр. Алайда, Розаның түйедей табысы түймедей етіліп айтылады.

Флора. Естіп отырсыңдар ма, бізде әділетсіздік бар екен ғой.

Рақмет (*қызбаланып*). Сол әділетсіздікті жасап отырған сен, мен, Сара Мәмбетовна, Сәлімгерей, тағы басқалар. Әрқайсымыз оған қарсы күресе білсек әділетсіздікті құртқан болар едік. Бірақ біз қорқақпыз. Өйткені, біріміз дарынсызбыз, біріміз қоян жүректі, енді біріміз өз үлесіміз түгел, басқа жұрт не болса ол болсын деген принципті ұстаймыз.

Сәлімгерей (*мысқымен*). Ал, өзің қандай принципті ұстайсың.

Рақмет. Мен қазір көп қателіктер жібергенімді аңғардым. Мен алғашқы рет институттың есігін үлкен арманмен, мақсатпен ашып едім. Адал еңбегімен тыңнан жол салып, ойдағымының бәрін жүзеге асырамын деп ойлағанмын. Уақыт өтіп барады. Мен ылғи өзіме не бітірдім осы мен — деп сұрақ қоямын. Түк бітіре алмай жүрмін.

Сәлімгерей. Оны өзіңнен көр. Талантыңды көрсетуге кім қол байлау жасады.

Рақмет. Бір-бірімізге қол байлау жасап жүрміз. Мына Флораны айтамын, Розаның жобасына рецензия бергенімді ұнатпай отыр.

Флора. Роза жобасын қай принциппен мақтағаның белгілі бізге.

Рақмет (*күйініп*). Флора, ар-ұжданмен ант етемін. Мен Розаның жобасына рецензия жазғанымда алдымда тек жаңа жоба жатты. Тіпті сол сәтте Розаның өзін де ұмытқанмын.

Сара. Розаны ұмытқың келіп жүргенін біз білеміз.

Рақмет. Сара, қашаннан бері сөзді бұрмалап сөйлейтін болғансың?

Флора. Көп сөз не керек, сонымен Роза жобасы Сәлімгерей жобасынан артық болып шықты ғой?..

Рақмет. Иә, Роза жобасы Сәлімгерей жобасынан артық. Роза жобасында фантазия бар. Сыртқы, ішкі үйлесім бар.

Флора. Сен өзің, Рақмет, көп сөйлеп кеттің.

Рақмет. Ал қойдым, қойдым, ендеше.

Бәрі де үнсіз алдарындағы жобаларына шұқшиып, бірдеңелерді сызып жатыр.

Сара (*жүрсін*). Сорлы қыз есімнен шықпай отырғаны. Қандай күйде жатыр десейші, бейшара?

Сәлімгерей (*жақтырмай*). Осы сіздің сентиментальдығыңыз-ай, жаныңыз ашыса, барып жағдайын біліп қайтпайсыз ба?

Сара. Айтуға оңай, шырағым, сен мені күйеуден шыққан деп кемітетін шығарсың. Міне, ашығын айтамын, құдай алдында арым таза.

Рақмет. Сара Мәмбетовна, сізді күйеуіңізден ажырасты деп ешкім кінәламайды. Бұл арада оны еске алмай-ақ қойыңыз.

Сара. Мені ешкім де кінәлай алмайды. Таңертең бір ізбен жұмысқа келемін, кешке бір ізбен үйге қайтамын. Бар арманым — жалғыз баламды асырап, адам етсем болғаны.

Сәлімгерей (*күліп*). Өмір бойы бір ізбен жүрсеңіз тіршіліктің не қызығы болады?

Сара (*ашулы*). Сонда қызық көріп жатқан анау Роза ма?

Флора (*жарқын*). Жолдастар, менде мынадай ұсыныс бар, осы отырған төртеуіміз қазір барып Розаның хал-жағдайын біліп қайтайық. (*Бәрі үнсіз. Флора ұсынысын ақыл безбеніне салып отырғанға ұқсайды.*) Коллектив атынан Розаға келдік дейміз.

Рақмет. Барсақ, барып қайтайық. Біздің тонымызды шешіп алмас.

Сәлімгерей. Сендер барып қайтыңдар.

Рақмет. Сен ше?

Сәлімгерей. Менің бөлім бастығымен кезек күттірмей сөйлесетін шаруам бар.

Сара (*ашулы*). Жоқ, олай болмайды. Бізде де шаруа бар. Барсақ бәріміз бірге барамыз.

Сәлімгерей. Шоғырымызды көбейтіп, бәріміздің сол қызға баруымыз міндетті емес.

Сара. Қашқақтауына қарағанда, осының бір пәлесі бар.

Сәлімгерей (*ашулы*). Сара Мәмбетовна, жұртшын деп қалар. Басы артық сөз айтып қажеті қанша.

Сара. Ендеше, осынша ат-тоныңды неге ала қашасың?

Сәлімгерей. Алып қашқандық емес, Сара Мәмбетовна, түсін. Шаруам бар деп тұрмын ғой. Менің Роза алдында арым таза.

Сара. Қайдам, қайдам. Мына сөзіңе қарағанда күмәнданам.

Сәлімгерей. Сіз бар ғой, Сара Мәмбетовна, барып тұрған...

Сара (*ашулы*). Не барып тұрған, қандай қылмысымың үстінен шығып едің?

Сәлімгерей. Айқайламаңыз! Үйдегі күйеуіңізге жасайтыныңызды мұнда жасамаңыз.

Сара (*ашулы*). Айналып келіп менің күйеуімді бетіме басасың, басқа айтар сөзің болмаған соң.

Сәлімгерей. Айтар сөз көп. Бірақ айтпаймын...

Сара (*өршін*). Әй мес қарын, сен немене, мені біреумен ұстап алып па едің? Нені қоздатып отырсың? Ең ақыры, жобаны да жөндеп сыза алмайсың. Жұрт кемшілігін көргіш болғанша онан да жұмысыңды жөндеп істеп алмайсың ба?

Сәлімгерей (*қызынып*). Ашығын айтса, Розаның осындай күйге ұшырауына сен себепкер болдың.

Сара. Флора, Рақмет, мынау не деп отыр, айтыңдаршы? Әй, мес қарын, мен Розаның төсегіне жігіт салып берген жоқ едім ғой.

Сәлімгерей. Салып бергенсің.

Сара (*енгізін*). Мынау не дейді. Жараңдар-ау, бірдеңе десеңдерші. Сенде өзі ұят деген бар ма, біреуге жала жауып...

Сәлімгерей (*салмақты*). Ұяттың басын ауыртпай былай қоя тұрайық. Фактіге жүгінейік, Сареке. Білесің бе, былтыр сентябрьдің бесі күні кешке жақын сенің үйіңе кірдім. Үйде совхоз директоры, әйелі өлген ағаң және Роза отыр екен. Сөз төркіндеріңнен байқадым, Розаны ағаңа икемдейтін түрің бар. Мен көп отырғам жоқ, кетіп қалдым. Ертеңіне Роза екеуің автобуска менімен бірге міндіңдер.

Сара. Онда тұрған не бар, қымызды кім ішпейді, қызды кім айттырмайды?

Сәлімгерей. Қызға да, қымызға да кез келген қазақ құмар. Бұл бала сенің ағаңдікі.

Сара (*жыларман*). Дегеніңе жетпе, Сәлімгерей. Өзің айтып отырсың, ағам бесінші сентябрьде қонақ болыпты...

Сәлімгерей. Розаның баласы жеті айлық болып туыпты.

Сара (*есі шығып*). Менің ажалым мына Сәлімгерейден болар, Флора, Флора су берші... жүрегім... (*жүрек дәрісін ішеді*). Роза мен ағам арасы таза екеніне құдайдай сенемін.

Сәлімгерей. Оны бір құдай және Роза ғана біледі.

Флора. Сәлімгерей, болды, жетеді енді!

Сәлімгерей. Осы жерде менен қандай кінә бар? Бәрін жасап отырған өзі ғой.

Сара (*қайыра өршеленіп*). Барлық кінә сенде. Розаны осындай күйге түсірген сенің кесірің.

Сәлімгерей. Қойшы, Сара Мәмбетовна, сөзді көбейтпей.

Сара. Ә, қорқасың ба? Мен сенің қай күні қайда болғаныңды есептеп жүргенім жоқ. Егер бәрін жадыма сақтай берсем осы отырған орнында сеспей қатасың.

Сәлімгерей. Нені айтпақшы едің? Сіз мені өйтіп қорқытпаңыз.

Флора. Қойшы сен де... Сара Мәмбетовна...

Сара (*өршеленіп*). Неге қоямын, ол барлығын маған аударып, өзі сүттен ақ, судан таза болғысы келеді. Бәрін көріп те, біліп те жүрмін. Бірақ, сенің көңілің үшін үндегім келмейді.

Флора. Осы не біздікі, ертең мерекеміз. Қабақ шытып, айқайласудың тіптен жөні жоқ. Сәлімгерей, сен Сара Мәмбетовнадан кешірім сұра. (*Сараға көрсетпей ғана Сәлімгерейге көзін қысады.*)

Сәлімгерей (*орнынан тұрып*). Сара Мәмбетовна, кешіріңіз. Тіршілік болған соң кикілжіңсіз өмір жоқ. Қолыңызды әкеліңізші.

Сара. Аулақ жүр! Айтарын айтып алып қарашы енді кешірім сұрауың.

Сәлімгерей. Жүз жасаса да, адам өмірі қас-қағым. Соны айқай-шусыз өткізуге тырысу керек. Ғалымдар адам ашуланған сайын өмірінің қысқара беретінін дәлелдеп беріп отыр ғой.

Сара (*қолын сермен*). Ендеше, менің өмірімнің жартысы қысқарып біткен.

Сәлімгерей (*күліп*). Сол ғалымдардың тағы бір анықтамасы бар, егер адам ыңғай күліп жүрсе бес минут өміріне бір минут қосылып отырады екен.

Сара (*тұнжырап*). Ұзақ өмір сүруді де саған бердім.

Флора. Жолдастар, бағана Сара Мәмбетовна айтты ғой, жылына бір рет келетін осы мерекені жақсылап өткізейікші. Менде мынадай ұсыныс бар. Папам мен мамам бүгін бір жаққа қонаққа кетеді, қала сыртындағы дача-мыз бос. Басқа ешкімнің керегі жоқ, осы отырған төр-

теуміз күңкілдесіп-шүңкілдесіп дегендей бір жақсы кеш өткізейікші.

Сәлімгерей (*қуанышты*). О, таза ауа жұтып, қара икра жейміз. Сара Мәмбетовна, өмірді ұзартудың тағы бір жолы таза ауа жұтып, қара икра жеуде жатыр.

Рақмет (*столынан бас көтеріп*). Мұны да ғалымдар айтқан болар?

Сәлімгерей. Мұны айтқан — мына отырған Сәлімгерей.

Рақмет (*күліп*). Жұрттың бәріне қара икра табыла бермейді ғой.

Сәлімгерей. Құрметті Рақмет досым, соны табу керек. Әйтпесе, несіне он бес жыл оқу оқыдық.

Рақмет (*орнынан тұрып*). Оқудың мақсаты қара икра жеу үшін емес.

Сәлімгерей. Енді не?

Рақмет. Оқудың, ғылымның мақсаты — адам тіршілігін жақсартып, мазмұнды ету. Адамның өзін жетілдіру.

Сәлімгерей. Оған дауым жоқ. Әуелі өз қамымызды ойлайық та. Барлық идея, көзқарас осыған кеп саяды.

Рақмет. Тек қана күнкөрісті ойлайтын болсақ, онда оқудың қажеті қанша?

Сәлімгерей. Оқу керек, ол өмірді жеңілдетеді.

Рақмет. Дұрыс айтасың. Жалпы, ғылымның қай саласы болмасын адам өмірін гүлдендіріп, оны мазмұнды етеді. Біз жоба сызамыз, онымыз ертеңгі күні материалды затқа айналады, қала, фабрика, завод бәрі біздің кабинетімізден шыққан, біздің ақыл-ойымыздың жемісі. Егер жасалған үй жобалары тұруға ыңғайлы, сәнді, сәулетті болса адамның ақыл-ойына да әсер етеді. Бір сөзбен айтқанда, біз архитекторлар адам тіршілігін жақсартып қоймаймыз, сонымен қатар эстетикалық тәрбиесіне де ат салысамыз.

Сара (*төтеден*). Басқаға тәлім-тәрбие беру үшін, бұл қасиеттер сол адамның өз басында да болу керек.

Рақмет. Иә, дұрыс айтасың, Сара Мәмбетовна.

Сара. Ендеше, тап мына Сәлімгерей жұртқа тәлім-тәрбие беретін адам деп өз басым айта алмаймын.

Сәлімгерей (*қызынып*). Сара Мәмбетовна, сізді бүгін қандай шайтан түртіп отыр. Мен бағана қойдым ғой.

Флора. Жолдастар, қысыр сөздің керегі не? Бір-бі-

рімізді түртпектегеннен не шығады?.. Бәрін қойып у-шу-сыз Розаға барып шығайық.

С а р а (*ат-тонын ала қашады*). Жоқ, мен бармаймын. Мына жігіт жеңгесіне бауы берік болсын айтып барды деп ертең елге жаяды.

Ф л о р а. Сара Мәмбетовна, мұның аузын жабуды өз мойныма алайын.

С а р а. Флора шырағым, менің сорлап жүргенім аз емес. Әурелеме.

Ф л о р а. Жарайды. Сара Мәмбетовна меселімізді қайтармаңызшы? Ал, жігіттер, сендер қалай қарайсыңдар?

С ә л і м г е р е й. Қарабаеваға жолығатын шаруам бар дедім ғой. (*Сыртқа беттейді.*)

Ф л о р а. Ол шаруанды қоя тұр.

С ә л і м г е р е й. О, жоқ, бұл кезек күттірмейтін жұмыс. (*Шығып кетеді.*)

С а р а. Тыста біраз жүріп қайтпасам болмас. Жүрегім бір түрлі өрекіп тұрғаны.

Ф л о р а. Дұрыс, Сара Мәмбетовна, таза ауа сергітеді, біраз жүріп қайт. (*Сара шығып кетеді.*)

Р а қ м е т (*сағатына қарайды*). Түс те болып қалған екен-ау.

Ф л о р а. Ана екеуі Розадан ат-тонын ала қашып жүр. Бірақ біз өйтпейік. Қазір түс кезінде Розаға барып қайтайық.

Р а қ м е т (*ойлы*). Жоқ бара алмаймын. Роза төртеуімізге бірдей еңбектес жолдас. Барсақ бәріміз бірге баруымыз керек.

Ф л о р а. Мен осы уақытқа дейін екеуінді өте жақын адамдар екен деп келген едім. Қателескенім бе?

Р а қ м е т. Қателескенің...

Ф л о р а. Әй, қайдам... Әйел адамдар көп сырласады. Былтыр бір әңгімесінде идеальный еркек туралы сөз қозғадық. Роза сонда Рақметтей күйеуім болса, мен ешкімді қаламас едім деген.

Р а қ м е т. Флора, шынайы махаббат бір басқа, сезім бір басқа. Сезім дегеніміз бір жауып өткен нәсер тәрізді, кейін бәрі де ұмытылады. Розаныкі де осындай сезімнен туған сөз де. Мен бар болғаны — Розаның іскерлігін ғана ұнатамын.

Ф л о р а. Таңертең әуреге түсіп, әбігерленіп жүр едің, ойда жоқта не алапат келді саған олай болса?

Р а қ м е т (*мазасызданып*). Флора, адамға деген сенім бола ма сенде?

Ф л о р а. Сәлімгерей екеуіңе сенім жоғалған.

Рақмет. Сәлімгерей үшін жауап бермеймін, ал маған сенімдіді жоғалтуыңа ешқандай себеп жоқ.

Флора. Себеп бар. Есіңде ме, анада таңертең Розаныкіне бардым. Есігін қағып едім, ешкім жауап бермеді. Сонсоң Розаның қайда кеткенін білейін деп сенің есігіңді қақтым. Есікті өзің аштың. Кірсем, мен іздеген Роза екеуің рахаттанып шай ішіп отырсыңдар. Жиналмаған төсек.

Рақмет (*сасқалақтап*). Ол әлгі Розаның еденін сырлап қойған күн ғой.

Флора. Иә, ұмытпаңыз. Еденін сырлаған күні ол сенің үйіңде қонып шықты.

Рақмет (*тұтығып*). Бар болғаны — қонып шықты.

Флора. Қонып шыққанын мойындайсың ба?

Рақмет. Қайдағы жоқты теріп жүреді екенсің. Есімнен тіпті шығып кеткен оқиға.

Флора. Бекер ұмытқаның. Ұмытпауға тиістісің...

Рақмет (*шыдамсызданып*). Сонда не баланы менікі демексің бе?

Флора. Мен әзірге оны айтқам жоқ. Неге сасасың?

Рақмет. Мен анығын айтайын саған. Ол ел жатар кезде менің пәтеріме келді де, еденін сырлап қойғанын айтты.

Флора. Содан соң?

Рақмет. Сонсоң, мен айттым... олай болса, түнде қайда барасың, осында қон дедім.

Флора (*күліп*). Қонақ сыйлағыш екенсің.. Әрі қарай...

Рақмет. Әрі қарай, айтсам да өзім өкініп қалдым. Бойдақ жігіттің үйінде қыздың қонуы өте ретсіз екен...

Флора. Ретсіз екен... Иә, сосын...

Рақмет. Ретсіз екенін түсіндім де айттым. Роза мен микроаудандағы Сәлімгерейдікіне барып жатайын дедім.

Флора. Иә, ол не деді?

Рақмет. Ол айтты: «Осы түн ішінде қайда барасың? Мен сенің мәдениетті, сыпайы жігіт екеніңді білем, жата бер», — деді.

Флора. Сонсоң жаттың?..

Рақмет (*сасып*). Жоқ, жоқ жатқам жоқ, кухняға кеттім.

Флора. Әйтеуір, сол үйде түнеп шықтың ғой?

Рақмет (*дегізсізденіп*). Түнегенде... ұйықтап өліп қалыппын...

Флора. Ұйықтап өліп, сеспей қалыпсың...

Рақмет. Сеспей демеші.

Флора. Жалған сөйлеуге келгенде, еркектер осы алдына жан салмайды.

Рақмет (*ашулы*). Еркектерді әбден зерттеп, психологиясын біліп алғансың.

Флора. Иә, біліп алғанмын.

Рақмет. Ұят жоқ сенде, Флора.

Флора (*ашулы*). Менің ұятымды түгендеп беретін сен емес. Байқап сөйле.

Рақмет (*терісіне сыймай*). Түгендегенде қандай! Білесің бе, былтыр сен әлгі мұртты сауда қызметкерінің машинасымен... Сәлімгерей бар, үшеуің Розаныкіне түнгі сағат бірде келдіңдер. Сен мастықтан аяғыңды баса алмайсың. Сәлімгерей қолтықтап енгізді.

Флора (*жүзіне қорқыныш ұялап*). Роза айтты ғой? Оныкі өсек.

Рақмет. Мен өз көзіммен көрдім. Машина гүрілін естіп терезеден қарағамын.

Флора (*күйініп*). О, зәлім.

Рақмет. Ешкімге де зәлімдік жасағам жоқ, шындықты айтып тұрмын. Ал, дача оқиғасын да білем...

Флора. Жетеді, жетеді, тіліңді қысқарт! Бала тауып жатқан мен емес, Роза.

Рақмет. Олай болса, соңғы сөзді Розаның өзі айтар...

(*Шығып кетеді.*)

Флора (*артынан айқайлап*). Айтса айтсын, көрерміз әлі...

ЕКІНШІ АКТ

Сахна бірінші актыдағыдай. Сәлімгерей мен Флора.

Сәлімгерей. Рахметтің қабағы түсіп кетіпті ғой. Сен бірдеңе дедің бе?

Флора. Қабағы түспек түгіл, аспан неге құламайды үстіне.

Сәлімгерей. Флора, сен кейде ашық кетесің. Титтей саясат жоқ сенде.

Флора. Оның маған не айтқанын білесің бе?

Сәлімгерей. Білгім келмейді. Тап саған Рақметтен келер ештеңе жоқ. Ол кім, сен кім? Ондайлар бірдеңе айтса, естімеген боп жүре бер. Сенің есебің әр уақытта түгел. Панаң тұрғанда ешкімнің де саған тісі батпайды. Ол кісі сен түгіл маған да қытай қорғаны емес пе? (*Жа-*

дырай сөйлеп.) Бүгін таңертең жүгіруге паркке барсам, Жатақбай Әріпович директордың өзі жолыға кетті. «Сәлімгерей, сен шаңғыны жақсы тебеді дейді рас па?»— деді.

Флора. Осы біздің Жатақбай Әріпович те кейде балаға ұқсап сөйлейді. Сенің шаңғыны жақсы, жаман тепкенінде келер-кетер не бар екен оған?

Сәлімгерей. Сұраса, келер кетері болғаны да.

Флора. Басты қатырмашы.

Сәлімгерей. Мән бар онда, Флора.

Флора. Қандай?

Сәлімгерей. Жатақбай Әріпович; «Сен осы Фархутдин Саматовичпен бірге жексенбі күні Жуан төбеге шаңғы тебуге барып жүресің бе?»— деді. Иә, дедім.

Флора. Онда не шаруасы бар?

Сәлімгерей. Шаруасы бар екен. Әрі қарай тыңдай бер, директордың не айтқанын: «Осы демалыста мен де Жуан төбеге барайын деп едім, Фархутдин Саматович келер ме екен»,— деп сұрады.

Флора. Сен не дедің?

Сәлімгерей. Мен не дейін, сұрайын дедім.

Флора. Кімнен?

Сәлімгерей. Кімнен болсын? Әрине, саған жалынам да. Үгітте папаңды. Осы демалыста Жуан төбеге барайық. Мына жақтан Жатақбай Әріповичті алып шығайын.

Флора. Мақсатың не сонда? Керек болса, папаммен Жатақбай Әріповичтің өзі де кездесе алады ғой.

Сәлімгерей. Ойбай-ау, өз беттерінше кездескенінің не керегі бар маған. Қастарында сен, мен болуым керек емес пе?

Флора. Түсінбедім...

Сәлімгерей. Қарабаева директор орынбасарлығына жоғарылатады екен.

Флора. Ал жоғарылатады? Оның қатысы қандай шаңғы тебуге?

Сәлімгерей. Қатысы бар болғанда қандай! Папаңа жақын екенімді білсе, Жатақбай Әріпович бөлім бастығына Рахметті емес, мені тағайындап жіберер еді ғой...

Флора. Ә, енді түсіндім...

Сәлімгерей. Түсінсең сол. Папаңа айт. Жатақбайға телефон соқсын!

Флора. Жоқ. Ол менің қолымнан келмейді. Папам ондай адам емес.

Сәлімгерей. Немене әкеңе де тіліңді алғыза алмайсың ба?

Флора. Алғыза алмаймын.

Сәлімгерей (*аярланып*). Тотысы, мен сені жақсы көрем ғой... (*Құшақтамақ болады.*)

Флора. Біліп тұрмын, неге жақсы көретініңді. Күлшелі бала сүйеге жақсы, ә?!

Сәлімгерей. Рас, құдайлығым осы.

Флора. Шын жақсы көресің бе?

Сәлімгерей. Оллахи-білләһи.

Флора (*терезені ашып*). Шын сүйетініңді білейін. Қарғы ендеше мына үшінші қабаттан.

Сәлімгерей. Ойыныңды қойшы, Флора.

Флора. Ойын емес — шыным.

Сәлімгерей. Мен қарғып кетсем, онда сені кім жақсы көрмек?

Флора. Мен күйеусіз қалмаспын. Ал, мына Қарабаева отырған кресло несіз қалуы мүмкін.

Сәлімгерей. Флора! Бері қарашы.

Флора. Ал қарадық.

Сәлімгерей. Ертең жаз шығады...

Флора. Иә, ертең жаз шығады.

Сәлімгерей. Біз той жасаймыз — қосыламыз.

Флора. Тойды жазға қалдырудың не керегі бар?

Сәлімгерей. Аздап болса да, қорлана түсу керек қой. Бөлім бастығы болсаң, жалақы да көбейеді.

Флора. Жоқ, мен жазды күте алмаймын.

Сәлімгерей. Флора, күтпей болмайды, Флора деймін. (*Флора Сәлімгерейден сытылып шығып, есікке қарай беттейді.*)

Флора. Күтпеймін дедім, күтпеймін. Саған ерегіскенде кім кездесе, сонымен кетем де қалам.

Сәлімгерей. Флора! (*Флора шығып кетеді.*) Ох, жезөкше, өзін құндағысы келеді. Бұл тәлкегіңді сырыңді білмейтін басқаға жаса. Әкең шығар, әйтпесе, бес тиындық құның жоқ. Сыртың жылтыр, ал, ішің Агвийдің ат қорасы. Тфу, қыз емес, бәтіңкенің өкшесі.

Қарабаева кіреді.

Қарабаева. Мыналар қайда кеткен?

Сәлімгерей. Жүр де сол бәтуасыздар.

Қарабаева. Бастық Рақмет жайында өндірістік мінездеме жазып бер дейді. Соған сендермен ақылдасайын, пікірлеріңді тыңдайын деп едім.

Сәлімгерей. Оныңыз дұрыс, бірге еңбек етіп жүрген жігіт қой, жақсы білеміз.

Қарабаева. Флора мен Сараға айтарсың. Түстен кейін кіріп шығамын.

Сәлімгерей (*Қарабаеваға*). Түрсеке, бағана барғанымда кабинетіңізде кісі көп екен. Сонсоң бере алмадым. (*Сумкасынан иіс май алып береді*). Мереке құрметіне сыйлығым. Орамал тон болмайды, жол болады демеңші, шын көңілден ұсынып отырмын.

Қарабаева (*қуанып*). Мынау француз духиы ғой. Рақмет, Сәлімгерей.

Сәлімгерей. Рим болсын, өз қолыммен құяйыншы, (*духиды Қарабаеваға себе бастады*.)

Қарабаева (*мәз болып*). Жетеді, жетеді, Сәлімгерей. Қымбат духиды осынша ысырап жасама.

Сәлімгерей. Ой, Түрсеке-ай, сізге деген көңілімді білсеңіз, духиды айтасыз...

Қарабаева. Қой, Сәлімгерей, біз қартайған адамбыз. Апаңды мазақ етпе. (*Сәлімгерей шап беріп құшақтап, аузына ауыз жабыстырып сүйеді. Қарабаева есеңгіреп қалғандай сұлық орындыққа отыра кетеді.*) Су берші, су. (*Сәлімгерей су береді.*) Сәлімгерей, мұның не? Мен сенен мүшел жасы үлкенмін. Балам бар...

Сәлімгерей (*алдына тізерлеп отыра қалып, қолын сүйеді*). Түрсеке, кешірерсіз, шын тұнығынан шыққан сезім. Сүйіспеншілік деген ықты-жарға қаратпайды ғой. Сен, сен...

Қарабаева. Сәлімгерей, қой. Біреу келіп қалар. (*Қарабаева орнынан тұрып есікке беттейді.*) Әлгілерге менің айтқанымды айтарсың.

Сәлімгерей. Жақсы айтамын. Бірақ, Рақмет басында қиын жағдай болып тұр.

Қарабаева. Ол не жағдай?

Сәлімгерей. Біздің Роза Рақметтен бала тауып, перзентханада жатыр.

Қарабаева (*таңданып*). Не дейді?

Сәлімгерей. Жастықпен екеуі де қызбалақ жасап жіберген. Енді Рақмет бала менікі емес деп ат-тонын ала қашып жүр.

Қарабаева. Ұят тағы. Жатақбай Әріпович естіді ме екен? Әуелі мен директормен сөйлесейін. (*Асығыс шығып кетеді.*)

Сәлімгерей. Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа деген осы-ау. Қайдан шықса, одан шықсын. (*Флора кіреді.*)

Ф л о р а. Жарайды, той жасамай-ақ қояйық. Оны өзің айтқандай жазға қалдырайық. Бірақ, ЗАГС-ке отыруымыз керек. Көпке жайғың келмесе, жасырын барып отырамыз.

С ә л і м г е р е й (күліп). Ой, онда жұрттан несіне жасырамыз.

Ф л о р а. Ә, бәсе несіне жасырамыз? Сенің арғы ойың маған белгілі, барлық шаруашылығыңды тындырып алған соң, сені қайдан көрдім демексің ғой. Оны білмейтін Флора есектің миын жеген емес. (Пауза.) Ал, бұған көпбесең бүгіннен бастап маңайымнан жүрме.

С ә л і м г е р е й (салмақты). Саудаласпайық та, Флора. Саудаласу махаббатқа жараспайды.

Ф л о р а. Махаббаттың басын ауыртпай-ақ қояйық. Махаббат екеуіміздің қолымыздан құс болып ұшып кеткен.

С ә л і м г е р е й. Флора, көңілге келетін сөз айтасың. Міне, біздің танысқанымызға екі жыл болды. Аз мерзім емес. Бұл уақыттың ішінде талайлар қосылып, талайлар айырылысып та үлгерді. Ал, менің көңілімнің бөтендігін көрдің бе? (Бетінен сүйеді.)

Ф л о р а (мысқыл күлкімен). Сөзің жатық, тамаша! Бірақ, осы біз ыңғай ит пен мысық тәрізді болып жүреміз? Неге? Бұған кінәлі мен емес, сен. Қайтсе де ЗАГС-ке барамыз. Әйтпесе, мен де Розаның жолын құшамын.

(Жүгіріп Сара келеді.)

С а р а. Баланың әкесі табылды!

Ф л о р а, С ә л і м г е р е й (жарысып). Кәне, ол кім?

С а р а. Мінекей, Роза мен Сәлімгерейдің құшақтасып, сүйісіп түскен суреті.

Ф л о р а. Не дейді?

С ә л і м г е р е й (тұтығып). Ау, Сара, нені быжыратып тұрсың?

С а р а (айқайлап). Біз күн ұзын Рахметті қинап, босқа қара тер боп жүр екенбіз. Нәрестенің әкесі, міне, мында отыр.

Ф л о р а. Мынау сұмдық екен.

С ә л і м г е р е й. Көрсетші, кәне.

С а р а (шаптығып). Әй, әй, қара мынаны? Жыртпақшы екенсің ғой. Ол болмайды.

Ф л о р а. Айт жаның барында Розамен қай жерде, қашан суретке түсіп жүрсің?

С ә л і м г е р е й (енгігіп). Есімде жоқ.

Флора, Сара (*жарысып*). Қалайша есінде болмайды?

Сәлімгерей (*мүләйімсіп*). Арақ ішіп жүргенде болмаса, білмеймін.

Флора. Ой, азғын! Мен бұған сеніп жүрсем...

Сәлімгерей (*жыларман*). Өзің айтшы, Флора. Менің Розамен ешқандай қатынасым жоқ қой. Мен... мен... осында бір-ақ адамның алдында кінәлімін.

Сара. Ол кім?

Сәлімгерей (*кекештеніп*). Ол... ол мына Флора, менің жан жарым.

Флора (*айқайлап*). Жалған, өтірік.

Сәлімгерей. Қайдағы жалған! Қазір мойныңа бәрін қойып берейін. Флора екеуміз былтыр... биыл.

Флора сөйлетпей, Сәлімгерейдің аузын басады. Сәлімгерей қақалып-шашалады.

Флора. Жалған. Осы тұншықтырып өлтірейін бе?

Сәлімгерей (*ентігіп*). Айналайын, Флора, мойындай ғой... Мені бекерге күйдірме.

Флора. Күймек түгіл, өртеніп кет.

Сәлімгерей. Айтамын, ендеше...

Флора (*шыңғырып*). Жап аузыңды, азғын! (*Сәлімгерей ентігіп су ішеді.*)

Сәлімгерей. Жолдастар, мен Флораның бұрынғысының бәрін кешірдім. Мен бір-ақ әйелді білемін. Ол — Флора, ешқандай Розаны білмеймін.

Флора. Жоқ, жоқ, мен ешқашанда Сәлімгерейді сүйген емеспін. Айтқанының бәрі жалған. Сенесіңдер ме, Розаның обалына қалған осы...

Сәлімгерей. Болды енді, қазір осы тұрған жеріңде жоқ етемін (*тұра ұмтылады.*)

Сара (*ара түсіп*). Сәлімгерей, жетеді! Әйелге қол көтергенің қалай?

Флора. Ендігі ісім сенімен болсын. Саған ерегіскенде ме, Қарабаеваның орнына Рахметті ұсындырам ғой... саған ерегіскенде... (*жылап сыртқа жүгіреді.*)

Сара (*Сәлімгерейге*). Сен бе, сен баяғыда маған да қол жүгірткенсің. Сәлімгерей, сенен шығады. Тоқтай тұр, сені ме! Сені... (*Флораның соңынан кетеді.*)

Сәлімгерей. Флора, Сара, тоқтаңдаршы. Менен бір қателік болды. Қызып кеттім. Кешіре көріңдерші... Қап, енді қайттым. Адам шатылайын десе, аяқ астынан шатылады екен ғой. Розадан қалай құтылам? Флораның көзін қалай жеткіземін?

Жүгіріп Рақмет кіреді. Сәлімгерейді байқамайды.

Рақмет (*өзіне-өзі*). Уһ, өңім бе, түсім бе? Мына қатын-қыздардың қара тер еткенін қарашы, тура сүлікше жабысады. «Рахмет, есің барда еліңді тап». Әйелдер жоқ бір мекемеден жұмыс ізде. Ең қызығы құлағың тыныш болады (*Пауза.*) Әй, Сәлімгерей, обал жоқ саған. Осы Роза мен Флораны әуелі шылымға үйреттің, ол аз дегендей араққа ауыздандырдың. Сені соттау керек, соттау... (*Пауза.*)

Сәлімгерей. Мені соттағанмен саған келер жеңілдік жоқ. Қыздар мықтап кіріскенге ұқсайды. Мойныңды бұрғызбайтын сияқты. Басқа амалың жоқ...

Рақмет (*кекетіп*). Басқа амалың жоқ... Басы ауырмағанның құдаймен ісі жоқтың керін жасамай, бір ақылын айтпайсың ба?

Сәлімгерей. Рақмет, екеуіміз де жігітпіз. Сыр жасырмайық, шыныңды айтшы. Жақындықтарың болып па еді?

Рақмет. Жақындық болсын, болмасын, бала менікі емес.

Сәлімгерей (*мүсіркегенсіп*). Иә, жағдайың қиын... Флора мен Сара білекті сыбаның алып кірісіп жүр.

Рақмет. Сонда бұлар не қыл дейді?

Сәлімгерей. Не қыл деуші еді, бала сенікі, қайтсе де мойындатамыз дейді. Розаның намысын аяққа бастырмаймыз дейді, сен Рақметке болысасың деп жаңа менің де ит әлегімді шығарды. Ашуланғаным сондай, Флораға қол жұмсап та қала жаздадым, тіпті.

Рақмет (*дағдарып*). Жынданған шығар өздері...

Сәлімгерей (*ойланып*). Рақмет, маған салсаң баргой, сен Розадан қашпа. Бала менікі де де қосыл.

Рақмет (*елеңдеп*). Бұл не дегенің?!

Сәлімгерей. Тыңдасайшы әрі қарай.

Рақмет. Ал, не демексің сонда?

Сәлімгерей. Ал ендеше, не істейсің? Жұмыстан бір қуыласың, бүгін-ертең қорғайын деп отырған кандидаттығыңмен де қоштас. Сонсоң өмір бойы алимент төле. Ал, екінші жолы, Розаға үйленсең бәрі орнында. Тіпті қиналсаң, бір-екі жыл тұрарсың да «көңіліміз жараспанды»,— деп заң жолымен айырылысып жүре бересің, құда да тынып, құдағи да тынып.

Рақмет. Ақылыңа болайын!

Сәлімгерей (*ызаланып*). Бас десе — бас бар, қал-

таңда қарағайдай диплом. Бірақ сен бар ғой, Рақмет, түбінде арам өлетін адамсың.

Рақмет (*kulip*). Сәлімгерей, мен өлмеймін. Тек денім сау болсын.

Сәлімгерей. Бұл тек романтикаңның, жастықтың әсері. Алды-артыңды ойлайтын шамаға келдің ғой, Рақмет.

Рақмет. Адам өмір бойы романтик болуы керек. Романтикадан айырылған күні өлдім деп есептей бер, Сәлімгерей.

Сәлімгерей. Былшыл сөз. Көркем әдебиет кітаптарын көп оқисың. Соның әсері.

Рақмет. Ештеңенің де әсері емес, бұл менің өз ұғымым.

Сәлімгерей. Рақмет, мен сенен үш-төрт көйлекті бұрын тоздырдым. Романтика дегеннің не екенін айтқайын мен саған. Қызметің өсіп, дос-жарандарың көбейіп жатса, әне, романтика деген сонда. Екеумізде қазір не романтика бар? Ойлашы, менің осында жұмысқа келгеніме төрт жыл, саған, міне екі жылдан асып барады. Әлі қатардағы қызметкерміз. Жан-жағымызға көз салайықшы қатарымызды көрмейсің бе? Әне, Петров өсіп қаланың бас архитекторы болып кетті. Мұқышев университетте доцент. Ал, екеуміз болсақ, баяғы бір тепең көк.

Рақмет. Қызмет! Дәреже!.. Қайта, кресло жұмыс істеуіңе кедергі жасайды.

Сәлімгерей. Міне, бұл тәжірибесіздіктің салдары. Кресло дегеніміз Архимедтің рычагы. Креслоң биік болса, жер шарын көтеріп тастауға болады, достым.

Рақмет. Осы сенің кресло құмарлығың-ай, Сәке!

Сәлімгерей. Кім құмар емес, айтшы кәне? Дені дұрыс адамдардың бәрі креслоға құмартады. Кешегіден бүгін, бүгінгіден ертең үлкейе түссем екен деп армандайды кім болса да.

Рақмет (*kekering*). Содан соң бас білмейтін асауға мінген балаша тақымыңды қысып, қайтсем құлап қалмаймын деп дірілде де отыр. Лауазымы биік креслода отырғандардың күнін басыңа бермесін, Сәлімгерей.

Сәлімгерей. Қойдым-қойдым, Рақмет. Айтқанымның бәрі далаға кетті. Сен бар ғой, өзіңмен қоймай мені де сорлатып жүрсің.

Рақмет. Сорлатқаны несі?

Сәлімгерей. Басыңның қалай жұмыс істейтініне, қандай принцип ұстайтынына тадым бар. Бүгін ғана аяғымнан шалдың ғой.

Рақмет. Сенің аяғыңнан шалдым ба? Мен шалдым ба сенің аяғыңнан?!

Сәлімгерей. Иә, иә, тап сен!

Рақмет. Қайтіп?

Сәлімгерей. Турасын айтсам, бөлім меңгерушісі болайын деп тұрғанда рецензияң оқ болып тиді маған.

Рақмет. Оқ болып тиді?..

Сәлімгерей. Иә, бастықтармен пікірлескенде кейбіреуі соны желеу ететін тәрізді.

Рақмет. Дүниенің бәрі бір рецензияға қарап тұрса, мен барып қайтып алайын онда. *(Шыға жөнеледі.)*

Сәлімгерей *(өзіне-өзі)*. Барсаң бара қой. Істептің істедің, Рақмет, сенің ендігі сөзіңді кім тыңдар дейсің, бірақ аңқаусың ба, әлде залымсың ба? Сен осы бір тұста неліктен маған шүйліктің?.. Әлде, жақсы атты көрініп Қарабаеваның орнына өзің барғың келе ме? Жоқ, қайтсе де сені тежей тұру керек. Е, айтпақшы әлгі тілшіге жіптің ұшыны ұстатып жіберсем, қызық сонда болып жатады. Әй, бұл көзсіздік болар. Роза дегеніңіз беспардонный қыз. Өзіңді ұстап беріп жүрмесін. Қап, көжеден тіс сынады деген осы. Фархуддинованы алдай тұру керек еді. Ох, Сара, атып өлтіретін әйел. Қарабаева, сол қорғай алады. Алдап, суласам Қытай қорғаны болады. Қой, дүние ушықпай тұрғанда іске кірісейін. *(Шыға Жатақбайға қарсы жолығады.)* Жоғары шығыңыз.

Жатақбай *(сөзіне көңіл аудармай)*. Басқалары қайда?

Сәлімгерей. Солардың не істеп жүргенін біле алмадым.

Жатақбай. Осы бөлмеде отырған бесеуіңді де жұмыстан қуамын.

Сәлімгерей. Жазығым не, Жәке?

Жатақбай. Жазығың сол, домалақ арыз жазасың.

Сәлімгерей. Оллаһи-білләһи, Жәке, арыз жазсам жаным шықсын.

Жатақбай. Сендерді оқыған, жоғары білімді азаматтар дейді. Қылықтарыңа қарасам қарын ашады. Осы спектакльдерің не?

Сәлімгерей. Спектакль?

Жатақбай. Иә, спектакль... Биыл абыройымыз көтеріліп, бір топ қызметкеріміз Мемлекеттік сыйлыққа ұсынылайын деп тұрғанда домалақ арыз түсіп, тілші келді. Қырсық қылғанда қымыран іриді дегендей, Асанованың жұмысы мынау. Пәленің бәрі сендерден шығып жатыр. Бұйрық жазып, ертең түгел жұмыстан қуамын!

Сәлімгерей. Жатақбай Әріпович, менің ешқандай кінәм жоқ. Қандай ант-су іш дейсіз.

Жатақбай. Менің құлағым саңырау, көзім соқыр емес. Турасын айтқанда, бірің өліп, бірің қал. Бірақ институт абыройына кір келтірмеңдер.

Сәлімгерей. Мен... мен емес, мен білмеймін. Мен домалақ арыз жазған жоқпын... Жатақбай Әріпович...

Жатақбай (*ызаланып*). Сен немене, арыз, арыз деп аузыңнан арыз түспейді. Арызды кім жазғанын кейін қайтсем де, анықтаймын. Мына баланы айтамын... Бала! Қай иттің баласы деймін?

Сәлімгерей (*сасып*). Қайдағы бала?

Жатақбай. Әлгінде ғана сен Қарабаеваға айтып-сың ғой. Асанова босанып жатыр деп. (*Тілші кіреді.*)

Тілші. Жатақбай Әріпович, бірталай қызметкерлеріңізбен әңгімелестім. Істің дұрыс-бұрысына көз жеткізу үшін институттың творчестволық қызметкерлерімен жеке-жеке сөйлесем деймін.

Жатақбай. Дұрыс, өте дұрыс.

Тілші (*Сәлімгерейге*). Сіздерге сол 9-мартта келемін. Сағат 10 шамасында осы арадан табылыңыздар. Айтпақшы, Роза Асановаға солай дерсіз.

Жатақбай. Ол кісіні кеше ғана ұзақ командировкаға жіберіп қойып едім.

Тілші. Қап, сол Асановамен арнайы сөйлесу керек еді. Өйткені, арызда көп нәрсенің жағдайын Асанова біледі деген пікір бар. Асанованың күйеуі бар ма өзі?

Жатақбай. Күйеуі? Бар. Мына Сәлімгерей Айтуаров жолдас.

Тілші. Ә, солай ма?

Сәлімгерей (*есі шығып*). Жатақбай Әріпович, біз, айрылысып кеткенбіз.

Жатақбай. Айрылысып? (*Тілшіге білдірмей көзін қысады.*) Ау, бөлім бастығы болудан үмітің жоқ па, өзіңнің?!

Сәлімгерей. Жоқ, жоқ, сот арқылы емес, жай ештеңе арыздасып қалып едік. Семья болған соң бала жыламай, шыны-аяқ сылдырламай тұрмайды ғой. Жай майда-шүйдеден туған қабақ шыту ғана.

Жатақбай (*күліп*). Бәсе, осы екеуіңнің тойында өкіл әке болған едім ғой.

Сәлімгерей. Жатақбай Әріпович дұрыс айтады. Біз сүйін қосылған адамдармыз.

Тілші. Сау болып тұрыңыздар. (*Кетеді.*)

Жатақбай. Міне, араңдап арам өлді деген осы. Ол күлге аунап жұмыртқалай беретін тауық емес қой.

Сәлімгерей (*сасып*). Тауық емес.

Жатақбай. Мен сенен сұрап тұрмын ғой. Әкесі кім? Соны білесің бе?

Сәлімгерей. Білемін.

Жатақбай. Білсең айтпайсың ба?

Сәлімгерей. Баланың әкесі — Рақмет.

Жатақбай. Рақмет?

Сәлімгерей. Иә, Рақмет Жаңбырбаев.

Жатақбай. Ал, ол қайда?

Сәлімгерей. Қазір келеді. Қыздар айтты Розаны алмаймын деп ер-тоқымын бауырына алып тулап жүрген көрінеді.

Жатақбай (*ойлы*). Біз, ендеше, оны бөлім меңгерушілігіне жоғарылатамыз деп ұйғарсақ, мұның жасап жүргенін қара. Жаңбырбаев келсе, маған жібер. (*Шыға беріп Рақметке қарсы жолығады.*) Иә, Жаңбырбаев, бөпенің бауы берік болсын.

Рақмет. Берік болса, болсын. Бірақ, бұл құттықтауды маған емес, заңды әкесіне барып айтыңыз.

Жатақбай. Заңды әкесі кім, сонда?

Рақмет. Оны Асанованың өзінен барып сұраңыз.

Жатақбай (*салмақты*). Ал, Асанова болса, бала Рақмет Жаңбырбаевтікі деді.

Рақмет (*есі шыға*). Мүмкін емес, Жатақбай Әріпович, Роза олай айтпайды. Мен қазір сөйлесейін онымен. (*Телефон құлағын бұрай бастайды.*) Перзентхана ма? Маған Роза Асанова керек. Шақырыңыз, өте қажет. Күйеуі, былайша айтқанда заңсыз күйеуі. Сіз, немене, мұнда жұрт жан алқымнан алып жатса. (*Трубканы орнына қояды.*) Мен қазір онымен перзентханаға барып сөйлесемін. (*Шыға береді*).

Жатақбай (*ақырып*). Тоқта, Жаңбырбаев! Айқай-шу аздай тағы көбейтпексің ғой. Роза Асанова маған десе байсыз өтсін. Тек сенен сұрайтыным шуды көбейтпе, тыныш отыр.

Рақмет. Тыныш отырғызып тұрсыздар ма?

Жатақбай. Жақсы, жақсы! Сенімен әңгіме біткен. Сен өзің бір нойыс неме екенсің ғой, Рақмет.

Сәлімгерей (*елеңдеп*). Иә, Жатақбай Әріпович...

Жатақбай (*бөлме ішінде ерсілі-қарсылы жүр*). Жаңа мен тілшіге өкіл әке деген сөзді айттым ғой. Маған бір жақсы ой түсті. Сен Розаның баласына өкіл әке бол.

Сәлімгерей. Өкіл әке?

Ж а т а қ б а й. Иә, сенің өкіл әке екенінді мен, мына Жаңбырбаев, осы бөлмеде отырған әйелдер біледі. Бірақ, сырт жұрт сезбеуі керек. Олар үшін баланың заңды әкесісің. Түсінікті ме?

Жүгіріп Сара келеді.

С а р а. Жатақбай Әріпович, мен сізді іздеп жүрсем мұнда отыр екенсіз ғой.

Ж а т а қ б а й. Жай ма?

С а р а. Жай емес, баланың әкесі табылды.

Ж а т а қ б а й. Иә, қайда өзі?

С а р а. Біз Рақметті босқа жазғырыпшыз.

Ж а т а қ б а й. Қайда деймін?

С а р а. Бала әкесі — міне, алдыңызда отыр. Сәлімгерей. Нанбасаңыз, міне, Розамен құшақтасып отырып түскен суреті, мінекей.

Ж а т а қ б а й (*суретті айналдыра көріп*). Иә, мынау тегін отырыс емес, ал, Сәлімгерей, бұған не дейсің?

С ә л і м г е р е й. Жатақбай Әріпович, жаңағы сіздің айтқаныңыздай болады.

Ж а т а қ б а й. Дұрыс. Әр уақытта өзіңді осылай ұста.

С а р а. Бетім-ау, Флораға не айтамыз.

С ә л і м г е р е й. Флораға айтамын, түсіндіремін.

С а р а. Ой, екі жүзді, Флораны алдап жүр екенсің ғой. Бұл еркектерді ме, еркектерге сенім жоқ.

Ж а т а қ б а й. Айқай-шуды көбейтпе, Сара. Нағыз сенім мен ерлік еркектерде. Сәлімгерей шындықты мойындап тұр. Жаса, Сәлімгерей, нағыз азаматсың.

С ә л і м г е р е й. Әрине, Жатақбай Әріпович, азамат болған соң, азамат болып қалу керек қой.

Ж а т а қ б а й. Бұл шаруа реттелді. Әлгі мен айтқандай болсын, не тұрыс бар енді? Сара, Розаға барып шығу керек қой. Сәлем-сауқат, баланың приданное дегендері болмайтын ба еді?

С а р а (*жуасыңқырап*). Оныңыз рас енді. Перзентханаға барып шығу жөн.

Ж а т а қ б а й. Жолдастар, директор фондысынан сәби үшін 100 сом ақша бөлінеді.

С а р а (*масайрап*). Жатақбай Әріпович, мұныңыз үлкен білгірлік.

Ж а т а қ б а й. Енді қайтеміз, адам қандай қателік жасаса да оған қамқорлық керек. Бұл біздің міндетіміз.

С а р а (*іліп әкетеді*). Дұрыс айтасыз. Дегенмен, әйел қателессе, өлдім-талдым деп жататын мына Сәлімгерейлер кінәлі ғой.

Сәлімгерей (*режис*). Әй, Сара-ай, қалай түсінуге болады сені. Мойындасаң да — жаман, мойындамасан да — жаман.

Сара. Ал, қойдық. Жатақбай Әріпович, бұл іске өзіңіз басшылық жасайсыз ғой деймін?

Жатақбай. Жергілікті комитеттің мүшесі ретінде, Сара Мәмбетовна, бұл сізге жүктелген қоғамдық тапсырма.

Сара. Жатақбай Әріпович, дұрыс, өте дұрыс. Мұны-ңыз әйелдерге деген институттың, оның ішінде, өзіңіздің шынайы қамқорлығыңыздың белгісі.

Жатақбай (*көтеріліңкіреп*). Сара, Сәлімгерей, Роза перзентханадан шығарда маған да хабарлаңдар. Коллектив мүшесін, дүниеге жаңа келген болашақ азаматты бірге барып қарсы аламыз.

Сәлімгерей. Мұны-ңыз қатып кетті.

Сара. Бұл адамға деген шын қамқорлық!

Сәлімгерей. Қарсы аларда шампан ашылғаны жөн.

Сара. Тіпті оркестр ұйымдастырса да теріс емес.

Жатақбай. Бәрін де жасаймыз, жолдастар!

Сара. Бәрінен де бұрын Розаға жаңа пәтер әперу ескерілсе. Мына үйшіктей кішкентай бөлмесі балалы әйелге тар болады ғой.

Жатақбай. Пәтер мәселесі қиындау. Әйткенмен, ескереміз. Осымен болды ма? Ал, болса бәрі жаңағы менің айтқанымдай, у-шусыз іске кірісіңдер.

Сара. Мен нәрестенің мұқамалын алуға дүкенге барайын. Сәлімгерей, Рақмет, гүл, машина жағын реттеңдер. (*Сара, Рақмет шығып кетеді.*)

Жатақбай (*шыға беріп, Сәлімгерейге*). Тағы да ескертемін. Бәрі де мен айтқандай, у-шусыз болсын.

Сәлімгерей. Бәрі реттелді ғой, Жатақбай Әріпович. Ана Қарабаеваның шаруасы не болар екен?

Жатақбай. Қарабаеваның шаруасы шешілген. Ол маған орынбасар болып келеді.

Сәлімгерей. Ал оның орнына кім болмақ?

Жатақбай. Оның орнына адамды кейін ойластырамыз. Мына Жаңбырбаев өзіне-өзі қырсық жасады. Адамды сырттан іздемеспіз... Айтпақшы, осы Сара қалай болар еді? Жұмысқа адал, тыңғылықты, өтірік айтпайды. Тапсырғаныңды жанын салып істейді.

Сәлімгерей. Жатақбай Әріпович, Сараңыз барып тұрған қияли адам емес пе? Ол бастық болса бірімізді-бірімізге соғады.

Жатақбай. Ал, ана Флора ше?

Сәлімгерей. Ұшпа мінез, жеңілтек. Бастық бола алмайды Флора.

Жатақбай. Завотделдікке адам табылады.

Сәлімгерей. Жатақбай Әріпович, түйе үйкен болса да, жылдан құр қалыпты ғой. Мен дәл сол. Тіпті ауызға алмайсыздар.

Жатақбай. Есте сен де барсың. Бірақ, қызмет деген қолға ұстата салатын зат емес. Оны ойластырайық.

Сәлімгерей (*ренжіп*). Жатақбай Әріпович, бұл қалай өзі? Шарадай басымды шапшақтай қылғанда тапқаным не? Жаңа ғана емеуірін білдіріп едіңіз ғой.

Жатақбай. Бұл мәселені жалғыз мен емес, партия, кәсіподақ ұйымдарының басшыларымен ақылдасып шешеміз.

Сәлімгерей. Сонда мен ауа қармағаным ба?

Жатақбай. Айттым ғой, ол жағы кейін шешіледі.

Сәлімгерей (*күрсініп*). Менікі әурешілік болып жүрмесе.

Жатақбай. Саудаласпайық, Айтуаров.

Сәлімгерей (*ашынып*). Жатақбай Әріпович, сонда мен не ұттым?

Жатақбай (*қуақы күлкімен*). Әйелің, балаң бар.

Сәлімгерей. Құрысын ондай әйел мен бала. Мен жаңа айттым ғой. Коллектив үшін құрбандыққа барып отырмын.

Жатақбай. Өте жақсы.

Сәлімгерей. Бала Рақметтікі, ал мен, сіздің жайыңызды ойлап, сізге сөз келмесін деп өзімді құрбандыққа шалдым.

Жатақбай. Бала Рақметтікі болса, тіпті жақсы. Ол өз баласынан безбейді, бездірмейміз де. Ал, бірақ, сен сөзінде тұр. Жаңағы айтқаным айтқан, сенің де айтқаның айтқан.

Сәлімгерей (*сасып*). Жатақбай Әріпович, қай айтқаныңыз.

Жүгіріп Флора кіреді.

Флора. Жаңа перзентханаға телефон соғып едім, Розаны шығарамыз деп жатыр екен.

Жатақбай. Ал, онда дайындалыңдар. Түгел барып қарсы алайық. (*Шығып кетеді.*)

Сәлімгерей. Флора!

Флора. Сөзіңді тыңдағым келмейді. (*Шығуға бет алады.*)

Сәлімгерей. Не деп кеттің, Флора, аялдашы аз ғана.

Флора. Тіпті даусыңды естудің өзі сондай жеркешті.

Сәлімгерей *(басылып)*. Флора-ау, тіршілік болған соң... Кешіре гөр. Мен бәрін де ұмыттым. Ашу деген жау, соның дегенін жасап қойыппын.

Флора. Сенің кісілігің жөнінде күмәнім бар. Жатақбай Әріповичтің алдында жылпостығыңды танытқандығыңды жаңа ғана Сара айтты.

Сәлімгерей. Әлгі Розаның баласына өкіл әке боламын дегенім бе? Онда тұрған не бар? Бұл қайта жолдастық көмек емес пе?

Флора. Жолдастық көмек емес бұл. Мансаптың құлысың сен. Бірақ мен осында істесем бөлім бастығы бола алмайсың. Шамам келмей бара жатса, папамды саламын.

Сәлімгерей *(даусы қатты шығып)*. Флора, мұның барып тұрған қатігездік. Маған ашуланғанда өзің айтушы едің ғой асылып өлемін деп. Мұны жасасаң мен бар ғой шын асылып өлемін.

Флора. Өлмек түгіл, өміре қап.

Сәлімгерей *(жыламсырап)*. Бәрі құрысын, завотделдік те құрысын, маған тек қана сен керексің. Білдің бе?

(Флораны құшақтамақ болады, Флора шыға жөнеледі. Сәлімгерей соңынан кетеді. Рақмет кіреді.)

Рақмет. Бәсе, бер жағым қорыққанымен ар жағым сенімді еді. *(Қолындағы қағазға қарайды. Сонсоң сағатына қарайды.)* Қазір төрт. Енді бір жарым сағаттан кейін Мархаба осында болады. Мыналардың ырду-дырдуын тыңдағанша аэрофлот басына барайын. *(Есіктен шыға бере Роза мен соқтығысып қалады. Рақмет таңданып)*. Ау, Роза, сен қайдан жүрсің?

Роза *(көңілсіз)*. Сол да сұрақ болып па? Ауруханадан. Адасып келдім. *(Орындыққа кеп отырады. Рақмет таң-тамаша.)*

Рақмет. Ал, әлгі... қайда? *(Екі қабат, бала дегенді ыммен танытады. Роза оны түсінбейді.)*

Роза. Сақау болғансың ба? Есігіміздің арасында есік жоқ. Ауруханаға бір келіп хал-жағдайымды білуге де жарамадың ғой.

Рақмет. Сенің хал-жағдайыңды білуге мен міндетті емеспін. Білуге тиісті кісі білер.

Роза *(ренішті)*. Сонда кім білуге тиісті?

Рақмет. Оны өзің білесің.

Р о з а. Жақсы көріп, үміт артып жүрген мынаның со-
зін қара. *(Жылайды.)*

Р а қ м е т *(ежірейін)*. Оу, есің дұрыс па өзіңнің? Ма-
ған неге үміт артасың?

Р о з а. Енді кімге үміт артамын, кімге өкпелеймін?

Р а қ м е т. Қандай әзәзіл құлағыңа сыбырлап қой-
ған?..

Р о з а. Саған қандай әзәзіл сыбырлаған? Ат, тоның-
ды ала қашасың.

Р а қ м е т. Қашпағанда. Құдай сенімен қабырымды
жақын қылмасын.

Р о з а *(ашулы)*. Не деп тұрсың өзің?

Р а қ м е т. Роза, енді мені шектен шығарма. Әйел еке-
ніңе қарамаймын.

Р о з а. Менің жазығым не?

Р а қ м е т. Сенің жазығың ба? Сенің жазығың... *(Ро-
заға төніп келеді.)*

Бөлмеге сау етіп Жатақбай, Сара, Флора Сәлімгерей келеді.

Ж а т а қ б а й. Жаңбырбаев, мұның не әйелге қол кө-
теріп? *(Роза солқылдап жылап отыр. Директор, басқа-
лары Розаның бас-аяғын шола тесіле қарайды.)* Роза, қой
енді, жылағаннан түк шықпайды.

Р о з а. Жатақбай Әріпович, мынаның ызасы өтіп ба-
рады.

Ж а т а қ б а й. Оқасы жоқ, біз Жаңбырбаевты мойын-
даттырамыз. Аяғыңа жығылып, кешірім сұрайтын бола-
ды ол әлі...

Р а қ м е т. Жатақбай Әріп...

Ж а т а қ б а й *(ақырып, столды бір қояды)*. Қысқарт
енді, болды, жетті! Сөзің керек емес.

Рақмет тізерлеп Розаның алдына отыра қалады.

Р а қ м е т. Роза, нақақтан-нақақ мұның қалай? Сенің
алдында кінәлі емес едім ғой.

Р о з а. Саған не болып кеткен өзі, аулақ жүр.

Ж а т а қ б а й. Жүріңдер, өздері бір мәмлеге келсін.

Р о з а. Жатақбай Әріпович, бұларыңыз қалай? Мен
қалмаймын мұнымен оңаша.

Ж а т а қ б а й. Роза, шырағым-ау, сені қалай түсіну-
ге болады?

Р о з а. Қалай түсінсеңіздер, олай түсініңіздер. Менен
Рақмет аулақ жүрсін.

Ж а т а қ б а й. Онда кім? Сәлімгерей ме?

Сәлімгерей. Жо, жо... Жатақбай Әріпович, алла сақтасын!

Роза. Әй, сенің алла сақтасының не?

Сәлімгерей. Мен емес. Өлсем көрім аулақ болсын Розадан.

Роза (*таңырқап*). Жатақбай Әріпович, сонша мен не қылмыс жасаппын? Мына Сәлімгерейге айтыңызшы.

Жатақбай. Қылмысың не, әркімнің басында бола беретін жай бұл.

Роза. Е, солай деңізші. Рақметке өкпемді айтсам, түсінен шошығандары несі?

Жатақбай. Ештеме етпейді. Ертең татуласасыздар.

Роза. Дұрыс айтасыз, Жатақбай Әріпович. Ешқайда кетпейді.

Рақмет (*ашулы*). Қарай гөр өзін, тапқан май шелпекті...

Сара. Рақмет, болды енді, бәрібір құтыла алмайсың.

Роза (*көніп*). Тарылма, Рақмет.

Рақмет. Құдай сақтасын! Мынау сұмдық екен. Тап-тал түсте...

Флора (*басын шайқап*). Сені де Рақмет жаңа таңығандай боп тұрмын. Сара Мәмбетовнаның: «Барлық еркектер бір қалыптан шыққандай»,— деген сөзі рас екен ғой.

Рақмет. Осының бәрі сенің жұмысың, Флора...

Флора. Жатақбай Әріпович, осымен қашанғы сөз таластыра береміз. Розаны ренжітуге болмайды.

Жатақбай. Ренжітпейміз, әрине.

Роза. Саған да ренжимін, Флора. Жеті күнде бір көрінбедің ғой.

Флора. Кешір, кеш естідім.

Жатақбай. Қысқа күнді кеш қылмайық. Розаны үйіне апарыңдар. Той қамын ойластырыңдар.

Роза. Жатақбай Әріпович, расында үлкен той, өліп қала жаздадым ғой.

Жатақбай. Өткен іс өтті, ештеңе етпейді, бәрін реттейміз. Денің сау болсын.

Роза. Рақмет, Жатақбай Әріпович!

Сара (*Флораға*). Осы арада тапсырсақ қайтеді?

Флора. Дұрыс.

Сара. Роза, сіңлім, манадан бері Рақмет көп сөйлеп, ырду-дырду етіп жіберді. Айналайын. (*Бетінен сүйеді.*) Кішкентайдың бауы берік болсын (*Арғына ұстаған буманы ұсынды.*)

Роза (от басқандай). Қайдағы кішкентай! Не айтып тұрсыңдар өздерің? (Жұрт біріне-бірі қарайды.)

Рақмет. Менен туған бала ше?

Роза. Қайдағы бала? Кім шығарып жүр бұл сөзді?

Сәлімгерей. Ауруханаға барасың, жеті күн жата-сың...

Роза. Сәлімгерей-ау, сен аурусың ба? Көжеден тіс сынады деген, тамақтан уландым.

Жатақбай. Қағазың бар ма?

Роза. Жатақбай Әріпович, маған сенбейсіз бе?

Жатақбай (күмілжіп). Сенем ғой, бірақ, анықтау керек.

Роза. Мінекей. (Бюлетеньді директорға береді. Директор орындыққа отыра кетеді, басын шайқайды.)

Сара. Түу, араңдап қала жаздадық ғой.

Флора. Қайта жақсы болды, кімнің кім екенін біліп қалдық.

Роза. Апырым-ау, адамдардың да көзсіз, көкірек-сіздері болады екен ғой.

Рақмет. Ештеңе етпейді, Роза, қорықпа. Тіршілік болған соң осылай, аяқтан шаламыз.

Жатақбай. Қой енді философияңды, Жаңбырбаев.

Рақмет. Жатақбай Әріпович, қоямын ғой, қоймағанда қайда барамын.

Жатақбай. Иә, мынау естіген құлаққа ұят екен. Тістеріңнен шығара көрмендер. Жұрт күлкі етеді.

Сәлімгерей. Дұрыс. Жабулы қазан жабулы қалсын.

Рақмет. Иә, ұмытайық. Сіздерге менің айтар қуанышты хабарым бар. Әлгінде ғана қалыңдығым Мархабадан телеграмма алдым. Шаруасы болып поезға іліге алмапты. Бүгін самолетпен келеді. Бәріңізді тойға шақырамын.

Жатақбай. Міне, жігіт! Дұрыс айтады. Бәрін де ұмытыңдар. Тойға қамданыңдар.

Флора гүлді қолына алады.

Флора. Рақмет, осы гүлдің нағыз несі Мархаба ғой деймін. Өз қолыңмен тапсыршы.

Рақмет. Қалай сонда, мен...

Флора. (сөйлетпей). Жоқ, жоқ бұл гүл Мархабаға лайық.

Телефон безек қағады. Шығуға ыңғайланған жұрт қалшып тұрып қалады. Трубканы директор көтереді.

Ж а т а қ б а й. Иә, жобалау институты. *(Пауза.)* Бізден бе, жоқ, мүмкін емес... Сіз байқап сөйлеңіз... Мен институттың адамдарын бес саусақтай білемін. Айқайламаңыз... Кіммен сөйлесіп тұрғаныңыз? Білмеймін, білгім де келмейді... Ә, солай ма, кешіріңіз онда... Білмей қалдым. Ә, келіңіз, келіңіз, анықтаймыз. *(Трубканы орнына қояды.)*

С а р а. Ол кім, Жатақбай Әріпович?

Ж а т а қ б а й. Әлгі перзентханада жатқан Роза Асанованың күйеуі.

С а р а. Онда да бір- Роза Асанова бар екен ғой. Ес жаңа кірді ғой.

Ж а т а қ б а й. Есіміздің енді шығатын түрі бар. Қазір Асанованың күйеуі осында келеді. Қаладағы бір үлкен қызметкер адам. Дәрігерлерге дамылсыз телефон соғып, Асанованың баласының әкесі кім екен деп маза бермепсіңдер ғой. Сау басқа сақина тілеп... Бұл не сұмдық-ей?

Директор жүрегін басады. Бәрі ақырып қалады.

Ш ы м ы л д ы қ

ЛЕП БЕЛГІСІ

БІР АКТЫЛЫ, ҮШ КӨРІНІСТІ КОМЕДИЯ

ҚАТЫНАСАТЫНДАР:

Ғалия — артель бастығының көмекшісі, жиырма бесте, сұлу келіншек.

Ғалима — институтта әдебиет пәнінен сабақ беретін мұғалима, 50 жаста, жуан адам.

Сырмақбай Қармақбаев — газет қызметкері, отыз жаста.

БІРІНШІ КӨРІНІС

Шағын бөлме. Оң жақта «Етік тігетін артель бастығы» деген жарнамасы бар есік көрінеді.
Стол басында Ғалия машинка басып отырады. Макинтошын қарына іліп Сырмақбай Қармақбаев кіреді.

Сырмақбай Қармақбаев. О, қарындас! Сәлематсыз ба? Бұл газет қызметкері, кәдуілгі Сырмақбай Қармақбаев.

Ғалия (*түреген*). Сырмақбай Қармақбаев?! Хош келіпсіз. Мынадай кішкене артельде газет қызметкерін де көретін күн болады екен-ау? Қуанышты.

Сырмақбай Қармақбаев. Қуанышты? Хм. (*Жұртқа қарап.*) Сыртымнан ғашық біреу болмасын? Өзі де бүлдіргендей қып-қызыл, сұп-сұлу әйел екен-ай. Үріп ауызға салып жіберер ме еді өзін?! (*Жағасын сипайды. Галстугін түзейді. Ғалияға қарайды.*) Мен осы артельдің озат адамдарын жазғалы келдім.

Ғалия. Өте жақсы. Қазір мен онда сізді цехқа алып барайын. (*Дайындала бастайды.*)

Сырмақбай Қармақбаев. Саспаңыз, қарындас, ең алдымен бастықтарыңызбен танысып, сөйлесуім керек.

Ғалия (*абыржып*). Онда қалай болды, Сырмақбай Қармақбаевич. Бастық әлгі әзірде ғана райкомге кеткен еді? Қап! Тым болмаса, бір секунд ертерек те келмеген екенсіз. Ие, уақытыңыз да жоқ қой. (*Аңырып.*) Не істеуге болады? Егер... Сырмақбай Қармақбаевич, егер уақытыңыз болса, (*көпке*) қалай десем екен, ә? (*Сырмақбай Қармақбаевқа.*) Сіз ғафу етіңіз. Егерде... егерде уақытыңыз болса, тоса тұрсаңыз Қазір-ақ келіп қалар.

Сырмақбай Қармақбаев (көпке). Айттым ғой ғашық деп...

Ғалия. Болмаса, кабинетті ашайын. Сонда күтерсіз?

Сырмақбай Қармақбаев (көпке). Жарыққа ұмтылған сайтан көбелекше шыр айналуын көрдің бе? (Ғалияға.) Рақмет, қарындас. Мен мына, осы сіздің қасыңызда-ақ отырайын.

Ғалия. Тіпті жақсы. (Стул әкеп қояды.)

Сырмақбай Қармақбаев (макинтошын іліп жатып, көпке). Әйел деген иісі аңқыған гүл ғой. Ал, мынау бір жұпар иісі мүдкіп тұрған біреуі екен. Өзіне мен де ғашық болып қалмайын.

Ғалия. Ішіңіз пысып кетеді-ау енді. Не істесем екен, ә?

Сырмақбай Қармақбаев (отырып жатып). Сіздей бикештің жанында мынадай жігіттің іші пыса ма? Ха-ха-ха. (Күлкісін тез жиып.) Ал, іш пыспас үшін жұмыс істей отырайық. (Қалтасынан блокноты мен қаламын алады.)

Ғалия (таңырқап). Апырай, ә? Сіздер ғой үйде де, түзде де, отырып та, жүріп те жаза бересіздер, ә? Шіркін-ай, сіздердегі таланттың тым болмаса иненің жасуындай бірдемесін бізге берсе...

Сырмақбай Қармақбаев (маңғазданып, көпке). Түсіңді жылытсаң-ақ болды бұларға, гүлге үймелеген арадай айналсоқтай береді. (Ғалияға күліп.) Ал, енді әңгімені сізден бастайық, қарындас.

Ғалия. Менен бастайсыз ба?

Сырмақбай Қармақбаев. Бірінші сұрақ: (Қаламын сүйреңдете бастайды.) Халіңіз қалай?

Ғалия (аңырып). О не дегеніңіз?

Сырмақбай Қармақбаев (көпке). Мм... газет оқымайтын болып шықты ғой. Осындай сұлулардың бойын баққаннан басқа ештеңеге көңіл аудармайтын әдеті енді. (Ғалияға.) Ал, газет алдыруыңыз, ондағы мақалаларды жан қиярлықпен аянбай оқып, ұйымшылдықпен талқылап тұру жағыңыз қалай?

Ғалия. Газет алдырамын. Оқып тұрамын.

Сырмақбай Қармақбаев (бірдемелерді жазды). Так... так... Ал, артель мәселесіне көшейік. Бірінші сұрақ: пәрменді үгіттің арқасында, зор қарқын туғызып, жаңа табыстарға жеткен адамдар көп пе сіздерде?

Ғалия. Озат адамдарды айтасыз ғой?

Сырмақбай Қармақбаев. Так точно... «Пәрменді үгіттің арқасында» дегенді қосыңыз.

Ғалия. Озаттар көп бізде.

Сырмақбай Қармақбаев. Өздерінің күш-жігеріне кенеліп, және өз күштеріне берік сеніммен қарайтын адамдар ғой олар?

Ғалия (*түсінбей*). Күш-жігеріне кенеліп?

Сырмақбай Қармақбаев. Так точно.

Ғалия. Күш-жігеріне кенелгендер бізде... ондайлар бізде... жоқ.

Сырмақбай Қармақбаев. Жоқ?

Ғалия. Жо-жоқ, бар. «Жоқ» деген сөздің сырғасы ғой жай.

Сырмақбай Қармақбаев. Өте жақсы. Та... ак. Табыс қалай, ұшан-теңіз бе?

Ғалия (*қиналып*). Сырмақбай Қармақбаевич, сіз мұны...

Сырмақбай Қармақбаев (*Ғалияның сөзін бөліп*). Ол табысты табу жолында мұрындық болған кімдер!

Ғалия. Мұрындық болған? Арбаның мұрындығы дегенді білуші едім. Ал, кісінің мұрындық болғанын сізден естіп тұрмын. Асылы, сіз мұны бастығымыздың өзінен сұрасаңыз. Кімнің мұрындық болғанын сол кісінің өзі болмаса...

Сырмақбай Қармақбаев. Бастық демекші, бастықтарыңыздың жанды басшылығы қалай?

Ғалия. Бастықтың жанды басшылығы?

Сырмақбай Қармақбаев. Так точно. Өзі қалай, қажетті мүмкіндікті түгел пайдалана ала ма?

Ғалия. Сіз мұның бәрін сол кісінің өзінен...

Сырмақбай Қармақбаев (*Ғалияның сөзін бөліп*). Ал, көтеріңкі міндет алу жағы ше?

Ғалия үндемейді. Сағатына қарайды.

Ғалия. Бастық кешікті.

Сырмақбай Қармақбаев. Ие, кешікті.

Ғалия. Сол кісі мәжіліс бірдеңеге айналып қалған болар. Сіз бір айналып соқсаңыз. Не ертең келсеңіз, қалай болар еді?

Сырмақбай Қармақбаев. Так... так... о да жөн екен-ау. (*Блокнотына үңіліп*.) Айтпақшы. Сіз өзіңіз мұнда артель жүктеген тиісті міндетіңізді қашаннан бері атқарып келесіз?

Ғалия (*ұнатыңқырамай*). Көп болды.

Сырмақбай Қармақбаев. Так... так... өте

жақсы. Ал, қарындас, сіздің артельдің материалдық ынталандыру жағы қалай?

Ғалия (*күліп жіберді*). Бұл бір кең отырып сөйлететін шаруа ғой. Мен қазір асығыс бір материал басып отыр едім.

Сырмақбай Қармақбаев (*көпке*). Қайда тартып бара жатқанын көрдің бе? (*Ғалияға.*) Оныңыз да жөн екен, қарындас.

Ғалия. Келетініңізді бастығымызға да ескертейін.

Сырмақбай Қармақбаев. Так... сіздің атыңыз кім болмақ, олай болса, қарындас? Мыңның түсін білгенше, бірдің атын... дегендей.

Ғалия. Ғалия.

Сырмақбай Қармақбаев (*Ғалияның қолын қысып*). Өте жақсы. Ойпыр-ай, қолыңыз неткен жұмсақ еді. Саусақтарыңыз тіпті қамысты көлдің ағаш қоғасындай екен. (*Ғалия күліп, ақырын ғана қолын босатып алады.*) Ал, қарындас, то есть, замандас, сізге қалай звондасам екен. (*Ғалия бір тілім қағазға телефон номерін жазып, Қармақбаевқа ұсынады.*) Өте жақсы, Ғалия қарындас, то есть, Ғалия замандас. Көп-көп рақмет.

Телефон шырылдайды.

Ғалия (*телефонды тыңдап*). Сіз ғафу етіңіз, мен қазір келейін, цехқа шақырып жатыр. (*Шығып кетеді.*)

Сырмақбай Қармақбаев (*жазғанына үңіліп*). Та... ак. Сонымен артель жайындағы мақаланың да құлағы қылтиып қалды. Редакцияға бара салысымен өзіме-өзім пәрменді үгіт жүргізіп, жан қиярлықпен еңбек етіп жіберсем, мерзімінен бұрын дайын етіп тастаймын ғой. Мынадай сұлу қыз факт беріп, шабыт беріп тұрғанда үш бет десе, сегіз етіп жібермеймін бе, тәйірі. Сөйтіп, Сырма-екең норманы асыра орындап жібереді. Ал, норма асыра орындалды дегенше, материалдық ынталандыру жағы өсті дей бер. Шіркін, Ғалияжан замандас-ай. Мен сізге шексіз борышты болам ғой. Өйткені, сіз ғой мақаланың тууына тікелей мұрындық болғалы тұрған адам. Мұрындық демекші. (*Қалталарын қарманады.*) Апыр-ау, қайда салдым жаңағы қағазды? Қап! Қайта жазып бер десем ұят болады-ау. Басыңыз орнында ма десе, не айтпақпын? Қап, жоғалып қалып көзім ағармаса жарар еді. Е, таптым, мында жүр екен ғой. Әп бәре-кезде... Так... Осыны жазған қолыңнан айналайын, қолыңның тырнағынан, тырнағыңның көбесінен, көбесінің бояуынан, бәрінен қоса қабат айналайын. (*Запискаға*

үңіледі.) Так-так 00—80 қос! 87. Так-так. Айтпақшы қос? «Қосы» несі мұның? Тіпті «қос» депті де қолақпандай етіп леп белгісін қойыпты. Қос, ә? Қосу... жоқ, қосар.. о да емес. Қосақ. Әһа, қосақ... Қосылу. Қосылу керек... Қосылу керек... Қосылатын болсақ... Қосылайық. Е, жазған-ай. Қосыламын дегені екен ғой бұл. Бәсе, қолақпандай леп белгісі тегін қойылмаған. Та-ак. Мен саған қосыламын. Әһа. Мен сені жақсы көремін. Мен сені сүйемін... Хи-хи-хи. Мен саған тие... қой, тоқта, Сырма-еке. Тереңдеп кеттің, тіпті шыға алмай қалып жүрерсің түге. (*Жоғары қарап.*) Шіркін, Ғалияжан-ай. Көзің сенің қандай, шу асаудың көзіндей шытынап тұрған. Тіпті электр шамындай десе де болады. Тіктеп қарай да алмадым-ау. Ал, жымып тұрған құлағың ше, ал дөп-дөңгелек иегің, үлбіреген тамағың... Ал, үш қоңырдың жайлауындай шалқақ жатқан ақ төсің ше? Ал бір уысыңа сыйып кетер қылдырықтай белің ше! Шіркін-ай, битіп, уыстап алып, мытып жіберер ме еді. Ал, ішің... Жо... жоқ, тоқта, Сырма-еке. Тереңдеп кеттің. Жазған басым-ай. Бір нәрсені жеңіл-желпі ойлау деген жоқ. Үнемі бір тұңғиыққа тартасың да тұрасың-ау. (*Сағатына қарап.*) Уақыт өтіп барады. Қой, отыра бермейін. Норманы асыра орындап тастаймын да, мына қағаздағы леп белгісіне тартайын. (*Макинтошын ап, шығып кетеді.*)

Ш ы м ы л д ы қ

ЕКІНШІ КӨРІНІС

Сәнді жиналған бөлме. Терезе алдында үй гүлі. Қолында гүлі бар. Сырмақбай Қармақбаев кіреді.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Оһо! Мәселе қайда жатыр. Біздің Ғалияжан қандай үйде тұрады... Байқайсыңдар ма? (*Екінші есіктен Ғалима шығады.*) Сәлематсыз ба, енетай. Көзіңізге не қылған?

Ғ а л и м а. Көзіме бір теріскен шығып... Сөйтіп емтиханды үйде алуға тура келіп қалғаны.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Емтиханды?

Ғ а л и м а. Ие, ие, жел тиеді деп, дәрігер далаға шығармай қойды.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Апыр-ау, осы мен сонда дұрыс келдім бе осы?

Ғ а л и м а. Дұрыс келгенде қандай? Отырыңыз. Ем-

тихан алудан бұрын танысып алайық. Сіздің аты-жөні-
ңіз?

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Емтихан алмас-
тан бұрын? (*Көпке.*) Ә, сиқырлы қыз, менімен жақсылап
танысу үшін әуелі шешесін салып отыр екен ғой. Алып
көрсін емтиханды? (*Ғалияға.*) Сырмақбай Қармақбаев.

Ғ а л и м а. Қай ауданнан келдіңіз?

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Мен осында газет-
те істеймін.

Ғ а л и м а. Әрі газетте істейсіз, әрі сырттан оқисыз?
Тіпті жақсы. (*Гүлді көріп.*) Қандай жақсы гүлдер! Ма-
ған әкелдіңіз, ә?

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в (*жұртқа қарап қо-
лын жаяды*). Осының бәрін істеттіріп отырған әлгі қу
қыз-ау. Ай, Ғалия-ай! (*Ғалимаға.*) Ие, ие осы үйге, сіз-
дерге әдейі арнап әкелдім.

Ғ а л и м а. Көп-көп рахмет сізге. Өзіңіз бір жөн біле-
тін жігіт екенсіз. Қазір мұны мен сұға салып қояйын.
(*Сұға салады.*)

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Осынша жасқа ке-
ліп жөн білмеудің өзі... то есть осынша жасқа келу емес.
Әлі жап-жаспыз ғой. Тек көргеніміз көп қой.

Ғ а л и м а. Ие, ол жағы көрініп тұр...

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в (*көпке*). Бәрекелде,
қыз шешесіне ұнап қалдық. Шаруа бір жайлы дей бер
енді, Сырма-еке!

Ғ а л и м а. Ал, жақсы. Негізгі мәселеге көшейік. Шы-
ныңызды айтыңыз. Дайындығыңыз қалай?

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в (*көпке*). Болашақ
енеміз бірден тойға дайындық жайын сұрай бастады ғой.
(*Ғалимаға.*) Дайындық зор, бұл бір үлкен сын ғой, бізге
емтихан деп сіз дұрыс айттыңыз. Зор қанағаттанған се-
зіммен өткізетін боламыз бұл емтиханды.

Ғ а л и м а. Жақсы екен онда. Ал, енді сіз мына сұ-
раққа жауап берсеңіз.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Пожалыста. Зор
достық жағдайда жауап беруге әзірмін.

Ғ а л и м а. Пушкиннің қазақ поэзиясына әсерін айтып
жіберсеңіз.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Пушкиннің? Сіз со-
ны рас сұрағалы отырсыз ба?

Ғ а л и м а. Әрине.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Қойыңызшы, тіпті
балаға ұқсатып... Күнде газетке жазып жататын сондай

оңай сұрақты білмейді дейсіз бе? Одан да әңгіменің ана жағын... шаруаның тоқ етерін тындырайық та.

Ғалима. Кім екеніңізді білмей жатып, ештеңе сұрамай жатып шаруаңыздың тоқ етерін қалай тындырмақпын мен. Ол болмайды, жолдас.

Сырмақбай Қармақбаев (қопке). Бәле, мына кісі қызына қалың мал сұрайын деді ғой. (Ғалимаға.) Газетте істеймін дедім ғой. Одан артық не білу керек мен жөнінде.

Ғалима. Газетте істеймін деп мұрныңызды шүйіре бермеңіз. Менің алдыма келгеннен кейін қойшы болыңыз, газетте істеңіз, оның маған бәрі бір. Ештеңе сұрамай, хал-жайыңыздың шамасын байқамай, шаруаңызды тындыра алмаймын.

Сырмақбай Қармақбаев. Ал, жарайды, енді. Сонда сіз не сұрағыңыз келеді? Басын ашып айтыңызшы. Ақшадай ма, әлде заттай бірдеме ме дәмелеріңіз.

Ғалима (ашуланып). Не сөйлеп кеттіңіз. Шетен қалпақ киіп, галстук таққанға көргенді адам ба десем, пасық болып шықтыңыз ғой.

Сырмақбай Қармақбаев. Тіл тигізбеңіз. Қоқан-лоқы жасамаңыз.

Ғалима. Сонда сіз мені пара алады деп ойлайсыз ба? Сөйлеспеймін сізбен.

Сырмақбай Қармақбаев. Жә, татуласайық енді. Қырғи қабақ соғысты қояйық та.

Ғалима. Қырғи қабақ соғыс? Оның бұл жерге қандай қатысы бар. Асылы, сізбен сөйлесу қиын екен. Әбден дайындалып, келер жылы келіңіз.

Сырмақбай Қармақбаев. Келер жылға дейін күтіп жүре алмаймын.

Ғалима. Ол өз шаруаңыз.

Сырмақбай Қармақбаев. Сіз мені ерегістірмеңіз.

Ғалима (зілмен күледі). Газетке жазатын шығарсыз?!

Сырмақбай Қармақбаев. Одан да жаманы болады?

Ғалима. Сонда не істемексіз?

Сырмақбай Қармақбаев. Сізден рұқсат сұраймыз. Той жасаймыз. Қосыламыз. Екеуіміздің уәдеміз солай.

Ғалима. Сіз не айтып тұрсыз осы? Тойыңыз не? Қосыламыз не? Кіммен қосыласыз?

Сырмақбай Қармақбаев. Турасын айтқанда, сіздің қызыңызбен. Ғалиямен.

Ғалима (*күледі*). Ал, егер менде қыз бала болмаса қайтесіз?

Сырмақбай Қармақбаев. Тәлкектемеңіз. Осы әлгінде телефонмен сөйлескенде күтіп отырмын, тез кел демеді ме!

Ғалима. Ол сөйлескен мен болатынмын.

Сырмақбай Қармақбаев. Олай болса, сіздің менде нендей шаруаңыз бар еді?

Ғалима. Мен сізді емтихан тапсыра келген сырттан оқитын студент екен деп қалғанмын.

Сырмақбай Қармақбаев. А, мен ендеше, сізді болашақ қайын енем деп келіп отырмын ғой. Қате болса, кешіріңіз.

ҮШІНШІ КӨРІНІС

Сахна бірінші көріністегідей. Ғалия машинка басып отырады. Сырмақбай Қармақбаев кіреді.

Сырмақбай Қармақбаев. О, қарындас, то есть замандас, қалай, бұрынғыша жан қиярлықпен еңбек етіп жатырсыз ба?

Ғалия. Үстінен түстіңіз. Бастық өзінде қазір.

Сырмақбай Қармақбаев. Мен бастыққа келген жоқпын, замандас. Менің шаруам сізде ғана.

Ғалия. Менде ғана ма? Ол бір қуаныш екен онда. Айта отырыңыз.

Сырмақбай Қармақбаев. Мен мәлімдеме жасасам, былай. Сіз, осы мені неге алдадыңыз?

Ғалия (*күліп*). Қайтіп мен сізді алдаппын? Қызық екен.

Сырмақбай Қармақбаев. Ие, қызығын көріп келдім, замандас. Күлетін шаруашылық болмады бұл. Әлгі екеуміз осында кездесіп, сіз телефоныңызды бергеннен кейін болды бәрі. Ол бір аса қанағаттанғандық сезіммен өткен кездесу еді ғой. Содан кейін ұйықтай алсамшы. Несін жасырайын. Өзіме-өзім пәрменді үгіт жүргізем де болмады. Жүрек шіркін үнемі дәйектілікпен сіз деп соқты да тұрды. Бойымда бір жаңа қарқын пайда болды. Содан өзіме көтеріңкі міндеттер жүктеп, қол жеткен табысты мақтан етермін деген сезімге толы болып, сіз берген телефонға звондасам «күтіп отырмын, тез келе

ғой» дейді бір әйел даусы. Мен сіз екен деп қалдым. Содан творчестволық күш-жігеріме кенеліп, жетіп барсам, емтихан алам деп студенттерін күтіп отырған Ғалима деген мұғалима болып шықты. Сөйтіп құрттыңыз ғой мені, замандас. Айтыңызшы, басқа адамның телефонын неге бердіңіз?

Ғ а л и я. Мен беріппін бе? Мүмкін емес. Мен сізге артельдің телефонын ғана жазып бергенмін.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Тана алмайсыз енді, міне, қағазыңыз. 00—80. Қос! 87, «қос» деп тұрып леп белгісін де қойғансыз. Адамның жүрегіне әр түрлі ой салып тіпті.

Ғ а л и я (*қарап*). Мм... Сізді құртқан мен емес, леп белгісі екен ендеше. Анықтап қарасаңыз не етті? Бұл леп белгісі емес қой мүлде. Бұл бірдің цифры. Сонда сіз айтқандай леп белгісі мен сексен жеті емес, бір де сексен жеті.

С ы р м а қ б а й Қ а р м а қ б а е в. Не дейді?

Ғ а л и я. Содан соң (*күліп*) пәрменді үгітті тым нашар жүргізгенсіз өзіңізге. Мен үйлі-баранды адаммын. Жүрек-жүрек деп жүгіре берсеңіз неңіз қалады?

Ш ы м ы л д ы қ

ХАЛАЛА

БІР ПЕРДЕЛІ, ЕКІ КӨРІНІСТІ ДРАМА

ҚАТЫНАСАТЫНДАР:

Әбдібек — 40 жаста, мүдәріс. Момын шаруа адам.

Гүлшәйра — 28-де. Әбдібектің әйелі.

Есім ишан — 50-де.

Сүлеймен — дамолла 35-те.

Ағанас — Әбдібектің көңілдесі, 35—40-та.

Әбдібектің баласы — 5-те.

Қуәлар, шәкірт балалар.

БІРІНШІ КӨРІНІС

Құжыра. Кішкене терезеден мешіттің мұнарасы көрінеді. Одан әрі жыңғыл, шеңгелді жазық. Әбдібек оңаша. Кітап оқып отыр. Терезе алдынан шулап шәкірт балалар жүгіріп өтеді.

Дегенге қызық қайда, қызық қайда,
Қызықтың бәрі дағы қызыл сайда.
Бұзауын қызыл сайдың жамыратып,
Әбдібек отыр үйде тапшай айла.

Қарға қарқылдайды.

Әбдібек (*толқын*). Тағы да мазалады-ау, мына найсаптар. Бұл не мазақ? Әлде, осы дүниенің қоры мен болдым ба екен?

Ғибадатхананың оң босағасын аттамай жатып не пәлеге тап болдым. Айналам гулеген қаңқу сөз. Естіні дегенім осы ма еді? Ертең ишанға не бетімді айттым? Жұрт бетіне қалай көріне алмақпын? Оншадан мұнша жүріп, сүрінер жерді таппағандай, мына қақтың үйін мекендеп отырып көрмейсің бе жазғанның адал жолдан тайғанын! Ә?... Әлде, бұл әзәзіл өсегі ме екен бір зымиянның лаулатып жіберген? Отасқаным а он жыл болды. Содан бері шалыс басқан бір қадамын көрмеп едім. Өлер жерін білетін секілді еді. Мешітке келіп... не бопты жазғанға! Енді қайттым? Әлде, адасқанның алды жөн деп осы бетіммен тарта берсем бе екен аумастан? Әлде, екі құлағымды мақтамен тарс жауып алып отыра берсем бе екен,

естімеген болып? Апырау, жөн айтар, жол көрсетер бір пенденің табылмағаны ма, сірә да?

Қара киінген Гүлшәйра көрінеді.

Астапыралда, айдын-күннің аманында қара салынып саған не болды, қатын-ау?

Гүлшәйра. Құдайға ғибадат етеміз, бала оқытамыз деп, болмай алып келіп едің, өмірім қаралы әйелден де жаман болып барады. Құлағы бар құдай болса, қара лашықта отырсаң да естімейтін бе еді дұға-намазыңды?

Әбдібек. Астапыралда, құдайға тіл тигізе көрме, қатын! *(Ойланып)*... Қатын?! Жо... жоқ. Маған қатын емессің сен енді. Көзіңде көлгірсіген жас болғанымен көңіліңде шұбар ала жылан бар ұялаған. Жақындама маңыма. Лайлама тұнығымды, күнәкәр етпе мына *(өзін көрсетеді)* мүсілім құлып алланың. Жоғалт көзіңді.

Гүлшәйра үн-түнсіз кете береді. Пауза.

Астапыралла-ай, не деп тастадым? Қысылғанда аузыңа не түссе соны айта салады екенсің ғой. Кет дегенге шын кетіп қалса... құдай-ай, көзім ағарды ғой онда. Әділдік, тазалықтың бәрі де Есім ишанның мешіт-медресесінде деп өзім емес пе едім болмай алып келген. Енді жоғалт дедім-ау көзіңді бейбаққа. Оған да оңай соғып тұрмаған секілді мына қаңқу сөз.

Балалар қайта жүгіріп өтеді.

Дегенге қызық қайда, қызық қайда,
Қызықтың бәрі дағы қызыл сайда...

Ә? Осы мен не деп кеттім тағы да? Өзімді-өзім жұбатып алдап тұрғанның қай жағындамын? Жел соқпаса шөптің басы қимындар ма, бір пәлесі болғаны ғой тегі. Қайран бұрынғының кісілері-ай, «астындағы атыңа, қойныңдағы қатыныңа сенбе!» деп тегіннен-тегін айтқан ба?

Пауза.

Апырау, кет дегенге қайтіп кете қалды, жазғаң бала? Гүлшәйра? Әй, Гүлшәйра? Қате...н, ә, қате...ен?

Шығып кетеді. Есім ишан мен Сүлеймен молла кіреді.

Сүлеймен. Әй, қайсысың барсыңдар! Ишан келеді. Дәрет алатын құмғаң әзірлеңдер.

Бір шәкірт бала құмғаң әкеп беріп, шығып кетеді.

Шәкірт балалардың аузынан Әбдібек мүдәріс түспей-
тін болып алған. Кеше кеште қызыл сайда тағы да Гүл-
шәйраны көргендер бар.

Есім ишан. Не дейді?

Сүлеймен. Күнәға әбден батып болды жазғандар.

Есім ишан. «Хақтың үйінде отырып» төмен етек-
ті төбеге ойнайтын болса, оның атын сұмдық дейді. Бір
айласын жасау керек.

Гүлшәйралап Әбдібек кіреді де, ишанды көріп тоқтап қалады.

Сүлеймен. Ишеке, осы көптен бері бір сауал бе-
рейін деп, ретін таппай жүруші едім. Мына Әбдібек мү-
дәріс те оң келді.

Есім ишан. Ишанның Сүлеймен секілді молласы
болса, ол отырып ишанына сауал қоям дейтін болса, алла
тағаласы оны теріс көрмейтін болады.

Сүлеймен. Бір-бірінің көзіне шөп салған ерлі-за-
йыштылар хақтың үйінде некелік құрып тұра берсе, шари-
ғат бойынша не болмақ?

Есім ишан. Бірі-бірінің көзіне шөп салған ерлі-
зайыштылар хақтың үйінде некелік құрып тұра берсе,
ондай некелік күнә болады делінген құранда.

Сүлеймен. Күнә болғанда ше?

Есім ишан. Дамоллам, мұндай сауалдың өзі күпір-
лік делінген құранда. Талақ салған ләзім тағы.

Әбдібек (*толқын*). Ишеке, ләкін, бір-бірінің көзіне
шөп салды деген сөз жалаң өсек, жала болса ше?

Есім ишан. Хақтың кітабында жердегі пендесіне
жала дегенді ойлап, дәлелмен айтқан ләзім делінбек. Әйт-
песе, оның өзі күнә болмақ. Оның үстіне мына ғибадат-
ханада отырып ишекеңнің дамолласы білмеген сөзін айт-
пайды деп ойлаймын.

Сүлеймен. Әлбетте. Бәріміздің де қыл көпірден өте-
тін жеріміз бар. Еншалла дейін, осы күнге дейін сөйлеп
келгенім хақтың сөзі, ишеке?

Әбдібек. Пендесінің көзі жетпесе, көңілі дауала-
маса қалай болмақ, ишеке?

Есім ишан. Құранда пендесінің көзі жетпесе жет-
кізген ләзім, көңілі дауаламаса, дауалатқан ләзім делін-
бек, мүдәрісім.

Әбдібек. Ал сонда, дамолланың құранда айтыла-
тын куәлары бар ма екен?

Сүлеймен. Әлбетте. Ишекеңнің дамолласы көзі
жетпеген нәрсені айтпайды. (*Сүлеймен қолын соғады.*
Үлкен тұлыпқа оранған бірінші куә кіреді.)

Есім ишан. Ал, сөйлей бер, түйтебайым, алла атымен. Жалған айтсаң, күнә болатынын, о дүниеге барғанда дозақтың отына жанатыныңды білесің ғой.

Бірінші куә. Білем, тақсыр, құдай сақтай гөр, хазірет дегенім ғой. Мен бір мал қайырайын деп қызыл сайға бардым. Бара қалсам... құдай-ай, сақтай көр, мына басы жұмыр пендеңді... мына шыққыр көздің шалып қалғаны... кәдімгі Әбдібек мүдәрістің жамағаты Гүлшәйра бар ғой. Тап соның өзі шалжайып тұрып жатыр. Алла атымен дейінші, өтірік болса, жаным шықсын. Ал, қасындағысы дейсің ғой? Қасында, құдай-ау, сізге өтірік, маған шын, таудай бір, таудай болғанда да сұмдық тіпті... үйіліп жатқан жусан. Ертемен кетіпті де, үйіп тастапты таудай ғып.

Сүлеймен. Иә, айттым ғой, әне!

Есім ишан. Ал, Әбдібек, жамағатыңның бұл ісінен не хабар білесің?

Әбдібек. Куәнің айтқаны рас. Отқа жағатын жусан шабамын деп сайға кеткені бар болатын әйелімнің.

Сүлеймен. Куәнің сөзін мүдәрістің өзі де растады.

Есім ишан. Жалғыз ба екен?

Бірінші куә. Жоқ, жалғыз емес екен, хазірет?

Есім ишан. Өтірік айтсаң тозақтың отына күйесің, білесің ғой оны?

Бірінші куә. Білем, хазірет. Құран көтер десең, көтерейін жалғыз еместігіне.

Есім ишан. Сонда кім екен қасындағысы?

Бірінші куә. Қасындағысы ма, қасындағысы... көптен бері көрмеп едім, сойталдай болып қалай өсіп кеткен десеңші?! Кәдімгі өзінің үлкен баласы Сапаржан.

Есім ишан. Басқа қосарың бар ма?

Бірінші куә. Басқа түк қосарым жоқ, тақсыр, құдай-ай, сақтай гөр мына басы жұмыр пендеңді, хазірет, дегенім ғой.

Бірінші куә шығады, екінші куә кіреді.

Есім ишан. Ал, сөйлей бер, түйтебайым.

Екінші куә. Сөйле десең, сөйлей берейін, ишке. Күн талма түстің шағы болатын. Астымда сынаптай жорғасы бар, үстінде су шайқалмайтын қара есек. Үстімде ине-жіштен жаңа шыққан патшайы шапан. Басымда су-сар бөрік. Шыққан жерім Алмаесек... Есек басын тірер жерім — Жүністің аулы. Өткен жылы мал құмнан көшкенде сол Жүніс аулындағы ана Иттіқараның Әліпейінде сіргем кеткен болатын. Бір арам қатқыр торпағым, құ-

дай-ай, өзің сақтай көр, мешітте отырып аузыма қайдан түсіп кетті, иә сол арам өлгір енесін еміп шыдатпаған соң, алып келе қояйын деп шыққан бетім-тін. Содан астымдағы қара есекті типыңдатып, желдей ұйытқып мына қызыл сайға түсе бердім. Түсе бергенім-ақ мұң екен, алдымнан көлденеңдеп жаулық салған бір қатын мен бір еркек шыға келгені... Жақындасам мына Әбдібек мүдәрістің әйелі Гүлшәйра. Бірден танып шұрқыраса кеттім. «Мал-жан, бала-шаға аман ба, көңілі-қарның тыныш па, денсаулықтың арқасында шапқылап жүрсіңдер ме?» — деп.

Сүлеймен. Ал, хош, сосын?

Екінші куә. Сосын ба? Сосын... ойпырмай, қара бастырайын десе адамды оп-оңай ғой. Енді қарасам әлгі бір еркек емес, мына Әбдібек мүдәрістің өзі екен. Пәрі-гөйлерінде дәнеңе жоқ. Тал түсте бері қарай салып, келе...е жатыр.

Есім ишан. Бары осы ма?

Екінші куә. Иә, хазірет, бары осы.

Екінші куә кетеді, үшінші куә кіреді.

Есім ишан. Иә, түйтебайым, сөйле...

Үшінші куә. Не сөйле дейсің, хазірет?

Есім ишан. Мына Әбдібек мүдәрістің жамағаты жайында.

Үшінші куә. Иә, Әбдібек мүдәрістің Гүлшәйра дейтін әйелінің бары рас.

Сүлеймен. Хош. Сөйлей бер. Ол әйелді қайда көрдің сен?

Үшінші куә. Қызыл сайда.

Есім ишан. Жалғыз ба?

Үшінші куә. Жоқ. Жалғыз емес, қасында жаңылмасам, біреу бар секілді еді.

Есім ишан. Біреу болғанда кім? Әйел ме, еркек пе?

Үшінші куә. Жаңылмасам, еркек секілді еді.

Сүлеймен. Не бітіріп жүр екен?

Үшінші куә. Иә, Әбдібек мүдәрістің Гүлшәйра деймін.

Есім ишан. Бәрі де түсінікті. *(Бара бер деген ишарат білдіреді. Үшінші куә шығады. Төртінші куә кіреді.)* Ал сөйле, түйтебайым.

Төртінші куә. Мен сөйлесем алла атымен сөйлеймін.

Есім ишан. Әлбетте, алла десең қателеспейсің.

Төртінші куә. Әбдібек мүдәрістің әйелінің суық жүрісі бар екеніне илана беріңіз.

Әбдібек. Астапыралла, мына жазған не дейді?!

Төртінші куә. Иә-иә, бұл жөнінде күдіктенетін адам болса, оның өзі күнәлі болғаны.

Әбдібек. Жүрісі бар дегенді кімнен естідің?

Төртінші куә. Мен құдайдың біреуден естігенді біреуге айтпайтын құлымын.

Есім ишан. Дұрыс айтады. Естіген қағыс, көзбен көрген ақихат делінген құранда.

Әбдібек. Біреуден естімесең, көрген боларсың онда?

Төртінші куә. Көрген де жоқпын.

Сүлеймен. Мынау шатасты.

Есім ишан. Хош, түйтебайым?

Төртінші куә. Қызыл сай жын-перінің жиналып түнімен от жағып ойнайтын жері. Ал Әбдібек мүдәрістің әйелі сол қызыл сайдан шықпайды. Неге шықпайды қызыл сайдан? Жын-перілермен жын ойнақ құру үшін шықпайды.

Есім ишан. Бәрі де түсінікті. *(Бара бер деп төртінші куәға ишарат білдіреді, төртінші куә шығады.)* Әбдібек, Ғибадат үйінде күйеуінің көзіне шөп салған хор қатынмен неке қиысып тұра беруге болмайды делінген құранда. Сөз қысқа. Талақ саласың. *(Көтеріле береді.)* Ұлы жараққа шығып, дәрет алып қайтайық.

Қара салынған Гүлшәйра көрінеді.

Есім ишан. Астапыралла, мына бәлекет қайдан жүр?

Гүлшәйра. Әбдібекті азғырып, мені аластап жатырсыңдар ғой. Естіп келдім бәрін де. Бірақ мына ғибадатханада отырып айтайын. Мен адалмын. Құдайы құрғыр шұнақ құдайға естіртіп айтайын. Адалмын.

Есім ишан. Астапыралла, түрі жаман екен. Әкет мына пәлекетіңді.

Бір-екі шәкірт Гүлшәйраны алып шығып кетеді.

Сүлеймен ишанның кебісін дайындайды.

Сүлеймен. Әй, қайсың барсыңдар? Ишекең ұлы жараққа шығады. Құмғанына жылы су әкеп құйыңдар.

Шәкірт бала су әкеледі. Бәрі де сыртқа шығады. Шам қараңғыланып жанады. Баяғы құжыра. Әбдібек жалғыз.

Терезе алдынан шуласып балалар өтеді.

Тарқады қызыл сайдан қызық деген,
Бұтақтары состиып қалды-ау емен.

Әбдібек. Есім ишанның өзі бас болып, талақ сал, талақ сал, талақ салмасаң күнәнің көтере алмас ауыр жүгін арқалайсың деп қоймаған соң қатыннан да құтылып бір тындық. Уһ, азаптан арылып арқа бір босап қалды-ау өзі. Мұндайын білгенде әу баста қатын дегенге кім жолайтын еді. Шұбар жылан секілді екен ғой, мойнында бір оралса бітті, өлдім десең босатпайды. *(Омырауының түймесін ағытады.)* Ал, Әбдібек мүдәріс, қан жайлауға шыққандағыдай жантайшы бір шалқалап.

Жылап бес жасар баласы келеді.

Бала. Апамды қайда жіберіп қойдың? Тауып әкелші деймін. Апа-ау, апа! *(Жер тепкілеп жылай бастайды.)*

Әбдібек. Келеді, жаным, ертең қайтып келеді. Жұбана қойшы, балапаным. Келеді дедім ғой кешікпей. Әлди-әлди, бөбегім.

Бала ерегісе-ерегісе жылайды.

Бала. Иә, саған, келмейді, ертең келеді деп алдайсың мені, қарным ашты. Молдалармен қосылып сен апамды қуып жібергенсің. Апам кеткелі қарным бір тойған жоқ. Апа, апа-ау, шай әкеп берші.

Әбдібек от жақпақ болады. Онысынан ештеңе де шықпайды. Тоңқаңдап бықсыған отты үрлеп әуре-сарсаң. Сырттан айғай естіледі.

— Әбдібек, уа, Әбдібек. Қызыл сайда осы үйдің бұзауы енесіне қосылып кетіпті.

Әбдібек *(бойын жазып, маңдайының терін сүртеді)*. Түзде бұзауы жамырағанның үйде айраны төгілер деген, міне, осы. Уһ. *(Отырады. Пауза.)* Кім білген десеңші, қатынсыз күн тамұқтың отына жанғанмен бірдей екен ғой. Құдай-ау, бала күнімізде қатынсыз қалай жүрдік десеңші өліп қалмай. Әлди, әлди, бөпешім... *(Бала ұйықтай бастайды.)* Әлгі Ағанас сорлы да жоғалып кетті.

Ағанас кіреді.

Ағанас. Мен де келдім міне.

Әбдібек. О, Ағанас, келдің бе, шырағым? Неге осыншама кешіктің? Тоса, тоса екі көзім төрт болды ғой.

Ағанас. Кешігетін реті бар ғой. Әуелі Қауен аулына бардық. Жай-күйімізді тыңдап болған соң, «жақсы»,

«Әбдібек бұрын іліс-шатыс адам еді, бір баланы жерге де береді ғой, қиярмыз» — деп келе жатыр еді, бәйбішесі өре түрегелмесі бар емес пе: «Бесік көрген баламызды есік көрген Әбдібекке не деп береміз, жайыңа отыр», — деп. Тіпті бір адуын екен, бетінен түтіні шығып бет бақтырмайды.

Әбдібек. Хош...

Ағанас. Содан салып отырып Қалмақ аулына бардық. Барсақ Қалмекеңнің өзі үйінде жоқ екен. Бәйбішесіне шет жағалатып айтып көріп едік, кет әрі секілді емес: «Әбдібекті білемін, баяғыда біздің ауылда бала оқытқан, момын, қақ-соқта жұмысы жоқ адам. Оның үстіне мизам қабығындай болса да жақындығы бар. Шешесі Қаят марқұм менің алғашқы түскен жеріме жиенжар болатын», — деп келе жатыр еді, қырсыққанда қымыран ірдінің кері болып, әлгі Қалекеңнің өзі сап ете қалғаны. Содан әңгімені қайта бастадық. Бірақ тыңдаған ол жоқ. «Енді қайтып ығымнан да жүрмеңдер! Қатыннан айрылған Әбдібекке қызымды беріп құтырды деп пе едіңдер. Жоғалыңдар!» — деп тырқыратып қуды да шықты...

Әбдібек. Хош...

Ағанас. Содан жазған құлда шаршау бар ма? Келдібай аулында Кемелбай дегеннің бой жетіп отырған қызы бар дегенге салып отырып сонда бардық. Барсақ әлгі Кемелбай дегені сіңірі шыққан сорлы екен. Төрінде сілкіп салар жөні бүтін бір сырмағы болсайшы жазғаның. Содан: «Енді қайттік?» — деп торығыңқырап отыр едік, жал-құйрығы күзелген жайдақ шай келді. Қарасақ самауыр түбінде әп-әдемі, сыпайы бір қыз бала отыр. Үріп ауызға салғандай-ау, тіпті, кедейлігінде не бар, тәйірі, қайсымыз қырып жүрміз. Не болса да сөз салайық деген ой келді. Аттанар шақта: «Келмек көңіл, қайтпақ рұқсат», — деп шаруамыздың жай-жапсарын баяндасақ, көктен тілегеніміз жерден сап еткені. Әлгі Кемелбай да, оның жамағаты да теріс емес. Содан көңіліміз шалқып жүре берді. Енді айтылмышты күнді атап: «Уағыда құдай — аты», — деп табалдырықтан аттай бергенімізде баж еткен дауыс шықты. Жалт қарасақ әлгі осы үйдің бойжеткені, екі езуінен ақ көбік ағып құлап жатыр. Бақсақ, жазған баланың ұстамасы бар екен ғой...

Әбдібек. Хош...

Ағанас. Содан салып отырып Күсеміс аулына бардық. Күсекең жол-жобаны білетін, көшелі адам ғой. Өзімізді кереметтей етіп күтті. Шаруамызды да сабырмен отырып тыңдады. Байқаймын, кет әрі демейтінге ұқсай-

ды. Біле-білсе, қызын Әбдібектен артық кімге береді деймін. Бірақ жауапты кешеулете береді. Ертемен тұрып шай үстінде: «Ал, енді, біз жүрейік»,— десем,— «Ертең жүресіңдер ғой, асығып, не бар?»— дейді. Сөйтіп үш күн жатып қалдық. Ақыры, төртінші күні болмай ат ерттеттім. Аттандыруға Құсекеңнің өзі шықты. Содан қолтығымнан алып атқа отырғызды да, үш-төрт күн ішкен-жегендерің бойларыңа құт. Бар, жөнеліңдер. Енді қайтып қараны көруші болмаңдар!— деп қарап тұр. «Ойбай-ау, Құсеке...»— дей беріп едім,— «Әбдібек дегенді біз де білуші едік, әр ауылда тентіреп бала оқытып жан бағып жүрген қу сирақтың бірі емес пе еді. Күсеміске кісі салып, «қатын алам» дейтін қаумет қайдан бітті оған?!»— деп ауызға ұрып сөйлеттірмеді. Сонда да: «Құсеке-ау, біз де елміз ғой»,— деп жағаласып жатырмын. Бірақ пысықыратын Күсеміс жоқ. «Ой, қырқың жиналып қыр аса алмайтын елдіктеріңнің атасының аузын!..»— деп салды. «Күсеміспен үзеңгі қағыстырып, босаға теңдестіргілерің келсе, айта бар, қалың малға қалы кілем, қара нар бастатқан қырық тоғызды дайындай берсін»,— дейді.

Ә б д і б е к. Хош...

Осы кезде бала оянып кетеді де, әкесінің екі аяғын бір етікке тығады. «Апам қайда, апам барам!»

А ғ а н а с. Содан екі салымыз суға кетіп, дөкей Шәріптің аулына бет ала бергенімізде...

Ә б д і б е к (*жұбатып*). Апанды келеді деді ғой. Келеді. Бар, далаға шығып, ойнай қойшы.

Дорбалардың түбін қағып нан қықымдарын ұстатады.
Бала жұбанып, сыртқа шығады.

Ә б д і б е к. Ие, Ағанас, қатын алудың жолы қиындап кетті. Міне, үш ай болды, ұйқы-күлкі дегенді ұмыттық. Бәрінен бұрын әлгі тентек қажытып барады. Ойпырмай, бұрын байқамайды екенбіз ғой, үйге келсең отың жағулы, қазаның көтерулі, төсегің салулы тұрады. Бәрі де құлды Мұса пайғамбардың асасының құдіретімен жасалғандай, дап-дайын. Еркек сорлы соны білмейді екен ғой. Әйел халқы сол Мұса пайғамбардың асасы секілді екен ғой. Жүріп өткен жерінің бәрінде тынып іс қалады. Тазалық қалады. Мен сорлы соны енді байқап отырмын ғой. Мен осы күні ала кеулімнен тұрамын. Содан малды өріске айдаймын. Содан су әкелемін. Содан от жағамын. Содан тамақ пісірем. Содан әлгі тентек жылайды. Соны жұбатам деп биенің бір сауыны әуре болам. Сөйтіп, жүр-

генде өрістен мал кеп қалады. Медіресең тағы бар. Құдай сақтасын. Таусылмайтын бір қиямет-қайым. Айдың күннің аمانында жау шапқандай, жаның мұрныңның үшінде. Сөйтіп жүрсең де: Ал, бүгінгі істі бір тындырдымау»,— деп бел шешер кезің тағы жоқ қой. Ой сұрама, әй, Ағанас-ай, қатынсыз тұрғаннан да тамұқтың отына барып күйгеніңнің өзі жақсы екен. Нанбайсың ба, нанбасаң бір күн қатынсыз тұрып көрші. Сонда көрейін әуसेленді.

Ағанас. Құдай сақтасын! Сөзге ерер жайым жоқ.

Әбдібек. Иә, Ағанас, мен сөзге еремін деп құрыдым. *(Ойланып.)* Әй, Ағанас, сен ит те болса, бір жылғы төл, құрдас едің ғой. Кейде, осындай бір қысылған кезде Гүлшәйраға барып: «Ал, кештім, не істесең де үйге жүр!»— дегім келіп кетеді. Сөйтсем, қайтеді? Өзің байқап келдің оңайлықпен тие қоятын қатын көрінбейді ғой. Етегіне намаз оқып жүрген кім бар дейсің!

Ағанас. Етегіне намаз оқысын оқымасын, Гүлшәйра сөйтті дегенге өз басым сене де алмаймын.

Әбдібек. Сен бе, мен бе?!

Ағанас. Ендеше, талақ неге салдың зарлатып? Обал жазығы мойныңда ғой.

Әбдібек. Ойбай-ау, Есім ишанның өзі бас болып, талақ демесіме қойды ма. Күнә демеді ме?

Ағанас. Көзің жетпеген нәрсені істеу, о да күнә. *(Әбдібек ойланып қалады. Сырттан Сүлейменнің даусы: «Әй, қайсың барсыңдар, ишекең ұлы жарақтан келеді. Дәрет алатын құмған әзірлеңдер!»)*

Есім ишан мен Сүлеймен кіреді. Бір шәкірт құман әзірлейді.

Әбдібек *(ойдан серпіліп.)* Уай, ишеке, қатынсыз тұру қиын болып барады. Бәрін де кешем бе деймін. Гүлшәйраны қайтып алар ойым бар. Бұған не дейсіз?

Есім ишан. Хақтың кітабында бұрын ерлі-зайыпты болған алланың күнәһар пенделері бір-бірінің күнәсін кешер болса, өз ықтиярларымен қайта қосылуларына болады делінген. Бірақ, ол үшін айып, күнәдан тазару ләзім. Алланың төмен етеккі құлына ондай айып күнәдан арылып-тазарылуы үшін халала рәсімін қолданған жөн, яғни Гүлшәйраны қайтып алам десең, көзіме осы шөп салмайды-ау деген сенімді кісіге үш айға некелеп атастырасың да, мерзімі біткен кезде өз ықтиярымен қайтарып аласың. Міне, сөйтсең ғана күнәдан құтылатын боласың.

Әбдібек. Құдай жолы деген соң көлденең келе аламыз ба! Көнеміз де.

Есім ишан. Олай болса, сенімді жанашыр адамыңды дайында.

Әбдібек (*Сүлейменге бір, Ағанасқа бір қарайды, ойланады*). Ишеке бұл өлкеде хақ жолын өзіңнен басқа кім бар айнымай ұстаған? Сенімді жанашыр дегенде өзіңді айтамын да. Өзіңнен басқа менің кімім бар сенерлік?

Сүлеймен (*кейіңкіреп қалады*). Кім бар деп аузыңды қу шөппен сүрте бермесеңші, Әбдібек, көз жүгіртіп қарасаң бар ғой жанашырларың айналанда.

Есім ишан. Тәубәңа кел, дамоллам. Айтып отырғаның асылық сөз. Пендесінің аузына нендей сөз салуын бір алланың өзі ғана біледі. Әгерки Әбдібек мүдәрісі сенімді дегенде өзінің ишанын атар болса, бұл әмір оған алладан келіп отыр. Ал енді, ерте күнді кеш қылып отырмаңдар. Барыңдар. Неке суын дайындаңдар. Әумин.

Сүлеймен. Әй, қайыссың барсыңдар ишекеңе неке суын даярлаңдар!

Ш ы м ы л д ы қ

ЕКІНШІ КӨРІНІС

Үй алды. Бесін мезгіл. Аспанда жаңа туған қиық ай. Әбдібек баласының киім-кешегін жуып жатады.

Бала (*өксігін басып*). Тағы да күн кешкірді. Апам әлі жоқ.

Әбдібек (*айға қарап*). Тірі жанға, міне, тағы да жаңа ай туды шалқалай. Гүлшәйраның қайтар кезі де жақын қалды енді.

Бала. Жақындады, жақындады? Алдайсың ылғи.

Әбдібек. Алдағаным жоқ, қарғашым, шатастым ғой шешенді күнәлі деп.

Бала. Үп-үлкен болып та кісі шатасады екен.

Әбдібек. Адамды қара бастырайын десе аяқ астынан емес пе?

Бала. Ендеше қара бастырмаймын десең аяғыңның астына неге қарап жүрмедің? Көкке қараймыз деп апамнан айрылдық та қалдық.

Әбдібек. Енді аяққа қарап сақ жүретін боламыз. (*Әріректе балалар шулап өтеді.*)

Дегенге қызық қайда, қызық қайда,
Қызықтың бәрі дағы қызыл сайда.

Әбдібек (*елеңдеп*). Мыналар тағы не пәлені бастады? (*Жүгіріп Ағанас келеді.*)

Ағанас. Әбдібек, уа, Әбдібек! Ойбай-ау, неғып отырсың омалып? Қайдасың деймін?

Әбдібек. Иә мен мұндамын, Ағанас, бір сұмдық бар ма тағы да?

Ағанас (*енгігін баса алмай*). Ойбай сұмдықтан да жаман.

Әбдібек. Ойпыр-ау, айтсаңшы үзілдірмей. Үй ішің аман ба өзі?

Ағанас. Асқар тау деп жүргеніміз кілең нәжістің үйіндісі болып шықты.

Әбдібек. Мә...

Ағанас. Осы әлгінде арғы беттен қызыл сайға түсе беріп едім, алысып екеу жүр. Ойнап жүрген балалар ма десем, ұқсамайды. Үлкен көрінеді. Содан бір тасты тасалап жақындап келсем өзіміздің Гүлшәйра.

Әбдібек (*өңі бұзылып*). Адалмын деді-ау, ол хар!

Ағанас. Тыңдай бер аптықпай.

Әбдібек. А, иә...

Ағанас. Ал алысып жүрген кім дейсің ғой?

Әбдібек. Иә, иә... онысы қай көк соққыр екен?

Ағанас. Ол көк соққырың бар ғой... Есім ишанның тап өзі...

Әбдібек. Не дейді? Сенейін бе, сенбейін бе?

Ағанас. Сондағы айтатыны не дейсің ғой, сақалды басымен ұялмай-қызармай: «Сен менің некелі тоқалымсың!»— дейді. Бірақ көнетін Гүлшәйра жоқ. «Өй, біздің үйдегінің сенімінен садаға кеткір. Сүлейменге өсек таратқызып, дүниені ала тайдай бүлдіріп жүрген өзің екенсің ғой. Сенген қойым сен болсаң, күйсегенінді ұрайын. Аулақ мақымнан!»— деп шыр-шыр етеді байғұс.

Әбдібек. Бәсе, Гүлшәйра солай болса керек еді. Сосын?

Ағанас. Не сосыны бар... Тәйт деп тастың тасасынан шыға келіп едім, ишекең шалқасынан түсті: «Бір ай болды күндегісі осы. Бәйбішесінің көзі тайып кетсе өсіп, бас салады. Бүгін қызыл сайға барып отын шап деп болмап еді, қақбастың ниеті мынау екен. Қашанға дейін төзе бере алам. Керек болсам, келіп алып кетсін!»— деді Гүлшәйра.

Әбдібек. О, сұмдық-ай! Мен қазір жетейін. (*Шығуға бет алады.*)

Бала: «Мен де барам апама»,— деп жылай бастайды. Сөйтіп тұрғанда Гүлшәйраның өзі келеді.

Гүлшәйра. Ойбай-ау, бармысыңдар? *(Баласын құшақтайды.)*

Әбдібек. Қат...ен, мен қателесіппін. Құрығанда мешіт, медресесі құрысын. Анада үлкендердің сауатын ашатын мектеп құрылды. Соған мұғалім бол. Дін дегеніңді таста,— деп осыншама жалынғанда құлақ аспап едім. Оным да білместік болған. Жүр, бәрі де талақ! Кеттік, еңбекшіл қалың елдің ішіне. Бала оқытармыз, мал бағармыз. Бір жөні болар, әйтеуір.

Бәрі де шығады.

Ш ы м ы л д ы қ

МАЗМҰНЫ

ПОВЕСТЕР

Мезгіл		3
Қарғаш		39
Жыл құсы		133
Өмір нұры		223
Ит ашуы		244
Мәжнүн тал		355

ӘҢГІМЕЛЕР

Алтын сағат		409
Селдің екпіні		418
Қоламтадағы арман		423
Көршінің кесірі		430
Қыран қияға самғайды		442

ПЬЕСАЛАР

Өкіл әке		461
Леп белгісі		502
Халала		511

Шаймерденов С.

Ш 18 Төрт томдық шығармалар жинағы.— Алматы:
Жазушы.

Т. 2. Повестер, әңгімелер, пьесалар.—1997.—528 бет.

ISBN 5-605-00771-8 (Т.2)

ISBN 5-605-00769-6

Көркем сөздің шебер суреткері Сафуан Шаймерденовтің төрт томдығының екінші томына «Мезгіл», «Қараш», «Жыл құсы» тағы басқа повестері мен әңгімелері, пьесалары енді.

Жазушының қай туындысы болмасын тартымды да жеңіл оқылады. «Жыл құсы» повесі 1974 жылы ВЦСПС пен ССРО Жазушылар Одағының бәйгесін жеңіп алған.

Ш 4702250201—25 43—95
402(05)—97

ББК 84 Қаз 7-44

САФУАН ШАЙМЕРДЕНОВ

**СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ**

Том второй

Повести, рассказы, пьесы

(На казахском языке)

Редакторы А. Естен

Суретшісі Ж. Қасымханов

Техникалық редакторлары Б. Қарибаева, Н. Сайфуллина

Көркемдеуші редакторы Б. Серикбаев

ИБ № 5446

Теруге 21.04.97 жіберілді. Басуға 6.08.97 қол қойылды. Қа-
лыбы $84 \times 108 \frac{1}{32}$. № 3 баспа қағаз. Қаріп түрі «Әдеби». Шы-
ғыңқы басылыс. Шартты баспа табағы 27,72. Шартты бояу
көлемі 27,72. Есепті баспа табағы 29,96. Таралымы 2500 да-
на. Тапсырыс № 451. Бағасы келісім бойынша.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпа-
рат істері жөніндегі ұлттық агенттігінің Халықтар досты-
ғы орденді «Жазушы» баспасы, 480009. Алматы қаласы,
Абай даңғылы, 143-үй.

Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақ-
парат істері жөніндегі ұлттық агенттігінің Полиграфия
комбинаты, 480002, Алматы қаласы, Мақатаев көшесі, 41-үй.

КІТАП САУДАСЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІ МЕН
ОҒЫРМАНДАР ЕСІНЕ!

Кітап сүйер құрметті қауым, Сіздер алдағы уақытта біздің «Жазушы» баспасынан шыққан кітаптарды ешқандай үстеме бағасыз, өз құнына тікелей сатып алуларыңызға болатынын хабарлаймыз.

Біздің мекен-жайымыз:
480009. Алматы. Абай даңғылы, 143-үй.
5-қабат. «Жазушы» баспасы.

тел: 42-27-43
43-34-55
42-29-65

